VACLOVAS
BIRŽIŠKA

KNYGOTYROS DARBAI

VILNIUS
pradai
1998

UDK 002.2(091) (474.5)
Bi 368

Redakcinė komisija

OSVALDAS JANONIS,
DOMAS KAUNAS (pirmininkas),
VANDA STONIENĖ

Sudarė, pratarmę ir įvadą parašė

GENOVAITĖ RAGUOTIENĖ,
BRONIUS RAGUOTIS

ISBN 9986-776-41-4

PRATARMĖ

Žymaus lietuvių bibliografo ir knygotyrininko Vaclovo Biržiškos (1884—1956) rašto veikla truko beveik penkiasdešimt metų. Nuo 1906 m. jo sukurtas didelis, įvairus palikimas. Kaip publicistas ir mokslininkas V. Biržiška reiškėsi istorijos, kultūros, švietimo, politikos, teisės srityse, tačiau daugiausiai nuveikė ir nusipelnė knygotyros baruose. Jis — bibliotekų, bibliografijos, knygos ir periodikos istorikas, praktikas ir pedagogas. Be V. Biržiškos neįsivaizduojama lietuvių bibliotekininkystės, bibliografijos, knygotyros plėtotė ir raida.

Nemaža svarbių V. Biržiškos darbų, ypač bibliotekos bei raštijos temomis, tebėra arba rankraštynuose, arba daugiausia periodikos, kitų leidinių komplektuose. Jie dar neiškelti į viešumą, į mokslo bei kultūros ir visuomenės gyvavimo apyvartą.

Kita vertus, dauguma V. Biržiškos knygų, kitų veikalų ir spaudinių yra išleista 1918—1965 m. Rusijoje, Lietuvoje, Jungtinėse Amerikos Valstijose ir kitur. 1944—1990 m. V. Biržiška Lietuvoje nebuvo leidžiamas.

Todėl kai kurios jo knygos ar kiti spaudiniai, ypač išleisti mažais tiražais (kartais iki 150 egz.) ar ne iki galo baigti spausdinti, tapo bibliografinėmis retenybėmis ir dabar jau ne visi plačiau prieinami ar lengvai surandami. Be to, turėti iš naujo išleistus V. Biržiškos darbus svarbu apskritai lietuvių kultūros plėtotei, taip pat dėl tautinio ir valstybinio prestižo.

Mintis naujai leisti Lietuvoje V. Biržiškos raštus gyvavo dar iki 1990 m. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę ir valstybingumą, apie tai prabilta ir viešai. Jau 1990 m. Lietuvos kultūros fondas su „Sietyno" leidykla Vilniuje išleido fotografuotą V. Biržiškos *Aleksandryną* (tris jo knygas). Tai buvo tik pradžia, tad tolesnis V. Biržiškos raštų publikavimas tebebuvo įvairiopai aktualus. 1990—1991 m. prof. V. Žukas sudarė trijų tomų V. Biržiškos darbų

leidinio prospektą ir pateikė Lietuvos kultūros ir švietimo ministerijai. Apie tai kalbėta ir per konferenciją 1995 m., atidengiant Biržiškoms — tėvams ir sūnums — paminklą Viekšniuose.

Tačiau galimybę naujai išleisti kai ką iš V. Biržiškos palikimo sudarė tik lietuviškos knygos 450-ųjų metinių sukaktis. Atsirado sąlygos, pasinaudojus ta proga, parengti vieną V. Biržiškos raštų tomą.

Suprantama, kad dėl ribotos apimties į šį leidinį dedama tik dalis mokslininko darbų. Apsispręsta pateikti lietuviškos knygos, bibliografijos ir periodikos istorijos veikalų ir straipsnių. Toks pasirinkimas motyvuotas tuo, kad tos srities V. Biržiškos darbai yra vieni iš reikšmingiausių tiek mokslininko, tiek apskritai lietuvių spaudos istoriografijoje. Jie tebeaktualūs ir svarbūs tyrinėtojams ir skaitytojams, besidomintiems mūsų nacionalinės kultūros istorija, knyga, žurnalistika, literatūra. Šie raštai taip pat gali būti naudingi mokymo bei studijų tikslams. Pagaliau knygos, bibliografijos, periodikos istorijos darbai tarpusavyje susiję ir sudaro iš esmės vieningą sistemą.

Knyga rengta kaip V. Biržiškos istoriografijos autentiškas leidinys. Dėl to į ją dedami tekstai tokie, kokie yra mokslininko knygose ir straipsniuose, iš kurių perspausdinami. Tekstų kalba ir stilius, pavardės, terminai nekeičiami, paliekami taip, kaip yra V. Biržiškos parašyta. Ginčytini, diskutuotini ar subjektyvūs jo teiginiai ir vertinimai nekomentuojami. Paaiškinimai — minimalūs. Juose pateikiami duomenys apie pirmąją publikaciją, šaltinį, iš kurio perspausdinama, patikslinami ar papildomi kai kurie faktai.

Dėl knygos, kaip istoriografijos leidinio, paskirties ir dėl to, kad V. Biržiška Lietuvoje iš naujo dar tik pradedamas leisti, čia panaudoti beveik vien spausdinti raštai.

V. Biržiškos knygotyros palikimą pratęsia, papildo, koreguoja *Lietuvos bibliografijos* A serijos leidiniai (1969, 1985, 1988 m.), D. Gargasaitės, J. Lebedžio, A. Jovaišo, D. Kauno, V. Maciūno, V. Mažiulio, V. Merkio, M. Ročkos, J. Tumelio, L. Vladimirovo, Z. Zinkevičiaus, V. Žuko ir kitų darbai.

V. Biržiškos darbų knyga skiriama pirmiausia humanitarinių ir socialinių mokslų specialistams, studentams, kitiems skaitytojams, kurie specialiau ir išsamiau domisi mūsų kultūros ir spaudos praeitimi.

Sudarytojai

VACLOVO BIRŽIŠKOS GYVENIMO IR VEIKLOS BRUOŽAI

„Savo gyvenime, — rašė Vaclovas Biržiška, — neturėjau <...> jokių kitų ambicijų, kaip tiktai tarnyba savo tautai"[1]. Tokios ambicijos davė Lietuvai įvairiapusę, enciklopedinio akiračio, nepaprasto darbštumo ir energijos, iškilią kultūros bei mokslo asmenybę. Žvelgdami į jos palikimą, galime tiktai stebėtis, ką ir kiek nuveikė šis žmogus. Dirbo iš karto ne vieną, o keletą darbų, turėjo ne vieną, o dešimtis pareigų, ir dauguma jų buvo susiję su knyga ir biblioteka. Šioms sritims liko ištikimas visą gyvenimą. Prasminga, kad Biržiškų bajorų herbas vaizdavo gulbes — ištikimybės simbolį.

V. Biržiškos įvairiašakė veikla ir darbai tyrinėjami ne nuo šiandien. Jo raštų (iki 1939 m.) bibliografiją parengė Izidorius Kisinas[2]. Plačiausiai ir išsamiai V. Biržiškos bibliografijos ir knygotyros palikimą nagrinėjo Vladas Žukas[3], apie šį mokslininką rašė Mykolas Biržiška, Leonas Gineitis, Albinas Jovaiša, Vincas Maciūnas ir kt., išleistas atsiminimų žiupsnelis[4].

Nuo 1991 m. Vilniaus universiteto Bibliotekininkystės katedros iniciatyva kasmet V. Biržiškos gimimo dieną (gruodžio 2 d.) rengiamas V. Biržiškos mokslinis seminaras. 1995 m. Viekšniuose paminklo Biržiškoms atidengimo proga įvyko mokslinė konferencija[5].

[1] Biržiška V. Atsakymas ponui J. Griniui // *Aidai.* — 1948. — Nr. 16/17. — P. 334.

[2] Kisinas I. *Prof. Vaclovo Biržiškos bibliografija.* — Kaunas, 1940. — D. 1. — 41 p.

[3] Žr. Žukas V. *Lietuvių bibliografijos istorija: (iki 1940 metų).* — Vilnius, 1983. — D. 1. — P. 132—144 ir kt.; Žukas V. *Lietuvių knygotyros bruožai.* — Vilnius, 1989. — P. 106—152.

[4] *Prof. Vaclovui Biržiškai atminti.* — Chicago, Ill., 1956. — 24 p.

[5] *Viekšnių kraštas ir profesoriai Biržiškos: Pranešimų santraukos.* — Vilnius, 1995. — 39 p.

Minėtais darbais ir tyrinėjimais remtasi ir rašant šią V. Biržiškos gyvenimo ir veiklos apžvalgą.

* * *

Vaclovas Biržiška gimė 1884 m. gruodžio 2 d. Viekšniuose, gydytojo Antano ir Elžbietos (Rodzevičiūtės) Biržiškų šeimoje. Joje išaugo garsusis brolių Mykolo, Vaclovo ir Viktoro Biržiškų trejetas.

1895—1903 m. V. Biržiška mokėsi Šiaulių gimnazijoje. Jis dalyvavo slaptame moksleivių ratelyje. Pirmuosius, V. Biržiškos pasakymu, „bibliotekininko karjeros" įgūdžius įgijo ketvirtoje klasėje (1898—1899 m.), tvarkydamas tėvų biblioteką. Gimnazijoje (1901 m.) buvo išrinktas prižiūrėti moksleivių vadovėlių biblioteką.

1903 m. V. Biržiška įstojo į Peterburgo universitetą. Iš pradžių studijavo Gamtos ir matematikos fakultete, paskui, 1904—1909 m., — teisės mokslus, kartu ketverius metus klausydamas ir istorijos disciplinų.

Universiteto laikotarpis įvairiopai reikšmingas V. Biržiškos gyvenime. Jis dėjo pagrindus V. Biržiškai visuomenės veikėjui, bibliotekininkui ir bibliografui, pradedančiam mokslininkui, publicistui.

Nuo 1903 m. jis buvo Peterburgo universiteto lietuvių studentų slaptos draugijos narys, jos bibliotekininkas, nuo 1907 m. — pirmininkas. Nuo 1905 m. brolio Mykolo įtrauktas į socialdemokratinį judėjimą Vilniuje.

Didelį poveikį tolesnei V. Biržiškos veiklai ir likimui turėjo jo darbas 1905—1906 m. slaptoje LSDP spaustuvėje Vilniuje. Įkopęs į septintąją dešimtį (1946 m.) V. Biržiška, prisimindamas šį gyvenimo epizodą, rašė: „Kelių mėnesių bendradarbiavimas su M. Baltūsiu (žinomu knygnešiu ir veikėju) slaptoje spaustuvėje paliko man gilų įspūdį visam mano gyvenimui ir iš dalies nulėmė mano gyvenimo kryptį: bedirbdamas toje spaustuvėlėj, pasijutau visam gyvenimui surištas su knygomis, su raštais, su rinkimu jų, su studijavimu"[6].

[6] Plg. Grinius K. *Atsiminimai ir mintys.* — Chicago, Ill., 1946. — P. 288.

Nuo 1903 m., paskatintas bibliografo S. Baltramaičio, V. Biržiška ėmėsi pirmojo bibliografijos darbo — rinkti ir sudaryti lietuvių laikraščių bibliografiją[7].

Studijuodamas Peterburgo universitete, nuo 1906 m. V. Biržiška pradėjo bendradarbiauti lietuvių bei lenkų periodikoje (*Lietuvos ūkininko, Skardo, Naujosios gadynės, Žarijos, Echo, Topor* ir kituose leidiniuose). Tuo laiku (nuo 1906 m.) V. Biržiška reiškėsi ir grožinėje literatūroje. Spausdino eilėraščius, apsakymus, impresijas, daugiausia Smūtkelio slapyvardžiu.

Baigęs universitetą, V. Biržiška 1910—1911 m. Vilniuje ir 1913—1914 m. Šiauliuose tarnavo pagal specialybę — prisiekusiojo advokato padėjėju. Tuo pat metu (1910—1911 m.) jis dar dirbo *Visuomenės* žurnale, kurį redagavo M. Biržiška, rašė į kitus socialdemokratinės pakraipos leidinius.

Greta visuomeninių politinių temų, V. Biržiška savo publicistikoje vis dažniau nagrinėjo įvairius kultūros klausimus ir reiškinius. 1908 m. pasirodė pirmieji straipsniai apie bibliotekas.

Be teisininko darbo, 1910—1914 m. tarpsniu V. Biržiška dar ėjo Vilniaus „Rūtos" draugijos bibliotekininko ir sekretoriaus pareigas, kartu tvarkė ir Lietuvių mokslo draugijos biblioteką. 1913—1914 m. Šiauliuose buvo renkamas į to miesto viešosios bibliotekos valdybą. Kaip pats liudija, savo asmeniniu tikslu jau iš anksčiau V. Biržiška laikė tapti tos bibliotekos darbuotoju ir pertvarkyti jos pobūdį, paversti ją lietuviškos knygos įstaiga[8].

Dar iki 1914 m. V. Biržiška ėmė reikštis kaip periodikos istorikas, paskelbdamas vieną kitą tos srities straipsnį[9]. Galima teigti, kad 1908—1914 m. jo darbai bibliotekų ir periodikos temomis yra V. Biržiškos kaip mokslininko veiklos pradžia.

Pirmojo pasaulinio karo metais V. Biržiška, mobilizuotas į Rusijos armiją, dalyvavo įvairiuose frontuose. Po 1917 m. spalio įvykių

[7] Biržiška V. Bibliografijos istorija // Ruzgas V. *Bibliotekoms vadovėlis*. — Kaunas, 1937. — P. 37; Biržiška V. Po naujausias bibliografijas apsižvelgus // *Baras*. — 1925. — Nr.1. — P. 73.

[8] V. Biržiškos užrašų knygutės 1912 m. liepos 19 d. įrašas // LMA BRS. — F. 163—18. — L.38.

[9] [Biržiška V.] Mūsų istorijininkams žinotina // *Aušrinė*. — 1911. — Nr. 3. — P. 111. Parašas: V. B-ka.

1918 m. jis dirbo Lietuvos reikalų komisariato Maskvoje archyvo vedėju, kartu lankydamas A. Šaniavskio liaudies universiteto bibliotekininkystės kursus, įgydamas ir tobulindamas šios srities pasirengimą.

1919 m. grįžęs į Lietuvą buvo Lietuvos laikinosios revoliucinės vyriausybės švietimo liaudies komisaras, paskui Lietuvos ir Baltarusijos švietimo liaudies komisaro pavaduotojas. 1919 m. dar redagavo (su kitais) Švietimo komisariato žurnalą *Švietimo reikalai.*

1919—1920 m. V. Biržiška mokytojavo Vilniaus lietuvių gimnazijoje. Dėstė istorijos, geografijos, fizikos, matematikos, gamtos mokslų disciplinas, buvo šios gimnazijos bibliotekininkas, susipažino su vaikų literatūra. 1920 m. nepriklausomos Lietuvos valdžia jį paskyrė Vilniaus universiteto bibliotekos globėju.

Lenkams okupavus Vilnių, nuo 1920 m. pabaigos V. Biržiška apsigyveno Kaune, kur išsiplėtojo įvairiopa jo veikla. 1920—1923 m. jis tarnavo Lietuvos kariuomenėje, daugiausia rūpindamasis kareivių švietimo, jų bibliotekų reikalais. Jis buvo vienas iš Karo mokslo draugijos, taip pat jos Bibliotekų ir bibliografijos sekcijos steigėjų. Į atsargą paleistas pulkininko leitenanto laipsniu.

Nuo 1920—1921 m. V. Biržiškos veikla vis labiau krypsta į darbą bibliotekininkystės įstaigose ir organizacijose, Kauno universitete. 1921 m. pradžioje jis paskiriamas Valstybės centrinio knygyno (bibliotekos) vedėjo pavaduotoju. 1921 ir 1922 m. kaip pirmasis vaikų literatūros lektorius skaitė paskaitas vaikų darželių vedėjų kursuose. 1920—1922 m. V. Biržiška Aukštuosiuose kursuose dėstė valstybės teisę. Nuo 1922 m. rugsėjo mėn. jis buvo Lietuvos universiteto Teisių fakulteto docentas, nuo 1930 m. rugsėjo mėn. — ordinarinis profesorius, nuo 1933 m. — dekanas. 1924—1932 m. su pertrūkiais universiteto Humanitarinių mokslų fakultete dėstė bendrąją ir Lietuvos bibliografiją bei knygos istoriją.

Yra išlikę šio V. Biržiškos kurso klausiusių studentų, tarp jų poeto H. Radausko, paskaitų konspektai[10].

Kartu, eidamas nurodytąsias dėstytojo pareigas, V. Biržiška 1923—1940 m. buvo Kauno universiteto bibliotekos direktorius, šioje bibliotekoje įsteigto Bibliografijos instituto vadovas. Išskirtinis

[10] Radauskas H. *Lietuvių knygos istorija:* (Prof. V. Biržiškos paskaitų, klausytų Kauno universitete 1930—1931 m.m., užrašai) // LNB RS. — F. 31—537. — 38 l.

yra jo vaidmuo universiteto bibliotekoje. Galima sakyti, kad V. Biržiška sukūrė šią biblioteką ir pavertė tuo metu didžiausiu pasaulyje lietuviškų knygų centru. Pradėjusi nuo 40 knygų, jo vadovaujama biblioteka 1939 m. buvo sutelkusi apie 300 000 tomų fondus, sudariusi lietuviškos ir lituanikos spaudos bei rankraščių rinkinius. Tai — V. Biržiškos nuopelnas. Jo paties išsitarimu 1948 m., iš Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos istorijos jo niekas negalėsiąs išbraukti, ir šitai esąs jo „svarbiausias ir vienintelis senatvės džiaugsmas"[11].

V. Biržiška — daugelio kultūros ir knygos draugijų iniciatorius, steigėjas ar vadovas. Antai jis vienas iš Lietuvos bibliotekininkų draugijos įkūrėjų, 1931—1940 m. jos pirmininkas, aktyvus XXVII knygos mėgėjų draugijos narys. Dar 1920 m. suorganizavo pirmąjį V. Kudirkos liaudies universitetą, jam vadovavo, skaitė pranešimus. 1920—1921 m. buvo Lietuvių meno kūrėjų draugijos teatro direktorius Kaune. Nuo seno, ypač nuo 1918 m., nuolat kėlęs lietuvių bibliotekininkų rengimo ir kvalifikacijos reikalus, V. Biržiška buvo 1936 ir 1937 m. bibliotekininkų kursų organizatorius ir lektorius. 1937 m. prie Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos buvo numatyta įsteigti Aukštuosius bibliotekininkų kursus, kurių vedėju turėjo būti V. Biržiška. Tai laikytina bibliotekininkų aukštojo mokslo Lietuvoje užuomazga, nors dėl įvairių priežasčių kursai nepradėjo darbo. Lietuvių spaudos istorijos ir bibliotekų darbo paskaitas V. Biržiška skaitė 1925—1926 m. *Trimito* surengtuose laikraštininkų kursuose.

Su V. Biržiškos kaip bibliotekininko, bibliografo, istoriko veikla siejosi jo kaip redaktoriaus ir publicisto darbas. 1921 m. Kaune jis redagavo lietuviškos dvasios dienraštį lenkų kalba. Daug bendradarbiavo įvairiuose periodikos leidiniuose, rašydamas daugiausia knygos, bibliotekų, bibliografijos temomis. Jis redagavo šių sričių specialius žurnalus — *Knygos* (1922—1924 m.), *Bibliografijos žinios* (1928—1943 m.), *Mūsų senovė* (1937—1940 m.). Juose paskelbė reikšmingų mokslo darbų.

Turėdamas daug pareigų ir tarnybų, V. Biržiška nepaliaujamai, intensyviai triūsė įvairiose knygotyros srityse. Per 15 metų (1924—

[11] Biržiška V. Atsakymas ponui J. Griniui // *Aidai*. — 1948. — Nr.16—17. — P. 334.

1939 m.) jis parengė ir paskelbė keturias *Lietuvių bibliografijos* dalis, dirbdamas valandomis, nuvogtomis nuo poilsio ir sveikatos. Bibliografijos duomenis jis lasiojo ir registravo dažniausiai naktimis nuo 12 val. iki 4 val. ryto[12]. 1918—1940 m. pasirodė arba iš esmės buvo parengti svarbiausi V. Biržiškos rašto darbai.

Prie jų būtina pridurti V. Biržiškos darbą prie *Lietuviškosios enciklopedijos*. Be jo nepilna būtų šio mokslininko veiklos panorama. Jau 1924 m. V. Biržiškos iniciatyva Šiaulių „Kultūros" draugija buvo nutarusi leisti enciklopediją. Nuo 1931 m. jis buvo pakviestas *Lietuviškosios enciklopedijos* vyriausiuoju redaktoriumi ir darbo organizatoriumi. Per 1933—1941 m. V. Biržiškai vadovaujant ir bendradarbiaujant buvo išleisti 9 tomai ir 10-ojo tomo dešimt sąsiuvinių. Vien per 1933—1938 m. šioje enciklopedijoje, I. Kisino parengtos V. Biržiškos bibliografijos duomenimis, jis paskelbė apie 8700 pozicijų.

1940—1941 m. V. Biržiškos veikla siejosi su Vilniaus universitetu. Jis buvo jos bibliotekos direktorius, Teisės fakulteto dekanas. V. Biržiškos iniciatyva įsteigtoje Bibliologijos katedroje turėjo būti rengiami bibliografijos specialistai ir „aukštesnio tipo" bibliotekininkai. Nuo 1941 m. V. Biržiška — Lietuvos TSR Mokslų akademijos tikrasis narys. Beje, 1946 m. sovietinė valdžia iš jo atėmė akademiko vardą, kuris grąžintas 1988 m. 1941—1944 m. paskelbta V. Biržiškos veikalų (*Lietuviškieji slapyvardžiai ir slapyraidės*, 1943 m.), kai kurie nespėti iki galo išspausdinti (*Lietuviškos bibliografijos istorija*), kiti liko rankraščiuose.

Literatūros metraščiui su kalendorium 1942 metams, vadintam ir almanachu, V. Biržiška sudarė kalendorių — „Lietuvių kalbos, literatūros ir kultūros kūrėjai per 4 šimtmečius". Ten pateikiamos trumpos žinios apie 500 autorių. Šio metraščio-almanacho „Žodyje skaitytojams" V. Biržiškos parengtas kalendorius apibūdintas kaip „maža enciklopedijėlė".

V. Biržiška buvo sukaupęs vertingą apie 5000 spaudinių asmeninę biblioteką lietuvių, rusų, lenkų, vokiečių, kitomis kalbomis. Ją daugiausia sudarė knygos, atspindėjusios knygotyrininko, grožinės

[12] Plg. Žukas V. *Lietuvių bibliografijos istorija: (iki 1940 metų)*. — V., 1983. — D. 1. — P. 134.

literatūros skaitytojo interesus[13]. Ši biblioteka, 1944 m. V. Biržiškai dėl sovietinės okupacijos pasitraukus į Vakarus, liko Kaune. Dalį rankraščių lagamine jis nuvežęs į Viekšnius, kur jie žuvę. Juos saugojusi moteriškė po V. Biržiškos mirties rankraščius sudegino[14].

Kuriam laikui apsistojęs Vienoje, V. Biržiška, tebevykstant karui, per bombardavimus, nepaisydamas pavojų, dirbo bibliotekose ir archyvuose. V. Maciūnas pateikia tada pasakytus jo žodžius, kad „dėl lietuviškos knygos eičiau nors į patį pragarą"[15].

1945—1946 m. jis buvo Lietuvos rašytojų tremtinių draugijos vicepirmininkas, nuo 1947 m. — Garbės narys.

1946—1949 m., jau gyvendamas Vokietijoje, V. Biržiška dėstė Pabaltijo universitete Hamburge ir Pineberge, kartu rengė biografistikos bei knygų istorijos leidinius. 1946 m. pasirodė jo *Lietuvių rašytojų kalendorius*, kuriame pateikta biografinių žinių beveik apie 1150 lietuvių autorių. Dirbo prie *Lietuviškų knygų istorijos bruožų* antrojo tomo. 1947 m. išleido darbą apie Abraomą Kulvietį anglų kalba, 1948 m. — apie M. Mažvydą ir jo bendradarbius vokiečių kalba. Pinebergo kareivinėse, kaip liudijama, V. Biržiška dirbo sunkiausiomis sąlygomis, rašęs „ne sušalusiais, o nušalusiais pirštais"[16].

Nuo 1949 m. iki mirties 1956 m. jis gyveno Jungtinėse Amerikos Valstijose. V. Biržiška patyrė sunkių išgyvenimų, įvairių painių, nepalankių aplinkybių. Jį ten supusi aplinka ir atmosfera buvusi svetima. Jam terūpėję tiktai Lietuva, jos kultūra, lietuvių gyvenimas[17]. Dirbo ir rašė kiek išgalėdamas, dirbdamas „užsimiršdavo". 1951—1953 m. jis buvo Kongreso bibliotekos Vašingtone konsultantas. Ten 1952 m. parengė bibliografiją *Amerikos lietuvių spauda*

[13] Plačiau žr.: Lietuvninkaitė N. Vaclovo Biržiškos asmeninė biblioteka ir jos likimas // *Viekšnių kraštas ir profesoriai Biržiškos:* (Pranešimų santraukos) — V., 1995. — P. 21—22; Lietuvninkaitė N. Vaclovo Biržiškos asmeninės bibliotekos knygos Kauno A. Sniečkaus politechnikos instituto bibliotekoje // *Knygotyra.* — V., 1988. — Nr. 14(21). — P. 69—75.

[14] Iš V. Steponaičio dienoraščio 1957 m. sausio 10 d. įrašo // LNB RS. — F. 47—71. — L.4.

[15] Maciūnas V. Vaclovo Biržiškos įnašas lituanistikon // *Aidai.* — 1982. — Nr. 3. — P. 170—187.

[16] *Prof. Vaclovui Biržiškai atminti.* — Chicago, Ill., 1956. — P. 5.

[17] Ten pat. — P. 4.

1874—1910. Nuo 1953 m. V. Biržiška buvo pakviestas Bostone leidžiamos *Lietuvių enciklopedijos* vyr. redaktoriaus pareigoms. Tais pat metais jau pasirodė ir pirmasis šios enciklopedijos tomas. Iškilus konfliktams ir nesutarimams, po enciklopedijos trečiojo tomo V. Biržiška buvo priverstas pasitraukti ir atsidūrė dramatiškoje padėtyje ir šalikelėje.

Jungtinėse Amerikos Valstijose V. Biržiška tęsė didžiuosius mokslo veikalus, rengtus dar Lietuvoje, papildydamas nauja medžiaga, koreguodamas ar pertvarkydamas. Tokie buvo dviejų dalių *Senųjų lietuviškų knygų istorija* (1953; 1957 m.), istoriografinių straipsnių rinkinys *Praeities pabiros* (1960 m.), tritomis *Aleksandrynas* (1960—1965 m.). Beveik visi šie darbai išleisti jau po V. Biržiškos mirties 1956 m. sausio 2 d. Voterberyje (Waterbury).

V. Biržiška turėjo taip pat įvairių sumanymų ir dirbo prie naujų veikalų. Apie kai kuriuos žinome iš mokslininko laiškų, pasakojimų, iš jo palikto, brolio M. Biržiškos apibūdinto rankraštyno[18]. Antai 1950 m. kovo 22 d. laiške rašytojui J. Gliaudai V. Biržiška sakėsi ruošiąs rinkinį *Tarp mirusių žmonių ir gyvųjų knygų*, į kurį surinksiąs įvairiu laiku skelbtą lituanistinę medžiagą[19]. Gali būti, kad ši knyga — tai 1960 m. pasirodžiusios *Praeities pabiros*.

Jungtinėse Amerikos Valstijose V. Biržiška rinko medžiagą J. Šliūpo biografijai, šį tą apie jį paskelbė. Kaip sakė savo bičiuliui P. Čepėnui, knyga apie J. Šliūpą nepatiksianti nei J. Šliūpo šalininkams, nei antišliūpininkams.

Mokslininkas, daugiausia paniręs į Lietuvos ir lietuvių praeitį, buvo sumanęs parašyti ir istorinį romaną. Jis jau buvo subrandintas, bet V. Biržiška nespėjęs prie jo prisėsti[20].

* * *

V. Biržiškos palikimo apžvalgą tikslinga pradėti nuo jo darbų bibliotekininkystėje. Jis kaip knygotyrininkas, spaudos istorikas,

18 Biržiška M. Prof. Vacl. Biržiškos rankraštinis palikimas // *Draugas*. — 1956, rugsėjo 29.

19 Gliauda J. Nemirtingasis lituanistas // *Naujienos*. — 1956, balandžio 21.

20 *Prof. Vaclovui Biržiškai atminti*. — Chicago, Ill., 1956. — P. 8.

bibliografas išaugo iš bibliotekininko veiklos ir buvo su ja susijęs visą gyvenimą.

Bibliotekų teorija ir metodika V. Biržiška susidomėjo jau XX a. pradžioje. Jis buvo vienas iš tų, kurie pirmieji pradėjo rengti specialią bibliotekinę literatūrą lietuvių kalba. Čia V. Biržiška rėmėsi ir naudojosi rusų, ypač L. Chavkinos, kitų užsienio autorių duomenimis.

Tarp reikšmingų pirmųjų šios srities V. Biržiškos darbų — 1908 m. *Vilniaus žiniose* paskelbtas stambus straipsnis „Kaip sutaisyti ir tvarkyti liaudies knygynas"[21]. Jis aprėpė įvairias bibliotekų veiklos sritis, pateikdamas pagrindinių teorinių žinių ir daug praktinių patarimų bei rekomendacijų, reikalingų ir naudingų bibliotekų darbo pradžiamoksliui. V. Biržiška šiame straipsnyje apibūdino bibliotekų funkcijas ir paskirtį, pabrėžė to laiko lietuviškų bibliotekų specifinį tikslą — pripratinti žmones prie knygos ir skaitymo. Iš tokio bibliotekų uždavinio V. Biržiška kildino ir jų fondų, darbo metodų, skaitytojų pobūdį. Straipsnyje sukonstruotas bibliotekų fondo modelis, paremtas „nepartyviškumo" ir literatūros įvairovės principais. V. Biržiška pasisakė prieš bibliotekų bei jų veiklos politizavimą. Bet šiuo klausimu nebuvo nuoseklus[22]. Tai liudija ir vėlesnieji bibliotekų temos jo straipsniai, tarp jų 1913 m. *„Giedros" kalendoriuje* įdėtasis „Šviesos keliais"[23]. Bibliotekų veiklą V. Biržiška čia interpretavo politiniu klasiniu požiūriu. Šiame straipsnyje jis jau pasirodė ir kaip bibliotekų istorikas.

Prieštaringo pobūdžio buvo stambiausias (47 p.) iš pirmųjų V. Biržiškos darbų — *Apie knygas ir knygynėlius*. Jis parašytas 1918 m. Maskvoje, išleistas Lietuvos reikalų komisariato Kultūros ir švietimo skyriaus Voroneže. Rašymo ir pasirodymo sąlygos bei aplinkybės po 1917 m. spalio įvykių Rusijoje turėjo leidiniui esminės įtakos. Bibliotekas autorius palyginti stipriai siejo su politine

[21] [Biržiška V.] Kaip sutaisyti ir tvarkyti liaudies knygynas // *Vilniaus žinios*. — 1908, balandžio 19 (gegužės 2), balandžio 20 (gegužės 3). Parašas: Raginis. Šiame ir vėlesniuose straipsniuose V. Biržiška bibliotekas vadino knygynais (knygynėliais).

[22] [Biržiška V.] Bepartyviškumas // *Žarija*. — 1908, kovo 27 (balandžio 9). Parašas: V. B.

[23] [Biržiška V.] Šviesos keliais // *„Giedros" kalendorius 1914 metams*. — Ryga, 1913. Parašas: Raginis.

laiko situacija ir jos reiškiniais, kuriems apibūdinti tada vartojo klasines sąvokas ir vertinimus. Tačiau žodyje „Nuo redakcijos" bei redakcijos išnašose V. Biržiškos teiginiai ir apibūdinimai vis tiek buvo koreguojami. Jam priekaištauta dėl to, kad vis dėlto stinga klasinio požiūrio į bibliotekas ir jų fondus.

Šioje knygelėje V. Biržiška plačiai rašė apie bibliotekų steigimą, organizaciją ir sistemą, įvairius vidaus darbo dalykus. Lietuvos sąlygomis jis labai propagavo kilnojamąsias bibliotekas, kurias vadino „keliaujamais knygynėliais".

Šiame darbe V. Biržiška, kalbėdamas apie įvairius bibliotekų ir jų veiklos aspektus, rašė apie bibliotekininką. Pabrėžė jo didelį vaidmenį, kėlė jam didelius reikalavimus. Bibliotekininką jis prilygino mokytojui, pažymėjęs, jog bibliotekininko darbas „tiek pat visuomenei reikalingas, kaip ir mokytojo darbas"[24]. Labai svarbios, V. Biržiškos teigimu, abidvi — techninė ir kūrybinė — bibliotekininko veiklos pusės.

Studijoje *Apie knygas ir knygynėlius* bibliotekas V. Biržiška nagrinėjo istoriniame kontekste. Jis visur pateikia žinių ir duomenų apie bibliotekų atsiradimą, jų raidą ir pobūdį pasaulyje (Vakarų Europos šalyse, ypač JAV) bei šiek tiek Lietuvoje. Čia V. Biržiška vėl pasireiškė kaip bibliotekų istorikas.

Apžvelgtieji V. Biržiškos darbai padėjo pagrindus tolesniesiems, kurie parašyti jau naujomis, nepriklausomos valstybės sąlygomis.

1921—1940 m. išspausdinta mažne 20 įvairaus žanro jo publikacijų apie bibliotekas. Tarp jų buvo straipsnių bibliotekų sistemos organizavimo tema, kuri, steigiantis šių įstaigų tinklui, buvo ypač svarbi. Jai nagrinėti skirtas ne vienas 1921—1922 m. V. Biržiškos straipsnis[25]. Prie bibliotekų struktūros jis grįždavo ir vėliau, vis aktualėjant viešųjų bibliotekų reikalams[26].

[24] Biržiška V. *Apie knygas ir knygynėlius.* — Voronežas, 1918. — P. 46.

[25] [Biržiška V.] Kariuomenės knygynėliai // *Karys.* — 1921, rugpjūčio 18. Parašas: V. R-nis; Keliaujamieji knygynėliai // *Sietynas.* — 1921. — Nr. 7—8. — P. 58. Parašas: V. Raginis; Bibliotekų tinklas Lietuvoje // *Knygos.* — 1922. — Nr. 2—3. — Sklt. 129—134. Parašas: Vac. B-ka.

[26] [Biržiška V.] Viešųjų bibliotekų organizacija užsieniuose // *Bibliografijos žinios.* — 1929. — Nr. 3. — P. 65—68. Parašas: V.B.; Lietuvos visuomenės bibliotekos // Ten pat. — 1934. — Nr. 2. — P. 33—36.

Kaip jau pažymėta, ypatingos reikšmės V. Biržiškos gyvenime ir to laiko Lietuvos bibliotekininkystėje turėjo Kauno universiteto biblioteka. V. Biržiška buvo vienas iš pirmųjų, rašęs apie šios mokymo ir mokslo institucijos bibliotekos steigimo problemas[27]. Vadovaudamas šiai bibliotekai ne kartą informavo visuomenę apie jos veiklą[28]. Retsykiais V. Biržiška skelbė vieną kitą straipsnį iš Lietuvos bibliotekų istorijos, recenzavo bibliotekoms skirtus vadovėlius bei kitą literatūrą[29].

Po 1921—1922 m. bibliotekų temomis mokslininkas rašė daug rečiau, telkdamasis prie didesnių tos srities darbų. 1935 m. atskiru atspaudu išėjo jo studijinis darbas *Bibliotekos*[30], pakartotinai, tik kitu pavadinimu *(Bibliotekų istorija)*, įdėtas į V. Ruzgo *Bibliotekoms vadovėlį* (1937 m.). Autorius keliais skirsniais („Bibliotekų istorija", „Žymiausios pasaulio bibliotekos", „Įstatymai apie viešąsias bibliotekas", „Bibliotekų technika") apžvelgia bibliotekų atsiradimą, raidą ir vidaus veiklą. Beveik pusė šios studijos skirta Lietuvos bibliotekoms — jų istorijai ir to laiko (1918—1935 m.) padėčiai.

Retėjantis V. Biržiškos dėmesys bibliotekoms aiškintinas ir tuo, kad mokslininkas daugiau jėgų, laiko, pastangų skyrė bibliografijai ir knygos istorijai.

Pradėjęs kaip bibliografas praktikas dar 1903 m., V. Biržiška tolydžio, ypač po 1918 m., vis labiau gilinosi į bibliografijos klausimus. Kai kurie jos teorijos ir metodikos dalykai V. Biržiškos buvo dėstomi Kauno universitete. Jie užfiksuoti Vilniaus universitete 1940—1941 m. skaityto bibliografijos kurso konspekte.

Bibliografiją V. Biržiška suvokė ir traktavo ne kaip uždarą, hermetišką struktūrą, o kaip glaudžiausiai susipynusią su kitomis knygos mokslo sritimis. Todėl jis nagrinėjo bibliografijos santykius su bibliologija, literatūros mokslu ir literatūros istorija, su knyga ir periodika. Mokslininkas atskleidė jų tarpusavio ryšius, parodė abipuses sąveikas.

[27] Biržiška V. Universiteto bibliotekos klausimu // *Lietuva.* — 1922, rugsėjo 26, 29.

[28] Biržiška V. Lietuvos universiteto biblioteka // *Bibliografijos žinios.* — 1929. — Nr. 2. — P. 62; *Pirmasis Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos dešimtmetis.* — Kaunas, 1933. — 8 p.

[29] Biržiška V. Jėzuitų noviciato biblioteka Vilniuje // *Bibliografijos žinios.* — 1931. — Nr. 1. — P. 39—40.

[30] Biržiška V. *Bibliotekos.* — Kaunas, 1935. Perspaudas iš *Lietuviškosios enciklopedijos* (1935, t. 3, sklt. 850—869).

V. Biržiška apibūdino bibliografijos paskirtį ir funkcijas, bibliografijos rūšis, pagalbinių rodyklių metodiką ir pan.[31] Kaip pažymi bibliografas ir knygotyrininkas V. Žukas, nors V. Biržiškos teoriniai teiginiai bei sprendimai ne visada nuoseklūs ir preciziški, bet svarbūs bibliografijos teorinės minties istorijai. Jie taip pat padeda suvokti, kokiais metodologiniais bei metodiniais principais paremti paties V. Biržiškos bibliografijos darbai.

Svarbiausias V. Biržiškos bibliografijos veikalas — retrospektyvioji rodyklė *Lietuvių bibliografija,* kurios 1924—1939 m. buvo išleista trys dalys, o ketvirtosios — vienas tomas ir antrojo tomo vienas sąsiuvinis. Ši įspūdinga solidžios apimties bibliografija aprėpia 1547—1910 m. (tarpais iki 1914 m.) lietuvišką spaudą ir dalį lituanikos. Ji sudarė tvirtus pamatus tolesniems lietuvių bibliografijos veikalams. Prie šio veikalo mokslininkas dar triūsė ir Jungtinėse Amerikos Valstijose.

V. Biržiškos *Lietuvių bibliografiją* iš dalies pratęsia, papildo, patikslina ir naujas, 1952 m. parengtas bibliografijos veikalas *Amerikos lietuvių spauda 1874—1910,* išleistas 1994 m.[32] Ten įdėtas 1951 m. rašytas jo referatas „Amerikos lietuvių spauda 1875—1910 m.", su kuriuo galės susipažinti ir šio rinkinio skaitytojai. V. Biržiška buvo vienas iš tų bibliografų ir knygos istorikų, kurie į mokslinę apyvartą įvesdino daug naujų užsienio, ypač JAV lietuvių spaudos, žinių.

V. Biržiškos praktiniai bibliografijos darbai turi istorinį aspektą ir kontekstą. Tai būdinga ir jo biografiniams-bibliografiniams-biobibliografiniams veikalams, tokiems kaip *Aleksandrynas,* kurį aptarsime kiek toliau. V. Biržiškos palikime yra ir specialių bibliografijos istorijos darbų ar publikacijų. Iš jų — 1935 m. straipsnis „Bibliografija", kur bendroji ir lietuvių bibliografija apžvelgta istorinės raidos požiūriu[33].

Į šį rinkinį dedamas svarbiausias tos problematikos V. Biržiškos veikalas *Lietuviškos bibliografijos istorija,* pradėtas spausdinti 1944 m.[34]

[31] Žr. plačiau: Žukas V. *Lietuvių bibliografijos istorija: (iki 1940 metų).* — V., 1983. — D. 1. Poskyris „Bibliografijos mokslas" (p. 214—244).

[32] Biržiška V. *Amerikos lietuvių spauda 1874—1910:* bibliografija. — Chicago, Ill., 1994. — 280 p. Su redaktorės S. Vaškelienės papildymais.

[33] [Biržiška V.] Bibliografija. Lietuvių bibliografija // *Lietuviškoji enciklopedija.* — Kaunas., 1935. — T. 3. — Sklt. 834—847. Parašas: Vc. B-ka.

[34] Žr. Paaiškinimus.

Jame apžvelgta Lietuvos bibliografija nuo pradžios iki 1919 metų. Tolesnė jos raida (1919—1940 m.) aprėpta kitame, paskutiniame šios srities darbe — *Lietuviškų knygų tyrinėjimo plėtimasis* (1953 m.)[35], kuris taip pat pateikiamas dabartiniam skaitytojui.

V. Biržiškos bibliografijos istorijos tyrinėjimai siejasi dar su viena jo veiklos ir rašto sritimi — lietuviškos spaudos (ypač knygos, taip pat periodikos) istorija. Mat mokslininkas knygą ir jos raidą nagrinėjo kompleksiškai, atsižvelgdamas ne tik į bibliografijos, bet ir į literatūros, žurnalistikos, visos raštijos bei visuomenės gyvenimo raidą.

V. Biržišką išskirtinai domino senoji lietuviška knyga — nuo 1547 m. iki XIX a. ribos, o iš XIX a. — ypač lietuvių spaudos draudimo laikotarpis. Apie tai mokslininkas kruopščiai rinko ir kaupė medžiagą iš rankraštynų, archyvų, kitų šaltinių, nuo 1921 m. ją publikavo. Viešumoje, apyvartoje pasirodė jo aptikti lietuvių raštijos bei literatūros[36], rašytojų (J. Anusevičiaus, K. Kairio, D. Poškos, S. Stanevičiaus, M. Valančiaus, J. Želvavičiaus ir kt.) nauji, iki tol nežinomi tekstai, kiti svarbūs dokumentai[37], dažnai su jo paties komentarais.

Kartu V. Biržiška spausdino ir straipsnius apie senąją lietuvišką knygą ir lietuvių spaudos draudimo laikotarpį. Antai 1922 m. pasirodė jo straipsnis apie senuosius lietuviškus Vilniaus spaudinius, 1925 m. — jau platesnio ir bendresnio pobūdžio „Lietuviškų knygų istorijos XVI—XVIII amžiuje bruožai"[38] ir kt.

[35] Biržiška V. Lietuviškų knygų tyrinėjimo plėtimasis // Biržiška V. *Senųjų lietuviškų knygų istorija.* — Chicago, Ill., 1953. — D. 1 — P. 11—31.

[36] Pavyzdžiui, Biržiška V. *Nežinomi senieji lietuviški tekstai.* — K., 1931. — 104 p.; Biržiška V. Nežinomas lietuvių kalba atsišaukimas 22 sausio 1863 // *Mūsų senovė.* — 1921. — Kn. 1. — P. 172—176; Biržiška V. Medžiaga lietuvių spaudos draudimo istorijai // *Tauta ir žodis.* — 1926. — T. 4. — P. 314.

[37] Biržiška V. Nespausdintieji vysk. Valančiaus ganytojiški laiškai // *Mūsų senovė.* — 1937. — T. 2, Nr. 1(6). — P. 113—119; 1938. — T. 2, Nr. 2(7). — P. 301—306; Biržiška V. Dionizo Poškos biografijai medžiaga // Ten pat. — 1937. — T. 2, Nr. 1(6). — P. 168—170; Biržiška V. Du nežinomi Klemenso Kairio eilėraščiai // *Varpas.* — 1944. — P. 62—67, ir kt.

[38] [Biržiška V.] Senieji lietuvių spaudiniai Vilniuje // *Atspindžiai.* — 1922. — Nr. 14—15. — P. 9—11. Parašas: V. B-ka; Biržiška V. Lietuviškų knygų istorijos XVI—XVIII amžiuje bruožai // *Baras.* — 1925. — Kn. 3. — P. 60—64; Kn. 4. — P. 55—60; Kn. 6. — P. 60—65.

Netyrinėti, problemiški spaudos draudimo, to laikotarpio knygos, knygnešystės klausimai bei aspektai nagrinėjami keliuose V. Biržiškos straipsniuose[39]. Reikšmingiausi sudėti į mokslininko dar spėtą parengti 31 straipsnio rinkinį *Praeities pabiros*, išleistą Los Andžele 1960 m.[40] Vieną iš tos problematikos V. Biržiškos darbų skaitytojai ras ir šioje knygoje.

Greta bendresniųjų spaudos draudimo klausimų, V. Biržišką domino tautinio atgimimo ir išsivadavimo laikų asmenybės. Tarp jų ypač M. Valančius[41]. V. Biržiška laikomas autoritetingu jo tyrinėtoju. Jis rašė ir apie J. Basanavičių (yra sudaręs jo raštų bibliografiją), V. Kudirką, J. Adomaitį-Šerną, J. Jablonskį, A. Dambrauską-Jakštą, J. Tumą-Vaižgantą ir kitus[42]. Daugiausia tai populiarūs straipsniai, sukakties minėjimo ar nekrologo žanro dalykai, įdomūs V. Biržiškos nuomone ar interpretacija.

Nuo 1921 m. žurnaluose, moksliniuose leidiniuose skelbti V. Biržiškos straipsniai, kitos publikacijos iš knygos istorijos subrendo solidžiais tos srities jo darbais. 1930 m. buvo išleista jo konspektiška lietuvių raštijos apybraiža *Lietuvių knygos augimo etapai*[43]. Joje V. Biržiška išdėstė savo pažiūras į knygos istorijos objektą, periodizavimą, atskirų knygos istorijos laikotarpių ypatingumus ir pan. Tais pat metais (1930 m.) išėjo ir reikšmingo lietuviškos knygos istorijos veikalo — *Lietuviškų knygų istorijos bruožai*[44] — pirmoji dalis — *Senosios lietuviškos knygos.*

Šiais veikalais rašomą lietuviškos knygos istoriją V. Biržiška tęsė iki pat mirties. Po 1930 m. mokslininkas kaupė naujus duomenis

[39] Biržiška V. Spaudos draudimo klausimai // *Kultūra.* — 1929. — Nr. 5. — P. 249—253; Nr. 6—7. — P. 316—320; Biržiška V. Lietuvių knyga spaudos draudimo metu // Ten pat. — 1929. — Nr. 5. — P. 33—37, ir kt.

[40] Biržiška V. *Praeities pabiros.* — Los Angeles, 1960. — 352 p.

[41] Biržiška V. Daugiaveidis Valančius // *Literatūros naujienos.* — 1935, birželio 1; Biržiška V. Vyskupo Valančiaus biografijos bruožai // *Aidai.* — 1951. — Nr. 8. — P. 346—356; Nr. 9. — P. 408—419; Nr. 10. — P. 455—463, ir kt.

[42] Pvz., Biržiška V. Dr. Vinco Kudirkos visuomeninis darbas // *Kultūra.* — 1930. — Nr. 1. — P. 42—46; Biržiška V. A. Šernas-Juozas Adomaitis // *Lietuva.* — 1922, rugpjūčio 29; Biržiška V. Kuo mums brangus Vaižgantas // *Trimitas.* — 1935, gegužės 2, ir kt.

[43] Biržiška V. *Lietuvių knygos augimo etapai.* — K., 1930. — 32 p.

[44] Biržiška V. *Lietuviškų knygų istorijos bruožai.* — K., 1930. — D. 1: Senosios lietuviškos knygos. — 132 p.

ir žinias apie senąją mūsų knygą. Tolesnio triūso ir tyrimo vaisius buvo 1953 ir 1957 m. Čikagoje išleistas dviejų tomų veikalas *Senųjų lietuviškų knygų istorija.* Jis perspausdinamas šiame rinkinyje.

Didesniąja dalimi šis V. Biržiškos veikalas iš tiesų yra gerokai papildytas ir kiek pertvarkytas 1930 metų leidinys *Lietuviškų knygų istorijos bruožai*[45]. Bet Čikagos leidime randame ir daug nauja. Kai kurie senosios knygos reiškiniai bei faktai apibūdinami plačiau, išsamiau nei iki tol, jie patikslinti ar kitaip interpretuoti.

Labai reikšmingas V. Biržiškos veikalas, jo „gulbės giesmė", apvainikuojanti visą gyvenimą ir darbus — trijų tomų *Aleksandrynas.* Jis išleistas Čikagoje 1960 m., 1963 m., 1965 m. ir jo perspauda — Vilniuje 1990 m. Tai tarytum „suvestinis" V. Biržiškos visų knygotyros sričių darbas. Neatsitiktinė kiekvieno *Aleksandryno* tomo paantraštė: *Senųjų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos.*

Trijuose tomuose aprašyta 370 autorių, kūrusių Lietuvos ir lietuvių raštiją nuo XVI a. iki XIX a. antrosios pusės. Iš esmės tos biografijos parengtos iki 1943 m. Jos papildytos tiek paties V. Biržiškos, tiek jo brolio Mykolo, kuris parašė apie K. Donelaitį ir A. Strazdą, tikrino ir tikslino tekstą, dirbo kitą darbą leidžiant šį veikalą. Jį galutinai išleido trečiasis iš Biržiškų — Viktoras. Tad *Aleksandrynas* yra taurus trijų brolių Biržiškų bendradarbiavimo pavyzdys. Pats veikalas taip pavadintas Vaclovo Biržiškos gyvenimo pasiaukojančios bendrakeleivės žmonos Aleksandros atminimui.

Literatūros, knygos, kultūros istorikai šį veikalą laiko senųjų lietuvių rašytojų ir raštijos enciklopedija, be kurios neįmanomi tolesni minėtų amžių lietuvių kultūros, spaudos istorijos darbai.

Dalį V. Biržiškos tyrinėjimų sudarė lietuvių praeities periodika. Jos istorija būsimąjį mokslininką patraukė jau lietuvių spaudos draudimo pabaigoje (1903 m.). Tada pradėjęs rinkti lietuviškų laikraščių bibliografiją, sudarė ją per dešimt metų, smulkiai nurodydamas visų lietuviškų laikraščių turinius ir istoriją[46]. Deja, Pirmojo pasaulinio karo metais tas parengtas darbas pražuvo.

[45] Plg. Gustaitis A. Prof. Vaclovas Biržiška buvo didelė dovana lietuvių tautai // *Naujienos.* — 1956. — Sausio 14.

[46] Biržiška V. Po naujausias bibliografijas apsižvelgus // *Baras.* — 1925. — Nr. 1. — P. 73.

1911—1914 m. V. Biržiška išspausdino ir pirmuosius straipsnius lietuvių periodinės spaudos temomis. Tuolaik jis tyrė rankraštinių bei hektografuotų lietuvių laikraštėlių istoriją. Apie vieną iš tokių spaudinių — *Žiburį*, išleistą 1900 m. Peterburge, — 1911 m. paskelbė publikaciją[47]. 1912—1913 m. V. Biržiškos užrašų knygutėse užfiksuota minčių apie jo sumanytą vaikų periodikos leidinį, išdėstytas jo prospektas[48]. 1913 m. V. Biržiška rašė apie periodikos bibliografavimą[49]. Vėliau (1918 m.) ketino parengti tris lietuvių praeities periodinės spaudos rodykles[50].

V. Biržiškos darbų apie periodinę spaudą, ypač jos istoriją, vis daugiau rodėsi nuo 1920 m. Tarp jų buvo straipsniai „Lietuvių laikraščiai Lietuvoje prieš spaudą leisiant", „Palangos laikraštis 1886 m. *La Limande*", „Antanas Daukša ir jo *Lietuvos balsas*" ir kiti, paskelbti 1920—1922 m.[51]

Per ilgesnį laiką V. Biržiška parengė ir specialią studiją iš lietuvių periodikos istorijos. 1931—1932 m. *Bibliografijos žinių* žurnale ji buvo paskelbta („Iš lietuviškosios laikraštijos praeities"). 1932 m. kiek kitu pavadinimu išleista atskirai[52] ir dabar perspausdinama šiame rinkinyje.

Studija apžvelgia 1832—1904 m. lietuvių periodikos, tiksliau — pirmųjų ir svarbiausiųjų jos leidinių raidą. Aptariami jų steigimas, kryptis, redaktoriai, bendradarbiai, pateikiami duomenys. Darbe neliečiami tų laikraščių ir žurnalų specifiškesni žurnalistiniai aspektai. „Iš mūsų laikraščių praeities" yra pirmasis tos srities veikalas lietuvių istoriografijoje, ir dabar nepraradęs savo reikšmės.

[47] [Biržiška V.] Mūsų istorijininkams žinotina // *Aušrinė*. — 1911. — Nr. 3. — P. 111. Parašas: V. B-ka.

[48] Raguotienė G. Lietuvių vaikų periodika: pradžia ir raida iki 1940 metų // *Vaikų literatūros patirtis*. — Kaunas, 1995. — P. 282.

[49] [Biržiška V.] 1913 metai lietuvių laikraštijoje // *Lietuvos žinios*. — 1914, sausio 18(31). Parašas: V. B-ka.

[50] Žukas V. *Lietuvių bibliografijos istorija: (iki 1940 metų)*. — Vilnius, 1983. — D. 1. — P. 133.

[51] [Biržiška V.] Lietuvių laikraščiai Lietuvoje prieš spaudą leisiant // *Dainava*. — 1920. — Kn. 1. — P. 115—117. Parašas: V. B-ka; Biržiška V. Palangos laikraštis 1886 m. *La Limande* // *Mūsų senovė*. — 1922. — T. 1, kn. 4-5. — P. 689—690; Biržiška V. Iš periodinės mūsų spaudos istorijos: Antanas Daukša ir jo *Lietuvos balsas* // Ten pat. — P. 538—543.

[52] Biržiška V. *Iš mūsų laikraščių praeities*. — Kaunas, 1932. — 71 p.

Vėlesniuose straipsniuose V. Biržiška pakoregavo kai kuriuos šio veikalo duomenis, rašė apie kitus laikraščius ir periodinės spaudos leidinius. 1943—1944 m. rankraštyje *Nežinomi senieji lietuvių raštai ir rašytojai* mokslininkas kiek tikslino žinias apie pirmąjį lietuvišką periodikos leidinį, minėdamas 1823—1824 m. ėjusį *Nusidavimai Dievo karalystėje*[53]. Ta tema 1947 m. paskelbė straipsnį „Seniausias lietuviškas laikraštis ir jo redaktorius N. P. Ostermejeris", kuris įdėtas į šį rinkinį. V. Biržiškos straipsniai apie lietuvių periodikos ištakas ir pradžią, kaip pažymi D. Kaunas, turėjo svarbios reikšmės tolesniems tyrinėjimams[54].

Mokslininko plunksnai priklauso ir kitų straipsnių apie lietuviškus laikraščius, ėjusius spaudą atgavus. V. Biržiškai būdingu principu 1954 m. apžvelgti *Vilniaus žinių* atsiradimo, leidimo, krypties, kiti vidinio gyvenimo dalykai[55].

Kaip pažymėta, periodikos raidą V. Biržiška siejo su knyga, bibliografija. Dėsninga, kad knygos ir bibliografijos istorijos veikaluose įterptos ir periodikos apžvalgos[56]. JAV lietuvių periodiniai leidiniai bibliografuojami ir kiek apibūdinami jau minėtoje bibliografijoje *Amerikos lietuvių spauda 1874—1910*.

Prie periodikos istorijos skirtini V. Biržiškos darbai, aiškinantys slapyvardžius, kurie daugiausia vartoti periodinėje spaudoje. Jau 1924 m. žurnale *Knygos* buvo paskelbti V. Biržiškos atlikti slapyvardžių tyrimo rezultatai. 1943 m. pasirodžiusioje knygoje *Lietuviškieji slapyvardžiai ir slapyraidės*[57] mokslininkas išaiškino, suregistravo apie 1950 autorių ir beveik 6500 jų slapyvardžių. Į šį dešimtmečiais rengtą veikalą įdėta labai daug kruopštaus triūso, žinių, erudicijos. V. Biržiška padėjo pagrindus lietuviškiems slapyvardžiams tirti.

[53] Žr. Žukas V. *Lietuvių knygotyros bruožai.* — V., 1989. — P. 15; Kaunas D. *Lietuvių periodikos pirmtakas.* — V., 1991. — P. 13—16.

[54] Kaunas D. *Lietuvių periodikos pirmtakas.* — V., 1991. — P. 16.

[55] Biržiška V. Pirmojo dienraščio sukaktis // *Keleivis.* — 1954. — Gruodžio 8.

[56] Žr. Biržiška V. *Senųjų lietuviškų knygų istorija.* — Chicago, Ill., 1957. — D. 2. — Skyrius „Lietuviškosios knygos kelias".

[57] Biržiška V. *Lietuviškieji slapyvardžiai ir slapyraidės.* — K., 1943. — D. 1—2. — 175 p.

Nagrinėjant V. Biržiškos palikimą beveik neužsimenama apie jo grožinės literatūros kūrybą ir kritiką. Tiesa, šiose srityse V. Biržiška kūrė epizodiškai, tam tikru laiku, o paskui nuo jų nutolo. Tačiau abi jos glaudžiai susijusios su V. Biržiškos kaip bibliografo, redaktoriaus, knygotyrininko darbu.

Eilėraščius bei prozos vaizdelius V. Biržiška daugiausia spausdino veiklos pradžioje, 1906—1914 m. Dvylika jo eilėraščių ir penki prozos dalykai 1918 m. Voroneže išleisti rinkiniu[58]. V. Biržiškos grožinės literatūros kūriniai reiškė socialinės teisybės, laisvės siekius, pasiaukojimo visuomenei idealus. Jie skelbė humaniškumo, demokratijos vertybes, visuomenės pertvarkymo idėjas.

Grožinės literatūros kritika tarp V. Biržiškos raštų užima kuklią vietą. Ji sudaro apie 50 pozicijų, iš jų — apie 10 straipsnių, kitos — recenzijos bei anotacijos. Daugiausia skelbta 1920—1924 m., ypač *Knygų* žurnale.

V. Biržiška rašė įvairiais grožinės literatūros, jos padėties, leidybos klausimais. Jis apibūdino kritikos vaidmenį, tam tikro tarpsnio (1918—1928 m.) lietuvių literatūros raidą ir situaciją, pasisakė prieš menkaverčius, trivialius kūrinius, atskleidė knygų leidybos spragas[59]. V. Biržiška atsiliepė apie J. Tumo-Vaižganto, Keturakio, V. Kapsuko knygas, poezijos antologiją *Vainikai*, užsienio autorius (L. Andrejevą, H. Ibseną, A. Mickevičių, H. Senkevičių ir kt.) ir jų kūrybą[60].

Daugiau kaip pusė V. Biržiškos literatūros kritikos dalykų buvo apie vaikų literatūrą ir jos knygas. Autorius svarstė teorinius vaikų literatūros ir skaitybos, paskirties, specifikos klausimus, recenzavo A. Didžiulytės, V. Krėvės, P. Mašioto (daugiausia), V. Pietario, E. de Amičio, V. Haufo, R. Kiplingo, N. Rubakino, Ž. Verno ir kitų rašytojų kūrinius[61].

[58] [Biržiška V.] *Eilės ir proza*. — Voronežas, 1918. — 35 p. Parašas: Smūtkelis.

[59] Biržiška V. Kritika ir jos reikšmė // *Mokykla ir gyvenimas*. — 1920, lapkritis. — P. 40—41; Biržiška V. Lietuvių spaudos dešimtmetis // *Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918—1928*. — Kaunas, 1930. — P. 342—359; Biržiška V. Apie lietuvių knygos padėtį // *XX amžius*. — 1938, rugsėjo 3.

[60] Pvz., Keturakis. *Amerika pirtyje* // *Knygos*. — 1922. — Nr. 2—3. — Sklt. 170; Ibsenas. *Šmėklos* // Ten pat. — 1922. — Nr. 1. — Sklt. 26, ir kt.

[61] Plačiau žr. Raguotienė G. Vaclovas Biržiška apie vaikų literatūrą ir skaitymą // *Tarp knygų*. — 1996. — Nr. 3. — P. 17—20.

V. Biržiška buvo tarp tų nedaugelio žmonių (P. Mašioto, A. Giedriaus, J. Vokietaičio ir kt.), kurie XX a. trečiuoju dešimtmečiu, sudėtingu ir sunkiu vaikų literatūrai tarpsniu, daug rūpinosi jos reikalais ir plėtojimu.

* * *

Tarp V. Biržiškos palikimo vertybių yra ir jo įdomi, savita asmenybė, paveldėta ir išsiugdyta. Galėtume tarti, jog tarp to, ką V. Biržiška reikšmingiausia sukūrė, buvo ir jo paties asmenybė.

V. Biržiškos amžininkai, bendradarbiai, studentai, jį pažinojusieji visi sutartinai vienu balsu pažymi buvus jį stebėtinai darbštų, nuolat kantriai triūsiantį, nepaliaujamai veikiantį. Žodžiu, buvus nesibaigiančios energijos, savęs netausojantį žmogų. Darbas buvo V. Biržiškos tikroji, svarbiausioji, natūrali organiška būsena. O likus vienišam — vienintelė paguoda ir nusiraminimas.

Viename 1952 m. spalio 20 d. laiške V. Biržiška rašė: „Dirbu dabar labai daug — jau pavyksta savo darbo savaitę privaryti prie 100 valandų, bet dar negaliu tos normos pakelti ligi 126 valandų, kaip kad Lietuvoje"[62].

Tad suprantama, kad toks pasiaukojantis darbui žmogus galėjo įgyti pavydėtiną erudiciją, ypač spaudos srityje, padaryti tiek, kiek būtų pakakę kelių žmonių gyvenimui, atstoti visą mokslo įstaigą. Tai liudija ir V. Biržiškos gyvenimo bei darbų apžvalga.

Kaip rodo atsiminimai, V. Biržiška turėjęs nuostabią atmintį, galėjusią išlaikyti visą enciklopediją, savotišką mąstymo ir darbo būdą. „Jis, — rašė J. Rimantas, — vulkaniškai galvodavo. Mintys, spėjimai ir sprendimai plaukte plaukdavo. Dėl to savaime suprantami kai kurie prieštaravimai"[63] (t. y. kai kurie netikslumai, riktai ar nevienodumai V. Biržiškos darbuose). Yra liudijimų, kad mokslininkas „vulkaniškai" ir dirbo.

[62] [Prunskis J.] Sudužo Lietuvos uostų nepasiekęs // *Draugas*. — 1956, sausio 7.

[63] LNB RS. — F. 47—71. — L. 1: (J. Rimanto fondas).

Iš pirmo žvilgsnio V. Biržiška galėjęs atrodyti rūstokas, nes visada buvo susikaupęs[64]. Tačiau kam tekę iš arčiau jį pažinti, prašyti patarimo ar pagalbos, tas pajusdavo, kokio nuoširdaus, užjaučiančio, švelnaus žmogaus jo būta[65]. Dirbdamas Kauno universiteto Teisių fakulteto dekanu, V. Biržiška materialiai rėmė studentus, apmokėdavo jų studijas, kasmet tam išleisdavęs po 2—3 tūkstančius litų[66]. Būdamas jautrios sielos, jis labai sunkiai išgyveno žmonos Aleksandros netektį (1943 m.), savo vienišumą[67].

Staigaus ir jautraus būdo V. Biržiška ūmai atsiliepdavo į neteisybę, nuoskaudą, pažeminimą. Pats tai patyręs, protestavo žodžiu ir raštu, ne visada korektiškai, gebėdamas įgelti. Tai ypač matyti iš įvykių, kai V. Biržiška buvo priverstas išeiti iš *Lietuvių enciklopedijos* vyr. redaktoriaus pareigų. Kartais audringai reaguodamas, galėjo įžeisti ir nekaltą žmogų[68]. Bet abejingas nebuvo, kaip nemokėjo būti, Vaižganto žodžiais tariant, „per abi pusi geras"...

V. Biržiška pats sakėsi turįs vieną ydą, kurios negalįs atsikratyti. Iki gyvenimo pabaigos daug rūkė, ir tai buvo jo turbūt vienintelis sau leidžiamas malonumas. Nors V. Biržiškos gyvenimo turinį sudarė knyga, kultūra, mokslas, jis nebuvo tik užsidarėlis tarp knygų. Gyvendamas Jungtinėse Amerikos Valstijose mėgo pasižmonėti, pabūti subuvimuose, pažaisti šachmatais, užsukti į jam artimų laikraščių redakcijas pasikalbėti[69].

V. Biržiškos originalią, išsiskiriančią figūrą pažindavo ne tik Bostono lietuviai, bet ir amerikiečiai. Imponavo V. Biržiškos išvaizda — barzda ir jam einant į grindinį stuksenanti lazda. Bosto-

[64] Pilka S. Šviesiajam atminimui // *Prof. Vaclovui Biržiškai atminti.* — Chicago, Ill., 1956. — P. 19.

[65] Ten pat.

[66] Šmulkštys L. Vaclovas Biržiška savais pinigais apmokėdavo studentų studijas // *Naujienos.* — 1956, sausio 28.

[67] Gustaitis A. Prof. Vaclovas Biržiška buvo didelė dovana lietuvių tautai // Ten pat. — Sausio 14.

[68] Santvaras S. Vaclovas Biržiška — žmogus ir mokslininkas // *Dirva.* — 1956, vasario 9.

[69] Vanagas J. Metai be Vaclovo Biržiškos // *Naujienos.* — 1957, sausio 12.

no vairuotojai pagarbiai jį praleisdavo pereiti gatvę. Pašto tarnautojai, pramokę kelis žodžius, sveikindavo jį lietuviškai[70].

Bet esminga V. Biržiškai buvo savęs atsižadėjimas tautos ir jos kultūros labui. Jis kilęs iš nuostatos: „Reikia daugiau galvoti apie Lietuvą ir mažiau apie savo asmeninius reikalus“[71].

„Jo silpnybės mažos, jo vertybės be galo aukštos“, — rašė prof. V. Šilkarskis[72]. Taip pasakyti tinka apie visą V. Biržiškos gyvenimą, darbus, asmenybę. Daugelis tų vertybių ir idėjų gali ir turėtų būti aktualizuotos šių dienų mūsų kultūros ir mokslo plėtotei.

Genovaitė Raguotienė,
Bronius Raguotis

[70] Ten pat.

[71] Ten pat.

[72] *Prof. Vaclovui Biržiškai atminti.* — Chicago, Ill., 1956. — P. 11.

SENŲJŲ LIETUVIŠKŲ KNYGŲ ISTORIJA

PIRMA DALIS

AUTORIAUS ŽODIS

Kiekviena knyga turi savo istoriją. Turi ją ir ši. Jos pirmąją užuomazgą sudarė mano paskaitos Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakultete, kada 1924 m., man paskelbus pirmąją Lietuviškosios bibliografijos *dalį, mano brolio Mykolo ir prof. V. Krėvės-Mickevičiaus pastangomis buvo pavesta ten dėstyti lietuvių knygų istoriją. Iš tų paskaitų jau 1925 m. atsirado keletas tos srities straipsnių, kurie buvo išspausdinti Balio Sruogos ir Fausto Kiršos redaguojamame žurnale* Bare. *Juos kiek papildęs, 1930 m. buvau išspausdinęs pradžioje* Bibliografijos žiniose, *o iš ten ir atskira knyga* Lietuviškųjų knygų istorijos bruožai. *Bet greta su paskaitų tęsimu ėjo ir nuolatinis aiškinimas įvairių painių ir neaiškių mūsų knygos praeities klausimų. Pavyko surasti ir daugelį anksčiau visai nežinomų spaudinių ir senųjų rankraščių, išaiškinti tai, kas anksčiau buvo neaišku. Tačiau vis tai tebuvo sunaudojama mano paskaitose, bet spaudoje niekur nebuvo sutraukta į vieną vietą.*

Kada 1944 m. teko apleisti tėvynę, vis dėlto pavyko su savimi pasiimti ir kiek šiokios tokios lituanistinės medžiagos ir savo rankraščių. Tremtyje — Vienos ir Fribūro bibliotekose — pavyko net surasti ir kiek anksčiau man nežinomos medžiagos, kuri leido vieną kitą faktą nauja šviesa nušviesti. Pagaliau keletą metų dirbant Pabaltijo universitete Pineberge ties Hamburgu, buvo vėl progos dėstyti tą pačią lietuvių knygų istoriją. Čia susidarė ramios sąlygos visa tai sutraukti į atskirą knygą, kuri bendrais bruožais buvo sumesta jau kiek anksčiau man Fribūre begyvenant.

Tokiai knygai, kuri masiniam skaitytojui nėra įdomi, išspausdinti sąlygos tremtyje nelengvos. Nors jau 1946 m. viena naujai Vokietijoje įsikūrusi lietuviškoji knygų leidykla ir buvo gavusi prancūzų okupacinės

valdžios Vokietijoje leidimą jai išspausdinti, bet vis dėlto leidėjas nerizikavo jos leisti, bemeilydamas spausdinti apysakas, eilėraščius ir vaikų knygas. Tačiau pati knyga dėl to tik laimėjo. Ir man pačiam teko ją daugeliu atvejų papildyti ir patobulinti, taip pat mano bičiuliai lituanistai Pineberge nepašykštėjo man pastabų ir pataisų (čia visų pirma turiu galvoje mano brolį Mykolą ir profesorių Vincą Maciūną), o gerasis profesorius Petras Jonikas nepagailėjo laiko ir vargo visą rankraštį nuo pirmojo ligi paskutinio puslapio peržiūrėti, išlyginti ir ištaisyti jo rašybą ir kalbą. O to išlyginimo ji buvo reikalinga, nes nuolatinis gilinimasis į mūsų jau 400 metų spausdinamus raštus savaime darė įtakos mano rašto stiliui ir rašybai, kurie vis negalėjo pasivyti mūsų bendrinės kalbos raidos. Jiems trims šia proga reiškiu savo nuoširdžią padėką.

Šiaip suformuotą knygą pradėjau dar iš Pinebergo siuntinėti čion, Amerikon, mielajam p. Martynui Gudeliui. O man čia pačiam atvykus, jis užsispyrė ją viešumon ištraukti. Naujienoms, kurias redaguoja mano senas universiteto laikų draugas dr. Pijus Grigaitis, sutikus, šis mano rašinys pradėjo eiti dienraščio atkarpoje. Tatai palengvino šios knygos spausdinimą ir atnaujino spaudos draudimo Amerikos lietuviškų laikraščių tradiciją — leisti per savo puslapius knygas. Tuo metu tai buvo vienintelės pasirodžiusios lietuviškos knygos, nes Mažojoje Lietuvoje tegalėta spausdinti vien brošiūras. O juk mes dabar gyvename antrąjį, daug žiauresnį mūsų spaudos draudimo laikotarpį.

Tačiau jei ne p. M. Gudelio užsispyrimas ir sugebėjimas prispirti ir mane tą knygą užbaigti ir surasti talkininkus — Čikagos lietuvių literatūros draugiją — jai išleisti, vargu ar ji būtų išvydusi pasaulį. Tai jam visų pirma ir krenta atsakomybė prieš mūsų visuomenę už tos knygos pasirodymą, ir savaime ir mano jam gili padėka. Taip pat didelis ačiū seniesiems mano bičiuliams p.p. Albinai ir Pranui Čepėnams, kurie savo atidumu ir kruopštumu apsaugojo šią knygą nuo daugelio šiaip jau neišvengiamų korektūros klaidų.

Didžiausia padėka ponams Alenai ir dr. Mykolui Deveniams, kurių globoje JAV man gyvenant ir atsirado galimumas šią knygą parašyti.

Vaclovas Biržiška

I. LIETUVIŠKŲJŲ KNYGŲ TYRINĖJIMO PLĖTIMASIS

Kaip tik pradėta spausdinti pirmos lietuviškos knygos Didžiojoje Lietuvoje, atsirado reikalas sekti, kas anksčiau buvo atitinkamoje srityje padaryta, nes reikėjo tobulinti oficialiai bažnyčiose vartojamas ir skaitomas evangelijas ir aprūpinti suprantamai žmonėms parašytomis tikybinėmis knygomis tiek Žemaitiją, tiek Rytų Lietuvą, vartojusias įvairias tarmes. Ir tuo būdu 1605 m. Ledesmos katekizmo vertėjas (Sirvydas?) gerai buvo susipažinęs su 1595 m. Daukšos katekizmu, kurį faktiškai jis tik taisė, o ne ruošė naują, savarankišką leidimą, ir kartu tarp Daukšos, Sirvydo ir Jaknavičiaus evangelijų susidarė glaudūs ryšiai. Tačiau į XVII amžiaus pabaigą tas susidomėjimas seniau atliktais darbais išnyko, o XVIII amžiuje, nors lietuviškų katalikų knygų skaičius ir labai smarkiai pakilo, bet daugiausia tai buvo tik nauji anksčiau pasirodžiusių knygų leidimai, kuriais tebuvo susirūpinę leidėjai (Vilniaus akademijos spaustuvė), bet ne naujųjų knygų autoriai. O leidžiant naujas asketines knygas, tenkintasi daugiausia tik atitinkamų lenkų knygų vertimu, dažnai atliekamu žmonių, kurie labai menkai temokėjo lietuviškai. Išimtį čia sudarė tik *Jono Joskaudo* 1770 m. išleistas katekizmas, kurio kalbą, autoriaus nežinodamas (jis tik neseniai mums paaiškėjo), savo laiku ypatingai buvo išgyręs Simanas Daukantas, laikydamas ją pavyzdine. Iš dalies greta Joskaudo gali būti pastatytas ir *Jonas Lukoševičius,* 1765 m. išleidęs *Pawinastis krikszczioniszkas,* bet šiaip daugiausia rašęs ne lietuviškai, bet latviškai. Ypatingu rūpestingumu buvo nuolatos taisomos *Jono Jaknavičiaus Ewangelie polskie y litewskie,* XVII—XVIII amžiuje pakartotos bent trisdešimt kartų, kiekviename leidime įnešant didesnių ar mažesnių pataisų,

kurios, deja, kiekvieną naują leidimą vis labiau ir labiau atitolindavo nuo daug tobulesnių paties Jaknavičiaus *pirmųjų leidimų*. Visi jo darbo korektoriai ir redaktoriai, greičiausia rekrūtuojami iš tų pačių jėzuitų, kurie dirbo akademinėje spaustuvėje, tik sistemingai darkė Jaknavičiaus kalbą, vis labiau evangelijų kalbą priartindami prie šnekamosios klebonijų virtuvių kalbos. Ir ligi pat XVIII amžiaus pabaigos Didžiojoje Lietuvoje negalima pastebėti jokio bendro susidomėjimo nei lietuviška knyga, nei kalba, nei literatūra, nors kai kas (pvz., Tadas Jurevičius) ir bandė čia kurti ne tik tikybinės, bet ir pasaulietinės literatūros srityje. Vieni tik jėzuitų biografai — pradžioje svetimieji (Alegambe, Sotvell), o XVIII amžiuje ir savieji (Pošakovskis ir Rostovskis) — domėjosi ir lietuvių rašytojais jėzuitais ir paliko apie juos mums ir tokių žinių, kurių iš kitų šaltinių nebūtumę sužinoję. Gal būti, kad dėl tos priežasties mums ir yra geriausiai žinomi lietuviškieji jėzuitų, ypač XVII amžiaus, raštai, kurie šiuo laiku, kada apie kitus nejėzuitus arba nieko nežinome, arba visai maža težinome, visiškai nustelbia visus kitus.

Daug geresnės sąlygos žinioms apie senąsias lietuviškas knygas išsilaikyti susidarė Mažojoje Lietuvoje dėl ypatingo pobūdžio protestantų apeigų ir tikybinių knygų, daugiausia vartojamų per pamaldas bažnyčiose. Čia kiekviena klaida, kiekvienas kalbos netobulumas tuojau sukeldavo tikinčiųjų tarpe nesusipratimų ir net gerai lietuviškai mokančių protestantų kunigų pasipriešinimą. Šie iš kartos į kartą, ištisomis šeimomis, versdamiesi tuo pačiu darbu, kas dieną susidurdami su lietuviškomis tikybinėmis knygomis, neretai patys jų sudaryme dalyvaudami, tuojau pastebėdavo kiekvieną naujybę, įtrauktą į kiekvieną naują katekizmo, giesmyno, *Biblijos* vertimo leidimą, ir, atitinkamai į tai reaguodami, versdavo naujų knygų sudarytojus rimtai atsižvelgti ir į visą senesnįjį analoginį kitų nudirbtą darbą. Kartu rašytojai, norėdami išvengti priekaištų ir kritikos, dar ruošdami knygas spaudai, pritraukdavo bendradarbiais ir eilę kitų asmenų; bet ir oficialiniai leidėjai, nenorėdami rizikuoti leisti tokius darbus, kurie vėliau būtų išpeikti ir sukritikuoti, to paties reikalavo iš rašytojų.

Jau visos XVI amžiaus lietuviškos protestantų knygos turi aiškų, seniai mūsų literatūros istorijoje pastebėtą požymį tokio kolek-

tyvinio, nuolatinio ir kelių rašytojų kartų ištisinio darbo. Tačiau, nors kiekvienas naujas rašytojas ir sunaudodavo analoginį visų senesniųjų rašytojų darbą, vis dėlto pradžioje tik retkarčiais vienu kitu posakiu jis tat paminėdavo, ir dažnai taip neaiškiai, kaip, pvz., J. Bretkūnas, kuris savo 1589 m. giesmyno prakalboje rašė apie 1566 ir 1570 m. Mažvydo giesmynus taip, kad visi vėlesnieji giesmynų sudarytojai ir giesmynų istorijos tyrinėtojai tat laikė tik paminėjimu 11 giesmių, įdėtų į jo 1547 m. katekizmą, ir tuo būdu tikrieji Mažvydo giesmynai, bibliotekose neišlikę, buvo visai iš jų akiračio dingę. Dėl to ir netenka XVI amžiaus knygose ieškoti pirmųjų lietuviškos knygos tyrinėjimo pėdsakų. XVII amžiaus Vakarų ir Centrinės Europos politiniai kariniai įvykiai, smarkiai palietę tiek Mažąją, tiek Didžiąją Lietuvą, neleido sėkmingai pradėtojo darbo tęsti, ir jis atgijo tiktai XVIII amžiuje.

1735 m. spausdinant pirmąjį pilną *Biblijos* vertimą, kurio formalusis redaktorius buvo *Jonas Jokūbas Kvandtas* (gimęs 1686 III 27 ir miręs 1772 I 17), o tikrasis — Įsruties vyskupas *Jonas Berendtas* (Behrendt), prakalboje buvo duota ir trumpa *Biblijos* vertimo į lietuvių kalbą istorija, kur tarp kito ko yra pateiktos ir tokios žinios apie senesniuosius dalinius *Biblijos* vertimus, apie kuriuos tiek dabar težinome, kiek toje prakalboje painformuota. Tos žinios tik kiek buvo išplėstos 1755 m. *Biblijos* prakalboje ir jos beveik ištisą amžių buvo vienintelis visų mūsų žinių šaltinis apie šios rūšies mūsų knygas. Bet 1816 m. *Liudvikas Martynas (Gediminas) Rėza* (Rhesa) (gimęs 1776 I 9 ir miręs 1840 VIII 30), ruošdamas naują *Biblijos* vertimą, kartu išspausdino ir plačią, vokiečių kalba išleistą, *Biblijos* į lietuvių kalbą vertimo istoriją, pavadintą *Geschichte der littauischen Bibel*, kuri 1821 m. buvo papildyta atitinkamu priedu. Tačiau šioje knygoje, nors jos ir toks pavadinimas, Rėza ne tiek nagrinėjo senesniųjų *Biblijos* vertimų istoriją, kiek nušvietė savo paskelbtojo vertimo aplinkybes ir motyvavo savo įneštas pataisas ir pakeitimus. Panašią reikšmę turi ir *Pridrikio Kuršaičio* (gimė 1806 IV 24, mirė 1884 VIII 23) platesnis straipsnis „Zur Geschicte der littauischen Bibel", išspausdintas 1864 m. *Evangelische Gemeindeblatt* žurnalo Nr. 33—36, kur irgi daugiausia rašoma apie paties Kuršaičio įneštas pataisas į jo perredaguotą *Biblijos* vertimą. *Aleksandro Dambrausko* (A. Jakšto) (gimė

1860 IX 8, mirė 1938 II 19) straipsnis „Apie katalikiškus lietuviškus šventraščio vertimus", išspausdintas *Žinyčioje* 1902 m. Nr. 4—5 ir beveik be pataisų pakartotas *Soter* žurnalo 1933 m. Nr. 1(16), nors kalba ne vien apie katalikų, bet ir apie protestantų *Biblijos* vertimus, kaip ir *Jono Reitelaičio* (R-čių Jono) straipsnis ta pačia tema 1912 m. *Vadove,* neteikia jokių naujų žinių, kurios jau nebūtų anksčiau žinomos iš kitų šaltinių. Bet jau monumentalinė *Viktoro Falkenhahno* monografija apie Joną Bretkūną *Der Uebersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke,* išspausdinta 1941 m., iš pagrindų reviduoja visas senesniąsias žinias tiek apie paties Bretkūno *Biblijos* vertimą, tiek ir apie visus tuos, kurie Bretkūno rankraštį taisė ar, jo rankraščiu pasinaudoję, ruošė savo vertimus. Visus savo teigimus ir išvadas paremdamas gausia, daugiausia pirmą kartą skelbiama archyvine medžiaga, autorius savo darbu pradėjo visiškai naują, jau ne tik lietuviškosios *Biblijos,* bet ir bendrai lietuviškosios knygos lapą. Prieš Falkenhahną panašiu keliu mėgino eiti ir *J. Bertoleitis* savo dviejų dalių straipsnyje „Die Reformation unter der preussischen Littauer", 1932 ir 1933—1934 m. išspausdintame *Jahrbuch der Synodalkommission,* tačiau kadangi autoriui atskirų lietuviškų knygų pasirodymo klausimas tebuvo antraeilis dalykas, tai ir naujo jis daug mažiau tedavė.

Dar labiau tekdavo atsižvelgti į visus senuosius darbus leidžiant giesmynus, kurie lietuviškai buvo sudaromi (Kulviečio, Rapolionio, gal ir Jurgio Zablockio) dar prieš pasirodant pirmai spausdintai lietuviškai knygai. Giesmės, kurių žymi dalis bažnyčiose buvo tikinčiųjų giedama iš atminties, savaime turėjo būti daug pastovesnės už kitus bažnytinius tekstus. Jas taisyti ir keisti tegalima buvo su dideliu atsargumu ir tik būtinam reikalui esant. Dėl to kiekvienas naujo giesmyno leidėjas turėdavo atsidėjęs studijuoti senesniuosius giesmynus, prie kiekvienos naujos redakcijos traukti naujų bendradarbių ir surinkti visas jam prieinamas žinias apie senesniuosius giesmių vertimus. Tuo būdu viena kita žinia apie ankstyvesniuosius giesmių vertimus ir apie naujo giesmyno pasirodymo aplinkybes pateko jau į 1566 ir 1570 m. Martyno Mažvydo giesmynus, į 1589 m. Jono Bretkūno giesmyną, 1612 m. L. Zengstako giesmyną, į 1625 m. J. Bretkūno vertimo *Dovydo psalmes,* Jono Rėzos išleistas

ir perredaguotas, 1666 m. D. Kleino giesmyną, 1685 m. J. Rikovijaus ir 1705 m. Šusterio. Tačiau suglausta forma visos tos žinios pirmą kartą buvo paskelbtos prakalboje jau anksčiau minėto Jono Berendto 1732 m. giesmyno, pavadinto *Isz naujo perweizdetos ir pagerintos Giesmių Knygos.* Bet ir ši prakalba jau nebuvo pilna, nes visiškai nepaminėjo Mažvydo giesmynų. *Adomas Pridrikis Šimelpenigis III* (gimė 1699 VII 25, mirė 1763 XI 22) savo iš pagrindų 1751 m. perredaguotame giesmyne kokių naujų, anksčiau neminėtų žinių apie senesniuosius giesmynus nepateikia. Tačiau 1793 m. žymiausias to laiko lietuvių rašytojas ir lietuvių praeities ir kalbos tyrinėtojas *Gotfridas Ostermejeris* (gimė 1716 IV 20, mirė 1800 III 13) išleido atskirą lietuvių giesmynų istorijai skirtą monografiją, pavadintą *Erste littauische Liedergeschichte.* Ši lietuviškų giesmių istorija atsirado iš tos polemikos, kurią Ostermejeriui teko vesti su broliais Milkėmis dėl 1780 m. (su 1781 m. data) Ostermejerio paskelbto savarankiško giesmyno, kurį Milkė buvo visiškai sukritikavęs. Ir dėl to ir žymiausioji tos istorijos dalis buvo skirta ne senesniųjų giesmynų istorijai, bet anos polemikos etapams atpasakoti. O ir jos istorinė dalis, nors ji nesitenkino senesnių Berendto, Šimelpenigio ir kitų žinių kartojimu ir pateikė nemaža ir visai nežinomų ir įdomių lietuviškų giesmių vertimo istorijos faktų, vis dėlto nebuvo pilna: ir Ostermejeris visiškai nežinojo anų dviejų Mažvydo giesmynų ir dėl to neteisingai nušvietė ir kitų giesmynų leidėjų vaidmenį. XIX amžiaus pabaigoje Ostermejerio istorija buvo kiek papildyta *K. T. Hoffheinzo (Bericht über einen literarischen Fund,* 1883 m.), *J. Sembritzkio (Mielckes verschollenes litauischer Gesangbuch,* 1891 m.) ir *R. Schwedes (Zur Geschichte der litauischen Gesangbücher,* 1891 m.). Bet pilnai apie lietuvių giesmynų istoriją galima kalbėti tik nuo 1923 m., kada buvo išleisti 1566 ir 1570 m. Mažvydo giesmynai, J. Gerulio surasti 1922 m.

Trečia bažnyčioje vartojama knyga, kurią tekdavo ruošti ypatingu rūpestingumu, buvo katekizmas. Jau pirmoji 1547 m. pasirodžiusi knyga buvo Mažvydo katekizmas, tiesa, be katekizmo, apėmęs ir mažą giesmynėlį. Katekizmai buvo naujai ruošiami ir XVII bei XVIII a. Leidžiant 1722 m. pasirodžiusį, bet jau 1719 m. parašytą vadinamąjį Lysijaus katekizmą, prie darbo buvo pritraukti

visi Mažosios Lietuvos kunigai, kurie nors kiek mokėjo lietuviškai. Bet galbūt dėl to, kad katekizmai buvo ruošiami vaikams namie ir mokykloje mokytis, jų rašytojai ir ruošėjai savo prakalbose neduodavo medžiagos jų istorijai piešti, ir dėl to lietuviškoje bibliografijoje ir lietuvių knygų istorijoje protestantų lietuviškų katekizmų praeitis ligi šiol nėra nuodugniai išaiškinta ir kelia daugybę abejonių ir nesusipratimų. Iš visų senesnių katekizmų tik vieno jų, Lysijaus, istorija buvo pilniau nušviesta, ir tai praėjus pusantro šimto metų nuo jo pasirodymo: 1880 m. Tilžės *Mitteilungen d. Litauischen Literarischen Gesellschaft* išspausdino tuo reikalu *Jacobio* monografijėlę, pavadintą *Geschichte der Uebersetzung d. kleinen litauischen Katechismus vom J. 1719.*

Ne bendram tikslui kalbai tirti, bet grynai tikybiniam reikalui — paruošti kalbinei medžiagai tikybinių knygų rašytojams — nuo XVII a. pusės Mažojoje Lietuvoje buvo ruošiami lietuvių kalbos žodynai ir gramatikos. *Danieliaus Kleino* (gimusio 1609 V 30 ir mirusio 1666 XI 28) 1653 m. išspausdintoje *Grammatica Litvanica* ir 1654 m. *Compendium Litvanico-Germanicum* įžangose aprašomos tik tų knygų pasirodymo aplinkybės, bet jau *Pridrikio Vilhelmo Hako* (Haack) (gimusio 1706 m. ir mirusio 1754 XI 19) 1730 m. pasirodžiusiame žodyne ir *Pilypo Ruigio* (Ruhig) (gimusio 1675 III 31 ir mirusio 1749 IV 6) 1747 m. žodyno prakalbose duodamos trumpos visų senesniųjų analoginių darbų apžvalgos, o G. Ostermejeris savo 1791 m. išspausdintos gramatikos *Neue Littauische Grammatik* prakalboje duoda trumpą visų senesniųjų gramatikų istoriją. Išskyrus tuos kelis XIX a. pabaigos darbus, apie kuriuos buvo anksčiau kalbėta, visi kiti darbai buvo rašomi ne bibliografijos ir ne knygos istorijos išaiškinimo reikalui, bet ir šioje srityje jie netiesiogiai davė nemaža tokios medžiagos, kuri mums ir teliko žinoma iš tų informacijų.

Šios rūšies Mažosios Lietuvos rašytojų darbas, ypač gražiai pradėtas XVIII a., XIX a. beveik visiškai nutrūksta. Nors bendras įvairių protestantų tikybinių knygų skaičius ir žymiai padidėjo, bet išnyko tas tautinis akstinas, kuris anksčiau vertė domėtis kiekvienu lietuvių rašytojų minties pasireiškimu. Tik į XIX a. pabaigą jis vėl atgijo, davęs eilę kad ir nelabai ryškių Mažosios Lietuvos knygų tyrinėtojų.

Platesnį susidomėjimą lietuviškųjų knygų praeitimi ir likimu Didžiojoje Lietuvoje sukėlė bendras kultūrinis tautinis sąjūdis pirmame XIX a. ketvirtyje, iš dalies išėjęs iš Vilniaus universiteto sienų, be ko kito, išsiliejęs į to universiteto lietuvių studentų būrelio užsimojimą atgaivinti lietuvių literatūrą ir parašyti ir išleisti lietuviškų knygų visų tų sričių, kuriose jų ypač stigo. Darbo ėmėsi gausus būrys tiek studentų, tiek nestudentų, bet dirbančių su pirmaisiais glaudžioje sąsajoje. Tam sąjūdžiui vadovavo iš studentų Simanas Stanevičius, Simanas Daukantas ir Kajetonas Zabitis, pasivadinęs Nezabitauskiu, o iš nestudentų — Dionizas Poška ir Vincentas Valmikas. Su jais iš senesniųjų tarpo dirbo Petras Rapolas Aleknavičius, Bonaventūra Gailevičius, Juozas Volodzka, Juozas Savickis, Mykolas Smolskis, Antanas Klementas, Antanas Strazdelis, Jonas Kobeckis, Jurgis Ambraziejus Pabrėža, Silvestras Rucevičius, Laurynas Grikša, Simas Grosas, Stanislovas Čerskis, Kiprijonas Zabitis-Nezabitauskis, Aleksandras Butkevičius, Pabijonas Barkauskas, Domininkas Sutkevičius, Antanas Savickis, Mykolas Rudzinskis ir kiti. O iš jaunesniųjų ir jauniausiųjų: Silvestras Valiūnas, Jonas Krizostomas Gintila, Jonas Varkalas-Varkolevičius, Kazimieras Visgirda, Juozas Kerbedis, Laurynas Tautkus-Tautkevičius, Motiejus Pranas Martynaitis-Marcinkas, Ignas Trabša, Ansgaras Rožėnas, Jeronimas Stanevičius, Kalikstas Kasakauskis, Jurgis Tolovinskis, Juozas Čiulda, Pranas Zatorskis, Motiejus Valančius, Kazimieras Skrodzkis, Karolius Rimavičius, Kajetonas Aleknavičius, Leonas Rogalskis, Emerikas Stanevičius ir kiti. Norint susivokti lietuviškosios knygos trūkumuose, pirmiausia reikėjo sudaryti bent kokią seniau išėjusių lietuviškų knygų apžvalgą ar sąrašą. To darbo ėmėsi *Kajetonas Rokas Zabitis* (gimęs 1800 VIII 8, miręs 1876 IV 18). Jis 1824 m. išleisto lietuviškojo iliustruoto elementoriaus priede davė sąrašą apie 70 įvairių jam žinomų senų ir naujų lietuviškų knygų pavadinimų ir tą pirmą lietuviškųjų knygų bibliografiją, be to, lietuviškai parašytą ir išspausdintą, jis pavadino: *Surinkimas Wisokiu Rasztu Lietuwiszku, Žemaytiszku ir Prusiszkay Lietuwiszku teypogi kitu Rasztininku duodant žine apey ta liežuwi (kurius tiktay žynoty, regiety yr anus skaytity galejau), nu senowes layka lig pat szioley, yszspaustu; pagal skayczus metu diel žinios suraszitas.* Tais pačiais metais, tą savo darbą kiek

išplėtęs ir lenkiškai išvertęs, Zabitis jį išspausdino Vilniaus žurnale *Dziennik Wileński*, čia jį pavadinęs „Wiadomość o Literaturze Litewsko-żmudzkiey". Šį lietuviškąjį sąrašą jis išspausdino prie elementoriaus tiek, matyti, dėl to, kad per maža turėjo medžiagos jam spausdinti atskira brošiūra, tiek greičiausia dėl to, kad neturėjo galimumo jį kur kitur spausdinti, nes nebuvo jokių lietuviškų žurnalų, tai ir pridėjo jį prie pirmos savo išspausdintos knygutės, su kuria to sąrašo niekas nesiejo. Nors šis paprastas sąrašas teapėmė vos dešimtą dalį visų tų lietuviškų knygų, kurios jau buvo pasirodžiusios Didžiojoje ir Mažojoje Lietuvoje prieš 1824 m., bet vis dėlto jis buvo daug pilnesnis už anuos XVIII a. Mažosios Lietuvos sąrašus, nes apėmė abiejų Lietuvos dalių knygas, ir tai ne vien spausdintąsias, bet ir kai kurias dar rankraščiais tebesančias, kurių kitos buvo anolaikinės Vilniaus lenkų cenzūros uždraustos ir liko visai neišspausdintos.

Tuo pačiu laiku, kada Zabitis dar tik savo darbą ruošė, Rusijos Petrapilio aukštuomenėje atsirado susidomėjimas kultūriniu gyvenimu tų tautų, kurias Rusija dar neseniai buvo užgrobusi ir okupavusi, bet kurių visiškai nepažino. Petrapilyje gyvenęs ir dirbęs vokietis *Petras Koeppenas* (gimęs 1793 II 19, miręs 1864 V 23), mėgindamas tą susidomėjimą patenkinti, sumanė parašyti darbą apie lietuvių ir latvių kilmę, kalbą ir literatūrą. Nedaug apie lietuvius tenusimanydamas, jis kreipėsi, prašydamas atitinkamų žinių, į Vilniaus universitetą, kuris jį suvedė su Dionizu Poška. Tas pateikė Koeppenui Zabičio darbą, paties Poškos papildytą jo paties duomenimis. Pridėjęs prie tos svetimos medžiagos kiek žinių, surastų Petrapilio bibliotekose, ir pirmiausia Petrapilio viešojoje bibliotekoje, sudarytoje iš rusų valdžios pagrobtos Varšuvoje Zaluskio bibliotekos, Koeppenas visą tą konglomeratą paskelbė 1827 m. rusiškai darbe, pavadintame *O proischoždenii, jazyke i literature litovskich narodov.* Nors žinias apie lietuviškas knygas jis ir bandė surašyti literatūros istorijos forma, tačiau faktiškai tedavė tą pačią bibliografiją, beveik tos pačios apimties, kaip ir Zabičio darbas. Jo darbą lenkiškai išvertė *Leonas Rogalskis* (gimęs 1806 I 7, miręs 1878 III 15) ir, žymiai papildęs naujais faktais, paskelbė 1828 m. tame pačiame kaip ir Zabitis žurnale *Dziennik Wileński.* Vokiškas Koeppeno darbo

vertimas, papildytas kiek Napierskio ir autoriaus, buvo 1829 m. išspausdintas vokiškame žurnale *Magazin der lettischen litterarischen Gesellschaft*, skirtame Latvijos praeičiai tyrinėti.

Šie Zabičio—Koeppeno—Rogalskio darbai ilgą laiką buvo svarbiausias šaltinis žinių apie senąsias lietuviškas knygas. Juos būtų smarkiai papildęs *M. Polinskis* savo surinkta Lietuvos ir Lenkijos bibliografija, bet ji nebuvo išspausdinta, liko rankraščiu, kuriuo retai kam tepavykdavo pasinaudoti. Anuos kiek papildė *Adomas Jocheris* savo neužbaigtoje bibliografijoje *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce*, išspausdintoje 1840—1857 m. *Juozas Ignas Kraševskis*, savo monografijos *Wilno* ketvirtame tome, išspausdintame 1842 m., davęs labai netobulą ir pilną klaidų Vilniaus spaudinių bibliografiją, lietuvių bibliografijai ne tik nedavė nieko naujo, bet daug kur klaidingai informavo ir apie tokius raštus, kurie senesniųjų rašytojų buvo teisingai išaiškinti. *Liudvikas Adomas Jucevičius* (gimęs 1813 XII 4, miręs 1846 III 12) savo išlikusiame rankraštyje, tik maža dalimi išspausdintame, *Wiadomości biograficzne i literackie o uczonych zmudzinach* (1841) ne tiek rašė apie knygas, kiek apie pačius rašytojus, be to, daugiausia rašiusius nelietuviškai. *Laurynas Ivinskis* (gimęs 1808 m., miręs 1881 VII 17/29) savo kalendoriuje 1860 metams ištisai pakartojo Zabičio raštą, mechaniškai prikergęs prie jo sąrašo tik apie 30 knygų, išėjusių daugiausia iš Zavadzkio spaustuvės, o *Leonas Potockis* (gimęs 1796 m., miręs 1864 m.) savo tik 1869 m. išspausdintuose *Pamiętniki Kamertona* tiesiog nuplagijavo Zabitį su Ivinskiu, jų sąrašus be pakeitimų, tik lenkiškai išvertęs, pakartojęs kaip savo sudarytą sąrašą. Vienas tik *Motiejus Valančius* (gimęs 1801 II 16, miręs 1871 V 17) savo 1848 m. išleistoje *Żemaitiu Wiskupisteje* savarankiškai parinko žinių apie senesniuosius rašytojus — katalikų kunigus ir apie jų raštus; jų tarpe paskelbė žinias apie Pabrėžos rankraščius, matyti, gautas iš paties Pabrėžos, kur minimi ir seniai dingę Pabrėžos raštai. Taip pat čia pirmą kartą literatūroje minimas Pranas Šrubauskis ir kt.

Eilę metų oficialusis rusų švietimo ministerijos organas *Žurnal Ministerstva Narodnago Prosveščenija* dėjo gautas iš cenzūros komitetų žinias apie išspausdintas knygas, jų tarpe ir apie lietuviškąsias, bet ir čia yra daugybė klaidų, daugiausia atsiradusių dėl to,

kad redakcijoje netureta žmogaus, kuris nors kiek mokėtų lietuviškai. Bet nors ir tokie netobuli, šio žurnalo sąrašai galėjo ano laiko lietuvių bibliografiją žymiai papildyti, tik jais tada niekas ne tik nesinaudojo, bet ir nežinojo, kad tokie sąrašai yra spausdinami. Šiek tiek Vilniaus spaudinių bibliografiją laikas nuo laiko papildydavo *Adomas Honoras Kirkoras* (gimęs 1812 m., miręs 1886 m.), skelbdamas, pasirėmęs Vilniaus cenzūros duomenimis, Vilniaus spaudinių bibliografiją.

Lietuvių spaudos draudimo laiku, ligi *Aušros*, lietuviai savarankiškai savo knygų praeitimi nesidomėjo. Bet svetimieji jau ir tuo laiku davė čia gana svarbių darbų. *Jonas Karlovičius* (gimęs 1836 V 26, miręs 1903 VI 14) 1875 m. pasirodžiusios studijos *O języku litewskim* pabaigoje pateikia pusantro karto platesnę už Ivinskio lietuviškų knygų bibliografiją, sudarytą ne tik panaudojant visas senesniąsias bibliografijas, bet ir tiesiogiai aprašant knygas, kurių žymi dalis pateko į Karlovičiaus rankas per Vilniaus lietuvių tapytoją Zenkavičių iš Mikalojaus Akelaičio bibliotekos, jo paliktos Vilniuje, Akelaičiui bėgant į užsienį nuo rusų žandarų persekiojimų. O 1877 m. pradėjusi eiti monumentalinė *Karoliaus Estreicherio Bibliografja Polska* stengėsi apimti ir visas senąsias lietuviškas knygas. Bet ji, ėjusi ligi Antrojo pasaulinio karo ir privaryta ligi W raidės, Karoliui Estreicheriui mirus toliau redaguota jo sūnaus Stanislovo (mirusio 1939 m. vokiečių koncentracijos stovykloje), nors redaktorių ir dėta pastangų, neapėmė nei trečdalio lietuviškųjų knygų, išspausdintų ligi 1800 m., jau nekalbant apie XIX amžiaus knygas, kurių iš viso tik mažutė dalis tebuvo čia suminėta. Be to, nei Estreicheriui tėvui, nei sūnui visai nemokant lietuviškai, ši bibliografija įnešė nemaža tiesiog komiškų klaidų, pvz., K. Estreicheriui įtraukiant į *Knygos Juzapa S.* (apie 1740 m.) antraštę S. Didžiulio pastabą apie jo matyto egzemplioriaus trūkumus ar S. Estreicheriui įrodinėjant buvimą 1718 m. Sirvydo žodyno leidimo latviškojo Elgerio žodyno ištraukomis.

Daug daugiau lietuvių knygos praeičiai nušviesti davė vokiečių tyrinėtojai, spausdindami įvairius straipsnius, liečiančius lietuvių kalbą, literatūrą ir bibliografiją, žurnaluose *Preussische Provinzial Blätter, Neue Preussische Provinzial Blätter,* kurie vėliau virto *Altpreussische Monatschrift,* ir ypač *Mitteilungen der Litauischen Littera-*

rischen Gesellschaft (nuo 1883 m.). Pastarajame žurnale daug svarbios medžiagos lietuvių bibliografijai ir knygų istorijai nušviesti paskelbė Adalbertas Bezzenbergeris, Jonas Koncevičius, R. Schwede, L. Neubauer, K. T. Hoffheinz, Jacoby, R. Reinhold, E. Volteris ir kiti. Tas pats *A. Bezzenbergeris* (gimė 1851 IV 14, mirė 1922 X 31) paskelbė nemaža labai svarbios lietuvių bibliografijai medžiagos daugybėje savo lituanistinių darbų, spausdintų įvairiuose kalbiniuose žurnaluose, bet ypač savo veikale *Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache* 1879 m., o *Edvardas Volteris* (gimė 1856 III 31, mirė 1941 XII 14), be kitų savo darbų, ir savo 1886 m. išleistojo M. Daukšos 1595 m. katekizmo prakalboje.

Aušra tedavė šiek tiek bibliografiškai nepatikrintų palaidų žinelių apie atskirus rašytojus ir jų darbus, bet jos paskelbta medžiaga sunku visiškai pasitikėti, nors yra ir tokių XIX a. rašytojų (pvz., Sungaila), apie kuriuos ir dabar tiek težinome, kiek apie juos parašė *Aušra*. Naują akstiną lietuviškosios knygos praeičiai tyrinėti davė darbai žemaičio emigranto, apsigyvenusio Krokuvoje, *Maurikio Stankevičiaus* (gimė apie 1857 m., mirė 1892 IV 21). 1886 m. jis lenkiškai paskelbė atskirą monografijėlę apie vadinamąją Londono *Bibliją* (Chilinskio), kurios išspausdinimas paragino surasti visus tris išlikusius tos *Biblijos* egzempliorius, nors jo paties samprotavimai dėl tos *Biblijos* vertėjo ir jos pasirodymo aplinkybių vėlesniųjų tyrinėtojų ir buvo sugriauti (H. Reinholdo ir St. Kotto). 1889 m. taip pat lenkiškai Stankevičius išspausdino lietuviškųjų knygų bibliografiją ligi XVIII amžiaus pradžios. Palyginti su visomis kitomis senesnėmis, o iš dalies ir vėlesnėmis (Baltramaičio) lietuviškomis bibliografijomis, svarbiausia Stankevičiaus bibliografijos teigiama ypatybė yra ta, kad jis nesitenkino vien sausa knygų registracija, nors ir čia jam pirmą kartą pavyko išaiškinti ir keletą anksčiau visiškai nežinomų senų lietuviškų spaudinių, bet visur stengėsi nušviesti knygos pasirodymo aplinkybes ir duoti pilną knygos aprašymą. Jo darbai sukėlė tiems laikams labai gyvą polemiką, paragino surasti keletą visai nežinomų lietuviškų knygų ir apskritai pagyvino susidomėjimą lietuviškųjų knygų praeitimi ir jų likimu.

Tačiau vėlesnieji tos rūšies darbai maža tepasinaudojo Stankevičiaus pavyzdžiu. *Silvestras Baltramaitis* (gimė 1841 X 21, mirė

1921 m.), dar anksčiau už Stankevičių pradėjęs rinkti medžiagą lietuvių knygų bibliografijai iš duomenų, randamų Rusijos Petrapilio viešojoje bibliotekoje, bet tik 1892 m. paskelbęs savo *Spisok litovskich i drevneprusskich knig, izdannych s 1533 po 1891 god*, o 1904 m. išleidęs antrą, žymiai praplėstą ir ligi 1903 m. privestą tos knygos leidimą, nors ir išspausdino keletą kartų didesnį sąrašą už plačiausias senesnes lietuviškąsias bibliografijas, tačiau nėjo Stankevičiaus pavyzdžiu, knygų visai netyrinėjo, bet tik užrašinėjo, dažnai nekritiškai ir klaidingai, pakartodamas visas klaidas visų tų, kurie anksčiau už jį rašė, ir įnešdamas daug naujų klaidų. Bet mūsų knygai pažinti ir tokia bibliografija davė labai daug naujos medžiagos, ir jos tyrinėjimo srityje jo bibliografija buvo tiesiog milžiniškas žingsnis į priekį. Ir po 1904 m. Baltramaitis, visą laiką tarnaudamas Petrapilio viešojoje bibliotekoje, toliau rinko savo paskelbtajai bibliografijai tęsinius ir papildymus, bet jų jau nesuskubo dėl 1914 m. prasidėjusio karo išspausdinti, nors savo išlikusiu rankraščiu vėlesniems bibliografams ir davė galimumo papildyti vieną kitą lietuviškos knygos·faktą.

Stankevičiaus ir Baltramaičio darbams pasirodžius, ir lietuvių šviesuomenė daugiau susidomėjo lietuviškąja knyga, protarpiais skelbdama jiems įvairių pataisų ir papildymų. Tuo reikalu pirmiausia pasirodė jau 1893 m. *Varpe* straipsniai *Viliaus Gaigalaičio* (Chronopolitano slapyvardžiu) (gimė 1870 IX 27, mirė 1945 XI 30), *Mečislovo Davainio Silvestraičio* (gimė 1849 IV 20, mirė 1919 V 31) *Vienybėje Lietuvninkų* 1891 ir 1894—1895 m., *Jono Jablonskio* (gimė 1860 XII 30, mirė 1930 II 23) 1893 m. *Varpe*, Galicijoje gyvenusio emigranto *Stanislovo Jurjevičiaus* 1892 ir 1893 m. *Apšvietoje, Vienybėje Lietuvninkų* ir 1896 m. *Naujoje Gadynėje*, nors visi Jurjevičiaus darbai buvo grynai kompiliacinio pobūdžio ir rėmėsi ne matytomis knygomis, bet tik viena literatūra; *Antano Miluko* (gimė 1871 VI 13, mirė 1943 III 19) 1901 m. *Žvaigždėje* ir kitų. Buvęs ilgalaikis *Žemaičių ir Lietuvos Apžvalgos* korektorius *Juozas Angrabaitis* (gimė 1859 m., mirė 1935 m.), gyvendamas Mažojoje Lietuvoje (Tilžėje), surinko žinias apie visas Didžiajai Lietuvai skirtas ir Mažojoje Lietuvoje ligi 1896 m. spaudos draudimo laiku išspausdintas knygas ir A. Jono Zanavikučio slapyvardžiu 1897 m. paskelbė *Suskaitą arba statistiką visų lietuviškų knygų, spausdintų Prūsuose 1864—1896 m.* Šis jo dar-

bas spaudos draudimo laiko knygoms, ypač kontrafakcijoms, išaiškinti buvo didžiai vertingas ir ligi šiol savo reikšmės nenustojo, nes jo naudota medžiaga vėliau visai išnyko, ir daugeliu jo paskelbtų žinių ir dabar tenka remtis kaip vieninteliu šaltiniu. 1900 m. pasaulinei Paryžiaus parodai ruošiant lietuvišką paviljoną, Angrabaičio darbas buvo papildytas *Mortos Zauniūtės* ir jos privestas ligi 1900 m., o Jungtinių Amerikos Valstijų lietuviškiems spaudiniams tokį pat sąrašą paruošė *Jonas Žilinskas-Žilius* (Jr. Jono slapyvardžiu) (gimė 1870 X 18, mirė 1932 III 4). Šie papildymai buvo sujungti į vieną su Angrabaičio knygute.

Vilniuje įsikūrus Lietuvių mokslų draugijai, ilgainiui jos bibliotekoje susidarė gražus senųjų lietuviškų knygų rinkinys, kuris savaime virto savitu lietuvių literatūros bei lietuviškųjų knygų istorijos ir bibliografijos tyrinėjimų centru. Tais spausdintųjų knygų ir rankraščių rinkiniais nemaža savo studijoms pasinaudojo Mykolas Biržiška, Jonas Totoraitis, Motiejus Gustaitis, Augustinas Janulaitis, Juozas Tumas ir kiti. Jų raštai nušvietė nemaža neaiškių ir lietuvių knygos istorijai klausimų. Mažosios Lietuvos lietuviškajai knygai pažinti vertingų darbų davė ypač *Ansas Bruožis* (gimė 1876 XI 10, mirė 1928 XII 27), A. B. Klaipėdiškio slapyvardžiu 1913 m. išspausdinęs *Prūsų lietuvių raštiją* ir 1914 m. *Prūsų lietuvių laikraščius*, o Probočių Anūko slapyvardžiu 1920 m. išspausdinęs *Mažosios Lietuvos buvusius rašytojus*. Deja, nesusipažinęs su bibliografijos teorija, Bruožis savo minimų raštų bibliografiškai neaprašinėjo. Tačiau Didysis pasaulinis karas 1914—1918 m. sustabdė beprasidedančius lietuvių knygų tyrinėjimus, kai kuriuos darbus (pvz., Vaclovo Biržiškos paruoštą lietuvių periodikos bibliografiją) net ir visai sunaikino. Lietuvių bibliografija vėl atgijo tik nuo 1922 m., kada tas pats Biržiška pradėjo redaguoti savo įsteigtą žurnalą *Knygas*. Nuo 1924 m. prie jų, o paskiau jų vietoje jis pradėjo leisti *Lietuvių bibliografiją*, kurios pirmoji dalis, apėmusi lietuviškuosius raštus, išspausdintus ar parašytus ligi XVIII a. pabaigos (iš tikrųjų tik ligi 1799 m. įskaitytinai), pasirodė 1924 m.; antroji dalis, apėmusi laiką nuo 1800 ligi 1864 m. įskaitytinai ir pirmosios dalies papildymus, pasirodė 1926 m.; trečioji dalis, apėmusi spaudos draudimo laiką (1865—1904 m.) ir pirmosios (antrieji papildymai) bei antrosios dalies papildymus, pasirodė 1929 m.; ketvirtosios dalies pirmasis to-

mas, apėmęs laiką nuo 1905 ligi 1909 m. įskaitytinai su trečiaisiais pirmosios dalies, antraisiais antrosios dalies ir pirmaisiais trečiosios dalies papildymais, pasirodė 1935 m.; ketvirtosios dalies antrojo tomo pirmasis sąsiuvinis, apėmęs tik 1910 m. su ketvirtaisiais pirmosios dalies, trečiaisiais antrosios, antraisiais trečiosios ir pirmaisiais ketvirtosios papildymais, pasirodė 1939 m. Paruoštas spaudai 1911—1914 m. jų tęsinys dėl naujo sutrukdymo nebuvo išspausdintas ir, atrodo, yra sudegęs kaime, kur jis buvo išvežtas kaip tik apsaugai nuo gaisro. Beveik pabaigta, tik neperrašyta penktoji dalis, apėmusi Pirmąjį pasaulinį karą, liko Lietuvoje, ir pačiam sudarytojui nėra prieinama. Taip pat ir šeštoji dalis, kuri turėjo apimti 1920—1927 m., t. y. laiką ligi pradėjus tam pačiam sudarytojui leisti nuolatinį biuletenį *Bibliografijos žinias*, kurios kad ir pradėjo eiti 1928 m., bet apėmė ir 1927 m. Daugybė naujų priedų ir pataisymų, kurie buvo skelbiami atitinkamų naujai pasirodančių tomų prieduose, iškėlė reikalą ruošti naują šios bibliografijos leidimą, kurio ir buvo 1941—1943 m. pirmoji ligi trečiosios dalies visai iš naujo parašyta, ne tik suvedus į vieną vietą visus papildymus, pridėjus daugybę naujų dar nespausdintų, bet ir patikrinus visus užrašus ir literatūros nurodymus. Bet ir šis darbas ne tik nebuvo išspausdintas, bet irgi galimas daiktas, kad visiškai dingo. Šis visas darbas pradžioje buvo suplanuotas tiktai trečiuoju, ištaisytu Baltramaičio bibliografijos leidimu, bet, tik darbą pradėjus, iš karto paaiškėjo, kad ne tik tenka visą be išimties Baltramaičio teikiamą medžiagą iš naujo patikrinti ir savarankiškai aprašyti, bet ir visiškai kitu principu pačias knygas aprašinėti, nes Baltramaitis knygas iš tikrųjų tik nepilnai registruodavo, bet jų visiškai neaprašinėdavo. Taigi iš Baltramaičio čia liko tik jo sekant Estreicheriu įvesta chronologinė tvarka ir... daugelis jo klaidų, kurios buvo dar pakartotos 1924 m. pirmosios dalies leidime, bet kurios, kiek buvo galima, buvo pašalintos vėlesniuose papildymuose

Pirmajam pasauliniam karui pasibaigus, Lietuvoje, be bendrosios bibliografijos, pradėta ruošti ir eilė specialinių bibliografinių darbų. Ir čia, be Vaclovo Biržiškos, pradėjo dirbti ir jaunesnioji bibliografų karta: Aleksandras Ružancovas, Izidorius Kisinas, Vytautas Steponaitis, Marija Urbšienė, Antanas Venclova ir kiti. Kartu nuo 1923 m. buvo įkurtas ir svarbiausias lietuvių senosios knygos

centras — Vytauto Didžiojo universiteto biblioteka, savo lietuviškųjų knygų rinkiniais pralenkęs ne tik Lietuvių mokslų draugijos bibliotekos rinkinius, bet ir apskritai virtęs didžiausiu pasaulyje lietuviškųjų knygų centru. O knygos tyrinėjimo įstaiga buvo virtęs 1924 m. prie tos pačios bibliotekos įkurtas Bibliografijos institutas su savo organu *Bibliografijos žiniomis.* Pagaliau nuo 1939 m. rudens lietuviškosios knygos tyrinėtojams pasidarė prieinama ir Vilniaus universiteto biblioteka, kuri kad ir buvo 1915 metais rusų apiplėšta ir tada nustojo savo svarbiausių lituanistinių turtų, bet vis dėlto išsaugojo ir nemaža lituanistikos, plėšikų nepastebėtos dėl netvarkos, kuri toje bibliotekoje, įkurtoje tuojau po 1863 m. sukilimo Vilniaus viešosios bibliotekos vardu, nuo pat pradžios viešpatavo. Visi tie naujai atsiradę šaltiniai leido ne tik pažinti eilę anksčiau nežinomų knygų, bet ir žinomąsias geriau ištirti.

Kokiu tempu augo mūsų senųjų ir naujųjų lietuviškų knygų žinios, matyti iš pridedamos čia lentelės, kuri teapima lietuviams skiriamas spausdintąsias knygas, t. y. be rankraščių, prūsų knygų ir tokių knygų ar straipsnių svetimuose leidiniuose, kur lietuviškasis tekstas pateikiamas kartu su kitais tekstais ir tuo būdu teužima antraeilę vietą, nors pačioje *Lietuviškoje bibliografijoje* ir tie visi raštai figūruoja.

Bibliografams žinomų lietuviškų knygų skaičius

Laiko tarpas	*K. Zabitis*	*L. Ivinskis*	*J. Karlovičius*	*S. Baltramaitis* 1892 m.	*S. Baltramaitis* 1904 m.
XVI a.	apie 70	apie 100	apie 150	20	25
XVII a.				28	30
XVIII a.				91	112
1801—1864 m.				505	604
1865—1904 m.				737	1885
1905—1918 m.				—	—
1919—1939 m.				—	—
	apie 70	apie 100	apie 150	1384	2658

	Vaclovas Biržiška 1 IV 1924—1940 m.	*Vaclovas Biržiška* 1941—1946 m.
XVI a.	24	34
XVII a.	46	58
XVIII a.	194	304
1801—1864 m.	891	926
1865—1904 m.	3281	3320
1905—1914 m.		3632
1915—1918 m.		1102
1919—1939 m.		16 721
	4436	26 097[1]

II. RANKRAŠTINĖS KNYGOS LIKIMAS LIETUVOJE

Rankraštinės knygos viešpatavimo laikais, ligi spaudos išradimo, knygos požiūriu ne visos Lietuvos dalys buvo vienodoje padėtyje. Pagoniškoji, lietuviškoji Lietuva savo išoriniame ir vidiniame gyvenime išsiversdavo ne tik be knygų, bet ir be rašto, išskyrus gal tik vieną kitą diplomatinį aktą, be to, rašytą nelietuviškai. Bet rytų ir pietų Lietuvos dalys, jau bent nuo XIII amžiaus pradžios įjungtos į Lietuvos valstybės teritoriją ir gyvenamos gudų, ukrainiečių, iš dalies ir rusų, buvo krikščioniškos, stačiatikiškos. Kaip ir visos krikščionių tikybos, ir stačiatikių buvo reikalinga bažnytinių, apeiginių knygų. Jų dalis ateidavo į Lietuvos rytus iš Rusijos gilumos, Bizantijos, pietų Europos, kur gyveno stačiatikiai slavai. Kita dalis reikalingų apeiginių knygų buvo gaminama ar nurašoma gudiškose ar ukrainiškose Lietuvos dalyse. Nors amžių būvyje, dėl įvairių visuomeninių nelaimių, daug tų knygų žuvo, nė pėdsako nepalikdamos, bet šiek tiek jų ir išliko, nors daugiausia tik nuotrupos. Šios knygos buvo gaminamos vietos vienuolynuose ar prie bažnyčių įvairių aukštesniųjų ir žemesniųjų bažnytinių pareigūnų. Rytinėje Lietuvos teritorijoje tokių knygų nuotrupų užtikta vėlesniais laikais dar iš to laiko, kada atitinkamos radimo vietos dar neįeidavo į Lietuvos valstybės teritoriją — iš X—XI a. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą nemaža jų buvo saugojama buvusioje Vilniaus viešojoje bibliotekoje, bet 1915 m. visos jos buvo išgabentos į Rusijos gilumą ir, matyti, bent daugumas jų ten dingo. Kiti iš Lietuvos kilę rankraščiai buvo saugojami kitų slavų kraštų bibliotekose ir archyvuose. Iš tų rankraščių seniausiomis laikomos pagal radimo vietą vadinamos Supraslio evangelijos X—XI a., Turovo evangelijos XI a., Polocko evangelijos XII a.

ir kt. Visi tie rankraščiai yra grynai tikybinio turinio: evangelijos, šventųjų gyvenimai, pamokslai, mirusiųjų ypatingai atitinkamai vietai nusipelniusių paminėjimo knygos (sinodikai) ir kt. Kiek vėliau atsirado taip pat dvasininkų rašomi metraščiai.

XIII a. tos rūšies raštų skaičius žymiai padidėjo. Jų gaminimo centrai buvo Lietuvos valdomi Polockas ir Vitebskas. Čia, be kitų, XIII a. pabaigoj buvo nurašytos žinomosios Polocko evangelijos ir Polocko psalmynas. Greičiausia jų tuo pačiu laiku pasirodė ir kitose Lietuvos rytų vietose, bet daugelio jų jau nebežinome. Skaičius išlikusių XIV a. rankraštinių knygų yra daug didesnis. Jos buvo rašomos gudų bažnytine kalba, kuria jau tuo laiku niekas nekalbėjo, bet kuri buvo vartojama tik stačiatikių bažnyčiose, ir buvo gaminamos beveik kiekviename didesniame politiniame ar tikybiniame centre, kur atsirasdavo raštingų dvasininkų (anuo laiku toli gražu ne visi dvasininkai buvo raštingi, ypač stačiatikių tarpe). Iš tų centrų šios knygos paplisdavo ne tik gudiškose ir ukrainiškose Lietuvos dalyse, bet pasiekdavo ir visos Lietuvos politinius centrus, ypač Vilnių, kur prie Lietuvos didžiųjų kunigaikščių dvarų, greta senosios tikybos lietuvių, rinkosi ir nemaža pravoslavų gudų. Iš to amžiaus, greta žinomųjų Polocko ir Vitebsko rankraščių, žinomi dar rankraščiai, kilę iš Smolensko, Oršos, Naugarduko, Supraslio, Turovo, Minsko, net Trakų (vadinamosios XIV a. Trakų evangelijos). Tos knygos ne tik aprūpindavo vis didėjantį stačiatikių bažnyčių ir vienuolynų skaičių, bet savaime padėjo plėstis ir Lietuvos raštingumui. Lietuvos valstybei besiplečiant ir tvarkant valstybę viduje, be rašto jau negalima buvo išsiversti, ir atitinkamam raštui parašyti jau nesunku buvo rasti raštingą kunigą ar vienuolį. Kadangi ligi XIV a. pabaigos beveik visi raštingi kunigai ir vienuoliai Lietuvoje buvo stačiatikiai, kilimo gudai ar ukrainiečiai, tai ir pačius valstybinius raštus jie rašydavo vienintele jiems žinoma kalba ir raštu — bažnytine, kuri neteisingai kartais buvo vadinama gudų kalba. Ir tuo būdu svetimas visai valstybei raštas keletui šimtmečių virto oficialiniu Lietuvos valstybės raštu, pradžioje iš reikalo, paskiau iš įpratimo. Tik 1697 m. Seimo nutarimu visiems raštininkams buvo įsakyta valstybinius raštus rašyti ne bažnytiniu stačiatikių raštu, bet kita irgi Lietuvai

svetima kalba — lenkų, nes šią kalbą buvo pradėję savo tarpe vartoti Lietuvos didikai ir stambesnieji bajorai.

Rankraštinės knygos plito Lietuvoje ir per visą XV a., nors Vakarų Europoje, apie 1440 m. išradus judamąsias raides, spausdintosios knygos labai greitai išstūmė rankraštinę knygą. O Lietuvoje jos ne tik neišnyko, bet net apėmė ir naujas sritis — paplito įvairūs rankraštiniai teisiniai aktai, pvz., 1423 m. Jogailos statutas, 1468 m. Kazimiero teisynas ir kt. Dar ligi antrosios XVI a. pusės, kada Lietuvoje jau pasirodė knygos, spausdintos ne tik už Lietuvos ribų, bet ir pačioje Lietuvoje, rankraštinės knygos ilgai su jomis varžėsi. Tik XVI a. antrojoje pusėje spausdintoji knyga visiškai išstūmė rankraštinę stačiatikių bažnyčiose ir šiaip skaitytojų tarpe, ir rankraštinės jau visai išnyko.

Techninio darbo atlikimo požiūriu Lietuvos rankraštinės knygos, net didžiausio jų išplitimo laiku, labai neaukštai testovėjo. Nepasiturį dvasininkai ir vienuoliai, gamindami knygas daugiausia ne parduoti, bet sau, savo bažnyčios ar vienuolyno reikalui, į knygos išorę beveik nekreipė dėmesio. Visos knygų iliustracijos ir pagražinimai buvo labai primityvūs, nemeniški. Menka rašomoji medžiaga, silpnas įrišimas ir skubotai pagamintas tekstas ilgesnį laiką knygos neapsaugodavo, ir jos vartojamos susidėvėdavo ir nykdavo. Todėl daugumas jų ilgainiui žuvo ar teišliko nuotrupos.

XIV a. pabaigoje atėjus į Lietuvą katalikybei, kartu su ja pasirodė ir katalikų tikybos apeigoms reikalingos rankraštinės knygos. Tačiau jos visos buvo gaminamos ne Lietuvoje, bet buvo atvežamos iš svetur, daugiausia iš Vakarų Europos, retkarčiais iš Lenkijos. Iš pradžių tai buvo tik mišiolai ir evangelijos. Bendroji visose katalikų bažnyčiose vartojama lotynų kalba leisdavo gausiai įvežti knygų svetur gaminamų ir nurašomų, ir nebuvo reikalo jas vietoje nurašinėti. Bažnyčių steigėjai, statydami bažnyčias, kartu aprūpindavo jas joms išlaikyti reikalingu turtu ir bažnytinėmis knygomis, neretai Vakaruose už didelius pinigus perkamomis. Tuo būdu į Lietuvą pateko nemaža gražiai parašytų iliuminuotų rankraštinių knygų, kurias seniau galima buvo surasti kiekvienoje XIV—XV amžiuje įsteigtoje bažnyčioje. Jų Lietuvoje buvo tiek, kad, nors ir buvo karų ir gaisrų ir kitų visuomeninių nelaimių, jų nemaža išliko

dar ligi mūsų laikų tiek pačioje Lietuvoje, tiek svetur, kur jos iš Lietuvos nukeliavo teisėtu ir neteisėtu būdu. Kadangi visur bažnyčia laikėsi vienodo ritualo, tai ir visų tų knygų turinys buvo maždaug vienodas, tik knygos išorė buvo labai įvairi. Kiekvienas nurašinėtojas, rubrikatorius, iliuminatorius, kiekvienas knygrišys įnešdavo ką nors savo, individualaus, rūpindavosi knygos išore, ir kiekviena tų knygų virsdavo savitu meno kūriniu. Tačiau nei viena iš tų Lietuvon patekusių knygų nieko nesako apie to laiko Lietuvos meną, nes, nors jau XV a. Lietuvoje įsikūrė nemaža vienuolynų, juose labai retais atvejais teužsiimta knygų nurašinėjimu; težinomos kelios rankraštinės katalikų knygos, kurios buvo Lietuvoje nurašytos, ir nei viena jų nepasižymi menišku atlikimu.

Tačiau ir apskritai rankraštinės katalikų knygos Lietuvoje neilgai teviešpatavo. Nors nuo spaudos išradimo pradžios praėjo beveik devyniasdešimt metų, kol ir Lietuvoje pradėta knygos spausdinti, o katalikų net praėjus pusantro šimto metų, bet spausdintosios knygos Lietuvon atvyko greičiausia jau XV a. 50—60 metais. Jos buvo daug pigesnės už rankraštines, daug lengviau buvo gaunamos, o iš pradžių ir jų išorė atrodė ne blogiau už rankraštinių. Lietuvos katalikų bažnyčiose spausdintosios knygos labai greitai išstūmė rankraštines. Glaudūs ryšiai tarp Lietuvos ir Vakarų Europos, keliai per Mažąją Lietuvą įgalino Vakarų Europos knygą susirasti Lietuvoje plačią rinką ne tik bažnyčioms aprūpinti, bet ir šiaip skaityti ir kitiems netikybiniams reikalams vartoti.

Nuo XV a. pradžios Lietuvos jaunuomenei pradėjus važiuoti į užsienį mokslo studijų, iš pradžių į Krokuvą, paskiau į Italijos ir Prancūzijos aukštąsias mokyklas, pagaliau į Vokietijos, Olandijos, Anglijos, svetur pagamintos knygos Lietuvoje dar labiau paplito, nes kiekvienas tų studentų, grįždamas iš Vakarų, parsiveždavo bent savo mokyklinius vadovėlius, o šiaip kiti prisipirkdavo nemaža ir kitos rūšies knygų. Tuo laiku Lietuvoje atsirado ir pirmieji knygų mėgėjai, kurie žymias lėšas išleisdavo knygoms pirkti, atsirado ir pirmųjų bibliotekų užuomazgos. Viena seniausiųjų tokių Lietuvos bibliotekų buvo įkurta XVI a. pradžioje Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Senojo, paskiau ypatingai išplėsta jo sūnaus Žygimanto Augusto. Ji buvo saugojama Vilniuje; iš jos kny-

gos turtų ligi mūsų laikų išliko dar keliasdešimt knygų, iš kitų knygų lengvai išskiriamų odiniais apdarais su Žygimanto Augusto superekslibrisu apdaro viršuje. Stengdamiesi neatsilikti nuo savo didžiojo kunigaikščio, jo pėdomis mėgino eiti ir kai kurie didikai. Žymiausioji tų visų rinkinių dalis vėliau buvo išdovanota, išdalinta bažnyčioms, vienuolynams, mokykloms, ir tokiu būdu jos pasklido visame krašte. Jei dabartiniu metu vadinamųjų inkunabulų (spaudinių, spausdintų XV amžiuje) visoje Lietuvos teritorijoje tepriskaitoma vos keli šimtai (daugiausia Vilniaus universiteto bibliotekoje, paskiau Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekoje, kur tarp ko kita pateko ir inkunabulai, buvę Kretingos vienuolyno bibliotekoje)[2]; tai vis dėlto XV—XVI amžiuje jų turėjo būti Lietuvoje daug daugiau.

Per XVIII amžiaus pabaigos bei XIX amžiaus įvairias žiaurias okupacijas jos kaip karo grobis buvo sistemingai iš Lietuvos gabenamos svetur, į visas šalis, ir dabartiniu laiku inkunabulai ir paleotipai su pažymėjimu, kad jie yra kilę iš Lietuvos bibliotekų, susekami visuose didesniuose pasaulio inkunabulų rinkiniuose. Deja, bendrosios tarptautinės ir tautinės inkunabulų bibliografijos, pažymėdamos, kur ir kokioje bibliotekoje yra atitinkamas inkunabulas, nenurodo jų proveniencijos, tų inkunabulų kilmės, nors iš knygose padarytų įrašų tat būtų nesunku nustatyti. Toks nežymėjimas neleidžia mums konkrečiai kalbėti apie tai, kiek plačiai XV—XVI amžiuose Lietuvoje domėtasi knygomis, neleidžia kalbėti ir apie jų praplatinimą ir iš to piešti tikrąjį Lietuvos kultūros raidos vaizdą.

III. TARIAMASIS LIETUVIŲ SENOVĖS RAŠTAS IR JO IEŠKOJIMAS

Jau nuo XVI amžiaus pradžios, nuolat didėjant susidomėjimui senovės prūsų praeitimi ir jų kultūra, tarp kito ko pradėta ieškoti ir savarankiško prūsiško ir lietuviško rašto pėdsakų. Akstiną tam davė jau tuomet atsiradusi legenda apie ostgotų karaliaus Teodoriko raštą, rašytą dar VI a. prūsams su padėka už jam atsiųstą gintarą, Flavijaus Cassiodoro paskelbtoje ištraukoje. Daryta išvada, kad jei yra buvęs toks raštas, tai turėjusi būti ir tam tikra tarpusavio korespondencija tarp prūsų ir gotų. Tad ir senovės prūsai turėję mokėti rašyti, ir tuo būdu turėjęs būti ir savas senovės prūsų raštas. XVI a. pradžioje rašęs savo kroniką Simanas Grunau tuojau ir pateikė tokio rašto pavyzdį pridėtame prie savo rankraščio tariamai likusiame legendinio prūsų kunigaikščio Videvuto vėliavos atvaizde. Nors visa Grunau kronika buvo supinta iš įvairių pasakų ir pramanytų pasakojimų, kuriais tų laikų istorikai, nesirūpindami savo informacijų tikrumu, pagražindavo savo veikalus; nors Grunau, duodamas savo atvaizdą, nenurodo nei kur toji vėliava išliko, nei kokiu būdu ji galėjo būti išsaugota per visą tūkstantį metų (jis ją priskiria šeštam amžiui po Kristaus, t. y. kaip tik ano karaliaus Teodoriko laikams), nei ugnies nepaliesta, nei pelių ar kandžių nesuėsta; vis dėlto ne tik XVI a., bet net ligi XIX a. pabaigos — XX a. pradžios į tą Grunau atvaizdą rimtai žiūrėta. Jo parašą mėgino iššifruoti Thunmannas, Henningas, T. Volanskis 1845 m., K. Būga 1904 m., M. Silinas 1908 m. Iš dalies Grunau medžiaga pasirėmęs ir žinomasis XVI a. pabaigos prūsų istorikas ir kartografas Kasparas Hennenbergeris, Motiejaus Pretorijaus (*Deliciae Prussicae* knyga XVI) liudijimu, buvo pateikęs panašų į Grunau pavyzdį prūsišką

raštą, nes jis buvo įsitikinęs, kad dar senais laikais prūsai turėję savo specifinį raštą, nors savo tarpe susižinodavo raštu, sudaromu iš mazgų ir įpjovų medyje. Vėl Jonas Bretkūnas, Hennenbergerio amžininkas, savo tik iš dalies išsaugotoje Prūsijos istorijoje (išlikusioje rankraščiu), kurią visą savo rankose buvo turėjęs Pretorijus, to paties Pretorijaus tvirtinimu, įrodinėjęs, kad įvairiuose Grunau kronikos nuorašuose tie tariamieji prūsų raštai vaizduojami nevienodai, bet visi jie primeną senąją rusų kirilicą, taigi visai galimas daiktas, kad Grunau, tą raštą pats komponuodamas, naudojosi kokiu pavyzdžiu jam neįskaitomo gudų rašto, parašyto kirilica. Pagaliau ir pats Pretorijus savo *Deliciae* prieina išvadą, kad senovės prūsų kriviai galėję turėti savo specialinį raštą įvairioms slaptoms žinioms žymėti, ir tai dar nuo VI a.; bet ir jis buvo linkęs manyti, kad tas raštas buvęs panašus į gudiškąjį, nežinodamas to, kad tas gudiškasis, ar tikriau bažnytinis pravoslavų, raštas VI a. dar apskritai nebuvo žinomas.

Prie šio klausimo ilgai negrįžtama, tačiau naujos sąlygos ir lietuvių senovės rašto klausimui kelti susidaro Didžiojoje Lietuvoje nuo XVIII a. pabaigos, kada politinės krašto nelaimės, žiauri Lietuvos okupacija, trukusi šimtą dvidešimt metų, sudarė palankią dirvą ir lietuvių tautiniam sąjūdžiui atsirasti. Vilniaus universiteto metu įsigalėjęs literatūroje romantizmas, drauge su atbundančiu lietuvių patriotizmu, vertė Lietuvos šviesuomenę kreipti ypatingą dėmesį į tuos lietuvių tautos gyvenimo savumus, kurie ją skyrė iš kitų tautų. Dabartyje susidomėta sena, bet gyva lietuvių tautosaka, praeityje ieškota viso, kas galėtų duoti medžiagos senajai lietuvių kultūrai pažinti ir iškelti.

Su dideliu pasitenkinimu konstatuota, kad šimtmečiais įvairių (bet toli gražu ne visų) vokiečių rašytojų skleidžiama mintis, jog savo gyvenimo priešaušryje, prieškrikščioniniais laikais, lietuvių tauta buvusi nekultūringa, laukinė, yra kiaurai neteisinga. Geresnis savo praeities pažinimas iškėlė daug tokių faktų, kurie ypatingai teigiamai piešė senąją Lietuvos politinę santvarką. Bet ir grynai kultūrinėje srityje susidomėta ypač lietuvių mitologija, senąja religija, vidaus gyvenimu. Ir čia, susidūrus su gudiškosios rašto kultūros įtaka Lietuvos gyvenimui, naujai atbudusi tautinė ambicija ver-

tė ieškoti ir savito senovės lietuvių rašto. Jei Lietuvos ir lietuvių valdomi ir tvarkomi gudai turėjo savo raštą, jei skandinavai turėjo savo runas, jei graikai ir romėnai, iš kurių anuo metu buvo kildinami lietuviai, ne tik turėjo savo raštą, bet ir literatūrą, visą tūkstantį metų stebinusią visą kultūringą pasaulį ir likusią gyvą ir tada, kada pačios tos tautos seniai jau buvo išnykusios, tai lietuviams patriotams atrodė nepriimtina mintis, kad senieji lietuviai nebūtų sukūrę savo, lietuviško rašto. Atrodė, kad jis turėjęs būti, nors nei vienoje bibliotekoje, nei viename archyve neišliko jokių to rašto pėdsakų. Tų raštų dingimą stengtasi aiškinti karų ir gaisrų nelaimėmis, kurios, sunaikindamos ištisus Lietuvos plotus, savaime sunaikinusios ir atskirus senovės lietuvių rašto paminklus.

Tačiau tokio aiškinimo kitiems buvo per maža. Jie stengėsi surasti ar net sukurti įvairius to tariamojo buvusio rašto paminklus. *Tadas Čackis* (gimęs 1765 VIII 28, miręs 1813 II 8) 1800 m. išspausdintame pirmame savo vertingo darbo *O litewskich i polskich prawach* tome (antras tomas pasirodė 1801 m.) stengėsi surankioti visas jam prieinamas tuo klausimu žinias, bet jų labai maža tesurado. Dar XVIII a. lenkų istorikas ir vyskupas Naruševičius tikinęs Čackį, kad ties Ariogala kadaise buvęs surastas akmuo su kažin kokiais iškaltais senovės parašais. Lietuvos didysis kunigaikštis Stanislovas Poniatovskis irgi pasakojęs Čackiui, kad dar Augusto III laikais prie Šventosios upės buvo rasti trys vamzdžiai su įvairiomis figūromis ir ženklais; juos karalius buvo dovanojęs ministeriui Brühliui. Štai ir visos Čackio žinios apie tariamąjį lietuvišką raštą. Aišku, tie duomenys nieko negalėjo įtikinti, nes abudu pasakotojai nepateikė jokių įrodymų, kad tai buvęs koks raštas, o ne paprastas pagražinimas, panašus į tokius, kokiais ir dabar žmonės dailina savo dirbinius; lygiai taip pat jie nepateikė jokių įrodymų, kad tie pagražinimai būtų turėję ką nors bendra su senoviniu lietuvišku raštu. Tuo tarpu žiloje senovėje lietuvių gyvenami kraštai turėjo gana glaudžius politinius ir prekybinius saitus ir su skandinavais, kurie, galimas daiktas, padėjo net Lietuvos valstybės pagrindus ir kurie, Lietuvoje būdami, savo runomis galėjo iškalti ir atitinkamus parašus akmenyse; turėjo lietuviai prekybinius saitus ir su arabais, kurių senoviškos monetos protarpiais randamos įvairiuose lietuvių

senkapiuose, o jų rašto nepažindami, kiti galėjo jų įrašus palaikyti ir senoviniu lietuvių raštu. Ir vėliau laikas nuo laiko Lietuvoje buvo aptinkami akmenys su iškaltais įrašais, kurių niekas negalėjo išskaityti. Pavyzdžiui, vokietis Tschokke sako apie 1847 m. matęs tokį akmenį apie Gelgaudiškį. 1885 m. *Aušroje* Mečislovas Davainis Silvestraitis rašė, kad tokį akmenį matęs Alksnėnų kaime, Užnemunėje, prie kelio iš Punsko į Kalvariją. 1907 m. *Vilniaus žinios* rašė apie panašų akmenį su parašu Birštone, ir t. t. Deja, nei vienas tų informatorių, rašydamas apie šiuos tariamuosius lietuviškus parašus, nepateikė jų atvaizdų ir, be to, kiekvienas jų kalbėjo apie akmenis, kurių jau nebuvo jiems savo žinias skelbiant. Netenka abejoti, kad tokių akmenų Lietuvoje buvo ir dabar yra, bet, matyti, tie visi juose iškalti ženklai su senovišku lietuvišku raštu nieko bendra neturėjo ir neturi.

Žinomasis Lietuvos istorikas romantikas *Teodoras Narbutas* (gimęs 1784 XI 8, miręs 1864 XI 28) savo daugiatomiame 1835—1841 m. veikale *Dzieje starożytne narodu litewskiego* ir 1856 m. rašte *Pomniejsze pisma historyczne* irgi surankiojo visas literatūrines ir neliteratūrines žinias apie lietuvių senovės raštą. Jis surado daug savotiškų parašų monetose ir antspauduose, bet iš tikrųjų nei vieno jų negalima lietuviams priskirti. Surankiojęs Čackiui nežinomą medžiagą, jis, be ko kita, priminė ir aną Simano Grunau pateiktą atvaizdą vadinamosios Videvuto vėliavos, kurią daug kas laikė, o iš dalies ir dabar tebelaiko svarbiausiu senovės lietuvių rašto buvimo įrodymu.

Narbutas išspausdino taip pat ir 1782 m. Lydos teisėjo Igno Volskio laišką Adomui Čartoriskiui seniui, kuriame tas pasakojęs, kad vėl kažin koks Novakovskis Lydos pilies griuvėsiuose 1787 m. radęs 13 pėdų ilgumo, 6 platumo ir ½ storumo medines lenteles, sukaltas misinginiais kabliukais į knygas ir išrašytas raštu, kuris nebuvo panašus nei į vieną žinomą raštą; tai esą buvę lietuvių įstatymai, surašyti senoviniu lietuvišku raštu. Ir vėl čia paties rašto neduodama, taigi Novakovskis galėjo susidurti ir su tokiu žinomu raštu, kurio tik jis negalėjo išskaityti. Bet nėra žinios, ar apskritai tos lentelės buvo rastos, lygiai taip pat, ar nebuvo tik tas Volskio laiškas paprastas Narbuto falsifikatas: Narbutas, skatinamas savo-

tiško lietuviško patriotizmo, neturėdamas pakankamai dokumentinių įrodymų kuriam nors savo teigimui paremti, lengva širdimi pats sukomponuodavo reikiamus dokumentus ir ištisas kronikas ar kitus raštus. Kaip tik keletą neabejotinų falsifikatų jis tuose pačiuose savo raštuose pateikė ir senovinio lietuvių rašto buvimui įrodyti. Tame pačiame rinkinyje *Pomniejsze pisma historyczne*, kuriame buvo išspausdintas ir anas tariamasis Volskio laiškas, Narbutas aprašė ir kelionę į Lietuvą kryžiuočių pasiuntinio grovo Kyburgo, kuris esą aplankęs Lietuvą 1397 m. Šiame aprašyme, Narbuto duotame lenkų kalba ir tariamai jo rastame tarp mirusio Lietuvos istoriko Onacevičiaus raštų, jo užrašytų Karaliaučiuje (Onacevičius tikrai buvo įsimatrikuliavęs Karaliaučiaus universitete 1802 VI 2), Kyburgas pasakoja: „Mums rodė kažin kokį raštą, tvirtindami, kad tai lietuviškai, lietuviškomis raidėmis išreikšta, tik nei vienos raidės nebuvo galima suprasti". Šis posakis Narbutui buvo vienas svarbiausių įrodymų, kad senovinis lietuvių raštas tikrai yra buvęs. Kyburgo kelionės aprašymas ilgai daug kam atrodė autentiškas; jį J. Basanavičius buvo ir lietuviškai išvertęs ir atskira knygute išleidęs. Tačiau 1918 m. Karaliaučiaus žurnale *Altpreussische Monatsschrift* P. Karge išspausdino šiam aprašymui skirtą straipsnį („Die Gesandschaftbericht der Ordenssplitters Grafen Konrad von Kyburg von Jahre 1397 eine polnische Fälschung"), kuriame įrodė, kad: 1) Elbingo komtūras Konradas Kyburgas keliavo į Lietuvą ne 1397, bet 1398 m., 2) jis buvęs tik eilinis pasiuntinybės narys, bet ne pasiuntinys; 3) jis keliavo ne į Vilnių, bet į Gardiną; 4) jis nebuvo didžiojo magistro pavaduotojas, kaip sakoma jo kelionės aprašyme; 5) visas rašto stilius yra ne XIV a., bet XIX a.; 6) pateiktasis rašte Kauno aprašymas yra tikra fantazija, visiškai neatitinkanti XIV a. tikrovės, nes anoje senojoje Kauno pilyje galėjo sutilpti ne 4000 žmonių, kaip sakoma aprašyme, bet tik 400 žmonių; 7) jokio Ottokaro Ostikovičiaus, kurį mini Kyburgas, Lietuvoje apskritai nėra buvę; 8) taip pat pateiktasis ten Vilniaus aprašymas yra visas pramanytas, juo labiau aprašymas šv. Onos bažnyčios tokios, kokia ji buvusi tik nuo XV a. pradžios, bet ne XIV a. pabaigoje, ir t. t.

Vienu žodžiu, Karge absoliučiai įtikinamai įrodė, kad visas tas kelionės aprašymas yra nuo pirmo ligi paskutinio puslapio sufal-

sifikuotas, tik falsifikavimu, kurio originalo apskritai nei Karaliaučiuje, nei kitur kur nėra, jis kaltino ne Narbutą, bet Onacevičių, nes jau prieš 1856 m., kada Narbutas jį paskelbė, jis jau 1842 m. buvo minimas J. I. Kraševskio monografijoje *Wilno* trečiame tome. Bet nėra abejonės, kad ir Kraševskis savo žinią gavo iš Narbuto, o Narbutas čia pasielgė taip pat, kaip ir daugumas senųjų istorinių ir literatūrinių falsifikatorių, suversdami juos seniai mirusiems žmonėms, kurie jau nebegali protestuoti prieš primetamus jiems darbus, ir nepateikdami savo tariamai surastų raštų originalų, kaip tai padarė Hanka su Swoboda, falsifikuodami pagarsėjusį Kraledvoro rankraštį čekams, ar Aleksiejus Musinas Puškinas, skelbdamas dar daugiau išgarsintą *Slovo o polku Igoreve,* kuris buvo taip vykusiai sufalsifikuotas, kad ir ligi šiolei neabejojama jo autentiškumu, nors jis turi absoliučiai visus požymius tikro falsifikato, atlikto XVIII a. pabaigoje. Pagaliau faktą, kad tai yra Narbuto falsifikatas, patvirtina ir Simano Daukanto laiškas, rašytas P. Kuršaičiui 1855 X 23 (spausdintas *Mit. d. Lit. Lit. Ges.* 1887 II 6, p. 416), kuriame Daukantas rašo, kad apie tą kelionės į Lietuvą aprašymą jis pats buvęs girdėjęs iš savo profesoriaus Onacevičiaus, kuris jam sakęs, kad tokį aprašymą jis matęs pas vokiečių istoriką Kotzebue. Taigi Narbuto paskelbtasis tekstas nebuvo Onacevičiaus rankose, kaip tat Narbutas buvo paskelbęs.

Prie tariamojo senovinio lietuviškojo rašto Narbutas dar kartą grįžo į savo amžiaus pabaigą. Šį kartą į tą reikalą jis pamėgino įtraukti gyvą ir autoritetingą asmenį. 1856 m. jis pasiuntė Vilniaus astronomijos observatorijos asistentui Mikalojui Gusevui nuorašą kažin kokių tariamai jam pačiam nesuprantamų ženklų, esą jo nurašytų iš išlikusios per penkis šimtus metų geležinės Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino lazdos, kuri esą 1680 m. buvusi rasta ant Strėvos upės kranto. Ją radėjai dovanoję Naugardėlio vaivadai Steponui Aleksandravičiui, iš kurio ji patekusi kažin kokiam B. Z., iš to Bogatkai, o šiam mirus, gavęs Narbutas. Šie ženklai atrodę Narbutui primeną kažin kokį kalendorių, taigi jis prašęs Gusevą, kaipo astronomą specialistą, tuos ženklus išaiškinti. Kadangi Gusevas pats to padaryti nesugebėjo, tai vėliau Narbutas, kuris prieš tai sakėsi tų ženklų nesuprantąs, nurodė kelią, kuriuo, jo manymu, čia

reikėtų eiti, ir tik po to Gusevas „iššifravo" senovinį lietuvių kalendorių, senoviniais lietuviškais ženklais užrašytą, ir to savo darbo rezultatus paskelbė 1864 m. rusų žurnale *Izvestija Imperatorskago Russkago Geografičeskago Obščestva.* Čia irgi netenka abejoti, kad visą tą kalendorių parašė pats Narbutas, faktiškai pats jį Gusevui išaiškino, ir šiam beliko tas žinias paskelbti, nepagalvojus, kad jį čia Narbutas tik vikriai apmovė. Po keliasdešimt metų prie to kalendoriaus klausimo grįžo lenkų archeologas Bolsunovskis, kuris, neįtardamas falsifikavimų, įrodė, kad žymi to kalendoriaus ženklų dalis yra tokia kaip ir vadinamųjų Droičino plombų, tačiau tų plombų ženklai buvo jau žinomi ir Narbutui ir iš ten jis juos ir pasiskolino, norėdamas sudaryti kalendorių, senoviniais lietuvių rašmenimis parašytą. 1905 m. apie tą patį kalendorių, sekdamas Gusevu, rašė *Lietuvių Laikraštyje* Nr. 51 Algirdas Vilčinskis.

Nors visi šie čia suminėti faktai buvo ar sąmoningai pramanyti, ar naiviai iš nepatikimų šaltinių nurašyti, vis dėlto jie buvo kartojami visų, kas rašė lietuvių senovės kultūros klausimais; bet buvo mėginta tą tariamąjį lietuvių senovės raštą ir rekonstruoti. O *Aušros* laikais, užėjus antram mūsų romantizmo laiko tarpui, visos tos senosios žinios vėl atgijo, ir surandama net naujų faktų to rašto buvimui įrodyti. Štai 1883 m. *Aušroje* skelbiama, kad apie 1863 m. iš gyvenusio Medininkų kaime, Pamituvio parapijoje, Dominiko Tamošaičio kunigas Bielskis atėmęs ir sunaikinęs knygą, žmonių vadinamą „įvairiąja knyga, arba didžiąja biblija", kurios kiekvienas puslapis buvęs rašytas pusiau lotynų raidėmis, pusiau kažin kokiu nežinomu raštu, kurį tačiau to ūkininko prosenolis mokėjęs skaityti; tai esą buvęs senovinis lietuvių raštas. Nurodymas laiko, vietovės, knygos savininko ir kunigo pavardės rodo, kad pats knygos atėmimo faktas nebuvo pramanytas. Bet nei pats *Aušros* korespondentas nebuvo tos knygos matęs, nei niekas negalėjo jam paaiškinti, kaip tasai raštas atrodė. Kadangi ta knyga buvusi atėjusi į Žemaitiją iš Mažosios Lietuvos, tai čia galima būtų ieškoti ne kokios lietuviškos knygos, rašytos senoviniu lietuvišku raštu, bet greičiausia protestantiškos knygos, greta lotyniško teksto lotynų raidėmis spausdintos ar rašytos gotinėmis raidėmis lietuviškai ar vokiškai. Tat paaiškintų ir jos atėmimo priežastį iš ūkininko kataliko, ir fak-

tą, kad XIX a. viduryje jos negalėjęs paskaityti ūkininkas žemaitis, o gyvenęs dar XVIII a. jo prosenolis ją išskaitęs, nes ligi XVIII a. pusės ir lietuviškosios katalikų knygos buvo spausdinamos gotinėmis raidėmis. Kita vertus, ta knyga galėjo būti rašyta ir vadinamąja „kirilica", gudų bažnytinės kalbos rašmenimis, kurie, oficialiuose Lietuvos raštuose panaikinti jau XVII a. pabaigoje, dar visą XVIII a. buvo plačiai žinomi, nes teismuose tekdavo nuolatos susidurti su įvairiais dokumentais, rašytais kirilica; XIX a. jau tik istorikai tą kirilinį raštą bepasiskaitydavo.

Su ypatingu pamėgimu prie senovinio lietuvių rašto buvimo klausimo vis grįždavo *Jonas Basanavičius* (gimęs 1851 XI 22, miręs 1927 II 16) savo raštuose „Isz priežasties atradimo Lietuvoje raszyto akmens" (1885), „Karaliaus Mindaugo ir Didžiojo Lietuvos Kunigaikščio Kęstučio žymėspaudžiai" (1913) ir „Apie senovės prūsų raštą" (1926). Nors jis čia įtraukė ir medžiagą, rastą monetose ir antspauduose, bet pagrinde kartoja vis tas pačias, iš Grunau ir Narbuto imtas žinias, ir nors kruopščiai ir sąžiningai parinko visą galimą medžiagą, tačiau ir jis nesugebėjo pateikti nei vieno įtikinančio įrodymo. Bet net ir senuosius įrodymus jis faktiškai prieš savo norą sugriovė, nes, priimant jo visus įvairiu laiku paskelbtus senovinio lietuvių rašto buvimo įrodymus, tektų prileisti, kad senovės lietuviai turėję ne vieną, bet keletą įvairių raštų, kadangi Grunau raidyno neatitinka kiti J. Basanavičiaus nustatomi ženklai. Nepateikė nei vieno įtikinančio įrodymo ir kunigas *Juozas Žiogas* (gimęs 1868 III 3, miręs 1935 IX 21), savo archeologiniuose straipsniuose liesdamas ir senovinio lietuvių rašto klausimą. Pagaliau tas pats J. Basanavičius 1926 m. paskelbė ir studentišką, 1904 m. rašytą, K. Būgos straipsnį („Videvuto vėliavos antrašas"), prie kurio vėliau ir Būga pats nenorėjęs prisipažinti, ir kuriame, atsirėmęs K. Jauniaus nurodymais, jis tariamai buvo išskaitęs anos Grunau vėliavos parašą, kuris, matyti, Grunau buvo sudarytas iš kiek jo iškreipto graikų raidyno.

Tuo būdu tenka prieiti išvadą, kad ligi šiol nesurasta nei vieno patikimo įrodymo, kad senovės lietuviai turėjo savo raštą, ir šiuo laiku, kada dar naujų faktų nesurasta, galima priešingai tvirtinti, kad jie tokio rašto visai neturėjo. Nes apskritai ar jis jiems buvo

reikalingas? Prieš susidarant XI a. pabaigoje — XII a. pradžioje Lietuvos valstybei, vienintelė sritis, kur ir senovės lietuviams galėjo būti reikalingi kokie nors rašto ženklai, buvo reikalas žymėti metus, mėnesius, dienas. Bet ir tam nereikėjo jokio specialinio kalendoriaus, nes galima buvo pasitenkinti paprastais brūkšnių įpjovimais medyje, kaip tat, pavyzdžiui, dar ir XX a. daug kur Lietuvoje buvo daroma kaimuose ir dvaruose, apskaičiuojant atliktas dienas. Valstybei susikūrus, krašto viduje išsiversta be kokių nors susirašinėjimų: įsakymai buvo siunčiami žodžiu ar krivūlėmis. Raštas tebuvo reikalingas vien tik diplomatiniams santykiams su kitomis valstybėmis palaikyti. Tokių susirašinėjimų nemaža buvo jau nuo Mindaugo laikų, bet rašyta ne lietuvių rašmenimis ir ne lietuviškai. Prie didžiojo kunigaikščio kiemo buvo laikomi tam reikalui raštininkai kitataučiai, kurie ir parašydavo visus raštus, tačiau irgi ne lietuviškai, bet ta kalba, kuri buvo suprantama tam, kam raštas buvo rašomas: taigi rusams buvo rašoma bažnytine slavų kalba, vokiečiams lotyniškai, vokiškai, kartais ir ta pačia bažnytine slavų kalba, lenkams ir Vakarų Europai, tame skaičiuje ir popiežiams, lotyniškai, o Konstantinopolio patriarchui net graikiškai (yra išlikęs toks Algirdo laiškas iš 1370 m.), jau nekalbant apie tai, kad žymi tų raštų dalis buvo tiesiog kaimynų falsifikuojama (pavyzdžiui, ordinas falsifikavo Mindaugo raštus, tariamai užrašiusius ordinui Lietuvos žemes, ar Rygos vienuoliai be Gedimino žinios jo vardu rašė raštus popiežiui). O kada, painėjant vidaus valdymui, atsirado reikalas vieną kitą dokumentą ir savo žmonėms paskelbti, tai nekurta jokio savo rašto, bet pasinaudota tuo, kuris jau buvo dvasininkų vartojamas Lietuvos rytų žemėse — slavų bažnytiniu, ir juo rašyta daugumas raštų. Čia jokios reikšmės neturėjo tai, kad absoliutinis daugumas žmonių, kuriems tie raštai buvo skiriami, visiškai jų kalbos nesuprato ir tų raštų teksto negalėjo paskaityti: senovės Lietuvoje, kaip anuo metu ir visuose kituose kraštuose, raštingi tebuvo raštininkai ir dvasininkai — katalikų ir pravoslavų kunigai ir vienuoliai, kurie dažniausiai ir ėjo raštininkų pareigas. Jie patys tuos dokumentus ir kitus raštus rašė, prireikus patys juos ir skaitė, o nei valstiečiai, nei bajorai, nei pagaliau patys valdovai nemokėjo nei skaityti, nei rašyti; jų įrankis buvo žagrė ar

kardas, bet ne plunksna. Parašo vietoje tiek valdovai, tiek stambesnieji didikai dėdavo savo antspaudus ir su savo asmeniniais, individualiniais ženklais; kad to antspaudo negalima būtų vėliau klastoti ir, juo pasirėmus, gaminti naujų dokumentų be jo savininko žinios, jo savininkui mirštant, antspaudas buvo sudaužomas ar laidojamas kartu su mirusiuoju. Dėl tos priežasties, tarp ko kita, taip maža iš senovės laikų teišliko autentiškų antspaudų.

Pagaliau jei tarsime, kad koks dokumentas buvo ir lietuviškai parašytas, tai ir čia, greičiausia, pats raštininkas jį rašė vieninteliu jam žinomu lotyniškai gotiniu, o ne kokiu specialiai tam reikalui sugalvotu lietuvišku raštu. Bet ir tokių raštų mes apskritai nežinome, nors vienas kitas mūsų laikų falsifikatorius ir bandė sukurti, pavyzdžiui, Gedimino lietuvišką aktą apie Vilniaus įkūrimą, bet ir jį parašė lotynų raidėmis. Taip pat neišliko žinių, kad pirmiesiems Lietuvos kunigaikščiams būtų atėjusi galvon mintis savo žygius ir valdymą aprašyti kokioje nors kronikoje. Tiktai D. L. K. Vytauto laikais, matyti, jo užsakymu, buvo gudiškai surašytos pirmosios Lietuvos kronikos, rašytos ne pasirėmus kokiomis senesnėmis kronikomis, bet pasakojimais, tradicija, iš dalies gryna fantazija.

Senovės lietuvių tikyba taip pat nebuvo reikalinga jokio rašto. Visas painusis senovės lietuvių tikybos santykių sutvarkymas, kuriuo vertėsi senesnieji istorikai, buvo tik grynas jų vaizduotės padaras, XVI a. rašytojų nukopijuotas iš katalikų bažnyčios organizacijos ir paskiau XVI—XVII a. kitų iš jų pakartotas. Bet tikriesiems žyniams, kriviams ir kitiems senovės lietuvių tikybos atstovams, kurie veikė ar buvo žinomi tik vieno kaimo ar nedidelės apygardos ribose, nebuvo jokio reikalo susirašinėti nei savo tarpe, nei su tikinčiaisiais. Jei krikščionių tautoms rašto reikalą iškėlė paprotys bažnyčiose skaityti atskiras *Šventraščio* dalis, tai nekrikščioniškoje Lietuvoje panašaus reikalo nebuvo.

IV. LIETUVOS SENOVINIŲ KNYGŲ IR KITŲ KULTŪROS TURTŲ LIKIMAS

Ypatinga Lietuvos geopolitinė padėtis tarp besivaržančių tarp savęs Europos rytų ir centro, o senesniais laikais ir tarp šiaurės ir pietų, jau nuo pat Lietuvos valstybės susikūrimo pradžios nuolatos paversdavo ją įvairių karų lauku, kuriame masiškai buvo žudomi žmonės, naikinamas turtas, deginamos ar išgrobstomos kultūros vertybės. Ir lietuviškai ir Lietuvos knygai tie karai ypatingai skaudžiai atsiliepdavo. Tiek apskritai Lietuvos knygos, tiek specialiai lietuviškos knygos praeitis dėl karų ir įvairių kitų politinių įvykių įtakos atrodo be galo liūdnai: daugelio knygų, kurios, be abejo, buvo išspausdintos, visai nežinome, apie kitas išliko tik rašto žinių, kitos vėl yra mums žinomos tik iš vieno laimingai išlikusio egzemplioriaus. Knygos išnykdavo daugiausia dėl karų ir jų sukeltų gaisrų. Jau 1808 m. *Ksaveras Bagužis* (Bohušas) (gimęs 1746 I 1 ir miręs 1820 IV 4) tais laikais išgarsėjusiojoje knygoje *O początkach języka i narodu litewskiego,* iš dalies sekdamas J. D. Janotzkio *Nachricht,* II, 1747, p. 2—3, šiaip rašė apie lietuviškų knygų ir raštų likimą: „Ko nesukandžiojo kandys ir pelės, tą galutinai prarijo ir sunaikino nepaliaujami barbariški, viską naikiną karai su Maskva, totoriais, švedais, danais, prūsų kryžiuočiais, kryžiaus karai, vedami iš visur suplaukusių prancūzų, anglų ir kitų tautų atstovų. Kiekvienam dvarininkui svarbesni už mokslo rankraščius dokumentai buvo suvartoti šautuvų šoviniams ar drauge su archyvais, raštinėmis, miesteliais ir mediniais namais supleškėjo ugnyje, nepalikdami jokių žymių... Kas keliolika, keliasdešimt metų ta nelaboji ugnis degino be karų ir per karus ištisus kaimus, miestelius ir miestus, naikindama drauge su ekonominiais ir visus kultūrinius, iš žilos senovės išliku-

sius turtus..." Konstantino Sirvydo žodyno prakalbose, pridėtose prie jo trečio, ketvirto ir penkto leidimo (antro leidimo visai nežinome nei vieno egzemplioriaus), reikalas iš naujo tas knygas kartoti aiškinamas tiesiog tuo, kad senesniuosius leidimus išnaikinusios „iniuria temporum et tempestas bellica" — laiko nelaimės ir karo audros. Ir dėl to 1629 m. pirmąjį leidimą teko kartoti dar 1631, 1642, 1677 ir 1713 metais, ir tik šio paskutiniojo leidimo buvo likęs kiek didesnis egzempliorių skaičius. Šiaudais dengtos trobelės kaip degtukai sudegdavo su visa manta, o naikinamajai karo technikai tobulėjant, supleškėdavo ir stipriausi mūriniai, o naujausiais laikais ir gelžbetoniniai pastatai. Ką jau bekalbėti apie kitas krašto dalis, jei pati sostinė Vilnius vien tiktai pirmojoje XVIII amžiaus pusėje penkis kartus visiškai išdegė, pelenais pavertusi knygas ir archyvinę medžiagą. O kiek nepakeičiamų kultūrinių vertybių žuvo ir Didžiojo karo, ir ypač paskutiniojo Pasaulinio karo metu, kada ištisi kultūriniai Lietuvos plotai buvo sulyginami su žeme. Paskutiniajam karui Lietuvos teritorijoje vos tik prasidėjus, vien tik birželio mėnesį 1941 m. sudegė keliolika lietuviškų viešųjų bibliotekų, o kiek jų dar žuvo 1944 m. liepos — spalio mėnesiais!

Bet ne vien karai ir ugnis naikino mūsų kultūros turtus. Kartais daug labiau juos paliesdavo įvairios skaudžios grynai politinės ir visuomeninės priežastys, kurių vieną priminė tas pats Bagužis: „Pirmą mirtiną smūgį lietuviškai kalbai sudavė kryžiuočių magistras Zigfridas von Feuchtvangen, kuris jau 1310 metais paskelbė lietuviškųjų Prūsų gyventojams įsakymą, draudžiantį lietuviškai kalbėti ir įsakantį visiems mokytis vokiškai". Tiesa, tasai draudimas vėliau buvo pakeičiamas ir palankiu lietuviškiems raštams Prūsijos valdžios nusistatymu XVI ir iš dalies XVIII amžiuje, bet vis dėlto net didžiausio jiems palankumo metu kunigas *Zacharijas Blotno* (gimęs apie 1556 m. ir miręs 1602 X) 1600 m. išleistos Simano Vaišnoro *Zemcziugos Teologiszkos* prakalboje nusiskundė, kad lietuviai esą jau daug raštų parašę, bet tik „drukawodint nepagalim". Ir keistas sutapimas: po dviejų su viršum šimtų metų panaši padėtis pasikartojo Vilniuje 1820—1831 metais, kada rusų okupacijos laiku pastatyta lenkiškoji cenzūra Vilniuje sąmoningai nepraleisdavo daugelio pasaulietinio turinio lietuviškų knygų, tardama,

kad jos galinčios būti pakeistos lenkiškomis. Ir tuo būdu cenzūra nedavė leidimo spausdinti nei Strazdo *Giesmių svietiškų ir šventų* antrojo leidimo (pirmasis buvo išspausdintas aplenkiant cenzūrą), nei kunigo Aleksandro Butkevičiaus lietuvių kalbos gramatikos, nei kunigo Stanevičiaus (Jeronimo) 1830 m. parašyto aritmetikos vadovėlio, apie kurį Kražių gimnazijos mokytojas lenkas Adomas Dąbrovski davęs cenzūrai tokį įvertinimą, kad lietuvių kalbos įvedimas į mokyklinius vadovėlius esąs valstiečiams žalingas. Ką gi bekalbėti apie rusų cenzūros įtaką lietuviškajai knygai dar tuo laiku, kada spauda nebuvo uždrausta, ir ypač spaudos draudimo metu.

Lietuvos teritorijoje vedamų karų metu ne tik buvo gaivališkai naikinami Lietuvos kultūros turtai, bet ir sąmoningai išgrobstomi tiek dėl jų materialinės vertės, tiek norint Lietuvos kultūros turtais sukurti savąją kultūrą. Jau nuo XVI amžiaus pradžios per karus su Maskva ten patenka ir iš Lietuvos nemažas skaičius knygų, kurios tuometinėje pusiau laukinėje Rusijoje sudarė jos vėlesnių bibliotekų ir mokslo knygų pagrindą. O XVIII amžiaus pabaigoje rusams okupavus Lietuvą, prasidėjo jau sistemingas jos kultūrinių turtų grobimas ir gabenimas į Rusiją, ypač pasinaudojus 1831 ir 1863 m. sukilimų teikiama proga. Tuo būdu buvo suskaldyta ir į įvairius Rusijos miestus išgabenta turtinga Vilniaus universiteto biblioteka ir mokslo kolekcijos, vėliau žymi dalis Vilniaus archeologinės komisijos rinkinių, daugelis viešųjų ir privatinių bibliotekų. Pirmojo pasaulinio karo metu daugybė Lietuvos kultūros vertybių, rečiausios knygos ir įvairūs rinkiniai buvo iš Lietuvos išgabenti į Rusiją tariamai jų apsaugai, bet nei vienas išvežtųjų daiktų nebuvo atgal grąžintas. Tas pat pasikartojo ir Antrojo pasaulinio karo metu, kada 1939 m. rudenį, prieš perduodant Vilnių Lietuvai, buvo išgabenta į Minską dalis Vilniaus valstybinio centrinio archyvo, žymi dalis Vrublevskio bibliotekos rinkinių ir kt. Tokiu būdu į Rusiją pateko ir daug rečiausių lietuviškų knygų, buvusių Vilniaus viešojoje bibliotekoje, jų tarpe ir vienintelis žinomas 1595 m. Daukšos lietuviško katekizmo egzempliorius, kuris vėliau kažin kur Rusijoje dingo[3].

Panašiai elgėsi ir kitos okupacinės valdžios ir kariuomenės, kariavusios Lietuvos teritorijoje. XVII ir XVIII amžiais švedai vadinamųjų švedų karų metu išgabeno iš Lietuvos ištisas bibliotekas, ku-

rių liekanos ligi šiol išliko Švedijoje; ten dar 1913 m. buvo surasta eilė rečiausių lietuviškų knygų. Pirmojo ir Antrojo pasaulinio karo metu vokiečiai, eilę metų okupuodami Lietuvą, nors labiausiai buvo susirūpinę Lietuvos ekonominių gėrybių plėšimu, bet kartu plėšė ir naikino ir kultūrinius turtus. Pirmojo karo metu ypač nukentėjo archyvai, kurie nebuvo išgabenami, bet sąmoningai tiesiog naikinami, tariamai kaip rusų laikų palikimas, ir tuo būdu tarp kitų žuvo ir turtingiausias Šiaulių ekonomijos archyvas su nepakeičiama medžiaga Lietuvos ekonominei padėčiai piešti, su daugybe visos ekonomijos inventorių, su dekretais apie raganas, su medžiaga XVIII amžiaus valstiečių politiniam sąjūdžiui nušviesti, su lietuviškai rašytais XVIII amžiaus dokumentais ir t. t. O Antrojo pasaulinio karo metu vokiečiai, prisidengdami žydų ir bolševikų turto naikinimo kauke, išgabeno ir ištisas bibliotekas, o iš paliktųjų Lietuvoje bibliotekų išgabeno ar atidavė į popieriaus fabrikus keliasdešimt tūkstančių tonų.

Tačiau XIX ir XX amžiais Lietuvos kultūros turtai buvo naikinami ir be karų. Pagauti lenkiško patriotinio ūpo, lenkų dvarininkai, tariamai apsaugai nuo rusų, o paskui ir nuo lietuvių, išgabeno iš Lietuvos daugybę kultūrinių turtų į Galiciją, į Krokuvos ir Lvovo bibliotekas ir muziejus. Pagarsėjęs Rappersvylio muziejus beveik visas buvo sudarytas iš medžiagos, išgabentos iš Lietuvos. Ir nors vienas to muziejaus kūrėjų ir svarbiausių organizatorių, Enrikas Bukovskis, pats lietuvis, prieš 1863 m. dalyvavęs ir lietuvių tautiniame darbe, ir buvo pastatęs sąlygą, kad visa jo surinktoji medžiaga, ateityje Lietuvos valstybei atsikūrus, grįžtų į Vilnių, vis dėlto po Pirmojo pasaulinio karo visas muziejus virto Varšuvos tautine biblioteka. Net jau Lietuvos valstybei atgijus, ši kultūrinė Lietuvos evakuacija buvo tęsiama ir toliau, ir tuomet buvo išgabenta į Lenkiją žymi dalis turtingiausios privatinės bibliotekos, Tiškevičių sukurtos Raudondvaryje, taip pat Kordzikovskių biblioteka Raduose ir kt.

Nemaža išnaikino ir žmonių tamsumas ir nekultūringumas, kai kartais į nieko knygose nenusimanančių žmonių rankas paveldėjimo keliu patekdavo vertingi rinkiniai. Tuo būdu iš Lietuvos išgabenta žymus kiekis garsiosios nominato Jono Krizostomo Gintilos

bibliotekos, kurios dalis pateko į Kretingos vienuolyno biblioteką, dalis į Žemaičių kapitulos biblioteką, bet žymi dalis į giminių rankas, o šie per ilgus metus ją sistemingai naikino, pergamentinius tomus vartodami pieno kibirams dengti, ant pergamentinių dokumentų kepdami duoną, o likusią dalį apie 1912 m. tiesiog atidavė kažin kokiam valkatai rusų valdininkui, su kuriuo tų knygų savininkas kartu girtuokliavo, o šis jas visas paskiau pardavė Petrapilio bukinistams[4].

Vis dėlto skaudžiausiai Lietuvos ir lietuviškas knygas paliesdavo Lietuvos tikybinės kovos. Visada knygos būdavo galingas įrankis vienokioms ar kitokioms tikybinėms, visuomeninėms ar politinėms pažiūroms skleisti. Kovojant su tam tikra propaganda, visų pirma kovota su atitinkamų knygų įtaka. Greta iš seno veikiant ir įvairiai cenzūrai, kuri stengėsi visiškai neleisti spausdinti nepageidaujamos dvasios knygų, vis dėlto ir seniau ir net XX amžiuje radikaliausia priemone draustinoms knygoms neduoti plisti buvo laikomas pats tų knygų naikinimas. XVI amžiuje Lietuvoje įsigalint protestantizmui, deginta neprotestantiškos, katalikiškos knygos. Katalikybei nugalėjus, deginta prieškatalikinės, apskritai nekatalikinės knygos. Rusams Lietuvą okupavus, deginamos unijotų knygos, ir t. t. Teodoras Narbutas savo straipsnių rinkinyje *Pomniejsze pisma historyczne* išspausdino laišką, kuriame įvykio liudininkas aprašo, kaip 1581 m. ties Vilniaus rotuše viešai buvo deginamos knygos, buvusios bene iš erezija įtarto katalikų vyskupo sufragano Jurgio Albino (mirusio 1570 V 10) bibliotekos. Deginta įsakius vėlesniam Vilniaus vyskupui Jurgiui Radvilai. Vienok ši Narbuto žinia nėra visiškai patikima, nes yra tikrų žinių, kad Albino knygos nebuvo sudegintos, bet atiteko Vilniaus kapitulai, kuri, Albinui mirus, atidavė jas Vilniaus jėzuitams. Visai galimas daiktas, kad ir anas tariamasis autentiškas 1581 m. laiškas buvo Narbuto taip pat pramanytas, kaip ir žymi kitos jo istorinės medžiagos dalis. Tačiau yra tikrai žinoma, kad to paties Jurgio Radvilos įsakymu buvo naikinamos visos knygos, išleistos jo tėvo nekataliko, Mikalojaus Radvilos, lėšomis ir jo rūpesčiu išspausdintos Brastos spaustuvėje, ir tuo būdu ypač nukentėjo garsioji Brastos *Biblija*, kurios išlikusiųjų egzempliorių daugumas išsisaugojo tik tuo būdu, kad savininkai nuplėš-

davo antraštinius knygos lapus. Biržų miesto monografijos, išspausdintos 1869 m., autorius Eustakas Tiškevičius (1811—1873) mini Vilniaus vyskupijos valdytojo kunigo Slupskio 1682 m. bendraraštį, kuriuo įsakoma naikinti naujai pasirodžiusį lietuvišką reformatų katekizmą. Įsakymas taip uoliai buvo vykdomas, kad jau tame pačiame šimtmetyje išnyko visi šio katekizmo egzemplioriai, ir tik mūsų laikais vienas jo egzempliorius buvo atsitiktinai surastas Londono britų muziejaus bibliotekoje: tai buvusi 1680 m. išspausdinta *Pradzia Pamoksla del Mazu Weykialu.* Gerai žinodami tų ir kitų laikų tikybinį įsikarščiavimą, nesuklysime tvirtindami, kad panašių atsitikimų turėjo būti daug daugiau.

Vis dėlto skaudžiausį smūgį lietuviškai knygai sudavė rusų tautinė ir religinė politika Lietuvoje XIX amžiuje. Jau jo pirmoje pusėje daugelyje Lietuvos rytų vietų viešai buvo deginamos knygos, atimtos iš bazilijonų vienuolynų ir unijotų bažnyčių. Jų tarpe sudeginta nemaža ir sēnųjų lietuviškų knygų, nes bazilijonai, kad ir veikė daugiausia rytų Lietuvoje, bet dirbo kiek ir jos vakarinėje dalyje (pvz., Žemaitijos Pašiaušėje, dabartiniuose Bazilijonuose, turėjo savo aukštesniąją mokyklą) ir net savo Supraslio spaustuvėje spausdino ir lietuviškas knygas (pvz., 1787 m. *Ziwatas Jėzaus Kristaus*). Nuo 1865 m. rusams uždraudus lietuviams spaudą, sistemingai ant sienos su Rytprūsiais ir po visą Lietuvą buvo gaudomos lietuviškos knygos, ir tai ne tik kontrafakcinės, išspausdintos Mažojoje Lietuvoje, bet ir tos visos senesnės, rusų cenzūros leidimu dar prieš 1865 m. išleistos knygos, kurios per kratas patekdavo į policijos ir žandarų rankas. Ir po to, beveik kasmet, Kaune buvusių gubernatoriaus rūmų kieme (vėlesniosios Prezidentūros rūmų kieme) ir Vilniuje, miesto valdybos kieme, buvo kuriami laužai vien tik iš lietuviškų knygų. Rusų žandarmerijos ir policijos uolumą tesugebėjo pralenkti bolševikai ir vokiečiai, 1941—1944 m. „valydami" lietuviškas bibliotekas nuo lietuviškų ir nelietuviškų knygų.

Dėl to ir netenka stebėtis, kad lietuviškų knygų istorijoje ir bibliografijoje yra tokių didelių spragų. Atvirkščiai, nuostabu, kad šis bei tas išliko; kad, nors ir būta tokių žiaurių aplinkybių, vis dėlto sugebėta vienoje kitoje vietoje jų net didesnį kiekį išsaugoti. Pirmieji didesni lietuviškų knygų rinkiniai buvo susidarę už etnografinės

Lietuvos sienų — Karaliaučiaus universiteto bibliotekoje. Tačiau dabar dar nėra žinios, kiek tos bibliotekos senųjų lietuviškų knygų rinkiniai nukentėjo 1944—1945 m., kada puolimų iš oro ir artilerijos ugnies žymi Karaliaučiaus miesto dalis buvo sunaikinta. Paskiau Petrapilyje viešojoje bibliotekoje ir rusų Mokslų akademijos bibliotekoje ir iš dalies Krokuvoje irgi per ilgesnį laiką buvo surinkti, daugiausia iš svetimų kolekcijų, nemaži lietuviškų knygų rinkiniai, bet visi jie buvo sudaromi ten, kur lietuviai jais mažiausiai galėjo pasinaudoti. Pačioje Lietuvoje dar pirmojoje XIX amžiaus pusėje nedidelis retų lietuviškų knygų rinkinys buvo susidaręs buvusioje Vilniaus universiteto bibliotekoje, vėliau, po 1831 m., išsklaidytoje po visą Rusiją. Žemaičių seminarijos bibliotekoje tik vyskupui Valančiui mirus pradėta rinkti šiek tiek lietuviškų knygų, daugiausia čia patenkančių iš mirusių kunigų palikimo. Ilgai neprižiūrimoje, bet dėl to ilgesnį laiką ir išsisaugojusioje Kretingos vienuolyno bibliotekoje atsitiktinai buvo išlikęs didesnis senųjų lietuviškų knygų, retų inkunabulų ir paleotipų rinkinys. Laimingu sutapimu jis buvo iš ten išvežtas 1941 m. prieš pat karo pradžią, kada vienuolynas visas sudegė — bet knygos, kitoje vietoje sukrautos, išliko. Po 1863 m. sukilimo sukurtoje Vilniaus viešojoje bibliotekoje (nuo 1919 m. virtusioje Vilniaus universiteto biblioteka), daugiausia sudarytoje iš vienuolynuose ir dvaruose konfiskuotų bibliotekų ir atskirų knygų, buvo susidaręs gražus, ypač senų lietuviškų ir Lietuvos knygų ir rankraščių, rinkinys, kurio tačiau didesnė dalis 1915 m. buvo išvežta iš Vilniaus į Rusiją ir ten susidariusioje netvarkoje dingo. *Aušros* metu Tilžėje susidarė „Birutės" biblioteka veik iš vienų lietuviškų knygų, kurios, susikūrus Lietuvių mokslo draugijai Vilniuje, buvo atiduotos jos bibliotekai. Tuo pačiu laiku Tilžėje daugiausia vokiečiai buvo sudarę draugiją, pavadintą „Litauische Litterarische Gesellschaft", kurios biblioteka, nuolatos papildoma lietuviškomis ar lituanistinėmis knygomis ir rankraščiais, ilgainiui virto tuo atžvilgiu žymiausia lituanistine biblioteka, bet po Pirmojo pasaulinio karo ji buvo likviduota ir jos rinkinių dalis pateko į Karaliaučiaus universitetą. Trečia, Tilžėje gimusi lietuviška biblioteka buvo E. Jagomasto, kurioje, jos savininkui keliasdešimt metų renkant lietuviškas knygas, pavyko sukoncentruoti daug unikumų ar šiaip retų lietuviškų knygų.

E. Jagomastui 1940 m. kartu su biblioteka išsikėlus į Vilnių, ji galėjo čia žymiai padidinti senų lietuviškų knygų rinkinius. Tačiau 1941 m. vokiečiams Jagomastą suareštavus su visa šeima, išgabenus į koncentracijos stovyklą ir ten nužudžius, biblioteka kurį laiką liko be savininko ir buvo kiek išgrobstyta atskirų privatinių asmenų; bet svarbiausią jos dalį vėliau pavyko perimti mūsų kultūrinėms įstaigoms ir tuo būdu ją išgelbėti. Žinomasis lituanistas ir lietuvių bičiulis profesorius Adalbertas Bezzenbergeris buvo sudaręs Karaliaučiuje irgi gražią lituanistinę biblioteką, kurią, susikūrus Lietuvos universitetui Kaune, jis jai perleido. Pagaliau gražią biblioteką už Lietuvos ribų buvo pradėjęs rinkti Jungtinėse Amerikos Valstijose kunigas Aleksandras Burba, o jam mirus jo darbą tęsė Jonas Žilinskas-Žilius. Ir ši biblioteka vėliau perėjo Lietuvos universiteto bibliotekos nuosavybėn. Bet ir pačioje Didžiojoje Lietuvoje, nors buvo uždrausta spauda ir žiauriai persekiojama visa, kas lietuviška, *Aušros* laikais Stanislovui Didžiuliui pavyko sudaryti slaptą lituanistinių ir lietuviškų knygų biblioteką Griežionėliuose, laikomą už dvigubų priemenės sienų, kuri išsilaikė keliasdešimt metų, nors ne kartą buvo ieškoma rusų policijos. Ir tiktai susidarius Lietuvos universiteto bibliotekai, S. Didžiulis jos vertingesnes knygas perdavė jai, o kitas ir dubletus kitiems lituanistinių dalykų kolekcionieriams. Spaudą leidus ir Vilniuje susikūrus Lietuvių mokslo draugijai, prie jos susidarė ir rimčiausia lituanistinė biblioteka, kuriai pagrindą davė savo rinkiniais dr. Jonas Basanavičius. Papildyta Simano Daukanto biblioteka, kuri buvo saugojama Kivyliuose pas Kauneckius, „Birutės" biblioteka ir daugybe smulkių aukų, ji greitai virto svarbiausiu lituanistinių studijų centru. Vėliau ją šiuo atžvilgiu nukonkuravo Lietuvos (paskiau Vytauto Didžiojo) universiteto biblioteka, į kurią, be daugybės smulkių lituanistinių aukų, įplaukė dar ir prof. Bezzenbergerio, kunigo Burbos, prof. K. Būgos, prof. J. Jablonskio, S. Didžiulio, Kretingos vienuolyno, dalis E. Jagomasto ir kitos bibliotekos. Skaičiaus požiūriu po 20 savo gyvenimo metų ši biblioteka užėmė pirmą vietą visų lituanistinių bibliotekų tarpe, bet ir jai ligi šiol nepavyko surasti daugelio lietuviškų knygų, nes jos vis dar yra išsislapsčiusios po įvairias pastoges. Iš ten jas teks iškrapštyti, jei Antrasis pasaulinis karas nesunaikino ir pačių tų pastogių.

V. SENIAUSIŲ LIETUVIŠKŲ RAŠTŲ IR TEKSTŲ BEIEŠKANT

Senesnieji rašytojai (A. Krause, J. Voigt, P. Koeppen, J. Jaroševičius ir kiti) buvo linkę seniausia rašytine lietuviška knyga laikyti Donato lotynų kalbos gramatikos vertimą, kurį tariamai atlikęs Sabinos Vilhelmas (jį kiti neteisingai vadino Sabaudijos Vilhelmu), Modenos vyskupas, kitų vėl klaidingai vadinamas Modenos grafu, ir popiežiaus legatas Pabaltijy. Kronikininko Albericho (vadinamo ir Albericusu bei Albertu) žiniomis, Vilhelmas 1228—1230 ir 1239—1242 m. (kitomis patikimomis žiniomis, ir 1225—1226, 1227, 1228, 1235, 1236, 1239 ir 1244 m.) lankėsi Pabaltijo kraštuose — Latvijoje, Estijoje, Prūsuose, Lietuvoje, taip pat Visbio saloje ir Švedijoje bei Norvegijoje ir, grįžęs iš kelionės, išvertęs Donatą „in illam barbaram linguam" („į jų barbarišką kalbą"). A. Krause buvo net pasiryžęs tos gramatikos ieškoti kurioje nors Romos bibliotekoje. Tačiau jos ten nėra. Iš Albericho žinios, taip pat ir iš oficialinių informacijų apie Vilhelmo keliones ir misiją negalima nustatyti, į kurią kalbą jis vertė — į prūsų, lietuvių, latvių ar estų, nes visuose tuose kraštuose jis ilgesnį ar trumpesnį laiką yra buvęs (bene trumpiausiai Lietuvoje, jei apskritai jis ten buvo nuvykęs, nes tėra išlikusi žinia, kad 1244 m. jis buvo ten komandiruojamas, bet neišliko jokių tiesioginių žinių apie jo veiklą Lietuvoje). M. Perlbachas (*Preussische Regesten*, 1874 m.) tiesiog tvirtina, kad Vilhelmas Donatą vertęs į prūsų kalbą. Taip pat G. A. Donneris, autorius naujausios monografijos apie Vilhelmą, išspausdintos 1929 m., yra linkęs iš Albericho informacijos daryti išvadą, kad išversta neabejotinai į prūsų kalbą, nes Vilhelmas Prūsuose ilgiausiai buvo užtrukęs. Bet tai vis dėlto tėra spėliojimai, ir aišku, kad šiuo problematiniu raštu negalima pradėti nei mūsų, nei prūsų knygų istorijos.

1878 m. A. Bezzenbergeris išspausdino *Altpreussiche Monatsschrift* žurnale straipsnį „Eine historische Daina", kuriame paskelbė lietuvišką tekstą istorinės lietuvių dainos „O tu sesele manu, kur tu pasydejei", įvairiais aplinkiniais keliais nuo Gelgaudiškio patekusį į Mažąją Lietuvą. Dainoje aprašomi 1377—1384 m. įvykiai. A. Bezzenbergeris buvo linkęs tą dainą laikyti tikra istorine daina, sukurta dar XIV a., ir tuo būdu seniausiu išlikusiu lietuvišku tekstu. Tačiau, tik jam ją paskelbus, jau kitais, 1879 m. to paties žurnalo skiltyse buvo paskelbtas jungtinis Edvardo Gisevijaus, Andersono, Hugo Weberio ir Kazimiero Jauniaus straipsnis, kuriame buvo išanalizuotas Bezzenbergerio paskelbtasis tekstas bei iš kitur žinomi jo variantai ir buvo prieita vieninga ir, kaip atrodo, teisinga išvada, kad tai nėra kokia sena istorinė daina, bet nežinomo autoriaus eilėraštis, parašytas ne anksčiau kaip 1830 m., nes gyvai kartojo faktus ir jų nušvietimą taip, kaip juos pirmasis aprašė J. Voigtas savo 1830 m. pasirodžiusiame *Geschichte Preussens* ketvirtame tome.

Dėl to pirmuoju neabejotinu žinomu lietuvišku tekstu tenka laikyti poterių vertimą, atliktą lietuviams priėmus krikštą. Nors jų pirminė forma niekur nebuvo XIV a. pabaigoje ir XV amžiuje užrašyta, bet atrodo, kad per keletą šimtų metų, ligi XX a. pradžios, ji, žmonių iš atminties kartojama, ar visai nebuvo pasikeitusi, ar tik labai maža tepakitėjusi: ji Daukšos katekizme 1595 m. užrašyta greičiausia taip pat, kaip ji buvo anuomet išversta, o tarp Daukšos katekizmo formos ir tos, kuri vartojama ligi mūsų dienų, beveik nėra jokio skirtumo. Šios formos senumą įrodo tas nukrypimas nuo visame krikščionių pasaulyje priimtojo teksto, kuris viename lietuviškame tekste ir terandamas: tai išvertimas vietoje „Vardan Tėvo", kaip iš seno buvo ir lotyniškame tekste, ir visuose kituose vertimuose, „Vardan *Dievo* Tėvo"[5]. Taip pat aišku, kad taip nukrypti nuo oficialaus teksto tegalėjo pasaulietis, bet ne koks dvasininkas. Bet ši forma iš karto tiek prigijo, kad nei Daukša minėtajame katekizme, nei 1605 m. katekizmo vertėjas (K. Sirvydas?) jau nemėgino jos keisti, ir ji išliko ligi mūsų laikų. Patį vertimą senoji žodinė tradicija priskirdavo Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Vytautui. Tačiau atrodo tikra, kad išvertė ne jis, bet Jogaila: 1434 VII 31 Bazelyje buvo atlaikytos iškilmingos mišios už ką tik mirusio Jogailos vėlę

ir buvęs Jogailos teologas, lenkų kunigas Mikalojus Kozlowskis, po mišių pasakė Jogailai skirtą pamokslą (šis pamokslas yra išlikęs ir išspausdintas leidinyje *Monumenta medii aevi historica*, 1891, p. 326—327), kuriame tarp ko kita apie Jogailą buvo pasakęs: „Tantum erat eorum (lietuvių) saluti affectus, quod solum docuit eos Simbolum et Orationem dominicem et *solus transtulit* de nostro vulgari (iš lenkų kalbos) in eorum (lietuvių), ut eo facilius eos umposset capere memoria". Atrodo, kad šis Jogailos kapeliono liudijimas negali sukelti dėl poterių vertėjo jokių abejonių.

Įdomų, ligi šiol neišsklaidžiusį abejonių ginčą sukėlė lenkų kalbininko ir literatūros istoriko Vladislovo Nehringo straipsnis, 1889 m. išspausdintas žurnale *Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen*, pavadintas „Ein altes denkmal der Litauischen sprache". Jame Nehringas pateikė Dresdene, Saksonijoje, pas P. Pöge rastoje šilkinėje juostoje išaustą lietuviškos dainos posmą: ANO 1512 PAS MAMUZES AUGAU WARGA NEZINOJAU PO DARZITI WAIKSZCZODAMA WAINIKITI PINAU EIAU ISZ DARZICZE DARZA MARTA MERAU PUOLE MANA WAINIKITIS NU MANA GALMUZES MANA. Tiek šį tekstą paskelbęs Nehringas, tiek jį komentavęs A. Bezzenbergeris neabejojo to teksto ir juostos autentiškumu bei senumu, ir tuo būdu tarė, kad tai esąs ne tik seniausias, iš 1512 m., lietuviškos dainos, bet ir lietuvių kalbos tekstas. Kai kas, pvz., Domeikaitė savo 1928 m. išspausdintoje vokiškoje disertacijoje apie lietuvių dainas vokiečių literatūroje, ir ligi šiol neabejoja, kad tai esąs dainos posmas, išaustas 1512 m. Tačiau jau greitai po to, kada Nehringas buvo paskelbęs savo straipsnį, imta abejoti, ar nėra čia tiktai klaidos metuose. Dabar šio teksto senumo ar naujumo klausimas šiaip atrodo. Juosta buvo išausta Mažojoje Lietuvoje didžiosiomis spausdintomis lotynų raidyno raidėmis. Audėja, be jokios abejonės, buvo neraštinga, nes keliose vietose raidė W yra išausta apversta kojomis aukštyn: matyti, raidės buvo iš kažin kokio spausdinto rašto iškirptos, sudėliotos audėjai prieš akis, kuri, raidyno nemokėdama, kelias raides atsitiktinai apvertusi, jas taip ir išaudė. Neraštinga būdama, ji lengvai galėjo neteisingai išausti ir antrąjį skaitmenį skaičiuje „1512". Kadangi nei Didžiojoje, nei Mažojoje Lietuvoje XVI amžiaus pradžioje, ypač kaime, visiškai netu-

rėta lotynų raidėmis spausdintų knygų ir vėliau dar keletą šimtų metų, bent ligi XVIII amžiaus pusės, lietuviškiems raštams, tiek protestantų, tiek katalikų, vartota vien gotinės raidės, tai atrodo tikra, kad ir pati juosta galėjo būti išausta ar XVIII a., ar net XIX a., taigi ne „1512", bet „1812" (kiti prileidžia, kad „1712", bet „5" lengviau galėjo atsirasti iš neužbaigtų „8" negu iš „7"). Pati juostai pavartota medžiaga — šilkas, o ne linai, šioms juostoms austi vartoti XVII—XVIII a., ir spalvoti šilkiniai siūlai moterų tarpe Mažojoje Lietuvoje tepaplito irgi XIX a. Audėjos klaidingai išausti 1512 m. vietoje 1812 m. vėliau suklaidino kalbininkus, tautosakininkus ir bibliografus.

Ilgametės, bet šį kartą sąmoningai įvestos klaidos lietuvių bibliografijoje ir knygų istorijoje šaltinis buvo vėl tas pats Narbutas, nukėlęs pirmosios lietuviškos knygos pasirodymą į 1533 metus, t. y. dar 14 metų prieš pirmosios tikrai mums žinomos lietuviškos spausdintos knygos — Mažvydo katekizmo — pasirodymą. Savo 1841 m. pasirodžiusiame devintame Lietuvos istorijos tome Narbutas tvirtina, kad nors 1552 m. Vilniuje ir nebuvusios jokios spaustuvės, nes didysis kunigaikštis Žygimantas Augustas, norėdamas Vilniuje sušaukti seimą, šaukimus į seimą spausdinęs ne Vilniuje, bet Krokuvoje, tačiau prieš tuos metus tokia spaustuvė Vilniuje buvusi, nes Narbutas esą matęs dvi tokias knygas, Vilniuje spausdintas: vieną *Wyprawa duszy na tamten świat w języku polskim, łacinskim, litewskim i niemieckim,* išspausdintą Vilniuje 1533 m. „In Typographia Andreae Loesicii", ir kitą lenkišką Lorichiuso knygą, toje pačioje spaustuvėje išspausdintą 1553 m. Ši žinia buvo perėjusi į visas lietuviškas bibliografijas (tarp kitų ir Baltramaitis ją deda pirmojoje vietoje abiejuose savo bibliografijos leidimuose, o vienas Lietuvos reformacijos istorikas [A. F. Adomavičius, *Kosciol augsburski w Wilnie,* 1855 m.] šią Narbuto sugalvotą *Wyprawa* buvo net pavertęs pirmuoju protestantiškuoju spaudiniu Vilniuje, be kitko, neteisingai tvirtindamas, kad katalikai savo agendas tespausdinę vien lotynų kalba). Tačiau tuojau po to, kada Narbutas šią savo informaciją išspausdino, žinomasis Lietuvos istorikas Juozas Jaroševičius, 1844—1845 m. išspausdintos monografijos *Obraz Litwy* autorius, Vilniaus žurnale *Wizerunki i Rozstrząsania Naukowe* 1840 m.

Nr. 23 p. 216—219 Anonimo slapyvardžiu išspausdino straipsnį, kuriame pamėgino patikrinti Narbuto informacijas. *Wyprawos* jis niekur nesurado, bet aną lenkišką Lorichiuso knygutę jis matė ir turėjo savo rankose, tačiau ji tik kiek skyrėsi nuo Narbuto paskelbtosios: ji buvo išspausdinta ne Vilniuje, bet Krokuvoje; ne 1553, bet 1558 m.; su prakalba, vertėjo pasirašyta Vilniuje 1555 m., ir buvo spausdinta ne pas niekam nežinomą spaustuvininką Lesickį, bet žinomo Krokuvos spaustuvininko Šarfenbergerio spaustuvėje. Narbutas, kuris, be abejonės, tą Jaroševičiaus straipsnį skaitė, nei žodžiu neatsakė į Jaroševičiaus atitaisymą, ir tuo būdu tik patvirtino įsitikinimą, kad, norėdamas paremti savo tvirtinimą, jog tuo laiku yra buvusi Vilniuje spaustuvė, jis vienos savo tikrai matytos, bet retos knygos pakeitė spausdinimo metus, vietą ir spaustuvininką, pastarąjį, matyti, paėmęs iš perdirbtos Danieliaus iš Lęčicos (kuris Narbutui virto Lesickiu) pavardės, nes šio spaustuvininko vardas buvo gerai žinomas: jis 1558—1562 m. turėjęs spaustuvę Pinčove, 1563—1572 m. laikęs Radvilos spaustuvę Nesvyžiuje, 1573—1574 m. dirbęs Loske pas J. Kišką, nuo 1576 m. ligi 1600 m. dirbęs Vilniuje, kur 1576—1581 m. dirbęs Radvilos akademinėje spaustuvėje, 1581—1591 m. reformatų spaustuvėje, o nuo 1592 m. vėl akademinėje spaustuvėje. Paaiškėjęs Narbuto falsifikatas, kiek jis lietė Lorichiusą, kėlė tokias pat abejones ir dėl *Wyprawos;* ir jau Maurikis Stankevičius stengėsi ją sugretinti su senomis agendomis ir ritualais. Narbuto neįtardamas sąmoningu falsifikavimu, jis tik tarė, kad Narbutas neteisingai išskaitęs metus: vietoje CIƆIƆXCXIII (1603) išskaitęs CIƆIƆXXXIII (1533). Iš tikrųjų Stankevičius tik vienu atžvilgiu buvo teisus — *Wyprawa* turi tam tikrą bendrumą su ritualais: man pavyko surasti lenkišką *Wyprawa duszy na tamten świat,* kurios pabaigoje buvo pridėtos krikšto ir jungtuvių formulės, kaip ir daugelyje kitų ritualų, tarp kitų kalbų ir lietuviškai. Tik ir čia mažas skirtumas nuo Narbuto informacijos: knyga spausdinta ne Vilniuje, bet Lvove, ir ne 1533 m., bet po dviejų šimtų metų, 1742 m. Savaime ir spaustuvininkas ne Lesickis. Kitaip sakant, ir čia Narbutas pasielgė taip pat, kaip ir su ana Lorichiuso knyga: paėmęs tikrai buvusios knygos tikrąją antraštę, pakeitė spausdinimo vietą, metus ir spaustuvininką. Dėl to ir netenka laikyti 1533 m. *Wyprawa* tikrai spausdinta knyga ir ja pradėti lietuviškos knygos istorijos.

VI. PRŪSŲ KALBOS PAMINKLAI

Vokiečiai, žiauriai nukariaudami Prūsų kraštą, tuojau susidūrė su jiems visai svetima kalba, tikyba ir papročiais. Krikščioniškosios Vakarų Europos akyse norėdami pateisinti savo kruvinus žygius Prūsuose, jie, pasirėmę žiniomis apie prūsų papročius, stengėsi piešti prūsus juodžiausiomis spalvomis. Bet ir pačių vokiečių tarpe greitai atsirado ir tokių stebėtojų, kurie nuoširdžiai, grynai moksliniais sumetimais, susidomėjo ta anksčiau Vakarų Europai visai nežinoma tauta. Tuo susidomėjimu galima paaiškinti ir aną jau minėtą Sabinos Vilhelmo Donato gramatikos vertimą, jei ji tikrai buvo išversta į prūsų, o ne į lietuvių, latvių ar estų kalbą.

Visiškai prūsus nugalėję ir numalšinę jų visus sukilimus, vokiečiai ir toliau tęsė prūsų tautos naikinimo darbą, tačiau ne kardu, bet tam tikra kolonizacine politika. Prūsai sistemingai buvo keliami iš savo senųjų sodybų į naujas, kur, lietuvių, lenkų ar vokiečių kolonistų apsupti, jie pamažėl iš metų į metus nyko, išmirdami ar nutausdami. Tačiau atskirose vietose prūsų kalba buvo dar ilgai vartojama, ir su ja tekdavo susidurti ir vokiečių administracijai. Dar 1689 m. Hartknochas savo disertacijoje *De lingua veterum prussorum* rašė, kad daugelyje kaimų yra mokančių prūsiškai, nors jau nebliko nei vieno kaimo, kuriame visi gyventojai galėtų prūsų kalbą suprasti. Jono Amoso Komenskio žiniomis, jo laikais telikęs vienas grynai prūsiškas kaimas. Nors, oficialinėmis Prūsijos valdžios žiniomis, apie 1700 m. jau nebuvo Prūsijoje nei vieno žmogaus, kuris mokėtų ir vartotų prūsų kalbą, kas tarp ko kita pažymėta ir 1545 m. prūsiško katekizmo egzemplioriuje, buvusiame Petrapilio viešojoje bibliotekoje (ten ranka įrašyta, kad paskutinis prūsas mi-

ręs 1677 m.), tačiau faktiškai prūsai teišnyko XVIII a. pirmoje pusėje, kada Septynerių metų karo sukeltasis maras ir badas išnaikino žymią dalį Mažosios Lietuvos gyventojų ir taip įgalino vokiečius ją kolonizuoti sutrauktais iš visos Europos kolonistais perėjūnais. Senoji prūsų kalba ilgiausiai buvo išsilaikiusi iš visų pusių uždarame ir sunkiai prieinamame Sembos pusiasalyje, prie pat Karaliaučiaus (prūsų Tvangstės), kur ir XIII a. prūsų sukilimai prieš vokiečių ordiną irgi ilgiausiai vyko ir kur prūsai parodė ypatingą pasipriešinimo galią ir puikų organizuotumą. Dar vokiečiams tik užėmus prūsų kraštą, naujajai administracijai ir teismams teko susidurti su tuo faktu, kad, nors ir buvo leidžiami griežti įsakymai, nukreipti prieš prūsų kalbos vartojimą, daugumas prūsų negalėjo vokiškai susikalbėti. Stodami į teismą, šaukiami pas vietos valdininkus, jie tegalėjo susikalbėti prūsiškai, tai ir pačiam valdininkui vokiečiui noroms nenoroms reikėjo kiek prūsiškai suprasti ar šauktis vertėjo, tulko, pagalbos. Matyti, šiam darbui palengvinti ir buvo sudarytas pirmas mums žinomas prūsų kalbos paminklas, vadinamasis Elbingo vokiškai prūsiškas žodynėlis. Jis buvo surastas viename rankraštyje, surašytame *Petro Holczwesserio* iš Marienburgo, kuriame greta Liūbeko miesto teisyno, pamedžionių (Pamedės) teisės ir lenkų teisinių užrašų, 169—185 rankraščio puslapiuose yra surašyti 802 prūsiški žodžiai su jų vokišku vertimu, jų tarpe keletas tų pačių žodžių pasikartoja. Viena kuri tarmė čia nėra išlaikyta, bet žodynėlio pagrindu eina pamedžionių tarmė. Pirmas šį žodyną paskelbęs G. H. F. Nesselmannas priskyrė jį XV a. pabaigai, A. Bezzenbergeris — XIII a. pabaigai ar XIV a. pradžiai, R. Trautmannas — XIV a. pabaigai ar XV a. pradžiai, J. Endzelynas — laikui apie 1400 m., t. y. tam pačiam, kaip ir R. Trautmannas. Pats rankraštis, išlikęs nenaudojamame teisiniame rinkinėlyje, matyti, niekur kitur nebuvo žinomas nuo to laiko, kada jis buvo surašytas vienam kuriam teismui naudotis (nors, J. Gerulio nuomone, jis rašytas ne teismo reikalui) ir tuo būdu neturėjo įtakos ir tiems vertėjams, kuriems paskelbė vieninteles tris žinomas spausdintas prūsiškas knygas. Ir tai, be to, tariama, kad pats žodynėlio rankraštis nėra originalas, bet nuorašas, atliktas asmens, kuris pats prūsiškai nemokėjo. Pirmas jį buvo atsitiktinai užtikęs 1825 m. Ferdinandas

Neumannas tarp mirusio antikvaro bibliofilo Grünau knygų. Suradęs, tik po 23 metų, 1818 m., rašydamas straipsnį „Ueber den Ortsnamen Damerau und damit verwandtes", išspausdintą žurnale *Neue Preussische Provinzial-Blätter* II, p. 241—249, Neumannas pateikė iš Holczwesserio žodyno keletą pavyzdžių, pastebėdamas, kad manąs jį visą paskelbti kartu su kitais senais rankraščiais. Kadangi 1845 m. G. H. F. Nesselmannui paskelbus visus jam žinomus prūsiškus tekstus, susidomėjimas prūsų kalba mokslininkų tarpe ypač buvo pakilęs, tai daug kas susidomėjo ir Neumanno paskelbtąja žinia, pirmiausia, žinoma, pats Nesselmannas. Jie nekantriai laukė pažadėtojo teksto paskelbimo, nuolatos tuo reikalu kreipėsi į Neumanną ir ragino jį greičiau skelbti, bet šis vis delsė, norėdamas tekstą geriau paruošti kalbiškai, kad ir jo sumanytasis teksto komentaras atrodytų rimtesnis. Pagaliau, pasenęs ir įsitikinęs, kad vis dėlto sumanytojo darbo nesugebėsiąs tinkamai atlikti, jis 1868 m. balandžio mėnesį, išlaikęs pas save nenaudotą rankraštį daugiau kaip keturiasdešimt metų, dovanojo jį savo gimtojo miesto Elbingo bibliotekai ta viena sąlyga, kad rankraštis nebūtų iš Elbingo išvežtas. Iš to rankraščio jau tais pačiais 1868 metais G. H. F. Nesselmannas buvo žodyną paskelbęs *Altpreussische Monatsschrift* žurnalo V tome, o 1873 m. jį ištisai sunaudojo savo prūsų kalbos žodynui, išspausdintam pavadinimu *Thesaurus linguae Prussicae.* Kadangi sunkiai skaitomo vidurinių amžių rankraščio tekstas kėlė ginčų ir daug kas nepriėmė Nesselmanno interpretacijos, tai 1897 m. A. Bezzenbergeris su Simonu padarė jo fotokopiją, kuri ir buvo iš fotografijos padauginta. Tai įgalino visus naudotis rankraščiu kaip ir originalu ir jį savaip interpretuoti. 1896 m. Bernekeris ir 1909 m. Trautmannas žodyną pakartojo kartu su kitais prūsų tekstais.

Kitas, senumo požiūriu einąs po Holczwesserio žodyno, prūsų kalbos tekstelis — tai 1878 m. M. Perlbacho paskelbtas *Altpreussische Monatsschrift* žurnale prūsiškas „Towe Nůsze" (Tėve mūsų) tekstas, jo užtiktas viename Berlyno rankraštyje. Perlbachas jį priskyrė XIV amžiui. Šį tekstą pakartojo A. Bezzenbergeris ir paskiau dar E. Mikalauskaitė (VII *Archivum Philologicum* tome), tačiau pastaroji taria, kad jis surašytas ne anksčiau kaip XV amžiaus pradžioje.

Iš surašytos tarp 1517 ir 1526 m. *Grunau* kronikos (*Chronica und beschreibung... des landes zu Prewsen*) jau seniai buvo žinomas jo užrašytas prūsiško „Tėve mūsų" tekstas ir 100 prūsų žodžių žodynėlis. Bet nors Grunau buvo gimęs Tolkemite palei Braunsbergą, kur jo laikais dar galėjusios išlikti prūsų kalbos liekanos, ir tuo būdu jis jau iš mažens galėjo kiek ir prūsiškai mokėti, tačiau iš jo užrašytų tekstų to nematyti: jo tariamasis prūsų „Tėve mūsų" iš tikrųjų pasirodė esąs latviškas (tik du žodžiai yra prūsiški), o jo prūsų kalbos žodynėlyje yra ir neabejotinai neprūsiškų žodžių, galimas daiktas, net jo paties sugalvotų; be to, žodžiai dažnai užrašyti be galūnių. Vis dėlto jie ilgai buvo laikomi autentišku prūsų kalbos paminklu ir iš gausių Grunau kronikos nuorašų buvo plačiai žinomi dar prieš tai, kada juos 1679 m. pirmą kartą išspausdino Kristupas Hartknochas savo disertacijoje *De lingua veterum Prussorum.* Vėliau jie ne vieną kartą buvo kartojami kartu su kitais prūsų kalbos tekstais. Prie tų savo prūsų kalbos tekstelių Grunau buvo pridėjęs pastabą, kad prūsai turį atskirą kalbą, kurios lenkai visai nesupranta, o lietuviai tesupranta labai mažai.

Holczwesserio, Grunau ir „Tėve mūsų" tekstai yra vieninteliai mums žinomi prūsų kalbos paminklai prieš pasirodant prūsiškoms spausdintoms knygoms. Tačiau jau nuo XVII a. pabaigos, o ypač XIX—XX a., atkreiptas ypatingas dėmesys į kitą gausingą prūsų kalbos šaltinį — į Mažosios Lietuvos senuosiuose dokumentuose užtinkamas prūsų pavardes, vietovardžius, kartais ir jų prūsiškus apibūdinimus, kurių pilna visuose archyvuose, ypač Karaliaučiaus valstybiniame archyve. Iš tos archyvinės medžiagos gausiai papildė prūsų kalbos žodyną jau Nesselmannas, paskiau M. Perlbachas, Bezzenbergeris, Trautmannas, Gerulis ir kiti. Ši medžiaga dar ligi šiol nėra visai išnaudota.

Bet daugiausia medžiagos prūsų kalbai pažinti duoda trys spausdintos prūsiškos knygos, išleistos protestantizmui sustiprinti prūsų tarpe. Kunigaikštis Albrechtas, virtęs iš kataliko, paskutiniojo kryžiuočių ordino magistro, uoliu protestantu ir pasaulietiniu Prūsijos valdovu, buvo pasiryžęs visomis išgalėmis plėsti reformaciją ne tik Prūsijoje, bet ir Didžiojoje Lietuvoje. Savo valdinių tarpe daugiausia turėdamas prūsų, lietuvių ir lenkų ir negalėda-

mas prie jų prieiti kitaip, kaip su jų gimtąja kalba, jis laikinai atidėjo į šalį visus vokiečių kolonizacinius bei vokietinimo planus ir naujajam mokslui plėsti griebėsi pačių jo valdinių kalbos, įsakydamas skubiai versti į prūsų, lietuvių ir lenkų kalbas pagrindines tikybines knygas, kurios buvo reikalingos ne nemokančiai skaityti liaudžiai, bet kunigams ir pamokslininkams. Šie prieš tai, dar vyraujant Prūsijoje katalikybei, bet ir vėliau, kol neatsirado atitinkamų knygų, vietos kalbų dažniausiai nemokėdami, tenkinosi vertėjų, vadinamųjų tulkais ar tolkais, pagalba. Tulkai, patys iš liaudies išėję, tikybos reikaluose nieko nenusimanydami, dažnai pateikiamas jiems versti mintis visiškai iškreipdavo, ir niekas iš nemokančių vietos kalbų kunigų negalėdavo vertimo patikrinti. Kartais ir patys kunigai, truputį vietinių kalbų pramokę, mėgindavo verstis be tulkų pagalbos, bet tatai sukeldavo dar didesnių nesusipratimų. Tad ir buvo nusistatyta eiti kitu keliu. 1544 m. kunigaikštis Albrechtas vokiškai paskelbė bažnyčios reikalų tvarkymo taisykles, kurios tarp ko kito uždėjo kunigams pareigą patiems, be vertėjų, kas sekmadienis prūsiškai skaityti ir aiškinti katekizmą. Sprendžiant iš pasisakymo pirmojo prūsų katekizmo prakalboje, buvo bandoma versti į prūsų kalbą katekizmą dar prieš tai, kada jis buvo išverstas oficialiai. Matyti, iš dalies tie senesnieji vertimai ir ėjo pagrindu to vertimo, kurį atliko mums ligi šiol nepaaiškėjęs asmuo ar asmenys ir kuris 1545 m. buvo išspausdintas Karaliaučiuje Hanso Weinreicho spaustuvėje. Šis katekizmas, pavadintas *Catechismus in preuszischen sprach und dagegen das deudsche,* buvo iš karto išleistas dviem lygiagrečiais tekstais — prūsišku ir vokišku (vokiškasis daugiausia rėmėsi 1531 m. Liuterio katekizmo leidimu), kad prūsiškai nemokantieji kunigai galėtų, lygindami abudu tekstus, orientuotis, ką žmonėms dėstą. Kaip jau buvo minėta, iš šio katekizmo prakalbos aiškėja, kad kai kurios to katekizmo dalys buvo išverstos jau anksčiau ir buvo platinamos dar rankraščiais. Tačiau leidėjai šiuo katekizmu nebuvo patenkinti. Jų nuomone, tekstas neatitiko nė vienos prūsų tarmės, ir įvairių vietų prūsams maža tebuvęs suprantamas ar ir visiškai nesuprantamas; matyti, ir pats vertėjas ar vertėjai prūsiškai ne kiek temokėjo ir greičiausia vertė su tulko pagalba. Be to, pačiame leidinyje įsibrovė nemaža ir tiesiogių klai-

dų. Dėl tos priežasties Albrechto įsakymu dar tais pačiais metais vertimas buvo ištaisytas („gecorrigiret"), pritaikius jį Sembos pusiasalio prūsų tarmei, kuri, matyti, buvo plačiau už kitas tarmes vartojama, ir dar tais pačiais 1545 m. katekizmas buvo išleistas antru, ištaisytu leidimu. Kas šį vertimą taisė, nėra žinios. Galimas daiktas, kad tas pats asmuo, kuris paruošė ir pirmąjį leidimą. E. Hermannas manė, kad vienas korektorių galėjo būti ir Abelis Vilis (Will), vėliau paruošęs 1561 m. enchiridiono vertimą. Bet prie vertimo dirbo ir kiti asmenys, dėl to atsirado ir kalbinių bei rašybos įvairumų tekste ir ne visos pirmojo leidimo klaidos buvo ištaisytos. Kad tie katekizmai buvo skiriami ne liaudžiai, bet kunigams, matyti ir iš jų išspausdintų egzempliorių skaičiaus: pirmojo buvo išspausdinta 197 egzemplioriai, o antrojo tik 192 egzemplioriai. Vieno egzemplioriaus išspausdinimas tekainavo leidėjams dvi markes. Išspausdintieji egzemplioriai greitai buvo išplatinti parapijose (vienas pirmojo leidimo egzempliorius buvo atiduotas į likusią Karaliaučiuje Abromo Kulviečio biblioteką, nors tuo laiku Kulvietis buvo Vilniuje) ir tuojau virto tokia retenybe, kad net 1561 m. enchiridiono vertėjas nei vieno jų nebuvo matęs (nors E. Hermannas taria, kad vienas egzempliorius turėjęs būti ir Pobetų klebonijoje, kur vėliau gyveno enchiridiono vertėjas). Vis dėlto prieš Antrąjį pasaulinį karą buvo apskaičiuojama, kad pirmojo katekizmo išliko keturi egzemplioriai (jų vienas, gautas iš profesoriaus Bezzenbergerio, Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekoje Kaune), o antrojo net šeši egzemplioriai. Tačiau atrodo, kad tiek pirmojo, tiek antrojo leidimo petrapiliniai egzemplioriai seniai jau yra dingę; juos minėjo dar Baltramaitis, bet nuo to laiko jie jau nebesurandami. 1679 m. abudu katekizmus pakartojo Hartknochas, XIX—XX a. Nesselmannas, Uhlenbeckas (šis ne iš originalo, bet iš Nesselmanno leidimo), Bernekeris, Trautmannas.

1679 m. Hartknochas savo darbe *De lingua veterum Prussorum,* pasirėmęs Motiejaus Pretorijaus rankraštyje *Deliciae Prussicae* paskelbta žinia, nurodo, kad 1551 m. buvusi išleista prūsiškai ir bažnytinė agenda. Tačiau Pretorijus, kurio darbo atitinkamą ištrauką išspausdino *Acta Borussica,* II, 1731, p. 81, aiškiai klysta: jis kalba apie naują prūsų katekizmo leidimą su pridėta bažnytine agenda

1551 m. Bet pati vokiškoji agenda, iš kurios čia turėjo versti, buvo paskelbta tik 1553 m., o prie 1561 m. prūsų katekizmo (enchiridiono) tikrai yra pridėtos ir agendos vertimo ištraukos; taigi aišku, kad čia Pretorijus kalba apie tą patį 1561 m. enchiridioną, tik klaidingai vietoje 1561 m. pastatė 1551 m. Ir ta klaida turėjo atsirasti jau jo rankraštyje, o ne išspausdintame *Acta Borussica* tekste, nes to teksto 1679 m. Hartknochas negalėjo savo rankose turėti.

1561 m. pasirodė paskutinis mums žinomas prūsiškas tekstas — *Stas likuts Catechismus Mixkai bhe Prūsiskai.* Ir čia duodamas dvigubas tekstas — vokiškas ir prūsiškas; vokiškas tekstas pavadintas *Enchiridionu.* Jis rėmėsi daugiausia 1543 m. Liuterio enchiridionu. Tai didžiausias, 131 puslapio, žinomas prūsiškas tekstas, kuris dabartiniu metu sudaro svarbiausią medžiagą prūsų kalbai tirti. Spausdinta jo greičiausia ne daugiau kaip ir anų dviejų katekizmų, nes jo teišliko tik trys egzemplioriai, tarp kurių yra dar nežymių skirtumų, atsiradusių įtraukiant korektūrines pataisas jau dalį egzempliorių išspausdinus. Vertė *Abelis Vilis* (Will) (mirė apie 1577 m.), pats kilimo greičiausia ne prūsas, bet gal lietuvis, nors visai galimas daiktas, kad nuo mažų dienų augęs tuose pačiuose Pobetuose, kur jis vėliau buvo klebonu ir kur, tarp prūsų gyvendamas, galėjo ir prūsiškai pramokti. Galimas daiktas, kad jis buvo sūnus ar artimas giminaitis Mykolo Vilio iš Karaliaučiaus, kuris buvo vienas pirmųjų Mažosios Lietuvos katalikų kunigų, perėjusių į protestantus, ir kuris buvo protestantų kunigu Pobetuose maždaug nuo 1520 m. ligi 1540 m., o paskiau išsikėlė į Klaipėdą. Matyti, kad tuoj po jo į Pobetus ir buvo paskirtas kunigu Abelis Vilis, kuris čia buvo keliasdešimt metų ir tik po 1566 m. apakęs buvo apgyvendintas Karaliaučiaus prieglaudoje, kurioje ir mirė. Kunigaikščio Albrechto įsakymu jis buvo apsiėmęs į prūsų kalbą išversti enchiridioną. Šiam darbui atlikti jis pritraukė padėjėju *Povilą Megottę* iš Bogyčių, kuris Pobetuose buvo bažnytinis vertėjas (tulkas) į prūsų, lietuvių ir kuršių kalbas. Iš to daugumas, kas šį katekizmą vėliau tyrė, darė išvadą, kad Vilis ar visai pats prūsiškai nemokėjo, ar tik labai silpnai temokėjo. Tačiau E. Hermannas, o ypač įtikinamai A. Bezzenbergeris įrodo, kad padėjėjas Viliui buvo reikalingas ne todėl, kad jis pats nebūtų prūsiškai mokėjęs, bet tik tam, kad greičiau atliktų

sunkų vertimą į kalbą, kuri prieš tai buvo vien kaimiečių kalba, neturėjusi net vardų daugumui religinių sąvokų, kurias įveda katekizmas. Darbą pradėjęs, Vilis turėjo greitai jį sustabdyti, nes, kaip jis 1554 VII 26 viename savo laiškų skundžiasi Jonui Funckui, per kurį Albrechtas ir buvo pavedęs jam vertimą atlikti, jo tulko ponas Jurgis von Eichichtas, kurį Vilis vadina tiesiog „šėtono įrankiu", tiek paaštrinęs baudžiavą, kad Megotte visiškai neturėjęs nei laiko, nei jėgų padėti versti. Galimas daiktas, kad dėl tos priežasties ir pats vertimas tiek užsitęsė: darbas, pradėtas versti dar prieš 1554 m., buvo baigtas tik apie 1561 m. Prie išspausdinto enchiridiono buvo pridėta paties kunigaikščio Albrecho prakalba, pasirašyta 1561 m. kovo 4 d., kurioje jis įsako stengtis visiems kunigams bažnytiniuose santykiuose verstis be tulkų, kiekvieną sekmadienį skaityti liaudžiai atskiras dalis iš katekizmo ir jas aiškinti. Be to, jis čia pat įsako ieškoti prūsų tarpe gabių ir į mokslą linkusių jaunuolių, kurie vėliau, aprūpinti kunigaikščio stipendijomis, galėtų išeiti mokslus ir virsti kunigais bei pamokslininkais; juo geriau jie mokėsią prūsiškai, juo jie būsią naudingesni Prūsijos bažnyčiai. Paskutinį knygos trečdalį sudarė bažnytinės agendos (Kirchen Ordnung) krikšto ir santuokos dalių vertimas. Pats darbas nebuvo visiškai tobulas, ir dėl jo vertės prūsų kalbai pažinti kalbininkų tarpe eina nuolatiniai ginčai: vieni tą plačiausią ir turtingiausią prūsų kalbos paminklą laiko svarbiausiu prūsų kalbai pažinti paminklu, kiti vėl tvirtina, kad pats Vilis nemokėjęs prūsiškai, visur pasitikėjęs Megotte, kuris daugelio vietų vokiško teksto, iš kurio buvo versta, visiškai nesupratęs, ir todėl nesą galima pasitikėti nei kalba, nei žodynu, nei gramatika, kiek jie skiriasi nuo kitų žinomų prūsų kalbos paminklų. Šiuo reikalu griežtai priešingas pažiūras pareiškė Bezzenbergeris, Bernekeris, Trautmannas, Gerulis, Endzelynas, Zubaty, van Wijkas, pagaliau 1940 m. Z. Rysiewiczius. Teisybė greičiausia glūdi tarp tų dviejų griežtai priešingų nuomonių. Bet pats tas vertimas praktiškiems reikalams neilgai buvo vartojamas, nes, išnykus didesnėms prūsų saloms, greitai beveik visose prūsų gyvenamose vietose prūsų kalba pamaldose buvo pakeista vokiečių ir tik kai kur, kur prūsai gyveno sąmišrai su lietuviais, lietuvių kalba. Dėl to ir vienintelis mums žinomas rašytojas, kilimo prūsas, Jonas Bretkū-

nas savo gausius raštus rašė jau nebe prūsiškai, bet lietuviškai. *Enchiridiono* tekstas pirmą kartą kalbos mokslo reikalams buvo pakartotas 1821 m. Jono Severino Vaterio, paskiau 1845 m. G. H. F. Nesselmanno, 1889 m. Uhlenbeko, 1896 m. E. Bernekerio ir 1909—1910 m. R. Trautmanno.

Enchiridioną išspausdinus, daugiau naujos prūsų kalbai pažinti medžiagos (išskyrus anksčiau minėtus vietovardžius ir asmenvardžius) jau neberandama ir nebeskelbiama. Visi, kas vėliau rašė apie prūsus ir jų kalbą, vis kartoja tą pačią medžiagą, gal išskyrus vieną Motiejų Pretorijų, kuris savo XVII a. pabaigoje parašytame darbe *Deliciae Prussicae* buvo pridėjęs vieną kitą naują žinelę apie prūsų kalbą ir kuris, be kitko, nurodo, kad jis turėjęs savo rankose žinomojo Mažosios Lietuvos kartografo ir geografo *Kasparo Hennenbergerio* (gimusio 1529 m., mirusio 1600 II 29) sudarytą prūsiškų žodžių kartoteką, užrašytą 1555 m. iš 80 metų amžiaus senio prūso lūpų, nors pats Hennenbergeris prūsiškai ir nemokėjęs. Nors Pretorijus iš to rankraščio ir pateikė kiek žinių apie įvairių prūsų tarmių skirtumus, bet pilnai to rankraščio neišnaudojo; ir paties rankraščio neišliko, nors daugumas nespausdintų Hennenbergerio rankraščių ir ligi šiol yra saugojami įvairiose bibliotekose ir archyvuose.

Savotišką prūsų kalbos kuriozą sudaro prūsiškas eilėraštis (rauda), kurį 1870 m. *Altpreussiche Monatsschrift* žurnale išspausdino W. Piersonas („Ein altpreussiches Gedicht"): tai paties Piersono bandymas išversti į prūsų kalbą išlikusią vokiškai verstą prūsų raudą: O hue'. hue'. ho'. Kas wirst maiasmu tewikai, Kas wirst maiasmu mutikai Stan lastikan teikūuns, Stans najikans aunūuns... (viso keturi ketureiliai posmai).

VII. PIRMOSIOS LIETUVIŠKOS PROTESTANTŲ KNYGOS XVI AMŽIUJE

Greičiausia tuo pačiu laiku, kada buvo sumanyta paruošti pirmą prūsų katekizmą, buvo pradėtas ruošti ir lietuviškas katekizmas, tačiau 1545 m. mirus jo numatytiems redaktoriams Kulviečiui ir Rapolioniui, teko kuriam laikui sumanymo įvykdymą atidėti. Bet, matyti, jau kitų, 1546, metų gegužės mėnesį Albrechtui bene Vilniuje pasimačius su Martynu Mažvydu, buvo pavesta jam katekizmą paruošti, ir, tų pačių metų birželio mėnesį atvykęs į Karaliaučių ir rugpjūčio mėnesio 1 d. įsimatrikuliavęs universitete, jis jau buvo atsivežęs iš dalies atliktą darbą, kuris po metų, 1547 m. pabaigoje, buvo išspausdintas. Tai buvo pirmoji mums žinoma lietuviška knyga: *Catechismvsa prasty Szadei. Makslas skaitima raschta yr giesmes del krikszczianistes bei del berneliu iaunu nauiey suguldіtas.* Šis katekizmas buvo išspausdintas Karaliaučiuje toje pačioje Hanso Weinreicho spaustuvėje, kurioje buvo išspausdinti ir abudu 1545 m. prūsų katekizmai. Šioje spaustuvėje buvo spausdinamos ir visos kitos XVI a. ir iš dalies XVII a. lietuviškos protestantų knygos, nors, paveldėjimo keliu eidama iš rankų į rankas, spaustuvė ir buvo kelis kartus savininką pakeitusi: 1558 m. Weinreichui mirus, ją paveldėjo Jonas Daubmanas; iš šio paveldėjo jo žentas Jurgis Osterbergeris; 1602 m. Osterbergeriui mirus, spaustuvę paveldėjo B. Daubmanas, Reycke ir Fabricijus arba Schmidas, Osterbergerio žentas (spaustuvė buvo vadinama vieno Fabricijaus vardu). Iš 1623 III 28 mirusio Fabricijaus spaustuvę paveldėjo Lorencas Segabadas, miręs 1638 VIII 22. Tik antroje XVII a. pusėje lietuviškosios protestantų knygos pradedamos spausdinti Reusnerio ir jo turto paveldėtojų spaustuvėje. Ją 1640 m. buvo įsteigęs Jonas Reusneris. Jam 1666 IV 30 mirus,

spaustuvę ligi savo mirties 1678 m. vedė jo sūnus Pridrikis Reusneris. XVIII a. lietuviškosios knygos spausdinamos daugiausia Hartungo spaustuvėje. Visi šie spaustuvininkai buvo vokiečiai ateiviai iš vakarų vokiečių kraštų.

1547 m. katekizme nei antraštėje, nei prakalboje nepažymėta, kas jį ruošė, bet jį išleido *Martynas Mažvydas* (miręs Ragainėje 1563 m. gegužės mėn. 21 d.). Tai buvo žinoma jau iš Baltramiejaus Vilento 1579 m. išleistų *Euangelijų bey Epistolų* prakalbos, bet ir pačiame katekizme įdėtame eilėraštyje „Knigeles paczios byla" nuo trečios eilutės eina akrostichas, sudarąs Mažvydo parašą: *Martinus Masvidius.* Pagaliau tai patvirtina ir tas faktas, kad visos to katekizmo giesmės vėliau buvo pakartotos 1566 ir 1570 m. Mažvydo giesmynuose. Kita vertus, vienas Mažvydas negali būti laikomas vieninteliu to katekizmo sudarytoju, nei apskritai lietuviškos knygos ir literatūros pradininku. Šiuo atžvilgiu jį pralenkė jo numatytieji mokytojai Karaliaučiuje, Karaliaučiaus universiteto profesoriai *Abromas Kulvietis* (miręs 1545 m. birželio 6 d.) ir *Stanislovas Svetkus Rapolionis* (miręs 1545 m. gegužės 13 d.). Pirmasis kilimo iš Kulvos Kauno paviete, išmokslintas filologas, graikų, lotynų ir hebrajų kalbų žinovas, buvo paruošęs ištisą rinkinį lietuviškų giesmių, kurių bent viena, be jo vardo, buvo įdėta ir į Mažvydo katekizmą. Antrasis, Rapolionis, kilimo iš Rapolionių kaimo, Eišiškių valsčiaus, įžymus protestantų teologas, taip pat kelių giesmių autorius, pradėjęs į lietuvių kalbą versti ir *Bibliją,* nors tas jo vertimas ir neišliko. Abudu, kaip jau buvo minėta, 1544—1545 m. buvo pradėję ruošti ir lietuvišką katekizmą, tik staigi jų mirtis visus sumanymus sužlugdė. Bet bent dalis jų neišspausdintų rankraščių buvo atiduota Mažvydui, kuris tiek šiame pirmajame savo darbe, tiek vėlesniuose savo raštuose iš dalies juos sunaudojo. Trečias neabejotinas šio katekizmo bendradarbis buvo *Jurgis Zablockis* (miręs 1563 m. rudenį Tiūbingene), pats dar 1545 m. balandžio mėnesį pirmą kartą Mažvydą atgabenęs iš Didžiosios Lietuvos į Karaliaučių ir jau jo pirmajam darbui, katekizmui, davęs vieną savo sudėtą giesmę „Litanią nauiej suguldità", kuri kad ir nėra katekizme Zablockio vardu pasirašyta, bet 1570 m. Mažvydo giesmyne ji buvo pakartota su pažymėjimu, kad tai yra Zablockio darbas. Greičiausia ir *Augustinas*

Jomantas (miręs 1576 m. gegužės mėnesį) yra tam pačiam katekizmui davęs vertimą Psalmo VII ir L (iš tikrųjų LI), nes tos abidvi psalmės yra pakartotos 1570 m. giesmyne grupėje psalmių, priskirtinų Jomantui, kuris Karaliaučiuje studijavo vienu laiku su Mažvydu. Tarp ko kita, čia būdinga, kad ne tik tie penki pirmieji mūsų protestantų rašytojai, bet ir daugumas kitų Mažvydo bendradarbių buvo kilę ne iš Mažosios, bet iš Didžiosios Lietuvos, ir ne vien iš jos vakarų, bet ir iš rytinių dalių, ir tuo būdu lietuvių literatūros grindėjai ir kartu protestantizmo skleidėjai Mažojoje Lietuvoje buvo lietuviai rytiečiai; tik Mažojoje Lietuvoje jiems susidarė palankios sąlygos savo literatūros darbų daliai išspausdinti. Daugumas jų pradžioje apsiribojo labai siaura veikimo sritimi — giesmių vertimu į lietuvių kalbą ar jų savarankiška kūryba, gal išskyrus Rapolionį, kuris, kaip jau buvo anksčiau minėta, esamomis žiniomis, vertęs ir *Bibliją*, dėl ko seniau buvo neteisingai tvirtinama, kad Rapolionis dar prieš Mažvydą buvo ir pirmąsias lietuviškas knygas išspausdinęs. Taip pat *Šventąjį Raštą* vertęs ir Augustinas Jomantas, kuriam tarp kita ko kiti priskiria ir vadinamosios Wolfenbüttelio postilės sudarymą.

Įdėtoji katekizme Zablockio giesmė gali mums padėti išaiškinti klausimą, kada būtent katekizmas buvo išspausdintas. Antraštiniame katekizmo puslapyje yra padėti 1547 metai „VIII dena Meneses Sausia". Kadangi kai kurios šio katekizmo giesmės buvo išverstos iš lenkų kalbos, iš Seklucijono lenkiško katekizmo, kuris tebuvo išspausdintas 1547 m. rudens metu, tai tų giesmių šaltinius tyrinėjęs Ch. S. Stangas buvo jau 1930 m. priėjęs išvadą, kuria vėliau pasekėme visi, kas rašėme apie Mažvydo katekizmo sukaktį, kad Mažvydo katekizmas buvo išleistas jau Seklucijono katekizmui išėjus, ir tuo būdu antraštiniame lape padėtas „sausis" reiškė ne mūsiškį sausį, bet lapkričio ar gruodžio mėnesį, nes dar ir pora šimtų metų po Mažvydo įvairiose Lietuvos vietose mėnesių pavadinimai nebuvo nusistoję ir vienose vietose sausis reiškė sausį, kitose lapkritį ar gruodį. Tik šią Stango išvadą priėmę ir žinodami, kad antraštinis šio katekizmo lapas yra neatskiriamai surištas su sekančiais puslapiais, kurių pirmasis nešioja jau šifrą ne „Ai", bet „Aij", tai, turėdami galvoje anų laikų spaudos techniką, turėtumėm priimti, kad pradėta spausdinti lapkričio ar gruodžio mėn. knyga buvo už-

baigta jau ne 1547 m., bet 1548 m. pradžioje. Bet čia kaip tik naują painiavą įneša penktoji katekizmo giesmė — J. Zablockio parašyta „Litania nauiej suguldita". Dvyliktame jos posme autorius prašo Dievo pagalbos kunigaikščiui Albrechtui, o tryliktame kreipiasi į Dievą: „Mussu atpent dok kunigiei, Sweikatu iir kunigaikstei". Šią giesmę kartojant 1570 m. giesmyne, posmas apie gyvą dar tuo laiku kunigaikštį Albrechtą buvo paliktas, o tryliktas posmas buvo išleistas, nes kunigaikštienė Darata, Albrechto žmona, jau buvo mirusi. Bet ji mirė jau 1547 m. balandžio 11 d. Taigi, jei knyga būtų buvusi pradėta spausdinti tų metų lapkričio ar gruodžio mėn., tai šis posmas būtų visai ne vietoje — prašyti sveikatos mirusiai daugiau kaip prieš pusmetį kunigaikštienei to paties kunigaikščio asignuotomis lėšomis spausdinamoje knygoje būtų savotiškas pasityčiojimas. Tenka prieiti išvadą, kad ne tik Zablockis rašė tą giesmę tuo laiku, kada kunigaikštienė buvo dar gyva, bet kad ji buvo dar gyva tuo laiku, kada ši vieta buvo išspausdinta. Tada ir antraštinio lapo sausio mėnuo, buvęs pradinė data knygą spausdinant, turi būti priimtas mūsų sausio mėnesio reikšme. Taigi knygutė buvo pradėta spausdinti 1547 m. sausio mėnesio pradžioje, o baigta tiktai tų metų pabaigoje[6], nes ir anos giesmės, paimtos iš Seklucijono katekizmo, pateko į knygutės pabaigą. Bet jos galėjo būti išverstos iš šio katekizmo dar prieš tai, kada jis išėjo iš spaustuvės, nes abudu katekizmai — ir Mažvydo, ir Seklucijono — buvo spausdinami toje pačioje spaustuvėje.

Nors Mažvydas, leisdamas katekizmą, pirmiausia turėjo galvoje Mažosios ir Didžiosios Lietuvos protestantų kunigus, bet savo darbą jis skyrė ir šiaip tikintiesiems, kuriems, savo knygos skaitymui palengvinti, katekizmo pradžioje įsidėjo ir pirmąjį lietuvišką elementorių — *Pygus ir trumpas mokslas skaititi yr raschity*, skiriamą kartu ir vaikams. Šis kelių puslapių elementorius duoda pirmą lietuvišką gotinį raidyną, pritaikintą lietuvių kalbai, nors ir pasektą lotynišku originalu. Šio raidyno laikytasi ir visuose pirmuosiuose lietuviškuose spaudiniuose.

Tas elementorių trūkumas, be ko kita, patvirtina ir faktą, kad, gal vieną Mažvydo katekizmą teišskyrus, visos kitos XVI—XVIII a. lietuviškos knygos buvo skiriamos dvasininkams ar tiems, kas Lietuvoje buvo pramokęs skaityti iš lotyniškų, lenkiškų ar vo-

kiškų knygų. Dėl to jų buvo spausdinama labai nedidelis egzempliorių skaičius, ir dėl to mūsų laikais jos taip retos. Tiesa, iš pradžių rūpėjo ir liaudis: 1561 m. Mažojoje Lietuvoje buvo priskaičiuota net apie 20 grynai lietuviškų pradžios mokyklų, nors ko ir kas tenai mokė, jei be elementoriaus, pridėto prie Mažvydo katekizmo, nebuvo jokių lietuviškoms mokykloms skiriamų vadovėlių? Tačiau ilgainiui lietuvių liaudies reikalai Prūsijos valdžiai vis mažiau ir mažiau terūpėjo, ir jau apie XVIII a. pusę, nors ir buvo įvairių bandymų sukurti naujoviškas pradžios mokyklas, lietuvių raštingumas Mažojoje Lietuvoje nuolatos vis labiau smuko, ir, pvz., Gotfridas Ostermejeris XVIII a. antroje pusėje savo tvarkomoje Trempų parapijoje tesurado vos keletą ūkininkų, mokančių skaityti. O tuo pačiu laiku Didžiojoje Lietuvoje, kur maždaug nuo 1775 m. lietuviški elementoriai kuone kasmet buvo dideliu egzempliorių skaičiumi nuolatos perspausdinami, liaudies raštingumas buvo pradėjęs smarkiai kilti, kas ypač žymu iš daugelio tūkstančių nuolatos kartojamų ir liaudžiai skiriamų maldaknygių ir kitų panašių knygų.

Pedagoginiu požiūriu Mažvydo elementorius buvo nė kiek ne blogesnis už ano laiko kitų tautų elementorius (jis ir buvo išverstas iš lotynų kalbos) ir net už anuos XVIII a. lietuviškus *Mokslus Skaitymo*.

Skiriamas „del prastu zmaniu", Mažvydo katekizmas buvo ne vien katekizmas ir elementorius, bet ir stengėsi viena nedidele knygute užkišti visas bažnytines lietuvių literatūros spragas, taigi, be kitos medžiagos, buvo apėmęs ir mažą, 11 giesmių giesmynėlį, kuris davė pradžią įdomiai lietuvių giesmynų istorijai, o vėliau, dingus tikriesiems 1566 ir 1570 m. Mažvydo giesmynams, nuo XVII a. buvo laikomas tikruoju ir vieninteliu Mažvydo giesmynu. Bet ir šio katekizmo su visais savo priedais tebuvo, matyti, išspausdintas labai nedidelis egzempliorių skaičius, nes ligi mūsų laikų tebuvo išlikęs vos vienas egzempliorius Karaliaučiaus universiteto bibliotekoje[7]. Jo ištraukas pirmą kartą 1853 m. paskelbė A. Schleicheris, ištisai 1874 m. pakartojo A. Bezzenbergeris serijoje „Die littauische und lettische Drucke", o jo fotokopiją 1922 ir 1925 m. pakartojo J. Gerulis kartu su kitais Mažvydo raštais.

1548 m. balandžio mėn. 5 d. Mažvydas pabaigė Karaliaučiaus universitetą bakalauro laipsniu pirmoje universiteto laidoje, o jau nuo 1549 m. vasario mėn. gyveno Ragainėje, kur kovo mėnesio trečią dieną pasirašė prakalbą antram savo darbui, vardu *Giesme S. Ambraszejaus, bey S. Augustina, kure wadin: Te Deū laudamus*, ir paaukojo jį Sebastijonui Perbandtui, Ragainės administratoriui. Kadangi Mažvydas buvo paskirtas Ragainės klebonu tik kovo mėn. 18 d., tai, matyti, jis buvo į Ragainę atvažiavęs dar prieš savo paskyrimą ir darbą paaukojo Perbandtui kaip tik tuo tikslu, kad gautų Perbandto palaikymą ir pritarimą savo kandidatūrai į Ragainę, kur klebono vieta vakavo nuo 1546 m., kada maru mirė jos klebonas kunigas Ambraziejus Lautensternas, kurio dukterį bene 1549 m. Mažvydas ir vedė. Galimas daiktas, ir šv. Ambraziejaus giesmės parinkimas vertimui buvo susietas su kunigo Lautensterno vardu. 1549 m. išspausdinta toje pačioje Hanso Weinreicho spaustuvėje dvylikos puslapių knygutė, be „Te Deum laudamus", apėmė dar dvi giesmes, paties Mažvydo sudėtas, ir jos buvo išspausdintas toks mažas egzempliorių skaičius, kad jau XVI a. buvo visiškai išnykusi ir liko pamiršta. Vienintelis dabar žinomas jos egzempliorius buvo dr. Z. Celichovskio (1845—1923 m.) surastas 1897 m. Kórniko (Poznanės krašte) bibliotekoje, 1556 m. Karaliaučiuje išspausdintos Seklucijono postilės įrišime. Galimas daiktas, kad atsitiktine proga išspausdinta knygutė beveik visa buvo likusi spaustuvėje ir paties spaustuvininko buvo vėliau panaudota makulatūrai, kitai knygai įrišti. Toks būdas sudaryti reikalingam įrišti kartonui, kada pats kartonas dar nebuvo atskirai gaminamas, jau iš seno buvo vartojamas dar rankraščių gadynės įrišimams gaminti. Jis išsaugojo daugybę rečiausių spaudinių, pradedant kai kurių Gutenbergo nežinomų spaudinių fragmentais. Tokiame įrišime prieš keliolika metų buvo surasta seniausia, 1530 m. išspausdinta, estų kalba knyga; tokiam įrišime prieš pat Antrąjį pasaulinį karą kunigas Vėblaitis Kaune buvo suradęs vieną pilną egzempliorių ir dviejų egzempliorių nuotrupas 1776 m. išspausdintos Žemaičių vyskupijos jubiliejinės knygutės *Metų Szwentų*, prieš tą suradimą visiškai net bibliografams nežinomų. O ši *Giesme Sz. Ambraszeiaus*, nors ir buvo ištisai pakartota 1570 m. Mažvydo giesmyne, bet, ir šiam

giesmynui dingus, liko, kaip jau sakyta, visiškai pamiršta. 1897 m. ją pakartojo dr. Celichovskis, o 1922—1923 m. fotografuotinai, kartu su kitais Mažvydo darbais, profesorius J. Gerulis.

1558 m. vokiškai paskelbtasis naujas Prūsijos bažnyčios sutvarkymas buvo iš dalies ir lietuviškai išverstas ir 1559 m. Daubmano spaustuvėje išspausdintas, pavadinimu *Forma Chrikstima. Kaip Baszniczas Istatime Hertzigistes Prusų, ir kitosu zemesu laikoma ira.* Čia, be krikšto formulių ir pamokymų, pabaigoje dar yra įdėta giesmė „Christus Jordanop ateigha". Tokios lietuviškos krikšto ir jungtuvių formulės vėliau retkarčiais buvo kartojamos protestantų agendose ir nuolatos kartojamos katalikų ritualuose (irgi pradžioje agendomis vadinamuose); tokių katalikų ritualų su lietuviškomis krikšto ir jungtuvių formulėmis XVII—XVIII a. žinome ne mažiau kaip 41; bet greičiausia jų buvo išleista ir daugiau. Katalikų ritualai su lietuviškomis formulėmis buvo spausdinti daugiausia Vilniuje, bet ir Krokuvoje, Lvove, Brunsberge, Torūnėje, Gdanske, Kališe, Sandomeže, gal ir kitur. Tuose ritualuose lietuviškasis tekstas dažniausiai buvo įterpiamas po lotyniškojo ir lenkiškojo ir neretai sujungiamas dar su latvišku ir vokišku, o kartais net ir su prancūzišku. Tačiau *Forma Chrikstima* buvo išspausdinta vien lietuviškai ir daug platesniu mastu kaip ritualuose. Išlikęs tėra vienas egzempliorius Karaliaučiaus universiteto bibliotekoje[8]. Forma buvo pakartota 1570 m. Mažvydo giesmyne, paskiau 1875 m. A. Bezzenbergerio ir 1922—1923 m. J. Gerulio. Nors knygoje vertėjas ir nenurodomas, bet vien iš to fakto, kad ji visa buvo pakartota Mažvydo giesmyne, darosi aišku, kad ją išvertė Mažvydas. Tačiau F. Spechtas, E. Hermannas ir iš dalies J. Gerulis keldavo abejonę, kad čia aiškiai versta iš vokiečių teksto, o Mažvydas buvo pats pasisakęs, jog jis vokiškai nemokąs. Bet tas Mažvydo pasisakymas buvo pareikštas viename jo laiške, rašytame 1549 m., o knyga buvo išspausdinta 1559 m. ir parašyta ne anksčiau kaip 1558 m.; dešimties metų laiko tarpo galėjo Mažvydui visiškai užtekti, kad jis bent tiek būtų vokiškai pramokęs, kad būtų galėjęs aną vertimą atlikti. Gyvendamas Ragainėje, be kitų kunigų, susidurdamas nuolatos ir su vokiečių administracija, be to, buvęs vėliau tos pačios administracijos vertėju, jis turėjo bent

kiek ir vokiškai pramokti. Kita vertus, tą vertimą galėjo atlikti ir Jurgis Zablockis ar Baltramiejus Vilentas, ar pagaliau kitas koks Mažosios Lietuvos kunigas; bet, atrodo, kad nėra pagrindo tą vertimą kam kitam priskirti, juo labiau kad ir, J. Gerulio tvirtinimu, pati vertimo kalba yra labai artima kitų neabejotinų Mažvydo darbų kalbai. Pagaliau reikia nepamiršti, kad versti Mažvydui galėjo padėti ir jo žmona, kuri, jos motinos teigimu, laisvai tiek lietuviškai, tiek vokiškai kalbėjo.

Ligi savo mirties Mažvydas jau nieko daugiau nepaskelbė, bent jokių kitų jo to laiko darbų nežinome. Bet liko nemaža jo ne visai pabaigtų rankraščių, kurie, jam mirus, pateko į rankas jo pusbrolio Baltramiejaus Vilento, kuris pirmiausia pabaigė Mažvydo tik iš dalies spaudai jau paruoštus giesmynus: vienas buvo išleistas 1566 m., o antras 1570 m. Apie juos kalbama kitame skirsnyje. Po to, taip pat iš Mažvydo rankraščio, Vilentas paskelbė nedidelį Mažvydo darbelį, kurio nepastebėjo ir J. Gerulis, leisdamas visus Mažvydo raštus, ir dėl to 1922—1923 m. Mažvydo raštų leidime jo nėra. Tai „Trumpas klausimas ir prieprowimas tu kurie nor prijmti Schwentaghi Sacramenta Altoriaus". Šis penkių puslapių straipsnelis greičiausia paties Mažvydo išplėstas iš jo 1547 m. katekizmo skirsnelio „Ape swetasti alba Sacramenta altoriaus". Jis pasirašytas tik slapyraide *M. M.*, kuri, be abejo, čia reiškia Martyną Mažvydą, ir buvo įdėtas į 1578 m. Vilento enchiridiono p. 65—70. Kadangi beveik tikra, kad šis enchiridionas pirmą kartą buvo išspausdintas dar 1575 m., tai visai galimas daiktas, kad ir Mažvydo „Trumpas klausimas" pirmą kartą irgi buvo tais metais išspausdintas. Deja, kol nei vienas 1575 m. enchiridiono egzempliorius nėra surastas, tol nėra galima nustatyti, ar tikrai jis ir ten buvo paskelbtas.

Paskutiniu mums žinomu darbu, be giesmių, tenka laikyti *Paraphrasį permanitiną poteraus maldą, per Martiną Mosvida ischguldită.* Šios 14 puslapių knygutės išliko vos du egzemplioriai: vienas Upsalos, antras Karaliaučiaus universiteto bibliotekoje. Abudu neturi antraštinio lapo, spaustuvės ir leidimo metų pažymėjimo, abudu ta pačia tvarka yra įterpti į vieną įrišimą tarp trijų Jono Bretkūno 1589 m. Karaliaučiuje pas Osterbergerį išspausdintų knygelių ir, kas svarbiausia, *Paraphrasio* puslapių paginacija sudaro Bretkūno

knygučių tęsinį. Iš to tenka daryti tik vieną galimą išvadą, kad ir *Paraphrasis* buvo išspausdinta tais pačiais 1589 m. ir kad jos leidėjas buvo Bretkūnas. Buvo manoma, kad *Paraphrasis* tik atsitiktinai pateko į vieną įrišimą su Bretkūno knygutėmis; bet jau nekalbant apie tai, jog toksai sutapimas, kad dviejose įvairiose vietose ir egzemplioriuose ta pačia tvarka būtų atsitiktinai įrištos tos pačios rečiausios lietuviškos knygos, yra visiškai neįmanomas įsivaizduoti, tam griežtai priešinasi ir paginacijos tęsimas. Tačiau kita prielaida, kad čia Bretkūnas išspausdino ne iš paveldėtojo iš Vilento Mažvydo rankraščio, bet kad jis pakartojo jau anksčiau išspausdintą, bet dingusią knygutę, gal ir nėra be pagrindo: visai galimas daiktas, kad anoji 1574 m. greičiausia Vilento išleista trikalbė knygutė (vokiečių, lietuvių ir lenkų kalba), apie kurią išliko tik užrašai apie pinigus, sumokėtus už jos išspausdinimą (knygutė pavadinta trikalbe „gebeth"), ir buvo *Paraphrasis,* išspausdinta kartu lietuviškai, vokiškai ir lenkiškai. Gali būti, kad Bretkūnas ištisai pakartojo tik jos lietuviškąjį tekstą be jokių pakeitimų nuo savęs, tik nepakartojo antraštinio lapo, nes jis buvęs trikalbis. 1574 m. vokišką tekstą Vilentas galėjo paimti iš 1558 m. *Kirchen Ordnung (Paraphrasis des Vater Unser),* o lenkiškai galėjo ir pats išversti.

VIII. LIETUVIŠKI PROTESTANTŲ GIESMYNAI

Pirmieji lietuviškosios protestantų literatūros darbai buvo lietuviškos bažnytinės giesmės, pradžioje daugiausia verstos iš lotyniškų ar lenkiškų katalikų giesmių, tik kiek jas pritaikant Liuterio skelbiamam mokslui, o kartais ir originaliai parašant. Kitų tikybinių knygų paruošimas reikalavo didesnio darbo ir rašytojo patyrimo, ilgesnio laiko jas ruošiant, o čia reikalas atrodė labai skubus: liaudžiai reikėjo tučtuojau duoti tai, kas jai galėtų įrodyti protestantizmo ir katalikybės skirtumą; o tikybinės lietuviškos giesmės buvo labiausiai liaudžiai suprantamos ir jai visiškai prieinamos. Todėl jas ir pradėjo pirmieji ruošti Abromas Kulvietis, Stanislovas Svetkus Rapolionis ir Jurgis Zablockis; jos, patekusios į Martyno Mažvydo rankas, šio buvo pridedamos kartu su Mažvydo parašytomis prie kiekvienos jo spausdinamos knygos. Tačiau kadangi tų visų giesmių buvo per maža, kad jų galėtų užtekti kiekvienam sekmadieniui ir šventadieniui, tai jau labai anksti susirūpinta ir paruošimu atskiro, savarankiško giesmyno, kurio giesmės sudarytų integralinę, neatskiriamą protestantų bažnytinių apeigų dalį. Ir pats tą reikalą supratęs, ir raginamas savo dvasinės vyresnybės ir kitų kunigų, dirbusių lietuviškose parapijose, Mažvydas visus savo paskutiniuosius gyvenimo metus giesmes ir pats rašė, ir vertė, ir rinko jas iš kitų asmenų ar ragino kitus rašyti. Tokių naujų bendradarbių jis surado nemaža. Iš jų mums yra žinomi Kraupiško kunigas, nuo 1563 m., Mažvydui mirus, paėmęs Ragainės parapiją *Augustinas Jomantas* (miręs 1576 m.), galbūt iš Rodūnios atsikėlęs Kaukėnų kunigas *Aleksandras Rodūnionis* (miręs 1583 m.), Mažvydo universiteto draugas, Didžiosios Lietuvos reformatas *Jonas Šeduikionis*, Širvin-

tų kunigas *Tomas Gedkantas* (miręs 1566 m.), Klaipėdos, o nuo 1557 m. Pilupėnų kunigas *Mikalojus Blotnas* vyresnysis (miręs 1587 m.), Deltuvos reformatų kunigas *Stanislovas Marcianas* (miręs 1581 m.), tas pats, kuris *Stanislovo Musos* vardu studijavo Karaliaučiuje kartu su Mažvydu ir nuo 1579 m. išsikėlė į Mažąją Lietuvą, kur buvo protestantų kunigu Lazdynuose; šiaip mums nežinomas *Jonas Kirtoforas,* galimas daiktas, tas pats, 1582 II 21 miręs, Karaliaučiaus universiteto teisių mokslų profesorius, paskiau dekanas ir rektorius, *Kristoforas Jonas;* Mažvydo pusbrolis ir jo pomirtinių darbų leidėjas *Baltramiejus Vilentas,* nuo 1550 m. buvęs lietuvių kunigu Karaliaučiuje ir miręs 1587 m.; pagaliau dar ligi šiol nepaaiškėjęs *Ulrikas Mercucecius,* galimas daiktas, kad iš tikrųjų *Ulrikis Hose* iš Vilniaus (gal Markučiuose gimęs), garsaus tuo laiku katalikybės gynėjo kardinolo Stanislovo Hosijaus brolis. Gali būti, kad tų Mažvydo bendradarbių buvo ir daugiau, bet jo giesmynuose yra paminėtos tik šios pavardės. Visi jie rašė ir vertė, kaip mokėjo ir galėjo, vieni geriau, kiti blogiau, neretai kartojo įvairiuose vertimuose tas pačias giesmes, nesivaržydami tuo, kad, kaip jau buvo sakyta, kitų jų išverstų giesmių prototipai nieko bendro neturėjo su protestantizmu, bet buvo grynos katalikų giesmės, lotyniškai vartojamos visose katalikų bažnyčiose. Bet svarbiausia, kas jas visas skyrė nuo katalikinių, buvo jų lietuviškoji forma: to laiko katalikų lietuviškų giesmių visai nežinome. Bet dėl to ir netenka stebėtis, kad XVII a. pabaigoje — XVIII a. pradžioje kai kurias tų giesmių, Mažvydo bendradarbių išverstų į lietuvių kalbą, kai kurie jėzuitai lietuvių rašytojai (Gabrielius Šimkevičius) pasisavino lietuviams katalikams, ir tuo būdu dalis protestantų lietuvių rašytojų išverstų kalėdinių giesmių pateko ir į Didžiosios Lietuvos katalikų maldaknyges bei į katalikų bažnyčias; net ir dabartiniu metu viena kita mažvydinė Kalėdų giesmė yra giedama visose Lietuvos katalikų bažnyčiose. Iš visų Mažvydo surinktų ar parašytų giesmių jam pavyko sudaryti du didesnius giesmynus, tačiau jis pats jų nebesuspėjo išleisti: jam mirus 1563 m., visi jo neišspausdintieji raštai atiteko Baltramiejui Vilentui, kuris ir pradėjo juos vieną po kito spausdinti. Pirmas jo buvo išspausdintas 31 giesmės rinkinėlis, išleistas 1566 m., pavadinimu *Gesmes Chriksczoniszkas gedonias Baszniczosu per Aduenta ir Ka-*

ledas ik Gramniczu. Šis rinkinėlis, išspausdintas Karaliaučiuje Jono Daubmano spaustuvėje, buvo visas jau paties Mažvydo spaudai paruoštas, nes turi ir Mažvydo pasirašytą prakalbą. Iš tos 31 giesmės galbūt 24 yra paties Mažvydo parašytos, dvi priskiriamos Rapolioniui, nors ir neturi jo parašo, ir viena turi Vilento parašą, nors ją gal ir pats Vilentas bespausdindamas pridėjo, nes atrodo, kad Mažvydas apskritai buvo nusistatęs svetimas giesmes, su jų autorių parašais, išspausdinti antrojoje dalyje. Gavęs tiems laikams stambią, 53 kapų pinigų, pašalpą giesmynui išleisti, Vilentas po ketverių metų išleido ir antrą Mažvydo giesmyno dalį — 104 giesmių ir kelių maldų, pavadintą *Gesmes Chrikszczoniszkas gedomas baszniczosu per Welikas ir Sekminias ik Aduenta,* kuri, kartu su pirmąja dalimi, tuo būdu apėmė visų metų sekmadienius ir šventadienius. Nėra abejonės, kad ir šį giesmyną žymia dalimi paruošė pats Mažvydas, tačiau, matyti, jis jo jau nebesuspėjo pabaigti, ir tą darbą jau teko atlikti pačiam Vilentui; tai matyti iš to, kad giesmynui išspausdinti reikėjo ištisų ketverių metų, o jei jis būtų buvęs Mažvydo pabaigtas, galėjo būti išleistas daug greitesniu laiku; taip pat tai matyti ir iš paties giesmyno konstrukcijos, kuri leidžia net gana tiksliai atskirti Vilento tiesiog mechaniškai pridėtas dalis. Nors ir šiam giesmyno skyriui, išspausdintam 1570 m., Mažvydas pats paruošė žymią dalį giesmių, bet jo pagrindą sudarė giesmės anų, jau anksčiau minėtų, Mažvydo bendradarbių. Pavardėmis yra nurodyta dvylika Mažvydo bendradarbių; bet būdinga tai, kad iš dešimties jų yra paimta tik po vieną giesmę, ir tik iš dviejų — Zablockio ir Jomanto — įdėta po dvi giesmes. Atrodo nepatikima, kad kiekvienas iš jų tebūtų išvertęs tik po vieną giesmę. Savaime atrodo patikimesnė prielaida, kad Mažvydas, norėdamas savo bendradarbius pažymėti, kiekvieną jų tepaminėjo vieną kartą, bet jų darbų, be jų parašo, įsidėjo daug daugiau. Dabar jau atrodo tikra, kad visa grupė „Psalmų ant Rita meta" (iš viso 20) yra sudėta dar Abromo Kulviečio, o grupė „Psalmų ant Wakaro" (iš viso 10) — Augustino Jomanto. Atrodo, kad ir nedidelė psalmių grupė, kurios tarpe yra įdėta pirmoji Jomanto pasirašyta psalmė, yra taip pat jo sudėta: eiliavimo būdu ir kalba 66, 2, 102 ir 51 psalmės visai primena greta jų įdėtą vadinamąją Jomanto 124 psalmę. Gerai išstudijavus ir ki-

tas bevardes giesmes, būtų galima iš stiliaus ir kalbos ypatybių išaiškinti ir tokias giesmes, kurias sudėjo ir kiti Mažvydo bendradarbiai.

Šis pirmasis pilnas lietuviškas giesmynas susilaukė liūdno likimo. Nors Jonas Bretkūnas, 1589 m. leisdamas antrąjį giesmyno leidimą, savo papildytą ir ištaisytą, prakalboje aiškiai kalba apie Mažvydo giesmyną, bet ne apie katekizmo giesmes („Ante aliquot annos, viri Reuerendi, selectiores cantilenas sacras, praecipue vero D. Martini Lutheri, per *Martinum Mosuidium, Lituanice aeditas esse,* optime novistis... et iam exemplaris distractis, vos ipsi alius eiusdem generis cantilenas transtuleritis, et a me efflagitaueritis, ut *ille vester at Mosuidii labor denuo typis emulgetur;* vestris petionibus tam piis ego refragari non debui. Consiunculum *igitur... digessi et imprimi curavi..."*); nors 1612 m. Zengštako giesmyne iš Mažvydo buvo pakartotos giesmės, kurių nebuvo nei 1547 m. katekizme, nei 1589 m. Bretkūno giesmyne, o ir 1666 m. D. Kleino giesmyne irgi yra tokių giesmių, tiesiogiai paimtų iš pilnųjų Mažvydo giesmynų; nors Vilentas netiesiogiai į tuos giesmynus nurodo savo 1579 m. evangelijų prakalboje; nors Karaliaučiaus valstybiniame archyve buvo išlikę užrašai apie sumas, išleistas giesmynui išspausdinti, — giesmynai, greitai išsiplatinę ir nei Karaliaučiaus universiteto bibliotekoje, nei kitose bibliotekose neišlikus nei vieno jų egzemplioriaus, greitai buvo visiškai pamiršti, ir viskas, kas apie juos buvo rašoma ar sakoma, buvo priskiriama vienuolikos giesmių anam rinkinėliui, pridėtam prie 1547 m. katekizmo. Šių dviejų giesmynų jau nebežino XVIII a. giesmynų leidėjai, nei G. Ostermejeris, 1793 m. rašydamas savo lietuviškų giesmynų istoriją, nei visi vėlesnieji lietuvių giesmynų ir literatūros istorikai. Ir tik 1921 m. pabaigoje J. Geruliui pavyko surasti Karaliaučiaus valstybiniame archyve vienintelį išlikusį abiejų giesmynų egzempliorių. Jam 1922 m. (lietuviškoje laidoje) ir 1923 m. (vokiškoje laidoje) išleidus jų fotokopiją, buvo užkišta spraga ne tik lietuviškųjų giesmynų istorijoje, bet kartu buvo išaiškinti ir tie Mažvydo bendradarbiai mūsų pirmieji rašytojai, kurių daugumo anksčiau nei iš pavardės nebuvome žinoję. Kartu šis didžiausias radinys davė akstiną ieškoti ir kitų dingusių ar tik pamirštų senųjų lietuviškų raštų ir spaudinių, kurių nemaža per pra-

ėjusius nuo to laiko 30 metų įvairiose vietose ir įvairiomis aplinkybėmis ir buvo surasta, nors tuo tarpu savo reikšme mūsų literatūrai jų nei vienas neprilygo anam J. Gerulio radiniui.

Kaip ir kitų Mažvydo knygų, ir šių dviejų giesmynų, matyti, buvo išspausdintas labai nedidelis egzempliorių skaičius, kurio tenužteko vos keliolikai metų. Be to, kaip pirmas šios rūšies darbas, jis buvo netobulas: daugelis giesmių buvo reikalingos pataisų ar pakeitimų. Daug kas bažnyčiose giedojo jas iš atminties, bet baimė, kad be spausdinto teksto neįsibrautų į tas giesmes kokių nesąmonių, vertė rūpintis naujo giesmyno leidimu. Nemaža giesmių jau buvo išvertę patys kunigai, gyvenę provincijoje tik tarp lietuviškai kalbančios liaudies, bet tomis giesmėmis galėjo naudotis tik jų parapijiečiai, o pačios giesmės daug kur, ypač ten, kur kunigai buvo vokiečiai, nebuvo tinkamai išverstos. Todėl Mažosios Lietuvos kunigai ir įprašė imtis naujo giesmyno ruošimo *Joną Bretkūną* (gimusį 1532 m. ir mirusį 1602 X), kuris, gimęs Bambliuose, nuo 1563 m. buvo Labguvos, nuo 1587 m. Karaliaučiaus kunigu ir kuris jau seniai buvo pasižymėjęs lietuvių tikybinės literatūros srityje tiek versdamas *Bibliją*, tiek ruošdamas kitas tikybines knygas. Pagrindu paėmęs Mažvydo 1566—1570 m. giesmynus, Bretkūnas dalį šių giesmynų giesmių atmetė, dalį ištaisė, pridėjo savo naujai parašytų ar iš kitų kunigų gautų ir 1589 m. Jurgio Osterbergerio spaustuvėje paskelbė du giesmių rinkinius — *Giesmes Duchaunas isch Wokischka ing Lietuwischka lieszuwi per nekurius klebonus Hercegistes Prusu perguldiias ir Kancionalas nekuru Giesmiu Baszniczioje Diewa ant didziun Szwencziun Saenu budu giedamnu.* Abudu giesmynai buvo išleisti kartu viename įrišime, prijungus prie jų ir pirmą, Bretkūno sudarytą, maldaknygę — *Kollectas arba Paspalitas Maldas... isch Wokischka lieszuwio ing Lietuwischka perguldiias* ir Mažvydo *Paraphrasį,* apie kurį jau anksčiau buvo kalbėta. Giesmynas apėmė 76 giesmes su lotyniška Bretkūno prakalba, o kancionalas dar 17 giesmių, taigi bendras giesmių skaičius buvo čia mažesnis negu buvo jų Mažvydo giesmynuose. Nors pirmojo rinkinėlio antraštiniame lape ir nurodoma, kad giesmės yra verstos iš vokiečių kalbos, tačiau jų tarpe yra ir originalių, ir verstų ne iš vokiečių, bet iš lotynų ar iš lenkų kalbos. Šiaip Bretkūno giesmynas netoli stovėjo nuo Mažvydo: vi-

sos kancionalo giesmės buvo paimtos iš Mažvydo, taip pat kaip ir daugumas *Giesmių duchaunų*, tik jos buvo iš pagrindo Bretkūno perredaguotos. Ir jis greitai kunigų tarpe sukėlė nepasitenkinimą ir reikalavimą naujai jį perredaguoti. Tačiau vis dėlto nemaža Mažvydo giesmyno giesmių, patekusių į Bretkūno giesmynus, vėliau buvo kartojama visuose naujesniuose giesmynuose ligi pat mūsų laikų, ir tuo būdu kitos Kulviečio, Rapolionio, Mažvydo ir kitų senesniųjų mūsų rašytojų giesmės išsilaikė protestantiškosios lietuvių visuomenės lūpose per 400 metų, o kelios kalėdinės giesmės nuo XVIII a. pradžios paplito ir katalikų tarpe. Tačiau savo giesmyne Bretkūnas nepadėjo savo bendradarbių pavardžių, ir tuo būdu nesame tikri, kas buvo tie rašytojai, kuriuos jis mini savo prakalboje. Galimas daiktas, kad tai buvo tie patys, kurie jam padėjo ir *Bibliją* verčiant (Zacharijas Blotnas, Danielius Gaidys, Jonas Hopneris, Jonas Bylaukis, Jurgis Musa [Marcianas] ir kiti).

Šiuodu Bretkūno giesmynai pusketvirto šimto metų buvo laikomi pirmaisiais lietuviškais giesmynais, kol buvo surasti anie Mažvydo giesmynai. Jų nežinodamas, tiek G. Ostermejeris lietuviškų giesmynų istorijoje, tiek M. Stankevičius antrojoje savo bibliografijos dalyje, tiek kiti giesmynų istorijos tyrinėtojai žymiausios Bretkūno rinkinio giesmių dalies autorium laikė ne Mažvydą ir jo bendradarbius, bet patį Bretkūną. Tačiau savo originalaus darbo jis čia palyginti nedaug teįnešė. Mokslo reikalams Bretkūno giesmynai nebuvo perspausdinti, o originalūs egzemplioriai buvo išlikę tik du: vienas Karaliaučiaus universiteto bibliotekoje, o kitas Upsalos universiteto bibliotekoje. Dėl Bretkūno *Kollektų* reikia pasakyti, kad jos iš dalies buvo naujas darbas, bet ir čia pradžią buvo padaręs Mažvydas, tik jo maldos buvo išmėtytos įvairiose jo giesmynų vietose, o Bretkūnas jas visas sutraukė į vieną vietą, perredagavo ir papildė.

Ryšium su Bretkūno literatūrine veikla lietuviškų knygų gamybos srityje ne kartą buvo keliamas jo tautybės klausimas. Jo vokiškai kilmei įrodyti E. Hermannas 1923 m. straipsnyje „Bemerkungen zum altlitauischen Schriftum" atkreipė dėmesį į tai, kad Bretkūno *Biblijos* vertimo rankraštyje daugelyje vietų virš lietuviškų žodžių yra Bretkūno įrašyti atitinkami vokiški žodžiai, kas,

Hermanno manymu, įrodo, kad Bretkūnas vokiškai mokėjęs geriau kaip lietuviškai. Iš tikrųjų tai nieko neįrodo, nes tokiu būdu tektų priimti, kad ir visi tie lietuviai, kurie ėjo svetimas aukštąsias mokyklas tuo laiku, kada lietuviška mokslinė terminija dar nebuvo nusistojusi, ir kurie vertė įvairius mokslo dalykus į lietuvių kalbą, irgi buvo nelietuviai, nes svetima, iš mokyklų jiems žinoma terminija buvo jiems daug artimesnė už savąją. Bretkūno vokišką kilmę be kokių įrodymų palaikė ir Forstreuteris, iš pradžių iš dalies ir J. Gerulis. Tačiau vėliau tas pats Gerulis pirmas iškėlė mintį, kad Bretkūnas, jei ir buvo gimęs iš tėvo vokiečio, tai motiną turėjęs prūsę. Plačiausiai ir visai objektyviai tai išnagrinėjo V. Falkenhahnas 1941 m. pasirodžiusioje Bretkūno monografijoje *(Der Uebersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke),* kur jis J. Gerulio tezei paremti pateikė plačią dokumentinę medžiagą. Nors ji ir neleidžia daryti galutinių išvadų apie Bretkūno tautybę, bet taip pat neleidžia ir abejoti, kad, jau nuo mažų dienų gyvendamas tarp lietuvių, prūsų ir kuršių, jis visas tas tris kalbas nuo kūdikystės gerai mokėjo. Prielaidą, kad jis buvo tikras lietuvis savo kilme, palaikydavo Ansas Bruožis, Vaclovas Biržiška ir Jonas Bertoleitis, tačiau visi jie rėmėsi ne kokia dokumentine medžiaga, bet Bretkūno raštais ir jo lietuviškąja literatūrine veikla.

Mažosios Lietuvos lietuviams Bretkūno išleistųjų giesmynų teužteko vos dvidešimčiai metų. Jau 1612 m. *Lozorius Zengštakas* (Sengstock) (gimęs 1562 m. ir miręs 1621 II 28), anksčiau buvęs klebonu Verdainėje, Rusnėje ir Klaipėdoje, o nuo 1604 m. likęs Bretkūno įpėdiniu lietuvių parapijoje Karaliaučiuje, išspausdino naują giesmyno leidimą, pavadintą *Giesmes Chrikszczioniszkos ir Duchaunischkos* ir išspausdintą Karaliaučiuje Jono Fabricijaus spaustuvėje. Šio giesmyno buvo išlikę trys egzemplioriai, visi trys Karaliaučiuje (universiteto ir Wallenrodo bibliotekose)[9]. Kaip ir visų kitų giesmynų redaktorių, Zengštako darbas buvo labiau redakcinio, kompiliatyvinio pobūdžio. Tačiau jis nekopijavo nei Mažvydo, nei Bretkūno darbo: iš 151 čia išspausdintos giesmės tik 69 buvo ir Bretkūno giesmyne, keletas giesmių yra paimtos tiesiog iš Mažvydo giesmynų, o visos kitos buvo jau Zengštako įtrauktos. Bet ir visos giesmės, kurios buvo pakartotos iš senųjų

giesmynų, yra daugiau ar mažiau Zengštako perredaguotos. Daugumas giesmių senųjų Mažvydo bendradarbių — Rapolionio, Vilento, Jomanto, Šeduikionio, Blotnos — pateko ir į šį giesmyną, o iš likusio Jomanto rankraščio buvo įdėtos trys giesmės, kurių neturi nei Mažvydas, nei Bretkūnas. Yra ir keletas naujų bendradarbių, pavardėmis paminėtų: tai *Aleksandras Rodūnionis jaunesnysis* (miręs 1592 m.), kuris, jo tėvui mirus, 1583 m. paėmė jo Kaukėnų parapiją, *Simanas Vaišnoras Varniškis* (miręs 1600 XI 16), žemaitis, 1600 m. išleidęs *Zemcziugą Theologiszką*, pagaliau *Stanislovas Virčinskis* (miręs 1612 m.), Žabynų klebonas, tėvas Jurgio, Severino ir Saliamono Virčinskių, buvusių kunigais Stalupėnuose, Tolminkiemyje ir Valterkiemyje. Galimas daiktas, kad kokią giesmę davė ir Zengštako svainis *Jonas Aldus*, anksčiau buvęs Klaipėdos ir Priekulės diakonu, paskiau Priekulės kunigu. Greičiausia bendradarbiavo ir *Mikalojus Siautila* (miręs 1595 m.), kurio padėjėju Rusnėje kurį laiką buvo Zengštakas. Nors nei viena naujai čia įdėta giesmė neturi paties Zengštako parašo, tačiau ir iš giesmyno prakalbos, ir iš pridėtų prie jo eilėraščių visiškai aišku, kad daugumą nevardinių giesmių jis pats buvo sudėjęs ar išvertęs. Giesmyną leisdamas, Zengštakas pasirinko patogesnį formatą, geresnį popierių, pirmas sudarė patogią giesmių rodyklę ir leisdamas pirmas sumanė giesmyną rekomenduoti tam tikrais lotyniškais eilėraščiais, kurie buvo išspausdinti giesmyno pradžioje ir buvo parašyti Karaliaučiaus universiteto profesoriaus *Jurgio Reimano* (gimusio 1570 m. ir mirusio 1615 m.), Priekulės ir Petersdorfo prie Vėluvos kunigo *Baltazaro Grünendewalde* (mirusio 1650 m.), Ragainės kunigo *Jurgio Beselmano* ir jau anksčiau minėto Jono Aldaus. Toks būdas rekomenduoti naujai pasirodžiusias knygas paskiau dažnai buvo vartojamas Mažosios Lietuvos lietuvių rašytojų.

Kitas giesmynas (D. Kleino) pasirodė tiktai po penkiasdešimt ketverių metų. Be abejo, senasis leidimas seniai jau buvo tuo laiku išplatintas, bet ir Mažojoje Lietuvoje negalima buvo suskubti tinkamai paruošti naujo leidimo, ir tik karams aprimus, giesmynas buvo iš naujo išleistas. Tačiau buvo savotiškų mėginimų ir anksčiau. Atsiradusią spragą iš dalies mėgino užkišti ir tam reikalui mėgino tarnauti ir 1625 m. Lorenco Segebado spaustuvėje išleistas *Psalteras*

Dowido Ing Lietuwischkus szodzius pirmiausei ischgulditas per K. Jona Bretkuna... Bet dabbar... Per K. Jona Rhesa dabbar szittu cziesu Lietuwininku plebona Karaliautzoje supilnaste atnaugintas. Tai iš šeštojo tomo paimta atitinkama Bretkūno *Biblijos* rankraščio dalis, tik visiškai perredaguota *Jono Rėzos* (gimusio 1576 V 25 ir mirusio 1629 VIII 29), anksčiau Tolminkiemio kunigo, o nuo 1621 m. J. Bretkūno ir L. Zengštako įpėdinio Karaliaučiaus lietuvių parapijoje. Išleido Prūsijos vyriausybė.

Patį Bretkūno *Biblijos* perredagavimą atliko ne vienas Rėza, bet ištisa komisija, kuri, pradėjusi psalmėmis, buvo pasiryžusi paruošti spaudai ir išleisti visą Bretkūno išverstąją *Bibliją*. Be kelių tuo laiku dar gyvų Bretkūno bendradarbių, *Bibliją* verčiant, tai komisijai priklausė Įsruties vyskupas *Petras Kleikys* (gimęs 1574 m. ir miręs 1640 m.), pasivadinęs *Petru Nicolai;* Ragainės kunigas, Zengštako giesmyno bendradarbis, *Jurgis Beselmanas* (miręs 1634 ar 1635 m.); Tilžės dekanas *Zacharijas Blotno* jaunesnysis (miręs 1629 m.), anksčiau buvęs Viešvilės ir Piktupėnų kunigu, sūnus Zacharijo Blotnos vyresniojo, J. Bretkūno *Biblijos* vertimo, o gal ir giesmyno žymiausio korektoriaus bendradarbio; Jurbarko (Įsruties vyskupijoje), vėliau Įsruties kunigas *Valentinas Feuerstokas* (miręs 1653 m.); Zengštako bendradarbio Stanislovo Virčinskio sūnus *Jurgis Virčinskis* (miręs 1640 m.), Stalupėnų kunigas; Kraupiško, vėliau Įsruties kunigas *Kristupas Šteinas* (Stein) (miręs 1625 m.); Didžiųjų Rūdupėnų (Encūnų) kunigas *Kristupas Sapūnas* (gimęs 1598 m. ir miręs 1659 m.). O pats leidėjas ir redaktorius Jonas Rėza buvo pirmojo Tilžės mokyklos rektoriaus Matijošiaus Rėzos sūnus; jo vaikaičių tarpe buvo ir vėlesnysis Vėluvos gimnazijos rektorius Jokūbas Rėza ir tiek lietuvių kultūrai ir literatūrai pasitarnavęs Karaliaučiaus universiteto profesorius Liudvikas Martynas (Gediminas) Rėza (nors Forstreuteris juos visus laiko vokiečiais ir kilusiais ne iš vienos šeimos). J. Rėzos ir jo bendradarbių darbas reiškėsi daugiausia Bretkūno vertimo lyginimu su vokišku vertimu ir atitinkamu lietuviško teksto taisymu, kuris, vienų nuomone, daug kur Bretkūno darbą ne ištaisė, bet sudarkė, įtraukiant daug germanizmų, bet F. Spechto manymu (*Lituanica*, 1930 m.), jis pašalino visas pasenusias, abejotinas ar tarmines Bretkūno formas ir jas pakeitė naujomis, kurios

nustatė vėlesniosios Mažosios Lietuvos tikybinės lietuvių literatūros bendrinę kalbą. Psalmynas buvo išleistas dviem tekstais — lietuvišku ir vokišku greta. Vokiškas tekstas buvo įvestas tiems kunigams, kurie lietuviškai nemokėjo ar tik silpnai tesuprato; o gal tuo būdu norėta lietuvius pratinti prie vokiečių kalbos. Leidinys dėl to dvigubai padidėjo; pasidarė nepatogus vartoti ir pagaliau niekam nepatiko. XIX a. antrojoje pusėje Kuznecovas-Šmitas buvo paleidęs žinią apie jo tariamai matytą šio psalmyno leidimą vienu lietuviškuoju tekstu, be vokiškojo. Bet iš duomenų, jo iškeltų apie tą leidimą, kurio antraštinio lapo jis nematė, aišku, kad jis turėjo rankose ne 1625 m. leidimą, bet Kėdainių 1653 m. reformatų *Knygos Nobaznystes* defektinį egzempliorių, nes toje knygoje Dovydo psalmės sudaro žymią jos dalį. Šiaip ligi šiol buvo žinomi penki tos 1625 m. knygos egzemplioriai — Vroclavo, Getingeno, Karaliaučiaus, Halės ir Tartu universitetų bibliotekų, — ir visi jie turi abudu tekstus — lietuvišką ir vokišką. Panašiai kaip ir Zengštako giesmynas, ši knyga buvo skaitytojams rekomenduota vokiška Karaliaučiaus universiteto teologijos profesoriaus *Jono Behmo* ir lotyniška to paties universiteto iškalbos profesoriaus *Samueliaus Fuchsiuso* prakalba ir eilėraščiais teologijos profesoriaus *Celestino Mislentos* (1588 IV 8—1653 IV 20), graikų kalbos profesoriaus *Motiejaus Reimero,* poezijos profesoriaus *Kristupo Eilardo, Jokūbo Rüdigero, Kristupo Liebrudero* ir *Kristupo Sapūno.*

Tuo tarpu senajam Zengštako giesmynui išsiplatinus ir parapijoms pritrūkus giesmyno egzempliorių, vienoje kitoje vietoje atskiri kunigai pradėjo patys savarankiškai ruošti naujus giesmynėlius. Tokius spėjamus rankraštinius giesmynėlius buvo paruošę ir Rėzos psalmių leidimo bendradarbiai *Valentinas Feuerstokas* ir *Kristupas Sapūnas,* taip pat Viešvilės ir Kraupiško kunigas *Burhardas Lobelis* (Löbell) (miręs ar 1648, ar 1653 m.) ir Vintės ir Klaipėdos kunigas *Jonas Lėmanas vyresnysis* (gimęs 1590 m. ir miręs 1664 m.). Bet leidimo savo giesmynėliams išspausdinti jie negavo; jiems buvo pasiūlyta susižinoti su Tilžės lietuvių kunigu *Danielium Kleinu* (gimusiu 1610 m. ir mirusiu 1666 XI 28), kuriam oficialiai buvo pavesta paruošti naują giesmyno leidimą. Bene apie 1653 m. Kleinas su jais visais susiėjo Tilžėje ir iš jų gavo rankraštinius, jų paruoštus gies-

mynėlius. Bet atrodo, kad jis vėliau jais nepasinaudojo, nes jo išleistame 1666 m. giesmyne nėra nei vienos giesmės, pasirašytos Feuerstoko, K. Sapūno, B. Lobelio ar Jono Lėmano vardu; tad visai galimas daiktas, kad jų giesmes jis rado savo tikslams netinkamas ir suėjo su jais tik tam, kad galėtų pašalinti nepageidaujamą jo giesmynui konkurenciją.

Pritraukęs visą eilę naujų bendradarbių ir pats gerokai giesmių paruošęs, be to, turėjęs dar savo rankose ir Mažvydo giesmynus, iš kurių tiesiogiai, be Bretkūno ir Zengštako tarpininkavimo, paėmė tarp ko kita ir giesmę „Diewas musu Gelbetojis", geras lietuvių kalbos žinovas, 1653 ir 1654 m. paskelbęs dvi lietuviškas gramatikas ir parašęs rankraščiu likusį lietuvių kalbos žodyną, Kleinas 1666 m. išspausdino atvykusio 1639 m. iš Rostoko į Karaliaučių Pridrikio Reusnerio spaustuvėje *Naujas Giesmiu Knygas Kurrose senos Giesmes su pritarimu wissu Baznyczos Mokitoju per musu Lietuwa yra pagerintos. O naujos grazos Giesmes pridėtos. Teipoieg Maldu Knygeles.* Savo giesmyną sudarydamas, Kleinas pirmiausia pasirėmė Zengštako giesmynu, iš kurio pakartojo, gerokai ištaisęs, 121 giesmę (iš bendro 145 Zengštako giesmyno giesmių skaičiaus). Prie jų dar pridėjo 109 giesmes (Kleino giesmynas apėmė iš viso 230 giesmių), kurių 38 giesmes pats sudėjo ar išvertė, o kitas pasirinko iš kitų kunigų jam pateiktų savarankiškų giesmynėlių. Tuo būdu į jo giesmyną pateko giesmės, parašytos Stalupėnų kunigo *Jono Enriko Leopoldi* (mirusio 1662 m.), Katyčių kunigo *Kristupo Cynthiuso* (Zinziuso) (mirusio 1674 IV), Rusnės kunigo *Mykolo Gaidžio,* lotyniškai pasivadinusio Gailus (mirusio 1689 ar 1698 m.), Katniavos kunigo *Jono Kleino* (mirusio 1662 m.), Verdainės kunigo *Vilhelmo Martini* (mirusio 1671 m.) (paprastai jis yra painiojamas su savo sūnumi irgi Vilhelmu Martini, mirusiu Priekulės kunigu 1704 IV), Valterkiemio kunigo *Melkijoro Švobo** (mirusio 1663 m.), Balėtų, Gumbinės, Nybudžių kunigo *Vilhelmo Jono Liudemano* (mirusio 1661 m.), Žilių kunigo *Pridrikio Pretorijaus vyresniojo* (mirusio 1695 II 27), Ragainės kunigo *Jono Hurtelijaus* (Urtelio) (mirusio 1666 m.) (jo įdėtos 27 giesmės), Karaliaučiaus kunigo *Kristupo Šmito* (gimusio

* Pagal T. Lepnerį, M. Švobas buvo paruošęs ir savarankišką giesmyną, kurį 1689 m. Lepneris turėjo savo rankose ir siūlė jį išspausdinti.

1610 XI 10 ir mirusio 1648 VII 28). Rekomendacijai giesmyno pradžioje buvo pridėti lotyniški ir hebraiški eilėraščiai *Vilhelmo Martini*, vienas lotyniškas eilėraštis Karaliaučiaus lietuvių kunigo *Pridrikio Vilikio* (mirusio 1662 VII 9), vienas vokiškas eilėraštis *Jokūbo Pušo* ir vienas lotyniškas eilėraštis *Jokūbo Reicho*, kuris 1665—1667 m. buvo Tilžės mokyklos rektorius, o paskiau Karaliaučiaus universiteto iškalbos profesorius.

Redagavimo darbas Kleinui atėmė ketverius metus laiko, ir giesmynas vos prieš pat Kleino mirtį tesuspėjo išeiti iš spaudos. Ligi paskutiniojo karo buvo išlikę jo trys egzemplioriai: vienas Karaliaučiaus universiteto bibliotekoje ir du Berlyno valstybinėje bibliotekoje[10], iš jų vienas skirtingas: Kleinui mirus, spaustuvininkas Reusneris viename egzemplioriuje pakeitė antraštinį lapą ir leidimo datą (iš 1666 m. į 1667 m.) ir, pridėjęs naują prakalbą, pasiuntė jį Prūsijos karaliui. Kleino giesmynas buvo išspausdintas kartu su nauja maldaknyge, kuri, beveik nekeičiama ir netaisoma, buvo kartojama ir visuose vėlesniuose giesmynų leidimuose ligi mūsų laikų.

Nepraėjo nė dvidešimties metų, ir visas Kleino giesmynas buvo išparduotas. Naujo giesmyno paruošimas buvo pavestas tuo laiku buvusiam Narkyčių klebonui (nuo 1695 m. Vėluvos) *Jonui Rikovijui* (ar Richteriui) (gimusiam 1652 m. ir mirusiam 1703 IX 29), kuris 1685 m. beveik be pakeitimų pakartojo visą Kleino giesmyną su maldaknyge, bet pridėjo 35 naujas giesmes, tuo būdu padidindamas giesmių skaičių ligi 265. Jo giesmynas buvo pavadintas *Giesmju Knygos, Taipojeg Maldu Knygeles, Labjausey Baznycose Wartojimos*. Pradžioje padėtas bendras giesmynui ir maldaknygei antraštinis lapas su dailiai atliktu Gotfrido Tilgnerio raižiniu. Iš naujai pridėtų giesmių penkias parašė pats Rikovijus, devynias paėmė iš išlikusio Melkijoro Švobo rankraščio, o kitas 22 jam suteikė Įsruties kunigas *Pridrikis Partalijus* (gimęs 1643 m. ir miręs 1687 ar 1688 m.), Katniavos, Nybudžių ir Valterkiemio kunigas *Ernestas Dycelius* (Diezelius) (gimęs 1629 III 13 ir miręs 1692 V 27), Žabynų kunigas *Jurgis Šteinas* (Stein, Jono sūnus) (gimęs 1617 m. ir miręs 1699 m.), Išdagių klebonas *Jokūbas Perkūnas vyresnysis* (miręs 1709 m.), Katyčių kunigas *Jonas Andrius Kaizeris* (vadino save Caesar, bet gal iš tikrųjų

buvo Karalius?) (m. 1710 II 25) ir Nybudžių kunigas *Motiejus Pretorijus* (gimęs 1636 m. ir miręs 1707 m.). Visus juos G. Ostermejeris savo giesmynų istorijoje vadina gerais lietuviais, bet menkais poetais. Iš tų naujų bendradarbių Perkūnas buvo žinomas ir autoriumi rankraščiu dingusio vokiško — lietuviško žodyno, o Pretorijus, Bretkūno vaikaitis, išgarsėjo tiek savo triukšmingu, neramiu gyvenimu, tiek savo spausdintais darbais *Orbis goticus, Mars goticus,* kur lietuvius įkurdino kuone visoje Europoje, o rašte *Tuba pacis* propagavo protestantų bažnyčios pasidavimą popiežiaus valdžiai, bet ypač mums pasitarnavęs savo rankraščiu likusiomis ir ligi šiol savo vertės nenustojusiomis *Deliciae Prussicae.*

Po dvidešimties metų, 1705 m., Būdviečių kunigas *Pridrikis Žygimantas Šusteris* (gimęs 1671 m. ir miręs 1750 I 21) beveik be pakeitimų pakartojo Rikovijaus giesmyną, iš dalies duodamas jo visišką kopiją ir tik pridėdamas 30 naujų giesmių, jų bendrą skaičių pakeldamas ligi 295. Be paties Šusterio parašytų, naujos giesmės buvo paimtos iš senųjų M. Švobo ir M. Pretorijaus rinkinių ir iš naujai šiam giesmynui sudėtų giesmių Žilių kunigo *Pridrikio Pretorijaus jaunesniojo* (mirusio 1710 m.) ir Skaisgirių kunigo *Motiejaus Vilhelmo Meisnerio* (gimusio 1664 m. ir mirusio 1708 III 13). Vienintelis žinomas šio giesmyno egzemplriorius (Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekoje iš profesoriaus Gaigalaičio)[11] neturi antraštinio lapo ir pažymėtų jame metų, bet kartu išleista maldaknygė pažymėta 1704 m., o XVIII—XIX a. beveik visada prie giesmynų pridedamos maldaknygės buvo žymimos vienais metais anksčiau, taigi ir šis giesmynas pasirodė greičiausia ne 1704 m., bet 1705 m. Taip pat čia nebuvo padėtos ir leidėjo pavardės, bet, pagal Ostermejerį, jis buvo Šusteris, kurio vardu giesmyne yra pasirašytos šešios giesmės. J. J. Kvantas (Quandt) šį giesmyną buvo visiškai išpeikęs už daugybę čia įsibrovusių klaidų; Ostermejeris tą Kvanto nuomonę atitaisė, bet ją dar 1882 m. kartojo Hoffheinzas. Iš tikrųjų, kaip matėme, Šusteris tebekartojo Rikovijų ir tik labiau išplėtė ir ištaisė Bretkūno *Kollektas.*

Kai kurios bibliografijos mini ir 1707 m. giesmyno leidimą su 542 giesmėmis. Bet tą informaciją pirmas pateikęs K. Estreicheris (ją ir aš buvau pakartojęs savo *Lietuviškoje bibliografijoje,* I d., bet jau

čia pat tai buvo atitaisyta) supainiojo čia 1753 m. leidimą, kuriame pirmą kartą atsirado toks didelis giesmių skaičius. Bet tikras sekantis leidimas pasirodė tik 1732 m., pavadintas *Isznaujo perweizetos ir pagerintos Giesmiu Knygos*, ir tas vardas lietuviškiesiems giesmynams pasiliko ištisus du šimtus metų, nors jie tik kas keliasdešimt metų tebuvo iš naujo perredaguojami ir pertvarkomi. 1732 m. leidimas buvo išleistas vyskupo Jono Jokūbo Kvanto (Quandt) (gimusio 1686 III 27 ir mirusio 1772 I 17) paliepimu, ir dėl to vadinamas Kvanto giesmynu, nors pats Kvantas tedavė čia prakalbą, ir tai galbūt ne jo paties rašytą, tik jo pasirašytą: faktiškai redagavo Mielkiemio, Encūnų, pagaliau Įsruties kunigas Jonas Berentas (Behrendt) (gimęs 1667 I 18 ir miręs 1737 IV 14). Berentas giesmių skaičių pakėlė visu šimtu, kurių pusę parašė Papelkių kunigas *Adomas Pridrikis Šimelpenigis III* (Schimmelpfennig) (gimęs 1699 VII 25 ir miręs 1763 XI 22), 22 giesmes davė Didlaukių kunigas *Pabijonas Ulrikis Glozėris* (Glaser) (gimęs 1688 II 17 ir miręs 1747 XI 17). Kitos imtos iš to paties Pridrikio Žygimanto Šusterio, kuris paruošė ir 1705 m. leidimą, iš Katyčių ir Kaukėnų kunigo *Jono Berendo* (Behrend) (gimusio 1691 X 28 ir mirusio 1749 X 1), Salavos kunigo *Kristijono Stimerio* (gimusio 1676 VII 22 ir mirusio 1750 m.), Valterkiemio kunigo *Pilypo Ruigio* (Ruhigo) (gimusio 1675 III 31 ir mirusio 1749 IV 6), Rusnės kunigo *Jono Jokūbo Sperberio* (gimusio 1679 V 6 ir mirusio 1741 V 2). Nors lietuviškoje prakalboje Berentas, o vokiškoje Kvantas smarkiai išpeikė visus senesniuosius leidimus, neišskiriant nei Kleino, tačiau šiame leidime klaidų ir netikslumų buvo net daug daugiau negu senesniuose leidimuose, ir Ostermejeris, rūpestingai tas klaidas suregistravęs, priėjo išvadą, kad 1732 m. leidimas visai neteisingai buvo oficialiai pavadintas pagerintu.

Šis septintasis giesmyno leidimas, nors už senesniuosius ir blogesnis, vis dėlto ligi 1751 m. be kokių pakeitimų buvo dar šešis kartus išspausdintas: 1735, 1738, 1740, 1745, 1748 ir 1751 m. Šiuos leidimus spausdino konsistorija ir, nuolatos jų pareikalavimui didėjant, galėjo iš jų turėti ir gero pelno, kai senieji leidimai, kurių spausdinta labai mažas egzempliorių skaičius, duodavo tik nuostolius.

Kartojamam be atmainų ir be naujos redakcijos, šiam giesmynui atsirado ir konkurentas, iššauktas bendro nepasitenkinimo oficiali-

niais giesmynais ne tik lietuvių, bet ir vokiečių kunigų tarpe. Jau 1704 m. Halės našlaičių prieglaudos direktorius Freylinghaussenas išleido naują vokišką giesmynėlį *Geist reiches Gesangbuch,* o 1714 m. kitą *Neues Geist reiches Gesangbuch,* kurie ligi 1733 m. susilaukė dvidešimties leidimų ir rado bendrą pritarimą, iššaukusį ir eilę jo perdirbimų — Rogallio ir kitų. Studijuojantieji Halės lietuvių seminare lietuviai, susipažinę su tais giesmynais, nusistatė, greta kitų lietuviškų darbų, išleisti ir naują giesmyną, paremtą daugiausia Freylinghaussenu. Jų paragintas Kvanto giesmyno bendradarbis *Pabijonas Ulrikis Glozėris,* jau 1732 m. paruošęs rankraščiu likusį *Namu Szuiles ir Baznyczos Pamokslą,* kurio tekste tarp ko kito įterpė ir šimtą giesmių, paruošė naują giesmyną *Kelos nobaznos Giesmes,* išspausdintą Halėje 1736 m. Į šį giesmyną įdėta tik 80 giesmių, kurių 78 išvertė pats Glozėris, o dvi kitas — 1732 m. giesmyno bendradarbis *Jonas Berendas,* neretai painiojamas su 1732 m. giesmyno redaktoriumi Jonu Berentu. Nors šis giesmynas buvo penkis kartus mažesnis už Kvanto — Berento giesmyną ir dėl to negalėjo jo atstoti oficialiose bažnytinėse pamaldose, bet savo turiniu jis oficialinį žymiai papildė. Kita vertus, šio giesmyno giesmės nebuvo oficialiai pasmerktos, ir dėl to jos pradėtos vartoti ir bažnyčiose greta oficialinių giesmių; kunigai į Glozėrio — Berendo giesmyną pradėjo žiūrėti kaip ir į antrą oficialinį. Pirmą leidimą išpardavus, 1738 m. buvo išleistas jo antras leidimas jau su 100 giesmių, 1740 m. trečias su 128 giesmėmis; papildomosios giesmės buvo verčiamos iš Freylinghausseno ir Rogallio, iš dalies ir iš kitų šaltinių. Ketvirtasis leidimas pasirodė 1750 m. Tačiau kalbos požiūriu šis naujasis giesmynėlis stovėjo daug žemiau už oficialinį.

Glozėrio giesmynui įėjus į oficialinę apyvartą, kilo mintis jį sujungti su oficialiniu giesmynu. Šis darbas buvo pavestas *Adomui Pridrikiui Šimelpenigiui III,* kuris jau ir 1732 m. Kvanto — Berento giesmynui davė apie 50 giesmių ir buvo žinomas ir kitais savo literatūriniais darbais. Jo ištaisytos ir naujai pertvarkytos *Pagerintos Giesmiu Knygos* 1753 m. buvo išspausdintos Hartungo spaustuvėje ir, sujungusios dabar du giesmynus, iš viso turėjo 542 giesmes. Glozėrio giesmynas, papildytas dar 152 Šimelpenigio giesmėmis, sudarė antrą bendrojo giesmyno dalį. Be to, šiam giesmynui 16

naujų giesmių davė Mielkiemio kunigas *Petras Gotlibas Milkė* (gimęs apie 1692 m. ir miręs 1753 VI 9) ir tris giesmes Narkyčių kunigas *Pridrikis Kristupas Rabė* (gimęs 1669 II 20 ir miręs 1720 IV 23); pastarojo giesmės paimtos iš jo išlikusio rankraščio. Jungiant į vieną du įvairius darbus, daug kur buvo pakeista tiek pirmosios, tiek antrosios dalies giesmių tvarka ir giesmių turinys bei forma. Literatūros požiūriu šis giesmynas stovėjo daug aukščiau už visus senesniuosius, bet ir jis vėlesnių giesmynų leidėjų buvo peikiamas, nors jie patys nieko geresnio nesugebėjo duoti. Giesmių skaičiumi šis lietuviškasis giesmynas gerokai prašoko net oficialinį vokiškąjį giesmyną, kuriame iš viso tebuvo 441 giesmė. Abudu giesmynu sujungus į vieną, Glozerio giesmynėlis daugiau nebebuvo kartojamas, o naujasis jungtinis giesmynas be pakeitimų buvo perspausdintas dar penkis kartus: 1757, 1763, 1773, 1776 ir net 1792 m., nors pastarasis pasirodė tada, kada jau visą dešimtį metų buvo žinomas kitas giesmynas konkurentas.

Bet Šimelpenigio giesmynui tik pirmą kartą pasirodžius, tuojau pradėjo rastis nurodymų jo netinkamo sutvarkymo, daugybės klaidų ir netikslumų. Nėra abejonės, kad daugelis priekaištų buvo teisingi, bet, šių dienų akimis žiūrint, visos tos klaidos buvo neišvengiamos, nes lietuvių literatūrinė kalba dar nebuvo nusistojusi ir visi kritikai taip pat vėliau buvo sukritikuojami, kada jie patys ką savarankiško mėgindavo šioje srityje paruošti. Vienas kitas kunigas pradėjo savarankiškai rašyti ar versti naujas giesmes, o atsirado ir tokių, kurie mažučius lietuviškų giesmių rinkinėlius net ir išspausdino: Ostermejeris mini apie 1768 m. išspausdintą keturių giesmių rinkinėlį *Jurgio Adomo Meisnerio*, Mielkiemio, vėliau Encūnų kunigo (gimusio 1692 IX 15 ir mirusio 1769 II 8); apie 1770 m. išspausdintą dviejų giesmių lapelį Kraupiško kunigo *Bernardo Andersono* (gimusio 1724 X 25 ir mirusio 1771 III 8); apie 1780 m. išspausdintą trijų giesmių rinkinėlį Karvaičių kunigo *Dovydo Gotfrido Zudnachovijaus* (vadinamo ir Cinakoju) (gimusio 1737 m. ir mirusio 1781 III 26) ir apie 1782 m. išspausdintą penkių giesmių rinkinėlį Jurbarko (Mažojoje Lietuvoje), paskiau Joneikiškių kunigo *Kristijono Lovyno* (gimusio 1721 XII 15 ir mirusio 1783 II 3). Tokių rinkinėlių, kuriuos buvo nesunku ir parašyti, ir išspausdinti, galėjo būti ir daugiau. Bet

jie naujo giesmyno klausimo negalėjo išspręsti, ir buvo vartojami tik parapijiečių tų parapijų, kurių klebonas tą ar kitą rinkinėlį išspausdino.

Bet dar prieš 1765 m. tuo laiku buvęs Jurbarko kunigu *Kristijonas Lovynas*, kuris vėliau, 1768 m., išvertė Hollazo *Ewangeliszką Malones Dawadą*, 1782 m. Hasselbergo *Pamokinimą apie Užauginimą Waikų*, peržiūrėjęs 1753 m. giesmyną, rado jame tiek netikslumų, ar, teisingiau, sau nepatinkančių vietų, kad jam kilo mintis visiškai perredaguoti oficialinį giesmyną. Didelę darbo dalį pats atlikęs, jis nuo 1771 m. nuo to darbo pasitraukė ir perdavė jį Klaipėdos kunigui *Volfui* (*Jonui Kristijonui* ar *Kristijonui Pridrikiui*), kurio priežiūroje toliau darbą tęsti turėjo Karvaičių kunigas *Dovydas Gotfridas Zudnachovijus*. Bet šiam per šešeris metus beveik nieko neatlikus, visa medžiaga buvo atiduota Trempų kunigui *Gotfridui Ostermejeriui*, kuris jau anksčiau buvo žinomas geru visų lituanistinių dalykų žinovu, jau vokiškai paskelbusiu eilę straipsnių apie Lietuvos praeitį, ir kuris jau iš seno rinko medžiagą lietuvių kalbos žodynui ir gramatikai. Iš dalies pasinaudojęs Lovyno pataisomis ir pastabomis ir savo uošvio, Verdainės ir Šilutės klebono *Pabijono Kalavo* (gimusio 1661 VII 19 ir mirusio 1747 VIII 11) surinkta medžiaga, Ostermejeris, kartu su Balėtų kunigu *Povilu Šrederiu* (gimusiu 1723 I 23 ir mirusiu 1796 XII 7), sudarė planą organiškai sulieti abiejų oficialinio giesmyno dalių giesmes, atitinkamai antrosios dalies giesmes įvedus į pirmosios dalies vietas, išmesti giesmių dubletus, netinkamai išverstas giesmes pakeisti naujai išverstomis ir atstatyti senąją, vėlesnių taisytojų ir redaktorių sudarkytą, giesmių tvarką. Šiam planui įvykdyti reikėjo padėti daug darbo, kurį daugiausia reikėjo pakelti vienam Ostermejeriui, nes, K. Lovynui ir Zudnachovijui nuo darbo atsitraukus, šie virto net pačios giesmyno reformos priešais; padėjo tik vienas Šrederis, kuris tarp ko kito ištaisė Petro Gotlibo Milkės, savo žento Danieliaus Pridrikio Milkės tėvo, giesmes. Pagaliau 1780 m. Ostermejeriui pavyko išleisti savo suredaguotas *Giesmes Szwentas Baznyczoje ir Namėj giedamas* (knygoje pažymėti 1781 m.). Knygos pavidalas primena senuosius Berento giesmynus. Giesmynas turi 508 giesmes, t. y. 34 giesmėmis mažiau kaip oficialiniame giesmyne.

Bet, tik giesmynui išėjus iš spaudos, tuojau prasidėjo prieš jį smarkiausia akcija, kurią tiesiogiai sukėlė brolių Milkių — Mielkiemio kunigo Danieliaus Pridrikio (gimusio 1739 I 11 ir mirusio 1818 III 21) ir Pilkalnio kantoriaus Kristijono Gotlibo (gimusio 1736 m. ir mirusio 1806 m.) — nepasitenkinimas tuo, kad jų tėvo parašytos ir senuosiuose giesmynuose spausdinamos giesmės buvo čia iš pagrindo pertaisytos. Kadangi faktiškai šis pertaisymas buvo atliktas ne Ostermejerio, bet Danieliaus Pridrikio Milkės uošvio kunigo P. Šrederio, tai pačiam Danieliui Pridrikiui buvo nepatogu savo uošvį viešai pulti, ir dėl to formaliai visa polemika buvo vedama vieno Kristijono Gotlibo vardu; tad dabar nebeįmanoma nustatyti, kuriuos tuo reikalu išspausdintus ir parašytus raštus rašė vienas ar kitas brolis. Ta pirmoji mūsų literatūrinė polemika buvo pradėta Milkės raštu *Anmerkungen zu dem neuen Litauischen Gesangbuch de anno 1781*, kuris, parašytas 1782 m., buvo nuorašais paskleistas kunigų tarpe. Jame Milkė išskaičiavo 318 Ostermejerio klaidas ir leidimą pripažino esant skandališką. Šis raštas iš karto sukėlė kunigų nepasitikėjimą Ostermejerio giesmynu, nors pats Ostermejeris pradžioje negalėjo gintis prieš jam padarytus priekaištus, nes ilgai negalėjo Milkės kritikos gauti. Bet dėl šių puolimų, prie kurių prisidėjo ir pats pirmasis to giesmyno sumanytojas Lovynas, konsistorija jau 1783 m., t. y. vos dvejiem metams praėjus nuo giesmyno pasirodymo, pripažino jį bažnyčioms nevartotiną ir drauge išsiuntinėjo kunigams klausimą, ar nėra reikalo paruošti naują giesmyną. Tik 1786 m. Ostermejeris atsakė į konsistorijos draudimą ir drauge į Milkės puolimą raštu *Grammaticalisch-historische Untersuchungen über die wahre Bedentung des Littauischen verbi gaiszti*, kuriame stengėsi filologiškai įrodyti savo vartojamųjų lietuviškų žodžių ir terminų tinkamumą ir palietė ne vien antraštėje paminėtą žodį „gaišti", bet ir visus kitus jam žinomus Milkės priekaištus. Tuomet Milkė organizavo daugelio kunigų kolektyvinį protestą prieš Ostermejerio giesmyną, įteiktą konsistorijai. Šį protestą organizuojant, Milkei ypač padėjo Širvintų kunigas *Efraimas Pridrikis Meisneris* (gimęs 1731 VIII 26 ir miręs 1815 V 19). Ostermejeris jiems atsakė nauju raštu, išspausdintu 1786 m., *Bedenken über einen Entwurf zu einem neuem Littauischen Gesangbuch von Cantor Mielcke und Pfarrer Meissner nebst vorangesetzten Bericht von der Veranlassung dazu.* Į tai kitais, 1788, metais Milkė

atsikirto spausdinta devynių lankų brošiūra *Bescheidene Beantwortung des Bedenkens, so Herr Pfarrer Ostermeyer von Trempen, über einen Entwurf zu einem neuen Littauischen Gesangbuch bekannt gemacht, ans Licht gestellt von C. G. Mielcke,* kuriame iš dalies palietė ir kitą Ostermejerio raštą, kur šis pasislėpė po Milkės gynėjo Sincero slapyvardžiu, *Sinceri Schreiben an der Pfarrer Ostermeyer zu Trempen von diesem selbst mit den nöthigen Antworten ans Licht gestellet.* Ir nors vėliau Milkė polemikoje jau nebedalyvavo, bet Ostermejeris vis nerimo, ir, 1787 m. gavęs pirmąjį Milkės nespausdintą raštą, 1789—1791 m. atsakė į jį net keturiomis brošiūromis viena antrašte *Apologie des neuen Littauischen Gesangbuches weder die Mielckischen Beschuldigungen.* O giesmyno nepilnumo priekaištui atremti jis 1791 m. išspausdino papildomą 32 giesmių rinkinėlį, tuo būdu padidinęs savo pateiktų giesmių skaičių ligi 540. Dar kartą prie tos polemikos ir prie visų jam iškeltų priekaištų Ostermejeris grįžo 1793 m., kada savo išleistoje knygoje *Erste Littauische Liedergeschichte* iš 320 puslapių 87 puslapius paskyrė istorinei apžvalgai visos tos polemikos su Milkėmis. Kita knygos dalis skirta lietuviškųjų giesmynų istorijai ir lietuviškųjų giesmių autorių biografijoms.

Visas tas karštas Ostermejerio giesmyno gynimas jo vis dėlto neišgelbėjo: pats faktas, kad dėl jo polemizuojama, visi tie, nors dažnai ir nepagrįsti, priekaištai taip įbaugino ir kunigus, ir tikinčiuosius, kad kiti tiesiog bijojosi imti giesmyną į rankas, ir spaustuvininkas leidėjas, negalėdamas jo išplatinti, visą leidinį pardavė makulatūrai, dėl ko šio giesmyno egzemplioriai virto didžiausia retenybe. Ir dėl to tai ir 1792 m. buvo pakartotas be jokių pakeitimų senasis Kvanto — Berento — Šimelpenigio giesmynas.

Visuose Milkių ir jų šalininkų priekaištuose Ostermejeris matė tik asmeninę intrigą ir pavydą. Nėra abejonės, kad to asmeniškumo čia buvo daug; tai aiškėja ir iš karšto polemikos tono; nereikia pamiršti, kad daug blogesni už Ostermejerio senieji giesmynai niekados panašios kritikos nesukeldavo. Kita vertus, naujas giesmynas ne tik nebuvo blogas, bet net daug už oficialųjį geresnis. Bet mums tie visi priekaištai ir jų atrėmimas yra ypač tuo įdomūs, kad tai buvo pirmas lietuviškas literatūrinis ginčas, kurio objektas buvo lietuviškoji knyga. Deja, apie visą tą polemiką tuo tarpu tegalime kalbėti pasirėmę viena ta Ostermejerio *Liedergeschichte,* nes visi kiti

atskiri poleminiai raštai, kurių tebuvo išspausdintas mažas egzempliorių skaičius ir kurie buvo tik privačiai platinami, o kartais tik ranka nurašomi, dabar beveik niekur neužeinami; keletą brošiūrų, kaip matyti iš spausdintų katalogų, turi Britų muziejaus biblioteka Londone. Tuo tarpu aiškus daiktas, kad ir Ostermejeris nebuvo visiškai objektyvus, o Milkės priekaištus žinome tik iš Ostermejerio atpasakojimų ir dalimi iš pastabų jo 1800 m. gramatikoje.

Bet Milkės, palaidoję Ostermejerio giesmyną, patys nedaug telaimėjo. Tuo laiku, kada ėjo visas ginčas, jie buvo paruošę kitą giesmyną, kurio pagrindą sudarė jų tėvo Petro Gotlibo Milkės surinktoji medžiaga ir giesmės, parašytos kunigo *Jono Enriko Kuncmano* (gimusio 1707 m. ir mirusio 1755 XI 27), Bernardo Andersono uošvio, Karaliaučiaus, paskiau Stalupėnų kunigo, taip pat Tilžės, prieš tai Kalninkų klebono *Vilhelmo Regės* (gimusio 1716 III 16 ir mirusio 1791 m.) ir Gilijos klebono *Kristijono Mykolo Piečio* (Pötsch) (gimusio 1730 IX 26 ir mirusio 1806 XII 13). Giesmynas buvo apėmęs 215 giesmes, kurių 163 buvo verstos ir 52 parašytos originaliai, daugiausia Milkės tėvo. Prie giesmyno buvo pridėta ir kunigo Piečio paruošta maldaknygė lietuvių mokykloms. Tačiau gali būti, kad ryšium su visu tuo triukšmu, kilusiu dėl Ostermejerio giesmyno, nei vienas leidėjas nenorėjo rizikuoti leisti privatinį giesmyną; šis Milkės giesmynas išliko rankraščiu ir tik 1874 m. per Tilžės klebonijos gaisrą jis buvo K. T. Hoffheinzo surastas ir 1891 m. Tilžės *Mitteilunguose* aprašytas. Bet pats Kristijonas Gotlibas Milkė rankų vis dėlto nenuleido ir ruošė kitą giesmyną, kurį jam pagaliau pavyko išspausdinti tik 1806, paskutiniaisiais savo gyvenimo metais. Tai *Senos ir naujos Krikszczioniszkos Giesmės,* išspausdintos Karaliaučiuje Heringo spaustuvėje ir lėšomis. Giesmynas apėmė 566 giesmes, taigi, palyginti su oficialiuoju giesmynu, jis buvo dar padidintas. Pats Milkė čia davė 101 giesmę, 8 paėmė iš K. Lovyno, 8 iš P. Šrederio, vieną net iš paties Ostermejerio. Leidėjas, norėdamas padaryti giesmyną tinkamą ypač seniams naudoti ir vartoti, užsakė specialias didžiąsias raides; tai ypač padidino spausdinimo išlaidas. Naujajam giesmynui platinti buvo reikalinga ir atitinkama propaganda, bet nebuvo kam ja rūpintis, nes Milkė mirė tais pačiais metais, kuriais buvo išspausdintas jo giesmynas. Tuo tarpu giesmynas sukėlė daugelio kunigų nepasitenkinimą, ir Gumbinės kunigo *Karo-*

liaus Gotardo Keberio (gimusio 1756 X 25 ir mirusio 1835 I 7) pastangomis konsistorija uždraudė giesmyną platinti. O spaustuvininkui Heringui subankrutavus (tą bankrotą paskubino giesmyno, į kurį buvo įdėta daug pinigų, nepasisekimas), Milkės giesmynas, kaip ir Ostermejerio, buvo parduotas makulatūrai ir virto tokia pat retenybe, kaip ir anas giesmynas.

Nors kunigai ir toliau tenkinosi senu, netaisytu giesmynu, bet tikintieji reikalavo naujų, populiaresnių giesmių. Šį reikalavimą ir patenkino 1800 m. pirmą kartą išleistas privatinis giesmynas, pavadintas *Wisokios naujos Giesmes arba Ewangeliszki Psalmai*, paprastai ligi šiol psalmynu vadinamas. Tai giesmynas, skiriamas ne bažnyčioje, bet namie vartoti. Jį sudarė buvęs kareivis, Nidos ūkininkas *Kristijonas Mertikaitis*, kuris pagrindu paėmė panašų vokiečių giesmyną. Dalį giesmių Mertikaitis pats išvertė, dalį gavo iš keliaujančio mokytojo *Kristijono Demkio*, taip pat iš Ostermejerio ir oficialinių giesmynų; gal ėmė ir iš tų palaidų giesmynėlių, kurie buvo spausdinami XVIII a. antroje pusėje, nors tų giesmynėlių atžymėjimas antraštiniame lape Mertikaičio buvo tiesiog išsiverstas iš vokiškos antraštės, kur taip pat buvo paminėti ir palaidi giesmynėliai; bent giesmių, paimtų iš mums žinomų palaidų Andersono, Meisnerio, Lovyno ir Zudnachovijaus lietuviškų giesmynėlių, psalmyne nėra. Nors psalmynas visų kunigų, ypač Milkės 1806 m. giesmyno prakalboje, buvo smarkiai išpeiktas, jis rado liaudyje didelį pasisekimą ir buvo nuolatos didinamas ir iš naujo kartojamas, pradžioje paties Mertikaičio, paskiau kitų redaktorių. 1800 m. leidime buvo tik 113 giesmių, 1817 m. — 147 giesmės, 1820 m. — 179, 1825 m. — 323 (buvo pridėta antra dalis), 1856 m. — 364 (pridėta trečia dalis). Vėlesnieji giesmių priedai buvo imami daugiausia iš oficialinių giesmynų, iš dalies iš P. Kelkio *Nusidawimų*, ir tuo būdu psalmynas vis labiau artėjo prie oficialaus giesmyno. Viso žinome apie 30 jo leidimų, kurių autentiški buvo 1800, 1817, 1820, 1825, 1838, 1846, 1856, 1864, 1868, 1874, 1876, 1879, 1897, 1898, 1903 m. leidimai, o be jų mažiausia 10 leidimų buvo išspausdinta kitų leidėjų, susigundžiusių geru giesmyno pasisekimu ir galimumu iš jo pasipelnyti.

Psalmyno pasisekimas pagaliau privertė ir Karaliaučiaus konsistoriją susirūpinti nauja oficialaus giesmyno redakcija, kuri nuo

1753 m. nebuvo keičiama. Darbas buvo patikėtas anam Milkės giesmyno priešui, kunigui *Karoliui Gotardui Keberiui*, kuris 1832 m., turėdamas jau apie 80 metų amžiaus, išleido savo *Isz naujo perweizdetas ir pagerintas Giesmių Knygas.* Jos buvo sudarytos iš trijų dalių: pirmoji apėmė pagrindinį Kvanto — Berento — Šimelpenigio giesmyną, antroji Glozėrio — Berendo giesmyną, trečią dalį naujai sudarė Keberis, įdėjęs čia 132 giesmes, kurių 47 pats parašė, 60 paėmė iš savo kadaise išpeikto Milkės, 16 iš Ostermejerio, 5 iš Šrederio ir 4 iš K. Lovyno. Tuo būdu iš pagrindo tai buvo grynai kompiliacinis giesmynas, kuriame tik vienas Keberis davė naujų, kitur nespausdintų giesmių. Šis giesmynas buvo iš karto išleistas dviem įvairiais formatais.

Keberiui mirus, tolimesnis giesmyno redagavimas ir naujų jo leidimų paruošimas buvo duotas *Pridrikiui Kuršaičiui* (gimusiam 1806 IV 24 ir mirusiam 1884 VIII 23), kuris 1841 m. išleido pirmąjį savo ištaisytą leidimą, pavadintą *Pagerintos Giesmju Knygos kuriosa brangiausios senos ir naujos Giesmes suraszytos podraug su Maldu Knygomis. Isz naujo perweizdėtos per F. K.* Čia Kuršaitis nepasinaudojo Keberio leidimu, bet rėmėsi senu oficialiniu leidimu, kurį jis tačiau smarkiai ištaisė. Šio išspausdinto leidimo rinkinys, knygą išspausdinus, nebuvo išardytas, bet paliktas spaustuvėje ir iš jo buvo atmušti dar keli leidimai, kuriuose atsirado daugybė klaidų dėl to, kad ne tik atskiroms eilutėms, bet ir ištisiems puslapiams bespausdinant suyrant, korektūra buvo atitaisoma spaustuvės pačios, be redaktoriaus. Ir tik 1865 m. leidimui Kuršaitis visas tas suirusias dalis iš naujo perkoregavo. Iš 1865 m. leidimo buvo atlietas stereotipas, iš kurio buvo atmušti vėl keli leidimai.

Tuo tarpu 1853 m. Kuršaitis paruošė atskirą giesmynėlį mokykloms *Suglaudimas Giesmju ant wartojimo ewangeliszkose Prusu Szuilese bey Szuil-Mokįtoju Szuilese.* Viso čia įdėta 64 giesmės ir 16 puslapių litografuotų gaidų. O kitais, 1854 metais Kuršaitis paruošė giesmyną ir maldaknygę lietuviams kareiviams *Giesmju bey Maldu Knygos Karaliszkojo Prusų Waisko,* kur iš visų 150 giesmių 87 sudėjo ar ištaisė pats, o kitas paėmė iš kitų giesmynų. Šis giesmynėlis savarankiška knyga buvo pakartotas 1862 m., nors jau 1857 m. Kuršaitis jį sujungė su mokykliniu giesmynėliu ir išspausdino pradžioje savarankišku oficialaus giesmyno priedu *Treczioji Dalis Giesmju Knygu,*

kuriose randasi geroks skaitlius nauju krikszczioniszku Giesmju (Suglaudimas wisu Szwiezuju Giesmju, kurios zalnierizkosa Giesmju Knygose bey tarp anu 64 Giesmju Szuilems priskirtuju randasi). Vėlesniuose oficialaus giesmyno leidimuose šis giesmynas atskiru savarankišku antraštiniu lapu buvo pridedamas trečiąja dalimi.

Kuršaičio giesmyno redakcija sudarė pagrindą visų vėlesniųjų leidimų, kurių du leidimai 1877 m. buvo kiek perredaguoti buvusio *Nusidawimų apie Ewangelijos Praplatinimą* redaktoriaus *Pridrikio Kelkio* (gimusio 1801 VI 10 ir mirusio 1877 II 19), o 1896—1897 m. naujai visą giesmyną perredagavo Verdainės vyskupas *Strukas* ir *Mykolas Kibelka* (gimęs 1837 IX 7 ir miręs 1906 VII 6).

Be šių giesmynų, skiriamų vartoti bažnyčiose, tarpais buvo leidžiami ir mažesni giesmynėliai vartoti namie ir mokyklose. Labguvos, paskiau Tilžės kunigas, nuo 1849 m. superintendentas *Karolius Vilhelmas Otto Glogau* (gimęs 1805 XI 14 ir miręs 1875 m.) 1855 m. mokykloms išvertė tokį pat giesmynėlį, kaip ir Kuršaitis — *64 Giesmes Szuilems isz Giesmju Knygu iszskirtos;* tik Kuršaičiui teko savo leidinėlį prijungti prie oficialaus giesmyno, o Glogau giesmynėlis virto oficialiuoju mokykliniu giesmynėliu, kurio ligi 1924 m. pasirodė 16 leidimų, o nuo trečiojo leidimo, pasirodžiusio 1858 m., jis buvo padidintas dar 16 giesmių ir pavadintas *80 Giesmes Szuilems.* 1861 m. P. Kelkis atskirai atmušė savo giesmes, kurios anksčiau buvo spausdintos *Nusidawimuose,* ir išleido atskiru rinkinėliu, pavadintu *Giesmes apie Ewangelijos Praplatinimą,* kurių pirmas leidimas apėmė 126 giesmes, antras 1863 m. leidimas 131 giesmę; šios knygutės pasirodė dar 1866 ir 1879 m. leidimai. Nedidelius giesmynėlius buvo dar paruošę *Mykolas Šapalas* (gimęs 1827 XII 8 ir miręs 1884 XII 3), sektantas *Klimkus Grigelaitis* (gimęs 1750 m. ir miręs 1825 m.), taip pat sektantas *Ernestas Pušys* (gimęs 1740 m. ir miręs 1818 XII 21), *Endrikis Kalvaitis, Jonas Pipiras* (gimęs 1833 IV 23 ir miręs 1912 III 29), *Vilius Kučius* (gimęs 1861 m. ir miręs 1919 VIII 21), *Dovas Skėrys* (gimęs 1864 VIII 31 ir miręs 1929 IX 20), misininkas *Kristupas Lokys* (gimęs 1860 XII 12 ir miręs 1936 XI 22), *Mykolas Kundrus, Kristupas Lėkšas* (gimęs 1872 VIII 31 ir miręs 1941 III 30), *Jurgis Endrikis Endriulaitis* (gimęs 1864 m.) ir kiti, kurie dažnai savo giesmių rinkinėlių ir nepasirašydavo. Tačiau tokių giesmynėlių išplatinimas buvo labai ribotas.

IX. *BIBLIJOS* VERTIMAS Į LIETUVIŲ KALBĄ

Visur, kur tik reformacijos sąjūdis kiek sustiprėdavo, tuoj būdavo keliamas *Biblijos* vertimo į vietos kalbas klausimas, ko ilgą laiką nepriimdavo katalikų bažnyčia, tardama, kad laisvas *Šventraščio* skaitymas gimtąja kalba ir jo laisvas komentavimas tesukeliąs daugybę klaidingų aiškinimų, o iš to atsirandančios įvairios atskalos ir erezijos. Tačiau kultūrinė kiekvieno tokio vertimo reikšmė visados būdavo labai didelė: tauta, kuri gaudavo *Bibliją* savo kalba, jau negalėdavo be pėdsakų išnykti, o turtinga *Biblijos* kalbos atsarga paruošdavo dirvą ir šiaip atitinkamos kalbos literatūrai. Čia ir glūdi vienas didžiausių reformacijos nuopelnų ne tik toms tautoms, kurios priėmė reformaciją, bet ir toms, kurios liko katalikiškos, nes protestantų *Biblijos* vertimai iššaukdavo ir atitinkamus katalikų vertimus.

Į lietuvių kalbą *Bibliją* pradėta versti, iš pradžių dalimis, dar prieš pirmųjų lietuviškų knygų atsiradimą. Ir *Biblijos* vertimo į lietuvių kalbą reikalas pergyveno tam tikrą raidą, turi tam tikrą istoriją, iš dalies aprašytą Kvanto 1735 m. *Biblijos* prakalboje, L. Rėzos knygoje *Geschichte der litauischen Bibel* 1816 m., P. Kuršaičio 1864 m. straipsnyje, M. Stankevičiaus, E. Reinholdo ir iš dalies S. Kotto Chilinskio *Biblijos* monografijose, A. Dambrausko (A. Jakšto) straipsniuose *Žinyčioje* 1902 m. ir *Sotere* 1933 m., J. Reitelaičio (R-čių Jono) straipsniuose *Vadove* 1912 ir 1913 m., A. Bruožio (A. B. Klaipėdiškio) *Prūsų lietuvių raštijoje,* mano straipsnyje *Lietuviškojoje enciklopedijoje* 1933 m., V. Falkenhahno Bretkūno monografijoje 1941 m. ir kt.

Kaip anksčiau minėta, jau 1544—1545 m. Karaliaučiuje buvo kilusi mintis, einanti iš kunigaikščio Albrechto rūmų, versti visą *Bibliją* į lietuvių ir lenkų kalbą. Šio darbo organizavimas ir vykdy-

mas buvo pavestas *Stanislovui Svetkui Rapolioniui.* Kiek jis to darbo buvo atlikęs ir ar apskritai buvo pradėjęs, iš išlikusių ano laiko dokumentų tuo tarpu neįmanoma nustatyti. Kunigaikštis Albrechtas 1545 m. gegužės 17 d., t. y. vos keturioms dienoms praėjus nuo Rapolionio mirties, rašydamas Lasockiui, tik nurodo, kad mirtis sutrukdžiusi *Senojo* ir *Naujojo Testamento* vertimo organizavimą, bet net nesako, į kurią kalbą buvo nusistatyta versti. Senesnieji rašytojai, jų skaičiuje ir Rėza, taria, kad projektuota versti į lietuvių kalbą. J. Gerulis rašo apie sumanytą vertimą į lenkų kalbą; tai patvirtina ir paties Rapolionio susirašinėjimas su Krokuva dėl įsteigimo Karaliaučiuje lenkiškos spaustuvės *Biblijai* spausdinti. Tačiau atrodo, kad Rapolionis turėjo organizuoti ir, kaip teologijos autoritetas, kontroliuoti tiek lietuviškąjį, tiek lenkiškąjį vertimą, bet pats tebuvo pradėjęs versti tik į lietuvių kalbą. Jam mirus, Karaliaučiuje neliko autoritetingo asmens, kuriam būtų buvę galima patikėti vertimo kritiką ir priežiūrą, ir pats sumanymas buvo atidėtas tolimesniam laikui, juo labiau kad ir kitas asmuo, kuris vertime turėjo vaidinti žymų vaidmenį, kaip geriausias lotynų, graikų ir hebrajų kalbų žinovas, *Abromas Kulvietis,* mirė beveik vienu laiku su Rapolioniu, *Biblijos* lietuviškajam vertimui tesuspėjęs patarnauti savo išverstomis Dovydo psalmėmis, kurių žymi dalis tebuvo išspausdinta 1570 m. Mažvydo giesmyne. Tačiau galimas daiktas, kad tų psalmių vertimo mintis nebuvo susieta su projektu *Bibliją* versti.

Daug arčiau siejamas su *Biblijos* vertimo projektu kitas Mažvydo bendradarbis, *Augustinas Jomantas* (seniau: Jamontas), taip pat Dovydo psalmių vertėjas, kurio išverstos dvi psalmės buvo išspausdintos 1570 m. Mažvydo giesmyne ir kuriam priskiriama, kaip jau buvo rašyta ankstybesniajame skirsnyje, to paties giesmyno grupė dešimties psalmių, atskiru skirsneliu įdėtų be jų vertėjo parašo. Apie jį išliko oficiali žinia, kad jis buvęs apsiėmęs išversti į lietuvių kalbą visą *Naująjį Testamentą* ir kad dar porą mėnesių prieš mirtį (jis mirė ne vėliau kaip 1576 m. gegužės mėnesio pradžioje), 1576 m. sausio 6 d., jis buvo gavęs oficialų paraginimą paskubinti *Naujojo Testamento* vertimą, kad jį būtų galima tuojau atiduoti spaudai. Šis raginimas rodo, kad darbas jau buvo toli pažengęs į priekį, jei jau buvo kalbama apie spausdinimą. Tačiau visai galimas daiktas, kad

jis buvo išvertęs ir *Senąjį Testamentą,* nes 1570 m. Mažvydo giesmyno skirsnyje „Redas Jutrinas" kunigams yra uždedama pareiga „ant kosznos Jutrinas" skaityti lietuviškai ir vieną „paguldimą" iš *Senojo Testamento* „pradėjus nůg Moises". Toks reikalavimas būtų buvęs neįmanomas, jei nebūtų buvęs jau paruoštas *Senojo Testamento* vertimas. Deja, jam mirus, vertimas, matyti, buvo dingęs, nebent vėliau būtų patekęs į Bretkūno rankas, kuris ir galėjo juo kiek savo vertimui pasinaudoti, juo labiau jei yra tikras V. Falkenhahno spėjimas, kad Bretkūnas tobulinosi lietuvių kalboje pas Jomantą Ragainėje. Pagaliau jo vertimas galėjo patekti ir į Simano Vaišnoro rankas, kuris buvo Jomanto įpėdinis Ragainėje.

Bet tuo tarpu, kol dar nebuvo pilno *Naujojo Testamento* vertimo su išverstomis evangelijomis, teko bažnyčiose tenkintis evangelijų ištraukomis su jų turinio atpasakojimu pamokslų forma, vadinamomis postilėmis, kurios vėliau katalikų raštijoje buvo vadinamos ir homilijomis. Visai galimas daiktas, kad tokių postilių savo parapijos reikalui daug kas kunigų buvo paruošęs, bet seniausia mus pasiekusi rankraštinė postilė yra *Yschguldimas Ewangeliv per wisus Mettus,* pagal jos saugojimo vietą vadinama Wolfenbüttelio postile. Ją pirmą kartą Karaliaučiaus Wolfenbüttelio bibliotekoje buvo užtikęs 1896 m. profesorius Schmidtas-Wartenbergas iš Čikagos, o smulkiai, moksliškai aprašė, pateikęs ir plačias ištraukas, *Vilius Gaigalaitis* (gimęs 1870 IX 27 ir miręs 1945 XI 30), 1897 m. pirmą kartą apie ją painformavęs Tilžės *Mitteilunguose* ir 1900—1902 m. ten pat išspausdintoje savo monografijoje *Die Wolfenbütteler litauische Postillenhandschrift aus dem Jahre 1573.* Tai dviejų dalių 692 puslapių išlikęs rankraštis, parašytas tarp 1563 ir 1573 m., kurio įrišime yra įspausta „Johann Bielavk", o antraštiniame lape pažymėta „Michael Sappun Bartensteinensis". Pirmasis — tai nuo 1573 m. Jurbarko (Įsruties) kunigas *Jonas Bylaukis* (miręs 1603 X 5), antrasis — nuo 1579 m. Žydkiemio, nuo 1586 m. Kusų ir 1595 m. Pilupėnų kunigas *Mykolas Sapūnas* (miręs 1630 m.). Be to, V. Falkenhahnas savo Bretkūno monografijoje iš rankraščio rašto lyginimo nustatė, kad rankraščio nurašinėjime dalyvavo ir buvęs nuo 1577 m. precentorium, o vėliau ir kunigu Kraupiške, nuo 1593 m. Tilžėje *Patroklas Velverus* (miręs 1598 m.). Nors pačiame rankraštyje yra padėtos net dviejų

asmenų pavardės, ligi šiol nenustatyta, kas tą postilę parašė. Visai aišku, kad tiek Velverus, tiek Sapūnas tebuvo to rankraščio nurašinėtojai, nes jo sudarymo metu jie nei kunigais dar nebuvo; Sapūnas, bet to, galėjo būti ir to rankraščio savininkas, paveldėjęs jį iš 1603 m. mirusio Bylaukio ir padėjęs savo pavardę rankraštyje tada, kada jį buvo gavęs. Bylaukis buvo už juos daug vyresnis, bet ir jis rankraštyje nenurodytas autoriumi; jo pavardės išspausdinimas rankraščio įrišime nebūtinai turi reikšti, kad jis ir patį rankraštį buvo parašęs. Jei tai būtų jo darbas, tai ir visas rankraštis būtų jo ranka parašytas, o ne nurašomas kelių asmenų, kaip iš tikrųjų buvo. Greičiausia jo kaipo vyresniojo vadovaujamų rankraštis buvo visų jų nurašomas iš pasiskolinto svetimo originalo. E. Hermannas kėlė mintį, ar tik ne Augustinas Jomantas buvo tikrasis šio darbo autorius. Šis spėjimas gali rasti atramą tame, kad Jomantas tikrai vertė *Naująjį Testamentą*, taigi iš ten galėjo paimti ir savo evengelijų tekstus. Kita vertus, postilės surašymo metu jis dar buvo gyvas, tai ir galėjo savo rankraštį paskolinti nurašyti tiems jaunuoliams, kurie dar ruošėsi į kunigus. Tačiau labiau kategorišką išvadą galima būtų padaryti tik tuomet, jei būtų nustatyta, kad kalboje žinomų Jomanto tekstų, išspausdintų Mažvydo ir Zengštako giesmynuose, yra tos pačios tarminės ir gramatinės ypatybės kaip ir postilėje. O šiaip šis klausimas ligi šiol lieka neišspręstas. Už Jomantą galėtų sakyti dar ir tas faktas, kad postilėje yra įdėtos ir nuotrupos dviejų giesmių, kurios yra ir 1566 m. Mažvydo giesmyne, tik postilėje jos yra kiek pakeistos. Jas pakeisti galėjo ir pats tų giesmių autorius. Pagaliau gali būti, kad ir Bretkūnas su šiuo rankraščiu turėjo ką nors bendra, nes jis 1589 m. rašė, kad esąs išvertęs *Postillam Corvini in Euangelia Domicilia*, o šios postilės antraštėje yra pažymėta, kad ji iš dalies yra išversta iš to paties Corvino. Kiek tai liečia postilės turinį, tai ji daugiausia versta iš įvairių šaltinių, bet joje yra daug ir originalinių įtarpų, kurių nėra tuose originaluose, iš kurių ji buvo sulietuvinta.

Wolfenbüttelio postilė, kuri galėjo būti naudojama tik tų kunigų, kurie savo parapijų reikalui buvo ją nurašę, savaime negalėjo patenkinti reikalavimo turėti bent lietuviškus evangelijų tekstus. Šį reikalą pirmas sutvarkė mums jau žinomas Mažvydo pusbrolis ir

jo raštų leidėjas *Baltramiejus Vilentas*, kuris, susidorojęs su Mažvydo raštų leidimu, kas jam atėmė keliolika metų laiko, toliau jau savarankiškai tęsė Mažvydo darbą, tarp ko kita 1579 m. paskelbęs *Euangelias bei Epistolas, Nedeliu ir schwentuju dienosu skaitomosios.* Tas evangelijas Vilentas vertė dešimtį metų ir išleido Karaliaučiuje Jurgio Osterbergerio spaustuvėje, knygą paaukojęs kunigaikščiui Jurgiui Pridrikiui. Be evangelijų, čia dar įdėta *Historia apie Muka ir Smerti Pona Musu Jesaus Christaus* ir ištrauka iš *Senojo Testamento* „Jesaias LIII". Tie pirmieji spausdinti lietuviški evangelijų tekstai savaime negalėjo būti visiškai tobuli, juo labiau kad jie buvo versti ne iš hebrajų ar lotynų kalbos, bet iš vokiško vertimo, nors Vilentas naudojo ir katalikų evangelijų vertimą į lenkų kalbą. Knygos prakalboje Vilentas pasisako, kad jo vertimas buvęs peržiūrėtas lietuviškai gerai mokančių kunigų, bet tuo tarpu dar nepaaiškėjo, kas buvo tie jo vertimo korektoriai ir taisytojai; greičiausia tai buvo tie patys iš dalies Mažvydo, iš dalies Bretkūno bendradarbiai. Vilento evangelijos buvo iš karto autorizuotos ir, pavyzdžiui, kada 1591 m. Bretkūnas leido savo postilę, tai nors jis jau buvo savarankiškai visą *Bibliją* išvertęs, kartu su visomis evangelijomis, jo postilės evangelijų tekstai buvo paimti ne iš jo *Naujojo Testamento* vertimo, bet iš Vilento vertimo. Lygiai taip pat ir 1600 m. reformatų Morkūno postilėje, išspausdintoje Vilniuje, visi evangelijų tekstai taip pat buvo paimti iš Vilento. Net ir vėlesnieji katalikiškieji evangelijų vertimai, išskyrus tik Daukšos postilės evangelijų ištraukas, taigi Jaknavičiaus evangelijos, o per jas ir *Punktų Sakimų* evangelijų ištraukos, ir net Juozo Arnulpo Giedraičio vertimas remiasi tuo pačiu Vilentu, tik kiek ištaisytu, priartintu prie *Vulgatos* teksto. Bet ir Daukša versdamas turėjo rankose ir Vilento vertimą. Šis Vilento evangelijų pritaikinimas katalikams buvo pirmą kartą atliktas dar XVII amžiaus pradžioje, t. y. dar prieš tai, kada Jaknavičius paruošė Sirvydo *Punktams* evangelijų vertimus. Vytauto Didžiojo universiteto Vilento evangelijų egzemplioriuje trys evangelijos yra ištaisytos ir sukatalikintos ta pačia ranka, kuri tame pačiame egzemplioriuje padėjo ir XVII amžiaus pradžios datą. Tik šiuo tarpu sunku pasakyti, ar taisytojas tebuvo ištaisęs anas tris evangelijas, ar tai buvo tik jo darbo pradžia, o paskiau jis jau ne pačioje Vilento knygoje, bet atskirai

ištaisė ir kitas evangelijas. Bet atitinkamo išlikusio katalikiško evangelijų teksto mes neturime: nei Daukšos, nei Sirvydo — Jaknavičiaus vertimai nėra tie patys iš Vilento korektūros, nors Jaknavičiaus vertime ir galima pastebėti tos korektūros įtaką.

Abudu išlikę 1579 m. Vilento evangelijų egzemplioriai — Vytauto Didžiojo universiteto (iš prof. Jauniaus knygų, per Seminarijos biblioteką) ir Karaliaučiaus universiteto bibliotekos — yra sujungti į vienerias knygas su kitu tais pačiais metais išspausdintu Vilento darbu — *Enchiridion Catechismas maszas del paspalitu Plebonu ir Koznadiu paraszitas;* tai greičiausia abudu spaudiniai iš spaustuvės išėjo drauge. Bet evangelijos tuomet buvo išleistos pirmą kartą, o enchiridiono tai buvo jau antrasis leidimas, nes ir pats Vilentas pasisako prakalboje, kad pirmąjį enchiridiono leidimą jis buvęs anksčiau paskelbęs, o dabar jį leidžiąs antrą kartą, tik padidintą ir papildytą. Kadangi nei vieno to pirmojo leidimo egzemplioriaus nėra išlikusio, tai buvo abejonių, kada jis buvo išleistas. Daukantas viename savo laiške sakėsi pats turėjęs 1575 m. Vilento enchiridiono leidimą; ši žinia atrodė kiek abejotina, nes išsaugotoje Daukanto bibliotekoje nei to, nei antrojo Vilento enchiridiono leidimo neišliko nei vieno egzemplioriaus. Tačiau J. Gerulio surasti archyviniai duomenys Daukanto teigimą patvirtino: Karaliaučiaus rūmų išlaidų knygoje pažymėta, kad 1575 m. buvo sumokėta 7 markės ir 30 šilingų už išspausdinimą 25 egzempliorių „des littauischen Catechismi Lutheri". Čia aiškiai kalbama apie tą patį pirmąjį Vilento katekizmo leidimą, nes antraštėje jis ir vadinamas Liuterio katekizmu. Pats Vilento susirūpinimas to katekizmo vertimu gali būti paaiškintas jo darbu leidžiant Mažvydo raštus: jis ruošėsi pakartoti ir 1547 m. Mažvydo katekizmą, iš dalies paties Mažvydo išplėstą; bet, įsitikinęs, kad toks katekizmas, kokį parašė Mažvydas, negali ištisai patenkinti bažnyčios reikalavimų, jis iš Mažvydo tepaėmė vieną jo išplėstą skirsnelį „Trumpas klausimas ir prieprowimas tu kurie nor prijimti Sacramentą Altoriaus", o prie jo jau pridėjo viso Liuterio katekizmo vertimą. Tik nėra žinios, ar ši Mažvydo ištrauka tepasirodė 1579 m. leidime, ar ji buvo pridėta jau ir prie 1575 m. enchiridiono; vis dėlto atrodytų, kad 1575 m. leidime ji galėjo sudaryti viso leidimo, daug trumpesnio už 1579 m., pagrindą.

Abudu Vilento leidinius, tiek evangelijas, tiek enchiridioną, 1612 m., kiek ištaisęs, pakartojo Lozorius Zengštakas, o 1882 m. persispausdino F. Bechtelis A. Bezzenbergerio leistoje serijoje „Die litauische und lettische Drucke" su Vilento ir jo raštų kalbos apibūdinimu.

Nors Vilento evangelijų vertimas ilgam laikui virto lyg ir oficialiniu bažnytiniu tekstu, vis dėlto, matyti, daug kas juo nebuvo patenkintas, ir *Jonas Bretkūnas*, 1579 III 6 ėmęs versti *Bibliją* į lietuvių kalbą, darbą pradėjo kaip tik ta dalimi, evangelijomis, kurių ištraukos buvo Vilento išverstos, ir davė visiškai skirtingą nuo Vilento vertimą. Visai galimas daiktas, kad Bretkūnas, pradėdamas versti evangelijas, iš pradžių ir nebuvo manęs visos *Biblijos* versti, o tik ilgainiui jo darbas išsiplėtė į visas *Biblijos* dalis ir buvo sėkmingai pabaigtas, nors ir nebuvo išspausdintas; rankraštis buvo išlikęs Karaliaučiaus universiteto bibliotekoje, jo nuorašo dalis *(Naujasis Testamentas)* — Karaliaučiaus valstybiniame archyve, o visa fotokopija — Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekoje. Visas rankraštis, pavadintas *Biblia, tatai esti Wissas Schwentas Raschtas, Lietuvischkai perguldītas per Jana Bretkuna Lietuwos Pleboną Karaliaucziuie 1590,* buvo padalytas į aštuonis tomus (dalis). Pirma dalis, apėmusi Maižiešiaus penkiaknyges, buvo pradėta versti 1588 VII 3 ir baigta 1590 XI 26; antra dalis — Jozuos, Rutos, Samueliaus (I—II), Karalių (I—II) knygos — buvo pradėta versti 1589 IX 13 ir baigta 1590 I 3; trečia — Kronikos, Ezdros, Nehemijos, Esteros, Jobo, Saliamono knygos — pradėta versti 1585 XII 2 ir baigta 1590 III 6; ketvirta — Jeremijos, Ezechijeliaus ir Danieliaus knygos — pradėta versti 1590 III 11 ir baigta 1590 VII 24; penkta — Prarakai su Apokripais — pradėta 1585 II 14 ir baigta 1590 IX 3; šešta — Dovydo psalmės — išversta tarp 1580 V 20 ir 1580 VII 5; septinta — Evangelijos su Apaštalais — pradėta versti 1579 III 6 ir baigta 1580 V 11; pagaliau aštunta dalis — Povilo, Petro, Jono, Jokūbo, Judos laiškai — pradėta versti 1579 X 10 ir baigta 1580 IV 1. Tuo būdu, pradėjęs *Naujuoju Testamentu,* Bretkūnas per vienuolika metų išvertė visą *Bibliją,* bet versdamas nesilaikė jokios griežtos eilės (L. Rėza mano, kad Bretkūnas darbą pradėjo pirmiausia versdamas tas *Biblijos* dalis, kurios labiausiai buvo liaudžiai reikalingos), nuolat peršokda-

mas iš vienos dalies į kitą, be to, tarpais darbą ir visai nutraukdamas (pvz., jis nieko nevertė nuo 1580 VII 7 ligi 1585 IX 20 ir nuo 1587 VI 9 ligi 1588 VII 2), ne tik verčiamas savo lietuvių kunigo Karaliaučiuje darbo, nes, be jo, turėjo aptarnauti ir vietos lenkus, bet labiausiai dėl kitų savo literatūrinių darbų: mat be anų, jau anksčiau minėtų, giesmynų ir kolektų, taip pat dviejų 1591 m. išspausdintos postilės tomų, jis buvo lietuviškai paruošęs ir eilę kitų, mūsų nepasiekusių raštų, kurių sąrašą jis pats 1591 m. buvo sudaręs (*Libelli a Johann Bretkio Borusso in Lithuanicam linguam translati: Augustana Confessio, Paruum Corpus doctrinae Christianae Johannis Wigandi* — išversta tarp 1567 V ir 1569 metų, *Schmalcaldii Articuli*, be to, išspausdinta *Postilla Coruini in Euangelia Dominicalia* ir *Biblia*). Be to sąrašo, yra žinomos nuotrupos jo istorinio darbo *Historia rerum prussicarum (Chronicon des Landes Preussen)*, rašyto apie 1584 m. Taigi vertimą užbaigęs po 11 metų ir 8 mėnesių darbo, faktiškai jis visą *Bibliją* išvertė per trejus metus ir septynis mėnesius.

Visas *Biblijos* rankraštis yra rašytas Bretkūno ranka ir pagrindiniam vertimo darbui jis padėjėjų neturėjo, nors visai galimas daiktas, kad jis gavo pasinaudoti Rapolionio ir Jomanto anksčiau jau pradėtais tos pačios rūšies darbais. Bretkūnui baigus vertimą, prasidėjo jo taisymas ir koregavimas. Pačiame *Biblijos* rankraštyje yra parašas tik vieno korektoriaus — *Zacharijo Blotnos vyresniojo* (mirusio 1602 X), Mažvydo bendradarbio Mikalojaus Blotnos sūnaus — ir savotiška „aprobata" Didžiosios Lietuvos Vidžių reformatų katecheto *Alberto Striškos*, kuris, matyti, pats nekoregavo, bet buvo atvykęs pas Bretkūną, siunčiamas Didžiosios Lietuvos evangelikų reformatų susipažinti su Bretkūno vertimu ir įsitikinti, ar jis tiktų ir Didžiosios Lietuvos evangelikams reformatams. Nors jo padėta aprobata iš akies galėjo ir nerimtai atrodyti, nes pats Striška nebuvo ne tik koks *Biblijos* žinovas ar bažnytinis autoritetas, bet net nebuvo ir kunigas, tačiau Bretkūnui šis jo parašas buvo labai reikšmingas, nes davė jam į rankas argumentą kovoti už *Biblijos* išspausdinimą, nurodant, kad jo vertimas tinkąs ne tik Mažosios Lietuvos liuteronams, bet ir Didžiosios Lietuvos reformatams. Kita vertus, Striškai ilgesnį laiką gyvenus pas Bretkūną, šis galėjo nemaža iš jo paimti

ir savo vertimui: visai galimas daiktas, kad daugumas Bretkūno vertimo lenkybių kaip tik jo iš Striškos buvo paimtos. Be to, pačiame Bretkūno tekste yra pataisų, įneštų ir kitų jo korektorių bei taisytojų; juos visus iš rankraščio lyginimo pavyko nustatyti Bretkūno monografijos autoriui V. Falkenhahnui *(Der Uebersetzer Johannes Bretke).* Svarbiausias taisytojas buvo *Danielius Gaidys (Gallus)* (miręs tarp 1602 ir 1607 m.), Laukiškių kunigas, kuris taisė Bretkūno rankraštį dar tuo metu, kada Bretkūnas buvo Labguvos kunigu. Be jo, dar taisė ir koregavo Priekulės kunigas *Pridrikis Masalskis* (miręs 1613 IV 17), Širvintų, vėliau Įsruties kunigas *Jonas Hopneris vyresnysis* (miręs 1593 m.), žinomas jau mums Jurbarko kunigas *Jonas Bylaukis* (nors rankraštyje ir nesurasta jo tiesioginių pataisų, bet jis dalyvavo konferencijose, šauktose *Biblijai* taisyti); Ragainės kunigas *Simanas Vaišnoras,* kuris, kaip ir Bylaukis, tik dalyvavo minėtose konferencijose, vaidindamas jose vieną žymiausių vaidmenų; Pilkalnio kunigas *Jurgis Musa* (miręs 1606 m.), galbūt Mažvydo bendradarbio Stanislovo Marciano-Musos sūnus; Širvintų, Viešvilės ir Ragainės kunigas *Jonas Gedkantas* (miręs 1619 m.), Mažvydo bendradarbio Tomo Gedkanto sūnus; Kraupiško ir Tilžės kunigas *Patroklas Velverus,* anksčiau minėtas ryšium su Wolfenbüttelio postile; pagaliau Rusnės kunigas *Mikalojus Siautila* (miręs 1595 m.). Jonas Hopneris vyresnysis, Mikalojus Siautila ir Patroklas Velverus lietuvių literatūrinio sąjūdžio dalyviais pasidarė mums žinomi tik nuo minėtosios Falkenhahno monografijos paskelbimo.

Vos pradėtas ir vėliau toliau tęsiamas Bretkūno vertimo darbas sukėlė didelį susidomėjimą tiek oficialinių Karaliaučiaus organų, tiek apskritai Mažosios Lietuvos kunigų. Ir jam dar galutinai darbo nebaigus, kunigaikščio Jurgio Pridrikio įsakymu gegužės mėnesį 1590 m. Bretkūno *Biblijai* peržiūrėti buvo į Ragainę sušaukta speciali lietuvių kunigų konferencija, kuriai vadovavo Simanas Vaišnoras. Ji numatė sau platų uždavinį, bet pirmiausia iškėlė reikalavimą, kad dar prieš *Biblijos* peržiūrėjimą būtų išleista Bretkūno postilė. Kada Bretkūnas 1591—1592 m. atliko konferencijos jam pavestą darbą, tai 1592 m. rugsėjo mėnesio įsakymu buvo sušaukta nauja konferencija tuo pačiu reikalu. Paaiškėjus, kad Bretkūnas savo vertimui nesinaudojo *Biblijos* hebraišku tekstu ir tą klausimą konferencijoje

iškėlus, pats Bretkūnas 1592 m. spalio mėnesį prašė specialinės konferencijos su hebraistais. Nors konsistorija tokios konferencijos sušaukimui ir pritarė, bet kažin kodėl ji nebuvo sušaukta. Tačiau po tų pirmųjų gana entuziastingų konferencijų *Biblijos* spausdinimo klausimas visiškai užkliuvo, nors dar 1593 m. gegužės mėnesį Bretkūnas prašė sušaukti naują konferenciją kalbai peržiūrėti. Kažin kokiais naujais sumetimais vyriausybė atsisakė nuo minties spausdinti lietuvišką *Bibliją*. Į savo laiškus Bretkūnas ištisais metais negaudavo atsakymo ir net įsižeidęs jis grasino, kad dėl tokio jo nepaisymo būsiąs priverstas ieškotis kito pono. Galimas daiktas, kad jis čia turėjo galvoje tą patį Didžiosios Lietuvos didiką Naruševičių, pas kurį dirbo Albertas Striška. 1595 m. antrojoje pusėje prasidėjo derybos dėl sąlygų, kokiomis galima būtų nupirkti iš jo vertimo rankraštį. Ir šios derybos užsitęsė kelerius metus, ir tik 1599 V 24 konsistorija pasiūlė kunigaikščiui sumokėti Bretkūnui už *Biblijos* rankraštį 500—600 guldenų. Tačiau rankraštis ligi mirties liko Bretkūno rankose ir buvo nuolatos jo taisomas ir koreguojamas. Jam mirus, rankraštis pagaliau pateko į valdžios rankas, bet išspausdintas nebuvo. Tą atšalimą Bretkūno *Biblijos* spausdinimo reikalu vieni aiškina cenzorių pavydumu, nes jie esą nenorėję per daug garsinti Bretkūno vardo, kuris ir šiaip jau kitų buvo vadinamas lietuvišku Liuteriu, nors iš tikrųjų *Bibliją* versdamas jis turėjęs daug daugiau sunkumų už Liuterį, nes jam teko versti turtingą *Biblijos* žodyną į vos tik pradėjusią formuotis literatūrinę kalbą. Tačiau, kiek tai aiškėja iš Falkenhahno paskelbtos archyvinės medžiagos, visi tie kunigai, kurie susidūrė su Bretkūno *Biblija*, patys reikalavo, kad ji būtų kiek galima greičiau išspausdinta, nors patys ir įnešė į vertimą tam tikrų korektūrinių pataisų. Daug patikimesnė priežastis atrodo politinė: nors bažnyčios vartojama oficialinė literatūra ir toliau buvo spausdinama lietuviškai, bet valdžios sferose nusistatoma jos ribų neplėsti, nes po truputį pradeda atgyti dar senieji kryžiuočių planai greičiau germanizuoti visus lietuvius, o šiam tikslui įgyvendinti lietuviškos *Biblijos* išspausdinimas būtų galėjęs sudaryti rimtą kliūtį. Juk kaip tik tuo pačiu laiku vienas uoliausiųjų Bretkūno *Biblijos* korektorių, Zacharijas Blotno vyresnysis, 1600 m. išspausdintos *Zemcziugos Theologiszkos* prakalboje nusiskundžia, kad įvairūs lietuvių kunigai esą daug įvairių

raštų prirašę, tik jų spausdinti negalį. Pagaliau *Biblijos* spausdinimo vilkinimą galėjo sukelti visos tos dėl *Biblijos* vertimo sukviestos konferencijos ir nuolatinis rankraščio taisymas, dėl kurių valdžios sferose galėjo susidaryti įspūdis, kad pats vertimas esąs labai netobulas ir kad dėl to jį rizikinga spausdinti.

Praėjus nuo Bretkūno mirties dvidešimčiai metų, naujai bandoma spausdinti *Bibliją*. Būtent, *Jonas Rėza* buvo sumanęs visą *Bibliją* paskelbti dalimis, pradedant labiausiai bažnyčios apeigoms reikalingomis. Darbas, kaip mums žinoma iš praėjusio skirsnio, buvo pradėtas 1625 m. išspausdintu Dovydo psalmynu. 1623 m. Rėza kreipėsi į vyriausybę, primindamas kunigaikščio Albrechto nuopelnus lietuvių tikybinei literatūrai kurti ir nurodydamas, kad nuo Zengštako laikų, t. y. nuo 1612 m., šis darbas esąs visiškai sustojęs. Jis siūlė jį vėl atnaujinti. Gavęs tam sumanymui oficialų pritarimą, jis pirmiausia nurašė iš Bretkūno rankraščio Dovydo psalmes, išsiuntinėjo jas eilei kunigų koreguoti ir, gavęs jų pataisas, 1625 m. išspausdino. Po to jis nurašė ir visą Bretkūno *Bibliją*, ruošdamasis tuo pačiu būdu ir visą ją ištaisyti ir išspausdinti, bet jam 1629 m. mirus maru, visas sumanymas buvo palaidotas. Kitos Bretkūno *Biblijos* dalys jau nebuvo spausdinamos, tik retkarčiais išlikusiu Bretkūno rankraščiu naudotasi ruošiant naujesniuosius vertimus, o naujaisiais laikais — sunaudojant turtingą Bretkūno kalbinę medžiagą kalbinėms studijoms.

Dalinę kompensaciją už savo *Biblijos* vertimo neišspausdinimą Bretkūnas gavo, kai 1591 m. buvo išspausdinta Osterbergerio spaustuvėje jo dvitomė *Postilla tatai esti Trumpas ir Prastas Ischguldimas Euangeliu Sakamuju Baszniczose Krikschczionischkose.* Pirmas tomas apėmė pamokslus nuo Advento ligi Velykų, antras nuo Velykų ligi Advento, taigi abudu kartu apėmė ištisus metus. Šios postilės išspausdinimą pagreitino Karaliaučiaus Knipavės kunigo Sebastijono Artomedijaus iniciatyva 1590 m. Ragainėje sušaukta kunigų konferencija, kurioje dalyvavo kunigai Jonas Hopneris vyresnysis, Simanas Vaišnoras, Zacharijas Blotno vyresnysis, Jonas Bylaukis, Aleksandras Rodūnionis jaunesnysis (miręs apie 1591—1592 m. Kaukėnų kunigu) ir Danielius Gaidys (Gallus). Savo nutarimu paskubinti postilės spausdinimą, kad būtų užkirstas kelias platinti katalikišką

lietuvišką Canisijaus katekizmo vertimą ir kitas lietuviškas katalikų knygas, konferencija tiek prigąsdino konsistoriją, kad ši tučtuojau surado lėšas postilei spausdinti. Sprendžiant iš didelio skaičiaus ligi šiol išlikusių šios postilės egzempliorių (vienoje tik Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekoje buvo keturi egzemplioriai), tenka prileisti, kad jos buvo išspausdintas daug didesnis egzempliorių skaičius negu kitų senųjų lietuviškų knygų. Tik spausdinant, kaip jau buvo anksčiau sakyta, Bretkūno tekstas tiek tebuvo pakeistas, kad vietoje paties Bretkūno išverstų evangelijų tekstų buvo įdėti atitinkami 1579 m. Vilento evangelijų tekstai.

Postilei pasirodžius, per visą XVII amžių beveik ligi jo pabaigos tikybinės lietuvių literatūros srityje naujų veikalų beveik nepasirodo: kartojami tik nauji giesmynų leidimai, nauji katekizmai ir naujai skelbiamos gramatikos. O visa kita, gana gausi literatūra, kurią ir šiame amžiuje gamino protestantiniai lietuvių rašytojai, pasilieka rankraščiais, daugiausia dingusiais jau XVIII amžiuje: Rytprūsių vyriausybė sąmoningai nenori stiprinti lietuvių tikybinės literatūros, norėdama priversti naudotis vokiškomis knygomis.

Naują akstiną ir Mažojoje Lietuvoje grįžti prie minties išspausdinti visą lietuvišką *Biblijos* vertimą davė Didžiosios Lietuvos reformatų darbai. Kaip jau matėme, dar XVI amžiaus pabaigoje Lietuvos reformatai buvo susirūpinę paruošti lietuvišką *Biblijos* vertimą, bet tam darbui atlikti neturėdami reikalingų jėgų, jie buvo pasiuntę pas Bretkūną į Labguvą Albertą Strišką, Vidžių katechetą, įsitikinti, ar Bretkūno vertimas tiks ir Lietuvos reformatams. Striškai pripažinus vertimą esant tinkamą, reformatai laukė, kada gi tas jau paruoštas vertimas bus išspausdintas, ir patys nemėgino nieko savarankiškai pradėti. Bet kada Bretkūno *Biblijos* spausdinimo klausimas Karaliaučiuje buvo visiškai palaidotas, Didžiosios Lietuvos reformatų tarpe iškilo savarankiško vertimo reikalingumo klausimas. Konkrečiai jis buvo jau netoli įvykdymo, kai šią mintį parėmė galingas Lietuvos didysis etmonas *Jonušas Radvila* (gimęs 1612 m. ir miręs 1655 XII 30), kuris specialiai lietuviškai *Biblijai* spausdinti 1652 m. įkūrė Kėdainiuose spaustuvę (apie ją bus kalbama reformatų knygų skirsnyje). Kadangi savo *Biblijos* vertimo Lietuvos reformatai dar nebuvo paruošę ir tuo laiku gal tą sumanymą tesvars-

tė, bet net nebuvo dar pradėję versti, tai spaustuvė tuo tarpu spausdino kitas, reformatams reikalingas mažesnes lietuviškas knygas. Karui su švedais prasidėjus, o paskiau ir Radvilai mirus, spaustuvė po poros metų buvo sulikviduota ir neliko nei lėšų *Biblijai* spausdinti. Tuo laiku vienas Lietuvos reformatų sinodo stipendininkų užsienio studijose *Samuelius Boguslovas Chilinskis* (gimęs apie 1631 m. ir miręs 1668 m.), 1654 m. pasiųstas studijuoti į Olandijos Franekerį (jis čia įsimatrikuliavo 1654 V 5), dėl karo čia užkliuvo ilgesnį laiką. Negaudamas lėšų iš sinodo, 1655 m. jis mėgino grįžti į Lietuvą, bet sinodo iš Gdansko buvo grąžintas. 1656 X mirus ir jo tėvui, reformatų kunigui Lietuvoje, 1657 kovo mėnesį, gavęs nedidelę pašalpą iš vietos Olandijos reformatų, Chilinskis išsikėlė į Angliją, kur balandžio 28 d. atvyko į Londoną ir netrukus stojo studentu į Oksfordo universitetą. Pastebėjęs didelį Anglijos visuomenės susidomėjimą *Biblijos* vertimu į visas pasaulio kalbas, jis jau 1657 m. spalio mėnesį pradėjo versti *Bibliją* į lietuvių kalbą. Tuo savo pradėtu darbu jis atkreipė į save dėmesį visos eilės asmenų, įtakingų Anglijos visuomeniniame ir politiniame gyvenime, kurie jam suteikė lėšų, kad jis galėtų tęsti studijas universitete ir versti toliau *Bibliją*. Intensyviai porą metų pasidarbavęs, jis 1659 m. pabaigoje išvertė visą *Bibliją* — tiek *Senąjį*, tiek *Naująjį Testamentą* (*Naujojo Testamento* vertimo rankraštis atsitiktinai buvo surastas Anglijoje tik 1932 m.). Nėra abejonės, kad jo vertimas nebuvo tobulas, net žiūrint ano meto literatūrinių santykių. Dar visiškai jaunas žmogus, be to, kilimo ne lietuvis, bet lenkas, nors ir gimęs Lietuvoje ir gyvenęs iš mažens lietuvių tarpe, Chilinskis apysilpniai temokėjo lietuviškai ir nieko nenusimanė įvairiais *Biblijos* klausimais, kuriems jau tuo laiku buvo susidariusi gausi literatūra. Taip pat greičiausia jis negalėjo naudotis nei hebraišku, nei graikišku *Biblijos* tekstu, bet vien tik lotynišku, vokišku ir lenkišku jos vertimu. Dėl to jo vertimas visais atžvilgiais turėjo išeiti apymenkis. Bet anglų visuomenė tuo reikalu nieko nenusimanė ir neturėjo asmens, kuris galėtų jai tą vertimą įvertinti. Tačiau penkiolika Oksfordo mokslininkų (jų tarpe Tomas Godwin, Tomas Barlow, Jonas ir Tomas Owen ir kiti) patys materialiai Chilinskį parėmė ir, 1659 XI 15 davę jam atitinkamą pažymėjimą, išrūpino slaptosios karaliaus tarybos leidimą ir paramą. Jie

taip pat padėjo jam pradėti vertimo spausdinimą, pradedant *Senuoju Testamentu,* Even Tyloro spaustuvėje Londone. Pradėta spausdinti 1660 m. antrojoje pusėje ar 1661 m. pradžioje. Tuo pačiu laiku Lietuvos reformatai, rusų okupacinei kariuomenei pasitraukus iš Lietuvos, susirūpino savo sugriautų bažnyčių ir ūkių atstatymu ir 1660 m. rinkliavos reikalu pasiuntė į Angliją savo atstovą, kuris 1661 VIII 27 gavo Anglijos karaliaus Karolio II leidimą paskelbti Anglijoje viešą rinkliavą Lietuvos reformatų bažnyčiai. Toks atstovas Anglijai buvo Lietuvos reformatų kunigas *Jonas Samuelius Krainskis* (miręs 1685 V 13). Užsimezgusių derybų proga 1661 m. birželio mėnesį ir pats Chilinskis atvyko į Lietuvą, į Vilnių, ir pateikė sinodui išspausdintą savo vertimo dalį, prašydamas sinodą savo autoritetu paremti spausdinimą ir spausdinimo išlaidas apmokėti iš Anglijos viešosios rinkliavos pajamų. Sinodas gautąją išspausdintą *Senojo Testamento* dalį atidavė įvertinti kunigui *Jonui Božimovskiui vyresniajam* (gimusiam 1610 X 11 ir mirusiam 1673 I 8), Žemaitijos superintendentui, ir kunigui *Jurgiui Skrodzkiui* (gimusiam 1609 m. ir mirusiam 1683 XII 1, nors kiti čia duoda 1635—1682 m. datas), o pačiam Chilinskiui davė lėšų grįžti į Angliją, kad ten jis galėtų tęsti pradėtąjį *Biblijos* spausdinimo darbą. Sinodo delegatas Anglijoje Krainskis, pastebėjęs Anglijos visuomenės susidomėjimą tuo reikalu, rėmė mintį, kad *Biblijos* spausdinimas turįs būti tęsiamas ir kad jo išlaidos turinčios būti apmokėtos iš rinkliavos. 1662 V 21, slaptajai karaliaus tarybai pritarus, tarp Krainskio ir Chilinskio buvo sudaryta sutartis, pagal kurią Chilinskis pasižadėjo savo vertimui priimti sinodo priežiūrą, o sinodas pažadėjo iš Anglijos rinkliavos lėšų apmokėti ne tik *Biblijos* spausdinimo išlaidas, bet ir patį Chilinskį išlaikyti. Tučtuojau buvo apmokėtos skolos, kurios susidarė spausdinant *Bibliją* skolon, ir buvo duotas avansas spausdinimui tęsti. Bet tik šį nutarimą įvykdžius, į Londoną atėjo iš Vilniaus nepalankus Chilinskio vertimo įvertinimas: Božimovskis su Skrodzkiu, susipažinę su vertimu, nustatė, kad vertime pilna pagrindinių klaidų ir kad tokia forma, kokia parašytas, jis negali būti toliau spausdinamas. Tuomet Krainskis išgavo iš slaptosios tarybos sekretoriaus Ričardo Browno įsakymą spausdinimą sustabdyti, o atmuštus išspausdintuosius lankus ir popieriaus atsargą sudėti Lon-

dono olandų bažnyčioje. Tačiau kadangi Chilinskio nusiskundimai dėl jam daromos skriaudos galėjo pakenkti bendrajai rinkliavai, Krainskis pasiūlė sinodui tam tikromis sąlygomis spausdinimą tęsti. Kadangi žymiausioji dalis *Senojo Testamento* jau buvo išspausdinta iš Chilinskio vertimo, sinodas pareikalavo, kad bent *Naujasis Testamentas* būtų spausdinamas ne iš Chilinskio, bet iš naujai paruošto Jono Božimovskio vertimo, ir kad korektūrą prižiūrėtų tam reikalui pasiųstas su Krainskiu Anglijon Užnerio senjoro Samueliaus Minvydo sūnus *Mikalojus Minvydas* ir pats Chilinskis. O tuo tarpu Lietuvoje turėjo būti pabaigtas ir *Senojo Testamento* vertimas. Sinodui tuo būdu visiškai atsisakant nuo Chilinskio vertimo, Chilinskis su tokiu pasiūlymu savaime nesutiko, ir sinodas jam atėmė ligi to laiko mokamą nuolatinį mėnesinį atlyginimą, nors kai kurie slaptosios tarybos nariai ir toliau Chilinskį rėmė. Bet tiems visiems ginčams iškilus, ne tik atsisakyta toliau tęsti 1662 V 21 sustabdytąjį Chilinskio *Biblijos* spausdinimą, bet nespausdinta ir Božimovskio vertimo. 1664 VI 22 Kėdainių sinode Krainskis siūlė likusiuosius egzempliorius parduoti į Mažąją Lietuvą, bet, neturint lėšų pasiuntinio kelionei į Angliją apmokėti, tas pasiūlymas nebuvo priimtas. Išspausdintieji Chilinskio *Biblijos* lankai dvidešimt metų išgulėjo Londono olandų bažnyčios palėpėje ir, 1681 m. Mikalojui Minvydui vėl atvažiavus į Londoną, jo paliepimu jie buvo parduoti makulatūrai kartu su popieriaus atsarga už 17 svarų sterlingų. Tuo būdu vadinamoji Chilinskio *Biblija* iš tikrųjų visiškai nebuvo išspausdinta, bet vis dėlto jos išliko trys nepilni korektūriniai egzemplioriai. Plačiausią 416 puslapių (26 lankų) egzempliorių pats Chilinskis buvo atsivežęs sinodui į Vilnių ar, kaip tvirtina S. Kottas, jis buvo atsiųstas 1662 m. Šis egzempliorius vėliau pateko į Gruževskių šeimos rankas, o vienas tos šeimos atstovų 1805 IX 8 jį dovanojo Vilniaus universiteto bibliotekai. Maskoliams universitetą panaikinus, šis *Biblijos* egzempliorius, kartu su universiteto bibliotekos dalimi, atiteko naujai įkurtos Vilniaus dvasinės akademijos bibliotekai. Akademiją iškėlus į Petrapilį, kartu iškeliavo ir Chilinskio *Biblija*, kuri buvo ilgesnį laiką Akademijos bibliotekoje slepiama (tai matyti iš 1880 XI 12 A. Baranausko laiško H. Weberiui, kuriame jis rašo, kad buvo iš jos padaręs ištraukų, ir tik A. Bezzenbergeris

nežinojo, kur jos ieškoti. Bet ir Petras Kraučiūnas [vyskupo P. Būčio tvirtinimu *Tėvynės Sarge*, 1949, Nr. 1], apleisdamas Akademiją, buvo iš Petrapilio išvežęs ir Chilinskio *Bibliją* ir tik, Akademijai pareikalavus, paskiau ją grąžino). 1887 m. ją surado rusų akademikas Kunikas. Nėra žinios, koks to egzemplioriaus likimas dabartiniu metu, kada 1918 m. pati Akademija buvo panaikinta. Tas pats P. Būčys spėja, ar nebus jį Lenkijon išsivežęs prof. Baudouin de Courtenay, kurio žinioje, po bolševikų perversmo, kurį laiką Akademijos biblioteka buvo likusi. Šis egzempliorius, kaip ir kiti du, neturi antraštinio lapo, kuris visai nebuvo išspausdintas, ir jame trūksta dvidešimt antrojo lanko. Baigiasi jis *Senojo Testamento* Hiobo knyga. Antrasis egzempliorius, Andriaus Müllerio (Ludekeniuso) išvežtas iš Anglijos į Vokietiją dar tuo metu, kai knyga buvo spausdinama, ir Müllerio, matyti, gautas tiesiog iš Chilinskio, paskiau pateko į Štetiną, į jo gimnazijos biblioteką, kur jį 1888 m. surado ir pirko Berlyno valstybinė biblioteka. Bet S. Kottas manė, kad ir šis egzempliorius 1662 m. buvo pasiųstas į Lietuvą. Jis turi tik 384 puslapius (24 lankus) ir jame taip pat trūksta dvidešimt antrojo lanko. Pagaliau trečią egzempliorių 1893 m. surado Naake Londono britų muziejaus makulatūroje. S. Kottas mano, kad tai yra 1661 m. Chilinskio atvežtas į Vilnių egzempliorius, paskiau grąžintas Anglijon. Jis turi tik 176 puslapius (11 lankų). Greičiausia daugiau spausdintų egzempliorių neišliko, bet ir tai yra labai daug neišspausdintai knygai, kai kitų išspausdintų knygų teišliko vos vienas du egzemplioriai. O nespausdinta *Naujojo Testamento* dalis, kaip jau buvo sakyta, 1932 m. buvo to paties Britų muziejaus atsitiktinai nupirkta.

Taip atrodo Chilinskio *Biblijos* istorija, pasirėmus naujausiais surastais Vilniaus sinodo dokumentais ir Chilinskio užrašais, padarytais *Naujojo Testamento* rankraščio puslapiuose, kurie pirmą kartą buvo išnagrinėti S. Kotto (*Anglo-polonica*, 1935 m. ir *Polski Słownik Biograficzny*, IV, 1938, p. 11—13). Tačiau pirmasis atkreipęs į tą *Bibliją* visuomenės dėmesį prof. A. Bezzenbergeris (*Mitteilungen der Littauischen Literarischen Gesellschaft*, I, 1883, p. 28—35) ir ypač Maurikis Stankevičius savo monografijoje *Wiadomość o Biblii litewskiej*, išspausdintoje tuo laiku, kada dar nebuvo surastas nei vienas tos *Biblijos* egzempliorius (Bezzenbergeriui nebuvo pavykę surasti jos

nei Anglijoje, nei Vilniuje, nei Rusijoje — Petrapilyje ir Maskvoje), nenorėjo Chilinskio pripažinti net tos išspausdintosios dalies vertėju ir stengėsi įrodyti, kad Chilinskis buvo pasiųstas sinodo į Angliją rinkliavai ir kad jis, važiuodamas į Angliją, pasiėmęs su savimi Jono Božimovskio ir Jurgio Skrodzkio atliktą vertimą, kurį pats vėliau ir vadinęs savo vertimu. Tos pačios *Biblijos* kitos monografijos autorius, Enrikas Reinholdas, savo rašte *Die sogenannte Chylinskische Bibelübersetzung* daugelį klaidingų Stankevičiaus tvirtinimų atitaisė ir stengėsi įrodyti, kad Chilinskis pats vertęs, nors vertimo ir nebaigęs. S. Kotto tyrinėjimai leidžia ir čia atstatyti Chilinskio garbę, nes paaiškėjo, kad Chilinskis išvertė visą *Bibliją*, ir išaiškinti jos santykį su kitais analoginiais Lietuvos reformatų darbais.

Kaip jau matėme, pagal Jono Božimovskio opiniją sinodui pripažinus Chilinskio vertimą netinkamą, bet sutinkant su faktu, kad didesnioji *Senojo Testamento* Chilinskio vertimo dalis jau buvo išspausdinta ir toliau spausdinama, *Jonas Božimovskis* pats ėmėsi versti, pradėdamas *Naujuoju Testamentu,* t. y. ta dalimi, kuri Londone dar nebuvo pradėta spausdinti. Nenorėdamas spausdinimo vilkinti, Božimovskis pasiskubino šį darbą per porą metų baigti, ir, kaip matėme, jau 1662 m. sinodas siūlė jį spausdinti Londone. Kada visas tas spausdinimo darbas nutrūko, Božimovskis vis dėlto savo darbą tęsė, vertė visą *Bibliją* ir ligi savo mirties 1673 m. didesnę darbo dalį buvo atlikęs. Darbui palengvinti kuriam laikui iš Karaliaučiaus buvo paskolintas ir Bretkūno vertimo rankraštis. Božimovskiui mirus, jo darbą toliau tęsė jo sūnus *Jonas Božimovskis jaunesnysis* (miręs 1687 II), Vilniaus konsenjoras, tėvo mirties metu buvęs Slucko pamokslininku, ir *Samuelius Bitneris* (miręs 1710 m.), tuo pat metu buvęs Naujamiesčio pamokslininku, o vėliau Užnerio superintendentu. Jiems nesiskubinant darbo baigti, 1680 m. sinodas iš jų pareikalavo, kad jie grąžintų Božimovskio — tėvo rankraštį ir duotų jį peržiūrėti kunigui *Stanislovui Mankevičiui* ir *Samueliui Lipskiui* ir tam pačiam Bitneriui. Jiems nesuspėjus dar to reikalavimo atlikti, 1681 m., degant Biržų klebonijai, ir visas rankraštis sudegė. Bet kadangi vienas vertėjų, Samuelius Bitneris, buvo, matyti, išsaugojęs savo vertimo dalies rankraštį, tai toliau darbas buvo tęsiamas vieno Bitnerio, tik jam apsiribojus vienu *Naujuoju Testamentu.* Ligi

1687 m. jam kiek padėjo ir Jonas Božimovskis jaunesnysis. Nuolatos sinodo raginamas, S. Bitneris darbą baigė tik 1690 m. Susirūpinęs lėšomis jam išleisti, jis užmezgė santykius ir su Prūsais, su kuriais ir anksčiau turėjęs politinių reikalų, ir 1694 m. iš Jonušo Radvilos dukters Karalinos Radvilaitės gavo 500 florinų pašalpos *Naujojo Testamento* spausdinimo reikalui. 1697 m. Lietuvos reformatų sinodas Bielicoje nutarė atiduoti Bitnerio rankraštį peržiūrėti keliems kunigams, gerai lietuviškai mokantiems; jiems tą vertimą aprobavus, nutarė spausdinti. Tuo tarpu šiuo vertimu susidomėjo ir Prūsijos valdžia, ir karalius Pridrikis Vilhelmas asignavo spausdinimui reikalingas lėšas ta sąlyga, kad jis būtų pritaikintas ir Mažosios Lietuvos lietuviams. Tuomet Bitneris pasiėmė pagalbon Būdviečių kunigą *Pridrikį Žygimantą Šusterį* ir, prižiūrimas *Bernardo Sandeno* (gimusio 1636 X 4 ir mirusio 1721 II 21), 1701 m. Karaliaučiuje Reusnerio spaustuvėje išspausdino *Naują Testamentą su didziu dabojimu perguldítą.* Tai buvo tuo būdu pirmas dalinis *Biblijos* vertimas lietuvių kalba. Pats jo pritaikinimas tiek Didžiajai, tiek Mažajai Lietuvai reiškėsi tuo, kad jis išleistas, nors ir iš vieno bendro rinkinio, bet su įvairiomis prakalbomis, o pačiame tekste, skliausteliuose, daugelyje vietų buvo įdėti sinonimai, vartojami Mažojoje Lietuvoje. Dažnai kartojamas tvirtinimas, kad ir patys tekstai buvę išleisti atskirai viena redakcija Mažajai Lietuvai, o kita Didžiajai Lietuvai, yra neteisingas. Šusterio vaidmuo šiame darbe nebuvo žymus. L. Rėza savo *Geschichte der litauischen Bibel* 1816 m. Šusterį tevadina šio darbo tikrintoju (revizorium) ir parafrazuotoju, kuris greičiausia atliko ir viso darbo korektūrą. Jis ir įdėjo daugelyje vietų skliausteliuose tuos sinonimus, kurie tebuvo vartojami Mažosios Lietuvos bažnytinėje kalboje. Šio pirmojo *Naujojo Testamento* leidimo buvo išspausdintas didesnis skaičius egzempliorių, kurių nemaža išliko ligi mūsų laikų.

Bet aišku, kad šis nepilnas *Biblijos* vertimas negalėjo patenkinti nuolatos kartojamo reikalavimo paruošti ir išleisti visą lietuvišką *Bibliją.* Kita vertus, Didžiojoje Lietuvoje paruoštas vertimas Mažojoje vis sukeldavo tam tikrą nepasitenkinimą. Vėl čia atgyja mintis išleisti visą *Bibliją* lietuviams protestantams, ir pagaliau *Jonui Jokūbui Kvantui* (Quandtui) pavyko išsirūpinti Prūsijos karaliaus Pridri-

kio Vilhelmo I pasižadėjimą valstybės lėšomis išleisti visą lietuvišką *Bibliją*. Bet ir čia vėl pradėta tuo pačiu *Naujuoju Testamentu*. Kvantas, pats lietuviškai nemokėdamas, jo paruošimą pavedė Tilžės lietuvių kunigui *Reinholdui Rozenbergui* ir Gumbinės klebonui *Kristupui Rebentišui* (mirusiam 1724 XI 6), o šiedviem mirus darbo neužbaigus, darbas perėjo į Ragainės kunigo *Hiobo Naunyno* (mirusio 1730 m.) ir Valterkiemio kunigo *Pilypo Ruigio (Ruhigo)* rankas. Šie vertėjai faktiškai nevertė, bet tik taisė Bitnerio 1701 m. vertimą, labiausiai stengdamiesi priartinti naująjį vertimą prie vokiškų vertimų, kiek pasinaudoję Bretkūno *Biblijos* vertimu ir J. Rėzos psalmynu. Tokiu būdu ištaisytas *Naujasis Testamentas*, šį kartą skiriamas tik vieniems Mažosios Lietuvos protestantams, buvo išspausdintas 1727 m. Karaliaučiuje Kristupo Gotfrido Eckarto spaustuvėje, pridėjus prie jo atskiru antraštiniu lapu su 1728 m. data ir Dovydo psalmes. Tekstas buvo išspausdintas dviem kalbomis — lietuviškai ir vokiškai. G. Ostermejeris (*Erste litauische Liedergeschichte*, 1793, 263 p.) taria, kad šis leidimas nebuvęs geresnis už 1701 m. leidimą; tiek tiktai, kad, išspausdintas mažesnio formato, jis buvo patogesnis vartoti.

Šis *Naujojo Testamento* vertimas, arba, teisingiau pasakius, senojo vertimo nauja redakcija tiek tepastūmėjo į priekį visos *Biblijos* vertimo reikalą, kad atsirado keletas naujų asmenų, kurie, šiuo vertimu susidomėję, pradėjo jį patys savarankiškai ruošti, ir gal jų iniciatyva 1730 m. buvo sušaukta speciali vertėjų komisija, kuri ir pasidalijo savo tarpe visos *Biblijos* vertimo darbą, nusistačiusi, kiek pasinaudojant Bretkūno ir Chilinskio *Biblijos* vertimais, versti ne iš hebrajų ar graikų kalbos, bet iš Liuterio vokiško vertimo. Buvo nusistatyta darbu šiaip pasidalyti: Jurbarko, paskiau Mielkiemio kunigas *Petras Gotlibas Milkė* apsiėmė išversti *Genezę*, *Deutoronomen* ir *Pranašus; Pilypas Ruigis — Leviticus; Hiobas Naunynas — Hiobą* ir *Patarles;* Klaipėdos kunigas *Abromas Dovydas Liuneburgas* (gimęs 1670 VIII 31 ir miręs 1743 XII) — knygą *Cebeleth;* Kalninkų kunigas *Kristupas Šperberis* (gimęs 1674 VIII 5 ir miręs 1752 II 10) — pirmą ir antrą knygą *Chronicon;* Skaisgirių kunigas *Adomas Pridrikis Šimelpenigis II* (gimęs 1677 XI 11 ir miręs 1740 X 23) — *Exodus;* Papelkių kunigas *Adomas Pridrikis Šimelpe-*

nigis III — *Josua, Judicium;* Rusnės kunigas *Jonas Jokūbas Šperberis* — dalį *Senojo Testamento;* Verdainės kunigas *Pabijonas Kalau* (gimęs 1691 VII 19 ir miręs 1747 VIII 11) — knygas *Esra* ir *Nehemia;* Joneikiškių kunigas *Mykolas Zigmantas Engelis* (gimęs 1700 X 5 ir miręs 1758 X 13) — *Jeremijo knygas;* Įsruties kunigas *Adomas Enrikas Pilgrimas* (gimęs 1702 m. ir miręs 1757 XIII 28) — pirmą *Samuelio* knygą; be to, tam tikras dalis buvo apsiėmę išversti ir kunigai *Šleisneris, Frankas Gaištatas* ir *Leo,* bet atrodo, kad bent šie savo pažado netesėjo, nes vėliau 1735 m. *Biblijos* bendradarbių tarpe jie nenurodomi, o jau jų vietoje minimi keli, kuriems 1730 m. planu nebuvę pavesta jokio darbo, bet kurie, matyti, ėmė dirbti vėliau, savo darbo vienam ar kitam neatlikus. Tai Saluvos kunigas *Kristijonas Šperberis* (gimęs 1676 m. ir miręs 1750 m.), Vėluvos kunigas *Kristupas Konradas Gericas* (Göritzas) (gimęs 1677 XI 12 ir miręs 1752 IV 22) ir Vilkyškių kunigas *Pridrikis Heidmanas.* Vyriausia vertimo priežiūra buvo rankose Įsruties kunigo *Jono Berento,* kuris pridėjo lietuvišką prakalbą „Mano mielas Skaitytojau", ir *Petro Gotlibo Milkės,* kuris baigtą vertimą dar kartą visą peržiūrėjo, stengdamasis suderinti įvairių vertėjų nevienodai išverstas vietas. Vertimas, daugiausia atsirėmęs Liuterio vertimu, buvo pabaigtas 1733 m. ir išspausdintas 1735 m. Karaliaučiuje Pilypo Kristupo Kanterio spaustuvėje. Tais pačiais metais iš to paties rinkinio buvo atmušti ir du *Naujojo Testamento* leidimai, be pakeitimų vėliau pakartoti 1749 m. (gal ir 1740 m.). Tuo būdu lietuviškas visos *Biblijos* vertimas tebuvo išspausdintas praėjus beveik dviem šimtams metų nuo to laiko, kada ji buvo pradėta versti į lietuvių kalbą. Bet ir dabar vertimas nebuvo tobulas, nes ir Milkės pastangos suderinti daugelio vertėjų kalbą ir terminologiją nedavė visiškai patenkinamų vaisių, nes visi skubėjo kiek galima greičiau atiduoti darbą į spaudą; įvairiose vietose atsirado nemaža nevienodai išverstų žodžių ir įvairių prieštaravimų. Dėl to, kai visas leidinys buvo išparduotas, jis nebuvo mechaniškai iš senojo rinkinio pakartotas, bet tas pats Kvantas pavedė vienam iš 1735 m. *Biblijos* vertimo bendradarbių, *Adomui Pridrikiui Šimelpenigiui III,* dar kartą visą vertimą perredaguoti. Toks pataisytas leidimas, papuoštas gražia Šimelpenigio prakalba „Lietuwos ne-

pakentė nepagyręs", 1755 m. buvo išspausdintas Kanterio lėšomis ir jo spaustuvėje. *Naujasis Testamentas*, kaip ir visuose vėlesniuose leidimuose, gavo atskirą antraštinį lapą ir puslapių žymėjimą ir dar buvo ir atskirai atmuštas, dviem skirtingais, mokykloms skiriamais, leidimais.

Šio pagrindinio ir labiausiai žinomo 1755 m. *Biblijos* leidimo buvo išspausdinta tiek, kad jo užteko daugiau kaip 50 metų. Bet leidimui išsibaigus, sumanyta vėl jį iš pagrindų perredaguoti bei palyginti ir su hebrajų ir graikų tekstu, ko, kaip matėme, nežiūrėta ruošiant anuos leidimus. *Liudviko Martyno (Gedimino) Rėzos* sumanymu ir rūpesčiu 1809 m. buvo sudaryta komisija naujam *Biblijos* vertimui paruošti. Į komisiją įėjo, be Rėzos, dar vyskupas *Borovskis, D. Valdas*, kunigas *Verneris* ir kunigas *Kunovas*. Bet iš jų keturių tik vienas Rėza tedalyvavo vertime, o anie trys buvo tik leidimo organizatoriai. Patį naująjį vertimą atliko Rėza, padedamas Nybudžių kunigo *Kristijono Gotfrido Cipelio (Zippel)* (gimusio 1742 I 28 ir mirusio 1815 II 11), Gerviškiemių kunigo *Enriko Ibšo (Hübsch)* (mirusio 1814 X 19) ir Valterkiemio superintendento *Jono Gotfrido Jordano* (gimusio 1753 VI 30 ir mirusio 1822 VIII 1). Cipeliui ir Ibšui mirus dar to darbo nebaigus, jį pabaigė vienas Rėza su Jordanu ir *Samueliu Teodoru Cipeliu* (gimusiu 1777 IV 15 ir mirusiu po 1834 m.), Karaliaučiaus Lebo kunigu, stojusiu į talką vietoje savo mirusio tėvo. Nors vertėjai plačiai naudojosi 1755 m. *Biblijos* leidimu, Bretkūno vertimu ir kunigo Gotfrido Ostermejerio 1755 m. leidimo pataisomis, jo paliktomis rankraštyje, tačiau jų pagrindinis darbas buvo lyginimas su graikų tekstu, kurį protestantų *Biblijos* vertėjai laiko pagrindiniu autentišku. *Biblijai* išleisti Britanijos Biblijos draugija asignavo 200 svarų sterlingų ir tais pinigais vertimas buvo išspausdintas 1816 m. Karaliaučiuje Degeno spaustuvėje. Išspausdinta 3000 egzempliorių ir dar atskirai atmušta 3000 egzempliorių *Naujojo Testamento*. Bet Rėza ir vėliau savo vertimą taisė ir tobulino, padedamas Piktupėnų kunigo *Kristijono Danieliaus Hasensteino* (gimusio 1756 II 13 ir mirusio 1821 XII 17), kurį mirusį pavadavo jo sūnus, Tilžės lietuvių kunigas *Pridrikis Teofilius Hasensteinas* (gimęs 1786 IV 29 ir miręs 1830 VIII 3) ir Ragainės lietuvių kunigas *Karolis Enrikas Malkevičius* (Malkwitz) (gimęs 1790 XII 5 ir miręs 1850 XII 28). Šis taisytas leidimas buvo išspausdintas 1824 m., tačiau jau ne Karaliaučiuje,

bet Tilžėje E. Posto spaustuvėje. Jį be pakeitimų pakartojo 1853 m. *Pridrikis Kuršaitis,* bet, jį išleidęs, jis ėmėsi naujo vertimo redagavimo ir, gerokai ištaisęs, išspausdino 1858 ir 1861 m. 1865 m. Kuršaitis jį perredagavo iš naujo, iš pagrindo visą vertimą peržiūrėjęs, ir toks be pakeitimų buvo spausdinamas 1865, 1869, 1885 ir 1897 m. 1898 m. leidimą vėl iš pagrindų peržiūrėjo kunigas *Jonas Pipiras* (gimęs 1833 IV 23 ir miręs 1912 III 29), *Adomas Einaris* (gimęs 1842 III 21 ir miręs 1906 X 11) ir *Lukau* iš Klaipėdos. Toks jų ištaisytas leidimas buvo dar pakartotas 1903, 1908, 1910, 1946 ir kt.

Tais pačiais 1816 metais, kada buvo išspausdintas pirmas Rėzos *Biblijos* leidimas, Vilniuje misijonorių spaustuvėje pasirodė Žemaičių vyskupo *Juozapo Arnulpo Giedraičio* (gimusio 1754 VI 29 ir mirusio 1838 VII 5/17) paruoštas ir išleistas *Naujas Istatimas Jezaus Christaus Wieszpaties musu.* Nors šis vertimas buvo atliktas katalikų vyskupo ir buvo skiriamas katalikams, tačiau išleistas be katalikų bažnyčios reikalaujamų paaiškinimų ir lėšomis, asignuotomis protestantų Biblijos draugijos, kuriai priklausė ir pats Giedraitis, jis visais atžvilgiais buvo artimas protestantiniams *Biblijos* vertimams, jau nekalbant apie tai, kad Giedraitis versdamas daug kur rėmėsi ir senaisiais Vilento evangelijų vertimais. Dėl to šis vertimas nebuvo katalikų dvasininkijos priimamas ir net, sakoma, buvęs neviešai popiežiaus pasmerktas ir papeiktas, nors katalikų liaudyje jis turėjo didelį pasisekimą. Sekant M. Valančiumi, buvo abejojama ir dėl vertėjo. Nors knygoje vertėju aiškiai yra nurodytas Giedraitis, bet Valančius teigė, kad ne jis pats vertęs, bet kunigai *Bonaventūra Gailevičius* (gimęs 1752 m. ir miręs 1834 VIII 23) ir *Domininkas Mogėnas* (gimęs 1745 IX 11 ir miręs apie 1825—1827 m.). Bet Benediktas Smigelskis savo *Valančiaus Vyskupystės kritikoje* tą Valančiaus teigimą griežtai atmetė, tvirtindamas, kad pats savo akimis matęs vyskupą Giedraitį ištisomis valandomis verčiant *Naująjį Įstatymą.* Kita vertus, Gailevičiui su Mogėnu buvo pavesta šio leidimo dvasinė cenzūra, ir jie savo aprobatoje, pačioje knygoje išspausdintoje, gana griežtai nurodė, kas vertime yra priešinga katalikų bažnyčios dogmai, ko nebūtų darę, jeigu patys būtų vertę, nekalbant jau apie tai, kad patiems vertėjams nebūtų buvę pavesta savo darbą cenzūruoti. Giedraičiui iš tikrųjų kiek padėjo taisyti kalbą ir atlikti korektūrą kunigai *Tomas Venslauskis* ir *Leonas Kazlauskis.*

Leidimas buvo išleistas storo, dalies egzempliorių žalsvo, kitos dalies melsvo popieriaus, tvirtais odiniais įrišimais, dėl ko atskiri jo egzemplioriai labai gerai išliko per visą šimtmetį ir ligi mūsų laikų jų išsisaugojo palyginti didelis skaičius. Tačiau faktiškai pasirodė šio leidimo ne vienas, bet trys kiek skirtingi leidimai: pagrindinis pirmas leidimas, kuris lengvai atskiriamas iš to, kad paskutiniojo puslapio paginacija yra neteisinga — vietoje 389 yra išspausdinta 398; nedidelė šio leidimo egzempliorių dalis atmušta geresnio popieriaus, paauksintais kraštais su pridėtu Giedraičio prancūzišku paaukojimu rusų carui Aleksandrui I, kuo ypač piktindavosi katalikų dvasininkai; tai antras leidimas, su tokia pat paginacijos klaida paskutiniame puslapyje. Pagaliau, spausdinimui įpusėjus ir pusę jau atmušto rinkinio išbarsčius, buvo nusistatyta spausdinti didesnį egzempliorių skaičių; tuomet pirmieji 176 puslapiai buvo surinkti iš naujo, pačiai spaustuvei atliekant korektūrą, dėl ko šioje dalyje atsirado ypač daug tokių korektūros klaidų, kokių nebuvo pirmame leidime; likę 177—389 puslapiai buvo atmušti iš seno, dar neišbarstyto rinkinio, bet tik iš paskutiniojo puslapio išimta neteisinga paginacija, jos vietoje nepadėjus kitos, ir tuo būdu šis trečias leidimas gali būti lengvai atskirtas iš nepaginuoto paskutinio puslapio. 1838 m. vyskupijos valdytojas Jonas Krizostomas Gintila buvo sumanęs paruošti naują 1816 m. *Naujojo Įstatymo* leidimą. J. A. Pabrėža siūlė redagavimą pavesti M. Valančiui, o jei jis nesutiktų, L. Mantvydui ar L. Kazlauskiui. Dėl dar nepaaiškėjusių priežasčių nuo to sumanymo buvo atsisakyta, ir naujas Giedraičio vertimo leidimas buvo parūpintas tik 1906 m., kada jį JAV Šenandore (Pensilvanija) su kunigo *Antano Staniukyno* (gimusio 1865 V 4 ir mirusio 1918 XII 15) komentarais išleido kunigas *Simanas Pautienius* (gimęs 1863 X 28 ir miręs 1923 II 6).

Naują pilną katalikų *Biblijos* vertimą buvo beveik užbaigęs vyskupas *Antanas Baranauskas* (gimęs 1835 I 17 ir miręs 1902 XI 26), bet, nors jis atsidėjęs vertė ligi paskutinei savo gyvenimo dienai, baigti nesuspėjo. Jo vertimas nebuvo išspausdintas, bet rankraštis buvo išsaugotas. Pirmąjį pilną lietuvišką *Šventraščio* vertimą katalikams parūpino arkivyskupas *Juozas Skvireckas* (gimęs 1873 IX 16).

X. SENIAUSIOS LIETUVIŠKOS KATALIKŲ KNYGOS XVI—XVII AMŽIUJE

XIV amžiaus pabaigoje Lietuvai su Žemaitija priėmus krikštą, katalikiškoji lietuvių visuomenė buvo palikta be jokių lietuviškų bažnytinių tekstų, išskyrus jau V šios knygos skirsnyje minėtus Jogailos išverstus lietuviškus poterius. Žymiausioji katalikų pamaldų dalis buvo atliekama lotynų kalba; vadinamos papildomosios pamaldų dalys — evangelijų skaitymas, pamokslai — arba visiškai nebuvo skaitomos, arba buvo atliekamos lenkų kalba, nes ligi pat antrosios XVI a. pusės žymiausioji Lietuvos kunigų dalis buvo atėjūnai iš Lenkijos; pačioje Lietuvoje, ligi jėzuitams atėjus, nebuvo net nei vienos dvasinės seminarijos kunigams ruošti. Tik kandidatai užimti aukštesnėms dvasinėje hierarchijoje vietoms Vilniaus ir Medininkų (Žemaičių) vyskupijose teologinių studijų važiuodavo į Krokuvos akademiją, bet ir čia per visą XV ir XVI amžių, ligi Vilniaus akademijos įkūrimo, tegalima priskaičiuoti ne daugiau kaip 350 iš Lietuvos kilusių studentų. Iš jų žymi dalis, studijas pabaigę, Lietuvon negrįžo, bet liko Lenkijoje; kita dalis, ypač XVI a., persimetė į reformaciją ir neretai studijas tęsė jau protestantų universitetuose; vėl kita dalis pasirinko sau kitą, ne kunigo profesiją (daug jų ėjo mokytojais į didikų dvarus). Ir tik ne daugiau kaip trečioji dalis grįždavo Lietuvon kunigais, bet jų vos užtekdavo dviejų vyskupijų vyskupų, prelatų ir kanauninkų vietoms užimti; ir jų tarpe buvo nemaža atėjūnų iš Lenkijos. O daugumai tų bažnytinių didikų rūpėjo ne bažnyčios reikalai, ne liaudies krikščioninimas, bet pajamos iš jų valdomų beneficijų ir politinė įtaka. Daugelis parapijų, prelatų ir kanauninkų valdomų iš Vilniaus ar iš Varnių, per ištisus dešimtmečius nematė kunigo ir negirdėjo savo „dvasios gany-

tojo" gyvojo žodžio. To absoliutinio katalikų dvasininkijos apsileidimo pasėka buvo dvejopa: viena, XVI amžiuje kuone visa Lietuvos diduomenė ir žymi dalis eilinių bajorų persimetė į reformacijos pusę; antra, palikta visai sau, liaudis, anksčiau slaptai, nedrąsiai garbinusi savo senuosius dievus, XVI amžiuje daug kur, ypač Žemaitijoje, atvirai grįžo prie savo senosios tikybos. Protestantizmui įvairiomis formomis plisti Lietuvoje XVI a. nemaža padėjo ir tai, kad jau nuo 1547 m. lietuvių kalba buvo leidžiamos protestantų knygos, kurių, nors ir nedidelis skaičius, paplisdavo ir Didžiojoje Lietuvoje, o katalikai neturėjo nieko prieš jas pastatyti. Daugelis iš Lietuvos kilusių studentų, kurie studijavo vokiečių universitetuose — Karaliaučiuje, Vitenberge, Tiūbingene ir kitur, — ar patys dalyvavo tų protestantų knygų paruošime, ar tiesiog susidurdavo su tų knygų rašytojais ir bendradarbiais, arba gaudavo, studijuodami Karaliaučiuje, susipažinti su pačiomis knygomis. Jų dalis parvyko į Lietuvą ir net grįžo atgal į katalikų bažnyčią; jiems tat ir buvo labiausiai suprantamas tas vaidmuo, kokį būtų galėjusios suvaidinti lietuviškos katalikų knygos katalikybei Lietuvoje atgaivinti. Kiti vėl to paties siekė, turėdami galvoje ir grynai politinį tikslą (ypač nuo Liublino unijos laikų) — kelti lietuviškos Lietuvos atsparumą prieš sistemingai varomą lenkų akciją už Lietuvos kultūrinę ir politinę asimiliaciją. Tik tiems lietuviškų katalikų knygų šalininkams ilgai trūko iniciatyvos, akstino ir sugebėjimo atitinkamą darbą pradėti. Ir pats darbas išsiliejo į konkrečias formas tik nuo to laiko, kada atsirado toks iniciatorius asmenyje *Merkelio Giedraičio* (gimusio 1536 m. ir mirusio 1609 V 11), nuo 1576 m. tapusio Medininkų (Žemaičių) vyskupu. Giedraitis kaip tik ir jungia abidvi lietuvių literatūros šakas — protestantinę ir katalikinę. Jis pats keliolika metų studijavo protestantų universitetuose Karaliaučiuje, Vitenberge, Tiūbingene bei Leipcige, ir dabar yra neabejotinas faktas, kad tuo laiku jis buvo prisidėjęs prie reformatų: jis, tarp ko kito, Tiūbingene studijuodamas, Mikalojaus Radvilos pavestas atlikdavo įvairias misijas pas vokiečių valdovus protestantus. Jo studijų metu Mažvydas spausdino visas savo knygas, ir jos negalėjo likti jam nežinomos. Bet svarbiausia, jam 1560—1563 m. Tiūbingene bestudijuojant, jo mokytojas ir prižiūrėtojas buvo Jurgis Zablockis, Stanislovo Rapo-

lionio mokinys, Abromo Kulviečio kaimynas ir nuoširdžiausias draugas, Mažvydo knygų bendradarbis, o pradžioje ir Mažvydo globėjas. Kad tarp Giedraičio ir Zablockio buvo ypač artimi santykiai, matyti iš to, kad, 1561 m. Giedraičiui išspausdinus knygutę mirusiai Lietuvos reformatei Kotrynai Vesiolovskienei paminėti, Zablockis tai pačiai knygutei davė savo parašytą lotynišką šešiaeilį. Ir kada Giedraitis, grįžęs į Lietuvą, atsisakė nuo savo protestantinių pažiūrų ir virto uoliu katalikų vyskupu, susirūpinusiu, kaip atgaivinti prie jo pirmtakų visiškai apmirusią Lietuvoje katalikybę, tai savaime jis turėjo prisiminti ir vaidmenį anų lietuviškų protestantų knygų Mažojoje Lietuvoje ir galvoti, kaip sukurti lietuvišką katalikų literatūrą ne vien tam, kad galima būtų atsispirti prieš protestantinių lietuviškų knygų įtaką, bet ir tam, kad galima būtų duoti kunigams, dažnai nei lietuviškai nemokantiems, į rankas medžiagą, kuri padėtų jiems religijos srityje šviesti žmones lietuvių kalba. Niekas, kas rašė apie pirmąsias lietuviškas katalikų knygas, neabejoja, kad jos buvo vyskupo Merkelio Giedraičio inspiruotos, tik dar nebuvo paaiškėjęs jo sąryšis su Jurgiu Zablockiu ir su lietuviškomis protestantų knygomis.

Ligi šiol buvo manoma, kad pirmoji lietuviška katalikų knyga buvo 1595 m. išspausdintas *Mikalojaus Daukšos* (gimusio 1527—1528 m. Babėnuose, Liaudoje, ir mirusio 1613 m. vasario mėnesį, gal 16, bet ne anksčiau kaip 13 d. ir ne vėliau kaip šio mėnesio pabaigoje) katekizmas, nors ir seniau daug kam kildavo neaiškumų dėl to, kad tame pačiame Vilniuje, lietuvių etnografinės teritorijos centre, tie patys jėzuitai latviams ir gudams buvo išleidę katekizmą visu dešimtmečiu anksčiau, 1585 m. Dabartiniu metu J. Gerulio ir ypač V. Falkenhahno tyrinėjimų Karaliaučiaus archyve dėka, tenka laikyti pirmąja lietuviška katalikų knyga ne 1595 m. katekizmą, bet šiuo tarpu mums arčiau nežinomą ir niekur neišlikusį lietuvišką Canisijaus katekizmo vertimą, išspausdintą Vilniuje dar prieš 1590 m., galbūt net tais pačiais 1585 m. kaip ir latviškas vertimas, t. y. praėjus vos dešimčiai, ne dvidešimčiai, metų nuo Giedraičio vyskupavimo pradžios. Pirmąją žinią apie tą knygą pateikia savo laiške, rašytame 1589 m. spalio 14 d. Prūsijos kunigaikščiui Jurgiui Pridrikiui, Prūsijos kunigaikščio tarėjai. Reikalavimą kiek galima greičiau

išspausdinti Bretkūno postilę jie motyvuoja tuo, kad „katalikai neseniai yra išspausdinę lietuvių kalba Canisijaus katekizmą, kurį įvairiose vietose liaudies tarpe išplatino, ir nėra abejonės, kad jie ir kitas knygas paruoš šia kalba", o po pusės metų, 1590 m. birželio 1 d., Ragainės lietuvių protestantų kunigų konferencija, sušaukta Bretkūno postilės peržiūrėti, tam pačiam kunigaikščiui tą pačią žinią kartoja, nurodydama, kad Lietuvos jėzuitai, norėdami katalikybėn patraukti Mažosios Lietuvos lietuvius, yra jau paskleidę lietuvių kalba „savo nuodingas knygas", tik tos knygos rašte nebuvo įvardintos. Jei čia dėl paskutiniosios informacijos apie „knygas", ne apie vieną „knygą", ir galima paabejoti, nes ji galėjo atsirasti iš negerai suprasto posakio ano pirmojo rašto apie ruošiamas knygas („andire bücher mehr in solcher sprach fort Zubreiten"), tai žinia apie jau išspausdintą („in Littauischer Sprach in Druck ausgehen lassen") Canisijaus katekizmą jokių abejonių nekelia: tokios žinios niekas nebūtų iš piršto išlaužęs. Ir čia anie tarėjai negalėjo jos supainioti su 1585 m. latviškuoju Canisijaus katekizmo vertimu tiek dėl to, kad jų daugumas, kaip ir visi ragainiškės konferencijos dalyviai, labai gerai mokėjo lietuviškai ir puikiai ją skyrė nuo latviams artimos Kuršių nerijos kuršių kalbos; tiek ir dėl to, kad prieš aną latviškąjį katalikišką katekizmą savo laiku tas pats Karaliaučius jau buvo reagavęs, išspausdindamas 1586 m. latvišką Liuterio enchiridiono vertimą. Žinoma, truputį atrodo keista, kad to vertimo nemini Daukša nei savo katekizme, nei postilėje ir kad jis, matyti, greitai po išspausdinimo visiškai išnyko, nors dabar atrodo, kad 1605 m. anoniminio Ledesmos katekizmo autorius (Sirvydas?) jį visiškai aiškiai mini. Lygiai taip pat, kaip ligi abiejų Mažvydo giesmynų suradimo 1589 m. Bretkūno giesmyno prakalbos žodžiai, kur jis visai aiškiai kalba apie šiuos giesmynus, buvo priskiriami 1547 m. Mažvydo katekizmo giesmėms, taip ir 1605 m. anonimo prakalbos žodžiai *„tu Ledesmos Catechismu iz naujo perguldziau, kuris iau pirma to buo perguldítas, ir ne zinau kaip nugayszintas"* buvo aiškinami tuo būdu, kad jis čia kalbąs apie dingusį Daukšos Ledesmos katekizmą. Tuo tarpu, iš vienos pusės, kitoje tos pačios prakalbos vietoje jis rašo: „Ataio ausimp mano ne wieno zodzey, kurie neiszmanu sakos Cathechismo perguldito, nuog ... kunigo Mikalo-

jaus Daukszos... iog esus anas perguldis ii Zemaytiszkay...". Iš to aišku, kad tie, kurie skundėsi negalį Daukšos katekizmo suprasti, neabejotinai tą katekizmą ar matė, ar girdėjo jį aiškinant, o jis pats, kiek toliau rašydamas apie to katekizmo kalbos ypatybes, irgi kalba apie tokią knygą, kurią buvo skaitęs; tai jam šis katekizmas visai nebuvo „nugayszintas". O svarbiausia tas, kad, lyginant 1605 m. katekizmą su 1595 m. katekizmu, pasidaro neabejotina, jog anonimas, ruošdamas savo vertimą, visą laiką turėjo rankose Daukšos katekizmą, kuriuo jis sekė eilutė po eilutės, net žodis po žodžio, ir tik pagal savo tarmę vietomis pakeitė vieną kitą Daukšos katekizmo žodį, bet dažniausiai pasitenkino vien kitaip tą patį žodį parašęs, o savarankiškai versdamas tik tas vietas, kurių Daukša nebuvo išvertęs. Taigi jam „nugayszintas" buvo ne Daukšos katekizmas, bet anas pirmasis, tikrai dingęs, kurio jis nebuvo matęs ir dėl to galėjo palaikyti jį Ledesmos, ne Canisijaus katekizmo vertimu. Matyti, kad to katekizmo likimas buvo toks pat kaip ir ano latviškojo 1585 m. katekizmo, kuris, greičiausia Ertmono Tolgsdorfo ar Jokūbo Cauleneliuso (pagal A. Güntherį) išverstas, per ištisus tris šimtus metų nebuvo niekam žinomas, kol 1911 m. jo pirmas egzempliorius buvo atsitiktinai surastas Upsalos universiteto bibliotekoje, o po 20 metų kitų trijų egzempliorių fragmentai buvo surasti 1597 m. išspausdintos Valtrino knygos *De re militari veterum romanorum libri septem* įrišime. Tikėkimės, kad jei ne kokioje svetimoje bibliotekoje, tai bent kokios senos knygos įrišime kada nors dar bus surastas ir lietuviškas Canisijaus katekizmo vertimas. Galimas daiktas, kad tą patį katekizmą mini ir K. Jablonskio surastas 1596 I 23 inventorius, kuriame kalbama apie knygų lentyną, kurioje stovėjo ir „modlitvy litovskie duchovnye starye": tik keletą mėnesių prieš tai pasirodęs 1595 m. Daukšos katekizmas negalėjo čia būti senu pavadintas. Pagaliau ir Vilniaus vyskupijos 1602 m. sinodas mini „Catechismum Canisii vel Ledesmae lituanice translatum", o 1633 m. sinodas įsako klebonams laikyti „Catechismum Canisii vel Ledesmae lituanice translatum". Bet tik jį suradus, bus galima tikrai atsakyti ir į ypač mums rūpimą klausimą, kas jį išvertė į lietuvių kalbą. Gal Daukša? Bet jis būtų jį nors paminėjęs ar 1595 m. katekizme, ar 1599 m. postilėje. Kita vertus, jam nebuvo prasmės versti

Ledesmos katekizmą, jei jis būtų jau anksčiau išvertęs panašų, irgi jėzuito, Canisijaus katekizmą. O gal išvertė pats Merkelis Giedraitis, lietuviškai labai gerai mokėjęs ir dar nepamiršęs tų pamokų, kurias buvo jam davęs Jurgis Zablockis? O gal kitas kuris mums nežinomas pirmasis lietuviškas katalikų rašytojas? Gal pagaliau tas pats Mikalojus Pacas, kuris 1589 m. Vilniuje išspausdino pirmąjį lietuvišką eilėraštį? Šio katekizmo visiškas išnykimas gali būti paaiškintas ir tuo, kad, galimas daiktas, jis visas buvo pasiųstas į Mažąją Lietuvą ten atsverti protestantiškų lietuviškų knygų įtakai dar tikybiškai svyruojančioje liaudyje ir ten vietos protestantų kunigų buvo išgaudytas ir sunaikintas.

Kol šie visi klausimai nėra paaiškėję, tenka laikyti lietuviškos katalikų literatūros pradininku kunigą *Mikalojų Daukšą*. Dar ligi šiol ištisai nepaaiškėjusi jo biografija dabarties metu yra daugiau žinoma iš K. Jablonskio paskelbtų dokumentų. Tarp ko kita, tos žinios leido atitaisyti ir ilgai mūsų literatūroje vyravusią nuomonę, kad Daukša kilimo buvęs žemaitis. Nors Babėnai, kuriuose jis gimė ir augo, ir priklausė anuo metu Žemaitijos Veliuonos valsčiui, bet buvo jau ne žemaičių etnografiniame plote, ir dėl to Daukšos raštų kalboje, greta aiškių žemaičių tarmės ypatybių, jo sąmoningai įvestų, leidžiant savo knygas labiausiai Medininkų vyskupijai, yra daug ir aukštaitiškumų, jo atsineštų iš savo gimtinės vietos ir iš dalies sąmoningai jo įvestų, nes, 1635 m. katekizmo leidėjo žodžiais, jis „ir Lietuway ir Zemaycziams noredamas gierey padarit, abeietuy Catechisma pergulde, ir todrin abeius gimines zodzius pagulde". Kaip matyti iš Daukšos postilės prakalbos, griebtis plunksnos jį paragino vyskupas Merkelis Giedraitis. Tačiau visai galimas daiktas, kad ne 1595 m. katekizmas buvo jo pirmasis lietuviškas darbas. Paliekant nuošalyje dabartiniu metu dar visai neišsprendžiamą klausimą, ar jis, ar kitas kas išvertė Canisijaus katekizmą, turime dar vieną darbą, kurį, galimas daiktas, tektų priskirti Daukšai. 1579 m. spalio 8 d. popiežiaus nuncijaus Lietuvai ir Lenkijai auditorius Pakulas, vizituodamas Žemaičių vyskupiją (išlikusią jo vizitacijos akto dalį yra suradęs ir paskelbęs K. Jablonskis), be kitų asmenų, tardė ir Daukšą, ar jis nesąs įpuolęs į ereziją, ir, tarp ko kito, jį paklausė, ar jis turįs popiežiaus Grigaliaus XIII bulę *In Coena Domi-*

ni, skaitomą Didįjį Ketvirtadienį. Į tą klausimą Daukša atsakė, kad bulės tekstą jis turįs, jo dar nebuvęs paskelbęs, bet jį paskelbsiąs. Šią bulę, kuri grasė įvairiomis bausmėmis visiems, kas tuo ar kitu būdu nusikalsta katalikų bažnyčiai, buvo prasmė skelbti tiktai lietuviškai. Ir tikrai yra žinoma, kad panašaus turinio, nors kito popiežiaus (Urbono VIII) ir kita forma, bulė buvo skelbiama visose Lietuvos bažnyčiose dar XVIII a. (ligi 1770 m.). Jei Daukša pažadėjo ją paskelbti (turbūt per Velykas 1580 m.), tai ji, matyti, jau buvo lietuviškai išversta ir greičiausia paties Daukšos (jei jos neišvertė pats vyskupas Giedraitis). Bet ir tos senosios Grigaliaus XIII bulės lietuviškasis tekstas yra išlikęs ligi mūsų laikų, kad ir rankraščiu ir vėlesniu nuorašu. Jį 1930 m. surado K. Jablonskis Šiluvos bažnyčios vyskupų siunčiamųjų raštų nuorašų knygoje vadinamajame „Liber processuum", kurioje jis įrašytas tarp Žemaičių vyskupijos administratoriaus Jurgio Lepačinskio 1641 m. balandžio 24 d. lenkiško rašto ir vyskupo Jurgio Tiškevičiaus 1643 m. sausio 10 d. rašto. Bet pats bulės tekstas neturi lydimojo rašto, tai ir visai galimas daiktas, kad jis buvo atsiųstas ar 1641 m. kartu su Lepačinskio raštu, ar 1642 m. Jis įvardintas: *Surinkimas Gromatos S. T. M. Gregario trecio — lieko Popieziaws*. Tačiau pats vertimas turėjo būti atliktas daug anksčiau, nes nebuvo prasmės 1641 m. versti bulę Grigaliaus XIII, jei ji jau seniai buvo pakeista analoginės, naujesnės popiežiaus Urbono VIII bulės, kurios lotyniškasis tekstas buvo išspausdintas jau 1633 m. Vilniaus sinodo nutarimuose. Šis senasis vertimas, matyti, ilgesnį laiką buvo užsigulėjęs Varnių kapitulos archyve ir, kai prisiminta reikalas ją skaityti, tai, kol dar nebuvo išverstas lietuviškai naujosios bulės tekstas (jis buvo išspausdintas tik 1647 m.), išsiuntinėtas senasis vertimas. Tuo būdu šis išlikęs tekstas ir galėjo būti anas vertimas, kurį Daukša buvo Pakului pažadėjęs paskelbti ir kurį greičiausia pats Daukša ir išvertė. Bet galutinį tuo reikalu žodį galėtų tarti kalbininkai, lygindami Daukšos žinomųjų tekstų kalbą su šiuo tekstu.

Pirmuoju tikrai žinomu Daukšos darbu ir kartu pirmuoju neabejotinu katalikų lietuvišku spaudiniu tenka laikyti vertimą Jokūbo Ledesmos *Kathechismas Arba Mokslas kiekwienam krikszczionii priwalus... Iżguldita iż Liężuwio Lqnkiszko... per Kuniga Mikaloiu Dauksza*

Kanonika Zemaicziu. Katekizmas buvo išspausdintas Vilniuje 1595 m. Spaudinyje spaustuvė nėra nurodyta, bet spausdinta jėzuitų spaustuvėje. Versta ne iš originalo, bet iš pasirodžiusio apie 1590 m. lenkiško vertimo, pavadinto *Nauka chrzescianska Albo Katechizmik.* Neabejotinai šio katekizmo buvo išspausdintas labai nedidelis egzempliorių skaičius ar dėl kokių nežinomų mums priežasčių tuoj išspausdinus dingo, jeigu ir pats Daukša jo visai nemini savo 1599 m. postilės prakalboje ir pasisako postile norįs duoti pradžią ir paraginimą mylėti tėvų kalbą, jos laikytis ir ją platinti. Jau nuo XVII a. pradžios Daukšos katekizmas niekur nebeminimas, ir jo vienintelis žinomas egzempliorius tebuvo išlikęs buvusioje Vilniaus viešojoje bibliotekoje, sudarytoje po 1863 m. Muravjovo įsakymu iš konfiskuotų vienuolynų ir dvarų bibliotekų. Greičiausia ir šis egzempliorius prieš tai buvo kokiame Vilniaus vienuolyne. 1915 m. rusai jį, kartu su kitomis tos bibliotekos retenybėmis, „evakavo" į Rusiją, kur jis nuo to laiko dingo[12]. Laimė, dar prieš 30 su viršum metų ligi jo dingimo E. Volteris, užtikęs jį Vilniaus viešojoje bibliotekoje, ten jį visą lotynų raidėmis nurašė (jis buvo išspausdintas gotinėmis raidėmis) ir 1886 m. tokį transliteruotą leidimą išspausdino Petrapilio rusų mokslų akademijos lėšomis. 1929 m. E. Sittigas Getingene šį Volterio leidimą pakartojo kartu su 1605 m. katekizmu. Deja, savo laiku nebuvo padaryta jo fotokopija ir ne iš fotokopijos jį Volteris išleido, ir dėl to nėra galima pilnai Volterio leidimu pasitikėti. Neatskiriamą katekizmo dalį sudaro *Trumpas Budąs Pasisakimo arba Iżpażinimo Nůdemiu Drin tu kurie dażnai wartoja tuo Sakramentu.* Jis turi atskirą antraštinį lapą, bet jo puslapių paginacija sudaro katekizmo paginacijos tęsinį (bent taip yra Volterio leidime). Jis yra ypač įdomus tuo, kad jame yra įdėtos dvi pirmosios žinomos lietuviškos katalikų giesmės: „Malda S. Tamosziaus izg Aquino" ir „Salve Regina (Sweika Karalyczia)". Ir Volteris, ir Sittigas šį *Trumpą Budą* pakartojo kartu su katekizmu.

Keliolika metų dirbęs, Daukša 1599 m. paskelbė kitą savo darbą, labiausiai jį išgarsinusį, Wuyko postilės vertimą iš lenkų kalbos — *Postilla Catholicka. Tai est Izguldimas Ewangeliu kiekwienos Nedeles ir szwętes per wisus mettus Per Kuniga Mikaloju Daukszìu Kanonika Medniku iz lenkiszko perguldita.* Išspausdinta ji buvo, taip pat kaip ir

katekizmas, jėzuitų spaustuvėje Vilniuje, bet šį kartą tai pažymėta ir pačioje knygoje. Į šią knygą Daukša įdėjo daug darbo ir ją labai sąžiningai paruošė. Kadangi jis neabejotinai žinojo popiežių mirimo metus, tai minėjimas p. 246, 460, 504 ir 505 mirusio 1585 m. popiežiaus Grigaliaus XIII kaip gyvo rodo, kad ne tik versta iš seniausio Wuyko leidimo, bet dar ir šis vertimas buvo atliktas tarp 1572 ir 1585 m. (popiežiaus Grigaliaus XIII valdymo metai). Tačiau Būgos, Gerulio ir Tanglio prielaidos, kad vertimas buvo atliktas daugelio asmenų, net seminarijos (kurios iš viso tuo laiku nebuvo) auklėtinių, yra nepriimtinos: kalbiniai skirtumai atsirado dėl to, kad dirbta ilgą laiką, neturint nei gramatikos, nei žodyno, o tarminiai skirtumai galėjo iš to atsirasti, kad, nebūdamas žemaitis, Daukša rašė žemaičiams. Vien tiktai pridėtas pabaigoje korektūrinių klaidų sąrašas buvo ne paties Daukšos sudarytas. Tačiau, kaip įrodo P. Salopiata (*Die Verhaeltniss der Evangelien Texte,* 1929), Daukša, versdamas evangelijų ištraukas, turėjo rankose ir naudojosi ir protestanto B. Vilento 1579 m. *Evangelijų* vertimu.

Jei 1595 m. katekizmas buvo tik aklas vertimas ne tik lenkiško teksto, bet ir prakalbos, prie kurių Daukša nepridėjo nuo savęs nei žodžio, postilėje pradžioje eina paties Daukšos parašytas eiliuotas paaukojimas lotynų kalba vyskupui Merkeliui Giedraičiui su pridėtu jo ženklo atvaizdu ir lotyniška epigrama. Po šios epigramos eina plati paties Daukšos parašyta lenkiška prakalba — savotiškas jo patriotinis lietuviškas manifestas. 1823 m. Simanas Stanevičius buvo iš nežinomo mums teksto pakartojęs ir lotyniškąją prakalbą, paaukojimą vyskupui Giedraičiui, bet kituose gausiuose išlikusiuose postilės egzemplioriuose tos prakalbos nėra ir nežinia, ar ji buvo rankraščiu išlikusi, ar buvo išspausdinta ir tik pridėta prie kai kurių egzempliorių, nes ir šiaip išlikę postilės egzemplioriai nėra visiškai vienodi: matyti, spausdinant didesnį egzempliorių skaičių, kai kada atskiri puslapiai ar atskiros eilutės subyrėdavo ir tekdavo jas iš naujo rinkti, kas neleisdavo duoti pilnos pakartotojo puslapio kopijos. Postilės turėjo būti išspausdinta palyginti daug egzempliorių, ir ji nesudaro tokios retenybės kaip daugelis kitų lietuviškų knygų; ligi mūsų laikų buvo išlikę bent dešimt egzempliorių. Viena tik Vytauto Didžiojo universiteto biblioteka turėjo jų du, jų vienas

iliuminuotas, bet tie spalvoti pagražinimai atsirado jau mūsų laikais, kada juos savame egzemplioriuje buvo nupaišęs tapytojas K. Šimonis. Tačiau dėl postilės stiliaus ir kalbos gražumo dar prieš šimtą metų buvo iškilęs sumanymas ją iš naujo išspausdinti. Šią mintį pirmas buvo iškėlęs Simanas Stanevičius ir jau 1823 m. buvo išspausdinęs dviejose skirtingose brošiūrose keletą postilės ištraukų, jų tarpe ir anksčiau minėtą lotyniškąją prakalbą, o 1829 m. savo pakartotoje 1737 m. *Universitas Linguarum* prakalboje ragino persispausdinti visą postilę. Tą pačią mintį 1848 m. kėlė savo *Żemajtiu Wiskupistėje* ir Motiejus Valančius, bet tik 1899 m. E. Volteris, postilę transliteravęs lotynų raidėmis, pradėjo leisti Petrapilio rusų mokslų akademijos lėšomis. 1904, 1909 ir 1927 m. ši akademija išleido tris postilės sąsiuvinius, apėmusius iš 630 puslapių (formaliai postilėje yra tik 627 puslapiai, bet trys puslapiai kartojasi) tik 456 puslapius. Toliau nebespausdinta tiek dėl pakitėjusių Rusijoje politinių sąlygų, tiek dėl to, kad jau 1926 m. Mykolo Biržiškos ir Jurgio Gerulio rūpesčiu visa postilė buvo išleista fotografuotinu būdu.

Be šių Daukšos darbų, kartais bibliografijose ir literatūroje minimos ir 1588 m. Daukšos omilijos, t. y. tokia pat postilė. Šios omilijos atsirado dėl Simano Daukanto klaidingo pažymėjimo 34 puslapyje jo *Būdo senovės lietuvių* pateiktos ištraukos iš tariamųjų 1588 m. omilijų; iš tikrųjų toji iškreipta ištrauka buvo pateikta iš buvusio Daukanto rankose Daukšos 1599 m. postilės egzemplioriaus (vėliau šis egzempliorius pateko į Lietuvių mokslų draugijos biblioteką), neteisingai nurodžius postilės puslapį, nes ši ištrauka buvo paimta iš kito puslapio. Taip pat netenka abejoti, kad Niesieckio informacija apie Daukšos originalius pamokslus iš tikrųjų kalba apie tą pačią postilę.

Dar Daukšai esant gyvam, vienas jo darbų, katekizmas, susilaukė kitos redakcijos ir kito vertimo. Mat nors pats Daukša, kaip jau žinome, ir nebuvo žemaitis ir jo katekizmo kalba nėra grynai žemaitiška, bet, skirdamas savo darbą daugiausia Medininkų vyskupijai, jis stengėsi kiek mokėdamas jį sužemaitinti. Tačiau tuo pačiu laiku dar daugiau lietuvių buvo Vilniaus vyskupijoje, ir jiems Daukšos katekizmo kalba atrodė ne visai suprantama; be to, maža egzempliorių teišspausdinus, jo greitu laiku ir visiškai nebuvo galima

gauti. Tuomet sumanyta jį atitinkamai perdirbti ir pritaikinti lietuviams rytiečiams, Vilniaus vyskupijai. Šis surytietintas katekizmas ir buvo išspausdintas 1605 m. Vilniuje, pavadinimu *Kathechismas aba Pamokinimas wienam kuriamgi krikszczioniuy Reykiamas... perguldītas Lietuwiszkay ir Untrąkart iszspaustas.* Kaip jau buvo anksčiau sakyta, vertėjas ne tik buvo girdėjęs, kad anksčiau jau buvo šis katekizmas Daukšos išverstas, bet ir pats, savo darbą rašydamas, tiesiog savo rankose laikė šį katekizmą ir ne tiek savarankiškai vertė, kiek taisė Daukšos vertimą, jį taikindamas rytiečiams, o savarankiškai versdamas tik tas vietas, kurias Daukša buvo praleidęs ar neišvertęs, ir kai kurias Daukšos išverstas vietas išleisdamas. Knygoje vertėjas nėra pažymėtas ir tikrai nėra žinomas, bet spėjama, kad tai dar jauno Sirvydo darbas. Nors ir yra tam tikrų nedidelių kalbinių skirtumų tarp šio darbo ir kitų vėlesnių Sirvydo darbų, bet jie lengvai gali būti išaiškinti tuo, kad Sirvydas po to, kada išspausdino šį darbą, dar keliasdešimt metų studijavo ir tobulinosi lietuvių kalboje. Tačiau jei tą katekizmą ne Sirvydas rašė, tai jo autoriaus galima būtų ieškoti tarp tos nedidelės grupės lietuvių jėzuitų, gimusių XVI amžiuje ir palikusių šiokius tokius rašto darbus. Taigi autorium galėtų būti ar 1552 m. gimęs Gasparas Savickis, ar 1572 m. gimęs Ant. Vidzevičius, ar 1574 m. gimęs vėlesnysis jėzuitų provinciolas Mikalojus Lenčickis, ar 1574 m. gimę Andrius Novackis, Jonas Gruževskis ir Jonas Komperskis, ar pagaliau ir tas pats jau anksčiau minėtas Mikalojus Pacas. Vienintelis išlikęs to katekizmo egzempliorius Maurikio Stankevičiaus buvo surastas Krokuvos universiteto bibliotekoje ir jo paties buvo paruoštas naujaspaudžiui, bet jį paskelbė ir su savo komentarais išspausdino J. Bystronis (gimęs 1860 m. ir miręs 1902 m.) 1890 m. Krokuvoje, o 1929 m. E. Sittigas pakartojo kartu su Daukšos katekizmu.

Šiam katekizmui pasirodžius, per ištisus dvidešimt penkerius metus naujų lietuviškų katalikų knygų nebeleidžiama, matyti, tariant, kad katekizmų ir Daukšos postilės visai pakanka visiems lietuvių bažnytiniams reikalavimams patenkinti. Nors visai galimas daiktas, kad ir čia norėta duoti šį tą nauja, ypač rytiečiams lietuviams, nes jų negalėjo patenkinti evangelijų tekstai, surašyti Daukšos postilėje, pagrindu imant žemaičių tarmę. Kaip jau buvo

IX skirsnyje rašyta, Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos Vilento 1579 m. evangelijų egzemplioriuje trys evangelijos buvo ranka ištaisytos ta linkme, kuri yra priimta katalikiškuose evangelijų vertimuose, tačiau ne taip kaip Daukšos, bet aukštaičių tarme. Pabaigoje buvo dar ta pačia ranka įrašytas „spasabas atprowiniejimo spawiednes isz wiso amziaus". Sprendžiant iš kitų pažymėjimų įvairiose to paties egzemplioriaus vietose, šios pataisos buvo įrašytos apie 1611 m., t. y. dar keliolika metų prieš 1629 m. Sirvydo *Punktų* pasirodymą. Sirvydo *Punktų* evangelijos yra daug artimesnės šiai korektai negu Daukšos evangelijų vertimui. Visai galimas daiktas, kad mums nežinomas taisytojas, pradėjęs katalikinti Vilento vertimą pačiame jo evangelijų egzemplioriuje, kitas evangelijas surašė jau atskirai, ir tokiu pavidalu jos galėjo būti ir praktiškai bažnyčiose vartojamos, nors greičiausia spausdintos nebuvo, bent neišliko jokių apie tokį spaudinį žinių. Iš pačių išlikusių užrašų negalima nieko sužinoti apie tą asmenį, kuris darbą atliko; bet tai galėjo būti ir pirmieji bandymai to, kuris išvertė evangelijas ir Sirvydo *Punktams* (Jaknavičius), nes tarp jų ir Sirvydo *Punktų* evangelijų yra daug bendro, nors yra ir nemaža skirtumų. Būdinga, kad visos tos trys evangelijos, arba, teisingiau pasakius, evangelijų ištraukos, yra ir Sirvydo leidime, nors bendras evangelijų skaičius tenai labai mažas.

Tik 1629 m. kunigas jėzuitas *Konstantinas Sirvydas* (gimęs 1579 m. ir miręs Vilniuje 1631 VIII 23) jau savo vardu paskelbė naują lietuvišką katalikų knygą *Punkty Kazan od Adwentu az do Postu Litewskim językiem z wytłumaczeniem na polskie.* Kilimo rytietis (anykštėnas), savo pavardę rašęs Szyrwidas, nuo 1598 VIII 10 stojęs į jėzuitų naujokyną Vilniuje ir nuo to laiko, greta studijų Nesvyžiuje, Tartu (Dorpate), Pultuske ir Vilniaus akademijoje, gana ilgai mokytojavęs Nesvyžiuje, paskiau perkeltas į Vilnių, kur dėstė Akademijoje, nors teturėjo scholastiko laipsnį, o magistro laipsnį gavo jau mirties patale begulėdamas; be to, ligi 1622 m. per 10 metų jis buvo ir lietuvių pamokslininku Vilniuje, šv. Jono bažnyčioje (kartu keletą metų ir lenkų pamokslininku), o paskiau ligi mirties ėjo ordine įvairias garbės pareigas, visas atsidėjęs savo literatūriniams darbams. Keletą metų prieš mirtį tiems darbams paskubinti gavo ir

padėjėją Joną Jaknavičių. Matyti, tie jo lietuviški pamokslai ir sudarė jo *Punktų* pagrindą: tai yra savotiška pamokslų schema, kuria pasirėmęs kiekvienas kunigas lengvai galėjo paruošti ir savarankišką pamokslą. Kaip matyti iš antraštės, tie *Punktai* buvo parašyti lietuviškai, o paskiau to paties Sirvydo buvo išversti ir lenkiškai. Jie apėmė laiką nuo advento ligi gavėnios ir buvo išleisti laikantis Daukšos postilės tvarkos, bet išspausdinti du kartus mažesnio formato (*in quarto*). Kaip ir Daukšos postilė, knyga pradedama lotynišku eilėraščiu į Vilniaus vyskupo Eustako Valavičiaus ženklą, paskiau eina lotyniška paties Sirvydo prakalba, kurioje jis aiškina šios knygos pasirodymo priežastis. Iš jos aiškėja, kad knyga buvo skiriama pamokslininkams ir kad jam buvo žinomos ir seniau pasirodžiusios lietuviškos knygos, bet jų jis neįvardino, tik bendrai nurodė, kad jų yra maža. Iš viso čia įdėta tik keturiolika „punktų" ir kiekvieno „punkto" priekyje eina trumpa evangelijos ištrauka. Lenkiškajame tekste visos evangelijos yra imtos iš Wuyko lenkiško *Naujojo Testamento* vertimo; matyti, pats Sirvydas tas ištraukas ir atrinko. Tačiau jų lietuviškasis vertimas, nors savo forma labai artimas Sirvydo kalbai, turi ir kai kurių skirtumų, dėl kurių ir anksčiau buvo kilusi abejonė, ar šias ištraukas pats Sirvydas buvo išvertęs. O kada paaiškėjo, kad visos tos evangelijos yra pakartotos ir neabejotinai Jono Jaknavičiaus 1647 m. (gal ir 1637 m.) išleistose *Ewangelije polskie i litewskie*, tai dabartiniu metu tenka daryti išvadą, kad ir 1629 m. *Punktų* evangelijas buvo išvertęs tas pats Jaknavičius. Matyti, Sirvydas, ligos (plaučių džiovos) kamuojamas, be to, užsivertęs ir kitais literatūriniais darbais, — žodyno ruošimas jam turėjo atimti ypatingai daug laiko, — nebūtų suspėjęs laiku savo leidinio paruošti, jei jam kitas asmuo (Jaknavičius) nebūtų padėjęs evangelijas išversti; tai patvirtina ir faktas, kad antrą *Punktų* dalį, jau Sirvydui mirus, kaip matysime, spaudai paruošė irgi Jaknavičius.

1629 m. *Punktų* turėjo būti išspausdintas didesnis egzempliorių skaičius, jei jų užteko ligi mūsų dienų. Daugelyje didesnių bibliotekų jų yra išlikusių ligi dešimties egzempliorių, bet ir tarp jų, kaip ir tarp Daukšos postilės, atskirų egzempliorių yra nedidelių skirtumų, įneštų atitaisant korektūrines klaidas, jau dalį egzem-

pliorių išspausdinus. Dviem šimtams metų praėjus nuo 1629 m. *Punktų* pasirodymo, Simano Daukanto iniciatyva Motiejus Valančius, tuomet dar ne vyskupas, paruošė jų naują leidimą. Valančius parašė prakalbą ir kiek „ištaisė" Sirvydo kalbą. Iš tikrųjų tas tariamasis taisymas tik sugadino Sirvydo tekstą, nes daugelis grynai lietuviškų Sirvydo žodžių buvo pakeista skoliniais, paimtais iš lenkų kalbos. Spausdinti lėšas davė Sedos klebonas kunigas *Leonas Mantvydas* (Montvidas) (miręs 1850 V 20), kuris šioje knygoje ir buvo pavadintas jos leidėju ruošėju, visiškai nutylint Valančiaus pavardę. Naują autentišką, bet transliteruotą iš gotinių į lotynų raides leidimą 1884 m. paskelbė Richardas Garbe A. Bezzenbergerio serijoje „Die littauische und lettische Drucke", o kartu su antrąja 1644 m. dalimi fotografuotinu būdu 1929 m. paskelbė Pranas Spechtas.

Sirvydas buvo paruošęs ir antrą savo *Punktų* dalį, būtent, 10 pamokslų gavėniai, bet gyvas būdamas jos jau nebesuskubo ne tik paskelbti, bet ir pabaigti, nes teparuošė lietuviškus „punktus" jo paties iš Wuyko atrinktiems lenkiškiesiems evangelijų tekstams. Šį darbą baigė jo rankraščius paveldėjęs Jonas Jaknavičius, Sirvydui suvaidinęs tokį pat vaidmenį, kaip Mažvydui Vilentas. Jaknavičius lietuviškai išvertė evangelijų tekstus ir lenkiškai lietuviškus „punktų" tekstus ir tokia forma juos paskelbė 1644 m. Čia antraštėje nėra nurodyta, kas tą leidimą pateikė spaudai ir jį pabaigė, tik paminėta, kad „punktai" „dabar yra išversti į lenkų kalbą". Tačiau Jaknavičius yra nurodytas pačioje knygoje: po lotynišku paaukojimu prieš tekstą yra padėta slapyraidė *I. I. S. I.*, t. y. *Joannes Jachnowicz Societatis Jesu.* Knyga buvo išleista tokio pat formato ir tokio pat pavidalo kaip ir pirmoji dalis, bet pasirodžiusi politiškai labai neramiu laiku, ji plačiai nepaplito, ir ligi mūsų laikų išlikę jos tebuvo trys egzemplioriai: Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekoje, Vilniaus lietuvių mokslų draugijos bibliotekoje ir dar vienas egzempliorius privatinėse rankose. Buvęs Vilniaus viešosios bibliotekos egzempliorius, 1915 m. evakuotas Rusijon, ten kažin kur ir dingo. Iš Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos egzemplioriaus fotografuotinu būdu jį 1929 m. pakartojo P. Spechtas, kartu su 1629 m. *Punktais.*

Visai galimas daiktas, kad Sirvydas buvo sumanęs savo „punktais" apimti visus metus (dabar jie neapima nė pusės metų), t. y. norėjo sudaryti leidimą, visai lygiagretų Daukšos postilei, tik paruoštą lietuviams rytiečiams. Bet to darbo jis nesuskubo atlikti: jei jo būtų paruošęs nors juodraštį, tai Jaknavičius būtų jį išleidęs ar kartu su 1644 m. *Punktais*, ar atskira knyga. Priežastis, dėl kurios Sirvydas teatliko tik pusę to savo darbo, buvo ta, kad, kaip anksčiau jau buvo minėta, jis greta dirbo ir kitą, mums net daug svarbesnį darbą, ruošdamas lotynišką — lenkišką — lietuvišką žodyną ir lietuvių kalbos gramatiką. Šie jo kalbiniai darbai, be abejo, buvo rašomi ne kalbiniam moksliniam, bet grynai tikybiniam reikalui, nes reikėjo palengvinti darbą naujiems lietuviškų knygų rašytojams ir vertėjams ir padėti tiems Lietuvos kunigams nelietuviams, daugiausia jėzuitams, kurie, nuolatos misijų reikalais siunčiami ir kilnojami iš vienos vietos į kitą, savo darbe susidurdavo su lietuvių liaudimi, su kuria, neturėdami atitinkamų lietuvių kalbos vadovėlių, jie ir susikalbėti negalėdavo. Tačiau pats Sirvydas savo žodyną tiesiogiai skyrė besimokančiai jaunuomenei, iš kurios anie misionieriai daugiausia ir išeidavo. Tuo būdu ir katalikiškajai XVI—XVII a. lietuvių literatūrai iš karto teko susidurti su tais pačiais reikalavimais ir sunkumais, su kuriais jau prieš penkiasdešimt metų buvo susidūrę ir protestantų kunigai vakarų Lietuvoje. Bet, tuos reikalus sprendžiant, paaiškėjo ir dideli skirtumai: protestantų kunigai, pradžioje davę kalbos požiūriu labai netobulas lietuviškas knygas, jas sistemingai tobulino ir gerino; o pirmieji katalikų kunigų lietuviškieji raštai iš karto buvo labai rūpestingai paruošti, bet ilgainiui, lietuviškajam kunigų patriotizmui išsekus, vis mažiau ir mažiau tebuvo kreipiama dėmesio į jų leidžiamų lietuviškų knygų kalbinį tobulumą, ir ypačiai XVIII a. buvo duodama vertimų ir originalinių knygų, parašytų tokia darkyta lietuvių kalba, kad ją tik su labai dideliais rezervais tebuvo galima laikyti lietuviška (nors ir čia buvo išimčių, pvz., 1770 m. Joskaudo katekizmas). Ši XVIII a. tikybinė literatūra pusantro šimto metų laikotarpiui ir visiškai sudarkė mūsų bažnytinę kalbą.

Medžiagą savo žodynui Sirvydui teko savarankiškai rinkti ilgesnį laiką, nes jis negalėjo pasinaudoti jokiais analoginiais nei Mažo-

sios, nei Didžiosios Lietuvos darbais: Mažojoje Lietuvoje to darbo griebtasi tik Sirvydui mirus, o Didžiojoje jų ir vėliau visai nebuvo. Matyti, kad tas jo ruošos darbas ir sutrukdė jam baigti kitus savo tikybinius raštus. Žodyną jis vis dėlto suskubo išleisti dar prieš savo mirtį: jis mirė 1631 m. rugpjūčio 23 d., o žodynas, pavadintas *Dictionarium trium linguarum in usum studiosae iuventutis,* buvo išspausdintas Vilniaus jėzuitų spaustuvėje 1629 m.[13] Bet su juo turėjo kažin kas atsitikti, jei jau po dvejų metų, 1631 m., jis susilaukė antro leidimo. Ir šiaip per porą šimtų metų nebuvo žinomas nei vienas šio pirmojo leidimo egzempliorius. Ir tiktai 1897 m. rusų kalbininkas Pilypas Fortunatovas atsitiktinai surado vienintelį šio leidinio egzempliorių Maskvos sinodalinėje bibliotekoje, kurios kataloge jis buvo įrašytas lotynų, lenkų ir olandų (vietoje lietuvių) kalbų žodynu, ir dėl to niekas anksčiau nebuvo į jį atkreipęs dėmesio. Į šią biblioteką jis buvo patekęs iš buvusios pravoslavų vyskupo Simano Polockiečio bibliotekos. Po dvidešimties metų, prasidėjus rusų revoliucijai ir likviduojant visus bažnytinius turtus, ir šis vienintelis egzempliorius vėl kažin kur dingo; gal vėl kokioje didesnėje bibliotekoje jis ar eina kokiu svetimu vardu, ar guli išmestas į krūvą „nereikalingos" makulatūros[13]. Kaip jau sakyta, antrasis leidimas išėjo 1631 m. Nėra žinios, ar jis pasirodė Sirvydui dar esant gyvam, ar jam jau mirus, bet atrodo tikra, kad spaudai jį paruošė pats Sirvydas, pirmam leidimui pranykus. Išleido greičiausia Sirvydo raštų paveldėtojas ir jo darbo tęsėjas Jonas Jaknavičius. Šio leidimo nėra žinomo nei vieno egzemplioriaus. Trečiasis leidimas, be jokios abejonės, Jaknavičiaus paruoštas, pasirodė po dešimties metų, 1642 m. Šio leidimo buvo išlikę trys egzemplioriai: vienas buvusioje Petrapilio viešojoje bibliotekoje, bet jo likimas dabar nežinomas, nes rusiškoje netvarkoje jis kažin kur pačioje bibliotekoje užsimetė; antras egzempliorius yra saugojamas Anglijoje Oksfordo Bodleiana bibliotekoje; pagaliau trečias egzempliorius 1930 m. buvo surastas Suomijoje, Helsinkio universiteto bibliotekoje. Nei vieno tų egzempliorių neturėjęs savo rankose, šiuo tarpu negaliu pasakyti, ar ketvirtame ir penktame leidime antraštiniame lape padėtoji pastaba „editio recognita et aucta" — peržiūrėtas ir padidintas leidimas — yra įdėta ir trečiame leidime; bet greičiausia nebuvo antrame leidime; pastaba aiškino žodyno nuolatinį karto-

jimą „iniuria temporum ac tempestate bellica", nors tarp 1631 ir 1642 m. neįvyko nieko taip skaudaus, dėl ko būtų turėjęs išnykti visas knygos leidimas. Pačių studentų, kuriems pirmiausia knyga buvo skiriama, buvo jau tiek daug, kad jie vieni galėjo visą leidimą suvartoti. 1677 m. pasirodė ketvirtas leidimas, taip pat su jau minėta prakalba, kuri galėjo atsižvelgti ir į 1655—1662 m. Vilniaus karinę rusų okupaciją, kurios žiaurumo tiesioginis liudininkas buvo pats Sirvydo raštų leidėjas Jaknavičius, visą okupacijos laiką išbuvęs Vilniuje ir greičiausia pats ir parašęs aną prakalbą; bet ir čia tokiai knygai, kaip parankinis žodynas, trisdešimties metų laiko tarpo visiškai galėjo užtekti, kad visas leidimas išsibaigtų. Šis ketvirtasis leidimas jau nėra toks retas, kaip anie trys, ir dabar žinome jo ligi 8—10 egzempliorių, jų tarpe du nepilnus egzempliorius Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekoje, o buvusioje Vilniaus viešojoje bibliotekoje prieš Pirmąjį pasaulinį karą buvo jų net 20 egzempliorių, daugiausia bibliotekos vadovybės išparduotų į privatines rankas. Pagaliau 1713 m. pasirodė ir labiausiai paplitęs penktasis leidimas. Kai kuriose bibliografijose buvo minimas ir 1712 m., net 1718 m. leidimas, bet iš tikrųjų tokių leidimų visai nebuvo, nors S. Estreicheris savo lenkų bibliografijoje įrodymui, kad buvęs ir 1718 m. leidimas, pateikė iš jo ir atitinkamų ištraukų, kurios visiškai skiriasi nuo 1713 m. leidimo, ir nenuostabu, nes tai ištraukos ne iš lietuviškojo Sirvydo žodyno, bet iš Elgerio latviškojo žodyno: bibliografijos leidėjas S. Estreicheris neatskirdavo latvių nuo lietuvių kalbos, panašiai kaip anas Maskvos bibliotekininkas neskyrė lietuvių nuo olandų kalbos. 1641 m. pasirodė to paties Sirvydo *Dictionarium Polono-Latinum*. Tai tas pats trikalbis žodynas, tik šį kartą be lietuviškojo teksto, taigi skiriamas lenkiškosioms jėzuitų mokykloms. Jis pavadintas „editio nova", taigi galėjo būti ir pirmas jo leidimas, dar paties Sirvydo paruoštas ir išleistas, bet greičiausia čia pirmuoju leidimu buvo palaikytas tas pats trikalbis žodynas; tuomet ir čia galima prileisti, kad ir šio žodyno pritaikinimas lenkų mokykloms, išleidimas lietuviškojo teksto, buvo taip pat Jaknavičiaus atliktas.

Pagaliau paskutinis Sirvydo darbas buvo jo lietuvių kalbos gramatika, pavadinta *Clavis linguae Lithuanicae*. Ją Sirvydo darbų tarpe mini pirmasis ir visai patikimas Sirvydo biografas, savo žinias apie Sirvydą ėmęs greičiausia iš Jaknavičiaus, Ph. Alegambe savo kny-

goje *Bibliotheca Scriptorum Societatis Jesu* 1643 m. Alegambe nenurodo gramatikos parašymo datos, bet vėlesnieji Sirvydo biografai čia nuo savęs pridėjo 1630 m., remdamiesi tuo, kad tai buvę paskutinieji jo gyvenimo metai, taigi knyga negalėjusi būti parašyta vėliau. Jie taip pat nuo savęs pridėjo informaciją, kad tos gramatikos rankraštis kadaise buvęs Ležaisko bibliotekoje. Nėra mažiausios abejonės, kad, Sirvydui dar esant gyvam, ta gramatika nebuvo išspausdinta; ir Alegambe apie ją rašo, kad ji buvusi ne išspausdinta, bet tik parašyta. Kai kas prileidžia, kad tai esanti ta pati 1737 m. išspausdinta *Universitas Linguarum Litvaniae*, bet tai labai abejotina, nes nebuvo prasmės keisti antraštės, be to, visuose Sirvydo darbuose (gal teišskyrus vieną jo jaunatvės darbą — 1605 m. katekizmą, jei apskritai jis jo buvo išleistas) visada buvo dedama ir jo pavardė. Gal tas pats lietuvių gramatikos rankraštis, kuris saugojamas Krokuvos universiteto bibliotekoje (o čia jis galėjo patekti ir iš Ležaisko), kurį kiti tačiau laiko ir artimu Kleino gramatikos darbu, nekalbant jau apie tai, kad pats rankraštis daro įspūdį, jog jis buvo daug vėliau (XVII a. pabaigoje) parašytas. 1828 m. Siarczynskio darbe Sirvydui priskiriami įvairūs lenkiški įvairiomis progomis pasakyti pamokslai iš tikrųjų pasirodė esą ne Sirvydo, bet Pabijono Birkowskio raštai.

Kaip jau matėme, greta su Sirvydu, bent nuo 1629 m., dirbo ir kitas įžymus XVII a. jėzuitas *Jonas Jaknavičius* (gimęs 1589 m. ir miręs Vilniuje 1668 m. gegužės mėnesio 11 d.). Tačiau jo vaidmuo padedant Sirvydui ir ruošiant spaudai jo raštus paaiškėjo tik pačiu paskutiniu laiku, daugiausia dėl polemikos, iškilusios 1938—1939 m. tarp J. Kabelkos ir manęs *Archivum Philologicum* puslapiuose. Tik dešimčia metų už Sirvydą jaunesnis, bet trisdešimt septyniais metais jį pergyvenęs, Jaknavičius, matyti, taip pat kaip ir Sirvydas, buvo rytietis, nors jo kilimo vietos ligi šiol dar nepavyko nustatyti. Ilgiausiai dirbęs pačiame Vilniuje, taip pat Nesvyžiuje ir Smolenske, bet ilgai gyvenęs ir Žemaitijoje misionieriumi bei Kražių kolegijos rektoriumi ir iš ten įnešęs į savo raštus kiek ir žemaičių tarmių ypatybių, jis ilgai mūsų literatūrai, kalbotyrai ir bibliografijai buvo savotiška mįslė. Jėzuitas Alegambe, paskelbęs savo jėzuitų biografijas 1643 m., t. y. tuomet, kada Jaknavičius buvo gyvas ir atsidėjęs

vien literatūros darbams, pateikė ne tik trumpą jo biografiją, bet ir platų sąrašą Jaknavičiaus lenkiškai ir lietuviškai parašytų knygų, jų antraštes duodamas tik lotyniškai ir visas jo lenkiškas knygas vadindamas išleistomis (edidit Polonice), o lietuviškąsias tik parašytomis (Lituanice scripsit). Visi vėlesnieji jėzuitų rašytojų biografai — Sotvellis 1676 m., Rostovskis 1768 m., Brownas 1862 m. ir Sommervogelis 1893 ir 1909 m. — kartoja Alegambės pateiktą biografiją ir raštų sąrašą, tik kartais šį tą pridėdami. Labiausiai išplėtė biografiją Sotvellis, kuris irgi ją rašė Jaknavičiui esant gyvam. Jei Alegambės paskelbtose žiniose būtų buvę kokių klaidų, tai Sotvellis būtų jas ištaisęs, nes Alegambės darbas, be abejonės, buvo žinomas ir Jaknavičiui, ir Sotvellis medžiagą savo papildymams tegalėjo gauti ar tiesiogiai iš paties Jaknavičiaus, ar iš jo tiesioginių viršininkų. Tuo tarpu ir Sotvellis Jaknavičiaus darbų sąrašą paliko tokį, kokį paskelbė Alegambe. Taigi nėra abejonės, kad visi Alegambės paskelbtieji Jaknavičiaus darbai tikrai buvo jo parašyti. Bet, deja, nei vienas tų visų nei lietuviškų, nei lenkiškų darbų per keletą šimtų metų nebuvo žinomas nei vienam bibliografui, nei literatūros istorikui: visi jie, rašydami apie Jaknavičių, turėjo tenkintis vien anais sąrašais, nieko negalėdami pasakyti apie pačius raštus. Argi visos dvidešimt knygų, kurias mini jėzuitų biografai, Jaknavičiaus parašytų ir išleistų, dėl anų „iniuria temporum" buvo taip pagrindinai sunaikintos, kad jų ir pėdsakų nei vienoje bibliotekoje neišliko? Argi Jaknavičius — tai tik kažin koksai mistinis lietuvių ir lenkų rašytojas? Kad tai konkretus rašytojas, pirmas galėjo įrodyti 1923 m. Mykolas Biržiška, suradęs viename rinktiniame Vilniaus akademijos leidinyje (*Gratulationes... Sigismundo III... et Constantiae Austriae Reginae...*, 1609) lotynišką Jaknavičiaus pasirašytą eilėraštį, įdėtą čia tarp kitų Vilniaus akademijos studentų rašinių dar tuo laiku, kada pats Jaknavičius studijavo Akademijoje. Taip pat, kaip anksčiau matėme, jis neabejotinai buvo pasirašęs slapyraide po prakalba-paaukojimu 1644 m. Sirvydo *Punktuose*. Pagaliau apie 1940—1941 metus man pavyko viename XVIII a. kataloge užtikti knygą, vardu *Jan Jachnowicz Swiatłość wiary albo katechizm katolicki Vilnae 1654,* nors pati knyga ir nėra žinoma. Tačiau nei vienas tų raštų nėra įtrauktas į Alegambės — Sotvellio Jaknavičiaus darbų sąrašą,

o iš įtrauktųjų nei vienas nebuvo ligi šiol žinomas. Ir dėl viso to jau 1924 m., rašydamas *Tautoje ir Žodyje* apie „Dvi lietuvių literatūros problemas" (apie Jaknavičių ir Šrubauskį), buvau priėjęs išvadą, kad visos ar bent daugelis tų Jaknavičiaus knygų visiškai nebuvo dingusios, bet buvo išleistos be jo vardo, ir kad jų tenka ieškoti tarp įvairių žinomų bevardžių knygų, išleistų XVII a. ir parašytų jėzuitų. Sugretindamas Alegambės duodamą Jaknavičiaus lietuviškųjų knygų sąrašą su žinomomis XVII a. nežinomų autorių lietuviškomis knygomis ir su atitinkamais Vilniaus ir Žemaičių sinodų nutarimais, buvau nustatęs beveik kiekvienam Alegambės pavadinimui atitinkamą žinomą lietuvišką bevardę knygą ir drauge buvau padaręs išvadą, kad tuo laiku Jaknavičius buvo lyg ir oficialinis Žemaičių vyskupijos rašytojas, kuris atlikdavo visus užsakymus tikybinei lietuvių literatūrai paruošti. Ilgainiui tą patį reikalą toliau bestudijuodamas ir rasdamas vis naujos, anksčiau nežinomos medžiagos ir tekstų, kai kur tą savo prielaidą turėjau pakeisti, bet savo pagrindu ji liko teisinga, ir vienai kitai knygai vėlesnieji tyrinėjimai tą klausimą galutinai išaiškino ir mano spėjimus patvirtino.

Sutraukę vienon vieton visas lietuviškas knygas, kurias, jėzuitų biografų žiniomis, Jaknavičius buvo įvairiais laikais parašęs, turime šias šešias (lenkiškųjų jo knygučių klausimo aš čia neliečiu, nes jos priklauso labiau lenkų bibliografijai ir literatūros istorijai, o mums jos rūpi ne lietuviškų knygų istorijoje, bet tik nušviečiant Jaknavičiaus biografiją ir bendrą literatūrinį veikimą, kas neįeina į šio darbo uždavinį; aš jį paliečiu kitame savo darbe *Aleksandryne*): *Libellus precatorius pro Confraternitate Vilnensi Corporis Christi*, 1630, *Euangelia aucta in usum concionatorum*, 1637, *Cantiones catechisticae*, 1638 (kiti jas vadina *Contiones*, taigi ne giesmėmis, bet pamokslais), *Institutiones et cantiones pro Confraternitate S. Isidori*, 1639, *Historia passionis Christi punctatim animae devotae per tres libros et capita exposita*, 1655 ir *Cantilenae spirituales polonice et lituanice*, 1660. Be to, buvau jam priskyręs, kaip paskiau matysime, klaidingai, ir lietuviškąjį Urbono VIII *Bulla in Coena Domini* vertimą. Iš visų tų knygų geriausiai pavyko nušviesti aną *Euangelia aucta in usum concionatorum*. Kaip matyti iš paties pavadinimo, tai buvo rinkinys evangelijų, skaitomų

katalikų bažnyčiose kiekvieną sekmadienį ir šventadienį. Prieš Daukšai išspausdinus savo postilę, mes jokių evangelijų lietuviškų vertimų katalikams neturėjome ar bent nežinome, kad tokių būtų buvę. Bet Daukšos evangelijų šiam tikslui buvo per maža; kita vertus, daugiausia žemaičiams verstos, jos tebuvo vartojamos Žemaičių vyskupijoje. Sirvydas į savo *Punktus* jų įsidėjo dar mažiau ir, be to, dabar jau paaiškėjo, kad Sirvydo *Punktų* evangelijos buvo ne jo verstos: tarp kitų *Punktų* lietuviškųjų tekstų ir šių evangelijų yra tokių kalbinių skirtumų, jog nėra abejonės, kad čia dirbo du įvairūs asmenys, nors abudu ir buvo lietuviai rytiečiai. Kaip matėme, jau vien iš to fakto, kad 1644 m. antroje *Punktų* dalyje yra savo slapyraide pasirašęs Jonas Jaknavičius, galima daryti beveik tikrą išvadą, kad tiek pirmąją, tiek antrąją dalį Sirvydui ruošti padėjo Jaknavičius ir jis, matyti, išvertė ir anas *Punktų* evangelijas; bet jos visos įėjo sudėtin mažiausia per du šimtus metų visose Lietuvos bažnyčiose vartojamos knygos *Ewangelie polskie y litewskie tak niedzielne, jako y wszystkich Swiąt,* kur lietuviškasis tekstas buvo parašytas irgi lietuvio rytiečio ir kuri ir savo paskirtimi, ir sutvarkymu visai atitinka apibūdinimą „euangelia in usum concionatorum". Jokių kitų evangelijų tekstų kunigams ir bažnyčiose vartoti neturėjom ligi XIX a. pabaigos, išskyrus vienas Giedraičio — Mogėno 1806 m. *Lietuviškas Evangelijas,* kurios, be to, ir neprigijo. Tuo būdu, kadangi Jaknavičius buvo tikrai išvertęs evangelijas kas dieną vartoti bažnyčiose ir kadangi vienintelės mums žinomos tos rūšies evangelijos yra anos *Ewangelie polskie y litewskie,* tai nėra jokios abejonės, kad jų lietuviškasis vertimas yra Jaknavičiaus darbas. Kada šį klausimą buvau iškėlęs dar 1924 m., tai rimčiausias argumentas prieš tai galėjo būti tik tas faktas, kad anuo laiku nebuvo nei vieno šių evangelijų vertimo leidimo ankstyvesnio laiko kaip 1679 m. ar net 1690 m., nes 1679 m. evangelijas minėjo tik Baltramaitis, bet jos niekur nebuvo užeinamos, o tuo tarpu Jaknavičiaus biografai kalba apie 1637 m. leidimą. Bet ilgainiui susirado tų pačių evangelijų 1674 m. leidimas ir pagaliau 1647 m. Ir vis tai yra įvairūs leidimai tos pačios knygos, kurios tekstas po truputį evoliucionavo iš vieno leidimo į kitą ne tik Jaknavičiui esant gyvam, bet ypač jam mirus, ir XVIII a. laikas nuo laiko buvo kiek praplečiamas ne tik naujai parašytais įtarpais,

bet, galimas daiktas, ir paties Jaknavičiaus paliktais rankraščiais. Pridėję dar prie to faktą, kad ne Sirvydo parašytos *Punktų* evangelijos visos be išimties be kokių pakeitimų buvo įtrauktos į 1647 m. evangelijų leidimą, turėsime visą grandinę įrodymų, kad Jaknavičiaus *Euangelia aucta* ir *Ewangelie polskie y litewskie* tėra viena ir ta pati knyga. Čia lieka tik vienas ligi šiol nevisiškai aiškus klausimas: ar mums žinomas 1647 m. evangelijų leidimas (egzempliorius išsaugotas Vilniaus universiteto bibliotekoje) buvo pirmas tų evangelijų leidimas, o Alegambės duodama data buvo tik knygos paruošimo, bet ne išspausdinimo, ar buvo ir 1637 m. mums dar nežinomas leidimas. Šios evangelijos buvo virtusios oficialine bažnytine knyga, iš kurios per keletą šimtų metų kiekvieną sekmadienį ir šventadienį buvo skaitomos evangelijos visose Lietuvos bažnyčiose, ir dėl to jų pareikalavimas buvo labai didelis. Jos buvo pakartotos ne mažiau kaip 40 kartų. Be abejotino 1637 m. leidimo, žinome dar šiuos leidimus: XVII amžiuje 1647, 1674, 1679(?), 1690, 1699(?); XVIII amžiuje 1702(?), 1705, 1711, 1731, 1732, 1735, 1736, 1743, 1750, 1752, 1756, 1767, 1769, 1770, 1772(?), 1774, 1776, 1779, 1783, 1786, 1788, 1790, 1794, 1797, 1799 m. — apie 25 leidimai; XIX amžiuje 1805, 1806 (tik vienas lietuviškas tekstas), 1808, 1819, 1820 (naujai pertvarkytas), 1835, 1842, 1848, 1856, 1858 (du leidimai), 1859, 1864 (rusų cenzūros uždraustas) ir dar kontrafakciniai leidimai 1890 ir 1900 m. Nors iš tikrųjų tėra tai viena ta pati ir to paties vertėjo knyga, tačiau jų tarpe nėra dviejų leidimų, į kuriuos nebūtų įnešta didesnių ar mažesnių atmainų, ir dėl to Kabelka buvo neteisingai linkęs manyti, kad XVIII amžiaus leidimai yra kito vertėjo paruošti, negu XVII amžiaus leidimai. Nuo 1705 m. leidimo buvo pridėtos kelios naujos evangelijos, greičiausia jau ne Jaknavičiaus išverstos, bet specialiai tam leidimui paruoštos, o vėliau atsirado pabaigoje ir kitų priedų. Vienas tų priedų, pridėtas pirmą kartą 1750 m. leidime, *Passya arba Muka Pona musų Jezusa Chrystusa pas S. Jona Pad. 18 yr 19*, galimas daiktas, yra sutrumpintas iš mūsų jau minėtos, bet šiaip nežinomos Jaknavičiaus knygutės *Historia passionis Christi punctatim animae devotae per tres libros et capita exposita*. Kadangi šios evangelijos buvo išverstos kunigo jėzuito, tai ir išskirtinė teisė jas spausdinti priklausė Vilniaus akademinei jėzuitų spaustuvei; tik

1773 m. panaikinus jėzuitų ordiną, ta privilegija savaime išnyko, ir nuo to laiko, greta valstybinės akademinės spaustuvės, evangelijas spausdina ir pranciškonų, ir pijorų spaustuvės, o XIX a. jas spausdina Zavadzkis, bazilijonai, Vilniaus misionierių diecezinė spaustuvė, taip pat žydų Dvorčiaus ir Rommo. Kiek liečia formą, tai iš pradžių lenkiškas ir lietuviškas tekstas spausdinami lygiagrečiuose puslapiuose ar skiltyse, vėliau lietuviškasis tekstas po kiekvienos evangelijos lenkiškojo teksto, bet dar 1756 m. lietuviškasis tekstas spausdinamas gotinėmis raidėmis, o lenkiškasis tekstas lotyniškomis raidėmis; matyti, gotinės raidės dar tuo laiku buvo laikomos būdingomis lietuvių raštui.

Dėl kitų lietuviškų, Alegambės ir kitų minimų, Jaknavičiaus knygučių, tai jos negali būti ligi šiol tokiu pat tikrumu nustatytos, kaip evangelijos. *Libellus precatorius pro Confraternitate Vilnensi Corporis Christi,* 1630 m., gali būti sugretintas su 1636 m. žemaičių vyskupijos sinodo nutarimu įvesti Širdies Jėzaus broliją visoje vyskupijoje, bet atitinkama nei bevardė, nei vardinė knygutė mums nėra žinoma. 1772 m. Žemaičių sufragano *Tado Juozapo Bukolos* (gimusio apie 1740 m. ir mirusio 1795 XII 16) išleista *Knigiale apraszanti Broctwa pamoksla Krikscioniszka* yra iš naujo parašyta ir skiriama kitai brolijai, kuri buvo įvesta Žemaičių vyskupijoje jau 1630 m. ir vadinama brolija Doctrinae Christianae. Lygiai taip pat nėra visai žinoma ir kita brolijai skirta Jaknavičiaus lietuviška knygutė *Constitutiones et cantiones pro Confraternitate S. Isidori,* 1639 m., nors giesmių, skiriamų šventam Izidoriui, žino ir mūsų senasis *Balsas širdies,* ir vėlesniosios kantičkos; galimas daiktas, kad kitos iš jų ir yra paimtos iš šios Jaknavičiaus knygutės. Dėl 1638 m. Alegambės minimų *Cantiones catechisticae* (katekizminių giesmių), tai jų suradimą apsunkina ta aplinkybė, kad kiti Jaknavičiaus biografai ją vadina *Contiones catechisticae,* t. y. katekizminiais pamokslais, taigi visai skirtingo turinio knygute. Jei būtų teisingas pastarasis apibūdinimas, tai tat galėtų būti ar 1725 m. *Pamokslas krykscioniszkas,* bet jį parašė Šrubauskis, ar net *Spasabas atprowinieima poterius Baznicioy su zmoniemis,* kuris nuo 1750 m. yra pridedamas prie tų pačių Jaknavičiaus evangelijų. Pagaliau E. Oloffas *Polnische Liedergeschichte* (1744 m.) tarp Jaknavičiaus knygų mini ir *Cantilenae spirituales polonice et litu-*

anice, 1660 m., lietuvišką — lenkišką giesmyną, kurį tiek Zalęskis, tiek Sommervogelis priskiria 1668 m. Čia galėjo tiek Oloffas, tiek jo šaltiniai Witte ir Menckenius supainioti Jaknavičių su Šrubauskiu ar su 1646 m. Slavočinskio giesmynu, kurių jis iš viso nežino. Tačiau pastaruoju atveju galima būtų prileisti, kad vadinamąjį Slavočinskio giesmyną paruošė ne pats Slavočinskis, bet Jaknavičius Slavočinskio vardu, nes atrodo tikra, kad Slavočinskis 1646 m. buvo dar per jaunas, kad galėtų pats savarankiškai ką lietuviškai parašyti, o jėzuitams tuomet ypač rūpėjo kiek labiau pareklamuoti savo jauną neofitą, tik ką perėjusį iš reformatų į katalikus. Bet atrodo tikra, kad Jaknavičius rašė ir lietuviškų giesmių, ir visai galimas daiktas, kad dvi istorinės giesmės, išspausdintos Šrubauskio *Balse širdies,* buvo parašytos Jaknavičiaus, nes kaip tik tuo laiku, kada vyko tai, kas tose giesmėse aprašyta, Jaknavičius gyveno Vilniuje ir savo akimis matė visus maskolių žiaurumus. Pagaliau A. Krause bandė Jaknavičiui priskirti ir aną krokuvinį lietuviškos gramatikos rankraštį, kurį kiti laiko Sirvydo rankraščiu, nors greičiausia nei vienas, nei kitas jos nerašė, nes rankraštis, matyti, yra kilęs iš vėlesnio laiko. Nors ir atrodo, kad Jaknavičius specialiai kalbinėms studijoms palinkimo neturėjo ir, turėdamas savo rankose Sirvydo gramatiką, nematė ir reikalo savąją rašyti, bet tenka paisyti ir galimumo, kad 1737 m. bevardė gramatika *Universitas linguarum,* kurios sudarytoju yra nurodytas neįvardytas jėzuitas, buvo parašyta Jaknavičiaus, nors Sommervogelis šios gramatikos autoriumi neteisingai nurodo jėzuitą Medemą, kuris iš tikrųjų parašė ne lietuvių, bet latvių kalbos gramatiką.

Greta Sirvydo ir Jaknavičiaus gali būti pastatytas ir trečias XVII a. lietuvių jėzuitas *Pranas Šrubauskis* (gimęs 1621 m. ir miręs Kražiuose 1680 VI 27), kurį lietuvių rašytoju pirmas paminėjo savo *Žemaičių vyskupystėje* 1848 m. M. Valančius ir kurį iš visų jėzuitų biografų mini tik pats vėliausias, Sommervogelis, savo žinias apie jį ėmęs iš oficialaus jėzuitų nekrologo, kuris ištisai buvo išspausdintas tik B. Andruškos *Jėzuitų kalendoriuje* 1940 m. Šrubauskis ėjo mokslus greičiausia ligi 1655 m., paskiau buvo misionieriumi, kurį laiką Karaliaučiuje, 1661—1670 m. buvo superioru Pašiaušėje, 1670—1676 m. Kražių kolegijos rektoriumi, paskui ligi mirties gyveno Kražiuose,

tik nuolatos su misijomis važinėdamas po Žemaičius. Apie jo literatūrinį veikimą jo oficialinis nekrologas sako, kad jis „simplicioribus... pios cantus Lituanice concinnatos, a concione recinendas curabat", kas Valančiui yra: „Iwaires kningeles ir giesmes zemajtiszkaj paraszęs, be pinigu wargdieniems kajsziojes". Jokio giesmyno, kuriame būtų padėta Šrubauskio pavardė, mes nežinome. Tai negalėjo būti Saliamono Mozerkos Slavočinskio 1646 m. išleistos *Giesmes Tikieimuy Katholickam pridiarancias,* net ir tuo atveju, jei jų neparašė pats Slavočinskis, nes tuo laiku, kada jos buvo išspausdintos, Šrubauskis dar ėjo mokslus; jas, kaip jau anksčiau buvo minėta, galėjo parašyti ir Jaknavičius. Bet yra kitas populiariausias giesmynas, kuris buvo nuolatos kartojamas ligi pat spaudos draudimo panaikinimo ir kuriame autorius vadinamas „wienu kunigu Societatis Jesu". Tai *Bałsas Sirdies pas Wieszpati Diewa, Panna Szwensziausia Maria ir Jo Szwentus Danguy Karałaujencius szaukancios par giesmes...,* kuris greičiausia ir buvo Šrubauskio sudarytas. Tiesa, seniausias mums žinomas to giesmyno leidimas yra išlikęs tik 1726 m., bet ir jame aiškiai yra parašyta, kad jis „dabar naujey Izduotas", taigi būta ir senesnio leidimo; be to, jame yra įdėtos dvi istorinės giesmės: „Giesme Ciesu Praejusiu Lietuwoy" ir „Giesme Ciesu Nepakaju", kurios, nors senesniuose leidimuose ir neturėjo datos, o XIX a. gavo viena 1655 m., o kita 1603 m., bet iš aprašomų jose įvykių aišku, kad pirmoji apima 1663—1667 m. įvykius, o antroji 1655—1662 m. Taigi turėjo būti šio *Balso* leidimų ne tik XVIII a. pradžios, bet ir XVII a., net laiko prieš Šrubauskio mirtį, t. y. apie 1679 m., nes kitaip jis nebūtų galėjęs jų „be piningų wargdieniems kajszioti". Be šių dviejų istorinių giesmių, visos kitos yra verstos iš lenkų kalbos, pritaikinus žemaičiams. Šios giesmės virto populiariausiomis giesmėmis ne tik Žemaitijoje, bet ir visoje kitoje Lietuvoje, ir buvo daugelį kartų perspausdintos; bet daugumas senesniųjų jų leidimų dėl nuolatinio vartojimo yra dingę. Mes žinome šiuos tikrus ir spėjamus *Balso* leidimus: apie 1679 m., apie 1701 m., 1726, 1752, 1762, 1768, 1774, apie 1780, apie 1781, 1790, 1798, 1801 (du leidimai), 1802, 1806, 1808, 1814, 1817 ir 1818 m. — viso apie 20 leidimų. 1819 m. kunigas *Vincentas Valmikas,* pasivadinęs Vincentu Martinijonu iš Valmusų Vilmiku, arba Valmiku, *Balsą* pertvarkė,

papildė savo ir kitų kunigų (B. Gailevičiaus) parašytomis naujomis giesmėmis ir išspausdino *Giesmių nobažnų* vardu, pagrindu palikęs senąjį *Balsą širdies.* 1823 m. šioms giesmėms buvo duotas pavadinimas *Kantyczkos zemaytyszkos;* tuo vardu jos buvo išspausdintos 1826, 1829, 1830, 1831, 1834, 1837, 1840, 1844 ir 1850 m. Nors *Balsą širdies* perdirbinėdamas Valmikas ir turėjo prisitaikinti prie rusų cenzūros reikalavimų, tačiau ir tokios apkarpytos kantičkos vėliau iššaukė cenzūros persekiojimus, ir dėl to 1852 m. dar kartą buvo perspausdintas senasis *Balsas širdies,* o 1855 m. vyskupas Valančius pats perdirbo visas kantičkas ir paleido jas *Šventų giesmių* vardu, kurių 1856 m. pasirodė du leidimai ir po vieną 1860 m. ir 1861 m. Bet tos pačios kantičkos buvo iš pagrindų dar kartą M. Valančiaus perredaguotos 1858 m., kada tarp ko kita prie jų buvo pridėtos ir A. Baranausko „Artojų giesmės šventos", ir išspausdintos kiek kitu vardu — *Kantyczkos arba knygos giesmių,* ir jau padėjus po prakalba Valančiaus parašą, dėl ko jos greitai gavo Valančiaus kantičkų vardą, nors jis palyginti ir ne kiek čia naujo įnešė. Tuo vardu jos buvo išspausdintos 1858, 1860, 1862 (du kartus), 1863 ir 1864 m. Spaudos draudimo laiku šios Valančiaus kantičkos buvo kartojamos mažiausia dvidešimt kartų ir, tik spaudą leidus, buvo jos dar keletą kartų pakartotos Prūsuose, o paskiau pakeistos kitais, naujais giesmynais. Tuo būdu senasis Šrubauskio *Balsas širdies* įvairiomis redakcijomis susilaukė ne mažiau kaip šešiasdešimties leidimų.

Antrą Šrubauskio išleistą knygą Valančius vadina *Katekizmu lietuwiszku prusiszku liezuwiu.* Seniau apie šį katekizmą teturėdamas tą vieną žinią, buvau taręs, kad tai Mažosios Lietuvos lietuviams katalikams skiriamas 1770 m. *Krikszczioniszkas Katalikiszkas Katekizmas,* išspausdintas gotinėmis raidėmis, kuris kartu su *Prastu Pamokslu per Klausimus ir per Atsakimus* buvo, kiek perdirbtas, 1772 m. pakartotas vieno *Prasto Pamokslo* vardu. Tačiau šis spėjimas buvo neteisingas, nes dabar, be jokios abejonės, iš dokumentinės medžiagos paaiškėjo, kad ir 1770, ir 1772 m. katekizmo ir pamokslo autorius buvo kitas jėzuitas *Jonas Joskaudas.* Tačiau tuo pačiu laiku iš jėzuitų rankraštinio nekrologo pavyko visai tiksliai nustatyti ir aną Šrubauskio knygutę. Ten būtent parašyta, kad Šrubauskis „libellumque pro rudium informatione Lingua Lithuanica vulgavit, *addi-*

tis compendiosis actibus fidei, spei et charitatis, quos semper pro rostris populo in fine recitandos ipse praeaundo proponebat". Ir kaip tik yra žinomas 1725 m. išleistas *Pamokslas Krikszczioniszkas trumpay iszguldītas Ir su dalaydimu Wiresniuju Per wiena Kuniga Soc. Jesu... iszduotas,* kurio paskutiniuose trijuose puslapiuose yra išspausdintas lietuviškas tekstas su lenkiškomis antraštėmis „Akty przedniejsze Wiary, Akt Nadziei, Akt Miłosci i Akt Skruchy, Przedsięwzięte". Kadangi jokia kita knygutė tokio savarankiško priedo neturi, tai čia negali būti abejonės, kad Šrubauskis kaip tik šią knygutę buvo ne tik parašęs, bet ir išleidęs, taigi kad jos pirmas leidimas turėjo pasirodyti dar Šrubauskiui esant gyvam, t. y. dar prieš 1680 m., apie 1679 m. Dar žinomi tos knygutės 1743 ir 1762 m. leidimai; bet gal jų buvo ir daugiau.

Dėl Sommervogelio Šrubauskiui priskiriamų *Dialogue polonais livonienne* (vietoje lituanienne), *Libellus de doctrina christiana* (lenkiškai) ir *Katechizm maly dla dzieci,* tai visai galimas daiktas, kad tai yra tos pačios jau minėtos Šrubauskio knygos, nes Sommervogelis, nei lietuviškai, nei lenkiškai visai nemokėdamas, ir prie kitų lietuviškų autorių dažniausia surašydavo viską, ką tik apie jų raštus pas kitus autorius surasdavo, nekreipdamas dėmesio į tai, kad tie jo šaltiniai kalba apie tas pačias knygas, tik įvairiai, įvairiomis kalbomis jas pavadina.

Kartais buvo spėjama, kad vertėjas Bellarmino *Trumpo Mokslo Krikszczioniszko Surinkimo,* kuris buvo išspausdintas 1677 m., t. y. dar tuo laiku, kada Šrubauskis tebebuvo gyvas, taip pat buvo jis. Bet tai neįtikėtina, nes šis vertimas yra ne žemaitiškas, bet rytietiškas. Tikrasis jo vertėjas nėra žinomas, ir galimas daiktas, kad 1818 m. A. Strazdo išleistas to paties Bellarmino katekizmo vertimas yra tik pakartojimas ar perdirbimas to paties 1677 m. leidimo; tačiau to klausimo dar nepavyko patikrinti, nes man neteko savo rankose turėti nei to, nei ano katekizmo.

Iš kitų jėzuitų, dirbusių XVII—XVIII a. lietuvių tikybinės literatūros srityje, tenka dar paminėti tris: Joną Komperskį, Joną Gruževskį ir Gabrielių Šimkevičių. *Jonas Komperskis* (miręs 1622 m.) buvo Kražių ir Smolensko kolegijų rektorius; apie jo darbą lietuvių literatūros srityje tiek težinome, kad jis 1603 m., būdamas Romos ko-

legijos auklėtiniu, kardinolo Petro Aldobrandini sutikimo kolegijoje proga parašė ir lietuviškai pasakė specialinę sutikimo prakalbą, matyti, grynai tikybinio turinio. Atrodo, nėra tuo tarpu pagrindo jam priskirti 1605 m. Ledesmos katekizmo vertimo (kuris, kaip matėme, greičiausia buvo išverstas Sirvydo), nors laiko atžvilgiu Komperskis iš visų kitų prie to katekizmo stovi arčiausiai.

Ir vėlyvesnysis (1644—1646 m.) Lietuvos jėzuitų provinciolas *Jonas Gruževskis* (miręs 1646 VIII 12) dar kiek anksčiau už Komperskį panašiai kaip ir šis pasirodė, kada 1601 m., irgi studijuodamas Romoje toje pačioje kolegijoje, puotos, kolegijoje iškeltos kardinolui Borghese, metu lietuviškai aiškino vieną *Izajaus knygos* posmą, o kiti auklėtiniai tai atliko kitomis kalbomis. Paskui jis 1644 m. pasirašė aprobatą Sirvydo *Punktams,* Jaknavičiaus spaudai paruoštiems, ir visai galimas daiktas, kad jis išvertė lietuviškai *Gromatą arba istatimą Urbono Aszmojo Popieziaus,* vadinamąją *Bulę in Coena Domini,* kuri pirmą kartą buvo išspausdinta knygutėje, aprašančioje ketvirtąjį Žemaičių vyskupijos sinodą ir išspausdintoje 1647 m., t. y. Gruževskiui jau mirus, bet, kaip aiškėja iš paties sinodo protokolų, pati toji gromata buvo išversta jau anksčiau. Ji buvo vėliau šiek tiek perdirbta ir antrą kartą išspausdinta 1690 m. vyskupo Paco paruoštoje įvairių Žemaičių vyskupijos sinodų nutarimų santraukoje. Anksčiau savo rankose to 1647 m. bulės vertimo neturėjęs, o vien jo antrąjį 1690 m. leidimą, buvau iš pradžių manęs, kad šią bulę bus išvertęs Jaknavičius. Tačiau suradus man Vilniaus universiteto bibliotekoje ir 1647 m. spausdintąjį vertimo egzempliorių, paaiškėjo, kad, nors tarp šio vertimo kalbos ir taip pat neseniai surastų 1647 m. evangelijų kalbos ir yra tam tikrų panašumų — abudu vertimai rytietiški, — bet yra ir tokių skirtumų, dėl kurių negalima tarti, kad abi knygutes būtų parašęs vienas ir tas pats asmuo: mat tais pačiais metais išleistos abidvi knygutės skaičius vadina nevienodai. O kadangi, kaip matėme, dabar jau nebegali būti abejonės, kad 1647 m. evangelijas išvertė Jaknavičius, tai 1647 m. gromatos jis negalėjo išversti, ir dėl to šiuo tarpu esu linkęs šį vertimą priskirti Gruževskiui. Tiesa, šiuo laiku Lietuvos jėzuitų tarpe buvo ir daugiau lietuvių, net labai gerai mokančių lietuviškai, bet nei apie vieną iš jų nepavyko surasti duomenų, kad jie ką nors ir lietuviš-

kai būtų parašę; tik vienas Gruževskis vis dėlto, kaip matėme, ir čia šį tą, kad ir nereikšmingo, davė.

Pagaliau paskutinis jėzuitas, kuris dirbo lietuvių tikybinės literatūros srityje (kaip matysime vėliau, ne grynai tikybinėje srityje ir kiti šiek tiek dirbo lietuviškai), buvo *Gabrielius Šimkevičius* (gimęs 1644 V 13 ir miręs Vilniuje 1709 I 10), 1687 m. buvęs Kražių kolegijos rektoriumi, o paskiau buvęs Vilniaus akademijos profesoriumi ir lietuvių pamokslininku Vilniuje. Pirmiausia lietuvių praeities tyrinėtojai jį pažino kaip autorių kelių Kražiuose vaidintų mokyklinių dramų su plačiais žemaitiškais įtarpais (*Chleb zwycięski w Gedeonie nad Medyanitami,* 1677 m., ir apie tą patį laiką parašyta drama apie Vytenį). Bet Sommervogelis iš Pošakovskio rankraščio buvo paskelbęs žinią, kad Šimkevičius sukūręs lietuviškas, liaudies labai pamėgtas, kalėdines giesmes. Ir tos giesmės, matyti, yra išlikusios: tai yra tos pačios devynios kalėdinės giesmės, kurios išliko užrašytos viename maždaug 1683—1706 m. lietuviškų pamokslų rinkinyje. Šis rinkinys saugojamas Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekoje ir, matyti, irgi yra sudarytas iš Šimkevičiaus Vilniuje sakytų pamokslų. Šios kalėdinės giesmės buvo 1931 m. mano išspausdintos *Tautoje ir Žodyje,* nors tuo laiku dar nebuvo aišku, kas jas parašė. Bet jos buvo vėliau kartojamos XVIII amžiuje įvairiose lietuviškose tikybinėse knygose. Įdomu čia ir tas, kad, pats būdamas jėzuitas, Šimkevičius čia pasinaudojo ir lietuviškais protestantų giesmynais: dvi giesmės — „Bernelis gimė Betleem" ir „Gimė mumus Bernelis" — jau buvo išspausdintos Mažvydo giesmyne, tik jas Šimkevičius kiek ištaisė, ar, tikriau pasakius, priartino prie jų lotyniškojo originalo, o vieną giesmę — vertimą „Angelus pastoribus" — ir Šimkevičius, ir Mažvydas išvertė iš to paties originalo visiškai savarankiškai. Bet greičiausia Šimkevičius anas dvi giesmes paėmė ne tiesiog iš originalo, bet iš kokio nors vėlesnio protestantų giesmyno.

ANTRA DALIS

LEIDĖJŲ ŽODIS

Didysis mūsų lituanistas, profesorius Vaclovas Biržiška, ilgus metus dirbo prie Senųjų lietuviškų knygų istorijos. *Jis keliais atvejais perrašinėjo šios istorijos skyrius, papildydamas juos naujai atrastais duomenimis, patikslindamas datas ir biografines žinias.*

Pirmasis šių knygų tomas Čikagos lietuvių literatūros draugijos buvo išleistas 1953 metais. Netolimoje ateityje planavome išleisti ir antrąjį tomą, bet darbas mums nėjo tokia sparta, kokia tikėjomės. Manėme, kad pirmasis tomas padės mums sumokėti bent dalį didelių spaudos darbo išlaidų. Bet gyvenimo tikrovė pasirodė kitokia. Pastaraisiais metais lietuviškos knygos pirkėjų skaičius nepaprastai sumažėjo. Universitetus baigusieji, ilgus metus Lietuvos aukštesnes mokyklas lankiusieji ir tariamai savo praeitimi besidomintieji lietuviai šiandien mano, kad kitokie dalykai yra vertingesni negu lietuviškoji knyga. Pirmojo šių knygų tomo buvo parduotas toks mažas egzempliorių skaičius, jog antrajam išleisti teko iš naujo organizuoti visas lėšas.

Vis dėlto antrasis tomas buvo surinktas, korektūros ištaisytos ir puslapiai sulaužyti. Pats profesorius Vaclovas Biržiška peržiūrėjo sulaužytuosius šio tomo puslapius ir pats paruošė vardų rodyklę. Bet jam neteko pasidžiaugti atspausdintuoju knygų tomu.

Prof. Vaclovas Biržiška nuo širdies smūgio mirė 1956 metų sausio 3 dieną Voterberyje, Konektikuto valstijoje. Velionio broliai Mykolas ir Viktoras bei artimieji draugai, vykdydami mokslininko valią, sudegino jo palaikus ir pasiuntė į Čikagą, didžiausią lietuvių koloniją Amerikoje.

Čikagoje buvo sudarytas įvairių lietuviškų organizacijų atstovų komitetas, kuris išleido knygelę Prof. Vaclovui Biržiškai atminti *ir sausio 21*

dieną iškilmingai palaidojo mūsų mokslininką Lietuvių tautinėse kapinėse, Biržiškų sklype.

Blogai jautėmės, negalėdami autoriui pasiųsti baigto tomo, bet užsimojimo nenutraukiame. Spausdiname ir platiname šioj srity vienintelio mūsų kultūros darbininko surinktus duomenis. Taip elgdamiesi manome, jog vykdome prof. Vaclovo Biržiškos norą ir darome lietuviams naudingą darbą.

1957 m. balandžio 14 d. *Čikagos lietuvių literatūros draugija*

I. DIDŽIOSIOS LIETUVOS REFORMATŲ LIETUVIŠKASIS DARBAS

Reformacija, įnešusi tikybinį ir iš dalies politinį sambrūzdį į Didžiosios Lietuvos viešąjį gyvenimą, ilgą laiką savo idėjas skleidė Lietuvoje tik lenkų, vokiečių, o kartais gudų kalba ir iš pradžių net stiprino lenkų kalbos įsigalėjimą Lietuvoje, nes reformacijos šalininkai inteligentai lietuviai, kaip matėme, pasitraukdavo į Mažąją Lietuvą, kur jiems buvo sudaromos daug geresnės materialinės darbo sąlygos. Daugelis didesnių ir mažesnių spaustuvių, kurios XVI a. buvo įsikūrusios įvairiose Lietuvos vietose ir kurios aprūpindavo knygomis įvairias reformacijos šalininkų atskalas, spausdino beveik vienas lenkiškas knygas. Iš Lenkijos ir net iš kitų kraštų čia traukė įvairūs pamokslininkai, kurie nemokėjo nei vieno lietuviško žodžio, ir jų buvo daugiau kaip iš ten atvykusių katalikų kunigų. Kadangi kova tarp reformacijos šalininkų ir katalikų ėjo daugiausia dėl patraukimo savo pusėn įvairių didikų, kurie tuo laiku daugiausia kalbėjo lenkiškai, o liaudis turėjo eiti savo ponų pėdomis, tai reformacija kurį laiką galėjo tenkintis vien lenkiškąja propaganda. Nors, kita vertus, galima prileisti, kad tiems, kuriems tekdavo susirūpinti ir liaudies tikybiniais reikalais, galėjo atrodyti, jog jai gali užtekti ir Mažojoje Lietuvoje spausdintų lietuviškų protestantų knygų. Lietuvos evangelikai reformatai nuo pat pradžios turėjo glaudžius santykius su lietuviais protestantais, dirbusiais Karaliaučiuje lietuvių protestantų literatūros srityje, ir tarp Mažvydo bendradarbių randame Lietuvos evangelikus reformatus Joną Šeduikionį ir Stanislovą Marcianą, kurie, pasimokę Karaliaučiuje, paskiau grįžo į Didžiąją Lietuvą, nors vėliau Marcianas, jau vadinamas Stanislovu Musa, ir buvo suviliotas į Mažąją Lietuvą. O Vidžių evangelikų

reformatų katechetas Albertas Striška buvo specialiai siunčiamas į Labguvą pas Bretkūną įsitikinti, ar Bretkūno ruošiamas lietuviškas *Biblijos* vertimas tiktų ir Didžiosios Lietuvos reformatams. Bet Karaliaučiaus lietuviškų leidinių buvo spausdinamas toks mažas egzempliorių skaičius, kad jų neužtekdavo ne tik Didžiajai, bet ir Mažajai Lietuvai. Kita vertus, tikybiniai skirtumai tarp Mažosios Lietuvos liuteronų protestantų ir Didžiosios Lietuvos evangelikų reformatų nuolatos didėjo ir neleido pastariesiems tenkintis lietuviškąja liuteronų literatūra. O ir pačioje Didžiojoje Lietuvoje, ilgainiui atsigaunant katalikybei ir nuo reformacijos atsimetant daugeliui jos rėmėjų, būtis žymiai pakitėjo ir jau reikėjo kreipti didesnį dėmesį į liaudį, ypač į lietuviškai kalbančią. Pasirėmę galingų Lietuvoje Radvilų teikiama globa, kiek daugiau atsilaikė Lietuvoje evangelikai reformatai, o įvairių kitų atskalų šalininkų grupės beveik visai išnyko. Net ir liuteronai protestantai buvo čia už juos daug silpnesni, nes šalininkų teturėjo tarp Vilniaus ir Kauno miestuose įsikūrusių vokiečių. Lietuviškosios reformatų literatūros ruošimu susirūpinta ypač tada, kai ir katalikai Vilniuje pradėjo spausdinti lietuviškas knygas. Jei pirmas mums nežinomas lietuviškas Canisijaus katekizmo vertimas tam tikrą reakciją sukėlė ypač Karaliaučiuje, tai Daukšos 1595 m. katekizmo pasirodymas tuojau davė priešingą katekizmą čia pat, Vilniuje, 1598 m. išspausdintą. Tai buvo *Polski z litewskim Katechizm wydany nakladem Malchera Pietkiewicza* — pirmasis evangelikų reformatų leidinys lietuvių kalba.

Vienas veikliausių evangelikų reformatų veikėjų Didžiojoje Lietuvoje, Lietuvos Vyriausio Tribunolo raštininkas *Merkelis Petkevičius* (gimęs apie 1550 m. ir miręs Tribunolo sesijos metu 1608 m.), gal raginamas ir kitų reformatų, susirūpinęs lietuvių reformatų literatūros gaminimu, pirmiausia Vilniuje tam reikalui 1598 m. įkūrė atskirą spaustuvę, kuriai vesti ir joje dirbti pakvietė spaustuvininką Vosylių Malachviejevičių, anksčiau dirbusį spaustuvėse Lvove ir Paniovcuose, ir Stanislovą Viežeiskį; jie ir išspausdino šioje spaustuvėje dvi knygas: lotynišką Grigo iš Žarnovco *Clypeusą* ir šį lietuviškąjį katekizmą. Pirmojoje knygoje pažymėta, kad ji esanti išspausdinta Petkevičiaus spaustuvėje, antrojoje Petkevičius nurodytas tik jos leidėju. Kadangi kiti tos spaustuvės spaudiniai nėra žinomi, tai

greičiausia yra teisinga L. Abramavičiaus prielaida, kad Petkevičius, neturėdamas laiko užsiimti spaustuve, pasitenkino jos įkūrimu ir pačią spaustuvę pardavė Saliamonui ir Ulrikui Sultzeriams, kurių spaustuvė pradėjo veikti kaip tik tais pačiais 1598 m. Greičiausia ir tas lietuviškasis katekizmas buvo išspausdintas tada, kai spaustuvė jau buvo Sultzerių rankose, ir dėl to ten Petkevičius tenurodytas leidėju. Katekizmo dvikalbiškumą prakalba aiškina tuo, kad daugelis ponų laiką pamokslininkus lenkus, kurie lietuviškai nemoką ir dėl to negalį žmonėms Dievo žodžio aiškinti jiems suprantama kalba; jiems padėti tekstas spausdinamas lenkų ir lietuvių kalbomis. Tačiau pavadinimas — katekizmas — pačią knygą netiksliai teapibūdino, nes tai buvo ne tik katekizmas, bet ir giesmynas su maldaknyge, o iš dalies ir agenda, taigi viena knyga norėta užkišti visas tikybinės literatūros spragas, išskiriant pamokslus ir evangelijas, nors ir jos tuo laiku jau buvo ruošiamos.

Kaip matėme, knygoje jos sudarytojas nėra nurodytas, o Petkevičius tepažymėtas leidėju. Bet jis pats prakalboje pasisako gavęs iš kitų asmenų kiek giesmių, o didžiausią katekizmo dalį išvertęs pats, taigi katekizmas paprastai teisingai vadinamas Petkevičiaus katekizmu. Kiti jo bendradarbiai nenurodyti, bet vienas jų nekelia abejonės — Jonas Šeduikionis, kurio sudėta giesmė „Tewa amžina iszmintis" jau buvo išspausdinta 1570 m. Mažvydo giesmyne, o čia pateiktas be Šeduikionio pavardės tik kiek pakeistas jos variantas, paties Šeduikionio paruoštas ar Petkevičiaus gautas iš Šeduikionio palikimo, jei tuo laiku šis jau buvo miręs (Šeduikionio mirties data ligi šiol dar nėra paaiškėjusi). Keturios giesmės, truputį pakeistos, yra paimtos iš 1547 m. Mažvydo katekizmo, o viena („Christus musu gelbietojas") iš 1549 m. *Giesmes Szw. Ambrasziejaus.* Nors visos tos giesmės buvo pakartotos ir 1570 m. Mažvydo giesmyne, bet atrodo, kad Petkevičius to giesmyno savo rankose nebuvo turėjęs, nes tuomet būtų paėmęs iš ten ir tas psalmes, kurios 1598 m. katekizme Petkevičiaus yra savarankiškai išverstos, bet daug blogiau, negu tai buvo atlikta Mažvydo giesmyne. Šiame katekizme galėjo dar bendradarbiauti ir Striška su Marcianu, o gal dar ir kitas kas. Matyti, paties katekizmo buvo išspausdinta labai maža egzempliorių, nes tebuvo išlikęs tik vienas jo egzempliorius Gdansko miesto

bibliotekoje, kur jis pateko iš 1802 m. mirusio Jono Uphageno bibliotekos ir kurį 1889 m. surado A. Brückneris. Šis 1891 m. paskelbė plačias ištraukas žurnale *Archiv für slavische Philologie* ir tomis ištraukomis teko keliasdešimt metų tenkintis visiems, kas rašė apie 1598 m. katekizmą, kol 1939 m. J. Balčikonis parūpino jo fotokopinį pakartojimą, paskelbtą Kaune. Antru 1598 m. katekizmo leidimu tenka laikyti 1653 m. *Summą, Katekizmą* ir *Maldas*, nes visos tos knygutės didele dalimi kartoja šį katekizmą, tik daug platesnės apimties, nors daugelyje vietų palieka ne tik tą patį tekstą, bet ir, ypač lenkiškąsias, antraštes.

Metams praėjus nuo 1599 m. Daukšos postilės pasirodymo, ten pat, Vilniuje, 1600 m. buvo išspausdinta ir konkuruojanti evangelikų reformatų *Postila Lietuwiszka Tatay est Izguldimas Prastas Ewangeliu ant koznos Nedelios ir Szwentes per wisus metus.* Toks pat kaip ir Daukšos postilės formatas ir ta pati vinjetė, kad ir ne iš Daukšos nukopijuota, nes abidvi ją paėmė dar iš Skorynos, aiškiai sako, kad pradėta spausdinti tuo metu, kada Daukšos knyga jau buvo išspausdinta, ir kad iš dalies norėta sudaryti įspūdį, jog tai yra tik naujas tos pačios knygos leidimas. Tai patvirtina ir pažymėjimas antraštiniame lape „Nu isz nauia su didziu perwezdeghimu est Izduota", nors jokio senesnio šios postilės leidimo nebuvo; čia tiesiog nurodoma į Daukšos postilę, kaipo į šios postilės pirmąjį leidimą. Nedidelei ano laiko spaustuvei su gana primityvia technika išspausdinti 778 puslapių knygai per vienerius metus reikėjo padėti daug darbo, ir tas darbas negalėjo būti tobulas: čia iš tikrųjų yra labai daug korektūros klaidų ir net neteisingų puslapių pažymėjimų (bet tas pats yra ir Daukšos postilėje). Ir aiškus daiktas, kad priešingai tam, ką buvau seniau rašęs, negalima tarti, jog knyga per tuos metus būtų buvusi ne tik išspausdinta, bet ir išversta: vertimui reikėjo dar daugiau laiko, kaip jau išverstai knygai išspausdinti. Matyti, pradėta versti tuojau po to, kada buvo išspausdintas anas 1598 m. katekizmas ir paaiškėjo, ko dar trūksta reformatų tikybinei literatūrai lietuvių kalba. Išspausdinta Jokūbo Morkūno spaustuvėje Vilniuje, kurią jis valdė nuo 1592 m. ligi 1607 m. (bent tik iš tų metų yra žinomi jos spaudiniai). Kadangi to paties Morkūno vie-

name 1604 m. spaudinyje spausdinimo vieta nurodyta Žeimiai (kuriuos kiti pavertė net Seinais), o kitame 1605 m. spaudinyje Sicinskio Upytė, tai daugelis tyrinėtojų tarė, jog Morkūnas buvęs keliaująs spaustuvininkas, važinėjęs su savo spaustuve iš vieno dvaro į kitą knygas spausdindamas. Bet atrodo, kad šis spėjimas nėra teisingas: lėšų tai ar kitai knygai išspausdinti gaudamas iš įvairių Lietuvos didikų, Morkūnas tik iš savotiškos kurtuazijos nurodydavo savo knygose spausdinimo vieta tą dvarą, kuris priklausė jo mecenatui, bet visas knygas spausdino Vilniuje. Ir šią postilę jis išleido lėšomis Pašušvio savininkės, 1587 m. mirusio Rietavo tėvūno Morkaus Vnučkos našlės, Zofijos Morkuvienės Vnučkienės.

Postilė buvo versta iš lenkiškos Mikalojaus Rejaus postilės, bet jos vertėjas knygoje nėra nurodytas. Padėtas antraštinio lapo apačioje pažymėjimas „Per Jokūbą Morkūną tarną Jo milestos Poną Krysztofa Radwila Waiwados Wilniaus", kaip ir kituose spaudiniuose, terodo spaustuvininką. Ir dėl to savo laiku prileisdavau, kad ją galėjo išversti tas pats asmuo, kuris paruošė ir 1598 m. katekizmą, t. y. Merkelis Petkevičius. Bet ir čia dabar šis spėjimas atrodo klaidingas, nes pačioje knygoje yra netiesioginis įrodymas, kas ją visą ar jos dalį išvertė, juo labiau kad Petkevičius, matyti, buvo tiek suvaržytas savo pareigų, o gal ir sveikatos, jog net buvo priverstas savo spaustuvę parduoti, nors pati spaustuvė, samdytų žmonių vedamą, ir nedaug jam teatimdavo laiko. Čia turime visą grandinę faktų. Tos pačios Zofijos Vnučkienės, kuri davė lėšų postilei išspausdinti, ir jos vyro Morkaus Vnučkos gausių užrašų įvairioms evangelikų bažnyčioms liudininku 1584 m. šaukiamas jaunas Šiauduvos tėvūnas Jonas Albrechtas Bilevičius, Vaitiekaus (Albrechto) Bilevičiaus sūnus. Metai prieš tai, 1583 X 23, Karaliaučiaus universitete įsimatrikuliavo tas pats Bilevičius su savo globėju, kuris ten pasirašė *„Jacobus Baltramiejewitz Lituanus"*, o *vienoje* postilės vertimo vietoje yra padėtas toks parašas: „Parweizdetojas tu S. Zodziu *J. B.*"; o po lotynišku paaukojimu Vnučkienei yra parašas *J. B. M.* Atrodo tikra, kad anas Jokūbas Baltramiejaitis — tai tas pats Jokūbas Baltramiejaus sūnus Morkūnas (bene senelio Morkaus vardas jau virto čia pavarde), kuris pačioje postilėje vienoje vietoje pasirodė slapyraide *J. B.*, t. y. Jokūbas Baltramiejaitis, o

kitoje *J. B. M.*, t. y. Jokūbas Baltramiejaitis Morkūnas, ir tuo būdu postilės vertėju gali būti laikomas *Jokūbas Baltramiejaitis Morkūnas* (gimęs apie 1550 m. ir miręs po 1611 m.), kuris studijuodamas Karaliaučiuje galėjo susipažinti su spausdinimo menu ir iš ten jį perkelti į Vilnių. Bet galimas daiktas, kad ne jis vienas dirbo prie to vertimo. Čia būtų buvę galima laukti pagalbos ypač iš Alberto Striškos, kuris per Bretkūną galėjo susipažinti su jo dar spaudai ruošiamu postilės vertimu ir paskiau iš to gauti akstiną ir savarankiškam vertimui ir kuris gyveno pas Bretkūną kaip tik tuo laiku, kada Morkūnas studijavo Karaliaučiaus universitete. Ten jie abudu galėjo ir susipažinti. Čia pat postilėje įdėtas paaukojimas lenkų kalba, pasirašytas *J. K. L.*, be abejo, reiškia Joną Kazokevičių Lietuvį, kuris parašu Jan Kozak Litwin įdėjo eilėraštį ir į Rejaus postilę, iš kurios čia buvo verčiama, bet lietuviškoje postilėje jo paaukojimas nėra tas pats, kuris buvo jo duotas Rejui, o yra savarankiškai šiam leidiniui parašytas. Šiuo tarpu neįmanoma nustatyti, ar Kazokevičius dalyvavo taip pat ir postilės vertime. Postilės, matyti, buvo išspausdinta nemaža egzempliorių, jei ligi mūsų laikų buvo išlikęs didesnis jų skaičius, daugiausia ūkininkų reformatų tarpe. Jų išorinis panašumas į Daukšos postilę galėjo kitus egzempliorius apsaugoti nuo akių per daug uolių katalikų kunigų.

Tas dvi knygas išleidę, reformatai, matyti, tarė, jog jų visai turi užtekti liaudžiai, ir daugiau kaip penkiasdešimt metų nieko neveikė. Tiesa, įvairūs Lietuvos reformacijos istorikai vis kartoja, matyti, iš to paties šaltinio kilusią žinią, kad 1624 m. naują lietuvišką katekizmą reformatams buvo išleidęs buvęs Kristupo Radvilos mokytojas, o nuo 1614 m. ligi mirties 1625 XI 18 to paties Radvilos rezidentas *Saliamonas Risinskis*, kiek labiau žinomas savo lenkišku katekizmu. Bet atrodo, kad ta informacija yra klaidinga: niekur to katekizmo neišliko nei pėdsako, ir galimas daiktas, kad jis buvo supainiotas su Risinskio lenkiškuoju katekizmu. Tačiau dabar atrodo, kad reformatų konkurentai Lietuvoje, arijonai, tuo pačiu laiku buvo sumanę ruošti ir lietuvišką tikybinę literatūrą, kuri gal ir būtų galėjusi kiek pakelti jų jau visiškai smunkančią įtaką Lietuvoje. Būtent, Ch. S. Stangas 1932 m. *Archivum Philologicum* paskelbė savo surastus gyvenusio XVII a. pradžioje Rakove

Lenkijoje arijono vado Liubienieckio albume išlikusius kelių Lietuvos arijonų lietuviškus 1617—1618 m. įrašus. Tuos įrašus įrašė anksčiau buvęs arijonų spaustuvininku Vilniuje, o tuo laiku spaustuvininkas Liubčioje, kurią per žmoną Kiškaitę paveldėjo Jonušas Radvila, *Petras Blastus Kmita* (miręs apie 1628—1629 m.), arijonų pamokslininkas Kėdainiuose *Jonas Okelevičius,* Kėdainių pilietis *Burnevičius, Elijošius Gintautas* ir *Andrius Rokiškietis.* Žinoma, tie įrašai galėjo būti ir savotiška egzotika — vienas tik pasigyrimas, kad jie moką kalbą, kurios tolimame Rakove niekas nebuvo girdėjęs, bet tai galėjo būti ir ištraukos iš jų ruošiamos lietuviškos knygos, kuriai išleisti buvo galimumų, nes Kmita pats turėjo savą spaustuvę. Tačiau, be tų kelių užrašų, apie tuos darbus šiuo tarpu dar nieko nepavyko išaiškinti.

Buvo trumpas laikas, kada atrodė, jog ir Lietuvos reformatai imsis platesnio ir savarankiško lietuviško darbo. Šis galimumas susidarė, kada Vilniaus vaivada ir Lietuvos didysis etmonas, Lietuvos evangelikų reformatų vadas Jonušas Radvila apie 1652 m. nutarė įsteigti Kėdainiuose spaustuvę specialiai lietuvių evangelikų knygoms spausdinti, pirmiausia turėdamas galvoje lietuviško *Biblijos* vertimo paruošimą. Spaustuvei įruošti iš Gdansko buvo pakviestas Joakimas Jurgis Retas, greičiausia į Kėdainius atgabentas burmistro Stepono Jaugelio Telegos. Jo tėvas, Gdansko spaustuvininkas, pasimirė 1647 m. ir savo spaustuvę padalijo tarp savo žmonos ir sūnų. Kitiems jo sūnums palikus Gdanske, jauniausias Joakimas Jurgis priėmė Radvilos kvietimą ir su visa savo manta ir spaustuvės įrengimu atvyko į Kėdainius. Gana daug laiko atėmė spaustuvės sutvarkymas ir paruošimas pačių spausdintinų rankraščių, dėl to spaustuvė pradėjo veikti tiktai 1653 m. Ji buvo grynai lietuviška, nes iš jos spaudinių težinomas vienas nereikšmingas lenkiškas spaudinys, o visi kiti buvo lietuviški. Sunku dabar pasakyti, ar Radvila, kurdamas tą tikrai lietuvišką spaustuvę, turėjo, be grynai tikybinių, ir kokių politinių tikslų, nors tuo laiku jis vedė tiek savarankišką politiką, kad galima būtų jį įtarti, jog jis jau tuomet galvojo apie atsiskyrimą nuo lenkų ir sudarymą savarankiškos ar su kitais kaimynais sufederuotos Lietuvos, atsirėmusios į savo lietuvišką etnografinį elementą (prisiminkime, kad tais pačiais 1652 me-

tais jo įsakytas Sicinskis nutraukė bendrą seimą, o 1655 m. Radvila buvo nutraukęs uniją su lenkais ir sudaręs uniją su švedais).

Visi šios spaustuvės žinomi darbai pasirodė 1653 m. Greičiausia pirmasis jų sumanytojas ir iš dalies ruošėjas buvo *Samuelis Tamošauskas* (miręs 1650 m. rugpjūčio mėnesio pabaigoje), nuo 1637 m. Užnerio superintendentas, bet miręs dar prieš tai, kada tos visos knygos buvo išspausdintos, ir dėl to jo vardas pačiose knygose neminimas. Pirmoji buvo išspausdinta *Kniga Nobaznistes Krikscioniszkos,* kurios prakalboje jos autoriumi pasivadino *Samuelis Jaugėlis Telega* (gimęs apie 1600 m. ir miręs po 1666 m.). Bet jau 1653 III 18, rašydamas savo įgaliotiniui, Jonušas Radvila protestavo, kam čia vienas Telega pasivadinęs autoriumi, o ir 1653 m. Kėdainių sinodas vadina jį ne visos knygos autoriumi, bet tik psalmių ir himnų vertėju. Iš tikrųjų Telegos vaidmuo buvo čia dar kuklesnis, nes pati knyga tėra išplėstas ir kiek padidintas 1598 m. lenkiško — lietuviško katekizmo leidimas, tik be lenkiškosios dalies. Visos giesmės, kurios buvo išspausdintos katekizme, Telegos buvo perkeltos ir į *Knigą Nobaznistes,* tik jo buvo kiek ištaisytos ir papildytos nedaugeliu naujų giesmių. Galimas daiktas, kad Telega šias naujai pridėtas giesmes ir pats išvertė, jei jos nebuvo išverstos Samuelio Tamošausko. Dėl pažymėjimo pačioje knygoje „o dabar antra karta perdrukawota" ligi mūsų laikų nenustota ginčytis, kada ir koks buvo tas pirmasis leidimas. A. Bezzenbergeris, J. Gerulis ir E. Hermannas mini vieną *Knigos Nobaznistes* egzempliorių be antraštinio lapo, kuris žymiai skiriasi nuo 1653 m. *Knigos,* ir laiko jį pirmuoju *Knigos* leidimu, pasirodžiusiu dar prieš 1653 m. Bet 1653 m. leidimas yra išspausdintas tokiomis pat raidėmis, taigi ir toje pačioje spaustuvėje, kaip ir tas jų minimas egzempliorius, o spaustuvė tebuvo įkurta 1652 m. (tai aišku ir iš 1653 m. prakalbos, ir iš Kėdainių sinodo protokolų). Jeigu anas skirtingasis egzempliorius būtų kilęs iš pirmojo *Knigos* leidimo, tektų tarti, jog per vienerius metus buvo išspausdinti du skirtingi leidimai, kurių pirmasis buvo be pėdsakų dingęs, ir ta aplinkybė kažin kodėl nebuvo paminėta 1653 m. leidime! Atvirkščiai, tenka manyti, kad tas skirtingasis egzempliorius buvo visai ne ano pirmojo leidimo, bet vėliau ištaisytas korektūrinis egzempliorius, ir dėl to tarp šio egzemplioriaus ir išspausdin-

tųjų atsirado skirtumų. Atrodo, kad šis korektūrinis egzempliorius pateko į Karaliaučių iš Boguslavo Radvilos bibliotekos. Kaip jau apie tai buvo anksčiau rašyta, pirmuoju *Knigos* leidimu iš tikrųjų tenka laikyti 1598 m. katekizmą, kuris, kaip matėme, *Knigai* buvo pilnai sunaudotas: jei 1600 m. postilei pirmu leidimu buvo pavadinta katalikiškoji Daukšos postilė (o gal ir Bretkūno postilė), tai juo labiau teisėta 1653 m. *Knigai* laikyti juo reformatų 1598 m. giesmyną, kuris sudarė dalį katekizmo. Knygoje yra įdėtas ir lietuviškas eilėraštis, Telegos pasirašytas slapyraide *S. J. T.* Iš viso buvo išspausdinta 500 egzempliorių, kurių vienas šimtas buvo paskirtas Vilniaus superintendentui, 150 egzempliorių Užnerio superintendentui ir 150 Žemaičių superintendentui, o vienas šimtas pasiliko atsargoje Kėdainiuose. Dėl šio paskutiniojo porą metų ėjo ginčas tarp Telegos, kuris pats jį sau pasiėmė, ir Kėdainių sinodo; susitaikinta tik 1655 V 14, sinodui prieš tai pagrasinus Telegai bažnytinėmis bausmėmis. Pati *Kniga Nobaznistes* virto nuolatiniu evangelikų giesmynu, kuris, pavadintas *Kancyonalas tey easti: Knigos Psalmiu ir Giesmiu,* trečiu leidimu buvo išspausdintas 1781 m. Karaliaučiuje Hartungo spaustuvėje. Nėra žinios, kas trečiąjį leidimą paruošė, bet greičiausia kunigas *Mykolas Ceraskis* (gimęs 1754 m. ir miręs 1824 m.), kuris kaip tik tuo laiku buvo mokytoju atnaujintoje Kėdainių mokykloje, o 1803 m. davė du lietuviškus spaudinius, išspausdintus Mintaujoje. Ketvirtą kancionalo leidimą 1819 m. paruošė kunigas *Samuelis Nerlichas* (gimęs 1765 m. ir miręs 1840 ar 1841 m.), Žemaičių senjoras. Jau 1819 VII 10 Biržų evangelikų sinodas jam išreiškė padėką už paruošimą naujo kancionalo leidimo ir nutarė jį tuojau išspausdinti gotinėmis raidėmis, bet 1822 m., dėl lėšų trūkumo, spausdinimas buvo atidėtas, ir knyga tebuvo išspausdinta Samueliui Nerlichui mirus, 1845 m., pavadinimu *Kancyonalas, tey east Kniga Psolmu ir Giesmiu.* Išspausdino Samuelio Nerlicho sūnus *Karolis Nerlichas* (gimęs 1808 IX 4 ir miręs 1860 III 31), kuris jau tuo laiku buvo Kėdainių evangelikų kunigas, paskiau ir Gudijos superintendentas. Ligi paskutiniųjų laikų, kada susirado susirašinėjimas dėl tos knygos spausdinimo, buvo tariama, kad jį paruošė Karolis Nerlichas. Spausdinta Mintaujoje Steffenhageno spaustuvėje gotinėmis raidėmis. Šiame giesmyne Samuelis Nerlichas išme-

tė 35 giesmes ir į jų vietą įdėjo naujas, jo išverstas biržiečių tarme iš Kurnatausko lenkiško giesmyno. 1877 m. taip pat Mintaujoje, nors ir buvo uždrausta lietuvių spauda, buvo išspausdintas penktas leidimas, kuriame buvo įnešta tik ta atmaina, kad iš ketvirtojo leidimo pašalintosios giesmės čia buvo atgal įtrauktos. Šeštą leidimą perredagavo *Stanislovas Dagilis* (gimęs 1843 II 3 ir miręs 1915 XI 10) su kunigu *Povilu Jakubėnu* (gimusiu 1871 IV 11) ir kunigu *Jonu Šepečiu* (gimusiu 1867 III 5 ir mirusiu 1941 IV 29), ir *Giesmyno* vardu jis buvo išspausdintas 1910 m. Septintas leidimas buvo spausdinamas septynerius metus, 1915—1921 m., Biržuose, o devintas pasirodė 1924 m.

Išplėtus atitinkamą 1598 m. katekizmo dalį, tais pačiais 1653 m. buvo išleistos *Maldos Krikscioniszkos Wisokiam meatuy ir reykalams bendriems prigulincios.* Jas paruošė Užnerio senjoras *Samuelis Minvydas* (gimęs 1602 m. ir miręs 1660 m.) kartu su *Jonu Božimovskiu vyresniuoju,* greičiausia ir su tuo pačiu jau mums žinomu Samueliu Tamošausku. Nauji šių maldų leidimai buvo spausdinti kartu su kancionalais 1781, 1845 ir 1877 m. Juos ruošė tie patys, kurie paruošė ir kancionalų leidimus. Jie taip pat paruošė ir tais pačiais metais Kėdainiuose išspausdintą *Katechisma Arba Trumpa Pamoksla Wieros Krikscioniszkos del waykialu mazu.* Nors ir ši knyga buvo išspausdinta atskirai, bet ir ji faktiškai tesudarė *Knigos Nobaznistes* dalį ir išaugo iš to paties 1598 m. katekizmo. Ar ji turi kokį sąryšį su problematiniu 1624 m. Risinskio katekizmu, šiuo tarpu nieko negalima pasakyti, nežinant, ar toks katekizmas apskritai buvo. Kitas leidimas, pavadintas *Pradzia Pamoksla del Mazu Weykialu,* buvo 1680 m. išspausdintas Karaliaučiuje Reusnerio spaustuvėje. Šis leidimas ilgai tebuvo žinomas iš to, kad 1682 m. Vilniaus vyskupijos valdytojas kunigas Slupskis paskelbė prieš jį bendraraštį, grasindamas prakeikimu visiems, kas jį skaitysiąs ir platinsiąs, ir bibliografai, nematę leidimo, neteisingai duodavo jo leidimo metus, vietą ir antraštę, nors ir žinojo, kad jam išleisti Karalina Radvilaitė buvo asignavusi tam tikrą pinigų sumą. Vienintelį išlikusį to katekizmo egzempliorių pirmas 1901 m. užtiko Britų muziejaus kataloge kunigas Antanas Milukas. Vėliau ta knygutė susirado ir pačioje bibliotekoje. Bet, matyti, anas Slupskio bendraraštis buvo taip uoliai vykdomas, kad Lietuvoje ligi šiol nepavyko užeiti nei vieno egzemplioriaus. Visai galimas daiktas, kad šį 1680 m. katekizmą paruošė

spaudai ir išleido Samuelis Bitneris, kuris jau tuomet turėjo artimus santykius tiek apskritai su Karaliaučiumi, tiek su Karalina Radvilaite. Šis katekizmas mums ypač įdomus ir tuo, kad čia buvo įdėtas ir pirmas Didžiosios Lietuvos vaikams skiriamas elementorius. Naujai perdirbtą katekizmą paskelbė jau anksčiau minėtas Biržų pamokslininkas kunigas *Mykolas Ceraskis*, vėliau kėlęs bylą su A. Strazdeliu dėl eilėraščio „Numire Palšis". Katekizmas buvo išspausdintas 1803 m. Mintaujoje, pavadinimu *Seanas Katechizmas.* Jo kitą, perdirbtą leidimą, pavadintą *Trumpas Katechismas,* 1861 m. išleido greičiausia kunigas *Aleksandras Rapolas Močiulskis* (gimęs 1790 m. ir miręs 1866 m.), Žemaičių superintendentas, gal pasinaudojęs ir 1860 m. mirusio Karolio Nerlicho darbu.

Paskutinysis Kėdainių spaustuvės darbas buvo *Summa aba Trumpas iszguldimas Ewangeliu Szwentu Per Wisus meatus dienomis Nedelos Bazniciose Krikscioniszkose skaytomu.* Šis leidinys buvo paruoštas vietoje 1600 m. Morkūno postilės, nes spaustuvei, turėjusiai palyginti nedidelę raidžių atsargą, būtų buvę per sunku visą postilę pakartoti. Tad buvo pasirinkta kita, trumpesnė lenkiška Jurgio Žarnovco postilė ir ji išversta į lietuvių kalbą. Išvertė tie patys Samuelis Minvydas su Jonu Božimovskiu vyresniuoju, galimas daiktas, prie to darbo prisidėjus ir Samueliui Tamošauskui. Naujai *Summa* buvo pakartota 1781 m. kartu su *Maldomis* ir *Kancyonalu,* o kitą smarkiai perdirbtą leidimą buvo apie 1818 m. paruošęs Samuelis Nerlichas, bet, kaip ir kiti jo darbai, jis tuomet nebuvo išspausdintas ir tik 1863 m. buvo atmuštas Mintaujoje, galimas daiktas, irgi Aleksandro Močiulskio rūpesčiu.

Nors, kaip matėme, reformatų leidiniai katalikų tarpais ir buvo smarkiai puolami, bet Kėdainių spaudiniai nebuvo naikinami, ir ligi mūsų laikų išliko jų didesnis egzempliorių skaičius, nors dėl menko popieriaus ir nuolatinio vartojimo daugumas jų yra labai sužaloti.

Atrodo, kad kitų, vėlesnių tos spaustuvės spaudinių nebuvo. Man anksčiau atrodė, kad J. Lelevelio minimas vienas vokiškas 1655 m. spaudinys, kuriame pažymėta „Gedruckt bey Joachim Georg Rheten, fürstlichen Radzwillischen Gymnasii Buchdrucker", dar nereiškė, jog knyga buvo išspausdinta Kėdainiuose, nes Retas visuose savo spaudiniuose nurodydavo savo spausdinimo vietą Kėdainius, ko čia nėra, ir kad čia jis tepažymėjo savo buvusį titulą, nors pačią kny-

gutę spausdino kažin kur kitur, ir kad pati spaustuvė jau 1654 m. Kėdainiuose nebeveikė, juo labiau kad ir Kėdainių gimnazija 1654 m. jau buvo uždaryta. Lukaševičius, kuris nežinojo, kad 1680 m. katekizmas buvo spausdintas Karaliaučiuje, manė, kad ir jis buvo išspausdintas dar Kėdainiuose, t. y. kad dar tuo laiku ten spaustuvė veikė; kartu jis tarė, kad spaustuvė iš Kėdainių buvo perkelta į Mintaują, o iš ten į Slucką ir kad tuo būdu Slucko spaustuvė, Radvilaitės dovanota evangelikų sinodui, buvusi ta pati senoji kėdainiškė, kurią 1705 m. sinodas perkėlė į Karaliaučių ir 1720 m. pardavė Jonui Zaenkeriui. Tačiau Slucko spaustuvė spausdino ne gotinėmis ar lotynų raidėmis, bet gudų, tai ji ir negalėjo būti anoji kėdainiškė. Atmesdamas visas tas Lukaševičiaus prielaidas, seniau buvau iškėlęs mintį, kad Kėdainių spaustuvė arba sudegė per 1654 m. gaisrą drauge su žymia Kėdainių miesto dalimi, arba ji buvo sulikviduota po 1655 m., kada dėl Radvilos mirties ir politinių bei karinių komplikacijų teko atsisakyti nuo visų planų, susietų su evangelikų kultūrine veikla. Tačiau *Collecta Zboru Kiejdanskiego* leidinyje paskelbti Kėdainių sinodo protokolai verčia visas tas pažiūras kiek reviduoti (leidinys nebaigtas spausdinti ir dėl to po 1656 m. nutrūksta). Iš tų protokolų aiškiai matyti, kad spaustuvė pergyveno ir 1654 metų gaisrą, ir 1655 m. suirutes, nes dar 1656 m. ji spausdino evangelikų agendą — paskutinę 1598 m. katekizmo dalį, kuri 1653 m. dar nebuvo nei pakartota, nei išplėsta. Bet kadangi toji agenda taip ir nebuvo išspausdinta, tai spaustuvė tebuvo likviduota, matyti, po 1656 m. Dabar būčiau linkęs manyti, kad ji niekur nebuvo perkelta nei paversta kokia kita spaustuve, bet jos įtaisymų savininkas Jokimas Jurgis Retas, neturėdamas daugiau jokių užsakymų, kurie jam galėtų patikrinti pragyvenimą ir pelną, ir negaudamas iš šalies jokios paramos, kuri savaime nutrūko Jonušui Radvilai mirus, taigi nematydamas prieš save jokios ateities, tiesiog pasiėmė savo spausdinimo medžiagą — raides ir presus — ir išsikėlė į Vokietiją, kur ir pardavė ją visą kokiai spaustuvei, nes spaustuvininku jis daugiau niekur neminimas, ar sujungė su savo brolių spaustuve Gdanske.

Po 1656 m. nutrūkus ir agendos spausdinimui, visa evangelikų reformatų energija nukreipiama į vertimą ir paskelbimą lietuviško *Biblijos* vertimo. Šio darbo etapai jau buvo nušviesti lietuviškųjų *Biblijos* vertimų skirsnyje. Minimieji Užnerio senjoro *Tomo Kšičevs-*

kio 1678 m. lietuviški pamokslai greičiausia nebuvo skiriami spaudai ir dingo rankraščiu. XVIII a. nebandoma leisti nei vieno naujo leidimo, tenkinamasi jau mums žinomais 1781 m. pakartojimais. XIX a. reformatų darbas irgi ne geriau eina. 1803 m. tas pats *Mykolas Ceraskis*, kuris išleido naują katekizmo leidimą, išspausdino atsitiktine proga parašytą *Kozoni Padekawones po Ataiemimui warpu*, o kunigas *Karolis Nerlichas* paruošė *Pamokslus ir Kozones ape smerti*, kurie tebuvo išspausdinti Mintaujoje 1864 m. Pagaliau jau minėtas *Aleksandras Rapolas Močiulskis*, norėdamas pasekti Valančiaus darbo pavyzdžiu katalikams, 1863 ir 1865 m. Rygoje išspausdino penkias knygutes, skiriamas vaikams: *Atminimą da geroje adynoje; Nusidawimą biedna Jonuka; Prisiwertimą grieszna zmogaus ing Diewą; Wartojimą arba Meginimą patis sawę* ir *Gromatą Naszlaitele ing sawo mielą Iszganitoją* (1865 m.). Kaip matyti iš tų kuklių knygučių, visi Radvilų ir kitų reformacijos Didžiojoje Lietuvoje šalininkų platūs tikybiniai užsimojimai susmuko, susidūrę su pasyvumu tų, kuriems tekdavo tuos planus vykdyti, su visišku neveiklumu evengelikų reformatų kunigų Lietuvoje. Tuo stebėtis netenka — nors visi Lietuvos reformatų kunigai gražiai mokėjo lietuviškai, bet daugumas, būdami ne vietos žmonės, nors ir šimtmečiais gyveno Lietuvoje, nesugebėjo kultūriškai suaugti su tauta, kurios jie valgė duoną. Iš kartos į kartą paveldėdami tą patį evangelikų kunigų amatą, kuriam jie buvo visi ruošiami svetur, daugiausia Karaliaučiaus ir Frankfurto prie Oderio, o XIX a. ir Dorpato (Tartu) universitetuose, kur jiems buvo įtaisyta stipendijos, ir iš dalies Leidene, Franakere ir kitur, — jie Lietuvon grįždavo apsišarvoję aukštuoju mokslu ir tuo pralenkdami daugelį Lietuvos katalikų kunigų, bet Lietuvos viešuoju gyvenimu tiek tesidomėjo, kiek tai liesdavo jų tiesiogį darbą, ir čia kartais atstovaudavo svetimų valstybių interesams (pvz., Bitneris). Lietuvai jie likdavo svetimi tol, kol jau XIX a. pabaigoje į jų eiles pradėjo stoti visai naujas, sveikas elementas, išaugęs iš tų pačių Lietuvos ūkininkų reformatų. Ši naujoji reformatų kunigų karta, dalyvaudama bendrajame Lietuvos visuomenės gyvenime, ir grynai tikybinėje ir tikybinės literatūros srityje pradėjo eiti visai naujais keliais. Tačiau tai teatsitiko XX amžiuje. Tai leido jiems sustiprinti savo pozicijas tikinčiųjų eilėse, bet jau buvo per vėlu beatsikovoti tas pozicijas, kurias jie prarado amžių būvyje.

II. LIETUVIŲ KALBOS TURTO RINKIMAS IR STUDIJAVIMAS

Seniausiais darbais iš lietuvių kalbos srities tenka laikyti jau mums gerai žinomą 1619 m. Sirvydo *Dictionarium trium linguarum*, pakartotą dar keturis kartus, taip pat Sirvydo gramatiką ir Jaknavičiaus gramatiką, nors jos abidvi nėra išlikusios, jei bent 1737 m. *Universitas linguarum Litvaniae* būtų parašytas Jaknavičiaus, kas ligi šiol dar nėra tiksliai nustatyta. Visi tie žinomi ir nežinomi darbai susiję ne su lietuvių kalbos studijomis, bet su teologiniais darbais: rinkta žodžiai ir rašyta gramatikos daugiausia turint galvoje tuos, kuriems teks rašyti teologines knygas, nors kita vertus, Sirvydas savo žodyną netarpiškai skyrė Vilniaus akademijos studentams — „ad usum studiosae iuventutis". 1713 m. žodyno penktojo leidimo ir 1737 m. *Universitas* Didžiojoje Lietuvoje buvo išlikęs toks žymus egzempliorių skaičius, kad jo užteko ir visam XVIII amžiui, nes čia naujų darbų šioje srityje apskritai nepasirodo. C. Sommervogelio *Bibliotheque de la Compagne de Jesus*, V, 1894, p. 860 paskelbta informacija apie 1739 II 2 mirusį jėzuitą, Alūkštos misijos superiorą Enriką Medemą, kuris tariamai parašęs lietuvių kalbos gramatiką ir lietuviškai išvertęs evangelijas, pasirodė visai klaidinga, nors ir remiasi Browno ir de Backerio autoritetu. Medemas tuos darbus tikrai parašė, tik ne lietuviškai, bet latviškai. Įvairių spėliojimų keldavo daugelio bibliografų minimas Raseinių pijorų kolegijos rektoriaus kunigo *Kristupo Lopacinskio* lietuvių kalbos žodynas, kurį jis tariamai parašęs ar net ir išspausdinęs Vilniuje pas pranciškonus. Kadangi jokių to žodyno pėdsakų niekur neteko užtikti, tai tariau, kad ar jis nebuvo parašytas, o tik buvo supainiotas su kurios kitos kalbos žodynu, ar dingo rankraščiu. Tačiau pavykus susekti pirmą-

jį tų žinių šaltinį, tenka konstatuoti, kad žinios apie Lopacinskio žodyną nebuvo iš piršto išlaužtos. Paaiškėjo, kad visi, kas apie tą žodyną rašė, teėmė savo medžiagą iš vieno J. Janozkio *Lexicon derer itzlebenden Gelehrten in Polen*, II d., 1755, p. 160—161. Pagarsėjusios Zaluskių bibliotekos Varšuvoje vedėjas Janozkis šiame savo darbe, kuris apėmė medžiagą, surinktą tiesiog iš suinteresuotų asmenų ir įstaigų ligi 1754 m. įskaitytinai, antrame tome duoda sąrašą su trumpu apibūdinimu visų tiek Lenkijos, tiek ir Lietuvos aukštųjų ir aukštesniųjų mokyklų personalo, jį paskirstydamas ordinais, kurie atitinkamas mokyklas laikė. Kalbėdamas apie Lietuvos pijorus, jis tarp ko kito pateikia ir Raseinių pijorų mokyklos mokytojų personalo sudėtį ir pirmiausia nurodo tos kolegijos rektorių Kristupą Lopacinskį, kurį šiaip apibūdina (knyga rašyta vokiškai): „Linksmas ir gyvas vyras, nuostabiai susipažinęs su grožio mokslais ir, be to, puikiai pažįstąs Lietuvos istoriją ir to krašto kalbą, taip pat moka mandagiai ir maloniai elgtis su kiekvieno luomo ir pastovio žmonėmis. Jis jau daugelį metų ruošia pilną lietuvių kalbos žodyną, kurio pirmąją dalį jis, dažnai Žemaičių vyskupo Antano Tiškevičiaus raginamas ir jo lėšomis, yra atidavęs spausdinti Vilniaus (zu Wilda) pranciškonams". Kadangi Janozkis čia rašė apie jo laikais dar gyvą žmogų ir tokiu būdu, kad negalima abejoti jo žinių tikrumu, tai ir tenka pripažinti, kad Kristupas Lopacinskis, kurį anksčiau Janozkis vadina Vilniaus prelato (vėlesniojo vyskupo) Jono Lopacinskio giminaičiu, tikrai ilgus metus rinko medžiagą lietuvių, o ne kitos kokios kalbos žodynui ir kad 1754 m., Žemaičių vyskupo Tiškevičiaus paragintas ir jo lėšomis, jis jo dalį jau buvo įdavęs Vilniaus pranciškonų spaustuvei spausdinti. Deja, nežinome, koks buvo tolimesnis to žodyno likimas: ar Lopacinskis greitai mirė ir nebuvo kam rūpintis žodyno spausdinimu, ar rankraštis sudegė ar kitu kokiu būdu dingo, bet nei vienoje bibliotekoje neužeita jo pėdsakų. Ir ligi XVIII a. pabaigos ar, tiksliau, ligi XIX a. pradžios Didžiojoje Lietuvoje šioje srityje jokių kitų darbų neruošiama. Iš dalies nebuvo ir reikalo, nes jei tiek Didžiosios, tiek Mažosios Lietuvos tikybinė literatūra tebuvo skiriama vartoti vienos tikybos tikintiesiems — kaip katalikai negalėjo vartoti tikybinės protestantų literatūros, taip lygiai ir pastarieji katalikų, — tai kalbinė medžiaga

buvo laisvai vienų ir kitų vartojama, ir Sirvydo žodynas buvo ne blogiau žinomas Mažojoje Lietuvoje kaip Mažosios Lietuvos kalbininkų darbai Didžiojoje. Žodynai ir gramatikos buvo lyg ir savotiškas tiltas tarp abiejų Lietuvos dalių, atskirtų ne tik politine, bet ir tikybine siena. O Mažoji Lietuva kaip tik XVII ir XVIII a. šioje srityje davė ypač daug vertingų darbų, kurių kiti, be abejonės, buvo gerai žinomi ir Didžiojoje Lietuvoje.

Mažojoje Lietuvoje lietuvių kalbinę literatūrą iššaukė tie patys tikybiniai sumetimai kaip ir Didžiojoje, tas pats reikalas tikybinių knygų rašytojams duoti į rankas atitinkamą kalbinę medžiagą, tačiau dėl daug gausingesnės čia lietuvių šviesuomenės iš protestantiškų kunigų šeimų ir kartais palankesnio Prūsijos valdžios tuo reikalu nusistatymo, nors bendrasis lietuvių skaičius čia buvo dešimteriopai mažesnis, šioje srityje čia padaryta buvo daug daugiau negu Didžiojoje Lietuvoje.

Šis darbas čia prasidėjo kiek vėliau negu Didžiojoje Lietuvoje, ir galimas daiktas, kad tiek Sirvydo žodyno pasirodymas, tiek žinios apie jo gramatiką ir paragino kunigą *Kristupą Sapūną*, mums jau iš Wolfenbüttelio postilės žinomo Mykolo Sapūno sūnų, nuo 1612 m. Didžiųjų Rūdupėnų, vėliau pavadintų Encūnais, kunigą, apie 1643 m. parašyti pirmąją Mažojoje Lietuvoje lietuvių kalbos gramatiką, jo pavadintą *Nomenclatoriu*. Nors 1651 m. jis buvo gavęs Karaliaučiaus universiteto filosofijos fakulteto leidimą jai spausdinti, tačiau pats jos neišleido. Tikroji to susilaikymo nuo spausdinimo priežastis nėra žinoma, bet spėjama, jog tai atsitiko dėl to, kad tuo pačiu laiku Danielius Kleinas buvo jau paruošęs daug tobulesnį darbą. Sapūnas tik pasidalijo su Kleinu savo žiniomis ir padėjo jam šią gramatiką sudaryti. Tačiau Sapūno rankraštis nedingo: jam mirus, jo kaimynas Išdagiuose, o paskiau Katniavoje (15—20 km nuo Encūnų) kunigas *Teofilis (Gotlibas) Šulcas* (gimęs 1629 m. ir miręs 1673 m.) gavo Sapūno *Nomenclatorį* ir jį 1673 m. išspausdino savo vardu, pavadinęs *Compendium Gramaticae Lithvanicae*, kur tik prakalboje pažymėjo, kad tai esąs Sapūno darbas. Bibliografijose kartais minimas ir 1678 (ar net 1677 m.) kitas tos gramatikos leidimas niekada nebuvo išleistas, bet atsirado iš bibliografų neatidumo, kai jie savo rankraščiuose užrašytą „3" pa-

skaitė „8". Tai Sapūno gramatikai Šulcas pridėjo savo prakalbą, lotynišką *Sebastijono Müllerio* eilėraštį ir lietuvišką eilėraštį „Ak mielas Kunige", pasirašytą slapyraide *M. M. P. P. N.*, t. y. *Magister Matthaeus Praetorius Pastor Niebudzensis.* Kitą lotynišką eilėraštį „Ad autorem Opusculi hujus" pridėjo *Ernestas Dycelius (Diezelius),* mums jau žinomas Rikovijaus giesmyno bendradarbis. Matyti, šis Sebastijonas Mülleris ir buvo Šulcui pavedęs gramatiką paskelbti, nes 1673 VII 3 kurfiursto Pridrikio Vilhelmo reskriptas Šulco reikalu buvo adresuotas Mülleriui.

1653 m. Karaliaučiuje Reusnerio spaustuvėje buvo išleista pirmoji žinoma spausdinta gramatika, kurią paruošė pagarsėjęs geriausio giesmyno leidėjas *Danielius Kleinas.* Ji pavadinta *Grammatica Litvanica... primum in lucem edita.* Šioje gramatikoje Kleinas įdėjo plačią prakalbą, kurioje nurodo priežastis, jį privertusias imtis to darbo, išsklaido keliamas abejones, ar apskritai galima parašyti lietuvių kalbos gramatiką, nurodo skirtumus tarp įvairių lietuvių kalbos tarmių, tos gramatikos spausdinimo tikslą ir aplinkybes. Iš tos prakalbos ir iš pačios gramatikos turinio yra aišku, kad jis buvo gerai apsiskaitęs ne tik protestantų, bet ir katalikų lietuvių literatūroje ir, tarp ko kita, buvo gerai susipažinęs su Sirvydo žodynu, kurį jis čia plačiai panaudojo, gal net ir su Sirvydo rankraštine gramatika. Nors Kleinas tuo laiku buvo pats tinkamiausias tokiai gramatikai parašyti asmuo, gerai tam darbui pasiruošęs ir ilgai pats ją rašęs, vis dėlto oficialinės Prūsijos sferos ją leidžiant buvo labai atsargios. Sumaniusios ją valdžios lėšomis spausdinti ir tam reikalui asignavusios lėšas, jos vis dėlto pareikalavo, kad ją atidžiai peržiūrėtų ir kiti geri lietuvių kalbos žinovai, kurių tuo laiku Mažosios Lietuvos protestantų kunigų tarpe buvo nemaža. Gramatiką peržiūrėjo net septyni kunigai, kurie ir nepašykštėjo jai savo pastabų, plačiai paskiau Kleino sunaudotų galutinai gramatiką redaguojant. Tie Kleino cenzoriai taisytojai buvo tas pats jau minėtas kunigas *Kristupas Sapūnas,* Katniavos kunigas *Jonas Kleinas,* Ragainės kunigas *Jonas Hurtelijus* (Urtelis), Žilių kunigas *Pridrikis Pretorijus vyresnysis,* Klaipėdos kunigas *Jonas Lėmanas vyresnysis,* Klaipėdos kunigas, Jono Bretkūno vaikaitis ir Motiejaus Pretorijaus tėvas *Kristupas Pretorijus* (gimęs 1601 m. ir miręs 1673 VIII 31) ir Verdainės kunigas

Vilhelmas Martini (Martynaitis). Toks gramatikos redaktorių parinkimas nebuvo atsitiktinis; jų lietuvių kalbos žinovų vardas buvo jų nupelnytas kitais jų darbais tiek lietuvių kalbotyros, tiek apskritai tikybinės lietuvių literatūros srityje, nes, išskyrus vieną Kristupą Pretorijų, visi kiti jau buvo žinomi ir savo lietuviškaisiais darbais. Gramatikos pradžioje buvo įdėta lotyniški eilėraščiai pagarsėjusio tuomet poeto klaipėdiečio *Simano Dacho,* kilimo lietuvio ir gimusio Pervalkoje, ir *Gasparo Devitiuso (Dewitzo),* 1644—1663 m. buvusio Tilžės mokyklos rektoriaus, o vėliau Tilžės viceburmistro.

Kleino bendradarbiai buvo vieni kunigai ir į savo darbą jie žiūrėjo kaip į grynai tikybinės literatūros ruošimą, nes gramatika turėjo tarnauti tam pačiam tikybiniam reikalui. Ir pats Kleinas prakalboje aiškina, jog lietuvių bažnyčių kunigai jau seniai galvoją, kaip išversti *Bibliją* į lietuvių kalbą, bet, nesuprasdami tikrosios žodžių reikšmės ir nemokėdami jų gražiai gramatiškai nusakyti, to darbo negalį tinkamai atlikti.

Kitais, 1654, metais Kleinas paruošė ir išleido ir sutrumpintą gramatikos leidimą, pakeitęs joje lotynų tekstą vokiečių tekstu. Tai buvo *Compendium Lithvanico Germanicum Oder Kurtze und gantz deutliche Anführung zur Litauischen Sprache wie man recht Littauisch lesen, schreiben und reden soll.* Tuo pačiu laiku, kada gramatika buvo tik ruošiama, Kleinas rinko medžiagą ir lietuvių kalbos žodynui tiek naudodamas Sirvydo žodyną, tiek rankiodamas žodžius iš spausdintų lietuviškų knygų, tiek juos imdamas ir iš gyvosios kalbos. Žodynas buvo paruoštas tuo pačiu laiku kaip ir gramatika, 1653 m., ir jau tais pačiais metais buvo įduotas cenzūrai, bet dėl nežinomų priežasčių nebuvo išspausdintas, ir jo autentiško rankraščio neišliko. Tačiau J. Gerulis greičiausia teisingai taria, kad jo užtiktas Karaliaučiaus valstybiniame archyve *Lexicon Lithuanicum in usum eorum qui hujus lingvae nundum capaces sunt, sed fieri cupiunt* yra autentiško Kleino žodyno nuorašas, buvęs D. P. Wernerio rankose ir 1718 m. patekęs į Th. Siegmano rankas. Gal Werneris jį ir iš originalo nurašė. Tačiau šis Kleino žodynas pradeda būdingą lietuvių kalbos žodynų martirologiją, kuri, prasidėjusi XVII amžiuje, tęsiasi ligi mūsų dienų. Išskyrus keletą mažesnių ir dažniausiai mažesnės vertės žodynų, kuriuos pavyko išspausdinti ligi galo, visi kiti arba visai liko ran-

kraščiais, dažniausia dingusiais, arba pradėti spausdinti dėl kokių nors priežasčių nutrūkdavo, ir tuo būdu kalba, kuri dabartinei lyginamajai kalbotyrai yra seniausia gyvoji indoeuropiečių kalba, amžiais išlaikiusi ir išsaugojusi brangiausią senovinių žodžių ir formų lobyną, ligi šiol nesusilaukė žodyno, kuris apimtų visą tiek senąjį, tiek naująjį jos žodžių turtą.

Iš Kleino bendradarbių, ruošiant gramatiką, lietuvių kalbos žodynui medžiagą rinko *Jonas Hurtelijus (Urtelis)*, kuris, T. Lepnerio žiniomis, žodyną buvo net pabaigęs (juo naudojosi ir pats Lepneris), bet jo rankraštis vėliau dingo. Tas pats Lepneris mini ir *Pridrikio Pretorijaus vyresniojo* vokišką — lietuvišką žodyną, į kurį tebuvo įtraukti žodžiai iš lietuviškojo *Biblijos* vertimo, bet ir šis rankraštis pražuvo. Taip pat jis rašo ir apie tokį pat Motiejaus Pretorijaus žodyną, bet galimas daiktas, kad čia abudu Pretorijai yra supainioti. Tuo būdu Kleinas, Sapūnas, Pretorijus ir Hurtelijus sudarė glaudžiai bendradarbiavusią lyg ir pirmą lietuvių kalbinę mokyklą, kuri į lietuvių rašytojų tarpą įėjo rimtais darbais; nors ne visi tie darbai išliko, bet anuo laiku naudotasi ir jų rankraščiais. Jie sudarė rimtą pagrindą tiek lietuvių kalbai tyrinėti, tiek apskritai lietuvių literatūrai plėstis. Prie tos grupės gali būti priskirtas dar ir *Teofilis Šulcas,* kuris, paskelbęs aną Sapūno *Compendium (Nomenclatorį),* greičiausia daug anksčiau pradėjo rūpestingai rinkti medžiagą lietuvių kalbos žodynui ir jau 1673 VII 18 buvo gavęs oficialų įsakymą paruošti spaudai tokį žodyną, kuriuo galima būtų naudotis verčiant *Bibliją* ir kitus raštus, bet šio įsakymo jau negalėjo įvykdyti, nes dar tais pačiais metais mirė. Pagaliau greta jų galėtų stoti ir *Jokūbas Perkūnas jaunesnysis* (gimęs 1665 II 3 ir miręs 1711 III 19), kuris buvo sudaręs lietuvišką — vokišką žodyną, Pilypo Ruigio savo akimis matytą pas Perkūną, bet šiam mirus kažin kur dingusį. Pagaliau Lepneris mini dar *Pridrikio Partatijaus* žodynėlį 400 lietuviškų žodžių, tariamai kilusių iš graikų kalbos.

Lietuvių kalbos tyrinėjimo srityje savotišką sąjūdį, žymiai pastūmėjusį pirmyn lietuvių kalbos studijavimo reikalą, sukėlė *Mykolas Moerlinas* (gimęs 1641 XII 19 ir miręs 1708 II 21), nuo 1672 m. buvęs Gumbinės kunigu, bet ir prieš tai eilę metų mokytojavęs ne tik lietuviškoje Mažosios Lietuvos dalyje, bet ir Didžiojoje Lietuvo-

je (1666—1667 m. Kaune) ir čia gavęs gerai pažinti lietuvių kalbą ne vien iš knygų, bet ir iš žmonių lūpų. Jis savo 1706 m. išspausdintame darbe *Einladung zur vollmeinenden und einmüthigem Bedencken über Principium primarium in Lingva Lithvanica in den Worten: Loquendum cum vulgo* ir savo rašte „An Lituanicae linguae reformatio sit necessaria", kurį jis 1705 m. įteikė rūmų pamokslininkui Pridrikiui Deutschui, kėlė mintį ir reikalą priartinti lietuvių raštų kalbą prie šnekamosios lietuvių liaudies kalbos ir pašalinti iš jos gausias vokietybes. Šis jo raštas sukėlė polemiką, kurioje tarp kitų dalyvavo ir anksčiau minėtas Jokūbas Perkūnas. Moerlino paragintas, *Jonas Šulcas* (gimęs apie 1684 m. ir miręs bene 1710 m.) pradėjo studijuoti lietuvių kalbą, rinkti lietuvių dainas ir medžiagą lietuvių kalbos žodynui ir 1706 m. išspausdino pirmąjį bandymą lietuvių kalbą pritaikinti grynai literatūriniam darbui, vertimui Ezopo pasakėčių — *Die Fabuln Aesopi. Zum Versuch Nach dem Principio lituanicae linguae littauisch vertiret von Johann Schultzen.* Šį darbą ruošdamas, Šulcas norėjo jį padaryti prieinamą lietuvių liaudžiai ir dėl to dar rankraštyje savo raštą tikrino iš Gumbinės apylinkių žmonių, kurių dešimtį jis įvardijo savo darbo prakalboje, juos vadindamas savo vertimo padėjėjais. Prie šio leidinio *Pilypas Ruigys* pridėjo vokišką eilėraštį, kuriame entuziastiškai atsiliepia apie Šulco bandymą sukurti pasaulietinę lietuvių literatūrą ir vadina Gumbinę Lietuvos kultūriniu centru, „lietuviška Roma, Atėnais ir Berlynu". Šis darbas, matyt, nepaliko be įtakos ir tam pačiam Ruigiui, kuris greitai virto vienu uoliausių ir geriausių bendradarbių ruošiant lietuvišką *Biblijos* vertimą, bet nepamiršo ir kalbinių studijų, ir į savo gyvenimo pabaigą jam pavyko išleisti labai reikšmingus tuo reikalu darbus. 1747 m. su 1745 m. data jis išleido pirmą platesnį raštą apie lietuvių kalbos ypatybes *Betrachtung der Littauischen Sprache in ihrem Ursprung. Wesen und Eingeschaften,* kuriame tarp ko kita pirmas išspausdino trijų lietuviškų dainų tekstą — „Anksti Rytą, Rytužį", „Asz turrejau žirgužėlį" ir „Asz atsisakiau sawo Moczuttei", kurios davė pagrindą ir akstiną lietuvių dainoms studijuoti bei rinkti ir greitai sukėlė susidomėjimą lietuvių dainomis vokiečių poetų Lessingo, Herderio, Goethės ir Schillerio, o per juos ir jų raštus ir kituose Vakarų Europos kraštuose. Šis Ruigio darbas buvo išspaus-

dintas kartu su jo sūnaus *Povilo Pridrikio Ruigio* (gimusio apie 1725 m. ir mirusio Karaliaučiaus bepročių ligoninėje po 1781 m.) raštu *Anfangsgründe einer Littauischen Grammatik in ihrem natürlichen Zusammenhange,* kurį pridėjo Pilypas Ruigys, nes dėl senatvės pats jau nebegalėjo jos parašyti ir tik iškoregavo sūnaus darbą. Naują *Betrachtungo* leidimą 1834 m. paskelbė A. Krause savo darbe *Litthauen,* o *Anfangsgrunde,* kiek papildęs ir ištaisęs, 1800 m. pakartojo Milkė. Tais pačiais 1747 m. kartu su anais dviem darbais pasirodė ir Ruigio tėvo žodynas *Littauisches-Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon,* kuriame jis sunaudojo spausdintuosius Sirvydo ir Hako žodynus, taip pat eilę nespausdintų (jų tarpe ir Brodovskio) ir iš dalies vėliau dingusių žodynų ir gausią medžiagą, surinktą iš žmonių lūpų. Šį žodyną perdirbęs ir du kartus padidinęs, antrą kartą 1800 m. išspausdino Milkė. Pilypas Ruigys domėjosi ir grynai kalbinėmis studijomis ir buvo parašęs studijėlę apie panašumus tarp lietuvių ir žydų kalbų, kurią kiti priskiria jo sūnui Povilui.

Pora darbų, turėjusių grynai praktinį tikslą — padėti lietuvių kalbos studijose 1723 m. įsteigto prie Halės universiteto lietuviškojo seminaro studentams — buvo paruošta ir Halėje. *Jonas Richteris II* (gimęs 1705 m. ir miręs 1754 XI 14), trumpą laiką būdamas to seminaro lietuvių kalbos mokytoju, 1728 m. suspėjo paruošti 30 000 žodžių vokiškai — lietuvišką žodynėlį, kuris išliko rankraščiu ir buvo naudojamas darbui, kol jo įpėdinis seminare *Pridrikis Vilhelmas Hakas (Haack)* (gimęs 1706 m. ir miręs 1754 XI 19) išspausdino savo žodyną *Vocabularium Lithvanico-Germanicum et Germanico-Lithvanicum. Nebst einem Anhang einer kurzgefassten Littauischen Grammatik.* 1730 m. Halėje išspausdintas, nors ir buvo pirmas žodynas, paruoštas Mažojoje Lietuvoje, bet grynai praktikos reikalui skiriamas, jis beveik nepateikė naujos medžiagos, o pridėtoji prie žodyno gramatika visa remiasi Kleinu. Hako vadovaujami, Halės seminaro studentai 1729 m. išleido Halėje ir Freylinghauseno *Dawadno Mokslo apie Duszios Iszganymą* vertimą. Tiek Hako, tiek Ruigio darbai vertė ir kitus mėginti panašių darbų imtis, ypač tuos, kurie, gyvendami parapijose lietuvių liaudies tarpe, susidurdavo su gyvąja kalba. Greičiausia daugelis tų darbų dingo, bet kiti ir išliko rankraščiais. Iš jų minėtinas ne per seniausiai surastas *Clavis Germanico*

Litvana, 1746 m. parašytas *Kristijono Pridrikio Stimerio* (gimusio apie 1720 m. ir mirusio 1765 III 10), Gerviškių, paskiau Balėtų kunigo, ir ypač vertingas Trempų precentoriaus *Jokūbo Brodovskio* (mirusio 1744 m.) *Lexicon Germanico-Lithvanicum et Lithvanico-Germanicum,* be kita ko apėmęs ir apie 2000 lietuviškų patarlių ir priežodžių, paties Brodovskio daugiausia iš žmonių lūpų užrašytų. Išsaugotas to žodyno rankraštis plačiai buvo naudojamas ir kitų, vėlesnių kalbininkų darbams. Žodyną buvo paruošęs ir Karaliaučiaus ir Stalupėnų kunigas *Jonas Enrikas Kuncmonas.*

XVIII a. pabaigoje prasidėjus mums jau žinomai polemikai tarp Milkių ir Gotfrido Ostermejerio dėl Ostermejerio giesmyno, tų ginčų dalyviams noroms nenoroms teko gilintis ir į grynai kalbinius lietuvių kalbos klausimus, nes daugiausia ginčytasi dėl kalbiniu požiūriu netiksliai ar neteisingai išverstų giesmių. Ostermejeris, kuris jau bendradarbiavo 1785 m. išleistame Hennigo prūsiškame (vokiškame Prūsuose) žodyne ir savo istoriniuose straipsniuose apie Mažosios Lietuvos praeitį buvo palietęs nemaža įvairių kalbinių klausimų, 1786 m., ginčydamasis su Milke, parašė straipsnį apie tikrą reikšmę lietuvių žodžio „gaišti", 1791 m. išspausdino *Neue Littauische Grammatik,* kurios prakalboje tarp ko kita davė ir lietuvių kalbos gramatikų istoriją. O Milkė 1800 m., be poleminių raštų prieš Ostermejerį, išspausdino *Littauisch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon,* kuriame išplėtęs pakartojo Ruigio žodyną ir Povilo Ruigio *Anfangsgründe.* Savo žodynui rekomenduoti platesniajai publikai jis parūpino *Danielio Jenischo* iš Berlyno ir *Heilsbergo* iš Karaliaučiaus prakalbas, bet labiausiai žodyną išgarsino įdėtoji garsiojo filosofo, Karaliaučiaus universiteto profesoriaus *Immanuelio Kanto* prakalba. Knygai išpopuliarinti Kanto vardas padėjo daug daugiau, negu vidujinė jos vertė. O Kantas davė Milkei savo prakalbą, matyti, ir dėl to, kad jis per savo bobutę Milkaitę buvo su Milke susigiminiavęs.

Šis sėkmingas lietuvių kalbos turto jau ne vien rinkimas, bet ir tyrinėjimas Mažojoje Lietuvoje tęsiamas ir XIX a., vis labiau ir labiau įgydamas mokslinio tyrinėjimo pobūdį ir pamažu iš siauro susidomėjimo vien tik savo kalba išeidamas į platesnį pasaulį, kol pagaliau, Vakarų Europoje susikūrus naujai mokslo disciplinai —

lyginamajam kalbų mokslui, lietuvių kalba susidomi svetimieji mokslininkai ir ilgainiui perima į savo rankas lietuvių kalbos tyrinėjimą, kai jiems paaiškėjo, jog tiek savo žodynu, tiek gramatika ir kirčio bei priegaidės mokslu ji pasirodė vienintelė iš gyvųjų kalbų išlaikiusi daugybę seniausių kalbinių formų, būdingų indoeuropiečių prokalbei. Lietuvių kalba liko tuo būdu vienintelis gyvas paminklas laikų, siekiančių keletą tūkstančių metų prieš mūsų erą. Tačiau pačioje Mažojoje Lietuvoje dar beveik ligi antrosios XIX a. pusės ėjo vis tas pats paprastas lietuvių kalbos turto rinkimas ir tik nedrąsios pastangos šį tą aiškinti, iškelti tą ar kitą būdingą lietuvių kalbos ypatybę. *Liudas Rėza,* greta savo teologijos srities darbų ir rinkimo ypatingai jį išgarsinusių lietuviškų dainų, kurių rinkinį, apskritai pirmą lietuviškų dainų rinkinį, jis paskelbė 1825 m., rinko medžiagą ir lietuvių kalbai ir tarp ko kita rašė ir lietuvių kalbos žodyną; tačiau jo rankraštiniame palikime to žodyno nėra išlikusio ir apskritai nežinoma, ar jis buvo pabaigtas. Uolus Rėzos padėjėjas dainas renkant *Ernestas Vilhelmas Beerbohmas* (gimęs 1786 III 11 ir miręs 1865 II 20) kartu su dainomis siuntė Rėzai ir įvairią kalbinę medžiagą, o paskiau buvo bendradarbis *J. E. F. Nesselmanno,* ruošusio savo 1851 m. išspausdintą lietuvių kalbos žodyną. *Augustas Gothilfas Krause* (gimęs 1787 VIII 19 ir miręs 1855 VI 1), dar būdamas studentas, rengia spaudai naują Ruigio *Betrachtung der litauischen Sprache* leidimą, iš kurio ilgainiui išaugo 1834 m. Krausės paskelbtas įdomus darbas *Litthauen und dessen Bewohner in Hinsicht der Abstammung, der volksthümlichen Verwandschaft und Sprache,* kur jis patikrino, ištaisė ir papildė Ruigio išvadas. *Karolis Augustas Jordanas* (gimęs 1793 V 29 ir miręs 1871 VIII 9), ilgametis Ragainės kunigas, Karaliaučiaus žurnale *Neue Preussische Provinzial Blätter* paskelbė daugybę lietuvių tautosakos ir įvairią kalbinę medžiagą. Tuo pačiu laiku Tilžėje gyvenęs ir veikęs pirmasis lietuvių kalbos mokytojas Tilžės gimnazijoje *Edvardas Karolis Samuelis Gisevijus* (gimęs 1798 XI 11 ir miręs 1880 V 9) tame pat žurnale paskelbė daugybę lietuvių kalbos, tautosakos ir tautotyros srities straipsnių. *Pridrikis Beckeris* (gimęs 1805 XII 2 ir miręs 1890 I 1), Tilžės realinės gimnazijos mokytojas, lietuviškai išvertęs „Gaudeamus igitur", 1866 m. išspausdino *Der kleine Littauer* — trumpą lietuvių kalbos gramatiką ir pir-

muosius lietuviškus skaitymus. *Rudolfas Andrius Cipelis* (Zippel) (gimęs 1813 XI ir miręs 1894 II 19), Klaipėdos ir Darkiemio kunigas, 1849 m. redagavęs vieną pirmųjų savarankiškų, nuo Prūsijos valdžios nepriklausomų laikraščių *Lietuwininkų Prietelių*, savo surinktąją kalbinę medžiagą atidavė tam pačiam savo konkurentui, *Keleiwio* leidėjui Kuršaičiui, o *Karolis Leopoldas Pridrikis Neisas* (gimęs 1814 V 5 ir miręs 1873 I 25) tokią pat savo surinktą žodynui medžiagą siuntė Nesselmannui. Savotišką ribą tarp tų visų darbų, kurie tenkinosi vien kalbinės medžiagos rinkimu, ir tų, kurie perėjo prie rimtų lietuvių kalbos studijų, sudaro *Pridrikis Kuršaitis* (gimęs 1806 IV 24 ir miręs 1884 VIII 23), kuriam nei valdinio *Keleiwio* redagavimas, nei platus dalyvavimas lietuviškoje protestantiškoje literatūroje nesukliudė iškilti ir lietuvių kalbotyros srityje, kur jis ilgai buvo laikomas autoritetu ir naujoviškiems kalbininkams. 1843 m. jis paskelbė savo studiją apie lietuvių kalbą *Beitraege zur Kunde der littauischen Sprache*, kuri apėmė tiktai frazeologiją ir priešdėlius ir kurios antroji dalis, apėmusi lietuvių kalbos kirčių mokslą, pasirodė 1849 m. Po ilgų metų darbo jam pavyko 1870 m. išspausdinti pirmosios dalies pirmąjį tomą *Wörterbuch der littauischen Sprache*, kuris apėmė vokišką—lietuvišką žodyną nuo raidės A ligi K ir kuriam rinkti medžiagą padėjo Jacoby, Cipelis, Jedinaitis, Liudvikas Kuršaitis (brolis, miręs 1876 m.), P. Kelkis, Lapatis. Antrasis tomas, apimąs šios dalies pabaigą ligi raidės Z., pasirodė 1874 m., o antroji dalis, apėmusi visą lietuvišką—vokišką žodyną, teišėjo 1883 m., sudarydama savotišką Kuršaičio gulbės giesmę, jo paskutinį darbą, paskelbtą prieš jo mirtį. Greta žodyno jis dirbo ir lietuvių gramatikos srityje ir 1876 m. paskelbė *Grammatik der littauischen Sprache*, pirmąją lietuvio moksliškai parašytą lietuvių kalbos gramatiką, neturėjusią jokių praktinių uždavinių, iš karto atkreipusią į save viso mokslo pasaulio dėmesį ir ligi mūsų laikų nenustojusią reikšmės. Bet tuo pačiu laiku ir visas būrys svetimųjų mokslininkų ruošė panašius ir savo darbus ir išvedė lietuvių kalbą iš šiaudinės pastogės į platųjį pasaulį. Čia ypatingai nusipelnė pirmieji tos rūšies darbų pionieriai — *Augustinas Schleicheris, Jurgis Enrikas Ferdinandas Nesselmannas, Adalbertas Bezzenbergeris*, iš dalies *Jonas Karlavičius* ir daugelis kitų.

Didžiojoje Lietuvoje kalbotyros darbas ėjo kiek kitais keliais negu Mažojoje ir atgijo tiktai XIX a. pradžioje ryšium su bendru tautiniu lietuvių atbudimu. Didžiosios Lietuvos darbininkai, stovėdami arčiau liaudies kalbos turtų ir, be to, turėdami daug didesnį plotą bei platesnį šaltinį tiems turtams rinkti, ypatingą dėmesį kreipė į žodyninės medžiagos rinkimą ir čia atliko palyginti daug didesnį darbą už Mažosios Lietuvos žodynų rinkėjus, nors ir nesugebėjo nei vieno tų žodynų išspausdinti — jie visi liko rankraščiais, kurių daugumas žuvo. Daug laimingesnis likimas buvo jų įvairiu laiku parašytų gramatikų — vis dėlto jų keletas buvo išspausdinta, bet jų mokslinis lygis buvo daug žemesnis už analoginius darbus, išspausdintus ar parašytus Mažojoje Lietuvoje, kurios rašytojai stovėjo daug arčiau prie lyginamosios kalbos mokslo raidos šaltinių ir galėjo savo darbą derinti su jos pažanga, kai Didžiosios Lietuvos kalbiniai diletantai vis tebekartojo senas atgyvenusias kalbines pažiūras.

Šioje srityje bene pirmasis darbas buvo kunigo *Aleksandro Butkevičiaus* — *Kalbrieda Lietuwiszkay Lenkiszka Lezuwia micylesiems Zemaycziams,* apie kurią jau 1824 m. Kajetonas Zabitis buvo pranešęs prie jo elementoriaus pridėtoje bibliografijoje kaip apie jau spausdinamą rankraštį. Bet jis išspausdintas nebuvo. Kaip tik dar neseniai tepaaiškėjo, kad dar 1824 m. kunigas Vincentas Valmikas šį rankraštį buvo įdavęs Vilniaus lenkų cenzūrai ir po didelės kovos 1825 XII 7 buvo gavęs cenzūros leidimą spausdinti tik „išbraukus netinkamus išsireiškimus, paimtus iš Kopčinskio lenkiškosios gramatikos". Tokiu sprendimu nepatenkintas, Valmikas buvo ją įteikęs tai pačiai cenzūrai antrą kartą. Byla dėl jos leidimo tęsėsi dar trejus metus, buvo pasiekusi net Petrapilį, bet, matyti, siuntinėjamas nuo Ainošiaus prie Kaipošiaus, ir pats rankraštis dingo, juo labiau kad ilgainiui neliko asmens, kuris būtų galėjęs juo rūpintis, nes ir pats Valmikas, atrodo, dėl savo lietuviškosios veiklos, susilaukė Vilniaus katalikų dvasinės vyriausybės nemalonės ir buvo iš Vilniaus ištremtas ir apgyvendintas Užnemunėje. Bet visai galimas daiktas, kad išlikęs rankraščiu *Dykcyonarius Liezuwia Lietuwiszka Su pridieimu Liezuwia Lenkiszka pagal Alfabeta trumpai aprasitas Metuose Pona 1820* yra to paties Butkevičiaus sudarytas, nors rankraštyje autorius ir nenurodytas. Gal būti, kad tam pačiam laikui priskirti-

nas ir buvęs Čartoriskių bibliotekoje rankraštis *Prawidła języka litewskiego*, pasirašytas dar neatskleista slapyraide *X. D. K. P. S.*

Matyti, paveiktas nepasisekimo su Butkevičiaus originalia gramatika, *Simanas Tadas Stanevičius* (gimęs 1799 X 26 ir miręs 1848 II 27/III 10) 1829 m. pakartojo jau mums žinomą bevardę 1737 m. *Universitas linguarum*, prie kurios, kaip jau seniai išspausdintos, net ir Vilniaus cenzūra nebūtų galėjusi prikibti. Tik išspausdino kiek pakeitęs jos antraštę ir pavadinęs *Trumpu pamokimu kałbos lituwiszkos arba żemaytyszkos;* be to, ir pats tekstas buvo Stanevičiaus kiek pakeistas, pvz., jis čia visiškai išleido dviskaitą, matyti, ją laikydamas gyvojoje kalboje nebevartojama. Vėliau tas pats Stanevičius ir pats savarankiškai rašė lietuvių kalbos gramatiką ir rinko medžiagą lietuvių kalbos žodynui, kurį jau buvo sutvarkęs ligi laidės L, bet abudu tuodu darbu, jam mirus, prapuolė Gedminaičiuose palei Švėkšną, kur jis praleido keliolika savo paskutiniųjų gyvenimo metų. Sakoma, Stanevičiaus žodynas nebuvęs labai turtingas, nes savo pabaigtoje dalyje teturėjo vos 8000 žodžių. Vėliau kiti tą žodyną priskirdavo Jurgiui Plioteriui. Greta su Stanevičium pradėjo dar 1823 m. rašyti savo žodyną ir *Kajetonas Rokas Zabitis* (Nezabitauskas) (gimęs 1800 VIII 17 ir miręs 1876 IV 11), bet ir jis jo neužbaigė, nors jį vis tęsė ir iš Lietuvos nusikėlęs į Varšuvą. Ligi paskutiniojo Pasaulinio karo pirmas to žodyno rankraščio tomas, apėmęs nuo A ligi I (o pagal Baltramaitį, ligi žodžio „kantupiti"), buvo saugojamas Varšuvos universiteto bibliotekoje. Koks jo likimas po kelių Varšuvos bombardavimų ir naikinimų Antrojo pasaulinio karo metu, sunku dabar pasakyti. Dar Vilniuje begyvendamas, Zabitis buvo parašęs ir lietuvių kalbos gramatiką — *Grammatyka Żmudsko litewska z uwzględnieniem innych narzeczy litewskich*, kurią Zabitis pabaigė jau Varšuvoje 1837 m. Ji kadaise buvo Povilo Matulionio rankose, bet jos likimas irgi nežinomas. Daug didesnį garsą įgijo *Dionizo Poškos* (mirusio 1830 IV 30/V 12) žodynas, pavadintas *Słownik języka litewskiego, polskiego i łacińskiego,* kurį jis pradėjo rašyti 1828 III 8, bet nesuspėjo jo baigti. Kadangi jis yra išlikęs, tai galėjo būti pilnai sunaudotas tiek savo kalbine medžiaga, tiek literatūriniais pavyzdžiais, kurių daugumą išrankiojo ir jau 1914 m. paskelbė Mykolas Biržiška. Bet šiuo tarpu prieš 1831 m. sukilimą vienam kunigui

Kalikstui Kasakauskiui (gimusiam 1794 m. ir mirusiam 1866 V 25/VI 6) tepavyko 1832 m. išspausdinti savo *Grammatyka języka żmudzkiego Kałbrieda leżuwio ziamaytiszko* (ji parašyta dar prieš sukilimą). Tačiau lietuvių kalbos tyrinėjimo ji nepastūmėjo pirmyn. Maždaug tuo pačiu laiku užsiėmė lietuvių kalbos studijomis ir vyskupas *Juozapas Arnulpas Giedraitis.* L. A. Jucevičius mini jo du tos rūšies darbus — Milkės (iš tikrųjų Ruigio) gramatikos vertimą, nenurodydamas, į kurią kalbą tas vertimas buvo atliktas (bet greičiausia į lenkų, nes Giedraitis rusiškai labai menkai tekalbėdavo), kuris buvęs Giedraičio pasiųstas į Petrapilį ir ten dingęs (gal tai buvo tas pats, Korniko bibliotekoje saugojamas, Ruigio žodynas, kurio vokiškas tekstas buvo pakeistas lenkišku), ir *Rozprawa o języku litewskim,* kuri buvusi sudėta Poškos Baublyje, taigi buvusi parašyta dar prieš 1831 m. Gal būti, kad tą patį darbą nurodo ir Valančius, rašydamas, kad dar 1813 m. Giedraitis, rusų ministerio Golicino pageidavimu, „surinka zines apej Zemaitiszka liezuwie". O gal tai buvo tas pats Milkės gramatikos vertimas? Kartais minimas Šiaulių bajorų vado Anupro Liutkevičiaus lietuvių kalbos žodynas buvo tas pats Poškos žodynas, kuris, Poškai mirus, pasiųstas į Varšuvą Zabičiui, pateko kelionėje į Liutkevičiaus rankas, o šiam mirus, į Bialozoro rankas, kuris jį grąžino Liutkevičiaus giminaitei Felicijai Liutkytei, ištekėjusiai už Jono Juškos. Jų sūnui Vytautui mirus, Juškienė žodyną atidavė Lietuvių mokslo draugijai.

Grynai praktiškam reikalui *Motiejus Pranas Martynaitis (Marcinskas)* 1833 m. išspausdino *Grammatyka polska dla litwinów, uczacych się języka polskiego.* Ji buvo skiriama Užnemunės mokykloms ir išspausdinta Suvalkuose — pirmoji lietuviška knyga, Užnemunėje išleista. Jau 1856 m. Martynaitis buvo paruošęs ir jos antrą leidimą, bet mirtis sutrukdė jos išleidimą, ir ji tebuvo išspausdinta 1861 m. Motiejaus Prano broliavaikio kunigo *Antano Martynaičio (Marcinsko)* (gimusio 1821 VI 21 ir mirusio po 1880 m.), tuo laiku buvusio Varšuvos dvasinės akademijos profesoriaus, o paskiau ir vicerektoriaus. Antanas Martynaitis, spausdindamas savo dėdės gramatiką kiek pakeistu vardu — *Grammatika arba spasabas iszsimokinimo lenkiszkos kalbos* — kartu ją žymiai išplėtė. Iš Varmijos vyskupijos atvykęs pranciškonas *Simanas Grosas* (gimęs apie 1772 m. ir miręs

1835 IV 5), gyvendamas Lietuvoje, daugiausia Kretingoje, keliasdešimt metų, puikiai pramoko lietuviškai, 1835 m. buvo pabaigęs lietuvių kalbos gramatiką — *Kalbrieda Lezuwe Zemaytyszka* — ir buvo ją įdavęs net spausdinti, bet, gal dėl autoriaus mirties, ji išspausdinta nebuvo. Beveik ligi Antrojo pasaulinio karo šis rankraštis buvo saugojamas Kretingos vienuolyno bibliotekoje. Tuo pačiu laiku dominikonas *Dominikas Sutkevičius* (gimęs 1782 m. ir miręs 1849 m.) rinko medžiagą savo *Zodininkui Letuwiszkay Lenkiszkam*, nors medžiagą jam ėmė daugiausia iš spausdintų šaltinių. Jo buvo pagaminti keli autentiški maždaug 1831, 1835 ir 1848 m. nuorašai. Du nuorašai buvo išsaugoti ligi Antrojo pasaulinio karo, bet jų nė nemėginta spausdinti. Dominikonas *Juozas Čiulda* (gimęs 1796 m. ir miręs 1861 V 30) 1855 m. parašė *Krótkie pomysły o prawidłach gramatycznych języka żmudzkiego oraz uwagi nad mitologią litewską.* Rankraštis vyskupo Valančiaus buvo pasiųstas Vilniaus spaustuvininkui lenkui Zavadzkiui, bet šis jo neišspausdino; rankraštis vėliau pateko į Lenkiją. Tiksliau nežinomi *Andruškevičiaus* ir *Jumskio* žodynai dingo be pėdsakų; šiek tiek pastarojo ištraukų išliko tik Kašarausko užrašuose. Biržiečio *Kazimiero Kristupo Daukšos* (gimusio 1800 m. ir mirusio 1858 m.) lietuvių—lenkų kalbos žodynas, matyti, dingo pas jo sūnų Edvardą Jokūbą. Jau 1858 m. *Kronika Wiadomości Krajowych* mini kunigo *Fortunato Ciechanovskio* (gimusio 1832 ar 1824 m. ir mirusio 1882 IX 30) ruošiamą lietuvių kalbos gramatiką, o 1859 m. Vilniaus vyskupas A. Krasinskis rašė vyskupui Valančiui, kad tokią gramatiką jis pavedęs parašyti tam pačiam Ciechanovskiui. Jos likimas nežinomas. Taip pat yra dingęs ir didžiulis žodynas *Surinkimas musu kalbos zodziu del busenczo kanakuomet Lietuwiszko zodinio,* kurį keliasdešimt metų rinko Kazanės universiteto profesorius *Andrius Morkus Ugenskis* (gimęs 1816 IV 27 ir miręs 1870 X 7/19) ir kuris apėmė daugiau kaip 100 000 žodžių, nors ir jis buvo renkamas daugiausia iš literatūros, nes Ugenskis, žymiausią savo gyvenimo dalį gyvendamas Rusijoje, buvo nutraukęs tiesioginį sąlytį su svarbiausiu žodyninio turto šaltiniu, su lietuvių liaudimi. Ugenskis, be to, rusiškai paskelbė ir vieną lietuvių kalbotyros straipsnį. Pagaliau reformatų kunigas *Karolis Nerlichas* paliko plačią, bet nebaigtą ir vėliau dingusią lietuvių kalbos gramatiką. Kunigas *Amb-*

raziejus Kašarauskas (gimęs 1821 m. ir miręs ištrėmime 1880 XII 14/26) 1859 ir 1862 m. Vilniuje lenkiškai išspausdino dvi lietuvių kalbos studijėles, kurios kad ir neprilygo analoginėms studijoms, pasirodžiusioms Mažojoje Lietuvoje, bet toli prašoko panašius Didžiosios Lietuvos kalbinių diletantų bandymus. Dar ir *Mikalojus Akelaitis* (gimęs 1829 XII 5 ir miręs 1887 IX 26), prieš emigruodamas į Prancūziją, rinko lietuvišką kalbinę medžiagą, kurią paskiau sunaudojo savo neišspausdintam lenkiškam—lietuviškam žodynui, apėmusiam 300 lankų, o jam mirus, 1890 m. iš jo palikto rankraščio buvo išspausdinta jo lenkiška *Grammatyka języka litewskiego.* Žodynams medžiagą rinko taip pat Daukantas ir Ivinskis. Lietuvių—lenkų kalbos žodyną, pavadintą *Liucine,* nuo Vitebsko gubernijos Liucino miestelio vardo, parašė ir kunigas *Gasparas Chmieliauskas* (gimęs apie 1825 m. ir miręs 1889 III 17/29), bet ir jis dingo, lygiai kaip ir latvių—lietuvių kalbos žodynas, kurį buvo parašęs buvęs Kauno dvasinės seminarijos kapelionas kunigas *Antanas Mackevičius* (gimęs 1822 m. ir miręs 1892 VII 13/25). Dingo ir žinomo Kauno bibliofilo ir lituanisto *Prekerio* apie 1857 m. beveik jau paruošti lietuvių—lenkų kalbų žodynas ir gramatika. Tačiau prelato *Prano Križanauskio* apie 1873 m. sudaryta, bet neišspausdinta *Gramatyka języka litewskiego* išliko bent rankraščiu.

Iš tos trumpos apžvalgos, kuri neapėmė visų rašytinių lietuvių kalbos žodynų ir gramatikų, matyti, kad vienu ir tuo pačiu laiku daugelis žmonių dirbo visiškai analoginį darbą, bet dažniausia jo negaudavo nei pabaigti, nei išspausdinti, o tuo tarpu gyvoji lietuvių kalba vis labiau ir labiau nutoldavo nuo savo senovinių formų, kurių kitos ir išnyko, nebūdamos nei užfiksuotos, nei išaiškintos, ir tuo būdu padaryta didelė skriauda ne tik lietuvių kalbos mokslui, bet ir ypač bendrajai lyginamajai kalbotyrai. Tik spaudos draudimo metu šiek tiek pavyksta lietuvių kalbos tyrinėjimą ir patiems lietuviams pastūmėti pirmyn, ypač darbais Antano Juškos, Antano Baranausko, Kazimiero Jauniaus, Jono Jablonskio, vėliau ir Kazimiero Būgos, kuriais paskiau pasekė, skindami ir savarankiškus kelius, jaunesnieji kalbininkai. Bet jų darbų nagrinėjimas jau išeina iš senosios lietuvių knygos istorijos ribų.

III. LIETUVIŲ KALBA OFICIALINIUOSE RAŠTUOSE

Nei Didžiojoje, nei Mažojoje Lietuvoje lietuvių kalba nebuvo oficialinė valstybinė kalba. Didžiojoje Lietuvoje ligi 1696 m. visi valstybiniai aktai buvo rašomi gudų bažnytine kalba, o XVIII a. ir iš dalies jau ir XVII a. — lenkų kalba. Mažojoje susirašinėta tik vokiškai. Tačiau tarpais būdavo reikalo tiek valstybinei valdžiai, tiek atskiriems tos valdžios pareigūnams tam tikrais atvejais vartoti ir lietuvių kalbą, ir dėl to buvo paskelbta nemaža oficialinių raštų, spausdintų ir nespausdintų, rašytų lietuviškai, kurių dalis jau yra surasta ir iš dalies paskelbta, bet neabejotinai daug daugiau jų žuvo. Tik ir čia Didžiajai ir Mažajai Lietuvai nevienodai atstovaujama. Pastaroji tokių raštų duoda daug daugiau už pirmąją, tačiau ne dėl kokio Prūsų valdžios ypatingo palankumo lietuvių kalbai, bet dėl nevienodos valstybinės santvarkos abiejose Lietuvos dalyse. Jau kryžiuočių laikais Prūsai buvo griežtai centralizuota valstybė, o kryžiuočių ordinui išnykus, toji centralizacija nuolatos didėjo. Prūsų vyriausybė valdė kraštą per valdininkus, kurie tiesiog susidurdavo su lietuviškai kalbančia liaudimi, ir per juos stengėsi tvarkyti ir tos liaudies vidujinį gyvenimą. Ir dėl to jai nuolat reikėjo kreiptis į savo valdomojo krašto žmones ta kalba, kuri jiems buvo suprantama, t. y. vakarinėse dalyse ir iš dalies pietinėse lenkiškai, o visose kitose lietuviškai. Ir dėl to XVI—XVIII amžiais taip gausu įvairių Prūsų valdžios oficialinių raštų ne tik vokiečių, bet ir lietuvių kalba.

Didžioji Lietuva tvarkėsi visai kitaip. Čia tarp vyriausybės ir liaudies stovėjo gausingas bajorų luomas, kuris pats, be vyriausybės, tvarkė liaudies gyvenimą, o vyriausybei teko bendrasis politinis, finansinis ir karinis krašto valdymas. Jei vyriausybei reikėjo

kreiptis į kraštą, tai ji kreipėsi į tuos vienus bajorus, kurie, nors ir visi mokėjo lietuviškai kalbėti ir daugelis jų namie tą kalbą vartojo, bet kartu buvo pramokę gudiškai ar lenkiškai, ar net lotyniškai. Tiesiog nesusidurdama su vien tiktai lietuviškai kalbančia liaudimi, vyriausybė nematė reikalo ir skelbti raštų tai liaudžiai suprantama kalba. Ir tokių raštų ligi XVIII a. pabaigos mes visai nežinome. Neseniai surasti du Vladislovo IV universalai, išspausdinti 1639 III 22 ir 1641 VI 22, tarp kitų kalbų, ir lietuviškai, čia išimties nedaro, nes abudu buvo paskelbti kaip tik dėl santykių su Prūsais ir Prūsų valdžiai prašant: pirmasis dėl pasienio brakonierių, o antrasis dėl skriaudų, daromų Paprūsės gyventojams. Jie buvo spausdinti Karaliaučiuje ir bent jų pirmojo spėjamu vertėju laikomas Karaliaučiaus lietuvių kunigas *Martynas Šulcas.* Ir tik XVIII a. pabaigoje, valstybei jau visiškai žlungant, lyg ir susigriebta, jog, valstybinei valdžiai visiškai atsiskyrus nuo liaudies, pastarajai ir valstybiniai reikalai bei rūpesčiai pasidarė visiškai svetimi, ir dėl to, prasidėjus 1794 m. sukilimui ir iškilus reikalui ir liaudyje ieškoti talkininkų kovai su besiveržiančia į kraštą ir žymią jo dalį jau okupavusia rusų kariuomene, pradėta skelbti ir lietuviškai įvairius atsišaukimus, tiek raginančius eiti į sukilimą, tiek tvarkančius įvairius sukilusiojo krašto vidaus reikalus. Šie raštai buvo skelbiami jau laikinosios sukilėlių vyriausybės. Vėliau, jau rusams okupavus Lietuvą, Lietuvos bajorai ir jų dvasiniai ir pasauliniai vadovai teprisimindavo lietuviškąją liaudį ir vienu kitu raštu į ją tesikreipdavo panašiomis kaip 1794 m. aplinkybėmis: 1812 m. karo metu ir per 1831 m. ir 1863—1864 m. sukilimus.

Kiek anksčiau už valstybinę valdžią su lietuvių kalbos reikalais susidūrė katalikų bažnyčios vadovybė Lietuvoje, bet ir tai tiktai praėjus beveik dviem šimtams metų nuo katalikų tikybos įvedimo Lietuvoje. Kaip jau anksčiau buvo sakyta, pakrikštijus Lietuvą XIV a. pabaigoje, pasitenkinta vien tik poterių išvertimu į lietuvių kalbą, o visos papildomosios pamaldos bažnyčioje buvo atliekamos, kaip tai patvirtina ir oficialinė katalikų dvasinė kolegija savo 1868 m. rašte Rusijos vidaus reikalų ministeriui, lotyniškai, gal retkarčiais ir lenkiškai, bet ne lietuviškai. Ir tik įsisiūbavus reformacijos sąjūdžiui ir kurį laiką užliejus visą Lietuvą, XVI a. ir katalikų dvasininkija Lietuvoje susirūpino keliais, kuriais galima būtų prieiti prie

liaudies, ir visoje eilėje Vilniaus ir Žemaičių vyskupijų sinodų, šaukiamų nuo XVI a. pusės ligi XVII a. pusės, susirūpinta ir lietuvių kalba bei reikalu kreiptis į liaudį lietuviškai ne tik knygomis, kurios tų sinodų reikalavimu ir buvo pradėtos lietuvių kalba spausdinti, bet ir gyvu žodžiu — katekizuojant, sakant lietuviškai pamokslus, skaitant lietuviškas evangelijas ir t. t. Ir kaip tik tuo laiku paskelbus popiežiaus Grigaliaus XIII vadinamąją bulę *In Coena Domini*, o paskiau ją pakeitus analogine popiežiaus Urbono VIII bule, abidvi jos, kaip jau anksčiau matėme, tuojau buvo išverstos lietuviškai. Jų vienos vertimas gal turėtų būti priskirtas Mikalojui Daukšai, o kitos kunigui Jonui Gruževskiui. Be tų dviejų bulių, žinome dar lietuvišką Žemaičių vyskupo *Petro Parčevskio* (gimusio 1598 m. ir mirusio 1659 II 15) bendraraštį, kurio lietuviškas ištraukas 1846 m. pateikė Liudvikas Jucevičius (Ludwik z Pokiewia) savo knygoje *Litwa*. Šio bendraraščio originalą Jucevičius pats buvo matęs Alsėdžiuose, bet jis, atrodo, jau seniai yra dingęs, nes vėlesniame Metropolijos archyve, kuris apėmė visą buvusį Žemaičių vyskupijos archyvą, jo jau neberandama; ir net Valančius savo 1848 m. išspausdintoje *Žemaitiu Wiskupisteje* jo nebemini. Jucevičius to bendraraščio datos nenurodo, bet iš jo turinio galima numatyti, kad jis buvo rašytas apie 1656 m., kada vyskupas vizitavo vyskupiją ir bevizituodamas pastebėjo eilę, jo nuomone, neleistinų tikybinių apsileidimų, kuriems pašalinti ir rado reikalo kreiptis į vyskupiją tam tikru laišku. Per visą XVIII a. panašių dvasinės vyresnybės raštų ligi šiol neaptikta, o 1812 m. ir 1831 m. vyskupo Juozapo Arnulpo Giedraičio raštai buvo iššaukti ne tikybinių, bet politinių reikalų.

Greta šių tikybinių raštų, ligi XVIII a. pabaigos Didžiojoje Lietuvoje lietuvių kalbą oficialiniuose raštuose teaptinkame vienoje valstybinio darbo srityje, būtent teismuose. Nėra abejonės, kad Lietuvos teismams nuolatos tekdavo savo darbe vartoti lietuvių kalbą, kada jie turėjo reikalo su bylininkais ar liudininkais, kurie, be lietuvių kalbos, jokios kitos nemokėjo. O tokie buvo ne tik valstiečiai, bet ir žymi dalis smulkiųjų bajorų. Tačiau teismų posėdžių protokolai ir sprendimai buvo rašomi gudiškai, o nuo XVII a. pabaigos ir lenkiškai net ir tada, jei byla buvo vedama lietuvių kalba. Tik kylant reikalui saikdinti liudininkus valstiečius, negalima buvo ne

tik išsiversti be lietuvių kalbos, bet kartais teko ir priesaikos tekstą įrašyti į protokolą, nes nesuprantama liudininkams ar bylininkams priesaika būtų visiškai nustojusi reikšmės. Ši aplinkybė ir davė mums eilę trumpučių lietuviškų tekstų, kurių per paskutiniuosius keliasdešimt metų jau surasta nemaža, bet kurių, be abejonės, buvo daug daugiau. Formos ir turinio požiūriu visi tie teksteliai labai panašūs, nes buvo verčiama daugiausia iš vieno, visiems teismams vienodo, šablono, bet kalbos požiūriu daugelyje jų yra ir didelių skirtumų, atsiradusių dėl įvairių Lietuvos vietovių kalbinių santykių. Yra tokių tekstų, kuriuose galima užtikti ir net labai senų kalbinių formų. Dauguma tų priesaikos tekstų yra suradęs Konstantinas Jablonskis.

Ligi šiol nepavyko surasti nei vienos priesaikos formulės XVI a.; tokia tėra surasta Mažojoje Lietuvoje. Seniausią ligi šiol priesaikos tekstą — 1624 m. sausio 11 dienos — aptiko K. Jablonskis. Tai Morkaus Mikolajūno ir kitų priesaika, užrašyta Upytės žemės teismo protokoluose byloje su Sicinskiu. Toliau eina taip pat K. Jablonskio surasta 1634 V 9 Tomkaus Jononio ir kitų priesaika Ukmergės pilies teismo knygose; 1638 II 4 priesaika Urbono Lorentzo ir Kristupo Tomašaičio iš Sartininkų, nors ši priklauso jau Mažajai Lietuvai, nes buvo užrašyta Tilžės teismo knygose. Toliau eina žinoma priesaika Palanijos Adomaičios, 1647 X 3 surašyta ypatingai gražia lietuvių kalba Upytės žemės teismo raštininko Šiukštos ar jo padėjėjo A. Gratkausko; ir 1653 I 10 Juozapo Kasparaičio priesaika. Tarp jų įsiterpia 1651 m. sausio 11 d. Onos Jurgaičios, Albrechto Puslovskio rykūnijos priesaika, įrašyta Upytės žemės teismo knygose. Ši priesaika buvo pirmoji lietuviškoji priesaika, dar XIX a. pabaigoje surasta ir paskelbta. Ją surado ir 1884 m. paskelbė Vilniaus archyvaras, sumaskolėjęs latvis Sprogis. Iš jo 1885 m. Tilžės *Mitteilunguose* pakartojo Volteris, nuo savęs pridėjęs vokišką vertimą, o 1909 m. Dimitras Daugėla palygino Sprogio paskelbtąjį tekstą su originalu, ištaisė kai kurias vietas ir išspausdino *Lietuvių Tautoje.* 1669 m. yra žinomos net trys priesaikos: dvi kovo 20 d., užrašytos Ukmergės kaptūrinio teismo knygose, Juozo Kazlauskio, Jurgio Oženio ir kitų, ir trečia gegužės 7 d. — Andriaus Mikštaičio priesaika, kurią Vilniaus lenkų mokslo mėgėjų draugijos archyve

surado ir 1922 m. *Mūsų Senovėje* išspausdino Jurgis Šaulys. Pagaliau dar Motiejaus Brazionio 1675 XI 29 priesaika. Iš XVIII a. ligi šiol tebuvo surastos šešios priesaikos. Tas pats Sprogis su Volteriu 1897 m. paskelbė irgi Vilniuje rastą 1705 m. *Punkta na przysięgę poddanym Jenezmieniskim* (iš Eitminiškio), kurią sustatė kunigai dominikonai savo Eitminiškio baudžiauninkams. Breslaujos teismo knygose Daugėla surado ir 1727 m. lietuvišką priesaiką stojantiems į tardymą. Žinome dar 1737 m. priesaiką Magdalenos Kužienės, 1745 II 1 Klovainiuose duotą priesaiką Motiejaus Tiškos, Jurgio Sleko ir Jono Dobikaičio, kurią *Tautos ir Žodžio* VII tome paskelbė Konstantinas Jablonskis. 1750 V 21 Baltraus Kantaičio ir Andriaus ir Jono Serapinų priesaiką paskelbė Sprogis Petrapilio rusų mokslų akademijos biuletenyje. 1772 X 6 Martyno Verbickio ir kitų priesaika buvo duota Pašvitinyje. Septynias priesaikas paskelbė K. Jablonskis 1937 m. *Archivum Philologicum.* Nėra abejonės, kad tokių priesaikų tekstų buvo daug daugiau, bet seniau į juos nedaug tekreipta dėmesio, jų neieškota, tad greičiausia jų nemaža ir dingo. Galimas daiktas, kad XIX a. buvo pagamintos ir kelios ištikimumo carams priesaikos; vieną jų, 1855 m., J. Totoraitis buvo suradęs Keturvalakio parapijos archyve.

Šiaip platesnių, teisinę reikšmę turinčių aktų lietuvių kalba težinoma tuo tarpu vos keletas. Galbūt seniausias mums žinomas lietuviškas tekstas buvo paskelbtas XVII a. pirmoje pusėje, bet paties teksto nežinome, tik išlikusiame 1637 m. lenkų tekste yra pažymėta, kad 1622 m. žemaičių seniūnas Jarašius Valavičius žemaitiškai paskelbė taisykles Klovainių ūkininkams. Taip pat 1784 m. surašytos taisyklės Rietavo valsčiaus ūkininkams turėjo būti žemaičių kalba skelbiamos du kartus per metus. Tačiau šie tekstai dar nėra surasti. XVIII a. pabaigos dar ligi šiol ne visai lokalizuota „Rota przysięgi dla tych, ktorzy koło puszczy chodzą“ buvo surasta ir 1933 m. paskelbta K. Jablonskio. 1780 VII 28 *Ustanowienie Sądow wieyskich w miescie Szawlach z ordynacyą Procesu,* lietuvišką tekstą, buvusį prieš Pirmąjį pasaulinį karą Šiaulių ekonomijos archyve, kurį ano karo metu vokiečiai sunaikino, 1911 m. išspausdino Augustinas Janulaitis *Lietuvių Tautos* antrame tome. Rankraščio originalas dingo vėliau kartu su visu archyvu. Šiame rašte Šiaulių eko-

nomijos administracija nustatė pagrindinius valstiečių teismų ir bylų eigos organizacijos dėsnius.

XIX amžius ligi 1863—1864 m. sukilimo turėjo duoti daug daugiau lietuviškų teisinių aktų, nes, ypač Užnemunėje, besiorganizuojant ir besitvarkant žemesniems teismams, dažnai tiek patys bylininkai, tiek net ir teisėjai kitaip nekalbėjo kaip lietuviškai. Tačiau, matyti, daugumas jų buvo neraštingi ar mažaraščiai, ir lietuviškai keliamų bylų protokolai raštininkų, dažnai nelietuvių, buvo surašomi lenkiškai (Užnemunėje) ar rusiškai. Lietuviškų ligi šiol tesusirado vos keletas. Petras Kriaučiūnas Plokščių gminos teismo archyve 1895 VIII 3—5 surado ir E. Volteris 1901 m. *Spiski naselennych mest Suvalkskoj gubernii* knygos priedu paskelbė keturis lietuviškus 1805 m. protokolus, vokiškomis antraštėmis, ir vieną 1806 m. protokolą (1796—1806 m. Užnemunė buvo Prūsijos okupuota). Centriniame valstybiniame archyve susirado spausdintas Gelgaudiškio valsčiaus tekstas maždaug 1814 m. laiko, nustatąs dvarininkų ir valstiečių santykius po baudžiavos panaikinimo Suvalkijoje. J. Basanavičius Kalvarijos baudžiamojo teismo bylose surado lietuvišką protokolą, surašytą „24 Moiaus (5 Juniaus) 1844 m.". Šiaulių „Aušros" muziejuje buvo ištisa 1863 m. knyga 74 Naujosios Žagarės teismo sprendimų (nuo sausio 6 ligi gruodžio 7 d.), pavadinta *Knyga Dekretu Walszczioniszku i Treteisku Sudu Nauios Zagarės Walszcziaus.* Iš jų tiktai trys yra surašyti rusiškai, aštuoni greta rusiškojo teksto turi ir lietuvišką, o visi kiti rašyti vien lietuviškai tų laikų lenkiškąja rašyba. Ir matyti, kad, po baudžiavos panaikinimo įvedus Lietuvoje valsčiaus teismus, pradžioje tokie protokolai daug kur buvo rašomi lietuviškai, nes teisėjai, be lietuvių kalbos, kitos nemokėjo. Tik spaudą uždraudus, ilgainiui visos tos protokolų knygos buvo uolių rusifikatorių — valsčiaus raštininkų — sunaikintos. 1850 m. rankraščiu buvo išlikęs *Apszwessimas Niekatru wietu padeima koronies walszcziaus.* Pagaliau išliko dvi Ropų *Sukalbos arendawnos* su činšininkais, 1844 m. perkeltais į čyžę — viena maždaug 1854 m. (gal 1844 m.) ir kita, pakeistomis sąlygomis, maždaug 1860 m. (gal 1857 m.).

XVIII a. pabaigoje randame ir pirmuosius (be anų anksčiau minėtų dviejų Vladislovo IV įsakymų) politinius lietuviškus tekstus. Gal pirmutinis tos rūšies darbas buvo lietuviškas 1791 m. gegužės

3 d. konstitucijos vertimas, kurio niekur ištisai neišspausdintas rankraštis prieš paskutinį Pasaulinį karą buvo Krokuvos mokslų akademijos bibliotekoje. Ištraukas 1927 m. pateikė Mykolas Biržiška *Rinktiniuose senovės raštuose*. Šiuo tarpu sunku nustatyti, kas tą tekstą išvertė. Gal Antanas Klementas? 1794 m. Kosciuškos sukilimo laiku, be kelių eilėraščių ir iš lenkų kalbos versto *Kozoniaus K. Mykola Karpawiciaus*, turime dar 1794 m. balandžio 30 dienos *Aciszaukimą Rodos neydidziausias naradaus letuwos*, kurį surado ir 1917 m. antrame *Lietuvių Tautos* tome paskelbė Jonas Luckevičius. Kitas spausdintas Lietuvos laikinosios vyriausybės 1794 m. gegužės 15 d. atsišaukimas buvo 1870 m. išspausdintas *Archiv Vilenskago General Gubernatora* antrame tome. Į jo tekstą buvo įterptas ir kartu paskelbtas ir Kosciuškos 1794 m. gegužės 2 d. atsišaukimas. Dar du 1794 m. atsišaukimai buvo specialiai skiriami Palangos valsčiui, kuris ligi sukilimo buvo valdomas Vilniaus vyskupo Masalskio, o jį per sukilimą sukilėliams nužudžius, buvo paimtas pačios laikinosios vyriausybės. Viename jų, spausdintame antrašte *Sudas skarba Lyituwos siolaika*, 1794 m. kovo 23 d. Palangos valstiečiams pranešama pakitėjusi būklė. Kitame, 1794 m. gegužės 12 d., žinomame tik iš nuorašo, „Xaweras Niesiołowskas" šaukiasi į Palangos valstiečius pagalbos sukilėliams ir jų vadui Vavžeckiui. Abudu atsišaukimus surado Augustinas Janulaitis Palangos bažnyčios *Liber Processuum* ir 1930 m. paskelbė pirmame *Praeities* tome.

Iš 1812 m. karo, Napoleonui įėjus į Lietuvą, irgi šiek tiek išliko ir lietuviškų oficialinių tekstų. A. Janulaitis surado Kretingos vienuolyno *Liber Processuum* įrašytus du vyskupo Juozapo Arnulpo Giedraičio atsišaukimus bendraraščius, rašytus lenkiškai ir lietuviškai, vieną 1812 m. liepos 14 dienos (lietuviškame vertime nurodyta liepos mėnesio 16 d. data), o antrą liepos mėnesio 24 d. Juose Giedraitis, pranešdamas apie naują Lietuvos valdovą Napoleoną, šaukia žmones jo ir savo ponų klausyti. Abudu atsišaukimus Janulaitis persispausdino *Praeityje*. Nėra žinios, ar jie buvo spausdinti, ar tik nuorašu siunčiami *per cursoriam* — iš parapijos į parapiją ir ten nusirašomi bei įrašomi į *Liber Processuum*. Dėl jų vėliau Giedraitis turėjo didelių nemalonumų rusams vėl okupavus Lietuvą, ir dėl to jie paskiau buvo šalinami iš visų *Liber Processuum;* tik vie-

noje Palangoje atsitiktinai išliko. Kitą nežinomą atsišaukimą, kaip 1915 III 26 informavo Mykolą Biržišką Romualdas Zenkevičius iš Minsko, mini savo atsiminimuose *Antanas Marcinovskis* (g. 1781 m. ir miręs 1855 m.). Pagal juos, Napoleono kariuomenei įžengus į Lietuvą, bene kariuomenės lauko spaustuvėje buvęs išspausdintas lenkiškai ir „žemaitiškai" atsišaukimas, kurio lenkiškąjį tekstą lietuviškai buvo išvertęs kažin koks *Mykolas* (ar *Mikalojus*) *Kairiūkštis (Kayrykszto).*

Ir vėliau kiekvienas didesnis Lietuvos politinio gyvenimo sukrėtimas vertė Lietuvos bajorus prisiminti ir lietuviškąją liaudį, ypač kai reikėjo iš jos reikalauti kraujo aukų. Ir tuo būdu 1831 m. sukilimo metu buvo paskelbtas vienas Lenkijos sukiliminio diktatoriaus Chlopickio atsišaukimas, išverstas ir lietuviškai *(Broley Zemayszey yr Letuwninkay. Atsibuskite).* Vienintelis žinomas egzempliorius prieš pat paskutinįjį karą buvo Bielianų bibliotekoje ties Varšuva; nėra žinios, ar jis ten išliko, bet jo tekstas buvo pakartotas Kauno 1938 m. *Athenaeume.* Toliau yra žinomi keli vyskupo Juozapo Arnulpo Giedraičio atsišaukimai, raginą stoti į sukilimą ir skirią kapelionus sukilėlių būriams; nėra žinios, ar jie buvo ir lietuviškai paskelbti. Daug geriau žinomi to paties laiko atsišaukimai, nukreipti prieš sukilimą. Du iš jų paskelbė pavyskupis Simanas Giedraitis, kuris kartu su Jonu Krizostomu Gintila ir Juozapu Rupeika lydėjo rusų generolo Pahleno kariuomenę, einančią malšinti Lietuvos sukilėlių. Vienas, be vyskupo Juozapo Giedraičio žinios, buvo Simano Giedraičio paskelbtas vyskupo vardu, ir šis įsakė jį naikinti. Kitą (*Kad pasikel nesceslіwy sumiszimai*) Simanas Giedraitis paskelbė savo vardu: tai 1831 m. balandžio 5 d. atsišaukimas. Jis buvo platinamas pačios maskolių kariuomenės. Kaip tvirtina savo atsiminimuose pravoslavų arkivyskupas Lietuvoje Juozapas Siemaška, 1831 m. buvęs dar unijotu ir Petrapilio dvasinės katalikų kolegijos nariu, kuriai pirmininkavo Simanas Giedraitis, tuos atsišaukimus rašė pats Siemaška, nors ne visai aišku, ar jis terašė tik lenkų tekstą, ar ir jo lietuviškąjį vertimą. Galimas daiktas, kad abudu, nes Siemaška lietuviškai mokėjo. Pagaliau Kauno metropolijos archyve esančiame Šiluvos bažnyčios *Liber Processuum* išliko spausdintas paties generolo Pahleno lenkiškai ir lietuviškai paskelbtas atsišau-

kimas, pradėtas platinti tik įžengus nuo Rygos Pahleno kariuomenei į šiaurės Lietuvą. Kadangi tuo laiku Pahlenas buvo Rygos generolas gubernatorius, tai visai galimas daiktas, kad lietuviškai tą atsišaukimą išvertė Simanas Daukantas, kuris kaip tik tuomet tarnavo Rygos generolo gubernatoriaus raštinėje. Šį tekstą pirmą kartą išspausdino *Tautos ir Žodžio* VII knygoje Vaclovas Biržiška.

Nuo 1850 m., vyskupo Valančiaus vyskupavimo pradžios, atsirado daugybė jo įvairiomis progomis rašytų ganytojinių lietuviškų raštų. Maža jų dalis buvo skelbiama lietuviškai ir lenkiškai, o daugumas tik lietuviškai. Be to, žymi dalis tų ganytojo laiškų buvo skiriama ne visai vyskupijai, bet atskiroms parapijoms, kuriose atsirasdavo šiokių ar tokių negeistinų reiškinių. Tų ganytojo laiškų dalį Valančius parašydavo ištisai pats, kitiems jis tik nurodydavo bendrą turinį, o juos parašyti pavesdavo savo sekretoriams, dažniausiai Juozapui Silvestrui Dovydaičiui. Tačiau daugumą blaivybės laiškų, ėjusių vyskupo Valančiaus vardu, Dovydaitis rašydavo visai savarankiškai: tai daugiausia tie ganytojo laiškai, kuriuos Dovydaitis vėliau pakartojo savo *Šiaulėniškiame Senelyje.* Kai kuriuos politinius laiškus Valančiaus vardu rašydavo ir skelbdavo pati rusų administracija. Jau paimdamas vyskupiją, 1850 m. Valančius paskelbė *List pasterski,* pateikęs savo ganytojinį laišką iš karto lenkiškai ir lietuviškai. Tai buvo pirmas atsitikimas visoje katalikų bažnyčios istorijoje Lietuvoje, kada naujas vyskupas panorėjo lietuviškai kreiptis į savo vyskupijos žmones. 1853 X 30 juo pasekė ir Seinų vyskupijos valdytojas *Bonaventūra Butkevičius* (gimęs 1794 m. ir miręs 1871 m.), ir nuo to laiko senąją lenkišką tradiciją Žemaičių ir Seinų vyskupijose pakeitė nauja lietuviška, o skaičius tokių „piemeniškų žodžių" nuolatos didėjo. Tačiau atrodo, kad arkivyskupo Holovinskio 1851 XI 12 ganytojo laiškas, kurį žemaitiškai išvertė pats Valančius, tebuvo išspausdintas tik lenkiškai; Valančiaus vertimas išliko tik metropolijos archyve. Popiežiaus Pijaus IX 1854 XII 1 bulė apie Nekalto Prasidėjimo dogmą 1855 m. lietuviškai buvo išleista atskira knygute. Paties Valančiaus lietuviškųjų ganytojo žodžių žinome apie 30, bet greičiausia jų buvo daugiau. Iš jų, be pagarsėjusių blaivybės gromatų, daugiausia buvo žinomi jo politinio atspalvio laiškai. Tai 1854 IV 15 laiškas dėl kalbų apie „wajnas, sumiszimus, ne-

pakajus" (*Per keletą metų piemenistes mana*); 1858 I 11 — apie valstiečių buities palengvinimą (*Jau parbiega isz kalna nug wiresnibes rasztay*); 1861 III 8 — baudžiavos panaikinimo reikalu (*Nors wisada szirdingay pri jusu atsilipau*) ir tuo pačiu reikalu antras 1861 V 29 (*Pri apskelbima iszluosawima jusu*), greičiausia rašytas Dovydaičio; 1863 IX 6 laiškas apie sukilimą, kuris buvo paskelbtas greta rusiškai ir lietuviškai; po rusiškuoju yra padėtas vyskupo sekretoriaus kunigo Justino Dovydaičio (gimusio 1834 VII 22 ir mirusio 1901 XI 21) vertimo patvirtinimas, tai ir visai galimas daiktas, kad čia valdžios pateiktą tekstą išvertė Dovydaitis, o Valančius tik buvo priverstas tai savo parašu patvirtinti; 1864 IV 15 — tik kunigams apie kurstomuosius atsišaukimus; 1864 m. prieš sukilimą — jo teišliko rusiškas tekstas, beveik visas parašytas rusų administracijos Valančiaus vardu, o lietuviškasis tekstas, policijos platinamas, buvo pačių žmonių naikinamas; beveik toks pats 1866 IV laiškas, kurio tikrasis tekstas skiriasi nuo administracijos paskelbtojo: tai rusų iškreiptas pamokslas, Valančiaus sakytas Kauno katedroje. Tačiau įdomiausi buvo tie Valančiaus laiškai, kuriais jis kreipėsi į įvairias parapijas dėl pasitaikančių jose negerovių, pvz., 1856 X Kartenos parapijai dėl papročio kirsti pakaruokliams galvas, 1856 VIII 21 dėl meškininkų, 1864 I 28 Tytuvėnų parapijiečiams dėl jų tarpe pasirodžiusių įvairių tikybinių šarlatanų, 1861 V 5 Grūšlaukio parapijai, 1861 III 18 Brūnavos parapijai, 1862 V 5 Grinkiškio parapijai, 1862 IX 4 Kupiškio parapijai, 1867 III 8 Balninkų parapijai ir kt.

Dviejų sukilimų tarpe ir rusų okupacinei valdžiai prireikė kartais kreiptis į lietuvių liaudį ir lietuviškai. Pirmiausia gaudant įvairius dezertyrus, kuriems gaudyti pirmas lietuviškas įsakymas buvo paskelbtas net kiek anksčiau. Tai 1825 m. *Iszraszas ape iszbiegusius wayskawusius pamentontius sluzba zalnieryszka*. Jį išvertė lietuviškai anuometinis Gardino dominikonas *Hiacintas Milevičius* (gimęs 1802 m. ir miręs 1853 m.). Tas pats, kiek perdirbtas įsakymas, bet jau kito asmens, kažkokio *Žadauskio* verstas, buvo išspausdintas apie 1832 m., pavadinimu *Trumpas Iszguldimas prowu apey kliduiącius isz wayska.* 1848 m. žinomojo kalbininko Andriaus Ugenskio brolis *Jonas Ugenskis* valdžios pavedimu išvertė iš rusų kalbos Stravinskio parašytas oficialines *Regulas del skarbawu žmoniu kayp sawi uzleykiti nuog cho-*

leros, kurios 1852 m. buvo pakartotos tik kiek pakeista antrašte. Buvo ir keletas kitų panašių proginių, atsitiktinių įsakymų, tačiau galimas daiktas, kad jie nebuvo išspausdinti, nes teliko jų nuorašai įvairiuose *Liber Processuum.*

1861—1864 m. žemės reforma iššaukė didesnį skaičių ne tik atsišaukimų, bet ir ištisų įstatymų vertimų. Jau 1857 IX 20 buvo išverstas caro Aleksandro II įsakymas generolui gubernatoriui Nazimovui apie komisijas valstiečių žemės reformai paruošti. Įsakymas nebuvo išspausdintas, pakartotas pirmą kartą tiktai 1937 m. *Mūsų Senovėje* vasario 1 d. 1861 m. buvo lietuviškai išverstas ir išspausdintas *Trumpas iszguldimas provu ir prigulejma walszczioniu ir dwarnu zmoniu iszejusiu isz werginga prigulejma.* Tą 1861 m. vasario 19 d. įstatymo vertimą, rodos, buvo atlikęs ekskunigas, o tuomet jau pravoslavų popas *Antanas Petkevičius.* 1862 m. tas pats Petkevičius išvertė ištisą knygą — *Istatimus apej walszczionis iszejusius isz werginga prigulejma.* 1863 III 6 buvo lietuviškai išspausdintas Nazimovo įsakymas nutraukti santykius tarp dvarininkų ir jų laikinųjų ūkininkų. 1864 m. Varšuvoje paskelbtasis Lenkijos vietininko Bergo kovo mėnesio 6 dienos *Apnasimas,* rodos, lietuviškai buvo išverstas Vilniuje, bet tų pačių metų kovo 2 d. *Ukazas apie iriedima walszczioniu* ir *Ukazas apie lementoriszkas mokslinyczes* buvo išversti Varšuvoje tuo metu studento *Tomo Ferdinando Žilinsko,* bet buvo išspausdinti jau rusų raidėmis. Be šių, buvo ir keletas kitų panašių įsakymų ir lietuviškai išleistų.

Jau ruošiantis sukilimui, kuris, Lietuvoje prasidėjęs 1863 m., tęsėsi ištisus dvejus metus, pradėta rašyti ir lietuviškų atsišaukimų. Jų pirmasis autorius buvo *Mikalojus Akelaitis* (gimęs 1829 XII 5 ir miręs 1887 IX 26), kuris jau 1861 m. buvo parašęs du atsišaukimus — *Gromatą Wylniaus Senelio* ir *Pasaką Senelio.* Juodu jis buvo pasiuntęs į Klaipėdą slaptai spausdinti, bet Klaipėdos spaustuvininkas Horchas išdavė rusų administracijai asmenis, jam pristačiusius tuos atsišaukimus — Bronislovą Bucevičių ir Grajauskį, — ir šie buvo suimti. Buvo iškelta pirmoji byla dėl lietuviškų raštų, ir ne tik patys atsišaukimai nebuvo išspausdinti, bet ir Akelaitis, kurio vaidmuo tuos atsišaukimus ruošiant paaiškėjo per tardymą, turėjo bėgti į užsienį. Iš rankraščio šiuos atsišaukimus 1925 m. išspausdino A. Janu-

laitis *Karo Archyvo* pirmajame tome. Tik prasidedant 1863 m. sukilimui, buvo tuojau paskelbtas laikinosios vyriausybės savotiškas manifestas, kuris tuojau buvo išspausdintas ir lietuviškai, tik, matyti, dėl tam tikro vietinės Lietuvos sukilimo vyriausybės skirtingo nusistatymo lietuvių kalba jo turinys buvo žymiai radikalesnis, ypač ten, kur kalbama apie žemės reformą. Tai *Nuog tikros Lenku aukszcziausios wiresnibes wisas karalistes musu. Tikra Aukszcziausi wiresnibe pastanawija.* Tą tekstą surado K. Jablonskis ir 1921 m. *Mūsų Senovės* I knygoje paskelbė Vaclovas Biržiška. Visai galimas daiktas, kad šį sureformintą manifestą bus išvertęs, o gal ir perdirbęs, jau suspėjęs sugrįžti į Lietuvą tas pats Akelaitis. 1863 m. pabaigoje laikinosios vyriausybės įgaliotinis Suvalkų gubernijai (Augustavo vaivadijai) *Ignas Činskis* (vėlesniojo Lvovo universiteto rektoriaus *Bronislovo Radziševskio,* gimusio 1838 m. ir mirusio 1914 m., slapyvardis) paskelbė atsišaukimą *Wiraj Kiemionis,* kuris buvo išspausdintas tariamoje slaptoje spaustuvėje Lietuvoje, bet iš tikrųjų Mažojoje Lietuvoje, kur Akelaitis suspėjo užmegzti ryšius su vietos spaustuvininkais. Tikrai slaptoje spaustuvėje Vilniuje buvo išspausdintas 1864 m. vasario 10 d. atsišaukimas *Mieli Brolej, kurie sermegas dewite,* bet tų pačių metų *Gromata Lenku Rando lejsta ing musu żmonis,* nors joje taip pat pažymėta, kad buvusi spausdinta slaptoje Augustavo vaivadijos spaustuvėje, matyti, Akelaičio irgi buvo išspausdinta Prūsuose. Tai pačiai atsišaukimų rūšiai priklausė ir kai kurie tariamieji periodiniai sukilėlių leidiniai lietuvių kalba, nes jų turinį sudarydavo daugiausia atsišaukimai. Čia minėtinas 1863 m. sausio 21 d. lenkiškas ir lietuviškas tekstas šeštojo numerio kunigo Karolio Miskoževskio slaptoje spaustuvėje leidžiamo *Głos kapłana polskiego* (gal jame buvo įdėtas ir tekstas ano 1863 I 22 manifesto), taip pat 1864 II 1 ir III 1 numeriai *Zines apej Lenku wajna su Maskolejs,* kur buvo įdėti Akelaičio atsišaukimai (antrajame numeryje buvo išspausdintas Akelaičio atsišaukimas *Mieli mano Kumaj, Susiedaj ir Pazistami*). Pagaliau čia tenka priskirti ir *Giesmes naboznas,* rinkinį verstų iš lenkų kalbos patriotinių giesmių, kurios buvo išspausdintos 1861 m. Klaipėdoje ir kurių autoriumi (vertėju) ilgai buvo laikomas Akelaitis, bet, kaip vėliau paaiškėjo, Akelaitis tebuvo leidėjas, o jas išvertė tuomet dar Petrapilio dvasinėje akademijoje studijavęs *Antanas Bara-*

nauskas. O su 1863 m. data Paryžiuje buvo išspausdintas kunigo *Aleksandro Vytarto* (gimusio 1839 m. ir žuvusio kautynėse 1863 III 17) *Pamokslas abazie Lenku po Czekiszkejs*, kurį vos prieš keliolika metų tesurado Mykolas Brenšteinas ir išspausdino *Tautos ir Žodžio* VII knygoje Vaclovas Biržiška.

Rusų vyriausybė, kovodama su sukilėliais kartuvėmis ir trėmimu į Sibirą, veik visiškai nematė reikalo kreiptis kitu būdu į žmones, ir dėl to iš to laiko težinome du oficialinius raštus: 1927 m. surastą 1863 m. lapkričio 5 d. Ukmergės bajorų vado *Atsiszaukimą i Bajorus, Ponus, Kunigus* ir 1863 m. birželio 2 d. generolo gubernatoriaus Mykolo Muravjovo-Koriko *Apgarsinimą Kajminiems ukininkams*.

Kaip matėme, daugumas tų oficialinių ar pusiau oficialinių raštų, Didžiojoje Lietuvoje išleistų, tenka XIX amžiui — rusų viešpatavimo ir okupacijos laikui. Pusiau nepriklausomam susijungusios su Lenkija Lietuvos laiko tarpui tetenka nežymios tų tekstų dalys.

Mažojoje Lietuvoje, kaip jau buvo sakyta šio skirsnio pradžioje, lietuvių kalba oficialiniuose raštuose buvo daug plačiau vartojama dėl skirtingo tenai valdymo, kuris reikalavo nuolatos kreiptis su įvairiais reikalavimais į liaudį, taigi reikėjo tuos reikalavimus taip suformuoti, kad jie tai liaudžiai būtų suprantami. Ir nors ligi šiol nėra dar surasti visi tos rūšies tekstai, bet ir dabar jų jau nemaža žinome, ypač XVIII amžiaus; bet jų yra net ir XVI amžiaus. Seniausi tos rūšies tekstai — tai priesaikos, J. Gerulio surastos ir paskelbtos. Pirmąją, 1572 m., jis 1926 m. paskelbė žurnale *Archiv für slavische Philologie*. Tai ištikimybės (homagialinė) priesaika margrafui Albrechtui Pridrikiui ir Lietuvos didžiajam kunigaikščiui ir Lenkijos karaliui Žygimantui Augustui. Išnagrinėjęs tos priesaikos lietuviškąjį tekstą, J. Gerulis priėjo išvadą, kad ją lietuviškai parašė ne lietuvis, bet vokietis, kurs ką tik buvo pramokęs kiek lietuviškai. 1584 m. *Jonas Bretkūnas* buvo paruošęs bendrą priesaikos tekstą su „Graudinimu po prisigu". Pagaliau trečioji — tai 1644 m. specialinė bažnytinė priesaika „Potabeleyd", kurią prisiekdavo bažnyčių maršalkos. Ir ją, kaip ir 1644 m. „Die Strand-bawren Eydt" priesaiką gintarui saugoti, surado J. Gerulis. Greta XVI a. pabaigos priesaikų yra žinomi tekstai trijų įsakymų: dviejų 1578 m. ir vieno 1589 m.

Pirmieji du — tai margrafo Jurgio Pridrikio spausdinti įsakymai, kurių vienas buvo skirtas Tilžės apskrities, kitas Ragainės apskrities bažnyčioms. Pirmojo žinomi du spausdinti egzemplioriai, o jis pirmą kartą buvo paskelbtas G. H. F. Nesselmanno dar 1852 m. Kitą buvo suradęs ir 1877 m. paskelbęs A. Bezzenbergeris, bet spausdintasis originalas vėliau kažin kur dingo. Abudu juodu buvo nukreipti prieš žyniavimą, burtininkavimą ir kitokias senosios tikybos liekanas. Taigi juos leisti greičiausia ir paskatino ta savotiška prieš krikščioniją reakcija, kuri atsirado XVI a. tiek Didžiojoje, tiek Mažojoje Lietuvoje kaip vaisius plačioms gyventojų masėms visai nesuprantamos kovos tarp katalikybės ir įvairių protestantų formų. Iš tų įsakymų aiškėja ir ypatingas valstybinės valdžios pasitikėjimas savo autoritetu net tokiu opiu klausimu, kaip tikybos reikalai. Tik šie įsakymai, nors ir buvo bažnyčiose skelbiami, savo tikslo nepasiekė, ir, dviem šimtams metų praėjus nuo jų paskelbimo, Mažojoje Lietuvoje dar iš tebegyvų papročių galima buvo rinkti gausią medžiagą senajai lietuvių tikybai pažinti.

1589 m. įsakymą surado dr. Philippis ir 1878 m. paskelbė A. Bezzenbergeris. Jo buvo platinamos autentiškos rankraštinės kopijos. Jis lietė grynai ekonominę sritį: jame margrafas Jurgis Pridrikis draudė škotams „kromininkams" keliauti su savo prekėmis po Prūsų kraštą, kad nedarytų konkurencijos vietos pirkliams. Greičiausia šį įsakymą išvertė Jonas Bretkūnas.

Iš XVII amžiaus jokių teisinių Mažosios Lietuvos aktų nesurasta, išskyrus jau anksčiau minėtus Vladislovo IV 1639 III 22 ir 1641 VI 22 universalus, kurie buvo skiriami Mažajai Lietuvai ir buvo spausdinti Karaliaučiuje. Bet jų jau labai gausu XVIII a., kada, marams ir karams pusiau išnaikinus Mažosios Lietuvos lietuvius, prasidėjo masinė, Prūsų valdžios organizuota, šio krašto kolonizacija, gabenant į aptuštėjusią šalį kolonistus tiek iš Vakarų, tiek ir iš Rytų, iš Didžiosios Lietuvos ir Lenkijos. Kolonistams pritraukti į Prūsus bei jų vidujiniams santykiams tvarkyti leidžiama daugybė įvairių įsakymų, įstatymų, patentų, ediktų, gromatų. Krašte įvedant griežtą policinę santvarką ir dėl to prireikus tiesiogiai, žmonėms suprantama kalba, skelbti įvairius potvarkius, kartu ir lietuviškų įsakymų skaičius nuolatos gausėjo. Tik antroje XVIII a. pusė-

je, nusistojus politinei padėčiai, tos rūšies dokumentų kiek sumažėjo, nors, kita vertus, dar daug jų gali susirasti, nes daugelio jų nežinojome tik todėl, kad šių, atskiruose lapuose atmušamų, įsakymų nerinko jokios bibliotekos, ir daugumas jų teišliko įvairiose provincijos parapijose. Kad jų turėjo būti daug daugiau, negu ligi šiol surasta, matyti kad ir iš 1723 III 8 karaliaus Pridrikio Vilhelmo vokiško patento, kuriame įsakmiai pasakyta, kad tuose valsčiuose, kuriuose yra vokiškai nesuprantančių gyventojų, kunigai turį kiekvieną skelbiamą įsakymą žodis žodin išversti į lietuvių ar lenkų kalbas ir jį žmonėms paskaityti. Šis įsakymas tik kartojo panašų 1720 IX 4 įsakymą. Taigi visai galimas daiktas, kad greta spausdintų lietuviškų įsakymų, siuntinėjamų į visas parapijas ir parūpinamų Karaliaučiuje, ne mažiau buvo ir rašytinių, saugojamų tik vienoje kurioje parapijoje; tuo būdu galėjo atsirasti ir keli vieno ir to paties įsakymo vertimai.

Tos rūšies seniausiu XVIII a. dokumentu šiuo tarpu tenka laikyti 1705 IX 19 *Twarkos suraszą*, kurį dar XIX a. kažin kur buvo užtikęs Kuznecovas-Šmidtas ir iš kurio atitinkamą informaciją į savo bibliografiją įtraukė S. Baltramaitis. Bet šiaip tas „suraszas" nėra surastas, ir apie jį iš šios bibliografijos tesužinome, kad jis nustatąs, jog „Rinktinei Raitelei bey Pestininkai ... pakarniausey ... elgtis ... tur". 1712 III 4 buvo lietuviškai išspausdintas *Ystatimas Už Mezlewininkus*, vienas plačiausių tos rūšies darbų, nes yra 8 puslapių. 1715 m. buvo paskelbtas spausdintas lietuviškas patentas, nustatąs tvarką prekėms tikrinti prie miestų vartų. 1721 XII 30 paskelbtas vokiečių, lenkų ir lietuvių kalbomis patentas, raginąs Žemaičių ir Lietuvos ūkininkus keltis į Mažąją Lietuvą ar nuolatos ten įsikurti, ar bent sezoniniams darbams. Patente nurodomos naujakuriams teikiamos lengvatos. Jo lietuviškasis tekstas ligi šiol nėra surastas, bet jis minimas Mažosios Lietuvos kolonizacijos istorikų. 1945 m. buvo surasta 1722 m. *Karaliszka Gromata kuo budu palikusi Tewiniste tur iszdalyta buti.* Iš 1723 m. žinome jau keturis įsakymus. Vienas draudžia „Perwedimą Boju Druskos", kitas draudžia „szalin Begimą nauju Susiedu", nes daugelis nepatenkintų naujomis darbo sąlygomis naujakurių nuolatos pamesdavo naujai gautuosius ūkius. Šis įsakymas — tai, matyti, tas pats 1723 X 22 patentas, kuris kalba

apie kolonistų bėgimą ir kurio pabaigoje pažymėta, kad jis turįs būti paskelbtas ir lietuvių kalba. Tokias pat pastabas turi ir šiuo tarpu iš savo vokiško originalo težinomas 1723 III 8 patentas, nustatąs Įsruties ir Ragainės ūkininkams jų tarnybų ir baudžiavų didumą, ir kitas tos pačios dienos ediktas, kad valstiečių bernai ir mergos, prieš stodami į privačią tarnybą, turį trejus metus atitarnauti valdžiai. 1724 VIII 9 buvo paskelbta *Karaliszka Gromata Jog Tworos ... ant Kiemu ne tur nulauzytos bey sudegintos buti.* Tai yra *Bau-Artikel* vertimas Įsruties, Ragainės ir Tilžės apskritims. Jį pirmas surado Augustas Leskienas ir 1878 m. kartu su H. Weberiu jo lietuviškąjį tekstą paskelbė *Beitraege zur Kunde der indogermanischen Sprachen* žurnalo antrame tome. Trys tų pačių 1724 m. lietuviškos karališkos gromatos buvo surastos 1945 m. Viena jų nustato, kad „Pecziai Kaimuose ant Lauko atmesti, o ant atwiru Ulycziu Kiemu tur pakurti buti"; antroji draudžia vyžas nešioti; trečioji uždraudžia įvežimą lenkiškų javų „ant Wezimu in Prusu Zemę". Dar nėra surastas lietuviškas tekstas 1724 VIII 1 patento, draudžiančio vartoti perukus, nors jo pabaigoje ir yra pažymėta, kad jis turįs būti paskelbtas ir lietuviškai; tačiau vargu ar koks kaimo „būras" lietuvis būtų nešiojęs peruką. 1728 VII 24 *Atkartůta Karaliszka Gromata* draudžia „piktąjį ir labbay pawojingąjį szowinimą ant lauko pri swodbu bey kittu czesniu arba kittur pri stropos Szancu bey Koznijimo namu". Pavadinimas jos „atkartota" sako, jog turėjo būti ir kitas, senesnis toks pat įsakymas, greičiausia irgi su lietuvišku tekstu, nes pats draudimas specialiai ir buvo taikomas kaimui. Paskutiniuoju laiku susirado 1734 m. Pridrikio Vilhelmo *Rasztas, kuriame del Nepakajaus Lenku, perejimas per Karalystę Prusų perleidžiamas yra.* S. Baltramaitis, pasirėmęs K. Estreicherio lenkų bibliografija, mini 1737 VIII 29 patentą, tačiau Estreicheris nenurodo, kad ten buvo ir lietuviškas tekstas, bet tik patento antraštėje yra minima Lietuva, o Baltramaitis tos antraštės nesuprato. 1738 m. paskelbtas *Atkartůtas ir asztrintas Karaliszkas Apsakymas, kad ... kurie po Swieta bastosi ... daugiau nebus įleisti, bet tuojau prie Rubežiaus atgalios waryti.* Ir čia taip pat pažymėjimas „atkartotas" rodo buvus ir tokį pat senesnį įsakymą. Vokiškai ir lietuviškai išspausdintas Pridrikio Didžiojo 1744 VI 22 įsakymas naikinti kenksmingus ūkiui paukščius — žvirb-

lius ir varnas — teminimas literatūroje, o jo lietuviškas tekstas dar nėra surastas; jis, matyti, taip uoliai buvo vykdomas, kad žymioje ne tik Prūsų, bet ir apskritai Vokietijos dalyje tie paukščiai buvo visiškai išnykę. Gal tai yra ta pati 1744 m. *Atlaidos Gromata*, kurios originalas buvo Lietuvių mokslo draugijos bibliotekoje. To paties karaliaus 1746 m. paskelbto amnestijos įstatymo kariuomenės dezertyrams lietuviškasis tekstas tebuvo surastas 1945 m. Dvi 1747 m. 17 „grodinnio" *Gromatas*, taigi greičiausia lapkričio mėnesio, surado jau anksčiau minėtas Kuznecovas, o jų antraštes paskelbė savo bibliografijoje Baltramaitis. Bet šiaip jų lietuviškasis tekstas nėra žinomas ir dar nesurastas. Viena jų — tai *Atnaujinta Gromata, kurroj asztrey uždraudzema yra Supirkimas bey Kupczyste su Jawais,* o kita *Atnaujinta ir padrutinta Karaliszka Gromata, kuroj Beginejimas su musu ir swetimos Zemes taworajs abelnay uzdraustas.* Kadangi abidvi yra „atnaujintos", tai nėra abejonės, kad ir tų „gromatų" senesnieji tekstai buvo anksčiau ir lietuviškai paskelbti ir galimas daiktas, kad pirmoji jų kartojo aną 1724 m. įsakymą, kurs draudė lenkų javų įvežimą.

1748 m. turime *Atnaujintą Gromatą, kaip tikkray wargstantieji aprupinnami o isz Iszdikumo ubagaujentieji Korawoiami ... tur būti.* Ji paskelbta „28 dieną menesio Sultekio" ir kartoja 1725 m. „21 semenio" įsakymą, kuris tuo tarpu nėra surastas. Ši E. Jagomasto surasta gromata pirmą kartą buvo paskelbta A. Bruožio 1921 m. *Rytojuje* ir Vaclovo Biržiškos 1931 m. *Tautoje ir Žodyje.* Iš visų panašių „gromatų" vertimų ji išsiskiria savo labai gražia kalba, dėl kurios galima buvo net tarti, kad ją vertė Donelaitis, nors apskritai, su mažomis išimtimis, klausimas, kas tas visas gromatas vertė, nėra paaiškėjęs, nes, išskyrus tik šiek tiek išlikusių susirašinėjimų dėl Donelaičio ir iš dalies dėl Milkės, nėra į rankas patekusio susirašinėjimo dėl to, kad buvo pavesta atlikti tą ar kitą vertimą. Viena tėra aišku, kad tuos vertimus atlikdavo daugiausia Mažosios Lietuvos kunigai ir pirmiausia tie, kurie gyveno Karaliaučiuje, kur daugiausia ir buvo spausdinami visi tie lietuviškieji įsakymai. 1750 m. Pridrikio Didžiojo *Pamokinnimas, kaip kiekwienas tur pasielgti, kad Galwijai gaiszta* tebuvo surastas 1945 m. A. Janulaitis buvo suradęs Karaliaučiaus valstybiniame archyve ir 1930 m. *Praeityje* paskelbęs 1753 m.

Paliepimą Karaliszką, kad prusiszkuos Miestuos kupczaujantiejie Lenkiszki Edelmonai ... nebutu uzkabinti, kurį aiškiai vertė ne tas pats asmuo, vertęs aną 1748 m. įsakymą, nes karaliniai titulai čia visai kitaip išversti negu aname. Klaipėdos miesto bibliotekoje A. Bruožis užtiko 1754 m. *Atnaujintą ir pagerintą Kiemo Istatymą Prusu Lietuwai ir jos dwarams.* Jo tekstas nebuvo paskelbtas. Galimas daiktas, kad jis „atnaujina" 1724 VIII 9 „gromatą" „jog Tworos netur sulauzytos buti". Šio 1754 m. įstatymo vertimą priskirdavau Donelaičiui, nors jo užrašuose tam įrodymų nėra. 1757 m. buvo paskelbtas Prūsijos kariuomenės vado Lehwaldo atsišaukimas, kad „ciecoriene Gywatininkus Prussu nuwylioti procewojasi", ir 1762 m. rusų okupacinės kariuomenės generolo Voejkovo atsišaukimas. Yra išlikęs 1763 m. 1 Grodinnio (lapkričio) *Atnaujintas ir paastrintas Palepimas priesz Bastima wissiszkay o ypasey priesz pinnigu apkeitima Zydu nuo Zemės Parapijonu,* kurio antraštę, paimtą iš vieno antikvariato katalogo, paskelbė savo lenkų bibliografijoje (1912 m. XXIV tome) K. Estreicheris. Kadangi F. Tetzneris tvirtino, jog vieną 1763 m. įsakymą išvertęs K. Donelaitis, tai šį paliepimą savo *Lietuviškoje Bibliografijoje* ir buvau jam priskyręs, nors iš tikrųjų Tetzneris kalba ne apie šį, bet apie 1763 m. birželio mėn. 28 d. *Separationsvorschlaege* vertimą, kuris nieko bendro neturi su „bastimu"; o ir pats Tetznerio tvirtinimas neranda tiesioginės atramos išlikusiuose Donelaičio užrašuose, išskyrus tai, kad yra žinoma, jog Donelaitis buvo vertęs įsakymą ganykloms padalyti, tačiau greičiausia ne 1763 m., bet 1769 m. Galimas daiktas, jog šis 1763 m. įsakymas kartojo aną, anksčiau minėtą, 1738 m. *Apsakymą,* kad „kurie po Swietą bastosi daugiau nebus įleisti". Neseniai buvo surasti ir du paliepimai kariniams dezertyrams: 1763 m. *Malones Gromata pabiegusiems nuo Karaliaus Abazo ir isz Baimes del Zalnieru i kitą Zemę nuejusiems* ir 1761 m. *Atnaujintas Paliepimas del Pawadinimo pabiegusiuju isz waisko.* Tokios rūšies įsakymai buvo skelbiami anksčiau ir vėliau ir ne tik Prūsijos valdžios, bet ir Rusijos: prievarta verbuojami kareiviai nerodė didelio noro karo metu dėti galvas už jiems svetimus valdovus. Taip pat buvo surastas ir 1765 m. *Paliepimas dėl wisiszko Parrandavojimo wisso Ruk-ir Uost-tabakia* ir tų pačių metų *Reikalingas Apsakymas apie priesz Galwijams limpanczią Ligą tikray miegintas Zoles.*

Kaip jau buvo sakyta, 1769 m. Donelaitis tikrai buvo išvertęs 1769 X 21 įsakymą bendroms ganykloms perdalyti, kurio lietuviškojo vertimo neišliko. Tai matyti ir iš išlikusių Donelaičio užrašų, ir iš to, kad tais pačiais 1769 metais jis buvo tuo pačiu reikalu parašęs ir specialinę agitacinę brošiūrą. Šios brošiūros pabaigoje įdėtas ir *Pamokinimas kaip zalią Tworą aplink Ganyklos Kuppeli arba zardi sodinti reikia.* Galimas daiktas, kad šis įsakymas buvo ir atskirai išspausdintas. Jį, kartu su Donelaičio brošiūra, 1944 m. išspausdinau *Varpų* almanacho antroje knygoje. Taip pat Donelaičiui Tetzneris priskiria ir vertimą kažin kokio 1773 m. Gumbinės kameros įsakymo, kurio tekstas ligi šiol nebuvo surastas. 1777 m. buvo Hartungo spaustuvėje Karaliaučiuje išspausdintas „12 Pudimo menesio 1770" platesnis, septynių puslapių *Iszguldimo Perskyrimo VII Walszcziaus Prowininku Istatimo* vertimas, liečiąs dvarų priklausymą dvaro amtmonams, o 1780 m. buvo paskelbtas ir lietuviškai *Apsakymas* prieš įvairius skundikus. 1876 m. vėl skelbiama amnestija — *Pardunas* pabėgusiems iš kariuomenės, o 1787 m. buvo ir lietuviškai paskelbtas įsakymas panaikinti kavos monopoliui. 1789 m. skelbiamas įsakymas, kuriuo draudžiama leisti šunis „be branktų". Greičiausia, 1792 m. birželio 11 d. paskelbus naują *Zwejos Dawadą,* jis tuojau buvo išverstas ir lietuviškai, nors šiuo tarpu težinomas 1820 m. lietuviškasis jo tekstas. To paties laiko turime ir *Priimimo Gromatą uz Baudziauninką* (vokiškai Annehmungs-Brief); tokių galėjo būti ir anksčiau ir, be abejonės, daug buvo ir vėliau, nes tai tėra savotiškas blankas, kurio tekste nustatomos baudžiavos sąlygos baudžiauninkui, o į laisvas vietas buvo įrašoma ūkininko pavardė ir laikas, kuriam sutartis sudaroma. Visai panašių į aną *Gromatą* yra išlikusiųjų ir iš Užnemunės tų laikų, kada ji nuo 1796 m. ligi 1806 m. buvo patekusi vokiečių okupacijon.

Maždaug 1793 metams tenka priskirti *Apsakymą apie Budawonę Teplawoje;* 1794 metų turime gromatą, nustatančią tvarką pristatyti į miestus žvėrienai, o 1794 IV 14 — *Apsakymą prieš Kudikiu Nuzawinima,* kuris tačiau mums težinomas iš jo pakartojimo, išspausdinto 1814 m. *Amtsblatt d. k. Litauischen Regierung Gumbinnen.* Karaliaučiaus valstybiniame archyve A. Janulaičiui pavyko surasti du 1796 m. įsakymus. Tai 29 gegužės mėn. *Apsakimas apie Paszara, kurrie Pado-*

naj prie Regimentu nuweszti tur ir tos pačios dienos *Gromata apie Itaisymą, pagal kurrį Padonai su sawo Arkliais Karalaus Szluzauninkus weszti tur.* Abudu įsakymus A. Janulaitis išspausdino 1930 m. *Praeityje.* Kartu susirado ir susirašinėjimas, kad šiuos, o gal ir kitus kai kuriuos senesniuosius įsakymus lietuvių kalba išvertė kantorius Kristijonas Gotlibas Milkė, kuris tam tikrą laiką buvo oficialinis Prūsų valdžios vertėjas į lietuvių kalbą. 1798 m. „Karwelinnio Menesyj" buvo išspausdinta *Gromata kurroj priraszyta randama, kaipo tie Padonai elgtis tur, kurrie sawo skundą ar Prową ... Karalui praneszt noretu.* Šis įsakymas buvo pakeistas dar 1799 VI 1, 1801 VIII 29, 1808 III 29 ir 1810 II 14; yra išlikę lietuviški paskutiniųjų dviejų įsakymų vertimai, bet greičiausia buvo išversti ir 1799 ir 1801 m. įsakymai. Pagaliau dar pačios XVIII a. pabaigos žinomas *Apsakymas,* kad elgetos turį būti nugabenti į Tepliavos elgetų „budawonę"; tų pačių metų *Pagraudenimas idant Burai isz Rytprusiu nesidristu amtmonams prisistengti;* tų pačių metų gegužės 13 d. *Apsakimas, isz kurrio numanoma, isz kur senieji Unteroficerai ir Zalnierai ... Malones Dolerį kas menesį gausę,* mano 1931 m. išspausdintas *Tautoje ir Žodyje;* XVIII a. pabaigos *Apsakymas ... kad po Karaliaucziaus Kamaros dar niekur tokia Wieta itaisyta;* 1800 m. *Trumpas suglaudimas Paliepimo apie Kantungą.* Toks lietuviškų įsakymų pagausėjimas pačioje XVIII a. pabaigoje atsirado Prūsijai okupavus Užnemunę po trečiojo padalijimo, kada net buvo kilęs, tiesa, neįvykdytas, sumanymas Baltstogėje steigti specialiai lietuviškiems įsakymams skelbti atskirą oficialinį lietuvišką laikraštį, kurio redaktoriumi buvo numatytas tas pats kantorius Milkė.

XIX a. tokių atskirai skelbiamų lietuviškų įsakymų yra daug mažiau ir jie visi yra paskelbti ligi 1821 m. Bet padidėjo skaičius lietuviškai išverstų įstatymų ir atskirų ūkiui tvarkyti instrukcijų, turėjusių grynai vietinį pobūdį. 1807 m. Gumbinėje buvo išspausdintas baudžiavos panaikinimo įstatymas lietuviškai ir vokiškai. Be jau anksčiau minėtų 1808 III 29 ir 1810 II 14 *Apsakimų* apie tvarką paduoti skundams karaliaus vardu, 1809 II 28 buvo paskelbtas *Parodijimas kiek Mokesczu uz Lauka ir Grunta arba Gywata sawo Wyriausybei tur Buras;* tai faktiškai tėra trafaretinė spausdinta mokesčių knygelė, kuri buvo išduodama kiekvienam ūkininkui, įrašant jo

pavardę, kaimą ir datą. 1812 VIII 1 buvo paskelbtas ir tais pačiais metais ir lietuviškai išspausdintas oficialaus *Amtsblatt der Koeniglichen Litauischen Regierung Gumbinnen* priedu *Apsakimas kiek koznas Karalystes ... ant wissos Zemes Uzraszus turrys ... uzmoketi tur.* To paties leidinio priedu 1814 m. išspausdintas jau anksčiau minėtas *Apsakimas priesz Kudikiu Nuzawinima*, o 1821 m. — *Apsakimas del Ugnies Priegadu*. Vėlesnio laiko jau atskirai išleistų lietuviškų įsakymų nežinome; jei jų ir buvo, tai labai maža, nes vokiečių politika lietuvių atžvilgiu taip griežtai pasikeitė, jog tiesiog pradėta iš lietuvių reikalauti, kad jie skaitytų vokišką įsakymų tekstą. Tik 1857 m. dar vienintelį kartą Karaliaučiaus protestantų konsistorija lietuviškai paskelbė *Wyskupiszką Gromatą*. Tačiau nuo 1849 m. pradėjusio eiti *Keleiwio* tekste buvo skelbiami ir įvairūs įsakymai.

Iš įstatymų ir instrukcijų vertimų, be ano jau minėto 1807 m. baudžiavos panaikinimo įstatymo, yra žinomos dar 1802 m. *Ugnies Knygeles*, 24 puslapių knygutė, kurią 1849 m. pakartojo Simanas Daukantas su savo papildymais ir pats nuo savęs sugalvojo tos knygutės autorių, niekados nebuvusį Joną Vangį. 1813 m. buvo išleista greičiausia Kristupo Danieliaus Hassensteino parašyta knygutė apie „Landszturmą" — visuotinį krašto gynimą. 1815 m. Gumbinės *Amtsblatto* priedu buvo išspausdintas *Apsakimas delei Itaisymu ir Uredos — Atlikimu su Kiemo Sudu*, atitinkamo 1815 VIII 15 įstatymo vertimas. 1820 m. išleistas atskira knygute jau anksčiau minėtas *Zwejos Dawadas ant Kursziszku Mariu*, o naujas panašus *Zwejos Dawadas* buvo išspausdintas 1845 m. 1820 m. jau minėtas Kristupas Hassensteinas paskelbė oficialinį *Pamokinnimą kaip tie, kurrie Pamirrusiems prilygsta, eiktinay kawotini, jeib wel pasigautu*. Bene 1847 m. buvo išleistos *Lauku Saugones bei pantijimo Dawadai Nuo 1 Nowenberio 1847*. 1851 m. išspausdintas lietuviškas vertimas baudžiamojo kodekso *Korawones Zokan Knygos*; 1858 m. *Dawadas Draugystes Lauku Apturetoju priesz Ugnies Iszkadas*, pagaliau 1863 m. atskira, 48 puslapių knygute, išleistas *Prusu Zemes Waldzios Zokanas nuo 31 Januwarijaus 1850 m.*.

1848—1849 m. revoliucija davė keletą lietuviškų politiškų atsišaukimų, bet vėliau politinė medžiaga buvo spausdinama tiek oficioziniame *Keleiwyje*, tiek retkarčiais pasirodančiuose ir opoziciniuose laikraščiuose.

IV. SENIAUSIEJI PASAULIETINIAI LITERATŪROS TEKSTAI LIETUVIŲ KALBA

Išskyrus valstybinius tekstus ir iš dalies kalbotyros darbus, iš pagrindo visa senoji lietuvių literatūra tiek Didžiojoje, tiek Mažojoje Lietuvoje buvo tikybinė, nors tuo pačiu laiku abiejose Lietuvos dalyse užsimezgė, o atskirais momentais ir suklestėdavo ir grynai pasaulietinė literatūra, kad ir rašyta Lietuvai svetimomis kalbomis: vienoje dalyje lenkų ar lotynų, kitoje vokiečių ar lotynų. Tačiau, kaip ypač dabar aiškėja, nuolatos susirandant vis naujų lietuviškų tekstelių, retkarčiais ir lietuvių kalba buvo panaudojama literatūriniams tikslams, nors dažnai tik kaip savotiška egzotika, norint kultūringam Vakarų pasauliui parodyti, jog toje tautiniu atžvilgiu margoje Lietuvos—Lenkijos valstybėje yra dar viena kultūringa kalba, visai tinkanti ir literatūrai, kurios nepažįsta Vakarai. Toks savotiškas susidomėjimas lietuvių kalba pastebimas Vakaruose ir grynai tikybinėje srityje, kada, pavyzdžiui, 1601 m. Jonas Gruževskis, o 1603 m. Jonas Komperskis Romoje sveikino atsilankiusius į jėzuitų kolegiją kardinolus lietuviškomis prakalbomis, nors, be pačių sveikintojų, niekas kitas iš dalyvavusių iškilmėse lietuviškai nei žodžio nemokėjo. Arba vėl, įsivyravus madai leisti įvairiomis kalbomis „Tėve mūsų", bent nuo 1668 m. į tuos leidinius įvedamas ir lietuviškas tekstas greta daugybės tekstų kitomis kalbomis, nors neretai tų leidinių redaktoriai, patys lietuviškai nemokėdami, lietuviško „Tėve mūsų" tekstą visai iškreipdavo. Ne mados, bet jau reikalo buvo iššauktas ir lietuviškų krikšto bei jungtuvių formulių įvedimas į vadinamąsias agendas, vėliau pavadintas *Rituale Sacramentorum,* iš kurių mums žinoma seniausioji agenda su lietuviškomis formulėmis buvo išspausdinta 1616 m., o po to jas spausdino ir kiti

ritualai, leidžiami ne tik Vilniuje, bet ir Lenkijoje, o kartais ir Vakarų Europoje. Tokių ritualų XVII a. žinome 1616, 1630, 1633, 1641, 1647, 1653, 1654, 1656, 1661, 1668, 1675 (visi spausdinti Vilniuje), 1679 (Krokuvoje), 1688, 1690 (Torūnėje), 1691 (Krokuvoje), 1699 (Vilniuje ir Krokuvoje), 1700 (Vilniuje ir Gdanske), o XVIII amžiuje 1701, 1715 (Krokuvoje), 1719, 1730 (Brunsberge), 1732 (Kališe), 1733 (Brunsberge), 1734 (Torūnėje), 1742 (Vilniuje ir Lvove), 1743 (Krokuvoje ir Torūnėje), 1745, 1755, 1757 (Sandomeže), 1758 (Sandomeže), 1760 (Brunsberge), 1765 (Brunsberge), 1767, 1771 (du leidimai Vilniuje), 1775, 1777 (Liubline), 1799 m. Be abejo, jų buvo ir daugiau.

Bet ir grynai literatūrinėje srityje toks lietuvių kalbos panaudojimas atsirado palyginti gana anksti, nes jau 1589 m., atvykus Vilniun Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Žygimantui III (IV), Vilniaus jėzuitų akademija išleido knygelę *Gratulationes ... Sigismundo III ... in suae Vilnam aduentu factae* ir jos pabaigoje įsidėjo pirmą mums žinomą lietuvišką pasaulietinį eilėraštį „Pakwietimas Lietuwos Giminės, adant pati linksmindamos, wieszpatie Karaliuy iiunciam Lietuwon darytu Triumphu" ir greta kitą „Pakwietimą Wieszpaties Karalaus adant Sęnisna Lietuwos ineytu Triumphi". Kol nebuvo išaiškinta, kad apie 1585 m. buvo Vilniuje išspausdintas lietuviškas Canisijaus katekizmo vertimas, buvo manoma, jog šie teksteliai yra apskritai pirmieji lietuviški tekstai, išspausdinti Vilniuje. Nėra žinios, kas šiuos lietuviškus eilėraščius parašė, bet, sprendžiant iš to, kad kartu su ta knygute buvo išspausdintos ir dvi kitos, ta pačia proga parašytos ir paruoštos Vilniaus akademijos profesoriaus *Mikalojaus Paco,* kuris, vyskupui Merkeliui Giedraičiui mirus, užėmė Žemaičių vyskupijos sostą, ir kad visose jėzuitų akademijose buvo įsigalėjęs paprotys tų akademijų poetikos profesoriams leisti savo mokinių vardu savo parašytus įvairius eilėraščių rinkinius, galima prileisti, jog šių pirmųjų žinomų lietuviškų eilėraščių, išspausdintų greta eilės kitų, kitomis kalbomis parašytų ir įvairių mokinių vardais pasirašytų, autorius buvo tas pats Mikalojus Pacas arba ano laiko akademijos poetikos profesorius kunigas *Jurgis Dambrauskas.* Šiuos eilėraščius 1930 m. pakartojo J. Gerulis *Filologu Biedribas Raksti* X sąsiuvinyje.

Po dešimties metų, 1599 m., Mikalojaus Daukšos postilės pradžioj buvo išspausdinta aštuonių eilučių lotyniška epigrama, pasirašyta Vaclovo Labunauskio (Venceslaus Labunovski), kurio vardu, kaip išaiškino K. Jablonskis, pasirašė *Vaclovas Daujotas* iš Labūnavos. Viename postilės egzemplioriuje buvo įrašytas ir lietuviškas tos epigramos vertimas: „Amzeis nupuola didziu Karalu miestai, Amzeis pragaiszta brangus pamieklai Kariowedziu..." ir t. t. Šiuo tarpu dar sunku pasakyti, ar tas vertimas yra autentiškas, paties Daujoto, ar kurio nors kito XVI a. asmens parašytas, ar tai jau daug vėlesnis, gal net XIX a. pradžios vertimas. Jį surado ir pirmą kartą paskelbė E. Volteris. Dabar tas lietuviškas tekstas niekur neberandamas.

Po šio tekstelio ilgą laiką neturim jokio kito. Tik 1936 m. S. Estreicheris XXXI savo leidžiamos lenkų bibliografijos tome paskelbė savo surastą 1634 m. Vilniuje išspausdintą knygą *Przywitanie Wesołe Na Szczęśliwy przyjazd do Szawel ... Georgii Tyszkiewicz ... na kościoła Szawelskiego poświęcenie ...* Šios nedidelės, 22 puslapių, knygutės autorius, Šiaulių klebonas ir garsios Šiaulių bažnyčios statytojas *Petras Tarvainis*, vyskupo Tiškevičiaus atvažiavimo bažnyčiai pašventinti proga prirašė eilę įvairių sveikinimų ir pabaigoje išspausdino ir lietuvišką 14 eilučių eilėraštį: „Brangus Poenixas paukxtis, Pauxtis didžio Pona, Szwiesey zybancio, linxmay spindincio Titona...". Estreicheris čia pat išspausdino ir visą tą lietuviškąjį tekstelį; iš jo 1937 m. pakartojo A. Brückneris žurnale *Zeitschrift für slavische Philologie*, o iš ten 1947 m. Nr. 46 *Draugas* Amerikoje. Patį Tarvainį, matyti, paragino griebtis plunksnos ir net lietuviškai eilėraštį parašyti atsiminimas savo studentavimo laikų, kada jis pats 1604 m. dalyvavo panašiame studentų eilėraščių rinkinyje (*Theatridium poeticum*) ir kada nuo *Gratulationes* išspausdinimo tesuėjo vos penkiolika metų.

Tais pačiais metais, kada pasirodė anoji Tarvainio knygutė, studijavęs Vilniaus akademijoje, o 1638 m. tęsęs tas studijas Romoje *Benediktas Petravičius*, šiaip tuo tarpu mums dar nepaaiškėjusios biografijos, 1638 m. bendradarbiavo panašaus turinio kaip ir anoji 1589 m. knygutė leidinyje, kada Jonas Jokūbas Bouchard'as 1638 m. Romoje išleido mirusio Mikalojaus Klaudijaus de Peiresc'o garbei

rinkinį, lotyniškai pavadintą *Monumentum Romanum Nicolaae Claudii Fabricio Perescio* (itališkai: *Componimenti funerali per la memoria del Signor di Peires*). Čia Peiresc'as buvo garbinamas 40 įvairių kalbų ir knygutės paskutinėje dalyje, pavadintoje „Panglossia, sive Generis humani lessus in funere delicii sui Nicolai Claudii Perescii", buvo išspausdintas ir Benedikto Petravičiaus pasirašytas lietuviškas šešiaeilis: „Numire Claudius uns wiena Muzu Mayle, Lietuwiu garbe, scieste wysokios priuale..." Pats Petravičius, 1634 m. išleidęs Adomo ir Elžbietos Kazanavičių jungtuvių panegiriką, jokiais kitais savo darbais mums nėra žinomas. Jo eilėraštis buvo pakartotas M. Stankevičiaus bibliografijoje dar 1889 m., J. Gerulio *Senuose lietuvių skaitymuose* 1927 m. ir Mykolo Biržiškos *Rinktiniuose senovės mūsų raštuose* 1927 m.

1648 m. atvykus į Vilnių Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Vladislovui IV su žmona Liudvika Marija ir sustojus Lukiškėse, ta proga Vilniaus jėzuitai išleido knygutę, pavadintą *Ver Lukiskanum ad Serenissimum Maiestatum praesentiam efflorescens,* kurios devintame puslapyje buvo duota nauja antraštė „Certamen lingvarum, quae inter personas Societatis Jesu Sui Maiestatibus subditas in hoc Loco Reperiuntur, Pauces Ob Festinationem Omissis". Šiame skirsnelyje įdėti sveikinimai 18 įvairių kalbų, o jo pabaigoje ir lietuviškas dvieilis „Dziaugias ziedalay kad iump ateio Karalay, Saulas iszwido meto nelaukia prazido". Šis lietuviškas tekstelis buvo išspausdintas greta latviško ir lenkiško. Nėra abejonės, kad visą šį rinkinį paskelbė tuometinis Akademijos poetikos ir iškalbingumo profesorius *Jonas Chądzinskis* (gimęs 1600 m. ir miręs Pašiaušyje 1666 m. balandžio 22 d.), kuris jau 1639 m. panašia proga, Vladislovui IV atvykus Vilniun su pirmąja savo žmona Cecilija Renata, buvo išleidęs rinkinį, visai panašiai pavadintą — *Florae Lukiscianae amoenitas.* Tik nėra dar aišku, ar jis pats parašė ir aną lietuviškąjį dvieilį; bet greičiausia tai jo darbas, nes jis, kad ir kilimo lenkas, bet iš mažens gyvendamas Vilniuje, čia mokęsis, čia stojęs į noviciatą, studijavęs Akademijoje, o vėliau čia ir profesoriavęs, turėjo pakankamai progos ir galimumo pramokti gerai lietuviškai.

Po to veik 80 metų naujų panašios rūšies bandymų nebeužtinkame, jei bent prie šios pasaulietinių eilėraščių rūšies galima būtų priskirti jau anksčiau minėtas Prano Šrubauskio *Balse Širdies* išspaus-

dintąsias istorines giesmes, parašytas ar paties Šrubauskio, ar Jono Jaknavičiaus. Bet ir čia ilgainiui gali dar daug būti surasta. Štai, pvz., Ruigys savo 1747 m. *Betrachtung der littauischen Sprache* tarp ko kita rašo, kad, būdamas jaunas, jis lankęsis Didžiojoje Lietuvoje, kur girdėjęs dainą „O apvynėli žaliūkėli", kurią parašęs vienas „šaunus Kauno burmistras". Kadangi Ruigys buvo Kaune 1698 m., tai, matyti, apie tą laiką buvo parašyta ir ana dainelė-eilėraštis. Ligi šiol dar nebuvo aišku, kas anuo laiku yra buvęs Kauno burmistru; spėdavau, kad gal tas pats „Kauno chirurgas", kurio vokišką eilėraštį, ironiškai aprašantį Lietuvą, iš Motiejaus Pretorijaus palikto rankraščio 1723 m. išspausdino M. Lilienthalis *Erleutertes Preussen* žurnale. Mykolas Biržiška spėjo, kad gal to paties Kauno burmistro darbo yra ir Simano Daukanto paskelbtas eilėraštis „Mieželis drūtas — labai sugrūstas" ir „Mieželio lapai platūs yr labai", o L. Gira siūlė jam priskirti dar ir 1868 m. Prano Užupio užrašytą trijų posmų dainą „Kad Dievas duotų giedrią dienelę, Eisim į lauką mieželių sėti". Jau paskutiniuoju laiku man pavyko išaiškinti, kad anas Kauno burmistras — tai *Jokūbas Preisas-Pannonijus* (gimęs 1623 m. ir miręs 1710 II 18), o anas „Kauno chirurgas" — jo žentas *Enrikas Pretorijus* (gimęs 1664 m. ir miręs 1710 VIII 13).

Kiek kitos rūšies buvo bandymai įvesti lietuvių kalbą ir į mokyklinius vaidinimus, vadinamąsias dramas. Šios dramos buvo vaidinamos tiek Vilniuje, tiek provincijos jėzuitų kolegijose jau nuo XVI a. pabaigos. Nemaža jų buvo išspausdinta atskirais leidiniais, kitos težinomos iš rankraščių, bet visos jos buvo rašomos daugiausia lotyniškai, retkarčiais ir lenkiškai. Tačiau yra išlikusios ir dvi rankraštinės dramos su plačiais žemaitiškais pasaulietiniais įtarpais; abidvi jos vaidintos Kražiuose apie 1677 m. Tai *Chleb zwycięski w Gedeonie nad Medyanitami tryumphuiącym figurowany* ir kita drama apie Vytenį. Jas abidvi parašė kunigas *Gabrielius Šimkevičius* (gimęs 1644 V 13 ir miręs Vilniuje 1709 I 10), vėliau žinomas savo lietuviškais pamokslais, sakytais Vilniuje šv. Jono bažnyčioje, ir lietuviškomis kalėdinėmis giesmėmis. Šias intermedijas surado ir iš jų 1891 m. plačias ištraukas paskelbė A. Brückneris, o iš jo Mykolas Biržiška 1918 m. išspausdintame *Jėzuitų mokyklos teatre* (pakartota *Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos*) ir 1927 m. *Rinktiniuose mūsų senovės raštuose.*

1729 m., Varmijos vyskupo Jono Šembeko apsilankymo proga, Vilniaus jėzuitai išleido didelio formato aštuonių puslapių knygutę *Universitas Linguarum Magno Palaemonii Orbis et Urbis hospiti*, kurioje pusė teksto skirta prakalboms, o kita — eilėraščiams hebrajų, lotynų, graikų, slavų, prancūzų, lenkų, vokiečių, lietuvių ir latvių kalbomis. Lietuviškasis tekstas yra visų ilgiausias, nes turi 12 eilučių: „Lietuwiu wysu dziaukis tu Motina Wylna...". Jį pirmą kartą teko man paskelbti 1924 m. *Lietuvių Bibliografijos* pirmoje dalyje. Kas tą eilėraštį parašė, ligi šiol net apytikriai nepaaiškėjo. Dar vienas eilėraštis yra pridėtas prie 1750 m. išspausdintos knygutės *Pedelis Myros Saldziausi medi Kriziaus Jezusa Pona*. Ją išleido Kalvarijos dominikonai Žemaičių Kalvarijos „ant tu kalnu Gordoms wadintu" atnaujinimo proga ir paaukojo Kalvarijos atnaujintojui Žemaičių vyskupui Antanui Tiškevičiui. Atvirkščioje knygutės antraštinio lapo pusėje yra įdėtas lietuviškas dešimties eilučių eilėraštis „ing Zienklus Sieniey Szlowinga Namu Tyszkiewiciu" („Norit Zinot kod Zinklas Tyszkiewicia mienuo? Praszau Jus neklausykit ape tay ne wieno..."). Šį eilėraštį galėjo parašyti ir visos knygutės vertėjas (ji versta iš lenkų kalbos), bet jis galėjo būti ne dominikonas, bet koks jėzuitas, nes knygutės aprobatoje nurodyta: „Libellus hie ab Adm. R. Patre Theologo Societatis Jesu revisus et mihi exhibitus". Tos knygutės „reviduotojas" galėjo parašyti ir eilėraštį. Šiaip ligi XVIII a. pabaigos jokių kitų pasaulietinių Vilniuje spausdintų tekstų nežinome. Bet yra žinomi du pasaulietiniai 1794 m. sukilimo meto eilėraščiai. Vieną parašė *Antanas Klementas* (gimęs 1756 m. ir miręs 1823 VI 4/16). Tai „Klawsik tu waykuti mana", kurį 1910 m. pirmą kartą paskelbė Mykolas Biržiška kartu su kitais Klemento raštais. Kitą eilėraštį, kurį suradau Paliepio dvaro archyve, parašė šiaip mums iš kitur nežinomas ir nepaaiškėjęs *V. Vyšnevskis*. Tai septynių posmų, po keturias eilutes kiekviename posme, ir dviejų eilučių priedainio eilėraštis „Diewas mumis abzurejo, Kieyp tik Kosciuszka atiejo... Jou pokorim Kassakowska, Pakarkim ir Poniatowska", kuris buvo parašytas kareiviams dainuoti 1794 m. rudenį jau baigiantis sukilimui. Jį išspausdinau 1931 m. *Tautoje ir Žodyje*.

Kaip matėme, dviejų šimtų metų būvyje Didžiojoje Lietuvoje tų eilėraščių ir pasaulietinių tekstų ligi šiol dar labai nedaug tesusirado, o ir iš išlikusiųjų tekstų negalima daryti kokių nors išvadų apie

kokį platesnį literatūrinį sąjūdį, apie didesnį susidomėjimą lietuvių kalba kaip literatūros kalba. Tačiau bendros neigiamos tuo reikalu išvados taip pat būtų per ankstyvos, nes dar nesame priėję daugelio šaltinių, kur gali dar susirasti užsimetusių lietuviškų tekstų, nes vis dėlto paskutiniųjų kelių dešimčių metų būvyje vis dar jų susiranda. Net paskutiniojo Pasaulinio karo metu susirado duomenų, kad yra buvę daug ko, kas ligi šiol mums buvo nežinoma. Pavyzdžiui, iš neseniai surasto vyskupo Jono Kasakauskio laiško, 1802 XII 13/25 rašyto iš Varšuvos Vilniaus universiteto rektoriui, sužinome apie „garsiuosius lietuviškus jėzuito kunigo Jurevičiaus eilėraščius, lotyniškųjų eilėraščių pavyzdžiu parašytus". Tuo tarpu, prieš šiam laiškui susirandant, apie jokį lietuvių poetą Jurevičių nebuvome girdėję. Iš viso skaitlingo XVIII a. jėzuitų Jurevičių būrio čia labiausiai tinka *Tadas Jurevičius* (gimęs apie 1740 m. ir miręs 1806 XII 8), ilgus metus buvęs mokyklos rektoriumi Gardine. Galima spėti, kad jis parašė tuos eilėraščius, kuriuos 1808 (1810) m. išspausdino Ksaveras Bagužis (Baužas) savo pagarsėjusioje knygoje *O początkach języka i narodu litewskiego*, kur, be originalaus eilėraščio „Wanda buwa graza merga Lenku Karalayti", yra taip pat ir lietuviškų *Eneidos* ir Ovidijaus *Metamorfozių* vertimų ištraukų, kurios visai atitinka Kasakauskio apibūdinimą „lotyniškų eilėraščių pavyzdžiu parašyti". Taip pat galima būtų manyti, kad ir žinomasis 40 posmų eilėraštis „Išaušt pavasaris, tai linksmos dienos, iš beržo tek sūla, kaip krikštolas vienas", žinomas daugeliu skirtingų variantų, irgi yra parašytas Jurevičiaus. Šis eilėraštis 1820 m. buvo pirmą kartą išspausdintas Emeriko Stanevičiaus skirtingo, gal artimesnio originalui, teksto („Linksmos pavasario atėjo dienos, iš beržo tek sula, kaip krikštols vienas"). Visai galimas daiktas, kad, be Jurevičiaus, ir kiti bandė savo plunksną lietuvių poezijoje, tik jų eilėraščiai mūsų nepasiekė. Kai kurias nuotrupas surado K. Jablonskis (pvz., „Pasibraidykim Vilniaus purvuose važiuodami Vilniun ing Tribunola").

Tas platus ir gilus susidomėjimas lietuvių liaudies dainomis ir apskritai lietuvių tautosaka, kuris XVIII a. ypač ryškiai matomas Mažojoje Lietuvoje, Didžiojoje Lietuvoje nerado atbalsio. Vienas tik A. Brückneris viename XVIII a. rankraštyje surado apie 1750 m. užrašytą dainą „Siunte muni pyrszti", bet tai ligi šiol tėra vienin-

telis mums žinomas atvejis. Ir nenuostabu: į liaudies dainas šviesuomenės ir ypač kunigų čia žiūrėta neigiamai, ir, pvz., kunigas Lopacinskis savo išlikusiame didžiuliame (376 puslapių) rankraštiniame 1794 m. katekizme 164 puslapyje kelia tokį klausimą: „Ku iszmanay apie tus, kurie giedzia giesmes swietiszkas?" Ir čia pat atsako: „Yr sawi pati yr klausuncius ing Prapuolima prazuwima yr nebezpeczenstwa induoda". Taigi atsako panašiai, kaip ir XVIII a. Žemaičių vyskupijos sinodas, kuris griežčiausiai pasmerkė visas tas statulėles, rūpintojėlius ir kt., laikydamas tai, iš dalies teisingai, stabmeldystės liekana.

Pagaliau pačios XVIII a. pabaigos yra išlikęs visai kitos srities rankraštis, *Historijos abelnos Schroecko* vertimas iš Povilo Kotovskio (Katawsku) vertimo. Rankraštyje yra padėti 1799 ir 1798 metai, tačiau atrodo, kad tas rankraštis buvo paruoštas kiek vėliau, ir tos datos buvo vėliau ištaisytos. Jo vertėju laikomas kažkoks *Jasinskis*, reformatas nuo Biržų, kurio rankraščių, jau pirmosios XIX amžiaus pusės, yra išlikusių ir daugiau. Galimas daiktas, kad šis rankraštis buvo vartojamas ir pradžios mokyklos vadovėliu.

Donelaičiui virtus viso mūsų XVIII a. Mažosios Lietuvos literatūros centriniu asmeniu, ilgai atrodė, kad ji tame amžiuje irteprasidėjo. Tačiau kai kurie paskutiniųjų dešimtmečių radiniai rodo, kad, nors ir siauru mastu, lietuvių kalba buvo vartojama įvairiems proginiams eilėraščiams rašyti ir XVII amžiuje. Galimas daiktas, kad tokių eilėraščių buvo ir daug daugiau, negu ligi šiol surasta; ilgainiui gal pavyks nustatyti ir jų tarpusavio sąsają.

Greta šiek tiek bandyta dirbti ir prozinės literatūros srityje, nors dar nesurasta jokių beletristikos užuomazgų. Nesustojant ties Jono Bretkūno dar 1602 m. parašyta *Historia rerum Prussicarum*, nes ji visai nesusijusi su lietuvių literatūra ir nedavė nieko lietuviškesnio ir naujesnio, kaip ir kiti XVI a. kronikininkai, rašę apie Prūsijos praeitį, pasaulietinė Mažosios Lietuvos poezija šiuo tarpu, kol nesusirado senesnių tos rūšies darbų, tegali būti pradėta 1634 m. Tais metais *Bridžius (Pridrikis) Gedkantas* (gimęs apie 1602 m. ir miręs 1666 m.), ragainietis, Jono sūnus ir Mažvydo bendradarbio Širvintų kunigo Tomo Gedkanto vaikaitis, savo bičiulio, žinomo matematiko ir karo inžinieriaus Otteruso (irgi ragainiečio) albume įrašė vieną eilutę lietuviško eilėraščio „Ne wissi medzei Artojems priduoti"

su atitinkama gaida ir brėžinėliu, rodančiu eilę nukirstų medžių kelmų. Šią eilutę surado ir pirmas paskelbė J. Gerulis 1936 m. žurnale *Studi Baltici*. Ji yra aiški pradžia kokio eilėraščio, ne dainos, ir rodo abiejų bičiulių susidomėjimą lietuvių kalba ir literatūra. Tačiau šis Bridžius Gedkantas ir kitu požiūriu mums yra ypač įdomus, nes tais pačiais metais, kada ši eilutė buvo parašyta, Didžiosios Lietuvos ir Lenkijos horizonte pasirodė karo inžinierius Pridrikis Gedkantas, atkeliavęs iš Pareinės, kuris greitu laiku čia pagarsėjo žymiausiu fortifikatoriumi, karo inžinieriumi, naujų artilerijos pabūklų išradėju, dėl savo išradimų gausumo vadinamu ir lenkiškuoju Archimedu. Kadangi tų pačių specialybių buvo ir Otterusas, kurio albume Gedkantas įrašė savo eilutę, tai beveik tikra, kad abudu Pridrikiai Gedkantai yra vienas ir tas pats asmuo — inžinierius ir poetas. Tais pačiais 1634 m. *Jonas Hopneris jaunesnysis* (gimęs apie 1580 m. ir miręs 1638 m.), Klaipėdos lietuvių kunigas, *Kristupo Pretorijaus* (gimusio 1601 m. ir mirusio 1673 VIII 21) įsimagistravimo Karaliaučiaus universitete proga išspausdino sveikinimo eilėraštį „Christups ira Wardas tawa", kurį pirmą kartą pakartojo, J. Gerulio paragintas, *F. W. Neumannas* 1935 m. *Archivum Philologicum*. Po kelių metų, 1640 m., ir pakartotinai 1659 m. buvo išspausdintas vokiškas 46 eilučių eilėraštis („Hochzeits Frage"), kuriame buvo įterptos ir kelios lietuviškos eilutės. Šis eilėraštis, pasirašytas slapyraide *C. W.*, kaip manoma, *Kristupo Vilkės (Vilko)*, Karaliaučiaus Lebo (Loebenichto) mokyklos prorektoriaus, nes ir pats eilėraštis buvo skiriamas tos mokyklos mokytojui Jonui Matthai. Eilėraštį 1935 m. išspausdino tas pats F. W. Neumannas. Jono Hopnerio papėdininkas Klaipėdos parapijoje *Jonas Lėmanas vyresnysis* (gimęs 1590 m. ir miręs Klaipėdoje 1664 m.), Verdainės kunigo Vilhelmo Martini santuokos su Gertrūde Baumgartaite proga, 1643 m. išspausdino 16 eilučių lietuvišką sveikinimo eilėraštį „Jog Wenczawonistes Sthonas, Wissiems Diewo instatitas". Šis eilėraštis buvo išspausdintas rinkinyje *Hochzeits Zeitung* kartu su 10 kitų, įvairių autorių parašytų, nelietuviškų eilėraščių. Ir Lėmano eilėraštį tas pats F. W. Neumannas pakartojo kartu su anais eilėraščiais.

Jau seniai buvo žinomas lietuviškas ketureilis, paaukotas Zesenui, „Kaip Kokkus gera daug ir lingsma smogu daro", kuris 1647 m. buvo išspausdintas Hamburge Jono Bellieno (iš tikrųjų Willicho)

rinkinyje *Ettlicher der Deutsch-gesinneten Genossenschaft Mitglieder ... Sende Schreiben,* kuriame buvo įdėtas Bellieno eilėraščio vertimas hebrajų, lotynų, graikų, olandų, čekų ir lietuvių kalbomis. Antras to paties rinkinio leidimas buvo išspausdintas 1669 m. Amsterdame, vardu *Stammbuch des Deutch gesinnte Gesellschaft Der hochdeutsche Helikonische Rosenthal.* Lietuviškąjį tekstą iš 1669 m. leidimo 1887 m. pakartojo D. L. Neubaueris Tilžės *Mitteilung'uose,* o iš 1647 m. leidimo pakartojau aš pirmoje *Lietuvių Bibliografijos* dalyje. Po eilėraščių yra padėta slapyraidė *F. L. R. S.,* kurios nei Neubaueriui, nei man nebuvo pavykę išaiškinti. Tačiau dabar man nėra abejonės, kad tos raidės reiškia *F*ridericus *L*obelius *R*agnelensis ex *S*chalcogonia, nes iš visų tuo laiku studijavusių užsienyje tik vieno Lobelio slapyraidė atitinka tas raides, o greičiausia, norint tuo laiku Vakarų Europoje rasti žmogų, mokantį lietuviškai, reikėjo jo ieškoti užsienyje studijuojančių studentų tarpe. Šis *Pridrikis Lobelis (Loebell),* gimęs 1624 m. Ragainėje, 1641 IX 20 buvo įsimatrikuliavęs Karaliaučiaus universitete ragainiečiu prūsu, o 1644 VI 20 įsimatrikuliavo Olandijos Leideno universiteto Teisių fakultete, kur jis įsirašė „Lituanus ex Schalcogonia". Matyti, toji „Schalcogonia" buvo jo kažin kaip išversta iš Ragainės arba greičiausia jis šitaip išvertė lotyniškai Skalvos krašto, kuriame yra Ragainė, vardą. Dėl to jis vėliau tas dvi raides — R ir S — ir pridėjo prie savo pavardės.

Jau žinomo mums Danieliaus Kleino giesmyno vieno geriausių bendradarbių *Melkioro Švobo,* Valterkiemio kunigo, svainis Teodoras Lepneris savo 1690 m. parašytame, bet 1744 m. teišspausdintame darbe *Der Preussiche Litauer* rašo, kad jis savo rankose turėjęs Švobo parašytų giesmių ir eilėraščių rinkinį. Visos giesmės turėjusios ir gaidas ir visai tikusios giedoti, o jų tarpe buvusi ir viena parašyta prieš turkus, taigi ne tikybinio, bet pasaulietinio turinio. Lepneris siūlė, jei susirastų leidėjas, tas giesmes išspausdinti, bet jos nebuvo išspausdintos, o pats rankraštis dingo.

Tas pats *Vilhelmas Martini (Martynaitis)* (gimęs apie 1618 m. Klaipėdoje ir miręs 1671 m. Verdainėje), kurio santuokai Jonas Lėmanas buvo parašęs aną, anksčiau jau minėtą eilėraštį, 1666 m. prie Kleino giesmyno pridėjo net du lotyniškus eilėraščius, kurių vienas „Ad plebem Litvanicum" („A lituo nomen gens Littawa aggresti..."), kad ir rašytas ne lietuviškai, bet lietuviškas savo dvasia ir

turiniu, buvo pakartotas T. Lepnerio 1690 (1744) m., S. Daukanto 1846 m. (antraštiniame *Dajniu Ziamaijtiu* lape) ir W. Mannhardto *Letto — Preussische Götterlehre.* Pagarsėjęs savo raštais *Deliciae Prussicae, Orbis Gotticus, Tuba pacis* ir kitais, *Motiejus Pretorijus,* jau anksčiau minėtas kaip lietuviškų giesmių autorius, bandė taip pat rašyti ir lietuviškus pasaulietinius eilėraščius. Vienas tų eilėraščių „Ak mielas kunnige! szwents tawo darbas est" buvo pridėtas prie 1673 m. Šulco — Sapūno gramatikos. Čia Pretorijus, kaip jau buvo anksčiau sakyta, pasirašė *M. M. P. P. N.*, tai yra „Magister Matthaeus Praetorius Pastor Niebudzensis". Galimas daiktas, kad težinomas iš literatūros jo eilėraštis, išspausdintas tais pačiais metais rinkinyje, skirtame Šulco 44 metų sukakčiai paminėti, nebuvo koks naujas eilėraštis, bet pakartotas tas pats, kuris buvo pridėtas prie gramatikos. To paties Pretorijaus *Deliciae Prussicae* jau buvo anksčiau apibūdintos.

XVIII amžiuje pasaulietinė literatūra iškilo ypatingai ryškiai. Seniausias žinomas tos rūšies XVIII a. paminklas yra Aleksandro Kuršaičio 1893 m. pirmą kartą paskelbtas iš Pisanskio rankraštinio palikimo ir dr. Krostos užrašytas lietuviškas keturių posmų eilėraštis „Hey, sa, sa, fallala, mums iszausza linksma dena", kuris, greta kitų vokiškų, 1704 I 18 buvo dainuojamas Klaipėdoje vienos mokyklinės šventės proga. Nėra žinios, kas šį eilėraštį parašė, bet greičiausia koks nors tos mokyklos mokytojas ar Klaipėdos kunigas. Tais pačiais metais buvo išspausdintas eiliuotas sveikinimas Karaliaučiaus Knypavos (Kneiphof) diakono Stuermerio jungtuvėms. Sveikinimai buvo parašyti hebrajų, chaldėjų, sirų, žydų, graikų, italų, anglų, prancūzų, lenkų, lietuvių, lotynų ir vokiečių kalbomis ir visi, visomis 12 kalbų, buvo originaliai parašyti vieno ir to paties asmens, *Dovydo Vilkės (Vilko),* klaipėdiečio, tuo laiku studijavusio Karaliaučiaus universitete, gerai mokėjusio visas tas 12 kalbų ir vėliau išsikėlusio į Angliją ir ten pagarsėjusio žymiausiu teologu Dovydu Wilkinsu, buvusiu ten Safolko provincijos arkidiakonu ir Kenterberio kanauninku.

1705 ir 1706 m. mums jau žinomas *Mykolas Moerlinas* parašė apie lietuvių kalbą tuos savo raštus, kurie susilaukė plataus atbalsio Mažosios Lietuvos šviesuomenėje ir kurių tiesioginėje įtakoje *Jonas Šulcas* išvertė ir 1705 m. išleido Ezopo pasakėčių vertimą, jau

anksčiau mūsų aptartą. Bet šie Moerlino raštai, turėję įtakos lietuviškajai religinei ir kalbinei literatūrai, šiaip pasaulietinei raštijai nieko nedavė, ir per ištisus penkiasdešimt metų šioje srityje nepasirodė nieko naujo, nors galimas daiktas, kad šis bei tas dar ligi šiol kur nors guli rankraščiu, tik tie rankraščiai mūsų nepasiekia. Tik apie pusę XVIII a. ir čia prasideda smarkus literatūrinis sąjūdis, sukūręs naują lietuvišką poeziją, pasireiškusią darbais, kurių kiti vėliau turėjo didžiausios įtakos visai vėlesniajai mūsų literatūrai ir ligi šiol sudaro mūsų visuomenėje mėgiamiausią poeziją. Bene seniausiais tos rūšies darbais tenka laikyti eilėraščius Papelkių kunigo *Adomo Pridrikio Šimelpenigio III*, mums jau žinomo iš savo darbų *Bibliją* verčiant ir ruošiant naujus giesmynus. Vienas jo eilėraštis, parašytas 1760 m., „Ant swodbos czestningo Pono Jurgio Kristupo Wielkio", galimas daiktas, net buvo išspausdintas, nes išlikusiame jo nuoraše yra pažymėta „Karalauczuj rasztais spausta pas Artunga Naszie", nors spausdintasis egzempliorius ligi šiol nesurastas. Tačiau yra išlikęs ir visas jo eilėraščių rinkinėlis, parašytas apie 1755 m. Jame įdėtos dvi lietuviškos epigramos: viena parašyta kunigui Piligrimui, o kita dėl Mielkiemio parapijos pasipriešinimo kunigui Teodorui Gabrieliui Milkei; ilgas, 118 eilučių, eilėraštis, tikriau, eiliuotas laiškas „Mano mielas prieteliau! Anday wissas nuludau"; Gellerto pasakėčios „Musses bey uodo Smertis" vertimas, kuris vėliau neteisingai buvo priskiriamas Erteliui (Herteliui) ar Kristijonui Gotlibui Milkei; ir jau anksčiau minėtas eilėraštis Vilkės jungtuvėms su Šimelpenigio dukterimi. Tačiau visi šie eilėraščiai, nors ir rodo Mažosios Lietuvos visuomenės susidomėjimą ir pasaulietine lietuvių literatūra, bet jai didesnės įtakos neturėjo, nes visi jie, išskyrus vieną Gellerto pasakėčią, beveik du šimtus metų viešai nebuvo paskelbti: juos užtiko ir tik 1925 m. pirmą kartą paskelbė Mykolas Biržiška. Labiau žinomas tebuvo platus to paties Šimelpenigio eilėraštis „Lietuvos nepakentė nepagyręs", kurį jis prisidėjo prie savo paruoštojo 1755 m. *Biblijos* vertimo. O anksčiau minėtas *Jonas Pričkus Lorencas Ertelis* (gimęs 1769 m. ir miręs Auluvėnuose apie 1840 m.), matyti, parašė jau daug vėliau plačiai Mažojoje Lietuvoje paplitusį eilėraštį „Kelkites waikai, jau ziegorius trys" ir teikė tuo pačiu laiku Rėzai medžiagą jo dainynui.

Lygiai taip pat kaip Šimelpenigio, ir Kristijono Donelaičio poezija, maždaug tuo pačiu laiku parašyta, amžininkams gal tiek tebuvo žinoma, kiek jis pats savo laiškuose bičiuliams pateikdavo vieną kitą jos ištrauką, nes ir išlikę XVIII a. tos poezijos nuorašai greičiausia buvo nurašyti jau Donelaičiui mirus: L. Rėza, 1818 m. leisdamas dar iš nepilno nuorašo Donelaičio poeziją, o vėliau, 1824 m., prie savo *Aisopo* pridėjęs pirmą kartą išspausdintas šešias Donelaičio pasakėčias, tik iš dalies sunaudojo Donelaičio originalus, kurių dalis jau buvo dingusi, o kitai daliai panaudojo Hochfeldto pasitiektus nuorašus. Tačiau vienas prozinis Donelaičio darbas buvo visiškai dingęs, nors jis buvo išspausdintas ir net plačiai panaudotas ilgametėje byloje, kuri ėjo tarp Donelaičio, kaip Tolminkiemio parapijos klebono, gynusio materialines savo bažnyčios ir parapijos teises, ir vietinės administracijos. Su tuo darbu pirmą kartą teko susidurti tik 1939 m., kada į mano rankas pateko jo vienintelis šiuo tarpu surastas egzempliorius. Tai defektinė, be pradžios, be kelių puslapių iš vidaus ir be pabaigos (nutrūksta 42 puslapyje) spausdinta brošiūra, kurios apytikrę antraštę galima nustatyti iš jos turinio ir susirašinėjimo anos bylos metu, kur ir ši brošiūra minima. Tai būtų *Gromata gaspadoriaus būrams apie ganyklų perdalijimo naudą.* Ji buvo išspausdinta 1769 metų „19 Grodinnio", kur „Grodinnis" greičiausia reiškė lapkritį. Ši data pažymėta 39 puslapyje (išlikusiame egzemplioriuje antraštinio lapo nėra) kartu su slapyraide *R. D.,* klaidingai išspausdinta vietoje *K. D.* Nėra mažiausios abejonės, kad tai Donelaičio darbas, ne vien dėl visai donelaitiško stiliaus ir kalbos, bet ir dėl to, kad 13 puslapyje yra pateikta ir ištrauka iš Donelaičio *Metų,* dar esančių rankraštyje: „Ar ne zinnai, Kad Bur's nor grieczną Grudą sulaukti, Tai pirm to jissai tur grieczną Sz..ą pakresti". Ir ši ištrauka aiškiai rodo, kad priešingai tam, kas buvo rašyta apie tą brošiūrą anos bylos metu, tai ne vertimas, bet originalus Donelaičio darbas. Ši brošiūra yra ir pirmasis raštas lietuvių kalba žemės ūkio reikalais. Ją 1944 m. pakartojau Šiaulių *Varpų* almanacho antroje knygoje.

Trylikos posmų *Jokūbo Šerniaus* „Nauja Geddejimo Giesme ant musu wernojo ir Garbies wertojo nobacztininko Williaus Wittiko", parašyta atminti 1778 VI 16 mirusiam Martyno Šimelpenigio ad-

junktui Priekulės kunigui Viliui Vittikui ir pasirašyta „Jokubo Szernaus Buro isz Protnezu", išliko Rėzos rankraštiniame palikime. Ji priklauso tikybinės literatūros sričiai. Ją 1931 m. pakartojau *Tautoje ir Žodyje* ir 1937 m. Mykolas Biržiška įsidėjo į *Rėzos dainų* II dalį. Išlikusi tame pačiame Rėzos rankraštyne plati, 333 eilučių, *Kristijono Gotlibo Milkės* poema „Pilkainis" yra grynai pasaulinis literatūros veikalas, kurį galima statyti greta Šimelpenigio ir net iš dalies greta Donelaičio eilėraščių. Jos parašymo datos pačiame rankraštyje nėra, bet iš aprašomų joje įvykių tenka spręsti, kad ji buvo parašyta apie 1797 m. Ir ją 1931 m. paskelbiau *Tautoje ir Žodyje*, o Mykolas Biržiška — *Rėzos dainyne.* Maždaug tuo pačiu laiku Milkė išvertė ir Gellerto „Ansai Kulliks su spragilu", kurį 1800 m. išspausdino Povilo Ruigio *Anfangsgründe* priedu. Kitų pasaulietinių literatūrinių XVIII a. darbų, rašytų Mažojoje Lietuvoje, tuo tarpu dar nesurasta, tačiau atrodo, kad jų buvo daugiau, ir dėl to jau čia galima kalbėti ne vien apie atsitiktinius proginius eilėraščius, bet apie tam tikrą rimtą literatūrinį sąjūdį, kuris išoriškai neturėjo didelės įtakos tik dėl to, kad beveik visi tie darbai buvo likę rankraščiais ir tebuvo žinomi siauram pažįstamų ir bičiulių rateliui.

Tačiau buvo dar viena sritis, kur Mažoji Lietuva buvo nuėjusi visai priešingu keliu negu Didžioji ir kuri tik XIX a. pradžioje sukėlė ir čia atitinkamą analoginį darbą: tai tam tikras susidomėjimas lietuvių tautosaka. Jau anksčiau teko minėti tam tikrus rinkinius patarlių, kurias rinko ir Ezopo vertėjas Šulcas, ir 1744 m. žodyno autorius Brodovskis, ir dar kiti. Greta patarlių, jau gan anksti susidomėta ir lietuvių dainomis, ir tai visiškai kitaip į jas žiūrint, negu anie Didžiosios Lietuvos kunigai. Vienas seniausių tos rūšies darbų, kur yra ir lietuviškų dainų tekstų, yra *Jono Arnoldo Brando,* buvusio Duisburgo universiteto profesoriaus, *Reysen durch die Marck Brandenburg, Preussen, Churland...,* vokiečių kalba išleistas 1702 m. Duisburge ir olandų kalba 1703 m. Utrechte. Čia, aprašydamas savo kelionę per Lietuvą, Brandas pateikė tekstą vienos lietuviškos raudos („Ak Browlau, ak Tietelau"), vienos girtuoklių dainos („Norime, y, heiza viva, y; Ar asz taw ne mielas buwau") ir kelių patarlių. Tačiau šis darbas, matyti, didesnio susidomėjimo lietuvių daina nesukėlė, bet 1745 (1747) m. *Pilypui Ruigiui* išspausdinus jau

mums žinomo *Betrachtung der Litauischen Sprache* pabaigoje trijų lietuviškų dainų tekstą ir tiems tekstams sukėlus platų atbalsį anuometinėje vokiečių literatūroje, susidomėjimas lietuviškomis dainomis labai padidėjo, nors labiausiai tarp vokiečių, gyvenančių lietuvių tarpe, nes daugelis lietuvių protestantų kunigų į tas dainas žiūrėjo su dideliu nepasitenkinimu; pavyzdžiui, Donelaičio pažiūra į jas nedaug tesiskiria nuo anos K. Lukausko pažiūros. Jau XVIII a. antroj pusėj, 1775 m., *Jonas Gotfridas Kreutzfeldas* (1745 IV 19 — 1784 I 18) žurnale *Preussische Blumenlese* išspausdino tris lietuviškas dainas, jų vieną ir lietuvišku tekstu, o kitas vokiškai išvertęs, o aklasis Mažosios Lietuvos rašytojas *L. A. P. J. Baczko* (gimęs 1753 IX 18 ir miręs 1823 III 27) 1780 m. išspausdino kelias dainas žurnale *Preussische Tempe.* Rankiojo dainas ir kiti, bet savo rinkinių nespausdino, ir tik XIX a. pradžioje *Liudui Rėzai* pradėjus dainas rinkti, daugumas jų perdavė jam ir savo surinktąsias.

V. DIDŽIOSIOS LIETUVOS LIAUDŽIAI SKIRIAMOS TIKYBINĖS KNYGOS

Kaip jau matėme, lietuviai protestantai jau XVI a. pabaigoje buvo paruošę, greta kitų tikybinių knygų, ir maldaknygę, kuri 1666 m. buvo Danieliaus Kleino galutinai suredaguota ir paskiau, beveik be kokių pakeitimų, buvo keletą šimtų metų bažnyčiose vartojama. Tačiau ji nebuvo skiriama beveik neraštingai tuo laiku liaudžiai, tik sudarydavo oficialinių pamaldų dalį, ir pačios maldos buvo bažnyčioje skaitomos tų pačių kunigų. Katalikiškoji Lietuva bent ligi XVII a. pabaigos pamaldose tebevartojo kunigų skaitomas maldas iš lotyniškųjų, vėliau ir lenkiškųjų maldaknygių, o apie lietuviškąsias maldaknyges niekas ir negalvojo. Tačiau iš lėto tiek ir smulkiojoje, nesulenkėjusiojoje bajorijoje, tiek ir liaudyje raštingumas po truputį kilo ir plėtėsi, o ypačiai smarkiais žingsniais pradėjo kilti XVIII a. antrojoje pusėje, žymia dalimi dėl 1773 m. įkurtos, jėzuitų ordiną panaikinus, Edukacinės Komisijos. Savo žinion pradžioje perėmusi vien tiktai Vilniaus akademiją ir aukštesniąsias mokyklas, Komisija ilgainiui susirūpino ir pradžios — parapinių mokyklų kūrimu. Vilniaus vyskupijoje buvo net įsteigta ir pirmoji pradžios mokyklų mokytojų seminarija parapinių mokyklų mokytojams ruošti ne vien šiai vyskupijai, bet ir apskritai visai Lietuvai, nes seminarijos klausytojais buvo priimami jaunuoliai ir iš Žemaičių vyskupijos, iš Livonijos (Latgalos) ir iš kitur. Greitu laiku daugelyje parapijų atsirado mokyklų, specialiai liaudžiai ir smulkiems bajorams skiriamų. Tačiau jos ypačiai pradėjo plėstis jau XIX a. pradžioje vyskupo Juozapo Arnulpo Giedraičio, paskiau pavyskupio Simano Giedraičio ir kunigo Juozapo Krizostomo Gintilos rūpesčiu, bet daugiausia Žemaičiuose. Tiktai vyskupui Motiejui Va-

lančiui 1850 m. paėmus padidintą Žemaičių vyskupiją, prie kurios buvo prijungta ir žymi dalis buvusios Vilniaus vyskupijos, parapinių mokyklų tinklas apėmė ir rytų Lietuvos dalį. Daugelyje vietų raštingumas tiek tuo laiku buvo pakilęs, kad, pvz., XIX a. 50-ųjų metų pabaigoje buvo tokių parapijų (Rietavo ir kai kurios kitos), kur liaudyje neraštingų jau visai nebuvo. Tačiau visos tos parapijų išlaikomos ir vyskupų prižiūrimos bei instruktuojamos mokyklos Muravjovo įsakymu nuo 1864 m. buvo uždarytos ir sulikviduotos. Bet savo įtaką jos buvo jau padariusios. Beveik visą šimtą metų tas mokyklas baigę ir paaugę įsiliedavo į suaugusią kaimo visuomenę ir čia jau negalėjo išsiversti ir be maldaknygių ar kitų skaitymo knygų. Tai turėjo žymios įtakos ir lietuviškųjų knygų produkcijai. Tik atsižvelgiant į bendrą, tuo laiku Europoje vyravusią pažiūrą, kad liaudžiai skiriamos knygos ir skaitymai turi būti vien religinio turinio, ir Lietuvoje tą reikalą spręsdavo ta pačia linkme, juo labiau kad ir beveik visi tų knygų rašytojai buvo katalikų kunigai. Šis reiškinys aiškiai pastebimas jau antroje XVIII a. pusėje. Tačiau tuo laiku lietuviškai mokančių kunigų tarpe buvo maža tokių, kurie turėjo literatūrinių gabumų, tad ir tos knygutės, kurios jų buvo ruošiamos, buvo verčiamos ar kompiliuojamos iš atitinkamų lenkiškų knygučių, ir tai dažniausiai be galo darkyta lietuvių kalba, kartais tiesiog lietuviškai lenkišku žargonu. Bet jų pareikalavimas XVIII a. buvo toks didelis, kad patys rašytojai nesuspėdavo jo patenkinti, ir tos pačios knygutės, vieną kartą paruoštos, paskiau buvo nuolatos kartojamos. Ir čia iniciatyva ėjo ne tiek iš rašytojų, kiek iš pačių spaustuvių, kurios knygas ne tik spausdino, bet jas ir platino, turėdamos iš jų ir gražaus pelno. Daugiausiai čia nuveikė buvusios Vilniaus akademijos spaustuvė, kurios yra išlikę knygų pardavinėjimo užrašai, sistemingai pradėti vesti nuo 1773 m., t. y. jau panaikinus jėzuitų ordiną. Iš tų užrašų, tarp kita ko, galima nustatyti ir daug tokių lietuviškųjų spaudinių, kurių ligi šiol nėra surastas nei vienas egzempliorius.

Pirmutinis šios rūšies darbas buvo liaudžiai skiriamos maldaknygės paruošimas. Pirmąją mums žinomą maldaknygę dar 1681 m. buvo paruošęs dominikonas kunigas *Jurgis Kasakauskis (Kossakowskis)* (gimęs apie 1650 m. ir miręs po 1722 m.). Tai buvo *Rożanczius Ma-*

ryos Pannos yr saldziausia warda Jezusa teypogi spasabas apwaykscioji-ma Kałnu Kałwaryos Ziamayciu su madlitwomis ir giesmiemis anto sluzijęcioms. Nors knygutės antraštiniame lape Kasakauskio pavardė ir nėra padėta, bet jis pasirašė po įdėtu knygutės pradžioje paaukojimu kokiam Samueliui Konaževskiui. Ji greitai pasidarė pati populiariausia maldaknygė, per du šimtus metų pakartota ne mažiau kaip 40 kartų; iš jų ligi XVIII a. pabaigos pasirodė 19 leidimų. Nors daugumos tų senųjų leidimų bibliotekos neturi ir jų nesurandame ir žmonėse, nes jie buvo skaitomi ir vartojami tol, kol visai subyrėdavo, bet jie iš dalies nustatomi iš to, kad, pvz., žinomas 1779 m. *Rožančiaus* leidimas yra pavadintas 13-uoju, 1791 m. — 17-uoju, o 1797 m. — 19-uoju. Antrą, 1691 m. leidimą žinome tiktai iš Mykolo Brenšteino užrašų. Trečią, 1715 m. leidimą savo užrašuose mini M. Polinskis. Atrodo, kad ketvirtasis leidimas pasirodė jau 1717 m. Jį kadaise savo bibliotekoje turėjo J. K. Gintila ir jis nurodomas Gintilai mirus sudarytame tos bibliotekos kataloge, tik tenai jo autoriumi padėtas ne Kasakauskis, bet šiaip mums visai nežinomas Euzebijus Petkevičius. Tačiau atrodo, kad tai yra ne koks visai kitos maldaknygės mums nežinomas autorius, bet jis čia į katalogą buvo įtrauktas tokiu pat būdu, kaip ir tame pačiame kataloge paminėtas 1833 m. *Darus Lietuwiu ir Žiamaitiu,* kur vietoje tikrojo to rankraščio autoriaus, Simano Daukanto, buvo padėtas pieštuku knygoje įrašytas buvęs rankraščio savininkas Leonas Uvainis. Greičiausia ir E. Petkevičius buvo tik to egzemplioriaus savininkas. Kadangi, kaip jau buvo sakyta, 13-asis *Rožančiaus* leidimas (kurio vienas egzempliorius buvo Čartoriskių bibliotekoje Krokuvoje) pasirodė 1779 m., tai tarp 1717 m. eventualaus ketvirtojo leidimo ir 1779 m. leidimo turėjo pasirodyti dar aštuoni leidimai — apie 1727 m., apie 1737 m., apie 1746 m., apie 1756 m., apie 1762 m., apie 1769 m., apie 1773 m. ir apie 1776 m. Paskutinieji du leidimai, jau pasirodę praėjus trumpesniam laikui, lygiai kaip ir daugumas vėlesniųjų XVIII a. leidimų, nustatomi iš anksčiau minėtų Vilniaus akademinės spaustuvės užrašų, kuriuose, tiesa, nepažymėta, kada ta ar kita knyga buvo išspausdinta, bet apytikriai galima nustatyti spausdinimo metus iš parduodamųjų egzempliorių skaičiaus svyravimų: kiekvienos knygos daugiausia buvo parduodama tais metais, kada knyga buvo

išspausdinta, o sekančiais ir vėlesniaisiais metais parduodamų knygų skaičius sistemingai smarkiai krinta. Tarp išlikusio Vilniaus universiteto bibliotekoje 17 leidimo, išspausdinto 1791 m., ir 13-ojo, išspausdinto 1779 m., turėjo būti išleisti trys leidimai — 14-asis apie 1782 m., 15-asis apie 1785 m. ir 16-asis apie 1788 m. (visų trijų metai nustatomi iš anų spaustuvės užrašų). Pagaliau tarp 17-ojo ir toje pat bibliotekoje išsaugoto 19-ojo 1797 m. leidimo turėjo būti dar vienas 18-asis leidimas, pasirodęs apie 1794 m. XIX a. *Rožančius* dar kartojamas, bet jo leidimai jau nebenumeruojami, vien iš išlikusių egzempliorių žinome dar jo šiuos leidimus: 1805 m., 1817 m., 1824 m., 1826 m., 1832 m., 1840 m., 1845 m., 1849 m., 1851 m., 1852 m., 1853 m., 1855 m., 1856 m., 1858 m., du leidimai 1859 m., 1860 m., du leidimai 1861 m., 1862 m. ir 1864 m. Spaudos draudimo metu *Rožančius* daugiau nebekartojamas, nes jį pakeitė kitos, labiau pamėgtos maldaknygės.

Bet ir ši, populiariausioji mūsų senoji maldaknygė susilaukė konkurentų jau pirmosios XVIII a. pusės pabaigoje. Seniausioji tos rūšies maldaknygė — tai *Altorius duchawnas kwepancio smilkimo priesz Maiestota Diewa.* Jo seniausias lietuviškas leidimas dar nėra tiksliai nustatytas, bet žinomame iš Čartoriskių bibliotekos 1778 m. leidime yra pažymėta, kad jis „naujey pardrukawots". Iš akademinės spaustuvės užrašų nustatomas ir 1771 m. leidimas; bet visai galimas daiktas, kad pirmasis *Altoriaus* leidimas pasirodė daug anksčiau, gal net apie 1740 m., nes jo lenkiškasis originalas, iš kurio jis buvo išverstas, *Ołtarzyk duchowny* pirmą kartą tebuvo išspausdintas 1732 m., tame pačiame Vilniuje. Iš tų pačių akademinės spaustuvės užrašų galime nustatyti ir šiuos, šiaip konkrečiais egzemplioriais nežinomus, leidimus: 1780 m., 1783 m., 1785 m. ir 1790 m. O Šiaulių „Aušros" muziejus turėjo ir gerai išlikusį 1793 m. leidimą. Paskutinysis leidimas, išspausdintas bazilijonų spaustuvėje 1794 m. sukilimo išvakarėse, baigiamas būdinga „Litanija Ape Szwęta Tedeusza", kuri tiesiog taikoma sukilimo organizatoriui Tadui Kosciuškai. Šį ir kai kuriuos kitus priedus šiai maldaknygei suteikė tūlas J. Dziedzickis, greičiausia slapyvardis, sudarytas iš lenkiškojo „dziedzic — dvarininkas". Kada lenkiškasis *Ołtarzyk duchowny* 1786 m. buvo pavadintas *Złoty ołtarzyk* ir atitinkamai buvo perdirbtas, tai

tais pačiais 1793 m., kuriais buvo išleistas ir vienas *Altoriaus duchawno* leidimas, tuojau pasirodė ir lietuviškas *Auksa Ałtorius arba Afieros kwepencias ant Aukso Ałtoriaus priesz Majestota Diewa.* Tuo vardu jis kartojamas dar 1796 ir 1798 m., o XIX a. du leidimai pasirodė 1821 m., kiti dar 1830 m., 1832 m., 1834 m., 1837 m., 1840 m., 1842 m. ir 1845 m. Bet ir senuoju *Altoriaus duchawno* vardu jis dar tebekartojamas 1801 m., 1805 m., 1812 m. ir 1820 m. Ligi šiol nepavyko išaiškinti, kas tuos vertimus paruošė. Po 1845 m. senąja forma jis daugiau nebekartojamas, nes maždaug tuo laiku buvo paruošti du nauji jo perdirbiniai. Vieną, pavadintą *Naujes Ałtorius arba Surynkimas Parsergieimu yr Małdu,* 1847 m. pirmą kartą paskelbė kunigas Kazimieras Prialgauskis (gimęs 1801 m. ir miręs 1856 m. vasario 9/21 d.). Dar prieš spaudos uždraudimą pasirodė du nauji jo leidimai 1859 m. ir 1861 m., o spaudos draudimo metu ligi 1882 m. jis buvo kontrafakciškai pakartotas mažiausia dvidešimt kartų, neteisingai pažymint tuos Mažojoje Lietuvoje spausdintus leidimus spausdintais Vilniuje 1860 m., 1861 m., 1863 m. ar 1864 m. Kitą *Auksa Altoriaus* perdirbimą, pavadintą *Senas Auksa Altorius arba Surynkimas iwairiu małdu ir giesmiu,* pirmą kartą 1848 m. išspausdino, savo vardų nepadėję, kunigas Tadas Juzumas (gimęs 1810 m. ir miręs 1851 m. birželio 2/14 d.) su Jeronimu Račkauskiu (gimusiu 1825 m. gruodžio 9/21 d. ir mirusiu 1889 m. gruodžio 10/22 d.), kuris tuo laiku buvo tik dvasinės katalikų akademijos studentas. Ši maldaknygė nuo 1848 m. ligi 1864 m. buvo dar 18 kartų išspausdinta, o spaudos draudimo laikais mažiausia dar 15 kartų (su 1853, 1863 ir 1864 m. kontrafakciniais pažymėjimais). Bet vėliau, dar spaudos draudimo metu, buvo sujungta į vieną su *Naujuoju Altoriumi* ir pavadinta *Senas ir Naujas Auksa Altorius,* ir tokiu vardu buvo bent 20 kartų pakartota. Pagaliau dar vieną perdirbinį apie 1879 m. paruošė Serafinas Laurynas Kušeliauskas (gimęs 1820 m. rugpjūčio 11/23 ir miręs 1889 m. rugsėjo 27 d.), pavadinęs *Auksa Altorius arba Szaltinis dangiszku Skarbu,* ir toks buvo dar daugiau kaip trisdešimt kartų išspausdintas. Vaikams jis buvo perdirbtas į *Mažą Auksa Altorių* apie 1872 m. (žinome ne mažiau kaip dešimt leidimų). Tuo būdu ši maldaknygė įvairiomis formomis tarp 1740 m. ir 1904 m. buvo išspausdinta ne mažiau kaip 150 kartų, t. y. beveik kasmet, o ir

spaudą leidus, ligi Pirmojo pasaulinio karo ji vis laikas nuo laiko buvo kartojama, nors tuo laiku jau buvo pasirodžiusi ne viena daug modernesnė ir tobulesnė maldaknygė.

Kitas XVIII a. *Rožančiaus* konkurentas buvo viena maldaknygė, kurios ir tikrosios antraštės ligi šiol nežinome. Ją mini vienoje savo nuorodoje devintame lenkų bibliografijos tome K. Estreicheris, pavadinimu *Żemaytis prigimtu sawa liezuwiu Pona Diewa garbin.* Ji buvo išspausdinta 1770 m. Vilniuje, o jos vienas egzempliorius buvo saugojamas Četvertynskių bibliotekoje Milianove. Tos maldaknygės tikslus pavadinimas ir pilnas aprašymas turėjo būti įdėtas paskutiniame tos bibliografijos tome (paskutinioji abėcėlės raidė Ž), bet dėl 1939 m. rudenį prasidėjusio karo jis išspausdintas nebuvo, ir, galimas daiktas, dingo ir pats rankraštis, o jos paskutinysis redaktorius Stanislovas Estreicheris (sūnus) mirė vokiečių koncentracijos stovykloje. Dėl to ir nesame tikri, ar Estreicherio paduota tik nuorodoje antraštė yra tikroji, ar tai yra tik jo negerai suprastas paantraštis, nes abudu Estreicheriai lietuviškai nemokėjo, ir aprašydami lietuviškas knygas dėl to yra padarę nemaža, kartais net komiškų, klaidų. Tačiau pati maldaknygė nėra pramanyta, nes ją, sutrumpintu vardu *Żemaytis,* tarp savo parduodamų knygų mini ir Vilniaus akademinė spaustuvė ir iš jos užrašų, lygiai kaip ir iš M. Polinskio rankraštinių notų, sužinome, kad be ano 1770 m. leidimo buvo dar mažiausia keturi jos leidimai — 1750 m., 1762 m., 1778 m. ir 1798 m. Deja, nei vienoje Lietuvos bibliotekoje neteko jų užtikti.

Pagaliau dar paskutinioji žinoma XVIII a. maldaknygė — tai *Jezus, Maria, Juozapas Szwentas.* Pirmą kartą ji buvo išspausdinta jau 1768 m., bet šiuo tarpu nėra žinomas nei vienas to leidimo egzempliorius; jis tenustatomas iš antrojo, 1824 m., leidimo, kuriame yra pakartota ir senoji, 1768 m., aprobata, — tad ir turėjo tais pačiais metais šis leidimas pasirodyti. 1824 m. autorius ir leidėjas pasirašė „kunigaj Baznicios Rietawa S. R. B. R. A.". Šią slapyraidę „S.R.B.R.A." visai teisingai atskleidė M. Brenšteinas, išaiškinęs, jog tos raidės reiškiančios ne kelis kunigus, bet kad tai esąs „*S*(ilvestras) *R*(ucevičius) *B*(ažnyčios) *R*(ietavo) *A*(ltarista)". Tik ar šis Rucevičius (gimęs apie 1747 m. ir miręs 1831 m. rugpjūčio 14/26 d.) paruošė 1824 m. perdirbtą leidimą, ar ir pirmą 1764 m. leidimą? Atro-

do, kad pirmajam leidimui pasirodžius, jis buvo dar per jaunas, kad galėtų jį paruošti, ir, matyti, jis jį tik perredagavo. Be tų dviejų leidimų, žinome dar 10 leidimų, pasirodžiusių prieš 1865 m.: 1828 m., 1829 m., 1832 m., 1835 m., 1840 m., 1845 m., 1853 m., 1854 m., 1861 m. ir 1864 m. Spaudos draudimo metu ši maldaknygė jau nebekartojama. Įdomu čia ir tai, kad nuo 1824 m. leidimo jos pradžioje dedami ir šventieji paveikslėliai su lietuviškais parašais, atmušti iš raižinių, paruoštų kunigo Stanislovo Čerskio įsteigtoje Salantuose šventųjų paveikslėlių raižykloje. Atrodo, kad XVIII a. kitų maldaknygių nebuvo paruošta, nes, matyti, ir anų visai jau užteko visiems raštingiems tikintiesiems. Tik XIX a. dar prieš spaudos uždraudimą, 1855 m. (kiti leidimai 1857 m., 1860 m. ir 1862 m.), pasirodė maldaknygė *Garbe Diewa*, kuri spaudos draudimo metu mažiausia dar 40 kartų buvo iš naujo išleista. Tokie gausūs pakartojimai buvo reikalingi dėl to, kad ši maldaknygė buvo skiriama jaunuomenei. Nepavyko ligi šiol nustatyti, kas šią maldaknygę paruošė. Tik paskutiniajame draudimo dešimtmetyje ją iš lengvo nukonkuravo *Mažas Aukso Altorius.*

Greta maldaknygių daug darbo buvo įdėta į katekizmų paruošimą, nes jie, kaip ir maldaknygės, buvo skiriami visiems — tiek vaikams, tiek ir suaugusiems. Dar apie 1586 m. išleistas Canisijaus katekizmas, taip pat 1595 m. Daukšos, 1605 m. Anonimo (gal Sirvydo) ir nežinomo vertėjo paruoštas 1677 m. Bellarmino katekizmo vertimas buvo skiriami ne liaudžiai vartoti, bet katekizuojantiems kunigams ir vienuoliams. Bet jau anksčiau minėtas P. Šrubauskio *Pamokslas krikscioniszkas,* kurio yra žinomi tik 1725 m., 1743 m., 1760 m. ir 1762 m. leidimai, nors nėra abejonės, kad pirmasis leidimas buvo pasirodęs dar XVII a., buvo pritaikintas vaikams ir galėjo tarnauti ir parapinių mokyklų, kur tokios buvo, vadovėliu. Šio katekizmo patogus sutvarkymas klausimais ir atsakymais liko ir vėliau mėgiamiausia katekizmo forma, nes visai atitiko ano laiko mokyklų sistemą, kuri vertė vaikus viso ko mokytis atmintinai. XVIII a. klausimų ir atsakymų forma buvo paskelbta dar keletas visai panašių į Šrubauskio katekizmą, kurie skiriasi ne tiek turiniu, kiek apimtimi ir kalba. Vienas tos rūšies katekizmas buvo paskelbtas 1765 m., pavadinimu *Pawinastis Krikscioniszkas tay ira kuo pawinas koznas Kriks-*

cionys zinoty, tikiety ir darity, kad butu iszganitas. Pačioje knygutėje nėra pažymėta, kas ją paruošė, bet 1808 m. jos latviškame vertime yra nurodyta, kad ją parašė kunigas Jonas Lukoševičius (gimęs 1699 m. sausio 14 d. ir miręs 1779 m. gegužės 5 d.). Kadangi šis žemaitis jėzuitas dirbo misininku ne tik Latvijoje, bet ir Lietuvoje, tai visai galimas daiktas, kad jis ne vien tik išvertė šį katekizmą į latvių kalbą, bet paruošė ir lietuvišką originalą, juo labiau kad šis pasirodė didžiausio Lukoševičiaus veiklumo Lietuvoje metu. Kiek perdirbtas šis katekizmas pasirodė dar ir 1781 m., o gal dar 1803 m., 1806 m. ir 1830 m., nors dėl šių paskutiniųjų nėra tikra, ar tai yra ano Lukoševičiaus katekizmo pakartojimai, ar Klimavičiaus katekizmo perdirbiniai. Nes 1767 m. ir kunigas *Kazimieras Klimavičius* (gimęs apie 1720 m. ir miręs po 1786 m.) išleido katekizmą visai panašiu pavadinimu: *Pawinastes krikscioniszkas, Arba Katechizmas, Kureme Duodase wysokie pamokslay ką turey Koznas Krikscioniszkas zmogus tykiete, zinote...* Tai nėra paprastas Šrubauskio ar Lukoševičiaus knygučių perdirbimas, bet naujai parašyta knygutė, keturis kartus didesnė už Lukoševičiaus ir tris kartus už Šrubauskio katekizmą. Čia ir antraštėje pažymėta, kad „par storone Kuniga Kazimiera Klimawicziaus ... suraszitas ir Drukon jo wlosnu kasztu paduotas". Taigi Klimavičius čia nėra tiktai leidėjas, bet aiškiai pasisako esąs ir knygos autorius. 1803 m., 1806 m. ir 1830 m. tuo pačiu pavadinimu leidimai yra du kartus didesni už Lukoševičiaus knygutę ir du kartus mažesni už Klimavičiaus. Tai galimas daiktas, kad tai yra koks naujas perdirbinys. Bet nors ir 1825 m., ir 1828 m. to paties pavadinimo knygutės yra beveik tokio pat didumo, kaip ir Klimavičiaus, bet visai galimas daiktas, kad jas vėl perredagavo ir ištaisė vėlesnysis Vilniaus vyskupas *Benediktas Klungis (Klongevičius)* (gimęs 1767 m. sausio 1 d. ir miręs 1841 m. gruodžio 27 d.), apie kurį mes žinome, kad 1828 m. leidimą jis pats buvo pristatęs cenzūrai patvirtinti. Labai abejotina, kad jis, tuo laiku jau būdamas faktinis Vilniaus vyskupijos valdytojas, būtų rūpinęsis cenzūros leidimu kokiam svetimam, neoriginaliam veikalui. Bet ir senasis Klimavičiaus *Pawinastes krikszczioniszkas* buvo S. Kušeliausko 1889 m. visai perdirbtas ir paleistas nauju vardu *Wartaj dangaus,* kurio spaudos draudimo metu buvo net šeši leidimai.

1770 m. pasirodė naujas katekizmas, suskaldytas į dvi knygutes ir išleistas gotinėmis raidėmis. Tai *Krikszczioniszkas Katalikiszkas Katekizmas arba trumpas, bet tikras Dawadas apie Wierą* ... ir atskirai *Prastas Pamokslas per Kłausimus ir per Atsakimus einąs Wissiems, o łabiausey Jauniems reikalingas.* 1772 m. tos abidvi knygutės buvo kiek perdirbtos, sujungtos į vieną ir išleistos vardu *Prastas Pamokslas per Kłausimus ir per Atsakimus einąs.* Dar kiek išplėstas šios knygutės leidimas trečią kartą buvo išspausdintas 1797 m. Dėl jo, palyginti su kitomis to paties laiko knygutėmis, grynos ir taisyklingos kalbos į šį katekizmą buvo atkreipęs dėmesį jau Simanas Daukantas. O mums krinta į akis tai, kad šis katalikų katekizmas buvo išspausdintas gotinėmis raidėmis tuo laiku, kada visos kitos katalikų lietuviškos knygutės nuo pusės XVIII a. jau buvo perėjusios į lotynų raides, ir tuo, kad čia nėra nurodyta nei spaustuvė, nei spausdinimo vieta, bet tik pažymėta, kad ją paruošė „wienas Kunigas Soc. Jesu". Pasirodė, kad ši knygutė buvo išleista ne Didžiajai, bet Mažajai Lietuvai ir buvo išspausdinta ne Vilniuje, bet Karaliaučiuje. Pavyko nustatyti ir jos autorių. Tai kunigas *Jonas Joskaudas (Jaskowd),* jėzuitas, kuris ilgus metus, bent apie trisdešimt, dirbo jėzuitų misijoje Drangovskynėje prie Tilžės ir Karaliaučiuje. Jis, 1792 m. vasario 26 d. rašydamas iš Drangovskynės Vilniaus aukštosios mokyklos (buvusios Akademijos) rektoriui Počobutui laišką apie savo misijos padėtį, tarp kito ko primena, kad jis prieš keletą dešimčių metų buvęs išleidęs Mažosios Lietuvos katalikams lietuvišką katekizmą. O kad tai buvo kaip tik mūsų aprašytasis katekizmas, matyti, be jokios abejonės, iš to, kad Lietuvių mokslų draugijos bibliotekos to katekizmo 1770 m. leidimo egzemplioriuje yra paties Joskaudo parašas, padėtas tuo metu, kada jis tą knygutę siuntė savo broliui Steponui. 1847 m. „urzędnikas Gubernskos Lustracijos" *Jurgis Lechavičius,* dar prieš 1863 m. ištremtas į Tomską, brolis kunigo Jono Lechavičiaus, Joskaudo katekizmą (autoriaus pavardės jis nežinojo) kiek papildė, ištaisė ir „ant czista žejmajtyszka Liežuwy yszguldze" ir išspausdino, pavadinęs *Nawies Krykszczonyszkas Katalykyszkas Kathechizmas,* kurio 91-ame puslapyje yra įdėtas ir antras antraštinis puslapis — *Prastas Pamokslas par Kłausimus yr atsakimus Wysiems Krykszczoniems Katalykams, o łabiausej jawniems dydelej rejkalingas.*

Be šių katekizmų, XIX a., prieš spaudos uždraudimą, pasirodė ir keletas kitų. Kada ypatingai Valančiaus laikais parapijos mokyklos buvo įkurtos prie visų parapijų, tai ir pareikalavimas katekizmų, kurie sudarė tų mokyklų pagrindinį ir dažnai vienintelį (greta elementoriaus) vadovėlį, nuolatos didėjo. Iš dalies tą pareikalavimą patenkindavo trumpi katekizmėliai, pridedami prie kiekvieno elementoriaus, bet buvo ir naujai paruoštų, kartais visai savarankiškai parašytų ir daug geresnių už senesniuosius. Čia turėjome ir 1818 m. Antano Strazdo išverstą Bellarmino *Pamokłą krikszczioniszką*, kunigo Bonaventūros Gailevičiaus 1821 m. išverstą *Moksłą Krikscioniszko istatymo* ir kt. 1852 m. *Moksle lietuwiszko skajtimo ir katechizme* autorium padėtas kunigas Juozapas Dydynskis (Dėdinas), bet kaip paaiškėjo iš išlikusios dėl jo spausdinimo korespondencijos, šį elementorių parašė Užnemunės pradžios mokyklos mokytojas M. P. Marcinskas-Martynaitis, o kunigo Dydynskio pavardė čia atsirado tik iš nesusipratimo, ir pats kunigas ištrindavo savo pavardę iš visų į jo rankas patekusių egzempliorių. 1852 m. vyskupas Valančius pavedė Naujadvario filialistui kunigui Juozapui Zenevičiui išversti iš lenkų kalbos J. Želvavičiaus katekizmą, bet pritaikinant jį kalbos požiūriu specialiai rytinei Žemaičių vyskupijos daliai, prijungtai čia 1850 m. Šį *Katekizmą Katalikų* savo lėšomis išspausdino 1854 m. pats Valančius. 1856 m. kunigas Kazimieras Skrodzkis parašė ir savo lėšomis išleido populiarų *Trumpą Katekizmą*. Pagaliau katekizmą parašė, jau spaudą uždraudus, ir pats vyskupas Valančius. Šis katekizmas buvo parašytas, užsakius mokslo apygardai, ir buvo duotas transkribuoti rusų raidėmis Laurynui Ivinskiui, ir tiktai tokiu pavidalu ir tebuvo spausdinamas.

Tam tikrų neaiškumų buvo sukėlęs K. Estrejcherio VII-ame lenkų bibliografijos tome minimas lietuviškai žemaitiškas katekizmas, išleistas 1824 m. Žemaičių seminarijos mokytojo kunigo Jurgio Polovinskio. Tuo tarpu niekur nebuvo žinomas nei toks katekizmas, nei toks kunigas. Tik suradus Estrejcherio šaltinį, iš kurio jis savo žinią ėmė, paaiškėjo, kad toks katekizmas buvo tik parašytas, bet neišspausdintas, ir kad Estrejcheris buvo iš savo šaltinio klaidingai nurašęs ano kunigo pavardę: tai buvo ne Jurgis Polovinskis, bet Jurgis *T*olovinskis, misionierių ordino narys, tikrai mokytojavęs ir Varnių dvasinėje seminarijoje, ir kitur, bet savo katekizmą tik parašęs, o jo rankraštis, jam mirus 1869 m., dingo.

Atskirą senųjų katalikinių spaudinių grupę sudaro įvairių bažnytinių brolijų statutai, taisyklės ir maldos. Daugiausia pradėta tas brolijas kurti XVII a., labiausia jėzuitų įtakoje, bet jų vis naujų atsirasdavo ir XVIII ir XIX a., ligi 1863—1864 m. sukilimo, kada visos katalikų brolijos Muravjovo įsakymu buvo uždraustos, ir nuo to laiko jos jau nebegalėjo viešai rodytis, nors iš tikro jos ir vėliau neišnyko, o po tolerancijos įstatymo 1905 m. vėl išėjo viešumon. Greičiausia kad jau pirmoms brolijoms atsiradus kartu buvo ruošiami ir spausdinami anie lietuviškieji spaudiniai, bet kadangi daugumas brolijų buvo surištos su tam tikromis parapijomis ir patys statutai buvo specialiai tik tai ar kitai parapijai pritaikinti ir tiktai tose parapijose ir buvo platinami, tad ir patys spaudiniai sudaro dabar didžiausią bibliografinę retenybę, ir tik retkarčiais pavykdavo tokį leidinį surasti. Didesniosios bibliotekos jų nesaugojo, ir dabartiniu metu mes težinome mažą jų dalį. Kaip jau matėme kalbėdami apie Joną Jaknavičių, tarp jo XVII a. išspausdintų lietuviškų raštų ano laiko jo biografai mini net tris tos rūšies jo paruoštas knygutes — vieną parašytą Vilniaus Jėzaus Kūno brolijai, antrą Vilniaus šv. Juozapo ir Nikodemo brolijai ir trečią šv. Izidoriaus brolijai. Galimas daiktas, kad pirmosios dvi brolijos buvo įkurtos Vilniaus akademijos auklėtinių tarpe. Tačiau nei vienos tų trijų knygučių ligi šiol nesurastas nei vienas egzempliorius, o ir jų pavadinimai nėra mums žinomi, nes Jaknavičiaus biografai jas užrašė lotyniškai išversdami. Daugiau panašių leidinių XVII a. nebeminima. Bet XVIII a. jų jau kiek daugiau randame, nors toli gražu dar ne visi yra surasti.

Čia bene seniausioji yra *Kninga Juzupa S. apey wisokies Broctwas,* išleista su vyskupo Aleksandro Horaino aprobata (jis mirė Šilgaliuose 1735 m.). Lietuviškosios bibliografijos mini visą eilę tos knygutės leidimų (1732, 1734, 1740, 1747, 1748 ir 1749 m.), bet dabartiniu metu nei viena Lietuvos biblioteka neturi nei vieno jos egzemplioriaus, ir atrodo, kad kai kurie tų leidimų atsirado tik dėl atitinkamai klaidingai padarytų bibliografų užrašų. Apie 1732 m. leidimą L. Jucevičius savo rankraščiu likusiose žemaičių rašytojų biografijose rašo, kad jis turėjęs savo rankose vienintelį žinomą tų metų egzempliorių. Galimas daiktas, kad tai bus tas pats 1734 m. leidi-

mas, apie kurį M. Valančius savo *Žemaitiu Wiskupistėje* rašo, kad jį „ir lig musu gadines žemajtej tebskajta". Nors, kita vertus, 1734 ir 1740 m. leidimai nurodomi ir tarp Petrapilio mokslų akademijos bibliotekos knygų. Jucevičiaus tvirtinimu, 1749 m. leidimas buvęs išspausdintas be pradžios iš defektuoto egzemplioriaus. Ir kaip tik Estrejcheris, minėdamas tos knygutės 1740 ir 1749 m. leidimus, nemokėdamas lietuviškai ir gavęs informaciją apie tas knygutes iš S. Didžiulio, šio pastabą, Estrejcheriui lietuviškai parašytą „be pradžios apey metus 1740" ir „be pradžios apey metus 1747" įrašė į pačias knygų antraštes, kaip jų sudėtinę dalį. Taigi visai galimas daiktas, kad 1740, 1747 ir 1749 m. leidimai nėra kokie skirtingi leidimai, bet vienas ir tas pats 1749 m. leidimas, kuris, neturėdamas pilno antraštinio lapo, vienų buvo priskiriamas vieniems, kitų kitiems metams. Šį leidimą mini savo 1824 m. išspausdintoje bibliografijoje ir K. Zabitis.

Kiek galima spėti iš antraštės, ši knygutė nebuvo susieta su kokia viena brolija, tik davė bendrai brolijoms skiriamas maldas ir giesmes. Tačiau kitos mums žinomos tos rūšies XVIII a. knygutės yra jau susijusios su konkrečiomis brolijomis tam tikrose parapijose, kur jos buvo įvestos („iprowoditos" — iš lenkų „wprowadzone").

Vienas tokių leidinių — tai Južintų klebono kunigo *Tado Plakevičiaus* parašyta *Patronkaj szciesliwas smerties Barboraj Szwentaj Karunka* ir išleista, 1761 m. Južintų parapijoje įvedus šv. Barboros broliją. Šiuo metu nežinome nei vieno tos knygutės egzemplioriaus, tačiau ji mums aiškėja iš kito Južintų klebono, kunigo Tado Lukoševičiaus, 1858 m. išleisto antro, kiek ištaisyto leidimo, kuriame, be rusiškosios 1858 m. cenzūros ir vyskupo Valančiaus aprobatos, yra pakartota ir senoji, 1762 m. liepos 21 d. pavyskupio Aleksandro Horaino (jis nepainiotinas su jau anksčiau minėtu Aleksandru Horainu) aprobata, kuri aiškiai yra pakartota iš tų pačių metų leidimo. Tačiau, pvz., južintiškis J. O. Širvydas savo atsiminimuose (žr. Vyt. Širvydas. *J. O. Širvydas,* 1941, p. 8) linkęs manyti, greičiausia klaidingai, kad apskritai tokio kunigo Plakevičiaus nebuvo, tik kunigas Lukoševičius pasirašęs tyčia Plakevičium.

Tačiau abejonių nekelia kunigo *Simano Jakštavičiaus (Jakšto)* 1771 m. išleista didoka (170 p.) knyga *Spasabas Nabazenstwa ant*

garbes ir Szłowes Apweyzdeima Pona Diewa Brostwos ... Prie Baznyczios Szwętuju Petra ir Powiła Papile iszduotas. Čia tik ne visai aišku, ar ši brolija buvo įvesta ir knygutė buvo parašyta Papilės, ar Papilio parapijoje. Bet kadangi lenkiškoje prakalboje knygutė yra aukojama Ukmergės karūžai Jonui Koscialkovskiui ir, be to, aprobata yra duota Vilniaus vyskupijos oficiolo Karpio, o Papilė buvo Žemaičių vyskupijoje, tuo tarpu Papilys tuo laiku priklausė Vilniaus vyskupijai, tai greičiausia čia turime ne Žemaičių Papilę, bet šiaurės Lietuvos Papilį.

Tais pačiais 1771 m. ir Sedos klebonas kunigas *Jonas Domaševičius*, 1770 m. pastatęs Sedoje bažnyčią, įvedė čia Švenčiausio Sakramento arkibroliją ir ta proga išspausdino *Spasabą Afierawoimosi Ponuy Diewuy Szwencziausemi Sakramenti esancziam Arcy Broctwo Szwencziausia Sakramenta Bazniczio Siados Parafijos.* Tai yra ne knygutė, bet keturių puslapių lapas brolijos nariams įrašyti, kuriame ir data yra nepilna, tik 177..., kad būtų galima čia įrašyti ir vėliau stojusius į broliją. Bet tie patys lapai buvo vartojami ir XIX a. pradžioje, tik atitinkamai ištaisant datą. Vėliau daugumai brolijų jau nebespausdinta atskirų, joms skiriamų maldų ir giesmių knygučių, bet tik tokius pat įsirašymo lapus su trumpomis maldomis. Pvz., dar XVIII a. žinome vieną tokį spausdintą 1780 m. lapą *Pawinastes Broctwas Rozancziaus Motinas S. S. ir Atpuskay,* kurio viename egzemplioriuje ranka įrašyta parapija „Kražiai" ir 1780 m. ištaisyti į 1813 m. Visai galimas daiktas, kad tie brolijų lapai buvo spausdinami iš karto jau ne vienai parapijai, bet visoms, kur buvo įvestos atitinkamos brolijos. Teko surasti ir visai panašų, tokios pat antraštės lapelį, kuriame tačiau data buvo pažymėta ne trimis skaitmenimis, kaip aname, tik „17...", kad galima būtų neištaisant įrašyti ir visas datas nuo 1780 ligi 1799 m. Be to, tame pačiame lapelyje yra atmuštas ir raižinys su raidėmis „Cntus V. O. P. SS", kurios greičiausia reiškia „Conventus Vilnensis (o gal Vilkomiriensis) Ordinis Praedicatorum Sanctorum", t. y. Vilniaus (ar Ukmergės) kunigų dominikonų konventas. Tačiau greičiausia šis konventas tik patį lapelį išleido.

Iš to laiko turime ir dar vieną tos pačios rūšies knygutę. Yra tai vertimas 1772 m. lenkų kalba išleistos kunigo *Tado Juozo Bukotos*

(Bukaty) (mirusio 1795 m. gruodžio 16 d.) knygos *Kningiale apraszanti broctwa pamoksla krikscioniszka Po wardu Families Szwentos.* Knyga turi net 300 puslapių ir yra pavesta brolijai, Varnių katedros bažnyčioje įvestai dar 1630 m. Nėr žinios, kas ją išvertė, bet visai galimas daiktas, kad ir pats lenkiškojo teksto autorius, kuris neblogai mokėjo lietuviškai. Įdomu, kad K. Estreicheris, minėdamas šią knygą savo lenkų bibliografijoje, ir čia pripainiojo — iš antraštės išėmęs žodžius „Families Szwentos", kuriuos jis pavertė antraštiniais, kartu knygutės autoriumi pastatė Žemaičių vyskupą Lopacinskį, nors šis antraštiniame lape minimas tik todėl, kad iš jo „Prisakima" ši knygutė buvo išversta ir išleista.

XIX a., ligi to laiko, kada Muravjovo įsakymu visos bažnytinės brolijos buvo panaikintos, jos gyvavo visose parapijose ir beveik kiekvienai jų buvo spausdinami ir atitinkami įsirašymo lapai. Tokios rūšies lapų mūsų bibliografija yra jau labai daug užfiksavusi, tačiau daugumas jų yra jau trafaretinio turinio ir jokių klausimų nekelia.

Turėjome, kad ir ne per daugiausia, ir kitos rūšies bažnytinių ir tikybinių skaitymų, kartais susietų ir su tam tikromis bažnytinėmis ar specialinėmis apeigomis ar šventėmis ir minėjimais, kartais ir bendrų, skiriamų skaityti namie. Būdinga, kad tos rūšies knygų beveik nepasitaiko XVII a., išskyrus keletą arčiau nežinomų Jono Jaknavičiaus ar abejotinų kunigo Paškevičiaus (1656 m.) ir kunigo Jankevičiaus (1673 m.), kurių datas težinome iš kai kurių vienuolynų bibliotekų katalogų, kur ir pačios knygos buvo įrašytos tik nurodžius datą, autorių ir pažymėjus, kad knyga išspausdinta „žemaitiškai", bet nepateikus jos antraštės. Tačiau, kaip jau buvo anksčiau sakyta, XVIII a. pakilus bendram raštingumui, atsirado reikalas ir galimumas duoti ir šiokių tokių sekmadieninių skaitymų ir namie. Iš dalies šį reikalą patenkino ir Jaknavičiaus lenkiškosios—lietuviškosios evangelijos, kurios kartotos nuolatos, ypačiai XVIII a., ne kunigams bažnyčiose vartoti, nes jiems vieno, gerai įrišto egzemplioriaus užtekdavo ilgiems metams, bet tik šiaip raštingiems žmonėms namie skaityti. Bet ir to jau buvo per maža, juo labiau kad daug kas šias evangelijas, nuolatos ir bažnyčiose girdimas, ir atmintinai mokėjo. Taigi reikėjo skaitymams ruošti ir specialią literatūrą.

Čia tenka pirmiausia sustoti ties tokiomis knygutėmis, kurios tam tikrais atvejais atstodavo čia maldaknygę, čia giesmynus.

Šios rūšies spaudiniams pirmiausia priklauso *Karunka Sirdies Jezusa.* Žinomas yra jos 1788 m. leidimas, kuriame tačiau yra pažymėta, kad ji dabar „pardrukawota"; tai turėjo būti ir senesnysis jos leidimas. Seniau spėdavau, kad toks leidimas galėjo būti išspausdintas apie 1750 m. Tačiau iš Vilniaus akademinės spaustuvės užrašų paaiškėjo, kad būta 1779 m. leidimo. Galimas daiktas, kad ir šis taip pat buvo „pardrukawotas", ir tuomet senesnysis leidimas galėjo pasirodyti ir apie 1762 m. Kiek padidinta ir perdirbta ši *Karunka* buvo dar išleista 1830 m. bazilijonų spaustuvėje, pavadinimu *Karunka ape Sirdi Jezusa Pona.* Šis leidimas bus buvęs vienas paskutiniųjų bazilijonų spaustuvės lietuviškųjų spaudinių, nes rusų valdžiai panaikinus uniją ir unijotų bazilijonų ordiną, ir pati bazilijonų spaustuvė 1839 m. buvo uždaryta ir 1845 m. parduota iš varžytynių. Dėl to ir sekantis tos pačios *Karunkos* leidimas buvo išspausdintas jau ne bazilijonų, bet misionierių spaustuvėje jau 1842 m. Kitų *Karunkų,* išleistų XVIII a., nežinome. Bet XIX a. atskirai buvo išleista ir keletas kitų: 1801 m. *Karunka Żywata Jezusa Christusa,* o 1847 m. *Karunka szw. Maryos Pannos Szkaplernos,* kurios antrame, 1860 m., leidime pažymėta, kad ji išleista „Par storone Baltazara Pakola Panemunie"; tačiau greičiausia šis Pakolas, šiaip mums arčiau nežinomas, išleido savo lėšomis tik 1860 m. leidimą, bet nebuvo nei jo autorius, nei vertėjas. Matyti, visos šios *Karunkos* buvo verstos iš lenkų kalbos.

Panašiems tikslams tarnavo ir *Kalvarijos* su maldomis ir giesmėmis, giedamomis, vaikščiojant Žemaičių ir iš dalies ir Vilniaus Kalvarijos „stacijas". Seniausias *Kalwaryos arba Kialey Kryžiaus Karalaus Sopulu Jezusa Chrystusa* leidimas išlikusiame egzemplioriuje yra žinomas 1797 metų. Kadangi joje aprobata duota Vilniuje, tai galimas daiktas, kad ir knygutė pradžioje buvo skiriama Vilniaus vyskupijai. Iš akademinės spaustuvės užrašų tačiau galima nustatyti ir 1772 ir 1777 m. šios knygutės leidimus. XIX a., ligi spaudos uždraudimo, ši *Kalwarya* kartojama dar 1820, 1834, 1848 ir 1854 metais. Tačiau vyskupas Valančius ją dabar kiek perredagavo, ir 1855 m. pasirodė net trys nauji jos leidimai, o 1861 ir 1862 m. po du leidimus. Bet

spaudos draudimo laiku ji buvo kartojama nuolatos: žinome ne mažiau kaip 20 tokių jos leidimų.

Greta tos bendrosios *Kalvarijos* buvo ir kitų. Pvz., 1781 m. Vilniuje bazilijonų spaustuvėje buvo išspausdinta *Kalwaria arba Kieley Križiaus* specialiai vaikščioti stacijoms, įtaisytoms prie Tytuvėnų bernardinų bažnyčios. Nežinome nei vieno išlikusio tos knygutės egzemplioriaus; bet jos pilną antraštę ir aprobatą pakartojo vienas kontrafakcinis *Kalvarijos* leidimas.

1808 m. Skapiškio savininko Tyzenhauzo lėšomis dominikonas kunigas Laurynas Bortkevičius (gimęs 1750 m. ir miręs 1822 m.) įtaisė Skapiškio Kalvariją. Šiai Kalvarijai kunigas *Antanas Strazdas (Drazdauskis)* jau 1810 m. parašė, o kun. Bortkevičius išspausdino *Giesmes apey keturiolika Stacyu ... bažnicioy kunigu dominikonu Skapiszkios* (gal buvo ir 1808 m. leidimas, nes čia pažymėta „reimprimatur"). Šios giesmės, kaip ir to paties Strazdo *Hymnas apey szw. Jacku,* kuris buvo išleistas ir atskiru, savarankišku lapeliu, buvo pakartotos ir 1819 m., pavadinimu *Kiales Kriziaus Pona musu Jezusa Chrystusa arba Kalwarya ... prie bažnyczios ... Skapiszkios.* Kartu su lietuvišku tekstu buvo išleistas ir lenkiškas tiek maldų, tiek ir Strazdo giesmių vertimas, kurį atliko tas pats kun. Bortkevičius. Tuo būdu ir Strazdo Kalvarijos giesmės kartu su pagarsėjusiu „Pulkim ant kelių" pateko ne tik į tas Lietuvos bažnyčias, kuriose pamaldos buvo atliekamos dar lenkų kalba, bet ir į pačią Lenkiją. Gali būti, kad tą pačią *Kalvariją,* tik be lenkiško teksto, 1821 m. pakartojo kunigas Bernardas Rudzinskis, jei tai nebuvo koks savarankiškas kun. Rudzinskio darbas.

Pagaliau 1775 m. pasirodė *Nowena ir kita nobazenstwa Pas Sz. Antona.* Ligi šiol buvo žinomi tik defektuoti šios knygutės egzemplioriai, be antraštinio lapo, tačiau tikroji jos pasirodymo data nustatoma iš teksto, kuriame paminėta, kad nuo Kristaus gimimo jau praėjo 1775 metai. Šis leidimas, dvigubai naujai pridėtais priedais padidintas, buvo pakartotas 1850 m. ir pavadintas *Nowena szwęta Antona stebuklinga užtaritoje wysun wiernun.*

1776 jubiliejiniais metais buvo, matyti, išleistos net dvi lietuviškos jubiliejinės knygutės su atitinkamais pamokslais ir maldomis. Vieną jų težinome iš to, kad ji buvo paminėta Vilniaus laikraštyje

Gazeta litewska 1776 m. Nr. 22, kur rašoma, kad 1776 m. Akademijos spaustuvė išleido knygutę su tikromis informacijomis apie jubiliejų, pridėjusi maldas lietuvių kalba. Kadangi tokios knygutės nebuvo rasta nei vienoje bibliotekoje, tai visos bibliografijos (pradedant Jocheriu, paskiau Estrejcheris, Baltramaitis ir Vaclovas Biržiška) tik tokią informaciją teduoda. Iš jos atrodo, kad pati knygutė buvo išleista lenkiškai, tik su lietuvišku priedu. Galimas daiktas, kad ji buvo skiriama tiktai Vilniaus vyskupijai ir kad tai buvo viena iš tuo laiku išspausdintų Vilniuje lenkiškų knygučių — ar vyskupo Masalskio įsakymu išleista *Książka Jubileuszowa na dyecezyą Wilenską*, kurios antrą dalį sudaro jubiliejinės maldos lenkų ir lotynų kalbomis; tačiau žinomuose tos knygutės egzemplioriuose lietuviško teksto nėra, nors vyskupas Masalskis jubiliejaus proga išleistame aplinkraštyje ir nurodo, kad tos maldos turi būti skaitomos ir gimtąja kalba („językiem oyczystym"). Galėjo tai pagaliau būti ir Lietuvos dominikonų provincijos sekretoriaus kunigo Antano Malinovskio išleista *Nauka o jubileusza* su kokiu lietuvišku priedu, bet ir jo bibliografai nežino. Kita vertus, anoj *Gazeta litewska* informacijoje kalbama apie knygutę, išspausdintą akademinėje spaustuvėje; tačiau Malinowskio knygutė buvo išspausdinta bazilijonų spaustuvėje, o vyskupo Masalskio — pijorų. Taigi ši knygutė ligi šiol lieka dar nepaaiškėjusi.

Tačiau 1938 m. kunigui Veblaičiui pavyko surasti kitą, anksčiau nei bibliografams, nei bibliotekoms nežinomą, to paties jubiliejaus knygutę, išleistą vien tiktai žemaitiškai Žemaičių vyskupo Jono Dominiko Lopacinskio įsakymu. Kunigas Veblaitis, dirbdamas Kauno metropolijos archyve ir vartydamas įvairius senų metrikų primityviai įrištus tomus, viename įrišime pastebėjo kažkokių spaudinių liekanas. Šį įrišimą išardęs, įsitikino, kad jis visas sudarytas iš suklijuotų vienos lietuviškos knygutės atkarpų. Vėliau man sudėliojus atskirus supjaustytus lapelius, pavyko pilnai restauruoti vieną pilną ir du nepilnus egzempliorius šios anksčiau visai nežinomos knygutės: *Metay Szwęti arba Jubileuszas Didis nuog Szwęciausia Tiewa Piusa Sieszta Ant siesiu mienesiu pazwalitas ... Su Prideimu reykalingu Pamokslu, ir Małdu ... Metuose 1776 Dnia 29 czerwca.* Knygutė turi 72 puslapius ir buvo išspausdinta Vilniuje bazilijonų

spaustuvėje. Iš jos teksto nėra galima nustatyti, kas ją vertė ar originaliai parašė. Tiek tiktai aišku, kad tai yra ne anoji, išspausdinta akademinėje spaustuvėje, nes čia ir spaustuvė yra kita, ir visa knygutė, nes vienas jos priedas, kaip anoj, yra parašyta „žemaitiškai" (lietuviškai).

Po 50 metų, 1826 m., kada buvo paskelbtas naujas jubiliejus, Vilniuje, misionierių spaustuvėje, Žemaičių vyskupui Juozapui Arnulpui Giedraičiui pavedus, buvo išspausdinta knygutė *Metay szwenti aba Jubileuszas Didis.* Baigus spausdinti, bet dar rinkinio neišardžius (panašiai kaip tai atsitiko ir su Giedraičio *Naujo Įstatymo* vertimu), ji buvo atmušta antrą kartą taip, kad pirmieji 45 puslapiai buvo atmušti iš senojo rinkinio, o kita dalis buvo surinkta iš naujo. Tai atsitiko ar dėl to, kad spausdinta pradžioje per maža egzempliorių, kurių nebūtų ištekę visoms parapijoms, o gal ir pabijota pasaulietinės cenzūros priekabių, nes, pvz., būtina tokioms knygutėms „Malda už Ciecorių" buvo išspausdinta kiek sutrumpinta forma. Taigi antrame leidime ta pati „Malda už Ciecorių" papildyta ir pabaigoje pridėta giesmė „Atminimas metu szwiętu Giesmie Jubileuszo 1826." Ši giesmė buvo išleista ir atskiru keturių puslapių lapeliu. Knygutės antraštiniame lape jos autorius tiesiogiai nenurodytas, bet tariama, kad tai kunigo *Bonaventūros Gailevičiaus* (gimusio 1752 m. ir mirusio 1834 VIII 11/23) darbas. Jis savo pilnu parašu išspausdino tų pačių metų kun. Valmiko kantičkose „Giesmę Apey Metus Loskos", kurios tačiau tekstas skiriasi nuo anos giesmės, o 1828 m. išspausdino *Atmintinę Jubileuszo,* kur po prakalba padėjo savo slapyraidę *K. B. G.* Antraštiniame lape čia yra padėti 1827 m., bet ji pasirodė tiktai 1828 m., kadangi ir cenzūra, ir dvasinė aprobata yra duotos jau 1828 m.

1900 XII 25 popiežiui Leonui XIII paskelbus visuotinį jubiliejų, 1901 m., nežiūrint spaudos uždraudimo, buvo išleista ir slaptai Lietuvoje išplatinta visa eilė knygučių, jau nekalbant apie straipsnius, įdėtus *Tėvynės Sarge* ir kitur. Visos tos knygutės tebuvo paruoštos vienai Žemaičių vyskupijai, nes Vilniaus vyskupiją tuo laiku valdė lenkininkai, kurie ir tokiais metais neišleido nei vienos lietuviškos knygutės. Čia paminėtinos *Ant 1901 m. Didžiojo Jubiliejaus. Reikalingiausieji pamokymai, Atminimas Szvento Jubiliejaus Meto,*

Atminimas Didžio Jubiliejaus — visos spausdintos Mažojoje Lietuvoje, taip pat ir Čikagoje išspausdintas vertimas iš lenkų kalbos *Jubilejus arba Budai įgijimo jubileinių atlaidų*. Buvo net pamėginta tuo laiku ta proga aplenkti spaudos uždraudimą, ir vyskupo Mečislovo Paliulionio laiškas, skelbiąs jubiliejų, parašytas 1901 IV 30, buvo atlitografuotas Lietuvoje. Tačiau visa ta anksčiau aprašyta tikybinė literatūra buvo labiausiai susieta su pamaldomis, bažnytinėmis apeigomis, bet šiaip skaitymui netiko. Tik ir pati liaudis negreitai tiek paaugo, kad galėjo domėtis pačiu skaitymu. Ir čia pirmiausia didžiausią kliūtį sudarydavo liaudies neraštingumas. Gana plačiai jau nuo XVII a. ir ypač XVIII a. paplitusios Lietuvoje įvairios tikybinės mokyklos liaudžiai nebuvo prieinamos, o parapinės mokyklos pradėjo kurtis platesniu mastu tik į XVIII a. pabaigą; faktiškai nuo to laiko, kada Lietuvoje įsisteigė Edukacinė Komisija, t. y. po 1772 m. Tai matyti ir iš lietuviškųjų elementorių istorijos. Mažoji Lietuva tuo požiūriu buvo kaip ir pralenkusi Didžiąją, nes prie pirmosios ten išspausdintos lietuviškos knygos, 1547 m. Mažvydo katekizmo, buvo pridėtas ir elementorius, skiriamas vaikams. Bet jis ten ir liko beveik per 150 metų vienintelis (težinome dar tik vieną elementorių — 1708 m. *Skaitytines*) ir tik XIX a. pradėta ten spausdinti įvairūs „pybeliai". Didžioji Lietuva kad ir atsiliko nuo Mažosios beveik dviem šimtais metų, nes pirmoji vaikams abėcėlė, pridėta prie 1680 m. *Pradžios mokslo*, buvo sunaikinta kartu su pačia knyga, bet šioje srityje greitai išvarė labai rimtą vagą, žymiai pakėlusią bendrą krašto raštingumą.

Tiesa, lietuviškų elementorių istorija nelengvai yra nustatoma, nes nežiūrint jų gausybės tiek XVIII, tiek ypač XIX a., jie žymia dalimi sudaro didžiausias bibliografines retenybes, nes kol vaikai išmokdavo iš jų skaityti, tai ir iš viso elementoriaus dažnai nieko nebelikdavo; o bibliotekos jų nerinkdavo ir nesaugodavo, ir tik XIX a. paskutiniame ketvirtyje, atidavus į buvusią Vilniaus viešąją biblioteką Vilniaus rusų cenzūros cenzūrinius egzempliorius, ten susidarė gana graži lietuviškųjų elementorių kolekcija, bet vien tiktai iš XIX a. antrosios pusės, kada po 1831 m. sukilimo lenkiškasis Vilniaus universiteto cenzūros komitetas buvo pakeistas rusų valdininkų komitetu. Tačiau daugelio XVIII a. elementorių leidimų visai

nežinome, nors ir turime apie juos netiesioginių nurodymų jau ne kartą mūsų minėtose Vilniaus akademinės spaustuvės užrašų knygose. Kiek pavyko nustatyti, pirmieji Didžiosios Lietuvos lietuviams skiriami elementoriai turėjo visai kitą paskirtį nei vėlesnieji: jie buvo skiriami ne tam, kad vaikai pramoktų lietuviškai, bet tam, kad lietuviškai temokantieji vaikai pramoktų lenkiškai, nes tai buvo *Mokslas skaytinu raszto Lękiszko.* Bene seniausias jo leidimas pasirodė 1759 m. (o gal ir apie 1750 m.) ir toks jis buvo pakartotas dar 1763 ir 1766 m. Bet Akademijos spaustuvei po 1772 m. perėjus Edukacinės Komisijos žinion, berods, toks elementorius daugiau jau nebekartojamas, ir jau 1775 m. turime bene pirmą leidimą *Mokslo skaytinu raszto lietuviszko.*

Nėr žinios, kas jį paruošė, bet ir nesunku buvo jį tiesiog išversti iš lenkų originalo, neišskiriant ir elementoriaus pabaigoje visados spausdinamo „Kaledaiczio" — savotiškos panegirikos rykštei. Jam tik pasirodžius, daugelis ėmė jo reikalauti į provinciją, ir spaustuvei teko tiktai jį nuolatos kartoti: vien tiktai iš XVIII a. žinom jo 14 leidimų; bet jų galėjo būti ir daugiau. O XIX a. jis be kokių pakeitimų buvo dar dažniau spausdinamas ir ligi 1864 m. jo pasirodė net 48 leidimai; taigi iš viso nuo 1775 ligi 1864 m. jo buvo išspausdinta ne mažiau kaip 62 leidimai, tai maždaug po vieną leidimą kas pusantrų metų. XIX a. buvo ir tokių metų (pvz., 1853 ar 1864 m.), kada per vienerius metus jo išspausdinta net keturi leidimai. Ypatingai dažnai šis *Mokslas* buvo spausdinamas 1851—1864 m. (29 leidimai, t. y. po du leidimus per metus), t. y. tuo laiku, kada vyskupas M. Valančius, nuo 1850 m. paėmęs Žemaičių vyskupystę, atkreipė ypatingą dėmesį į steigimą ir plėtimą parapijos mokyklų, kurioms šis elementorius ir ėjo pagrindiniu vadovėliu, juo labiau kad jo didesnę dalį sudarydavo katekizmas. XIX a. šį elementorių spausdino įvairios Vilniaus spaustuvės (vienas leidimas buvo ir Kaune išspausdintas), savo tarpe konkuruodamos, nes tų elementorių pardavinėjimas duodavęs joms gražaus pelno. Prie jo mūsų žmonės taip buvo pripratę, kad XIX a. jo negalėjo nukonkuruoti daug geresni ir gražiau išleisti elementoriai: nei K. Zabičio 1824 m. *Naujas mokslas skaytima* su daugeliu iliustracijų, išraižytų kažkokio Bikso (gal Bykšo?), kurias mūsų meno istorikai laiko išraižytomis

kunigo S. Čerskio raižykloje Salantuose, bet kadangi 1823 m., kada tie raižiniai buvo pagaminti, kunigas Čerskis dar nebuvo Salantų klebonu ir dar ten neturėjo savo raižyklos, tai jos greičiausia buvo pagamintos Vilniuje. Šį Zabičio elementorių D. Poška buvo manęs net lenkiškai išversti ir paskelbti, tardamas, kad tokio gero elementoriaus ir lenkai dar nebuvo turėję, o M. Akelaitis buvo manęs išleisti jo naują leidimą, bet iš tų sumanymų nieko neišėjo. Kitą originalų elementorių, *Abecielą*, išleido 1842 m. Simanas Daukantas, bet nors jis vėliau ir ruošėsi pats jo antrą leidimą paskelbti, tačiau nepaskelbė, ir jo elementorius pasisekimo neturėjo, daugiausia dėl įdėtų jo pabaigoje nepadorių patarlių, aiškiai ne vaikams skiriamų. Lygiai taip pat *Mokslo skaytimo* negalėjo nukonkuruoti ir 1838 m. išleistas ir Simanui Stanevičiui priskiriamas žemaitiškas jo perdirbinys; nei specialiai Užnemunei 1833 m. M. Marcinsko-Martynaičio išleista *Gramatyka polska dla litwinow* (atitikusi aną *Mokslą skaytima raszto lękiszko*), kurios antrasis leidimas buvo išleistas 1861 m. jo broliavaikio kunigo Antano Marcinsko; nei jau anksčiau minėtas to paties M. Marcinsko parašytas, bet per neapsižiūrėjimą išleistas ne jo, bet kun. J. Dydynskio vardu 1852 m. *Mokslas lietuwiszko skajtimo;* nei kun. K. Aleknavičiaus 1846 m. *Elementorius* ar kun. J. Lechavičiaus 1848 m. *Naujas mokslas skaitima raszta žemajtyszka;* taip pat kaip ir kun. M. Brundzos 1859 m. *Lementorius lietuwiszkas*, M. Akelaičio 1860 m. *Lementorius*, kun. A. Juškos 1863 m. *Abecela* ir 1864 m. kun. V. Juzumo *Naujas žiamajtiszkas elementorius.* Bet kada, spaudą uždraudus, Vilniaus spaustuvininkai negalėjo jau savo spausdinamo *Mokslo* žmonėms brukti, nes ir patys nedrįso jo slaptai spausdinti, tai jis jau daugiau nebekartojamas, ir jį pakeitė Prūsuose spausdinti pradžioje tie patys Akelaičio, Juzumo (apie 20 leidimų), M. Brundzos (apie 15 leidimų, kuriuos kiek pertaisė L. S. — Lukas Staugaitis ar L. Straševičius), o paskiau dar naujieji Aišbės — A. Kriščiukaičio (3 leidimai) ir kitų. O spaudą leidus ir vėliau, ligi pat nepriklausomybės pabaigos, jie sudarydavo mėgiamiausią, bet ir pelningiausią mūsų jaunųjų pedagogų darbą. Turėjome ir tokių elementorių, kurių buvo išspausdinta ligi 150 000 egz.

Elementoriai buvo tas pagrindas, ant kurio dar XVIII a. išaugo mūsų liaudies raštingumas. Daugelį žmonių jau nebepatenkino vien

toji anksčiau aptarta tikybinė literatūra, ir pareikalauta jau ir šiokių ar tokių skaitymų. Bet, deja, tuo laiku stigome gabių tikybinės literatūros rašytojų, kurie būtų sugebėję ką nors originaliai sukurti, ir apskritai buvo maža tokių, kurie lietuviškai rašė. Dėl to tokių raštų teturėjome labai maža, ir tai vien tiktai XVIII a., o ir tie tiek kalbos požiūriu, tiek iš dalies ir turiniu smarkiai šlubavo, nors jų dauguma buvo vien vertimai iš lenkų kalbos.

Seniausiuoju tos rūšies darbu S. Baltramaitis, pasirėmęs dr. J. Spudulio informacija, laiko mums iš pavardės nepaaiškėjusio jėzuito K. J. K. vertimą garsaus Tomo a Kempis rašto *Ape sekima Christaus*, kurio pirmasis leidimas esą pasirodęs Vilniuje 1722 m. Bet čia turime aiškią Baltramaičio — Spudulio klaidą: toks leidimas tepasirodė 1772 m., o 1722 m. leidimas atsirado tik tuo būdu, kad Spudulio neaiškiai užrašytą septyniukę Baltramaitis palaikė dvejuke. Ši knyga, kuriai skaityti vis dėlto reikia ir tam tikro išsilavinimo, lietuviuose turėjo pasisekimą; tik anas 1772 m. leidimas jau nebuvo antrą kartą išspausdintas, bet 1828 m. ją iš naujo išvertė kun. Antanas Savickis (gim. a. 1782 m. ir miręs 1836 V 11), paskiau 1852 m. vysk. M. Valančius (jo vertimą 1925 m. perredagavo kun. M. Vaitkus), o naujausiai jau mūsų metu išvertė iš prancūzų kalbos O. Labanauskaitė (anie visi vertimai buvo daromi iš lenkiškų vertimų). Bet 1830 m. pasirodė ir savarankiškas šios knygos vertimas ir Tilžėje, atliktas bene tik sektanto Mertikaičio.

1750 m., Žemaičių Kalvarijos atnaujinimo proga, Kalvarijos dominikonai išleido nežinomo mums vertėjo iš lenkų kalbos verstą *Pedeli miros Saldziausi medi Kriziaus Jezusa* (iš lenkų *Snopek myrrowy*, taip pat ne originalo, bet vertimo), kurio pabaigoje įdėjo ir vienuolika lietuviškų giesmių, daugiausia žinomų jau mums Gabrieliaus Šimkevičiaus kalėdinių giesmių, kurios čia bene pirmą kartą buvo išspausdintos. Pagaliau 1753 m. kun. *Mykolas Alšauskis (Olševskis)* (gimęs apie 1712 m. ir miręs apie 1779 m.) išleido savo originaliai parašytą ir išleistą atskirai lenkų ir lietuvių kalbomis *Bromą atwerą ing Wiecznastį, Par Atminimą paskutiniu dayktu*. Nors dėl turinio jau ir XVIII a., ir vėliau jai buvo keliami labai rimti priekaištai, o jos lietuviškoji kalba buvo tik paprastas lietuviškai lenkiškas žargonas, bet žmonių ji buvo labai noriai skaitoma, ir dėl to tekdavo

nuolatos ją iš naujo leisti. Pirmieji jos keturi leidimai (1753, 1759, 1764 ir 1766 m.) nebuvo visai nei taisomi, nei keičiami, bet nuo 1777 m. leidimo jos tekstas buvo, greičiausia paties autoriaus, žymiai sutrumpintas. Tokių kaip 1777 m. žinom ne mažiau kaip 14 leidimų, kurių septyni pasirodė dar XVIII a., o kiti XIX a. 1864 m. leidėjams įteikus projektuojamą naują leidimą vyskupo M. Valančiaus aprobatai, jis ją dėl daugybės tikybinių nesąmonių ir „pasakų" atsisakė aprobuoti, bet atsižvelgdamas į jos populiarumą, pasiryžo pats ją perredaguoti ir „išvalyti", ir tą darbą apie 1873 m. buvo atlikęs, tačiau neišspausdino. Tos *Bromos* egzempliorių buvo žmonėse labai daug išlikusių, nors jų dauguma dėl nuolatinio skaitymo neturėjo antraštinio lapo; bet leidimo metai yra lengvai nustatomi iš teksto, kurio vienoje vietoje statomas klausimas, kiek suėjo metų nuo Kristaus gimimo, ir čia pat nurodomi metai, kurie atitikdavo leidimo metus; ir jie paprastai buvo keičiami kiekviename leidime, nors ir yra keletas tokių leidimų, kur dėl spaustuvės neapsižiūrėjimo ir naujame, vėlesniame leidime buvo palikti senojo leidimo metai.

Panašiai kaip ir *Bromos* metai, iš teksto nustatomi ir *Ziwato Pona Musu Jezusa Christusa* leidimo 1775 m. Ir šis *Naujojo Testamento* istorijos atpasakojimas, skiriamas ne tik suaugusiems, bet iš dalies ir vaikų parapinėms mokykloms, buvo gana populiarus ir susilaukė keleto net skirtingų leidimų. 1775 m. nėra žinomas nei vienas pilnas, su antraštiniu lapu, egzempliorius, nors Lietuvių mokslų draugijos biblioteka išoriškai turi kaip ir visai sveiką egzempliorių, bet jame antraštinis lapas yra iš naujo K. Šimonio pagamintas, nukopijavus jį iš antrojo šio *Ziwato* leidimo, pasirodžiusio 1818 m. Panašios antraštės, kaip šis *Ziwatas,* bet daug platesnio ir skirtingo teksto, yra *Ziwatas,* kuris esąs „apraszitas" šv. Bonaventūros. Paprastai bibliografijos, kalbėdamos apie šį Bonaventūros *Ziwatą,* jo pirmuoju lietuvišku leidimu laiko 1753 m. Vilniuje išspausdintą. Tačiau bibliotekose tokio leidimo nebuvo išlikusio, ir jis bibliografų buvo sukomponuotas iš to, kad 1759 m. leidimas antraštiniame lape nurodo ir 1753 m. leidimą, tačiau greičiausia ne lietuvišką, bet lenkišką, iš kurio šis *Ziwatas* buvo nežinomo mums vertėjo lietuviškai išverstas. Tikrai yra žinomas 1759 m. leidimas, spėjamas 1779 m., paskui

1787 ir 1808 m. Iš jų visų mums yra įdomiausias 1787 m. leidimas, nes tai yra vienintelė lietuviškoji knyga, išspausdinta bazilijonų spaustuvėje Supraslyje, t. y. kad ir Lietuvoje, bet ne lietuvių etnografiniame plote. Kaip sakėme, to *Ziwato* vertėjas nėra mums žinomas, bet 1759 m. leidime yra nurodytas jo leidėjas Motiejus Juozapas Daubaras (Dowbor), o 1787 m. leidime Juozapas Ragauskas. Bet, matyti, juodu abu tik apmokėjo spausdinimo išlaidas, bet su vertimu neturėjo nieko bendra.

1853 m. pasirodė ir trečioji knyga beveik tokia pat antrašte. Tačiau tai nebuvo nei vienos anų dviejų pakartojimas, bet originaliai M. Valančiaus parašytas darbas, jo skiriamas specialiai parapijų mokyklų vadovėliu. Valančius savo užrašuose rašo, kad jis tą leidimą dovanojęs spaustuvininkui žydui Dvorčiui, kuris esą išspausdinęs net 45 000 egzempliorių, nors atrodo, kad šis skaičius yra žymiai perdėtas. 1859 m. buvo išleistas ir latviškas šio Valančiaus *Žiwato* vertimas, skiriamas Kuršo katalikams, kurie priklausė Žemaičių vyskupijai ir buvo to paties Valančiaus valdomi.

Buvo dar viena jau XVIII a. pasirodžiusi plačiai liaudies skaitoma knyga, tai *Prawadnikas ing Tiewiszki Dangaus Amžina, arba Skutecznas Spasabas Ratawoima mirsztancziu žmoniu*. Tos lenkiškai lietuvišku žargonu parašytos storokos knygos yra žinomas 1802 m. leidimas, bet kadangi jame pažymėta „reimprimatur", tai, be abejo, buvęs ir senesnis leidimas, dar XVIII a. Nors niekur nebuvo mūsų laikais išlikusio nei vieno pilno, su antraštiniu lapu egzemplioriaus, tačiau iš vienos bylos spaudos draudimo laikais paaiškėjo, kad per kratą pas vieną knygnešį rusų žandarai atėmė 1776 metų *Prawadniką*. Tai greičiausia pirmasis leidimas tais metais ir pasirodė. L. U. biblioteka turėjo defektuotą *Prawadniko* leidimą, be abejo, senesnį kaip 1802 metų leidimą; tai gal ir bus anas 1776 m. 1802 m. leidimo antraštėje pažymėta, kad jis „Aprasitas par storoni kuniga K. K. D. J. P. L.", o 1835 m. leidime nurodyta, kad jis parašytas kunigo Jono Lechavičiaus. Tik kadangi tuo laiku gyvenęs kunigas J. Lechavičius buvo per jaunas, kad galėtų išleisti 1802 m., o juo labiau 1776 m. leidimą, tai greičiausia šią knygą paruošė jo dėdė irgi kunigas Jonas Lechavičius, o broliavaikis parūpino 1835 m. leidimą. Yra žinoma dar keli *Prawadniko* leidimai: 1812, 1817, 1849 m.

Tuo būdu, jei sutrauksime į vieną krūvą visas tas tikybinio turinio knygutes, kurios ligi XVIII a. pabaigai buvo mūsų liaudžiai pateikiamos skaityti, tai gausime labai kuklų vaizdą. Tačiau tą literatūros trūkumą atstodavo gausūs lietuviški pamokslai, kurie nuo XVIII a. buvo skaitomi daugelyje bažnyčių, ypač Žemaičių vyskupijoje; Vilniaus vyskupija jau daug kur juos pakeisdavo lenkiškaisiais. Nors tie pamokslai ir nebuvo spausdinami, bet vienas kitas gabesnysis pamokslininkas juos surašydavo į sąsiuvinį, ir jie prireikus buvo skolinami artimesniems ir tolimesniems kaimynams kunigams ar buvo iš rašto kartojami įvairių to paties vienuolyno vienuolių, kurie pamokslininkaudami keliavo iš vienos parapijos į kitą. Ir tuo būdu ne kartą to paties turinio pamokslą išklausydavo daug didesnis skaičius žmonių, negu jį būtų paskaitę jį išspausdinus. Iš visų pamokslų, XVIII a. sakytų, buvo išspausdintas tiktai vienas kunigo Mykolo Karpavičiaus (gimusio 1744 IX 20 ir mirusio 1805 XI 5) *Kozonis unt gaylinga atprowijma pagraba už tus Abywatelius, kuryje dyino pasykielima musu žiames Wylniuw, tapogi yr gindamy neprietelus sawa živata atwoznia už walnasty yr sawa žiamy pabengi.* Tai buvo politinis pamokslas, pasakytas 1794 m. sukilimui prasidėjus ir laikinajai Lietuvos sukilimo vyriausybei įsakius, išspausdintas 1794 m. atskirai lenkiškai ir lietuviškai. Kadangi lietuviškas tekstas nepavadintas vertimu, tai visai galimas daiktas, kad abudu tekstus savarankiškai parašė tas pats kun. Karpavičius, nes jis gerai ir lietuviškai mokėjo; jis, tarp kito ko, dėl to, po trečiojo padalijimo Užnemunei atitekus Prūsijai, buvo paskirtas pirmuoju naujai įkurtos Vygrių (vėliau Seinų) vyskupijos vyskupu. Panašaus politinio spausdinto pamokslo susilaukėm tiktai po 70 metų, kada 1863 m. sukilimo metu Paryžiuje buvo išspausdintas jau anksčiau minėtas pamokslas kunigo Aleksandro Vytarto; pamokslo pabaigoje pažymėta: „Rasziau abaze Lenku po Czekiszkejs 1863 m. Morciaus menesis 10 d."

Bet jau išliko daugybė lietuviškų pamokslų rankraščių, kurių kiti duoda ir gražią medžiagą tiek kalbininkams, tiek tautosakininkams ar kultūros ir tikybos istorikams. Iš tokių pamokslų rinkinių seniausias mums žinomas yra jau anksčiau minėtas sąsiuvinis 28 lietuviškų kun. Gabrieliaus Šimkevičiaus pamokslų, sakytų XVII a. pa-

baigoje ir XVIII a. pradžioje šv. Jono bažnyčioje Vilniuje, taip pat ir 1725—1729 m. 25 pamokslai Grūšlaukio klebono kun. Stepono Sabalio (Sabalovičiaus) (gimusio 1686 m. ir mirusio po 1730 m.). Visi kiti ligi šiol surasti pamokslų rinkiniai yra XVIII a. pabaigos. Tai net keli didžiuliai tomai pamokslų Troškūnų konventų klierikų 1782—1799 metų, jų tarpe yra keliolika lietuviškų, pasakytų devynių klierikų (Švegždžio-Švegždovičiaus, Tumo-Tumavičiaus ir kitų); Troškūnų klebono pranciškono Kiprijono Lukauskio 1795 m. *Duona dwasiszka* ir 1797 m. *Pamokslas Ape Pawinascius Giwenimo Krikszczioniszka;* didelis rinkinys 75 žemaitiškų pamokslų, sakytų 1792—1793 m. Kretingos pranciškonų (R. Šimkevičiaus, Monkevičiaus ir kt.); taip pat rinkinys 60 lietuviškų ir 37 lenkiškų pamokslų, 1792—1795 m. sakytų Dotnuvos bernardinų (daugiausia D. Dambrauskio, bet ir to paties R. Šimkevičiaus), ir kt. Įdomus yra rinkinys katekizminių 1794 m. pamokslų bene sufragano Jurgio Lopacinskio, o gal ir Simano Daukanto globėjo, Truikinų altaristos kunigo Simano Lopacinskio (mirusio 1814 XII 24), kurio būdingą nusistatymą prieš lietuviškas pasaulietines dainas jau buvome anksčiau paminėję. Nėra abejonės, kad tokios rūšies XVIII a. pamokslų rinkinių buvo ir daugiau, tik kiti jų vėliau nebuvo branginami ir dėl to į bibliotekas nepatekdavo. Visų tų pamokslų reikšmė buvo labai didelė, nes jie atstodavo, kaip jau buvo sakyta, trūkumą atitinkamos literatūros skaityti, o be to, eidami iš vieno kunigo ar vienuolio rankų į kito, jie leido skaityti neblogus pamokslus ir tiems, kurie patys nebūtų sugebėję jų parašyti, juo labiau kad XVIII a. ir kunigų, ir pamokslininkų paruošimas daugiausia vienuolynų seminarijėlėse nebuvo labai rimtas. Kada tuo požiūriu XIX a. padėtis žymiai pagerėjo, tai jau dauguma kunigų galėjo patys paruošti savarankiškus pamokslus, nors vėliau kun. Rapolas Jasikevičius (1801—1879 m.) išleido savo *Pamokslus pagal Ewangelios Szwentos* trimis dalimis, išspausdintomis 1855, 1856 ir 1859 m., kurie davė geros medžiagos pamokslininkams. O kada po 1863 m. sukilimo rusų valdžia uždraudė kunigams sakyti savarankiškus pamokslus ir leido naudotis tik spausdintais ir valdžios aprobuotais tekstais, tai Jasikevičiaus pamokslai pradžioje, net nežiūrint spaudos draudimo, buvo pripažinti vieninteliu leidiniu, kuriuo kunigai galėjo naudotis, kol nebus

išversti valdžios pripažinti Bialobrzeskio ir Filipeckio pamokslai. Šiuos pamokslus, rusų valdžios reikalavimu ir vyskupo Valančiaus pavedimu, 1865—1867 m. buvo išvertę Jer. Račkauskis, K. Kasakauskis, J. Dovydaitis (atliko darbo dalį dar prieš savo ištrėmimą į Sibirą), R. Stakėnas, O. Praniauskis ir A. Beresnevičius (A. Baranauskas atsisakė šiame darbe dalyvauti). Bet kada 1869—1870 m. Vilniaus mokslų apygarda buvo juos keturiais tomais išleidusi ir išspausdinusi rusų raidėmis, tai vyskupas Valančius visą leidinį sukrovė Kauno katedros pastogėje ir ten per keliasdešimt metų jis beveik visas supuvo, kaip ir kitos maskolių raidėmis išspausdintos lietuviškos knygos. Bet iš tų senesniųjų, savarankiškų pamokslų išriedėjo ir daugumas tų populiarių tikybinių knygučių, kurių buvo ypatingai gausu XIX a. ligi spaudos uždraudimo.

VI. LIAUDŽIAI SKIRIAMOS KNYGOS MAŽOJOJE LIETUVOJE

Visi tie gerai paruošti ir organizuoti Mažosios Lietuvos kunigų darbai, rašant naujuosius giesmynus, *Biblijos* vertimą ar lietuvių kalbos gramatikas, į darbo sūkurį įtraukę apie pusantro šimto geriau ar blogiau lietuviškai mokančių Mažosios Lietuvos kunigų, iš esmės buvo skiriami tiems patiems kunigams vartoti bažnyčiose. Liaudis dar ilgai liko neraštinga, ir tai ne tik XVI ir XVII amžiais, bet ir XVIII, nors kaip tik tuo laiku ten jau buvo sukurtas gana platus mokyklų tinklas. Buvo tų mokyklų ir anksčiau, bet jos daugiausia buvo skiriamos gerokai jau apvokietėjusiems ar tiesiog iš vakarinių vokiečių kraštų atvykusiems kolonistams miestiečiams, bet ne lietuviškajam kaimui. Dėl to net ir tokia literatūra, kaip maldaknygės ar katekizmai, kurie Didžiojoje Lietuvoje buvo kaip tik labiausiai skiriami skaityti liaudžiai, Mažojoje Lietuvoje dar ilgai nepatekdavo į liaudies rankas, bet greta giesmynų ir *Biblijos* likdavo vien tiktai priemonė liaudžiai tikybiškai auklėti, tarpininkaujant patiems kunigams, juo labiau kad ir kitokia negu katalikų pamaldų tvarka nereikalavo savarankiško maldų skaitymo, bet tiktai sekimo to, kas buvo skaitoma prie altoriaus. Dėl to, tarp ko kita, ir lietuviškųjų maldaknygių istorija Mažojoje Lietuvoje atrodo daug kukliau negu Didžiojoje.

Kaip jau žinome, Martyno Mažvydo 1566 ir 1570 m. giesmynų įvairiose vietose tarp giesmių yra išmėtyta apie dvidešimt maldų. Be to, keletas maldų yra įdėta į Mažvydo *Paraphrasį permanitiną Poteraus maldą*, kurią B. Vilentas išspausdino 1574 m. (ar 1572 m.) ir pakartojo J. Bretkūnas 1589 m. Bet toji nedidelė keturiolikos puslapių knygutė negali būti laikoma kokia savarankiška maldaknyge,

nes iš viso teapima maldas, išplaukiančias iš poterių kalbėjimo. Todėl pirmąja Mažosios Lietuvos ir apskritai lietuviška maldaknyge tenka laikyti J. Bretkūno 1589 m. *Kollectas arba Paspalitas Maldas.* Nors ir ji atrodo labai kukliai, nes teturi iš viso 32 puslapius, taigi negalėjo apimti net visų Mažvydo giesmynų maldų, bet vis dėlto ji ilgai buvo vienintelė, ir ja turėjo verstis visi Mažosios Lietuvos kunigai beveik šimtą metų, ligi 1666 metų, nes jų 1612 m. nepakartojo ir kartu su Bretkūno giesmynu Lozorius Zengštakas.

Danielis Kleinas, 1666 m. paruošęs naują giesmyno leidimą, kartu priedu prie jo, bet savarankiška antrašte ir puslapių sužymėjimu, paskelbė ir *Naujas labay priwalingas ir Duszioms naudingas Maldų Knygeles,* į kurias sutraukė savo perredaguotas maldas iš Mažvydo giesmynų ir Bretkūno *Kollectų,* bet kartu įtraukė ir daug savo savarankiškai parašytų ar iš vokiečių kalbos išverstų maldų. Šios *Maldų Knygelės* buvo penkis kartus didesnės už Bretkūno *Kollectas,* nes turėjo apie pusantro šimto puslapių. Tą maldaknygę Kleinas skyrė „ypaczey Bažnyczioms ir nobažniems Naminįkams ir ukinįkams szoje musu Prūsų Lietuwoje", taigi turėjo galvoje jau ne vien kunigus, bet ir platesniąją liaudį. Atrodo, kad tie Kleino bendradarbiai, kurie jo giesmynui davė daug savo parašytų giesmių, nedalyvavo sudarant maldaknygę, ir ji visa gali būti laikoma vieno Kleino darbu.

Ši maldaknygė virto oficialine, visoms Mažosios Lietuvos protestantų bažnyčioms privaloma maldų knyga ir daugiau kaip pustrečio šimto metų, ligi mūsų laikų, buvo kartojama savarankišku kiekvieno oficialaus giesmyno leidimo priedu. Tik kažkokiais nepaaiškėjusiais sumetimais nuo 1705 m., nors ji buvo spausdinama kartu su giesmynu jo pabaigoje, gaudavo antraštinį lapą, kuriame buvo nurodoma vieneriais metais ankstybesnė data. Tačiau ši ypatybė kartais ir palengvina nustatymą giesmyno datos, gavus defektuotą egzempliorių, be antraštinio lapo, bet su pilna *Maldų Knygelių* antrašte.

Dėl šio savo oficialinio pobūdžio ji faktiškai ir neturėjo Mažojoje Lietuvoje rimtų konkurentų, nors kartais ir buvo bandoma paruošti maldaknygę jai pavaduoti. XVIII a. pabaigoje Milkėms ruošiant mums jau gerai žinomą naują giesmyną, jų įprašytas Gilijos klebo-

nas *Kristijonas Mykolas Piečys* (Pötsch) apie 1782 m. buvo sudaręs ir specialinę maldaknygę mokyklas lankantiems vaikams kas dieną vartoti, bet Milkėms savo giesmyno tuo laiku nesugebėjus išspausdinti, ir ji liko rankraščiu ir tebuvo surasta ir aprašyta tiktai po šimto metų, kada, Tilžės klebonijai degant, gaisro gesintojai užtiko ten nemaža įvairių senų raštų.

Ir XIX a. naujų maldaknygių tikra to žodžio prasme čia neruošiama, tik kartas nuo karto leidžiamos įvairios, iš vokiečių kalbos verstos „maldos", kurios atstodavo kitiems sekmadieninius skaitymus, nors ir be jų tų skaitymų XIX a. turėta jau apsčiai. Tačiau ir Kleino *Maldų Knygelės* iš dalies nustojo savo oficialinio pobūdžio nuo to laiko, kada pagrindinės, per pamaldas protestantų kunigų skaitomos maldos, jau nuo XVI a. įtrauktos į vokiškas „agendas", buvo kartu su visa agenda išverstos į lietuvių kalbą. Šių protestantiškųjų agendų apimtis, kiek tai liečia lietuviškąjį tekstą, buvo daug platesnė už katalikų agendas, vėlesniuosius ritualus (*Rituale sacramentorum*). *Ritualuose*, greta kitų kalbų, lietuviškai buvo surašomos tiktai krikšto ir jungtuvių apeigų formulės, o visos apeiginės maldos prie mirštančiųjų net ligi XIX a. pabaigos buvo rašomos tiktai lenkų kalba, matyti, tų ritualų redaktoriams tariant, kad danguje tiktai lenkiškai kalbama. Mažojoje Lietuvoje pirmos nepilnos agendos ištraukos buvo lietuviškai paskelbtos 1547 m. Mažvydo katekizme ir 1559 m. *Formoje Chrikstima*, bet visas agendos tekstas buvo pirmą kartą lietuviškai paskelbtas tiktai 1730 m., pavadinimu *Dawadnas Pamokinimas kaipo wissi Lietuwoje ... Kunnigai ... tur elgtis noredami szwentą Klebonu Uredą wiernay iszpilditi*. Šį vertimą, J. J. Kvanto pavestas, atliko mums jau gerai žinomas 1732 m. giesmyno ir 1735 m. *Biblijos* redaktorius Jonas Berentas. 1775 m. Gotfridas Ostermejeris iš naujo vertimą perredagavo ir išspausdino, kiek kitaip pavadinęs: *Agenda tattai esti suraszimas Pagraudinnimu ir Maldu Lietuwos Bažnycziose skaitomu*. Tokiu pat vardu jos buvo pakartotos dar ir 1825 ir 1830 m., tik jau žymiai perkoregavus kalbą. Kadangi po 1830 m. agendos prakalbą kitų dvasininkų tarpe pasirašė ir Liudas Rėza, tai greičiausia jis ir ištaisė agendos vertimo kalbą.

Dar viena bažnytinio Mažosios Lietuvos gyvenimo sritis, į kurią Prūsijos valdžia kreipė ypatingą dėmesį, buvo jau ne vaikų, bet

suaugusių katekizavimas, paruošimas atitinkamo liaudžiai skiriamo, bet ilgai tik bažnyčiose vartojamo katekizmo, XVIII a. patekusio ir į mokyklas. 1547 m. Mažvydo išleistasis katekizmas buvo pakeistas pilno Liuterio enchiridiono vertimo, kurį atliko Vilentas ir išspausdino 1575 ir 1579 m. Nuo to laiko per visą šimtmetį naujų katekizmų lietuvių kalba neleidžiama. Tačiau kadangi ilgainiui Vilento katekizmo egzempliorių jau nebeliko apyvartoje ir tik Karaliaučiaus bibliotekose buvo išsaugoti jo keli egzemplioriai, tai kiti kunigai ar mokytojai, studijuodami dar Karaliaučiaus universitete, patys pasigamindavo iš tų bibliotekinių egzempliorių atitinkamas ištraukas ar santraukas ir paskiau, paskirti į parapijas, tais rankraščiais ir naudodavosi. Vieną tokį lietuviško — vokiško katekizmo rankraštį Karaliaučiaus valstybiniame archyve surado J. Gerulis, o paskiau *Archivum Philologicum* aštuntame tome aprašė E. Mikalauskaitė. Šį rankraštį jie priskiria XVI a. pabaigai ar XVII a. pradžiai. Iš rankraščio pradžioje įrašyto paaukojimo matyti, kad jis buvo skiriamas kažin kokiai kunigaikštaitei, kuriai tą rankraštį, visą atsirėmusį Vilento enchiridiono vertimu, surašė mums dar nepaaiškėjęs tos kunigaikštaitės mokytojas. Greičiausia tokių rankraštinių katekizmų buvo beveik kiekvienoje parapijoje, tik, jų savininkams mirus, niekas jų nesaugojo.

1670 m. Prūsijos valdžios įsakymu buvo išleistas naujas katekizmas net keturiomis kalbomis: vokiškai, lenkiškai, lietuviškai ir lotyniškai. Pirmą to katekizmo leidimą savo knygoje *Der preussische Litauer* 1690 (1744) m. mini T. Lepneris, kartu pabrėždamas, kad jo vertėjas į lietuvių kalbą nėra žinomas. Nei vienoje bibliotekoje neišliko nei vieno jo egzemplioriaus; tačiau K. Estrejcheris lenkų bibliografijoje teigia, kad pats katekizmas buvęs išspausdintas tik vokiškai, lietuviškai ir lotyniškai, o jo lenkiškasis vertimas esą buvęs išleistas atskira knygute. Kadangi žinomas to katekizmo 1709 m. leidimas yra pavadintas ketvirtu, tai tarp 1670 ir 1709 m. turėjo būti dar du leidimai maždaug apie 1686 m. ir apie 1700 m. Be to, Vilniaus universiteto biblioteka turi to katekizmo egzempliorių, kurį maždaug prieš 120 metų buvo dovanojęs senojo universiteto bibliotekai Leonas Rogalskis — tas pats, kuris 1828 m. buvo paskelbęs savo papildytą ir į lenkų kalbą išverstą Koeppeno darbą apie lietu-

vių literatūrą. Šis egzempliorius neturi antraštinio lapo, bet jo antraštė yra įrašyta, matyti, paties Rogalskio. Katekizmas čia pavadintas taip pat ketvirtuoju ir priskiriamas 1720 metams. Bet čia greičiausia Rogalskis, šią antraštę nurašydamas iš kokio savo matyto ar kur literatūroje aprašyto egzemplioriaus, apsiriko: jei čia tikrai turime ketvirtą leidimą, tai jis buvo išspausdintas 1709 m., o jei jis tikrai buvo išspausdintas 1720 m., tai čia turime ne ketvirtą, bet penktą leidimą. Tačiau leidimų, paskelbtų po 1720 m., greičiausia jau visai nebuvo, nes kaip tik tuo laiku Mažojoje Lietuvoje buvo labai plačiu mastu pravesta katekizmo reforma, ir jis buvo jau 1719 m. paruoštas ir 1722 m. išspausdintas. Ligi šiol nepaaiškėjo, kas išvertė aną 1670 m. katekizmą; bet tai, be abejo, buvo vienas Kleino giesmyno ir gramatikų bendradarbių.

XVII a. pabaigoje buvo paruošti keli darbai, kurie iš dalies galėjo atstoti katekizmą, ypač tiems, kurie ir patys jau mokėjo skaityti: tai prieinamai atpasakoti katekizmų klausimai, vadinami katechetiniais klausimais. Savo 1690 m. parašytame darbe T. Lepneris gana plačiai aprašo tokį Motiejaus Pretorijaus darbą, kuris esą tik laukiąs, bet nesurandąs leidėjo. Kadangi Motiejus Pretorijus jau 1684 m. perėjo Olyvos vienuolyne į katalikus, tai ir jo darbas, jei jis apskritai buvo parašytas, turėjo būti paruoštas dar prieš 1684 m. Bet išspausdintas jis nebuvo. Tas pat Lepneris teigia, kad panašų darbą buvo paruošęs ir Kleino gramatikų bendradarbis Pridrikis Pretorijus vyresnysis. Lepnerio žinią kartoja G. Ostermejeris ir A. Krause, tačiau visai galimas daiktas, kad čia Lepneris abudu Pretorijus supainiojo. Pagaliau ir kitas Kleino bendradarbis, Jonas Hurtelijus (Urtelis), taip pat laikomas panašaus darbo autoriumi. Kadangi nė vienas tų darbų nebuvo išspausdintas, tai ir negalima apie juos nieko pasakyti. Gal būti, kad žinios apie tuos nepaskelbtuosius raštus atsirado paplitus gandams apie maždaug tuo laiku valdžios įsakymu tikrai paruoštą rašinį, su kuriuo tačiau nė vienas tų trijų asmenų nebuvo susijęs. Šį vienintelį tos rūšies tikrai išspausdintą darbą 1694 m. buvo vokiečių kalba parašęs mums jau žinomas vienas 1701 m. *Naujojo Testamento* lietuviško vertimo redaktorių *Bernardas Sandenas*. 1700 IV 3 Pridrikis III įsakė išversti jį į lietuvių ir į lenkų kalbas. Lietuviškasis vertimas buvo išspausdin-

tas 1701 m., pavadintas *Kategizavimas arba Waiku Mokslas.* Tariama, kad lietuviškai išvertė Rusnės klebonas *Baltramiejus Šulcas.* Tačiau tai ir buvo vienintelis to katekizavimo leidimas, o dažnai bibliografijose ir šiaip literatūroje minimas 1694 m. leidimas lietuviškai išspausdintas nebuvo.

XVIII a. pačioje pradžioje tie ir panašūs lietuvių tikybinės literatūros srities darbai kurį laiką buvo visai sustoję. Išnaikinę žymią Mažosios Lietuvos gyventojų dalį marai ištuštino ištisus krašto plotus. Epidemijoms atslūgus, Prūsijos valdžia susirūpino dirbtinu apytuščių ūkių apgyvendinimu ir pradėjo masinį gabenimą į Mažąją Lietuvą kolonistų, daugiausia iš vakarų vokiečių kraštų — zalcburgiečių ir kitų. Atėjūnai, suvilioti galimumu nemokamai gauti visai įrengtus ūkius ir įvairių jiems teikiamų lengvatų pažadais, pasirodė daugiausia ekonomiškai nepajėgūs, nesugebą savarankiškai savo ūkių tvarkyti. Nors Prūsijos valdžia jau iš seno vietos lietuvių tarpe sistemingai vedė germanizacinę politiką, tačiau šiuo metu noromis nenoromis turėjo atkreipti didesnį dėmesį į vietos lietuvių ūkininkų padėtį, nes nuo jų atsparumo ir pajėgumo priklausė krašto ūkinė ateitis bent tol, kol tie patys lietuviai ūkininkai išmokys anuos kolonistus ūkininkauti ir tvarkytis. Įvairiomis gausiomis administracinėmis priemonėmis mėginta šalinti tai, kas galėjo pakenkti normalinei senųjų gyventojų ūkinei raidai, ir remti tai, kas galėjo sustiprinti tų ūkininkų pajėgumą. Greta daugelio kitų priemonių, susirūpinta ir kaimui skiriamų mokyklų kūrimu bei tinkamesniu sutvarkymu. Šiai reformai pravesti 1718 m. buvo į Mažąją Lietuvą atsiųstas *Enrikas Lysijus* (gimęs 1670 X 24 ir miręs 1731 X 16).

Tačiau vietos lietuviams ir apskritai vietos reikalams tai buvo visai svetimas žmogus. Bet iš karto susidūręs su faktu, kad vietos lietuvių ūkininkų vaikai, vokiškai nemokėdami, negalės sėkmingai eiti mokslo vokiškose pradžios mokyklose, jis buvo nusistatęs tas kaimo mokyklas taip sutvarkyti, kad jų pagrindinis uždavinys būtų perauklėti lietuvių vaikus tokia kryptimi, kad jie kiek galima greičiau pramoktų vokiškai, galėtų tą kalbą ne tik suprasti, bet ir laisvai vokiškai kalbėti. O apie įvedimą kokia nors forma į mokyklas lietuvių kalbos neturėjo būti ir svajojama, nes tai kaip tik būtų

griovę pagrindinį tų mokyklų uždavinį. Tačiau kadangi vaikai, eidami į mokyklas, daugumas vokiškai dar nemokėjo, tai perėjimą prie vokiečių kalbos turėjęs palengvinti vaikams pritaikintas katekizmas, išleistas gretomis su vokišku ir lietuvišku tekstu. Bet iš karto paaiškėjo, kad ne tik tinkamo, bet ir apskritai jokio spausdinto katekizmo su lietuvišku tekstu nėra, nes anas keturių kalbų katekizmas seniai jau iš apyvartos išėjęs, o lietuviškų parapijų kunigams, katekizuojant tiek suaugusius, tiek ir vaikus, tekdavo verstis savarankiškai parašytais katekizmais, ir tuo būdu kiekviena parapija turėjo atskirą katekizmą, dažnai visai skirtingo teksto. Tas pats buvo ir su evangelijų tekstais, nes Vilento vertimo egzempliorių jau seniai apyvartoje nebebuvo, ir kiekvienas kunigas savarankiškai atpasakodavo evangelijas, atsirėmęs vokišku vertimu. Padėtis pasirodė visiškai kebli. Evangelijų vertimo trūkumui pašalinti tuojau susirūpinta paruošti jau anksčiau aptartą *Biblijos* vertimą į lietuvių kalbą. Norėdamas pašalinti katekizmų įvairumą, Lysijus sumanė paruošti vieną bendrą, visai Karaliaučiaus bažnytinei apygardai privalomą katekizmo tekstą ir jos lietuviškosioms dalims atitinkamą lietuvišką to katekizmo vertimą.

Lysijaus pavedimu didesniąją šio darbo dalį atliko mums jau iš kitų savo darbų žinomi abudu Adomai Pridrikiai Šimelpenigiai (Skaisgirių klebonas ir Papelkių klebonas, nors pastarasis tuo laiku dar buvo precentorium Žiliuose), Pilypas Ruigys, Pridrikis Žygimantas Šusteris ir kiti. Galimiems katekizmo teksto ir vertimo neaiškumams ir ginčams dėl jo pašalinti, jo tekstui aptarti buvo sušaukta visa eilė vietos kunigų konferencijų (Stalupėnuose, Pilkalnyje, Ragainėje, Tilžėje, Kaukėnuose, Gilijoje). 1719 m. katekizmo tekstas jau buvo paruoštas, bet buvo tuojau paleistas dar rankraščiu per visas parapijas, ir kiekvienas lietuviškai mokąs kunigas savo parašu turėjo patvirtinti jo tekstą ar nurodyti, kokius trūkumus jis jame radęs, kas jam atrodą netinkamai išdėstyta ar išversta. Šiaip, palyginus šio katekizmo vertimo ir pagrindinio teksto organizavimą su kitų oficialinių bažnyčiose vartojamų tikybinių knygų ruošimu, jis iš visų darbų buvo paruoštas rimčiausiai, nes jį koregavo net 62 kunigai, kurių tarpe buvo ir labai gerų lietuvių kalbos žinovų ir šiaip kunigų, kurie dalyvavo ir kitų lietuviškųjų knygų ruošime, kaip

J. Berentas, Pabijonas Kalau, Kristupas Rebentišas, Pilypas Ruigys, Jurgis Adomas Meisneris, Reinholdas Rozenbergas, Hiobas Naunynas, Pridrikis Šusteris, Vilhelmas Hakas, A. Pr. Šimelpenigis ir kiti.

Tačiau tų katekizmo svarstymo konferencijų metu paaiškėjus Lysijaus germanizacinėms tendencijoms, vietos kunigų tarpe iškilo stipri opozicija prieš Lysijų ir jo reformas. Šią opoziciją sukėlė ne koks ypatingas vietos kunigų lietuviškasis patriotizmas, bet tik geras supratimas vietinių sąlygų, kurios jiems visiems buvo gerai žinomos, kartų kartomis jiems čia gyvenant ir dirbant vietos lietuvių tarpe. Opozicionierių priekyje stojo 1687 m. mirusio Tilžės klebono Mykolo Engelio sūnus *Gabrielis Engelis* (gimęs 1665 III 5 ir miręs 96 metų amžiaus 1761 III 19), tuo laiku buvęs Žilių klebonu. 1721 m. Engeliui atsitiktinai pavyko pasimatyti su karaliumi Pridrikiu Vilhelmu, kada tas, keliaudamas per kraštą, buvo sustojęs poilsio Žilių klebonijoje. Čia Engeliui pavyko jį įtikinti, kad tokia mokyklų reforma, kokią planuoja Lysijus, būsianti kraštui ne naudinga, bet žalinga. Ir greitai po to, 1721 IV 22, Lysijus buvo iš Mažosios Lietuvos pašalintas, o pats mokyklų reformos reikalas buvo pavestas komisijai iš to paties Engelio, J. J. Kvanto ir Sahmės. Reformai pravesti jie tais pačiais metais buvo sušaukę Tilžėje vyskupų ir klebonų konferenciją, kurioje Engelis stengėsi pravesti savo projektą kiekvienoje parapijoje įkurti po 10 lietuviškų pradžios mokyklų. Tačiau vietos vokiečių administracijos nepalaikomi, ir jie ne ką tegalėjo pasiekti, ir jau kitais metais „dėl neveiklumo" buvo pašalinti. Nors vėl, antrą kartą tuose pačiuose Žiliuose pasimatęs su Pridrikiu Vilhelmu, Engelis 1726—1728 m. antrą kartą buvo paskirtas mokyklų reformos reikalams tvarkyti, bet reforma vis tiek nuėjo visai kitais keliais, o netrukus ir pats Engelis dėl susikirtimo su vietos administracija buvo iškeltas į Kretingalę, kur ir gyveno paskutiniuosius 30 savo gyvenimo metų. Bet vis dėlto trumpo savo administravimo laiku jam pavyko žymiai pakeisti Lysijaus sudarytą katekizmą ir jį 1722 m. valdžios lėšomis paskelbti. Ir šis *Mazas Katgismas D. Mertino Lutteraus*, paprastai vadinamas Lysijaus katekizmo vardu, nors Lysijus jo vertime visai nedalyvavo, vis dėlto buvo išleistas dviem gretimais tekstais — vokišku ir lietuvišku. Jis buvo dar pakartotas 1726 ir 1730 metais.

Po 1730 m. jis daugiau jau nebespausdinamas, Prūsijos valdžiai nusistačius daugiau nebeleisti oficialinio lietuviško katekizmo teksto ir verčiant lietuvių vaikus ir mokyklose naudotis vienais vokiškaisiais katekizmais. Bet laikas nuo laiko privatine atskirų asmenų iniciatyva mėginama ir čia paruošti vieną kitą darbą ir lietuviškai ne tiek vaikams mokyklose, kiek namie vartoti. Vienas tokių darbų buvo *Dr. Mertino Luteraus mažas Katgismas ir D. Jono Jokubo Rambako Pamokslas apie Iszganimo Dawadą*, kurį, G. Ostermejerio tvirtinimu, buvo išvertęs žinomas savarankiško giesmyno leidėjas *Pabijonas Ulrikis Glozėris*. Tikrai yra žinomas tos knygos 1780 m. leidimas, bet greičiausia buvo ir koks senesnis leidimas, tik spausdintas iš likusio rankraščio, nes Glozėris mirė 1747 m. pabaigoje. Vienas tos knygos leidimas buvo pakartotas ir 1872 m.

XIX a. Prūsijos valdžiai vedant planingą ir masinį lietuvių vokietinimą per bažnyčias ir mokyklas, nors kartais grynai lietuviškose vietose tekdavo ir pradžios mokyklose griebtis lietuvių kalbos, kiti vietos kunigai savo iniciatyva paruošė ir eilę kitų katekizmų, bet ne mokykloms ar bažnyčiai, o vaikams namie mokytis. Tačiau tai buvo ne kokie originalūs rašiniai, bet tiktai vertimai ar perdirbimai tokių pat vokiškų vadovėlių. Pvz., *Kristupas Gotlibas Vilkas (Wilcke)* 1832 m. išleido vertimą Weisso *Wieros Knygeliu su Luteraus Mazu Katgismu*, kurį P. Kuršaitis 1841 m. visiškai perredagavo ir dar pakartojo 1845 ir 1865 m. Bet labiausiai išpopuliarėjo iš dalies ir mokyklose vartotas *Karolio Vilhelmo Ottono Glogau* 1855 m. *Mazasis Katgismas*, kuris ligi 1910 m. buvo išspausdintas 15 kartų.

XIX a. Mažoji Lietuva davė ir vieną katalikų katekizmą, skiriamą Mažosios Lietuvos lietuviams katalikams, būtent kunigo *Prano Tiedigo* (gimusio 1793 XII 1 ir mirusio 1861 VI 24), 1824—1842 m. Dragovskynės ties Tilže klebono, *Katekizmą krikszczioniszką katalikiszką*. Galimas daiktas, kad tas pats kun. Tiedigas 1856 m. Gumbinėje išspausdino ir katalikų maldaknygę *Tayp turite melsties*, kurios naują, perdirbtą leidimą 1873 m. paskelbė kun. Jonas Zabermanas.

Kaip jau matėme, atsiradimas ir išsiplėtimas Didžiojoje Lietuvoje parapinių mokyklų, tarp ko kita, iššaukė masinį elementorių spausdinimą, pradžioje lenkiškai lietuviškų, paskiau vien lietuviš-

kų, nors ir iš lenkų kalbos verstų, o XIX a. ir daugybę originaliai parašytų. Tuo požiūriu Mažoji Lietuva nuėjo kitokiu keliu. Nors jau prie pirmosios mūsų knygos, Mažvydo katekizmo, buvo pridėtas ir elementorius, autoriaus skiriamas vaikams, tačiau nėra jokios abejonės, kad praktiškai jis nebuvo vartojamas nei vienoje mokykloje, o pati ši abėcėlė tebuvo bandymas pritaikinti gotines raides lietuvių kalbos garsams. Kadangi pirmoji abėcėlė — *Skaitytines* — tebuvo išspausdinta praėjus pusantro šimto metų nuo mažvydinės, 1708 m., o mokyklos vis dėlto visą tą laiką kai kuriose vietose veikė, tai aišku, jog tas mokyklas lankę lietuvių vaikai skaityti mokėsi iš vokiškų elementorių ar katekizmų, juo labiau kad ir lietuviškiesiems raštams buvo pritaikintas tas pats, kad ir kiek pakeistas, gotinis raidynas. Vokiškai pramokę skaityti, vaikai tuo pačiu jau galėjo paskaityti ir lietuvišką raštą ar knygą. Galbūt dėl to ir ta plačiai po 1722 m. pravesta Mažojoje Lietuvoje mokyklų reforma XVIII amžiuje nedavė nei vieno lietuviško elementoriaus. Ir tiktai nuo XIX a. pradžios, nuo to laiko, kada Prūsijos valdžia jau atvirai skelbė reikalą per mokyklas greičiau lietuvius suvokietinti, laikas nuo laiko buvo leidžiamos abėcėlės ir skaitymo knygelės, skiriamos pradžios mokyklų amžiaus vaikams. Ir čia negaminta nieko originalaus, bet tiesiog versta iš vokiečių kalbos tie patys pradžios mokyklų vadovėliai, o jų leidimu labiausiai buvo susirūpinusios naujai įkurtos tiek lietuviškos, tiek ir nelietuviškos spaustuvės, nes lietuviškosios knygos Mažojoje Lietuvoje jų leidėjams apskritai duodavo kartais ir gražaus pelno. O leidėjai dažniausiai buvo tos pačios spaustuvės.

1806 m. Hartungo spaustuvė Karaliaučiuje išspausdino *Kudikiu Prietelių,* kurį nežinomas mums vertėjas išvertė iš Eberhardto Rochovo. Jo žinomi dar 1821 ir 1833 m. leidimai. Ta pati Hartungo spaustuvė 1808 m. išleido ir *Veisso Naują Pibelį* kartu su *Mažomis Szuil-Knygelėmis Kudikiems isz tu mokitis skaityti ir iszmanyti.* Šis elementorius buvo dar pakartotas 1828, 1830, 1839, 1852, 1877 m., o gal jų buvo ir daugiau leidimų. 1828 m. ir Tilžės Posto spaustuvė buvo išleidusi vienas *Pybeles.* Tačiau daugiausia tų elementorių leidžiama antrojoje XIX a. pusėje. Įsisteigusi Priekulėje *Jono Pridrikio Prano Šrederio* (gimusio 1829 VII 3 ir mirusio 1906 V. 26) spaustuvė

nuo 1869 m. leidžia paties Šrederio sutaisytas *Lietuwiszkas Pybeles* ir *Lietuwiszkas bey wokiszkas Skaitimo Knygeles*, kurių ligi 1882 m. pasirodė šeši leidimai. 1870 m. Gumbinėje buvo išspausdintos iš Gotfrido Kernerio išverstos *Pibeles*, kurių ligi 1882 m. žinome keturis leidimus. Tačiau spaudos uždraudimo metu Mažojoje Lietuvoje suklestėjus spausdinimui knygų, skiriamų Didžiajai Lietuvai, daug kur pradėta naudotis ir anai pusei „rubežiaus" skiriamais elementoriais, nors skirtingas raštas — lotynų vietoje gotinio — neleido jiems visiškai pavaduoti vietinių, kad ir vienas kitas vietos laikraštis kartais mėgindavo kai kuriuos straipsnius spausdinti lotynų raidėmis.

Knygos, skiriamos ne tiesioginiam bažnyčių ar mokyklų reikalui, bet šiaip skaitymams, Mažojoje Lietuvoje ypatingai paplito beveik tuo pačiu laiku kaip ir Didžiojoje, t. y. XVIII amžiuje. Bet ir prieš tai čia buvo padaryta keletas tos rūšies bandymų. Pirmasis mums žinomas tos rūšies darbas yra jau mums žinomo Ragainės klebono *Simano Vaišnoro-Varniškio* 1600 m. Karaliaučiuje išleista *Zemczuga Theologischka.* Yra tai daugiau kaip 400 puslapių knyga, faktiškai sudaryta iš trijų atskirų, vienu laiku išleistų knygų: iš Jokūbo Herbrandto išverstos *Apie Dusches Zmoniv numirsiv,* Aegidijaus Hunniuso *Apie popieszischkaie Mische* ir einančio pradžioje vertimo Adomo Francisci *Zemczugos.* Šiai knygai išleisti Vaišnorui pavyko gauti lėšų iš Prūsijos vyriausybės labiausia dėl to, kad ji buvo skiriama ne Mažajai Lietuvai, bet specialiai protestantų tikybinei propagandai Didžiosios Lietuvos katalikų tarpe. Tai matyti ir iš paties Vaišnoro prakalbos „Tikram catholischkam skaititoiui sweikatos", kurioje jis pasisako, kad „noredamas sawo žemoniems Lietuwai ir Žemaiczems pasitiketi tą Žemczugą ant lietuwischku žodczu, kaip schosa schalisa kalbama ira perguldczau". Visai galimas daiktas, kad, tą knygą skiriant katalikinei Didžiajai Lietuvai, norėta tuo būdu atsilyginti už prieš dešimtį metų Mažojoje Lietuvoje išplatintą katalikinį Canisijaus katekizmą. Tačiau neturime žinios, ar ji apskritai tenai pateko. Bent nei vienoje senoje Lietuvos bibliotekoje neteko jos pėdsakų užtikti. Gal ir ji buvo panašiu būdu kaip Canisijaus katekizmas naikinama. Kaip ten bebūtų, bet ji buvo virtusi didžiausia bibliografine retenybe, kurios vienas egzempliorius buvo saugojamas Karaliaučiuje, o kitas Porębe ties Krokuva. Ir tik naujaisiais laikais Vytauto

Didžiojo universiteto bibliotekai Kaune pavyko vieną egzempliorių sužvejoti viename Paryžiaus antikvariate.

Šiai knygai buvo pridėjęs ne kartą jau mūsų minėtą prakalbą Tilžės klebonas Zacharijas Blotno vyresnysis. Čia Blotno, konstatuodamas, kad „ir lietuwischkame lieszuwie nun teipoieg daug suraschita turime", nusiskundžia „tiktai tiek bereik iag drukawodint nepagalim". Neturime žinios, apie kokius parašytus, bet neišspausdintus raštus jis čia kalba, bet galimas daiktas, kad, be Bretkūno *Biblijos* ir kitų jo parašytų darbų, jis turėjo galvoje ir kokius kitus mums nežinomus ir dingusius raštus. Gali būti, kad kaip tik tos kliūtys, kurios kliudė išspausdinti jų parašytus darbus, ir atgrasė XVII a. Mažosios Lietuvos kunigus nuo plunksnos, nes, be anksčiau mūsų aptartų darbų, susijusių su giesmynų, gramatikų ir iš dalies ir katekizmų ruošimu, jokių kitų raštų, tame amžiuje išspausdintų ar bent paruoštų, nežinome.

Tačiau XVII a. pabaigoje padėtis ir čia pamažu pradeda keistis; vienas kitas vietos kunigas ir šiaip parašo kokį lietuvišką tikybinį raštą, nors jo tuo tarpu ir negali išspausdinti, ir jis pasilieka rankraščiu. Vieną tokių parašytų, bet, matyti, neišspausdintų knygų priminė Mykolas Moerlinas, kuris mūsų anksčiau aptartoje 1706 m. knygutėje pasakoja, kaip jis, norėdamas patikrinti, ar lietuviškoji liaudis gerai suprantanti tai, kas yra išspausdinta ar parašyta lietuviškai, 1704 VIII 17 susirinkusiems Gumbinės bažnyčioje lietuviams ūkininkams paskaitęs ištrauką iš 1701 m. *Naujojo Testamento* vertimo. Iš susirinkusiųjų pastabų įsitikinęs, kad daugumas jų negali daugelio vietų suprasti, jis jiems paskaitęs kai kurias ištraukas iš buvusio Valterkiemio klebono *Melkioro Švobo* knygos *Hortulus Biblicus*. Ir čia visi klausytojai pradžiugę vienu balsu sušukę: „Tai mums tikras žodis" (nors Moerlino knygutė buvo parašyta vokiškai, bet šiuos žodžius jis paskelbė lietuviškai). Lietuviškai ši knygutė galėjo būti pavadinta ir „rojaus darželiu", tačiau mes nežinome nei vienos Melkioro Švobo išspausdintos ar prieš 1706 m. parašytos knygos, nors jis pats buvo žinomas vienas geriausiųjų Kleino giesmyno bendradarbių. Taigi ir šis *Hortulus Biblicus* buvęs parašytas dar prieš 1663 m. (Švobo mirimo metai) ir rankraščiu kažkokiu būdu patekęs į Moerlino rankas, o paskiau dingęs.

Kada, vokiečių kolonistams stipriau Mažojoje Lietuvoje įsikūrus ir daug kur net sudarius vietos gyventojų daugumą, susidarė rimtas pavojus vietos lietuviškumui, žymi dalis vietinės dvasininkijos, ne visada lietuviškos, bet jau suaugusios su vietos reikalais, stengdamasi sustiprinti lietuvių atsparumą kolonistams, pilnu tempu įsitraukia ir į lietuviškąjį literatūrinį, daugiausia tikybinį, bet iš dalies ir pasaulietinį darbą. Kaip matėme, *Biblijos* vertimo, naujųjų giesmynų ir 1719—1722 m. katekizmo ruošimas buvo įtraukęs į darbą beveik visus lietuviškai mokančius vietos kunigus. Be ko kita, dalyvavimas šiuose darbuose daugelį jų suartino su plunksna, ir jie, atlikę jiems pavestą darbą, ir toliau plunksnos nemetė. Vieni rinko ir užrašinėjo lietuvių tautosaką, kiti rinko medžiagą lietuvių kalbai pažinti, treti vėl mėgino šį bei tą parašyti ir pasaulietinės literatūros srityje. O vėl kitiems parūpo ir toji administracijos visokeriopai varžoma ir išnaudojama, viena sau palikta ir sistemingai nutautinama lietuviškoji liaudis. Negalėdami jai kitaip kaip padėti, jie susirūpino jiems paguosti ir religiškai sustiprinti ruošimu tokių skaitymų, kurie galėtų jiems atstoti ir trūkumą savosios mokyklos, ir trūkumą lietuviškų pamokslų tose bažnyčiose, iš kurių jie buvo sistemingai šalinami. Tokiai literatūrai gaminti nereikėjo ypatingų literatūrinių gabumų ar teologinių žinių, nes nereikėjo jos savarankiškai kurti: lygiai taip pat, kaip tikybiniai Didžiosios Lietuvos rašytojai savo rašomoms lietuviškoms knygutėms tuo laiku plačiausiai panaudodavo lenkiškus tikybinius raštus, kuriuos jie tik lietuviškai išsiversdavo ar savo žodžiais atpasakodavo, taip pat ir Mažosios Lietuvos tikybiniai rašytojai, po ranka turėdami gausią vokiečių tikybinę literatūrą, dažniausiai tokiu pat būdu išversdavo, kartais sutrumpindami ir tik retkarčiais ką ir savarankiškai parašydami.

Tos rūšies pirmasis mus pasiekęs darbas yra iš J. A. Freylinghauseno verstas *Dawadnas Mokslas apie duszios Iszganimą,* 1729 m. išspausdintas Halėje. Knygoje nepažymėta, kas ją išvertė, tik antraštiniame lape yra pastaba, kad raštas yra „isz Wokiszko į lietuviszką Liežuwi perraszytas ir ... iszduotas nuog Draugu lietuwiszkos Iszkalos". Toji „Iszkala" — tai veikęs prie Halės universiteto lietuviškasis seminaras, kuriam 1727—1728 m. vadovavo žinomas jau mums rankraščiu likusio lietuviško žodynėlio autorius Jonas Rich-

teris II, o 1729—1732 m. 1730 m. išspausdinto žodyno autorius Pridrikis Vilhelmas Hakas. Galimas daiktas, kad pats vertimas buvo atliekamas to seminaro klausytojų, kaip jų lietuvių kalbos pratybos, tačiau faktiniu vertėju tenka laikyti patį to seminaro vedėją — Richterį ar Haką. 1735 m. ten pat Halėje buvo išspausdintas ir antras tos knygutės leidimas.

Tas pats Didlaukių klebonas Pabijonas Ulrikis Glozėris, kuris išvertė anksčiau minėtą Rambako knygutę kartu su Liuterio katekizmu, per trejus metus, 1729—1732 m., parašė didžiulį dvikalbį, gretomis vokiškai ir lietuviškai, rašinį *Namu Szuiles ir Bažnyczios Pamokslą,* kurį jis skyrė „ant Naudos Namiszkių, kaip ir Szuiloku, irgi wissos Parapijos". Tai buvo originalinis Glozėrio darbas, kuriame jis įsidėjo ir visą šimtą savo sudėtų giesmių, kurios beveik visos buvo išspausdintos 1736 m. jo išleistose *Keliosc nobažnose Giesmėse* ir iš dalies ir 1732 m. oficialiniame giesmyne. Tačiau pats šis Glozėrio darbas nebuvo išspausdintas, bet jo rankraštis buvo išlikęs, paskiau nežinomais keliais patekęs į Rygą; iš ten, jau mūsų laikais, jį įsigijo Vytauto Didžiojo universiteto biblioteka Kaune. Ano laiko Mažosios Lietuvos lietuviškųjų parapijų kunigų nuotaikoms būdinga ir toji aplinkybė, kad nors tiek pats Glozėris, tiek jo tėvas ir senelis oficialiai savo pavardę visados rašė vokiška forma Glaser, bet šiame darbe jis pats pasirašė grynai lietuviškai Glozėriu, net su „ė".

Šis Glozėrio rankraštis yra vienas tų XVII—XVIII a. parašytų, bet neišspausdintų darbų, kurie išliko ir nedingo. Šiaipgi beveik apie kiekvieną lietuvių kunigą Mažojoje Lietuvoje, gyvenusį XVIII a., yra žinių, kad tą ar kitą darbą jie buvo paruošę, bet tie jų darbai vėliau dingo. Vis dėlto vienam kitam iš jų pavyko kai kuriuos savo raštus ir išspausdinti, nors kiti išspausdintieji darbai ir nėra mums žinomi nei vienu išlikusiu egzemplioriumi, o pateikiamos apie juos literatūroje žinios dažnai yra pilnos prieštaravimų, ir dėl to vaizdas ano laiko kovos už lietuviškąją knygą yra labai nepilnas. Tačiau, pradedant antruoju XVIII a. ketvirtadaliu, skaičius spausdinamų lietuviškų knygų nuolatos didėja, ypačiai nuo to laiko, kai lietuviškųjų knygų spausdinimu susirūpino pačios Karaliaučiaus, vėliau ir Gumbinės, o XIX a. ir Tilžės spaustuvės, kurios pradėjo savo iniciatyva

ieškoti tinkamų spaudai lietuviškų raštų, nes jie buvo plačiai lietuvių ūkininkų perkami ir duodavę spaustuvėms gražaus pelno.

Prieš penkiolika metų Halės universiteto bibliotekoje prof. P. Spechtas surado 1735 m. Karaliaučiuje išspausdintą knygutę, vardu *Pienas mažems waikelems.* Tai yra greičiausia pirmasis leidimas 1804 m. išspausdintų *Pieno Knygeliu Diewa mylincziu Kudikiu,* kurių antraštėje pažymėta, kad jos „isz naujo Rasztais iszspaustos". Galimas daiktas, kad tai yra tie patys anksčiau aptarti Pridrikio Pretorijaus vyresniojo katechetiniai klausimai, nes šiuos Lepneris vadino vaikų postile, o čia kaip tik ir išdėstomi pagrindiniai tikybos klausimai, nors pats nepasirašęs autorius savo knygutę skiria „ne tiktay Waykams, bet ir Prastiems ant Kiemu gywenantiems žmonems".

1742 m. buvo išspausdinti iš B. Ch. E. Hübnerio versti *Iszskirti ir Szwentame Raszte randami Nusidawimai isz Seno ir Naujo Testamento Jaunimui suraszyti,* kurių vertėju Harnochas (*Chronik,* 1890) laiko vieną 1735 m. *Biblijos* vertėjų, *Adonų Enriką Pilgrimą.* Ši knyga buvo dar pakartota 1807 ir 1860 m. Greičiausia tas pats Pilgrimas pabaigė versti dar 1721 m. Pilypo Ruigio pradėtą, bet teišspausdintą jau Ruigiui mirus, 1750 m. Ch. Langhauseno vaikų postilę *Trumpą ir prastą Iszguldimą wisų Ewangeliu.* Savo 1745 (1747) m. žodyno prakalboje, pats Ruigys pasisako, kad jis išvertęs šios knygos 11 skirsnelių. Greičiausia Pilgrimui čia teko ne tiktai vertimą baigti, bet ir suderinti evangelijų tekstus su 1727 ar 1735 m. *Naujojo Testamento* vertimais. Ši sutrumpinta postilė XIX a. pačių spaustuvininkų iniciatyva buvo dar pakartota 1820, 1869, 1879 ir net 1902 metais.

Ne kartą jau mūsų minėtas Adomas Pridrikis Šimelpenigis III apie 1756 m. buvo išvertęs Jono Arndto knygą *Apie tikrą Krikszczionumą,* bet jo atliktas vertimas dingo dar jam esant gyvam 1756—1763 m. karo metu. Tos knygos leidimas, pasirodęs 1807 m., nebuvo tas pats atsiradęs Šimelpenigio darbas, bet naujas vertimas, kurį atliko greičiausia *Psalmyno* leidėjas Kristijonas Mertikaitis. Čia ir Arndto pavardė buvo sulietuvinta į Joną Orantą ir tokia dar buvo pakartota 1819, 1843, 1864, 1879 (du leidimai) ir 1907 m. Kitą to paties Arndto labai populiarią lietuvių tarpe knygą — *Rojaus darželį* — rodos, tas pats Mertikaitis buvo pirmą kartą išspausdinęs

tais pačiais 1807 m. ir paskiau ji, nors ir didoka (turėjo daugiau kaip 400 puslapių), buvo nuolatos kartojama, ir ligi 1904 m. buvo išspausdinta mažiausia 18 kartų. Kažkodėl šis neįdomus XVI—XVII a. vokiškas tikybinis populiarizatorius Mažosios Lietuvos lietuviams ypatingai įtiko, ir dėl to ir jo parašytoji *Dwasiszka Skarbu Kamara,* be tų dviejų darbų, irgi buvo 1845 m. išleista lietuviškai išversta, o 1894 m. dar pakartota to paties Martyno Jankaus spaustuvėje ir lėšomis, kuris dar keletą metų prieš tai buvo išleidęs aiškiai prieštikybinį *Dievą, dangų ir pragarą.*

1768 m. Kristijonas Lovynas išspausdino iš Hollazo verstą *Ewangeliszką Malones Dawadą,* kurio žinome dar ir 1801, 1840 ir 1876 m. leidimus, o 1782 m. — Hasselbergo *Pamokinimą apie Užauginimą Waiku.* 1781 m. G. Ostermejeris paskelbė iš Tomo a Kempis verstą *Szirdingą Pagraudenimą.* Milkės bendradarbis ruošiant giesmyną Vilhelmas Regge 1788 m. iš vokiečių kalbos išvertė *Mokslą Pamokinimo ant gero Wartojimo Laukininkams, Szeimynai ir Szuilokams.* Buvo ir kitų panašios rūšies raštų, kurių dažnai nei autoriai, nei vertėjai nėra mums paaiškėję, bet kurių tikslas buvo tas pats — duoti ūkininkams šiokių tokių sekmadieninių skaitymų. Bet tai buvo vien tikybinio turinio raštai. Čia išimtį sudarė viena mūsų anksčiau aptarta Donelaičio *Gromata Gaspadoriaus Burams apie Ganyklų perdalijimo naudą;* bet ir ji buvo parašyta vien tiktai kaip agitacinė brošiūra, kurios tikslas buvęs suraginti ūkininkus greičiau ir sklandžiau pravesti valdžios skelbiamą reformą. Net ir XIX a., kada Mažajai Lietuvai skiriamų knygų skaičius ypatingai pakilo, vis dėlto grynai ūkinės knygos, turinčios šiokį ar tokį pritaikymą ūkiui, buvo spausdinamos tik retkarčiais, ir iš viso jų teturėta vos keletas per visą šimtmetį. Tiesa, tokios literatūros trūkumą kiek atstodavo įvairūs nuo 1847 m. pradėti leisti kalendoriai, kurių visas turinys, ne visados vykusiai, buvo taikomas ūkininkams.

Mažoji Lietuva, šiaip knygų ir apskritai raštų kokybe ir kiekybe XVIII a. neatsilikusi nuo Didžiosios, o kai kur ją ir pralenkusi, vienoje srityje vis dėlto davė labai maža, būtent pamokslų. Nors ir Didžiojoje spausdintų pamokslų XVIII a. kaip ir neturėjome, bet rankraštinių buvo likusių beveik kiekvienoje klebonijoje ar vienuolyne. Mažoji Lietuva davė vos vieną 1753 m. išspausdintą A. P. Šimel-

penigio pamokslą, įvedant į pareigas Mielkiemio kunigą Teodorą Gotlibą Milkę, ir vieną rankraščiu išlikusį pamokslą, parašytą Bertušiogalos precenterio *Janio Šeško.* Tačiau, kada į XVIII a. pabaigą ir ypač XIX a. vokiškieji pamokslai pradėjo stumti iš bažnyčių lietuviškuosius, tai daug kam parūpo pavaduoti tą lietuviškų sakomųjų pamokslų trūkumą spausdintais pamokslų rinkiniais, vadinamomis *Mišiomis.*

Pirmąsias tokias *Miszknyges* dar 1800 m. paruošė Kristijonas Gotlibas Milkė ir išspausdino Heringo ir Heberlandto spaustuvėje (knygoje jie pavadinti Eringu ir Aberlandu) Karaliaučiuje. Šis leidinys buvo ne vieno Milkės darbas, bet iš dalies kolektyvinis, nes iš 72 čia įdėtų pamokslų keturis parašė jo brolis Danielius Pridrikis ir 12 Širvintų klebonas Efraimas Pridrikis Meisneris. Kalbos požiūriu ši knyga buvo labai rūpestingai Milkės suredaguota, ir dėl to, pavyzdžiui, Simanas Stanevičius, prakalboje prie savo 1829 m. pakartoto *Trumpo pamokinimo kalbos lietuwiszkos* rašydamas apie knygas, iš kurių galima būtų gražiau lietuviškai pramokti, tarp tų knygų nurodo ir šias *Miszknyges.*

Panašų kolektyvinį pamokslų rinkinį, pavadintą *Ewangeliszkomis Miszknygomis,* 1856 m. paruošė ir Papelkių klebonas *Karolis Leopoldas Pridrikis Neisas* (gimęs 1814 V 5 ir miręs 1875 I 25), kuris, šią knygą sudarydamas, bendradarbiais turėjo net vienuolika asmenų. Šiaip įvairių trumpesnių ir ilgesnių *Mišių* XIX a. pasirodo jau gana daug. Bet šioje srityje stambiausias, kad ir neoriginalus, nes sudarytas iš įvairių vokiečių autorių pamokslų vertimų, buvo *Dovydo Plonaus Miszių Knygos,* kurių pirmasis leidimas pasirodė 1826 m., o dešimtasis 1906 m., nors dar buvo ir nenumeruotų leidimų. Tai didelio formato, trijų savarankiškų tomų (dalių) knyga, apie tūkstantį puslapių didumo, kuri eiliniams ūkininkams galėjo atstoti visą kitą tikybinę literatūrą, nes ir jos vienos ūkininkas negalėdavo per vienerius metus perskaityti, tam reikalui teturėdamas sekmadienius ir šiaip šventadienius.

Be tų visų čia paminėtų tikybinių knygų, Mažojoje Lietuvoje XIX a. pasirodo nemaža knygų ir kito pobūdžio, vėliau ir laikraščių, kurie irgi turėjo savo gana įdomią istoriją; bet tos literatūros nagrinėjimas jau išeina iš šio darbo ribų.

LIETUVIŠKOSIOS KNYGOS KELIAS

1547 m. *Martynui Mažvydui* paskelbus savo katekizmą, kurio pradžioje buvo išspausdinta ir pirmoji lietuvių kalba vaikams skiriama abėcėlė, prasidėjo tas 400 metų lietuviškosios knygos vargo kelias, kuris ligi mūsų laikų buvo ir yra pastojamas įvairių kliūčių, dėl kurių tos knygos niekados negalėjo normaliai augti. Vienas tų kliūčių statė įvairios gamtos, karo ir kitos gaivalinės nelaimės, kitas politinės priežastys bei kitos aplinkybės, dėl kurių lietuvių tauta negalėjo paruošti pakankamo skaičiaus pajėgios šviesuomenės literatūros darbui dirbti ar kurios savo šviesuomenę atitraukdavo nuo savo tautos ir įliedavo ją į svetimųjų tautų kultūrinį darbą. Pagaliau daugiau kaip šimtą metų nešant svetimą jungą, o Mažajai Lietuvai ir visai neturėjus nepriklausomo gyvenimo, normaliai lietuvių literatūros raidai neretai ir sąmoningai buvo daromos įvairios kliūtys, įvairiems mūsų krašto okupantams siekiant visiško mūsų tautos išnaikinimo. Tokioms sąlygoms esant, tik reikia stebėtis, kad vis dėlto per tuos 400 metų padaryta palyginti nemaža ir kad dar tiek daug išsisaugojo tų mūsų senovės kultūros paminklų, nors įvairios išorės nelaimės tiek veikė mūsų knygą, jog daugelio jų visiškai nežinom, kitų žinom tik pavadinimus ar vien autorių pavardes, o daugelis išlikę tik kokiu vienu egzemplioriumi. Kita vertus, tenka ir tai turėti galvoje, kad kitos mūsų senosios knygos dėl to yra tokios retos, jog daugelio XVI—XVII a. knygų buvo spausdinama labai mažas egzempliorių skaičius — nuo 25 ligi 200. Nors Mažvydas savo pirmąją knygą skyrė platesniajai visuomenei, bet neraštinga liaudis visai negalėjo knygų skaityti, ir jos buvo spausdinamos ne skaityti, bet kunigams bažnyčiose naudoti, o tam rei-

kalui užtekdavo labai nedidelio egzempliorių skaičiaus. Spausdint jas dažniausiai tik tada buvo galima, kada jos buvo reikalingos bažnyčių darbui. Šis reiškinys veikė vienodai ir Didžiojoje, ir Mažojoje Lietuvoje.

Pirmosios lietuviškai knygai kliūtys atsirado dar prieš pirmajai mūsų knygai pasirodant. Buvo sumanyta paruošti pirmą lietuvišką katekizmą tuo pačiu laiku, kada buvo ruošiamas ir prūsų katekizmas, t. y. dar 1544 m. Tuomet buvo nustatytas jo turinys, redakcija buvo pavesta *Stanislovui Svetkui Rapolioniui* ir *Abromui Kulviečiui* ir buvo surasti ir bendradarbiai, kurie turėjo atlikti patį vertimo darbą. Bet, 1545 m. vieno mėnesio būvyje mirus abiem numatytiem redaktoriam, darbą teko dar porai metų atidėti. Kartu nutrūko ir Rapolionio sumanytas ir pradėtas *Biblijos* į lietuvių kalbą vertimas, nors visai galimas daiktas, kad bent *Senąjį Testamentą* jis jau buvo išvertęs, jei Mažvydas savo 1570 m. išleistame giesmyne, skirsnyje „Riedas jutrinos", netiesiogiai mini *Senojo Testamento* jau atliktą vertimą, reikalaudamas, kad kunigai skaitytų lietuviškai jo atskiras dalis; neįmanoma prileisti, kad Mažvydas čia turėtų galvoje ne jau paruoštą vertimą, bet manytų, kad kiekvienas kunigas turės pats savarankiškai tą vertimą paruošti. Tačiau jei ne Rapolionis, tai šį vertimą galėjo atlikti ir A. Jomantas.

Kada Mažvydas 1547 m. savo katekizmą išspausdino ir tuo būdu pradėjo lietuviškosios knygos kelią, pradžioje sąlygos jai plėstis buvo labai palankios, nes Mažosios Lietuvos pasaulietinė ir bažnytinė valdžia tų knygų tiesiog reikalavo, kadangi jos būtinai buvo reikalingos normaliam bažnyčių darbui. Bet, neturint jokių senesnių pavyzdžių ir lietuvių kalbai iš kaimo dar neįėjus viešumon, dar neprisiderinus prie tų reikalavimų, kurias jai statė bažnytinė tikybinė literatūra, jas ruošti buvo nelengvas darbas. Ir Mažvydas nesiryžo jų rašyti pats vienas, savo atsakymu. Jau pirmajame jo darbe, be jo paties, dalyvavo dar keturi mūsų pirmieji rašytojai — tuo laiku jau miręs Rapolionis ir Kulvietis ir gyvieji *Zablockis* ir *A. Jomantas;* o ruošdamas giesmyną, jis pritraukė prie darbo dar aštuonis bendradarbius, nors pats jo jau nebesuspėjo išleisti. Per 15 savo literatūrinės veiklos metų, be ano katekizmo, Mažvydas teišspausdino dar dvi nedideles knygeles — 1549 m. *Giesmę Szw. Ambrasze-*

jaus ir 1559 m. *Formą Chrikstimą*. Kiti jo raštai liko rankraščiais, iš dalies neužbaigtais.

Mažvydui mirus, jo pradėtasis darbas nenutrūko. Likę jo rankraščiai pateko į *B. Vilento* rankas. Šis su dideliu pietizmu, bet ir perredaguodamas, spaudai paruošė ir išleido visus likusius Mažvydo raštus. 1566 m. ir 1570 m. paskelbė jo dviejų dalių giesmyną. 1572 ar 1574 m. *Paraphrasį permanitiną Poteraus malda,* kuri tačiau išliko tik 1589 m. Bretkūno leidime. Pagaliau 1575 m. (išliko tik 1579 m. leidimas) Vilentas, leisdamas savo išverstą *Enchiridioną,* kartu išspausdino ir dalį Mažvydo parašytojo katekizmo, kurį šis išplėtė iš atitinkamos 1547 m. katekizmo dalies.

Mažvydo vienas didžiausiųjų nuopelnų buvo tas, kad jis, prie savo darbo pritraukęs keliolika bendradarbių, tuo būdu juos įtraukė į literatūros darbą. Gal išskyrus tik ligi šiol pilnai nepaaiškėjusius *Kyrtoforą* ir *Mercucecijų,* visi jo bendradarbiai buvo atvykę iš Didžiosios Lietuvos. Iš jų *Marcianas-Musa* ir *Šeduikionis* grįžo vėliau į Didžiąją Lietuvą ir ten iš dalies prisidėjo prie evangelikų reformatų knygų ruošimo. Bet ir dalis likusiųjų Mažojoje Lietuvoje taip pat mėgino ir šį tą savarankiškai kurti. Tas pats Vilentas, susidorojęs su Mažvydo palikimu, 1575 ir 1579 m. paskelbė pilną Liuterio katekizmo vertimą, nors 1575 m. leidimo, kurio buvo išspausdinta tik 25 egzempliorių, neišliko ir nė vieno jo egzemplioriaus nėra žinoma. Tais pačiais 1579 m. jis paskelbė ir *Evangelijas bei Epistolas* visiems sekmadieniams ir šventadieniams. Tai buvo pirmosios, paskelbtos lietuvių kalba, ištraukos evangelijų, kurios po to netrukus buvo pripažintos Mažosios Lietuvos oficialiniu, bažnyčiose vartojamu tekstu. Mažvydo bendradarbis A. Jomantas vertė *Naująjį Testamentą,* tačiau jo beveik baigtas vertimas nebuvo išspausdintas, ir rankraštis, jam mirus, dingo. Greičiausia ir kiti Mažvydo bendradarbiai šį bei tą kūrė, jau nekalbant apie tai, kad paties Mažvydo giesmynuose yra daug nepasirašytų giesmių, kurias parašė ir tie jo bendradarbiai, bet kur jų parašo nepadėjo pats Mažvydas ar giesmyno leidėjas Vilentas.

Karaliaučiaus universitetas paruošė kiek kunigų ir iš vietos lietuvių, ir jie iš lengvo pradėjo įsitraukti ir į literatūrinį darbą, sekdami pavyzdžiu savo pirmtakų, atvykusių iš Didžiosios Lietuvos.

Galimas daiktas, kad jų pirmasis darbas buvo vadinamoji Wolfenbüttelio postilė. Šiuo tarpu mums nėra žinoma, kas ją tikrai parašė, nes jos teišliko 1573 m. nuorašas, nors pats originalas greičiausia buvo parašytas tarp 1566 ir 1570 m. Vieni taria, kad ją parašęs Jomantas, kiti linkę net *Bretkūnui* ją priskirti; tačiau 1573 m. nuorašas buvo jau vietos lietuvių — *Bylaukio, Sapūno* ir *Velvero* paruoštas. Bet jau apskritai vietiniai buvo visi Bretkūno raštai, nors jam pačiam tepavyko išspausdinti tik jų mažą dalį: be pakartojimo kai kurių Mažvydo darbų, 1589 m. *Kollectas* ir 1591 m. dvitomę *Postilę*. Keturios dar prieš 1589 m. paruoštos spaudai Bretkūno lietuviškos knygos nebuvo išspausdintos, ir tėra mums žinomos iš paties Bretkūno sudaryto sąrašo. O jo žymiausias darbas, kuriam jis paskyrė dvylika darbo metų, visos *Biblijos* vertimas, ir pasiliko rankraščiu, nes Mažosios Lietuvos valdžia nepanorėjo jo spausdinti. Bet išlikusio rankraščio ir visų esamų ten pataisų išstudijavimas leido nustatyti visus tuos, kurie dalyvavo jo taisyme ir koregavime. Jų tarpe keturi yra ateivių iš Didžiosios Lietuvos Mažvydo bendradarbių vaikai, gimę ir augę jau Mažojoje Lietuvoje; trys yra vietos lietuviai; keturi atvyko iš Didžiosios Lietuvos, bet jų vienas tik laikinai (*Striška*), ir jis, kiek padirbėjęs prie *Biblijos*, paskiau grįžo atgal į rytus. Vienas tų naujai atvykusių, *Simanas Vaišnoras*, pats 1600 m. išleido net tris lietuviškas knygeles, sujungtas į vieną bendru *Zemczugos Theologiszkos* pavadinimu. Joms išleisti buvo duotas leidimas, nes norėta jas specialiai paskleisti katalikų tarpe.

Bendras mums žinomų XVI a. Mažosios Lietuvos knygų skaičius, skaičiuojant ne tik tas knygas, kurios išliko, bet ir dingusias, bus iš viso devyniolika, o su valdiniais atsišaukimais — dvidešimt viena. Jas išleido tik keturi rašytojai, prie darbo pritraukę mažiausia dvidešimt asmenų. Ne mažiau buvo paruošta, bet neišspausdinta; tik tų rankraščių daugumas seniai yra dingę. Toks didelis neišspausdintų rankraščių kiekis jau ir anais laikais susilaukdavo nusiskundimų, kuriuos *Zemczugos Theologiszkos* prakalboje pareiškė *Zacharijas Blothno:* „lietuwischkame lieszuwie nun teipoieg daug suraschita turime, tiktai tiek bereik iag drukawodint nepagalim".

Lietuviškųjų knygų požiūriu XVI a. Didžioji Lietuva buvo nuo Mažosios Lietuvos žymiai atsilikusi. Tik to amžiaus pabaigoje čia

prasidėjęs darbas ilgainiui daug gražiau išsiplėtė, ir iš jo pagaliau išaugo ir mūsų dabartinė literatūra. Čia pirmosios lietuvių knygos atsirado reformacinio sąjūdžio įtakoje, nes pirmasis tų knygų pradininkas, vyskupas Merkelis Giedraitis, jaunatvėje pats buvęs reformatas ir Mikalojaus Radvilos patikėtinis užsienyje, savo užsieninių studijų metu gerai susipažino su pirmomis lietuvių knygomis ir net keletą metų buvo globojamas ir prižiūrimas vieno Mažvydo bendradarbių, Jurgio Zablockio. Grįžęs vėliau katalikybėn, 1571 m. įšventintas kunigu ir 1575 m. paskirtas Žemaičių vyskupu, kovai su reformacija organizavo ir pirmųjų lietuvių katalikų knygų leidimą. Jei neskaičiuotume trumpo lietuviško eilėraščio, išspausdinto 1589 m. Vilniuje viename daugiakalbiame Akademijos leidinyje, pirmąja Vilniuje spausdinta lietuvių kalba knyga ilgai buvo laikomas 1595 m. išleistas *Daukšos* katekizmas. Bet dabar jau paaiškėjo, kad bent dešimt metų prieš tai, greičiausia 1585 m., kada Vilniuje buvo išspausdinti latvių ir gudų *Canisijaus* katekizmo vertimai, buvo išleistas ir to paties katekizmo vertimas į lietuvių kalbą. Tos knygos nė vieno egzemplioriaus neišliko, ir ilgainiui ji aplamai buvo pamiršta. Tik mūsų metu buvo surasti dokumentiniai įrodymai, kad toks katekizmas tikrai yra buvęs. Jis išnyko, matyti, dėl to, kad buvo skiriamas kovai su protestantizmu Mažojoje Lietuvoje; tad, galimas daiktas, jį visą bus išgaudę ir sunaikinę vietos protestantų kunigai. Nežinom ir vertėjo, ir šiuo tarpu yra sunku pasakyti, ar jis buvo skiriamas Vilniaus, ar Žemaičių vyskupijai, nors greičiausia rašytas aukštaičiams. Tad ir 1595 m. Daukšos katekizmas būtų tik analoginis leidinys, skiriamas žemaičiams, tik verstas ne iš Canisijaus, bet iš *Ledesmos*. Vertėjas galėjo būti ir ligi šiol mums visai nežinomas pirmasis Didžiosios Lietuvos lietuvių rašytojas, o gal ir kuris tų asmenų, kurie savo darbais tik vėliau čia pasireiškė. Netrukus po to, kada buvo išleistas šis katekizmas, o gali būti, kad ir anksčiau, apie 1585 m., paragintas Merkelio Giedraičio, Mikalojus Daukša iš *Vuiko* lenkiškosios postilės pradėjo versti jos atskiras dalis į lietuvių kalbą. Šio darbo pradinė data nustatoma iš to, kad keliose postilės vietose Daukša kalba apie 1585 m. mirusį popiežių Grigalių XIII kaip apie gyvą asmenį. Ši Daukšos postilė buvo išspausdinta tik 1599 m. Taigi Daukša vertė apie 15 metų, t. y. beveik

tiek, kiek Bretkūnas vertė visą Bibliją. Postilės prakalboje Daukša visą darbą vadina savo vieno darbu ir nieko nesako apie kokius savo bendradarbius; bet iš viso teksto kalbos nevienodumo kiti kalbininkai mėgino daryti išvadą, kad jis prie vertimo turėjęs ir padėjėjų ar net kad jis ne pats vertęs, bet tik buvęs kitų atlikto vertimo redaktorius. Bet tų jo bendradarbių visai nežinome, o kalbos nevienodumas galėjo lengvai atsirasti tiek metų verčiant tą pačią knygą. Tuo pačiu laiku, kada buvo verčiama postilė, Daukša buvo suspėjęs išversti ir 1595 m. išleisti ir katekizmą.

Kadangi tuo laiku Didžiojoje Lietuvoje buvo gana stiprūs ir reformatai, tai Daukšos darbai ir net greičiausia pati žinia, kad tokie darbai yra ruošiami, paragino juos stoti į tam tikras varžytynes su katalikais. Tai pradžioje jiems ir pavyko, nes iš esmės jie išleido daugiau už anuos. Prieš Daukšos 1595 m. katekizmą buvo 1598 m. išleistas *Merkelio Petkevičiaus* lenkiškai lietuviškas katekizmas, apėmęs ne tik katekizmą, kaip anas katalikų, bet ir giesmyną, maldaknygę ir trumpą agendą, kurių katalikai nebuvo išleidę. O Daukšos 1599 m. postilę atitiko *Jokūbo Morkūno* iš Rejaus versta 1600 m. *Postilė,* kuri didumu buvo už aną ne mažesnė, o antraštinis lapas buvo iš Daukšos tiesiog nukopijuotas; tik vertimas buvo daug prastesnis ir popierius menkesnis. Be to, ir darbas prie tų abiejų knygų buvo atliktas ne vienų tik Petkevičiaus su Morkūnu: jame dalyvavo ir daugiau žmonių, nors šiuo tarpu tik vieno Šeduikionio, bendradarbiavusio jau Mažvydo giesmyne, dalyvavimas yra tvirtai nustatytas, o kiti dar ligi šiol nepaaiškėjo. Bet jau XVII a. pačių reformatų padėtis Didžiojoje Lietuvoje žymiai sumenkėjo, ir toliau jiems teko galvoti ne apie naujų pozicijų užkariavimą, bet apie senųjų išlaikymą, todėl jų gražiai pradėtas darbas greitai sustojo. Vėliau jie net ligi pat XIX a. pabaigos jau beveik nieko naujo nespausdino, tik kartojo, kiek perredagavę, tuos pačius senuosius leidinius. Išimtį čia darė tik bandymai paruošti ir išleisti *Biblijos* vertimą. Nebuvo kartojama tik viena postilė, nes 1600 m. postilės egzemplioriai buvo daugelio ūkininkų reformatų išsaugoti net ligi XX a. ir buvo naudojami bažnyčiose.

Buvo, matyti, kilęs sumanymas į tas savotiškas lietuviškų knygų rungtynes išeiti ir ketvirtajai tikybinei grupei, būtent Lietuvos

arijonams. Antrojoje XVI a. pusėje ši gana stipri Lietuvoje tikybinė srovė nebuvo įleidusi šaknų liaudyje, nes jos visi vadovai buvo atėję iš svetur. Paskiau ji vis silpo, svetimieji išsikėlė iš Lietuvos, o liko vien vietos žmonės, kurių daugumas kalbėjo lietuviškai. Tai, matyti, jau XVII a. jiems ir buvo kilusi mintis per lietuvišką raštą paieškoti kelio į liaudį. Apie tai mes turime labai maža žinių, bet išliko keli trumpi lietuviški 1617—1618 m. įrašai vieno iš Lenkijos arijonų vadų, *Lubenieckio,* albume. Tuos grynai tikybinio pobūdžio užrašus paliko net penki asmenys: *Andrius Rokiškietis, S. Burnevičius, E. Gintautas, J. Okelevičius ir Petras Blastus Kmita.* Paskutinysis yra gerai žinomas arijonų spaustuvininkas Lietuvoje, ir jei būtų kilęs rimtas sumanymas kokį lietuvišką raštą leisti, tai jis būtų galėjęs jį savo spaustuvėje išspausdinti. Galimas daiktas, kad ir patys tie lietuviški įrašai sudaro tik dalis kokio didesnio lietuviško teksto. Tačiau jis nebuvo išspausdintas.

Tuo būdu XVI a. Didžiojoje Lietuvoje, įskaitant dingusį Canisijaus katekizmą ir laikant dviejų dalių Daukšos katekizmą dviem leidiniais, iš viso tebuvo išspausdintos šešios lietuviškos knygos, t. y. tris kartus mažiau kaip Mažojoje. Šias knygas paruošė tik keturi rašytojai, ir tuo būdu ir jų buvo bent septynis kartus mažiau kaip Mažojoje, nors daugumas anų buvo iš Didžiosios kilę, o kiti net į ją paskiau ir grįžę. Bet XVII a. ši disproporcija išsilygino, ir toliau jau turime nelabai didelę Didžiosios Lietuvos knygų persvarą, nors ligi 1850 m. šioje srityje Mažoji Lietuva vis dar konkuravo su Didžiąja, jei ne knygų kokybe, tai bent kiekybe, ir dar XIX a. buvo tokių metų, kada skaičius lietuviškų knygų, išspausdintų Mažojoje Lietuvoje, buvo didesnis už spausdintąsias Didžiojoje. Tačiau kultūrinė tų Mažosios Lietuvos knygų įtaka buvo daug siauresnė, nes jos buvo platinamos tik anapus sienos: Didžiojoje jos nebuvo skaitomos ne tik katalikų, bet ir reformatų ir net iš dalies ir protestantų, nes jų gotiškos raidės čia jau buvo nepaskaitomos.

XVII a. lietuviškoji knyga negalėjo normaliai plėstis dėl grynai politinių priežasčių, dėl nesiliaujančių karų, kurie visą šimtmetį siautė tiek Didžiojoje, tiek Mažojoje Lietuvoje ir stabdė ne tik politinį ir kultūrinį, bet ir bažnytinį darbą. Tačiau, neatsižvelgiant į visus trukdymus, ypač Didžiojoje Lietuvoje šiuo laiku pasirodė eilė

reikšmingų raštų, nes literatūros arenoj iškilo visa eilė naujų darbininkų, daugiausia rekrutuojamų iš jėzuitų. Nors dar XVI a. įsikūrę Lietuvoje jėzuitai buvo svetimšaliai, bet jiems visų pirma rūpėjo į darbą įtraukti vietos žmones. Ir tai iš dalies jiems ir pavyko, juo labiau kad šiuo požiūriu jų nevaržė jokie luominiai prietarai. XVII a. lietuviai jėzuitai beveik visiškai pakeitė svetimšalius, ir iš jų tarpo atsirado nemažas skaičius,ir labai gerų rašytojų. Vieni jų rašė lotyniškai tiek teologines, tiek ir neteologines knygas, kiti įsijungė į lietuvių literatūrinį darbą. Iš jų tarpo išėjo *Sirvydas, Jaknavičius, Šrubauskis* ir *Šimkevičius,* gal ir dar vienas kitas, ligi šiol mums nepaaiškėjęs. Galimas daiktas, kad pirmoji iniciatyva šiems lietuviškiems raštams rašyti išėjo dar ne iš pačių jėzuitų, bet iš Vilniaus vyskupijos viršūnių, kurios buvo susirūpinusios tuo, kad Daukšos paruoštieji katekizmas ir postilė nėra kaip reikiant suprantami lietuviams rytiečiams, nors pats Daukša ir nerašė jų gryna žemaičių tarme. 1605 m. nežinomas jėzuitas, galimas daiktas, kad tas pats dar jaunas Sirvydas, tiesiog transkribavo Daukšos katekizmą į rytiečių tarmę, ir toks jis buvo išspausdintas. Kiek vėliau susirūpinta ir paruošimu darbo, analoginio Daukšos postilei. Bet čia jau neperdirbinėta Daukšos postilės, bet tas pats Sirvydas paruošė savo *Punktus Sakimų,* t. y. ne pačius evangelijoms pritaikytus pamokslus, kaip buvo Daukšos, bet tik atitinkamai paruoštą pamokslų medžiagą. Pirmąją to savo darbo dalį jis išspausdino 1629 m., davęs kartu lietuvišką tekstą ir jo lenkišką vertimą. Po to jam greitai mirus, antrąją dalį spaudai paruošė jo padėjėjas Jonas Jaknavičius, bet ją teišleido 1644 m. Abidvi Sirvydo *Punktų* dalys teapėmė laiką nuo advento ligi Velykų, taigi negalėjo visiškai pakeisti Daukšos postilės, kuri apėmė visų metų evangelijas ir pamokslus. Iš dalies tą trūkumą pašalino tas pats Jaknavičius, 1637 m. išleidęs lenkiškas ir lietuviškas evangelijas visų metų sekmadieniams ir šventadieniams. Pirmasis mums žinomas tų evangelijų leidimas yra išlikęs tik iš 1647 m., bet vien XVII a. jų buvo išleista mažiausia šeši leidimai, o visų leidimų, išspausdintų ligi 1865 m., žinom ne mažiau kaip 40. Jos buvo taip dažnai kartojamos todėl, kad jos virto oficialiniu leidiniu, vartojamu visose Lietuvos bažnyčiose. Ne mažiau buvo reikšmingas ir kitas Sirvydo darbas, jo pirmą kartą 1629 m. išleistas

lietuvių, lenkų ir lotynų kalbų žodynas — apskritai pirmasis lietuviškas žodynas. Jis buvo skiriamas visų pirma Vilniaus akademijos studentams, bet kartu ir visiems tiems kunigams, kurie susidurdavo su lietuviškai kalbančia liaudimi, bet nemokėdavo ar silpnai temokėdavo lietuviškai. Dėl „karo audrų ir laiko nelaimių", kaip aiškinama vėlesniuose to žodyno leidimuose, šis pirmas mūsų žodynas visas dingo. Bet Sirvydas suspėjo paruošti ir antrą jo leidimą, išspausdintą 1631 m. Tačiau ir jo nė vieno egzemplioriaus neišliko. Sirvydui mirus, jis buvo dar išspausdintas 1642, 1677 ir 1713 m. O Sirvydo lietuvių kalbos gramatika, galimas daiktas, tik parašyta, bet neišspausdinta, visiškai neišliko.

Dar žiauresnis buvo Jaknavičiaus parašytųjų ir išleistųjų knygų likimas. Iš keliolikos jo išleistų knygučių, kurių bent keturios buvo išleistos lietuvių kalba, o kitos lenkų, ligi šiol pavyko surasti ir išaiškinti tik vieną — jau anksčiau minėtąsias evangelijas. Kitų nežinome nė tikrų antraščių, nes jas jo biografai buvo sužymėję tik lotyniškais vardais. Kita vertus, gal jos ir apskritai nėra dingusios, tik nėra mums žinomos todėl, kad savo leidžiamose knygose jis savo pavardės nedėjo. 1646 m. buvo išleistas ir pirmasis lietuviškas katalikų giesmynėlis, kurio autoriumi yra nurodytas *Saliamonas Mazerka Slavočinskis;* bet visai galimas daiktas, kad ne jis tą knygutę parašė, bet kitas kas, nes atrodo, kad tos knygutės išspausdinimo metu Slavočinskis buvo per jaunas, kad būtų galėjęs ją parašyti. Bet abejonės nekelia kitas giesmynas, išleistas be jo sudarytojo pavardės — *Balsas Širdies.* Jį parašė jėzuitas Pranas Šrubauskis, tik nežinom nė vieno to *Balso* leidimo, išleisto XVII a., o visi išlikę jo leidimai yra XVIII ir XIX a. Tačiau buvo XVII a. leidimas, gal net ir keli. Taip pat dingo to paties Šrubauskio išleisto *Pamokslo Krikszczioniszko* pirmieji leidimai, ir težinom 1725 m. ir vėlesniuosius leidimus.

Ketvirtasis žinomas jėzuitas rašytojas, lietuviškai rašęs dar XVII a., buvo G. Šimkevičius. Jis nepaliko jokių spausdintų raštų, gal ir visai jis jų nespausdino. Rankraščiais išliko jo pasirašytos kelios Kražiuose vaidintos mokyklinės dramos, kuriose yra ir plačių žemaitiškų intarpų. Taip pat yra išsaugoti jo lietuviškieji pamokslai, kuriuos jis yra sakęs šv. Jono bažnyčioje Vilniuje, ir kalėdinės gies-

mės, kurių dalį jis pasisavino net iš Mažvydo giesmyno. Gal vienas tų pačių jėzuitų, o gal ir kitas kas išvertė 1677 m. Bellarmino *Trumpo mokslo krikszczioniszko surinkimą*. Yra dar dvi pavardės jėzuitų ar nejėzuitų, kurių raštų apskritai nežinome, bet jos surastos senuose XVIII a. kataloguose, kur tiktai pažymėta, kad atitinkamoje bibliotekoje buvo buvusios jų parašytos lietuviškos knygutės. Tai *J. Paškevičius*, išleidęs savo lietuvišką knygutę 1656 m., ir *Jankevičius*, išleidęs panašią knygutę 1673 m. Šiuo tarpu apie juos mes nieko daugiau nežinome.

Iš nejėzuitų žinom tik vieną dominikoną *Jurgį Kasakauskį*, kuris 1681 m. išspausdino pirmąją lietuvišką katalikų maldaknygę *Rožančių*. Šis *Rožančius* buvo pakartotas dar 1691 m., o paskiau, ligi XVIII a. galo, buvo išleistas dar 19 kartų ir dar keletą kartų XIX a. Tuo būdu bendras skaičius XVII a. lietuviškų, vien katalikų knygų, apie kurias mes turime žinių, bus ne mažesnis kaip 28, t. y. 7—9 kartus didesnis negu XVI a. Bet gali būti nemaža tokių, apie kurias mes šiuo tarpu nieko nežinome. Ir tos knygutės, kurios jau surastos, žinomos tik iš vieno kito egzemplioriaus. Prie to skaičiaus dar būtų galima pridėti kokias šešias knygutes, kur trumpi lietuviški tekstai yra įterpti tarp tekstų, rašytų nelietuvių kalbomis, jau neminint *Ritualų*, kur visados buvo įdedamos ir lietuviškos krikšto ir jungtuvių formulės ir kurie buvo spausdinami ne tik Vilniuje, bet ir kitur.

Jei ir neskaičiuotume problematinio, nors dažnai literatūroje minimo 1624 m. *Rysinskio* reformatų katekizmo, turėtume konstatuoti, kad beveik 50 metų Lietuvos reformatai šioje srityje nerodė nei iniciatyvos, nei judrumo, pasitenkindami vis tais pačiais XVI a. pabaigoje išspausdintaisiais leidiniais. Tačiau apie XVII a. pusę jie trumpą laiką buvo pamėginę užimti naujas pozicijas. Globojami Lietuvos didžiojo etmono *Jonušo Radvilos*, jau ir tuomet turėjusio galvoje siekti Lietuvos tam tikro savarankiško vaidmens, to paties Radvilos lėšomis reformatai suplanavo lietuviškos *Biblijos* ir kitų lietuviškų tikybinių knygų savarankišką leidimą. Tam reikalui 1652 m. iš Gdansko atkviestas spaustuvininkas *Retas* įtaisė Kėdainiuose lietuvišką spaustuvę. Keletai asmenų pasidarbavus (jų paminėtini *Steponas Jaugelis Telega, Samuelis Minvydas, Samuelis Tamošauskis, Jonas*

Božimovskis vyresnysis), 1653 m. buvo Kėdainiuose išspausdintos net keturios knygutės. Jos nebuvo originalios, tik išplėsdavo atitinkamas 1598 m. katekizmo dalis. Tačiau Radvilai 1655 m. mirus ir dėl politinių priežasčių tekus sulikviduoti ir pačią spaustuvę, jau spausdinama penktoji knyga, agenda, nebuvo baigta, o nuo sumanymo *Bibliją* leisti ir galutinai atsisakyta. Spaustuvei susilikvidavus, Lietuvos reformatai jau nebeturėjo Lietuvoje spaustuvės, kurioje jie būtų galėję spausdinti savo tikybinius raštus, nes nuo šio laiko ligi XVIII a. pabaigos, išskyrus vieną pravoslavų ir vieną unijotų spaustuvę, kurios, be to, spausdino tik kirilica, visos kitos spaustuvės buvo vien konfesinės katalikų: tų pačių jėzuitų, paskiau pranciškonų, misionierių, pijorų, bazilijonų. Seniesiems kėdainiškiams leidiniams susidėvint ir atsirandant reikalui juos pakartoti, reformatai turėjo spausdinti savo leidinius Karaliaučiuje. Tiktai XIX a., kada Lietuvoje įsikūrė ir privatinės spaustuvės, padėtis tuo atžvilgiu pagerėjo; bet ir tuomet savo leidinių dalį jie spausdino Mintaujoje.

Bet netrukus po to, kada kėdainiškė spaustuvė iširo ir kai beveik visa Lietuva buvo priešo okupuota, Lietuvos reformatams pavyko vienu atžvilgiu pralenkti ne tik Didžiosios Lietuvos katalikus, bet ir Mažosios Lietuvos protestantus. Tai buvo *Biblijos* į lietuvių kalbą vertimas. Kaip jau matėme, tuo tikslu visų pirma ir buvo steigiama spaustuvė Kėdainiuose, bet, jai susilikvidavus, teko nuo sumanymo atsisakyti. Tuo tarpu vienas Lietuvos reformatų stipendininkų užsienyje, Franekeryje (Olandijoje) studijavęs teologiją, *Samuelis Chylinskis*, dėl Lietuvos okupacijos atskirtas nuo savo krašto ir tėvų, neturėdamas lėšų gyventi ir studijuoti Olandijoje, išsikėlė į Angliją. Radęs čia įtakingus rėmėjus, kurie specialiai domėjosi *Biblijos* vertimais į svetimas kalbas, sumanė pats versti *Bibliją* į lietuvių kalbą iš lenkų vertimo. Porą metų intensyviai pasidarbavęs, jis jį baigė ir 1660—1663 m. iš dalies čia pat Anglijoje ir išspausdino. Tuo tarpu vėl atsirado saitai su Lietuva. Chylinskis, nuvažiavęs į Lietuvą, išgavo sinodo pritarimą savo vertimui ir, grįžęs į Angliją, mėgino jį toliau tęsti. Bet tuo tarpu specialiai paskirtoji sinodo žinovų komisija pripažino Chylinskio vertimą netinkamą, ir sinodo iniciatyva nebaigtas spausdinti vertimas buvo išimtas iš spaustuvės, darbas sustojo. Likęs neišspausdintas rankraštis susirado Angli-

joje vos 1932 m. Nebuvo išspausdintas ir sinodo pasiūlytasis spausdinti *Jono Božimovskio Naujojo Testamento* vertimas, o jo rankraštis 1680 m. sudegė. Bet vis dėlto ir Chylinskio *Biblija* nedingo, ir jos trys korektūriniai egzemplioriai buvo išsaugoti. Jau kiek vėliau *Samuelis Bitneris* iš naujo išvertė *Naująjį Testamentą* ir jį išspausdino 1701 m. Karaliaučiuje, taip jo tekstą sutvarkęs, kad jis tiktų ir Mažosios Lietuvos protestantams.

Bendras Didžiosios Lietuvos XVII a. lietuviškųjų knygų balansas, įskaitant ir tas dvi knygas, išspausdintas Karaliaučiuje ir Londone, kurios buvo skiriamos Didžiajai Lietuvai, iš viso yra 34 knygos, nors čia nėra įtrauktos tos dingusios, apie kurias neturime tikslesnių žinių.

Prūsų valdžios santykiams su lietuviškąja knyga pakitus, Mažoji Lietuva XVII a. gerokai nuo Didžiosios atsiliko: per visą šimtą metų čia buvo išspausdinta vos apie 15 spaudinių, nors greta buvo paskelbta ir eilė mažų pasaulinio turinio kūrinėlių, įterptų į leidinius, išleistus svetimomis kalbomis; be to, yra žinoma nemaža paruoštų, bet neišspausdintų raštų. Ir šiame amžiuje labiausiai susirūpinta naujųjų giesmynų ruošimu, prie kurių buvo, kaip ir XVI a., pritrauktas didokas skaičius bendradarbių. Dėl to ir naujųjų rašytojų skaičius buvo daug didesnis už naujai išspausdintų knygų skaičių. XVII a. pasirodė net trys nauji giesmynai. 1612 m. *L. Zengštakas,* tais pačiais metais išspausdinęs ir antrą Vilento evangelijų ir enchiridiono leidimą, paskelbė ir naujai savo perredaguotą ir papildytą giesmyną. Visai iš pagrindų jį visą redagavo, taisė ir 1666 m. paskelbė *Danielis Kleinas,* kurio giesmynas vėliau buvo laikomas geriausiu. Prie giesmyno jis pridėjo ir maldaknygę *Maldų Knygeles,* kuri jau be pakeitimų buvo kartojama ligi XVIII a. galo. Pagaliau 1685 m. *Jonas Rikovijus* dar kartą giesmyną pakartojo, nors savo priedų jis čia ir nedaug tedavė.

Stengtasi išleisti ir Bretkūno *Biblijos* vertimą. Bet tik *Jonui Rėzai,* padedant ir kitiems, tepavyko 1625 m. išspausdinti vienas *Dovydo psalmes.* Po to beveik per ištisus 30 metų nebuvo išspausdinta nė vienos lietuviškos knygos. Ir tik 1653 ir 1654 m. D. Kleinas išleido pirmąsias lietuvių kalbos gramatikas dviem skirtingais leidimais. 1673 m. ir *T. Šulcas* paskelbė gramatiką, dar prieš Kleiną *K. Sapūno*

parašytą. Pagaliau apie 1680 m. grynai mechaniškai buvo išverstas *Liuterio* mokykloms skiriamas katekizmas, išleistas iš karto trimis kalbomis — lietuvių, vokiečių ir lenkų.

XVIII a. sąlygos lietuviškoms knygoms leisti Mažojoje Lietuvoje buvo daug palankesnės. Iš vienos pusės, pakilus bendram raštingumui, kartkartėmis ir privatūs leidėjai spausdino lietuviškas knygutes, tikėdamiesi iš jų pelno gauti. Tačiau daugiausia čia nusvėrė pačios Prūsijos valdžios politika. Dėl karų ir marų nusiaubta šio šimtmečio pradžioje Mažoji Lietuva žymia dalimi buvo kolonizuota, iš vakarų čia atgabenus daug svetimo elemento, kuris buvo išsklaidytas tarp lietuvių, bet kuris, ypač pradžioje, buvo ūkiškai nepajėgus, negalėjo prilygti vietos lietuviams, ir dėl to vietos administracija noromis nenoromis turėjo susirūpinti ir lietuviais, nuo kurių ekonominio ir iš dalies kultūrinio pajėgumo priklausė ir krašto ekonominė ateitis. Kita vertus, per visą šį amžių visa Prūsija buvo verčiama griežtai policine valstybe. Ši reforma kėlė reikalą kreiptis į pačią liaudį, o jai vokiškai nemokant, patys įvairūs valdžios įsakymai, įstatymai ir skelbimai turėjo būti skelbiami ir lietuviškai. Pagaliau, atsiradus čia daugeliui lietuviškai nemokančių ir vien vokiškai ar prancūziškai kalbančių kolonistų, patys vietos kunigai pabūgo, kad, lietuviškam elementui visai išnykus, jie patys nustos tos privilegijuotos padėties, kurią jie turėjo, mokėdami lietuviškai kalbėti, nes tik lietuviškai kalbantieji kunigai buvo skiriami į daug pelningesnes lietuviškas parapijas. Ir jie, be kitko, su didžiausiu uolumu pradėjo rūpintis ir lietuvių tikybinės literatūros gaivinimu. Dėl visų tų priežasčių lietuvių kalba išspausdintų XVIII a. raštų skaičius yra palyginti gana didelis: iš viso, imdami kartu ir valdinius lietuviškus įsakymus, jų turime ligi 150; bet ir be tų įsakymų, kurie negali būti laikomi knygomis, vis dėlto išspausdintų knygų skaičius buvo daug didesnis negu XVII a. O prie tų knygų paruošimo dirbusių asmenų skaičius irgi buvo nemažas, nes žymi jų dalis buvo kolektyvinis darbas. Vadinamojo *Lysijaus* katekizmo tekstą nustatant, dirbo apie 60 kunigų. Šis katekizmas, 1719 m. paruoštas, buvo išspausdintas 1722 m. Keliolika asmenų pritraukta prie 1727 m. *Naujojo Testamento* ir 1735 m. visos *Biblijos* vertimo. 1755 m. *Biblija* buvo dar kartą perredaguota. 1705 m. buvo išleistas *Šusterio*

perredaguotas giesmyno leidimas, jau žymiai pakeistas 1732 m. ir visai kitaip sutvarkytas 1753 m. Šio paskutiniojo leidimo buvo dar keli nepakeisti pakartojimai. 1736 m. oficialusis giesmynas susilaukė ir rimto konkurento, *Glozėriui* su *Berendu* išleidus *Kelias nobažnas giesmes.* Ir šis giesmynas buvo padidintas ir keletą kartų perspausdintas, kol 1753 m. buvo sulietas su oficialiuoju. Apie 1760—1780 m. buvo išleisti ir keli trumpi, po keletą giesmių, individualiai atskirų kunigų paruošti giesmynėliai, o 1780 ir 1791 m. *G. Ostermejeris* savo darbu ir iniciatyva išspausdino dviejų dalių giesmyną, kurio pagrindą sudarė smarkiai perredaguotos ir ištaisytos oficialiojo giesmyno giesmės. Dėl šių giesmynų iškilo pirmoji lietuvių literatūrinė polemika, trukusi keletą metų. Joje Ostermejerio priešams vadovavo broliai *Milkės.* Dėl tos polemikos ir pats giesmynas buvo pasmerktas ir suboikotuotas. Pagaliau buvo išleista ir keletas populiarių asketinių knygų, skiriamų jau ne kunigams ir ne bažnyčioms, kaip daugumas anų knygų, bet liaudžiai skaityti. Antratiek buvo parašyta, bet neišspausdinta.

Tačiau būdingiausias Mažosios Lietuvos XVIII a. raštijai yra staigusis pasaulietinės lietuvių literatūros iškilimas. Tiesa, žymiausieji raštai *Donelaičio, Šimelpenigio, Milkės* nebuvo išspausdinti, tik išliko rankraščiais, ir tuo būdu knygų produkcijos nepadidino, bet jau ir anuo laiku iš dalies buvo daug kam žinomi ir kitiems turėjo įtakos. Donelaičiui tepavyko išspausdinti tik vieną savo prozinį darbelį, 1769 m. *Gromatą Gaspadoriaus Būrams apie ganyklų perdalijimo naudą,* kuris tačiau greitai buvo visiškai dingęs ir tik šio karo metu tesurastas. Susidomėjimą lietuvių kalba ir jos taikymu literatūrai iš dalies sukėlė XVIII a. pradžioje parašytieji poleminiai *M. Moerlino* raštai, kurie sukurstė *J. Šulco* 1706 m. išspausdintą lietuvišką Ezopo pasakėčių vertimą. Bet tai buvo ir vienintelis tos rūšies darbas, išleistas per visą XVIII a. Tačiau kilusi polemika dėl Moerlino raštų privertė kitus rimčiau susirūpinti ir bendrais kalbos klausimais, ir iš to susidomėjimo, be kelių rankraščiais likusių žodynų, atsirado 1730 m. pirmasis Mažosios Lietuvos *Hako* išspausdintas lietuvių kalbos žodynėlis, o paskiau *Ruigių,* tėvo ir sūnaus, žodynas, gramatika ir studija apie lietuvių kalbą, išleisti 1747 m. Iš dalies tie darbai buvo pakartoti Milkės 1800 m. ir *A. Krausės* 1834 m. O į šio

amžiaus pabaigą, 1791 m., lietuvių kalbos gramatiką buvo išspausdinęs dar ir G. Ostermejeris.

Politinių Didžiosios Lietuvos įvykių raida XVIII a. veikė čia kultūrinį darbą dar labiau negu Mažojoje. Beveik visą šimtmetį trukęs sistemingas dviejų Lietuvos plėšikiškų kaimynų — Maskvos ir Berlyno — sutartinis veikimas prieš jungtinę Lietuvos — Lenkijos respubliką visiškai suardė Lietuvos vidaus santvarką dar gerokai prieš tai, kada ji buvo okupuota. Tiek iš Rytų, tiek iš Vakarų ėjęs sąmoningas tikybinių aistrų kurstymas ardė atskirų tikybų sugyvenimą ir intelektualines krašto pajėgas išeikvodavo tikybinėms politinėms kovoms. Stambesnieji ir smulkesnieji bajorai susiburdavo į kovojančias savo tarpe už kaimyninių valstybių reikalus frakcijas ir beveik visiškai pamiršdavo savo krašto vidaus reikalus, o tarpais įsiveržianti svetimoji — švedų, rusų ir prūsų — kariuomenė griovė ir viso krašto ekonomiką, ir dėl to ilgai negalėjo būti ir kalbos apie krašto kultūros darbo kėlimą. Žymi dalis katalikų dvasininkų irgi nepasilieka svetima toms kovoms, ir tuo būdu yra atitraukiama nuo savo tiesioginio darbo. Taip svariai XVII a. Lietuvos gyvenime pasireiškęs jėzuitų ordinas XVIII a. kultūriškai visai susmunka, išeikvodamas savo dideles intelektualines pajėgas kovai už savo senųjų privilegijų išlaikymą, ypačiai su kitų ordinų varžovais (švietimo srityje ypač griežtai jis kovojo su pijorų ordinu), ir už išlaikymą savo rankose tų didelių materialinių turtų, kurie paversdavo juos faktiniais ekonominiais krašto šeimininkais.

1773 m. popiežiui Klementui XIV panaikinus jėzuitų ordiną ir, nežiūrint žymios Lietuvos bajorų dalies pasipriešinimo, tą panaikinimą paskelbus ir Lietuvoje, švietimo srityje mūsų krašto padėtis kai kur pagerėjo. Tą pagerėjimą sukėlė ne vien naujai įsteigtos Edukacinės Komisijos veikla, atsirėmusi jos žinion perėjusiais Lietuvos jėzuitų turtais, kurie davė naujai perorganizuotai mokyklų sistemai materialinį pagrindą, bet ir tai, kad žymi buvusiųjų jėzuitų, dabar jau eksjėzuitų dalis įsiliejo į kitų ordinų ar į pasaulietinių kunigų darbo sritį. Intelektuališkai daug geriau už kitus dvasininkus paruošti, nes jų daugumas studijavo Vilniaus akademijoje, kur eidavo aukštąsias teologines studijas, dabar neverčiami savo jėgų eikvoti administracinėje ar ekonominėje srityje, jie daug kur išjudino kitų

ordinų ar parapijų dvasininkų kultūrinę iniciatyvą. Tai, tarp kito ko, pastebima ir lietuviškųjų XVIII a. knygų produkcijoje.

XVIII a. Didžiojoje Lietuvoje lietuviškųjų knygų pasirodė penkis kartus daugiau negu XVII a., ir net pusantro karto daugiau kaip XVIII a. Mažojoje Lietuvoje (atmetus ten anuos oficialinius įsakymus, o su jais kartu tiek Didžioji, tiek Mažoji Lietuva davė beveik po tiek pat, apytikriai po 150 spaudinių)[14]. Tačiau šitiems laikams gana gausi produkcija atskirais XVIII a. laiko tarpais susiskaido labai savotiškai. Nuo XVIII a. pradžios ligi jėzuitų ordino panaikinimo mes žinom apie 64 lietuviškas knygas, iš kurių maždaug 25 buvo paruoštos jėzuitų. Bet iš tų pastarųjų nauja buvo tik viena 1737 m. lietuvių kalbos gramatika, nors ir ji, galimas daiktas, buvo parašyta dar XVII a. O visos kitos kartoja jau senas, XVII a. pirmą kartą išleistas knygas, tik kartais kiek papildytas ar ištaisytas. Kitas 40 knygų buvo paruošę ar pasaulietiniai kunigai, ar kitų, ne jėzuitų, ordinų vienuoliai. Jėzuitų ordiną panaikinus, nuo 1773 ligi 1800 m. turime jau apie 90 spaudinių, t. y. kai pirmuoju laiko tarpu vidutiniškai neišspausdinta ir vienos knygutės per metus, tai šiuo laiku spausdinta mažiausia trys knygutės, t. y. bent tris kartus daugiau. Šį padidėjimą daugiausia sukėlė smarkiai pakilęs pačios lietuviškosios liaudies raštingumas, nes smulkiųjų bajorų, kad ir vartojusių savo tarpe daugiausia lietuvių kalbą, žymi dalis vis dar buvo ar visai neraštinga (nemokėjo ne tik rašyti, bet ir skaityti), ar pusiau raštinga, t. y. mokėjo tik skaityti, bet nemokėjo rašyti. Teko savo rankose turėti kelių Žemaitijos apskričių bajorų ištikimybės rusų carui pareiškimus, kada rusai XVIII a. pabaigoje okupavo Lietuvą, ir juose apie 90% visų pasirašiusiųjų padėję tris kryželius.

Raštas liaudžiai buvo mažiau reikalingas, bet ji pradeda masiškai reikalauti knygų skaityti. Ir veikusios tuo laiku Vilniuje spaustuvės bando tą reikalavimą patenkinti. Bet čia jos susidūrė su trūkumu sugebančių ką naujo parašyti asmenų, ir buvo verčiamos daugiausia kartoti senuosius leidinius. Tačiau, be greitomis paruoštų pakartojimų ar tiesioginių vertimų iš lenkų kalbos, parašoma ir kiek savarankiškų knygučių, nors ir jos daugiausia seka kokiais lenkiškais pavyzdžiais. Tai ypač neigiamai paveikia tų visų naujųjų

knygų kalbą, kuri jose virsta savotišku žemaitišku—lenkišku žargonu, ir dėl to naujai pasirodę kunigų *Mykolo Olševskio, Tado Plakevičiaus, Jono Lukoševičiaus* ir kai kurių kitų vardai mūsų literatūros istorijos nepraturtino, nors kai kuriais atžvilgiais ir jos vaidino teigiamą vaidmenį, užkirsdamos, pavyzdžiui, kelią į lietuvišką liaudį jai kitų tiesiog brukamoms lenkiškoms knygoms ir tuo būdu stabdydamos kai kur prasidėjusį tos liaudies lenkinimą. Tačiau būdinga, kad vieninteliai to laiko tarpo lietuviškų autorių vardai, kurie kalbos ar literatūros požiūriu davė vertingesnių darbų, buvo vardai dviejų buvusiųjų jėzuitų — kunigo *Jono Joskaudo* ir kunigo *Tado Jurevičiaus*. Tiek tiktai, kad tik pačiu paskutiniuoju laiku mums atskleista Tado Jurevičiaus veikla dar negali būti tinkamai įvertinta, nes ligi šiol dar nėra pilnai išaiškinti jo parašytieji lietuviški eilėraščiai.

Šias gausias liaudžiai skiriamas knygutes papildo, ypač antroje XVIII a. pusėje, gausingi lietuviškieji pamokslai, daugiausia sakomi vakarinėje Lietuvos dalyje — Žemaičių vyskupijoje. Jei ligi XVII a. pabaigos težinome vieną kun. G. Šimkevičiaus lietuviškų pamokslų rinkinį, tai XVIII a. žinome jų jau nemaža. Jie daug kam čia pavadavo knygas, ypač tada, kada surašyti jie ėjo rankraščiais iš rankų į rankas. Greta jų buvo paruošta jau kiek ir savarankiškų tikybinių knygų, kurios mums tačiau težinomos iš rankraščių, nes autoriai nesugebėjo jų išspausdinti.

Yra dar viena XVI—XVIII a. Didžiosios Lietuvos lietuviškų knygų ypatybė. Maždaug ligi 1750 m. visos be išimties Didžiosios Lietuvos lietuviškos knygos buvo spausdinamos gotinėmis raidėmis, nors lenkiškos knygos jau XVII a. buvo perėjusios į lotynų, kiek pritaikintą lenkų kalbai, raidyną. Gotinės raidės taip buvo laikomos būdingomis lietuvių raštui, kad, spausdinant knygą dviem — lenkišku ir lietuvišku tekstu (*Ewangelie polskie i litewskie*), lenkiškasis buvo spausdinamas lotynų raidėmis, o greta lietuviškasis gotinėmis. Ir tik antrojoje XVIII a. pusėje pradedama ir lietuviškąsias knygas spausdinti lotynų, ar tikriau — lenkų raidėmis. Tuo būdu gotinės raidės, kurios Mažojoje Lietuvoje lietuviškosiose knygose ir apskritai spaudiniuose išliko ligi mūsų laikų, ir Didžiojoje Lietuvoje išsilaikė daugiau kaip per 150 metų nuo lietuviškosios knygos pradžios Vilniuje.

XVIII a. pabaigoje rusams okupavus Lietuvą, naujai susidariusi politinė padėtis paveikė ir kultūros darbą. Tačiau šioje srityje įvairiais laiko tarpais reiškėsi nevienodos tendencijos. Šiuo požiūriu galima čia išskirti tris skirtingus laikotarpius: pirmasis truko nuo okupacijos pradžios ligi 1831 m. sukilimo; antrasis apėmė laiką tarp dviejų — 1831 m. ir 1863—1864 m. — sukilimų; trečiasis 1865—1904 m. spaudos uždraudimo laiką ir atskirai 1904—1915 m. O kiek tai liečia lietuviškųjų knygų buitį, tai iš antrojo laikotarpio tenka dar išskirti 1850—1863 metus, vyskupo *M. Valančiaus* didžiausios ir rusų administracijos nevaržomos veiklos laiką.

Pirmuoju laikotarpiu Rusija, pati dar sukrečiama karų su Napoleonu I, o paskiau dar kiek paveikta ir vidaus neramumų, iškilusių Aleksandrui I mirus, negalėdama dar suvirškinti naujai užgrobtos ir daug už Rusiją kultūringesnės Lietuvos, kurį laiką kultūros veikimo srityje vietos Lietuvos bajorams buvo palikusi laisvas rankas. Šie, jau patys gerokai aplenkėję, be to, dar paremti ir sustiprinti atvykusios į Vilniaus universitetą gausios grynai lenkiškos šviesuomenės, bandė švietimo darbe atsigriebti ir iš dalies atgauti tai, ko jie buvo nustoję politikos srityje. Ir šiuo laiku jie Lietuvoje išvystė plačiausią lenkišką akciją, veikdami tiek aukštesniosiose, tiek aukštosiose (Vilniaus universitete ir Vyriausioje seminarijoje) mokyklose, tiek ir periodinėje ir neperiodinėje spaudoje. Vilniaus universiteto veikimo metu Lietuvos sostinė virto kaip ir svarbiausiu lenkų kultūros veikimo centru, tuo požiūriu pralenkusiu net ir Varšuvą su Krokuva. Jei palyginsime čia tuo laiku išspausdintų knygų ir žurnalų skaičių su priešokupaciniais laikais, tai čia per 30 metų buvo išspausdinta daugiau, negu tų pačių lenkų ar sulenkėjusių tame pačiame Vilniuje buvo pasiekta per keletą šimtų metų.

Tačiau tos pačios politinės priežastys, kurios išjudino lenkiškąjį aktingumą Lietuvoje, paveikė ir nesulenkėjusius lietuvių bajorus ir „naujabajorius" — tuos pačius valstiečių vaikus, kurie, norėdami pasiekti mokslo, turėjo parūpinti netikrus bajoriškus dokumentus ir susibajorinti savo kaimietiškas pavardes. Be to, veikiant dar ir Vakarų Europos įtakai, kur tuo laiku prasidėjo tautinis atgimimas atskirų, politiškai pavergtų tautybių, ir Lietuvoje greitai prasidėjo

sąmoningas grynai lietuviškas darbas. Bet kadangi Lietuvos mokyklos dar buvo vedamos pagal grynai lenkišką dvasią ir visai nebuvo prieinamos kokiam lietuviškam darbui, tai jam teko pradžioje apsiriboti vien literatūrine veikla, nors ir čia žymi dalis tuo laiku pagamintų lietuviškų raštų dėl įvairių priežasčių nebuvo išspausdinta.

Ligi 1822—1823 m. lietuviškųjų knygų gaminimo srityje dar nepastebima kokio planingo darbo. Nors per pirmuosius XIX a. 22 metus ir buvo išleista apie 55 lietuviškos knygos, bet daugiausia tai buvo dar pakartojimai XVIII a. spaudinių, kuriuos savo iniciatyva leido pačios Vilniaus spaustuvės. Tiek tiktai, kad senoji akademinė spaustuvė, XVIII a. šiuo požiūriu išlaikiusi pirmumą, dabar, išnuomota J. Zavadzkiui, ilgai visai lietuviškų knygų nespausdino, o jos senųjų lietuviškų spaudinių kartojimą ir kai kurių naujų spausdinimą perėmė šiuo metu labai veiklios bazilijonų ir misionierių (diecezinė) spaustuvės, ypač bazilijonų, kuri jau ir XVIII a. pabaigoje pasirodė ne tik veikli, bet ir patriotiškai nusistačiusi, pvz., Kosciuškos sukilimo metu leisdama visus sukilėlių valdžios spaudinius.

Jau XIX a. pačioje pradžioje Žemaitijoje aplink vyskupą *J. A. Giedraitį* ir iš dalies apie *Dionizą Pošką* buvo susidaręs lietuviškųjų patriotų būrelis, kuris mūsų literatūrai davė nemaža pasaulietinių tekstų; tačiau nei vienas jų tuo laiku nebuvo išspausdintas, ir tuo būdu mūsų knygos istorijos nepraturtino. O ir tikybinės literatūros srityje iš čia teišėjo 1806 m. *Giedraičio — Mogėno* parūpintos *Lietuwiszkos Ewangelijos* vienu lietuvišku, be lenkiško, tekstu, ir 1816 m. *Naujojo Testamento* vertimas. Tuo pačiu laiku keletą savo parašytų tikybinių ir pasaulietinių knygučių paskelbęs *A. Strazdas* veikė be jokio sąryšio su anais, visai savarankiškai.

Tačiau lietuviškosios knygos buitis žymiai pasikeitė nuo 1822—1823 metų, kada į darbą stojo būrys karštų lietuvių, daugiausia Vilniaus universiteto studentų. Čia pirmoji kregždė buvo *Simano Daukanto* dar 1822 m. parašyta *Darbay senųjų Lituwiu ir Żemaycziu*, kurie, nors ir buvo išspausdinti tiktai po šimto metų, bet ir anuo laiku nuorašais ėjo per rankas ir kėlė jaunuomenės lietuviškąjį patriotinį entuziazmą. Ir ji pasiryžo parūpinti lietuviškų knygų tiek parapinėms mokykloms, kurios ligi šiol vertėsi vienais elementoriais ir net neturėjo tinkamo vaikams lietuviško tikybos vadovėlio,

tiek iš dalies aukštesniosioms mokykloms, tiek ir apskritai liaudžiai skaityti, duodant jai jau ne vien tikybinių, bet ir pasaulietinių skaitymų. Šiai jaunuomenei, be Daukanto, vadovavo *Simanas Stanevičius* ir *Kajetonas Zabitis-Nezabitauskis*, o jos veiklą parėmė energingas kunigas *Vincentas Valmikas*, tikras jau XX a. Lietuvos rytuose veikusio kunigo *Stanislovo Stakelės* prototipas.

Ši jaunuomenė, neturėdama lėšų savo paruoštoms knygelėms išleisti, sugebėjo sudominti jų leidimu kai kurias smulkias žydų spaustuves (Neumano, Maneso ir Zimelio-Zimelovičiaus), o kitoms knygoms išleisti gauti lėšų iš vieno kito literatūrinių ambicijų turinčio kunigo, kuriems patraukti jie kitas savo parašytąsias knygas sutikdavo leisti tų kunigų, kaip autorių, vardu. Tokiu, pavyzdžiui, būdu kunigo *Kiprijono Zabičio* vardu ir jo lėšomis 1823 m. buvo išleista Kajetono Zabičio iš Kluko versta knygutė apie bitininkystę, o kunigo *Juozo Rupeikos* vardu bene Simano Stanevičiaus paruoštas Chodzkos *Jono isz Swisloczes* vertimas.

Šiaip nuo 1823 ligi 1831 m. buvo išspausdinta beveik tiek pat lietuviškų knygų kaip ir 1801—1822 m. Bet tiek pirmosios tuo laiku išleistos mūsų pasaulietinės, tiek ir tikybinės knygos visos buvo ar originaliai parašytos, ar pirmą kartą išverstos, o ir tų vertimų kalba buvo daug rūpestingesnė ir grynesnė. Bet šio darbo didžiausio įtempimo metu joms leisti susirado pirmos grynai politinės kliūtys, kurių anksčiau Didžiosios Lietuvos lietuviškosios knygos dar nežinojo. Pasaulietinių lietuviškų knygučių atsiradimas ir plėtimasis, užsimezgimas pasaulietinės lietuvių literatūros ir tos literatūros jaunesnių ir senesnių atstovų viešas pasirodymas ne tik lietuviškoje dirvoje, bet ir lenkų periodinėje spaudoje atkreipė į save dėmesį tų veiklesnių lenkų visuomenės Lietuvoje atstovų, kurie ypač buvo susirūpinę lenkybės išlaikymu Lietuvoje. Ir jie surado išoriškai nekaltą kelią neduoti tai literatūrai plėstis ir tuo būdu sudaryti pavojų lenkiškų knygų plitimui lietuvių tarpe. Tą rolę buvo pasiryžęs atlikti Vilniaus cenzūros komitetas. Bendruoju visos Rusijos XIX a. pradžios cenzūros įstatymu visų knygų ir kitų spaudinių cenzūra buvo pavesta atitinkamiems universitetams. Taigi ir visos Lietuvos spaudinių cenzūravimas buvo pavestas Vilniaus universiteto sudarytam cenzūros komitetui. Iš vienų lenkų sudarytas, jis po kiek laiko pradėjo sąmoningai neleisti spausdinti lietuviškų pasaulieti-

nių raštų, surasdamas tam įvairių nerimtų priežasčių, kurios neturėjo nieko bendra su politiniais cenzūros uždaviniais. Tuo būdu neduota leidimo spausdinti kunigų A. Strazdo ir *Rapolo Alknavičiaus* eilėraščių rinkiniui, kun. *A. Butkevičiaus* lietuvių kalbos gramatikai, vėliau ir kun. *J. Stanevičiaus* aritmetikos vadovėliui parapijos mokykloms, greičiausia ir kitoms, mums dar nepaaiškėjusioms knygutėms. Kada temperamentingas tų leidinių gynėjas kun. Vincentas Valmikas perkėlė bylas dėl tų leidimų net į Petrapilį ir ten net buvo jas laimėjęs, tai Vilniaus cenzūra pačius rankraščius pražudė ir paveikė net Vilniaus vyskupijos kapitulą, kuri jį visai išvijo iš Vilniaus ir Vilniaus vyskupijos ribų. Norint paralyžuoti tokį Vilniaus cenzūros šališkumą, kuris galėjo visiškai sustabdyti lietuviškų knygų spausdinimą, kitiems lietuvių sąjūdžio dalyviams ir organizatoriams teko griebtis savotiškos priemonės: nors pats cenzūros komitetas priešinosi, jiems pavyko į cenzūros komitetą lietuviškoms knygoms cenzūruoti įvesti savo žmogų — vainutiškį *Juozą Volodzką,* kuris tą darbą ir atlikdavo ligi savo mirties 1829 m.

Vis dėlto, nepaisant ir tų kliūčių, šiuo trumpu laiku tai naujųjų veikėjų grupei pavyko paruošti ir išleisti keletą vadovėlių parapinėms mokykloms (*Zabičio* elementorių, kun. *Vizgirdos Bibliją dėl vaikų,* išleistą miniatiūrinio formato, ir kt.) ir šiaip žmonėms skaitymų (pirmąjį lietuvių kalba beletristinį veikalėlį, aną *Joną iš Svisločės*), dainų ir Stanevičiaus eilėraščių rinkinį, populiarinę knygutę ūkininkams apie bites ir kitą apie islandų kerpes ir t. t. O būdinga šiam laiko tarpui ir tai, kad čia pirmą kartą nuo pat lietuviškosios knygos pradžios į lietuvių literatūrinį darbą Didžiojoje Lietuvoje įsitraukė ir pasauliečiai, nes ligi XVIII a. pabaigos visų mums žinomų lietuviškųjų knygų autoriai ar vertėjai buvo vieni kunigai ar vienuoliai. Dėl tos to 1822—1823 m. būrelio veiklos, įtraukusios į darbą ne vien Vilniuje bestudijuojantį ar gyvenantį jaunimą, bet ir gerą būrį asmenų, gyvenančių Lietuvos provincijoje, galima tarti, kad lietuvių tautinis atgimimas buvo prasidėjęs ne *Aušros* laikais, bet dar 60 metų prieš ją. Tiek tiktai, kad gražiai pradėtas, jis vėl dėl politinių priežasčių greitai sustojo kaip organizuotas darbas, tačiau neliko be įtakos ir vėlesniam lietuvių kultūros darbui, ypač lietuviškųjų knygų srityje.

Vilniaus universiteto studentų persekiojimai, kad ir tiesiogiai nepalietė lietuviškosios knygos darbininkų, bet kitus juos išvijo iš Vilniaus, o 1831 m. pralaimėtas sukilimas apskritai išblaškė visą jų sudarytąją organizaciją, kitus išstūmė į Lenkiją ar Rusiją, o kai kas net atsidūrė ir užsienyje. Pirmieji emigrantai Prancūzijoje kad ir buvo sudarę ten atskirą nuo lenkų lietuvių organizaciją, tačiau tik vienas *Kiprijonas Zabitis* davė keletą emigracijoje parašytų lietuviškų eilėraščių ir porą iš Mickevičiaus verstų knygučių. Likusieji Lietuvoje ar bent Rusijos imperijos ribose vis dėlto plunksnos nemetė, o kiekvienas savo sumanymu ir iniciatyva stengėsi veikti ta pačia kryptimi, kuria jie buvo pradėję savo darbą Vilniuje. Nors tas jų darbas ir neturėjo organizuotumo ir planingumo požymių, bet vis dėlto ir jis paliko žymių pėdsakų bendrajame lietuvių kultūros ir ypačiai knygos darbe. Tiesa, žymi dalis jų parašytų darbų liko rankraščiais, kurių kiti ir žuvo, bet buvo nemaža ir išspausdinta, ypač nuo to laiko, kada atsirado naujų talkininkų tiek iš pasauliečių, tiek iš kunigų tarpo.

Tuo laiku ir toliau tęsiamas senų tikybinių knygų kartojimas. Bet jau pirmas *Simanas Daukantas* pradeda leisti eilę savo paruoštų knygučių iš žemės ūkio srities ir kitų, o nuo 1846 m. ir *Laurynas Ivinskis* pradeda leisti savo išgarsėjusius ir jį išgarsinusius kalendorius. Kai kas naujo pasirodo ir tikybinės literatūros srityje, nors tas pats *Valančius,* kuris savo vyskupavimo laikais ligi spaudos uždraudimo daugiausia rašė tikybinėmis temomis, šiuo laiko tarpu stojo į lietuviškosios knygos rungtynes pasaulietiniu istoriniu darbu — *Žemaičių vyskupyste.* Bendrai 1832 m.—1850 m. laikotarpiu, t. y. ligi Valančiaus įsivyskupavimo, Didžiojoje Lietuvoje buvo iš viso išleista apie 100 lietuviškų knygų, taigi tiek pat, kaip ir 1801—1831 m.; tiktai spaudos tempas, skaičius knygų, vidutiniškai per vienerius metus spausdintų, padidėjo beveik du kartus. Bet, jas leidžiant, turėta jau nemaža kliūčių iš rusiškosios cenzūros: Universitetą panaikinus, lenkiškąją cenzūrą pakeitė rusiškoji, nors su kai kuriais likusiais valdininkais lenkais.

Bet ir tuomet vis dėlto ir kai kurie įtakingi lenkų sluoksniai bandė statyti lietuviškajai knygai, ypač pasaulietinei, tam tikrų kliūčių. Tuo požiūriu ypač pasižymėjo Vilniaus spaustuvininkas *Zavadzkis,* kitų visai neteisingai laikomas kaip ir kokiu lietuviškos

knygos mecenatu. Kilęs iš Lietuvos, bet vaidinąs poznanietį, Zavadzkis savo knygyno ir spaustuvės veiklą sąmoningai paskyrė vien Lietuvos lenkybei stiprinti. Kada rusų valdžia sulikvidavo visas katalikines Vilniaus spaustuves, tai Zavadzkis perėmė tų spaustuvių seniau leidžiamų tikybinių lietuviškųjų knygų kartojimą, kas jam duodavo labai dideles pajamas, o pelnu, gaunamu iš lietuviškųjų knygų leidimo, jis spausdino ir leido nuostolingas lenkiškas knygas. Kartu, savo rankose turėdamas geriausią Vilniaus spaustuvę ir maždaug nuo 1845 m. gaudamas daug užsakymų naujai parašytoms lietuviškoms knygoms spausdinti, jis laikėsi čia savotiškos taktikos. Matydamas, koks Lietuvos lenkybei grėsė pavojus iš lietuviškosios literatūros augimo, jis ir stengėsi kiek galėdamas trukdyti tą augimą, už lietuviškųjų knygų spausdinimą imdamas daug brangiau kaip už lenkiškųjų, tuo norėdamas atbaidyti ir kitus autorius leidėjus, ir pačias knygas, dėl jų brangumo, padaryti liaudžiai neįperkamas. Tačiau čia jis tiek tepasiekė, kad paskiau ir vyskupas Valančius kitas savo parašytąsias ar išleistąsias knygas spausdino ne pas Zavadzkį, bet Vilniaus žydų spaustuvėse, kurios spausdino net du kartus pigiau. Apsiėmęs taip pat spausdinti pradžioje paties Ivinskio lėšomis leistus kalendorius, jis sąmoningai suvėlindavo jų spausdinimą tiek, kad jie pasirodydavo ar tų pačių metų pabaigoje, ar net kitų metų pradžioje, kada kiti, jų negalėdami sulaukti, jau apsirūpindavo lenkiškais kalendoriais. Tuo būdu jis buvo privertęs Ivinskį 1852 m. sustabdyti tų kalendorių leidimą, nes šiam pritrūko lėšų jiems leisti. Bet po dvejų metų, sumetęs, kad ir tų kalendorių leidimas gali būti pelningas, jis pats pasisiūlė Ivinskiui juos leisti savo spaustuvėje ir savo lėšomis, ir, šiam sutikus būti tiktai jų redaktorium, jis tuos pačius kalendorius išleisdavo net anksčiau už lenkiškuosius ir taip greitai išparduodavo, kad kitais metais jam tekdavo jų spausdinti ir po du leidimus. Bet ypač Zavadzkiui rūpėjo sutrukdyti lietuviškųjų pasaulietinių knygų spausdinimą. Kada jam ar patys autoriai, ar leidėjai jas atsiųsdavo, jis visokiais būdais stengėsi jų spausdinimą užvilkinti ir neduoti knygai pasirodyti rinkoje. Ir tuo būdu, pavyzdžiui, jis sukliudė išspausdinimą dviejų kunigo *Budriko* parašytų blaivybės knygučių, kunigo *Groso* parašytos lietuvių kalbos gramatikos ir kt.

Nuo 1850 m. lietuviškosios knygos buitis žymiai pakitėjo. Paėmęs du kartus padidintą Žemaičių vyskupiją, kuri nuo to laiko išsiplėtė ir į žymią aukštaičių dalį, vyskupas Valančius ypač susirūpino nuolatiniu pravoslavijos veržimusi į Lietuvą ir, atvirai prieš tai kovoti negalėdamas, atkreipė ypatingą dėmesį į religinį lietuvių tautos atsparumo stiprinimą. Tam reikalui visų pirma turėjo tarnauti liaudies raštingumo pakėlimas per parapines mokyklas, kurių skaičių jis keletą kartų padidino ir visiškai perorganizavo ir pertvarkė, o kiek vėliau ir kova su girtuokliavimu, kuri greitai davė tiesiog neįtikėtinų rezultatų, kada visam dešimtmečiui visa Valančiaus valdomosios vyskupijos liaudis visai nustojo vartoti alkoholį. Bet ir Valančius nuo pat savo darbo pradžios iš karto susidūrė su absoliutiniu parapinėms mokykloms reikalingų vadovėlių ir blaivybės literatūros trūkumu. Taigi jis pats pirmas stvėrėsi plunksnos ir, nors ir be to turėjo daugybę kitų painių ir sunkių pareigų, vis dėlto pats ligi spaudos uždraudimo parašė dvylika įvairių knygelių, kurių visos buvo ligi spaudos uždraudimo ne kartą perspausdinamos, ir tuo būdu davė apie 40 Valančiaus vardu išleistų knygų. Bet gerai numatydamas, kad pats vienas negalėsiąs viso to darbo, kurį buvo užsibrėžęs, atlikti, jis kreipė didelį dėmesį į tinkamą gerų padėjėjų atranką. Ir juos jis, tarp ko kita, ragino imtis ir plunksnos. Jo laikais lietuviškosios knygos bare pradeda dirbti geras būrys naujų darbininkų, daugiausia rekrutuojamų iš jaunų kunigų: tai *P. Gomalevskis, J. Želvys, Juzumai, P. Vercika, O. Praniauskis, R. Jasikevičius, K. Skrodzkis, J. Račkauskis, D. Budrikas, K. Prialgauskis, J. S. Dovydaitis, A. Juška,* paskiau ir *A. Baranauskas, K. Kairys* ir daugelis kitų. Nors kiti jųjų ir bandė savo plunksnas ir pasaulietinės literatūros srityje, bet tos rūšies jų darbai atskiromis knygomis nebuvo leidžiami, o tai, kas buvo jų atskirai išspausdinta, vis tebuvo religiniai raštai. Bet dirbdami ir tokioje politiškai nekaltoje srityje, vis dėlto jie kartais susidurdavo su rusų cenzūros jiems statomomis kliūtimis, kurias tačiau Valančius sugebėdavo aplenkti. Pavyzdžiui, rusų administracijai uždraudus spausdinti Valančiaus parašytą knygutę *Apie Brostvą blaivystės,* kurios du leidimai vis dėlto buvo Vilniuje išspausdinti, kiti trys leidimai buvo 1860—1861 m. spausdinti jau Klaipėdoje.

S. Daukantui įsitraukus labiausiai į savo istorinių raštų gaminimą ir nesugebant išleisti savo kitų populiarinių knygučių, parašytų jam jau grįžus iš Petrapilio į Lietuvą, pasaulietinės lietuvių spaudos srityje kurį laiką dirbo beveik vienas L. Ivinskis, kuris Valančiaus laikais stengėsi savo leidžiamų kalendorių turinį įvairinti, įtraukiant į darbą visus, kas tik sugebėdavo ką nors parašyti. Bet nuo 1858 m. čia pradeda talkininkauti ir jaunas, energingas *Mikalojus Akelaitis*, kuriam tarp kitko pavyko lietuviškų knygų leidimo klausimu sudominti ir kai kuriuos stambesnius Lietuvos dvarininkus, kurie, J. I. Kraševskiui tarpininkaujant, ir buvo sudarę atskirą fondą lietuviškoms knygoms leisti. Tačiau to fondo ir Akelaičio darbo rezultatas buvo labai kuklus, nes jo lėšomis teišleista keletas elementorių ir keletas tikybinių, bet pasauliečių parašytų, knygučių. Tiek tiktai, kad vienas to fondo rėmėjų, Rokiškio R. Tizenhauzas, pats lenkų kalba perdirbo dar 1823 m. Rupeikos vardu išleistą *Joną iš Svisločės* ir savo lėšomis išleido jį lietuviškai K. Mikėno-Michnevičiaus verstą, bet to paties Rupeikos vardu.

Šis penkiolikos metų laikotarpis lietuviškajai knygai davė apie 300 naujų spaudinių, t. y. beveik tiek pat, kiek jų buvo išspausdinta Didžiojoje Lietuvoje nuo pat lietuviškosios spaudos pradžios ligi 1831 m., ir pustrečio karto daugiau kaip per pirmuosius XIX a. 50 metų[15]. Tiek tiktai, kad apie trečią tų visų spaudinių dalį sudarė senųjų, dar prieš 1850 m. išleistų leidinių pakartojimai.

Nuolatos didėjąs lietuviškųjų knygų ir apskritai skaitymų pareikalavimas privertė susirūpinti ir lietuviškosios periodikos leidimu. Tačiau šioje srityje visos to paties Valančiaus, o taip pat Ivinskio ir Akelaičio pastangos buvo bergždžios, nes į visus prašymus leisti ar tai *Aitvarą*, ar *Pakeleivingą* rusų administracija atsakydavo neigiamai arba visiškai juos nutylėdavo. Tuo pačiu laiku brendo nauji politiniai sukrėtimai, kurie privedė prie 1863 m. sukilimo, ir tai lietuviškajai knygai atsiliepė labai neigiamai. Dar prieš pat sukilimą, o paskiau ir sukilimo metu Mikalojus Akelaitis bandė šį bei tą ir nelegaliai Klaipėdoje spausdinti. Bet šie atsitiktiniai leidiniai didesnio vaidmens nesuvaidino. Tiek tiktai, kad dėl pirmųjų savo 1861 m. išspausdintų atsišaukimų jis pats buvo priverstas bėgti į užsienį, o jo bendrininkams, *Bucevičiui, Grajauskiui* ir kitiems, buvo

iškelta pirmoji byla dėl nelegalinių lietuviškųjų spaudinių. Sukilimą pralaimėjus ir rusų valdžiai smarkiomis represijomis palietus visą Lietuvos gyvenimą, labiausiai nukentėjo lietuvių spauda, nes Mykolo Muravjovo iniciatyva valdžia pasiryžo į lietuvių raštus įvesti rusiškas raides, ir tuo būdu prasidėjo keturiasdešimt metų trukęs vadinamasis lietuvių spaudos draudimas, kuris formaliai buvo paskelbtas 1865 m. rugsėjo 13/25 d.

Rusų valdžiai uždraudus vartoti lietuviškose knygose lotyniškai lenkiškas raides ir pradžioje pačiai pasiryžus pagaminti naujai kuriamoms vietoje valdžios likviduotų parapinių pradžios mokykloms reikalingus vadovėlius, negausi tuo laiku pasaulietinė lietuvių šviesuomenė (*L. Ivinskis, J. Juška, T. Žilinskis*), o iš pradžių ir tas pats vysk. *Valančius* negalėjo iš karto nusistatyti, kaip į tą uždraudimą reaguoti, ir kurį laiką pati bendradarbiavo su administracija gaminant leidžiamas rusų raidėmis knygutes. Tik jie greitai savo akimis pamatė, kad valdžiai čia rūpi ne lietuvių tautos kultūriniai reikalai, bet tos tautos rusinimas ir pravoslavinimas, juo labiau kad ir pačių tų knygučių per 40 spaudos draudimo metų valdžia teišleido vos 60, o šių devynios buvo išspausdintos dar prieš oficialinį spaudos uždraudimo paskelbimą[16].

Tačiau, kol lietuviškoji šviesuomenė dar svyravo, pati liaudis, kuriai tos knygutės ir buvo skiriamos, iš karto jų atžvilgiu nusistatė griežtai neigiamai ir pradžioje labiausiai dėl to, kad niekas negalėjo tų rusiškų „kirvukų" paskaityti. Liaudis pirmoji pradėjo ieškoti kelių gauti tokioms maldaknygėms, prie kurių ji buvo jau per šimtmečius įpratusi. Ir pradeda jų reikalauti iš įvairių kontrabandnešių, kurie gabeno per sieną įvairias prekes. Šie, nunešę į Prūsus keletą senų maldaknygių, ten pagamino jų tikrąsias kopijas ir jas atgabeno į Lietuvą. Tokiu būdu atsirado pirmosios vadinamosios kontrafakcijos, t. y. knygos, nelegaliai Prūsuose išspausdintos, bet su neteisingu Vilniaus, Juozo Zavadzkio spaustuvės ir dvasinės bei pasaulietinės cenzūros nurodymu.

Greit po to ir vysk. Valančius, pastebėjęs lietuvių liaudies neigiamą rusų raidėms nusistatymą ir įsitikinęs, kad per jas rusų valdžia jau atvirai bruka pravoslaviją, paėmė į savo rankas lietuviškųjų knygų spausdinimo Prūsuose ir jų platinimo Lietuvoje or-

ganizavimą. 1867—1869 m. jis išspausdino Prūsuose keletą savo parašytų populiarių politinių brošiūrų (*Perspeimas, Iš tamsybes ved tiktai kelis Teisybes* ir kt.), kurios plačiausiai buvo jo sudarytosios slaptos organizacijos paskleistos visoje Lietuvoje ir kurios iš karto nulėmė ir viso spaudos draudimo likimą, atitraukdamos nuo bendradarbiavimo su rusų valdžia ir tuos, kurie pradžioje tuo požiūriu dar svyravo.

Nors rusų administracija tuojau atsakė į tai griežtomis represijomis, kurios palietė iš karto ir visą tą pirmą spaudos platinimo organizaciją, o paskiau taikė represijas ir visiems kitiems knygnešiams ir lietuviškųjų knygų skaitytojams, tačiau ji nesugebėjo sulaikyti to tiesiai gaivališko sąjūdžio, kuris ilgainiui apėmė visą lietuvių tautą. Bet ligi 1883 m., kada pradėjo eiti *Aušra,* toji užsieninė gamyba turėjo veik visai tokį pat pobūdį, kaip ir prieš uždraudimą: su mažomis išimtimis spausdinta pradžioje vien tikybinė literatūra. Bet ilgainiui, kada iš to paties kaimo, bet jau nusikračiusio baudžiavos jungo, išėjusi pasaulietinė šviesuomenė įsijungė į kovą už lietuvių spaudą, pradėjo keistis ir lietuviškasis knygos pobūdis; nuo *Aušros* laikų ji iš lengvo stengėsi apimti jau visas Lietuvos gyvenimo sritis. Bet savaime aišku, kad, tokiomis nenormaliomis sąlygomis knygas rašant, spausdinant ir platinant, tai negalėjo neatsiliepti tiek knygų kokybei, tiek ir kiekybei, ir turėjo smarkiai sulėtinti normalią lietuviškosios knygos raidą.

Nors 1865—1904 m. Mažojoje Lietuvoje išspausdinta Didžiajai Lietuvai skirtų knygų apie pusantro tūkstančio, t. y. du kartus daugiau kaip per praėjusius nuo pirmųjų knygų pasirodymo Vilniuje 280 metų, tačiau žymiausią tų spaudinių, ypač pasaulietinio turinio, dalį sudarydavo ne knygos, bet kelių lankų didumo brošiūros, kurios negalėjo pilnai patenkinti jau ne vien šviesuomenės, bet ir besiveržiančios į mokslą liaudies, ypač jaunimo, reikalavimų. Taip pat ir lietuviškieji laikraščiai, kurie ypač paplito per paskutiniuosius penkiolika spaudos draudimo metų, kada jie susiskaidė ir politinėmis srovėmis, faktiškai laikraščiai tebuvo tik iš vardo, nes buvo spausdinami labai retai ir ne visados reguliariai, o ir patys skaitytojai juos gaudavo tik praėjus ilgam laikui, taigi ir laikraščiai negalėjo greitai reaguoti į visus nuolatos kylančius Lietuvos gyveni-

mo reikalus. Bet tuo požiūriu lietuvių visuomenei nemaža padėjo ir Amerikos lietuvių spauda.

1875 m. *Mykolui Tvarauskui* išspausdinus Šamokine, Pensilvanijos valstijoje, pirmąją Amerikos lietuvių knygą *Tlumoczių arba Slownika Angielckaj Lietuwiszką ir Lietuwyszkaj Angielcką*, prasidėjo ir Amerikos lietuvių knygos kelias, ilgainiui smarkiai paveikęs ir Didžiosios Lietuvos knygą. Pradžioje ji tebuvo skiriama emigrantams, o Lietuvos ir nepasiekdavo ir jos gyventojams nebuvo įdomi. Tačiau 1884 m. atvykus Amerikon *Jonui Šliūpui* ir čia nuo 1885 m. liepos mėnesio pradėjus leisti *Lietuwiszkąjį Balsą*, paskui 1889 m. atvykus kunigui *Aleksandrui Burbai*, vėliau ir kitiems inteligentams, o ir pačiai emigracijai greitai kultūriškai pakilus, Amerikos lietuvių spauda, ypač periodinė, įgijo didelės reikšmės ir Lietuvai ir suvaidino nemažą vaidmenį ir bendrojoje lietuvių spaudos kovoje. Atsiradus eilei savaitinių laikraščių, buvo galima per jų skiltis leisti ir storiausias knygas, nes tai keletą kartų atpigindavo pačių knygų spausdinimą, ir tuo būdu į lietuvio skaitytojo rankas pateko kiek ir mokslinių ar mokslo populiarizacijos knygų, taip pat ir grynai literatūrinių, kad ir dažniausiai verstų iš kitų kalbų, apskritai tokių, kurioms išspausdinti Mažojoje Lietuvoje nebuvo lėšų. Šios visos knygos greitai rado kelią ir į Lietuvą ir smarkiai paveikė Lietuvos kaimo kultūrą. O patys periodiniai leidiniai, kad ir sunkiai pasiekdavo Lietuvą, nes rusų administracijos taip pat buvo gaudomi, kaip ir spausdinamieji Mažojoje Lietuvoje, vis dėlto, daugiausia eidami kas savaitę, jie galėdavo ir reaguoti į kiekvieną dienos klausimą tiek Amerikos lietuvių, tiek ir Lietuvos ir kartu miklino rašytojų plunksnas, išauklėjo visą eilę naujų plunksnos darbininkų pačiai emigracijai ir Lietuvai. Kiek toji Amerikos lietuvių spauda svariai reiškėsi bendrojoje lietuvių knygų produkcijoje, rodo ir skaičiai: 1875—1904 m. Amerikoje buvo išspausdinta apie 720 lietuviškų knygų ir knygučių, t. y. vidutiniškai po 24 per metus, o Prūsuose Didžiajai Lietuvai per 40 spaudos draudimo metų teišspausdinta du kartus daugiau knygų ir vidutiniškai tik po 35 knygas per metus.

Bandymai legaliais būdais pralaužti spaudos uždraudimą tedavė labai nedideles pasėkas: 1876—1877 m., daugiausia *Petro Vileišio* iniciatyva, pavyko gauti cenzūros leidimą Petrapilyje išleisti vienai

kitai knygutei, bet iš viso tuomet tebuvo išspausdintos legaliai šešios knygutės, kas, žinoma, negalėjo nulemti spaudos kovos eigos. Tačiau ilgainiui išnaudojus visas galimas tiek legalines, tiek nelegalines kovos priemones, o ypač paskutiniame to laikotarpio dešimtmetyje pagriežtinus grynai politinę kovą jau ne vien dėl savo knygų, bet ir apskritai su rusų valdžia, pavyko paveikti ir vietos rusų administracijos nusistatymą lietuviškųjų raidžių klausimu, ir ji jau pradėjo svyruoti ir abejoti, ar, brukdama lietuviams rusiškas raides, pati tik nepakenkė rusų valdžios tikslams Lietuvoje. O prasidėjus ir visoje Rusijoje smarkiam politiniam sambrūzdžiui, valdžia pagaliau turėjo nusileisti kovojančiai už savo kalbos ir rašto teises lietuvių tautai, ir 1904 m. balandžio 24 d. (naujuoju stiliumi gegužės 7 d.) lietuvių spaudos draudimas buvo panaikintas.

Atsiradus galimumui legaliai spausdinti legalinio turinio raštus, spaudą leidus, savaime susidarė daug palankesnės sąlygos lietuviškiesiems spaudiniams plėstis. Bet čia iš karto susidurta ir su tokia kliūtimi, kurios nežinota per visą spaudos draudimo laiką ir kuri ypač palietė mūsų politinę periodinę ir neperiodinę spaudą. Tai rusiškoji cenzūra, dėl kurios daugelį spaudinių visai nebuvo galima Lietuvoje leisti ir kuri smarkiai sužalodavo daugiausia mūsų periodinę spaudą. Dėl tos cenzūros, nežiūrint spaudos leidimo, nemaža mūsų spaudinių dalis ir toliau buvo spausdinama Mažojoje Lietuvoje ir nelegaliai gabenama per sieną. Kita vertus, ir senosios Tilžės, Klaipėdos ir kitos Mažosios Lietuvos spaustuvės, kurioms anksčiau didžiausią pelną duodavo knygų ir periodikos Didžiajai Lietuvai spausdinimas, ir dabar nenorėjo atsisakyti pelningos joms Lietuvos rinkos. Jau pat pradžioje, dar 1905—1906 m., jos paleido Lietuvoje daugybę savo senų, neišparduotų leidinių, tik pakeitusios antraštinius lapus ir pašalinusios iš jų kontrafakcinius pažymėjimus, nes grynų kontrafakcijų, nežiūrint ir jų legalaus turinio, rusų cenzūra nesutikdavo per sieną praleisti. Bet ir vėliau, ligi pat Pirmojo pasaulinio karo, jos ne tik pakartodavo senuosius leidinius, bet spausdindavo ir kiek naujų skiriamų Didžiajai Lietuvai leidinių, kuriuos Lietuvoje išplatindavo, pasinaudodamos savo senais ryšiais su knygų platintojais ir su knygų autoriais. Tuo pačiu laiku ir Amerikos lietuvių knyga, kad ir smarkiai pažengė, ypač

kalbos požiūriu, pirmyn, bet jau nebegalėjo Lietuvos knygos nukonkuruoti, ir iš lengvo savo knygoms prarado Lietuvos rinką.

Pačioje Lietuvoje tuo laikotarpiu daugiausia dėmesio kreipta ir daugiausia lėšų ir energijos išeikvota periodinei spaudai organizuoti. Tuo požiūriu neturint patyrimo, nes „prūsinių" laikraščių praktika legalioms Lietuvos sąlygoms netiko, nesugebėta naujai kuriamų laikraščių tinkamai komerciškai organizuoti. Dėl to didesnioji tuo laiku ėjusių lietuviškų laikraščių dalis vis dar ir toliau rėmėsi labai nepastovia visuomenės medžiagine parama ir pati tų laikraščių padėtis buvo netvirta ir nepastovi. Bet tai leido išlaikyti jų idėjinį pobūdį. Grynai komerciniais pamatais suorganizuoti laikraščiai atsirado tik nuo 1909 m., bet ir tai ne pačioje Lietuvoje, bet Rygoje (*Rygos Garsas* ir *Rygos Naujienos*). Bet ir jiems noroms nenoroms teko nusidažyti tam tikromis visuomeninėmis spalvomis.

Palyginti su spaudos draudimo laikais, naujai legalinėse sąlygose spausdinamų knygų pobūdis pradžioje maža tepasikeitė. Rašytojų profesionalų kaip ir visai dar nebuvo, o rašytojų darbu besiverčiant įvairiems profesionalams tik atliekamu nuo kitų jų darbų laiku, daugumas tiek pasaulietinės, tiek ir dvasinės šviesuomenės atstovų beveik visą savo rašytojų energiją išeikvodavo bendradarbiaudami laikraščiuose, o knygoms rašyti jiems neužtekdavo nei laiko, nei jėgų. Tai ir dabar, kaip ir anais draudimo laikais, lietuviškųjų knygų tarpe pirmą vietą vis užima ta pati kelių lankų brošiūra, be to, dažniausiai ne originaliai parašyta, bet išversta iš lenkų ar rusų kalbos. O pirmaisiais metais buvo išleista ir daug pakartojimų tų leidinių, kurie buvo anksčiau nelegaliai išspausdinti. Senoji Vilniaus Zavadzkio spaustuvė, o taip pat ir naujai įsikūrusios spaustuvės Vilniuje (*Petro Vileišio, Martyno Kuktos*), Kaune (*Saliamono Banaičio*) ir Seinuose (*Laukaičio, Dvaranausko* ir kompanijos) vis dėlto pradeda masiškai lietuviškas knygas spausdinti. Bet ir tai buvo daugiausia brošiūros, neretai atmuštos iš tų pačių laikraščių, o iš dalies ir pradžios mokykloms lietuviškieji vadovėliai, kada į valdines pradžios mokyklas buvo įvestas ir lietuvių kalbos dėstymas. Nors po kiek laiko buvo įvesta lietuvių kalba atskiru dėstomuoju dalyku ir į aukštesniąsias mokyklas, tačiau joms tinkamų vadovėlių taip ir neparuošta. Rimtų privatinių leidyklų, kurios kitų tautų

knygų rinkose vaidindavo ir vaidina žymiausią vaidmenį, Lietuvoje visai neatsirado. Pastangos organizuoti knygų leidimą visuomeniniais pagrindais (*J. Jablonskio* Vilniuje įkurta „Aušra", *P. Višinskio* sudaryta „Šviesa", taip pat „Lietuvos ūkininko" leidykla ir kitos), neturint užtenkamai materialinių lėšų, tedavė labai kuklius rezultatus. Viena tiktai Kaune įkurta Šv. Kazimiero draugija, leidusi daugiausia tikybinio turinio knygas, bet nevengusi ir pasaulietinių, iš karto atsistojusi ant tvirto materialinio pagrindo, kiekybiškai davė daug daugiau knygų negu visos kitos visuomeninės leidyklos kartu. Ilgainiui ir monopolinė knygos gamyboje Vilniaus padėtis pradėjo keistis, susidarant rimtiems knygų centrams Kaune ir Seinuose, o iš dalies ir Rygoje, kur *A. Maciejauskio* ir *L. Jakavičiaus* leidyklos pradėjo masinę populiarinių, palyginti nelabai aukštos kokybės, brošiūrų gamybą.

Bet, nežiūrint tų visų trūkumų ir trukdymų, lietuviškoji knyga, kad ir lėtais žingsniais, vis stūmėsi pirmyn. Knygų pareikalavimas nuolatos didėjo, tad ir naujai spausdinamų knygų skaičius nuolatos augo. Nors toji knyga dar ilgai negalėjo mokslo ieškantiems pavaduoti knygų kitomis kalbomis, bet vis dėlto per pirmąjį 1905—1914 m. dešimtmetį skaičius Didžiojoje Lietuvoje išspausdintų ar jai skirtų kad ir išspausdintų kitur knygų buvo mažiausia du kartus didesnis kaip skaičius knygų, jau išspausdintų per 40 spaudos draudimo metų[17].

Naują smūgį lietuviškajai knygai sudavė Pirmasis pasaulinis karas. Pradžioje rusiškoji karo cenzūra, o vokiečiams 1915 m. Lietuvą okupavus, ir vokiškoji beveik visiškai išnaikino lietuvių spaudą Lietuvoje. Išsisklaidę po visą Rusiją priverstiniai „pabėgėliai" nuo karo mėgino šį bei tą ir Rusijoje spausdinti. Jie išspausdino ten kiek mokyklinių vadovėlių ir šiaip kitų knygų ir sukūrė kuklią periodinę spaudą. Bet tai negalėjo atsverti tų nuostolių, kuriuos atnešė laikinas spaudos numarinimas pačioje Lietuvoje. Tuo laiku jai nespausdinama knygų ir Mažojoje Lietuvoje, o ir Amerikos lietuvių gausiai leidžiamos knygos tuo laiku Lietuvos visai nepasiekia.

XVIII a. į darbą įtraukusi geriausias krašto intelektualines pajėgas, Mažosios Lietuvos knyga XIX a. nuėjo kiek kitais keliais. Tiktai *Liudo Rėzos* veikimo laikais, ypač jam 1818 m. išleidus Donelaičio

poeziją, o 1825 m. savo išgarsėjusį pirmąjį lietuvišką dainyną, buvo susidaręs kaip ir platesnis lietuviškosios literatūros mėgėjų būrelis, iš kurio buvo galima laukti didesnio ir labiau organizuoto darbo. Tačiau vokiečių valdžiai vis smarkiau varant per mokyklas ir kariuomenę lietuvių vokietinimo darbą, ir tas Rėzos bendradarbių būrelis visai išsisklaidė, nedavęs beveik nieko originalaus ir naujo. Bet vis dėlto lietuviškoji knyga čia ne tik neišnyko, bet skaičiaus požiūriu net smarkiai pažengė pirmyn. Nors ir vietinės lietuvių ar bent lietuviškąjį darbą dirbančios šviesuomenės sudėtis žymiai pasikeitė, nuo to darbo atsimetus daugeliui kunigų, bet į jų vietą stojus nemažam daugiausia Karalienės mokytojų seminariją baigusių pradžios mokyklų mokytojų skaičiui, lietuviškosios knygos kiekybinė pažanga buvo ne tiek tos šviesuomenės nuopelnas, kiek pačių spaustuvių. Kaip tik nuo XIX a. pradžios monopolinė knygų leidimo srityje Karaliaučiaus spaustuvių padėtis pranyksta, kada susikūrė eilė naujų spaustuvių Tilžėje, Gumbinėje, Klaipėdoje, paskiau Priekulėje ir kitur. Ieškodamos darbo ir jo užtenkamai negaudamos iš vienų vokiškų spaudinių, jos pradeda savo tarpe varžytis, leisdamos lietuviškas knygas, žymiausia dalimi religines, o nuo 1847 m. ir kalendorius, vėliau ir laikraščius. Tos knygos iš dalies kartojo kitas dar XVIII a. išspausdintas knygas, bet nemaža pačių spaustuvių iniciatyva buvo parašyta ir naujų, kad ir daugiausia iš vokiečių kalbos verstų ar sukompiliuotų iš daugelio vokiškų religinių knygų. Jų pareikalavimas buvo toks didelis, kad ne tik nuolatos buvo kartojami tie patys leidiniai, bet neretai, leidėjams savo teisių neapsaugojus, tos pačios knygos buvo spausdinamos įvairiose spaustuvėse. Tas darbas pradžioje buvo tiek suintensyvintas, kad kurį laiką lietuviškosios knygos gamybos srityje Mažoji Lietuva buvo kiek pralenkusi ir Didžiąją Lietuvą, nors pastarojoje lietuvių skaičius buvo dešimt kartų didesnis: pirmojoje XIX a. pusėje (ligi 1850 m.) čia buvo, pavyzdžiui, išspausdinta 222 lietuviški leidiniai, o Didžiojoje turėjome tuo pačiu laiku tiktai 204 leidinius[18]. Bet kai nuo 1850 m. Vilniuje spausdinamų lietuviškų knygų skaičius smarkiai pašoko, Mažojoje, nors ir ten bendrasis spausdinamų knygų skaičius vis augo, nuo Didžiosios jau atsiliko, ir tas skirtumas iš metų į metus nuolatos didėjo.

Vietinei lietuviškajai spaudai ypač didelę įtaką turėjo atsiradimas čia periodinės spaudos dar tuo laiku, kada apie tai dar nė nesvajota rytuose. Pradžioje grynai religinė, paskiau ir politinė, ji savotiškai veikė kaimo visuomenę. Nors morališkai ir politiškai ją kiek ir vokietino, bet ji vis dėlto neleido jai kalbiškai suvokietėti. Tos periodinės spaudos pirmosios užuomazgos atsirado dar 1823—1824 m., kada *Natanielius Pridrikis Ostermejeris* buvo pradėjęs leisti *Nusidawimus Diewo Karalystėje.* Tačiau jam teišleidus tiktai du jų numerius, *Nusidawimai* sustojo ir buvo atnaujinti tiktai 1832 m., kada *Pridrikis Kelkis* pradėjo leisti pradžioje Klaipėdoje, paskiau Tilžėje, o nuo 1833 m. Karaliaučiuje *Nusidawimus apie Ewangelios Prasiplatinimą tarp Žydû ir Pagonû.* Ilgainiui panašių grynai tikybinių, daugiausia misijų reikalams skiriamų laikraščių atsirado ir daugiau; jų ypač pagausėjo XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje. Tačiau greta jų susikūrė ir politiniai laikraščiai. 1849—1851 m. bandyta leisti prie vokiškų vietinių liberalinių demokratinių laikraščių lietuviški savarankiškai redaguojami priedai, bet dėl Prūsijos administracijos persekiojimų jie greitai nutrūko. Ir patys laikraščiai buvo uždaryti, o jų redaktoriai buvo persekiojami ir net buvo priversti iš Vokietijos išemigruoti. Bet šis pavojus iš kairės iššaukė tos pačios administracijos pasiryžimą organizuoti tokį lietuvišką laikraštį, kuris remtų konservatyvią ir grynai vokišką politiką. Toks ir buvo pradėjęs 1849 m. liepos mėn. *Pridrikio Kuršaičio* redaguojamas eiti *Keleiwis,* pirmasis lietuviškas laikraštis tikra to žodžio prasme. Ėjęs ligi 1880 m. *Keleiwis* už gaunamą iš valdžios subsidiją atsilygindavo visišku tos valdžios politikos palaikymu. Tačiau dėl paties redaktoriaus kalbinio lietuviškumo, jis, kol dar nebuvo kitų lietuviškų laikraščių, bent apsaugojo lietuviškąją Mažosios Lietuvos visuomenę nuo tiesioginės vokiškosios spaudos įtakos.

1878 m. pradėjo eiti *Lietuwiszka Ceitunga,* paskiau ir kiti laikraščiai, kurie jau jokių valdinių subsidijų negaudavo. Tačiau ir jie daugiausia atstovaudavo įvairių vokiškų politinių partijų interesams. Bet pradėjus Mažojoje Lietuvoje eiti *Aušrai,* paskiau ir kitiems Didžiajai Lietuvai skiriamiems laikraščiams, jų įtakoje pradedami čia leisti ir grynai lietuviški — ne vien kalba, bet ir savo dvasia — laikraščiai. Tiek tiktai, kad materialinė jų padėtis buvo gana netvir-

ta, ir dėl to jų daugumas ėjo palyginti neilgai. Tokie buvo 1884—1885 m. ėjęs *Niamuno Sargas,* 1897—1899 m. *Auszra,* 1900—1902 m. *Saulėteka,* paskiau *Apžwalga* ir kai kurie kiti. Ilgiau ėjo ir turėjo didesnį pasisekimą *O. Mauderodės* 1890 m. pradėta leisti *Nauja Lietuwiszka Ceitunga,* kuri jau nesidėjo su kokiomis vokiečių partijomis, bet, tarp kitko, sistemingai palaikydavo lietuvių kandidatus į Vokietijos parlamentą ir Prūsijos seimą. Nuo 1896 m. pradėjusi priedu leisti dar *Kaimyną,* jį pavertė tikru kaimo jaunimo laikraščiu, kokio dar ir Didžioji Lietuva tuo laiku neturėjo. Lietuvai atkariavus spaudą, *Jonas Vanagaitis* 1910 m. pradėjo leisti *Byrutę,* kuri jo buvo skiriama jau visiems lietuviams, ne vienai Mažajai Lietuvai, ir dėl to, tarp kito ko, ji buvo spausdinama ne čia įprastomis gotinėmis, bet lotynų raidėmis.

Didžiojo karo metu beveik visi Mažosios Lietuvos laikraščiai turėjo dėl karo aplinkybių ir dėl karinės cenzūros daromų kliūčių susilikviduoti. Lietuvai nepriklausomybę atgavus, o paskiau ir Klaipėdos kraštui įsijungus į Lietuvos valstybę, čia greitai atsirado ir vietinė periodinė spauda. Tačiau ji, išskyrus kai kuriuos religinio pobūdžio laikraštėlius, tarnavo ne vien Klaipėdos kraštui, bet niekuo nesiskyrė ir nuo kitų lietuviškų laikraščių. Bet jau likusiojoje po prūsais Mažojoje Lietuvoje, anoje pusėje Nemuno, tik didžiausiu vargu pavykdavo vieną kitą laikraštį leisti, nuolatos susiduriant su administracijos persekiojimais ir varžymais.

Nors per visą XIX ir iš dalies XX amžių vietinė knyga ir išlaiko savo senąjį, grynai religinį pobūdį, tačiau ilgainiui ir čia atsiranda naujų literatūrinių pajėgų, kurios kiek galėdamos bando kurti savo kūrinius ir darbus spausdinti. Anksčiausiai iškilo *Vydūnas — Vilius Storasta,* ilgainiui virtęs vienu stambiausiųjų visos Lietuvos rašytojų, o taip pat ir eilė kitų, išėjusių iš kaimo ir išmiklinusių savo plunksnas daugiausia tame pačiame *Kaimyne.* Jų tarpe atsirado ir beletristų (*M. Hofmanas*), poetų (*P. Bajoraitis*), kultūros istorikų (*Ansas Bruožis*) ir kt. Jie jau prieš Pirmąjį pasaulinį karą bandė vietinę knygą pakreipti nauja vaga, tačiau patys vieni to negalėjo pasiekti. O Lietuvai žengus į nepriklausomybės kelią, jau ir reikalo nebuvo, nes jos knygos ilgainiui pasidarė prieinamos visiems, ir tie Mažosios Lietuvos rašytojai daugiausia ir įsijungė į bendrą darbą.

Nepriklausomoj Lietuvoj atsikūrus visai lietuviškai spaudai, tiek periodinei, tiek ir neperiodinei, atsidarė naujas, platus kelias į tautą. Bet pradžioje ir čia būta tam tikrų kliūčių. Lenkams okupavus Vilnių ir čia sukūrus žiaurų policinį režimą, dėl nuolatinių lenkų cenzūros ir administracinių persekiojimų Vilniaus lietuvių spauda ne tik neatgavo savo Pirmojo pasaulinio karo metu nustotos reikšmės visai Lietuvai, bet ir šiaip vietos reikalams tik dideliu vargu pavykdavo leisti nuolatos sustabdomus laikraščius ir tarpais išspausdinti vieną kitą knygą. Ir tik į lenkų okupacijos pabaigą šioje srityje dideliausiu energijos įtempimu pavykdavo lietuviškąją knygą šiek tiek pastūmėti pirmyn.

Tuo tarpu virtęs laikinąja Lietuvos sostine Kaunas pradžioje visai nebuvo paruoštas tiems uždaviniams, kurie jam buvo nuo pat pradžios pastatyti visose valstybinio darbo srityse ir ypač kultūrinio švietimo darbe. Knygų spausdinimą stabdydavo ir tai, kad pradžioje čia beveik nebuvo rimtesnių spaustuvių, o tos, kurios buvo, daugiausia turėjo darbo su periodika. Dėl tos priežasties keletą pirmųjų metų didžioji lietuviškų spaudinių dalis buvo spausdinama ne tik Mažosios Lietuvos spaustuvėse, bet ir Berlyne, Leipcige ir kituose Vokietijos miestuose.

Tuo pačiu laiku daugumas plunksnos darbininkų, kurių pradžioje ir šiaip nedaug tebuvo, noroms nenoroms turėjo įsitraukti į valstybiškai administracinį ir kitokį darbą, kur ilgai buvo jaučiamas didelis trūkumas darbininkų, tai ir knygoms ruošti pradžioje nebuvo užtenkamai pajėgų. O ir veikusi Lietuvoje beveik visą laiką karinė cenzūra (jos nebuvo tiktai 1926 m.), kad ir veikė labiausiai politinę spaudą, bet nuo 1927 m. ne kartą skaudžiai atsiliepdavo ir lietuviškajai knygai.

Pradžioje beveik visa energija knygų gaminimo srityje buvo nukreipiama į ruošimą ir spausdinimą masiškai reikalaujamų mokyklinių vadovėlių — pradžios, aukštesniosioms, kiek vėliau ir aukštosioms mokykloms — ir į įvairią tarnybinę literatūrą. Nors tai ir pakėlė bendrąjį lietuviškųjų spaudinių skaičių, bet pačios knygos problemos išspręsti negalėjo. Tačiau į darbą įeinant vis didesniems kadrams naujų rašytojų, daugiausia išėjusių jau lietuviškas aukštesniąsias ir aukštąsias mokyklas, ir pradėjus kurtis eilei stambes-

nių knygų leidyklų (be senosios Šv. Kazimiero draugijos, pradžioje „Švyturys", paskiau „Dirva", „Spaudos Fondas", į galą ypač „Sakalas"), iš metų į metus padėtis ėjo vis geryn, ir į šio laikotarpio pabaigą lietuviškoji knyga Lietuvoje jau beveik visiškai nukonkuruodavo svetimtautę knygą, patiekdama skaitytines knygas ne tik eiliniam skaitytojui, bet ir kiekvienam inteligentui. O lietuviškoji periodinė spauda, pasiekusi kelių šimtų skaičiaus, ypač išsišakojo įvairiomis specialybėmis ir kai kuriose srityse lietuviškieji mokslo žurnalai sudarė sau rimtą vardą ne tik Lietuvoje, bet ir įvairių užsienio specialistų tarpe.

Dar pirmaisiais nepriklausomybės metais per metus buvo spausdinama tiktai apie tris šimtus spaudinių (be periodikos). Tačiau iš metų į metus tas skaičius sistemingai augo, ir po kiek laiko pasiekė ir tūkstantį per metus, o 1939 m. ir 1200 knygų. Tuo būdu bendras 1919—1939 m. išspausdintų knygų (taip pat neskaičiuojant periodinių leidinių) skaičius pasiekė daugiau kaip 16 000 pozicijų, kas sudarė ne mažiau kaip 70% visų lietuviškų knygų, išspausdintų ne tik Lietuvoje, bet ir svetur nuo pat 1547 m., kada pasirodė pirmoji lietuviška knyga[19].

Ilgainiui beveik visiškai išnykus analfabetizmui ir apskritai kraštui aukštai kultūriškai pakilus, galima buvo ryžtis ir tokiems leidiniams, apie kuriuos anksčiau tesvajota, bet nerizikuota jų leisti. Vienas tokių leidinių buvo 1932 m. pradėjusi eiti *Lietuviškoji Enciklopedija*. Per 12 metų jos tesuspėta išleisti tiktai 9 tomus ir dešimtojo ²⁄₃ (8 sąsiuvinius; paskutinis sąsiuvinis, pasirodęs tiktai 1944 m. liepos mėnesį, baigėsi žodžiu „Indija"), kurie visi apėmė apie 40 milijonų spaudos ženklų, kas sudarytų apie 150 normalaus didumo knygų. Jos pareikalavimas buvo toks didelis, kad vis tekdavo senesniuosius tomus kartoti, ir tuo būdu, pavyzdžiui, pirmojo tomo buvo jau išspausdinta 30 000 egzempliorių, antrojo 25 000 ir t. t. Šis leidinys buvo ir pirmasis platesnio masto lietuviškas leidinys, kuriame viename bendrame darbe susijungė įvairių politinių ir visuomeninių pažiūrų mūsų mokslininkai ir šiaip rašytojai (šis leidinys turėjo daugiau kaip 300 bendradarbių).

Kitas leidinys, kuris mūsų tautai būtų turėjęs gal ir daug didesnę reikšmę, tai buvo suplanuotas ir pradėtas leisti didysis lietuvių

kalbos žodynas, kuris turėjo apimti visą mūsų kalbos lobyną. Jį buvo jau pradėjęs leisti *Kazimieras Būga*, bet jam 1924 XII 1 nelauktai mirus, žodyno tolimesnis leidimas ilgesniam laikui susitrukdė. Naujai sudaryta žodyno redakcija ilgus metus tvarkė ir tikrino visą anksčiau surinktą medžiagą, rinko naują ir pagaliau tiktai vokiečių okupacijos metu pavyko išleisti pirmąjį tomą, o kitoje okupacijoje išleistas ir antrasis, bet jau smarkiai bolševikinės cenzūros sužalotas.

Paskutiniu nepriklausomybės dešimtmečiu ypač smarkiai pradėjo augti ir kilti dailioji raštija, kurios lygis, palyginti su senesniais laikais, tiek jau buvo pakilęs, kad vis dažniau lietuviškųjų autorių raštai buvo verčiami ir į svetimas kalbas.

Bet ir šiaip žymiai buvo pakitėjusi ir pati knygos išorė. Iš dalies dėl susikūrusios pirmosios lietuvių bibliofilų „XXVII lietuvių knygų mėgėjų" draugijos įtakos, bet ir šiaip pakilus bendrajai knygų kultūrai, lietuviškoji knyga ilgainiui visiškai pakeitė savo formą, viršelius ir iliustracijas, į tą darbą įtraukus ir mūsų tiek senesniuosius, tiek ypač jaunesniuosius menininkus, ir pagaliau pasiekė to, kad šioje plotmėje drąsiai galėjo varžytis su panašiomis knygomis kituose kraštuose ir net tarptautinėse parodose laimėti pirmąsias vietas. Nors knygos srityje ir buvo nemaža dar trūkumų ir spragų (pvz., per maža buvo dar kreipiama dėmesio į mokslo populiarizacijos knygas ir per maža dar buvo paruošta pasaulinių klasikinių veikalų vertimų), tačiau ir šioje srityje vis buvo matomos aiškios pastangos tobulėti. Vienu žodžiu, per tą laiko tarpą lietuviškoji knyga buvo jau visiškai išaugusi ir virto vienu svarbiausiųjų lietuviškosios ir Lietuvos kultūros kėlimo veiksnių.

Tik kaip tik tuo didžiausio lietuviškos knygos klestėjimo laikotarpiu užgulė mūsų kraštą visiems žinomos politinės katastrofos, kurios, sugriovusios Lietuvos nepriklausomybę, kartu visiškai numarino ir lietuviškąją knygą. Pirmuoju, 1940—1941 m., bolševikmečiu naujoji „valdžia" savo darbą pradėjo iš karto ne tik įvedimu griežčiausios visų spaudinių cenzūros, kuri toli prašoko caristinės ir Vilniaus lenkų cenzūros žiaurumus, bet ir sistemingu daugelio senesnių leidinių naikinimu. Pirmoji sunaikinta knyga buvo prieš pat šią okupaciją išspausdinta, bet dar iš spaustuvės neišleista Mykolo Biržiškos knyga *Vilniaus reikalu Amerikos Lietuvoje,* kurios tepa-

vyko išgelbėti vos keletą egzempliorių. Paskiau prasidėjo sistemingas mokyklinių ir įvairių viešųjų bibliotekų knygų naikinimas, jau nekalbant apie daugybę privatinių bibliotekų, atimamų iš suimamųjų ar ir likviduojamų įvairių asmenų, kurios visos paskiau buvo naikinamos, visai nežiūrint nė jų vertės. Tuo požiūriu buvo sumuštas ir Muravjovo-Koriko rekordas, nes šis iš konfiskuotų vienuolynų ir privatinių bibliotekų buvo bent Vilniaus viešąją biblioteką sukūręs.

Vokiečiams 1941 m. Lietuvą okupavus ir ją ligi 1944 m. žiauriai valdant, lietuviškųjų ir apskritai Lietuvoje esančių knygų naikinimas buvo tęsiamas ne mažesniu uolumu kaip prie bolševikų. Iš viso buvo iš bibliotekų tos okupacijos metu atimta ir iš dalies išgabenta į Vokietiją, o iš dalies atiduota į popieriaus fabrikus keli šimtai tūkstančių knygų, o jų tarpe iš vienos Kauno universiteto bibliotekos buvo atimta ir sunaikinta 30 000 knygų. Per visą okupacijos laiką veikianti griežčiausioji vokiečių karinė cenzūra neleisdavo paleisti viešumon ir daugelio tokių knygų, kurios jau buvo išspausdintos, nors jose nieko politiško ir nebuvo. Tik į tos okupacijos pabaigą suradus kelius, kaip veikti tos cenzūros valdininkus, ne kartą pasiduodančius įvairioms materialinėms pagundoms, buvo trumpą laiką pavykę išleisti kiek lietuviškų knygų. O kaip lietuviškoji visuomenė buvo savosios knygos išsiilgusi, matyti kad ir iš to, jog išleidus, nors ir kiek cenzūros sužalotus, *Maironio* raštus, visas 30 000 egzempliorių leidinys buvo iš karto išpirktas; buvo jau ruošiamas ir antras toks pat leidimas, kurį tačiau sustabdė Lietuvos okupanto pasikeitimas. Apie tokius knygų tiražus seniau lietuviškoji knyga ir svajoti negalėjo.

Tačiau 1944 m. prasidėjus antrajai boševikinei Lietuvos okupacijai, lietuviškoji knyga Lietuvoje visiškai mirė. Tiesa, dideliais tiražais tenai spausdinama lietuvių kalba įvairi bolševikinė makulatūra, bet ją tiek pat tegalima laikyti lietuviška knyga, kiek ir spaudos draudimo metu išleistą Muravjovo azbuką ar pravoslaviškojo sviatejšego sinodo išleistą *Dievišką Liturgiją Švento Jono Auksaburnio.* Tuos bolševikinius leidinius visi turi pirkti, bet niekas jų neskaito.

Bet tuo pačiu laiku žymiai lietuvių visuomenės daliai atsiradus Vakarų Europos tremtyje, kol ji didesne, kompaktiška mase laikėsi

ypač Vakarų Vokietijoje, ir čia 1945—1949 m. lietuviškųjų spaudinių srityje buvo nemaža pasiekta, ypač leidžiant daugybę įvairiomis formomis dauginamų periodinių leidinių. Bet šiai emigracijai išsisklaidžius, ir lietuvių spauda ten beveik visiškai apmirė.

Tauta, kuri neturi galimumo savo kultūros kelti, kuri negamina ir nespausdina naujų knygų, kuri nepateisina savo savita kultūra savo tautinio individualumo kitų tautų tarpe, yra mirusi. Bet lietuvių tauta, išgyvenusi tiek skaudžių katastrofų ir jau ne kartą iš numirusių prisikėlusi, mirti nenori ir nemirs. Ir dėl to ji, nelaukdama ir savo tautos židinio atstatymo ir dar po visą pasaulį išsklaidyta, atgaivins ir savąją knygą ir jau ne tuščiomis rankomis grįš į išlaisvintą tėvynę.

STUDIJOS

IR

STRAIPSNIAI

IŠ LIETUVIŲ SPAUDOS ISTORIJOS (1947)

Pirmoji Amerikos lietuvių knyga

Ryšium su lietuviškos knygos jubiliejiniais metais pravartu išaiškinti ir lietuviškos knygos pradžią Jungtinėse Amerikos Valstijose, juo labiau kad atrodo, jog visi, kas apie ją rašė, jos pačios nebuvo matę. Kartojama, kad tai buvusi kažkoks Mykolo Tvarausko išleistas žodynas, o *Tėvynė*, 1898, Nr. 2, p. 359, ir ją pakartoję S. Baltramaitis, Nr. 988, ir J. P. (Pranaičiukė) *Žvaigždėje*, 1923, Nr. 1, taip pat ir A. Milukas, nurodo tai knygai 1874 m., bet niekas jų nepateikia nė tos knygos tikslios antraštės. Ir Jonas (Žilius) *Suskaitoj*, 1900, p. 5, tvirtina, kad ji buvusi pradėta, bet nebaigta spausdinti 1879 m. Pagaliau Vytautas Širvydas savo monografijoje apie Juozą Širvydą, išspausdintoj 1941 m., p. 106 irgi kartoja, kad ji buvusi išleista 1879 m. ir kad jos pasirodę vos keli lankai, nes spaustuvė sudegusi ir darbas nutrūkęs. Vienas tik *Garsas Amerikos Lietuvių* 1896 m. liepos 18 d. cituoja giesmę iš 1874 m. Šamokine išspausdintos knygos, taigi iš tos pačios, bet ir čia metai yra neteisingai nurodyti[1]. Tačiau dar prieš keletą metų prieš šį karą man pavyko šią knygą surasti Lietuvoje. Tai yra „*Tlumoczius arba Slownikas Angielckaj — Lietuwyszkas ir Lietuwyszkaj — Angielckas del grejto ir langwo iszmokimo sznekos angielckos. Su uwogomis ir apraszimu kožno žodžio kajp rejk isztart sudetas per Mikola Twaraucka* (iždawymas pyrmas) Shamokin 1875 Kasztu ir Spaustuwe Mikolo Twaraucko." Knygutėje yra puslapių 6 nž. + 159, formatas 16×11 cm. Kartu, atskiru lapeliu, buvo išspausdintas ir 18×15 cm didumo atsišaukimas „Mieli Brolej", kuriame Tvarauskas rekomenduoja skaitytojams savo tais pačiais metais išleistą žodyną. Pilnai užbaigto žodyno pradžioje eina eilėraštis: „Asz pyrmas atejau pas jus Tlumočžidamas angielckus žodžius".

1874 metai kitiems, rašiusiems apie tą žodyną, atsirado, matyti, iš to, kad Tvarauskas tais metais buvo paskelbęs savo numatomam žodynui prenumeratą. Apie tai jis pats rašo prakalboje prie to žodyno: „piarejusi miata norejau iždųoti ta knigiala, abznajminau nekurius ape iždawyma, ir no kielu asabu jau po abznajmynymuj aplajkiau pynegus, ale turejau užsylajkitie su iždawymu, nes daugiel piarszkadu turejau... už piartraukima czeso... turesyte daug gieresni slownika, ba dydesnys ir priklodesnys ira, ne kaip tas ka piarnej but iszejas isz mano drukarnios". Žodyno turinį ir kalbą užtenkamai nusako ir pati antraštė, bet vis tiek tai buvusi pradžia, vėliau, tiesa neišaugusi į kokią ypatingai vertingą literatūrą, bet ilgainiui davusi nemaža ir labai mums reikšmingų knygų, kurios ypač į spaudos uždraudimo pabaigą buvo smarkiai ir Lietuvoje paplitusios, na ir kuriomis tenka ir dabar misti tremtinių mokyklų bibliotekoms, nors jų kalba ir rašyba bent dvidešimčia metų yra atsilikusi nuo nepriklausomosios Lietuvos.

Ši knyga gal dėl to yra taip reta, kad, galimas daiktas, visas leidinys sudegė spaustuvėje, kaip tai 1900 m. atsitiko ir su J. Šliūpo *Latvių tauta,* kurios po gaisro knygrišykloje buvo užsilikę tik du egzemplioriai — vienas pas J. Širvydą, o kitas pas autorių.

Pirmasis lietuviškas aritmetikos vadovėlis ir jo likimas

Jau nuo antros XVIII a. pusės, ypač nuo Edukacinės Komisijos įsteigimo 1773 m., Lietuvoje pastebimas ypatingas lietuviškos liaudies veržimasis į mokslą. Ypatingai jis pasireiškė masiniu stojimu į dvasines seminarijas, kurios nuo to laiko daugiausia papildomos jaunuolių, išėjusių iš liaudies ir tuo būdu atsipalaiduojančių nuo baudžiavos. Bet neatsilieka ir plačiosios baudžiauninkų masės, kurios negalėjo savo „vergingo prigulėjimo" nusikratyti. Kaip tik tuo laiku pastebimas be galo didelis tikybinių, liaudžiai skiriamų, lietuviškų knygučių ir elementorių pareikalavimo išaugimas, tuo tarpu kai ligi 1772 m. iš viso Didžiojoje Lietuvoje buvo išspausdinta tik kiek daugiau kaip 100 knygų; laikotarpyje nuo 1772 m. ligi 1800 m., t. y. per 28 metus, išspausdinta tiek pat, kiek per visą praėjusį laiko

tarpą ir, be to, spausdinant knygas iš karto daug didesniu egzempliorių skaičiumi. O į XVIII a. pabaigą vis didesniu mastu pradedamos kurti parapinės mokyklos, kurios XIX a. paplinta visame krašte, o vyskupo Valančiaus laikais jos tiek jau išaugo ir sustiprėjo, kad net daugelyje vietų, ypač Vakarų Žemaitijoje, analfabetizmas beveik visiškai išnyksta. Tačiau krinta į akis, kad parapinių mokyklų aprūpinimas vadovėliais yra labai siauras ir nepilnas: elementoriai, katekizmai ir Šventoji Istorija — tai ir visa parapinių mokyklų pedagoginė medžiaga. Ilgai mums buvo neaišku, kodėl, 1822—1824 m. prasidėjus planingam lietuvių tautiniam sąjūdžiui, taip maža kreipta dėmesio į pradinį liaudies švietimą, kad net nepasirūpinta paruošti parapinėms mokykloms aritmetikos pradžios vadovėlio, nors tose mokyklose vaikai buvo mokomi ir aritmetikos, tik, neturint savų vadovėlių, jie naudojosi lenkiškaisiais. Juk *pirmieji* lietuviški aritmetikos vadovėliai buvo išspausdinti tik *Aušros* laikais: 1885 m. *Spudulio* — kun. *Katelės* ir 1886 m. *Petro Vileišio.*

Tačiau nuo to laiko, kada mums pasidarė prieinami Vilniaus archyvai, atskleidę ne vieną mūsų kultūrinio gyvenimo paslaptį, paaiškėjo ir šis reikalas. Paaiškėjo, kad mūsų anų laikų šviesuomenės čia netenka kaltinti apsileidimu, bet kad tos mūsų kultūrinės raidos kliūtys buvo padarytos tam tikrų politinių-visuomeninių sąlygų, kurios, nutautinusios žymią mūsų visuomenės dalį, tiems nutautėliams atidavė į rankas ir mūsų svarbiųjų kultūros reikalų sprendimą. Patys nutautę, jie visomis jiems prieinamomis priemonėmis stabdė ir lietuvių kultūrinį kilimą — tiek literatūroje, neleisdami spausdinti lietuviškų pasaulietinių raštų (pvz., Strazdo — Aleknavičiaus eilėraščių, Aleksandro Butkevičiaus gramatikos ir kt.), tiek mokyklose, neįsileisdami ten lietuviškų vadovėlių. Be kito ko, dėl tų priežasčių nebuvo išspausdintas ir *pirmasis lietuviškas pradžios aritmetikos vadovėlis, paruoštas dar 1830 metais.*

Štai ir pati trumpa byla tuo reikalu. 1830 m. Vilniaus gubernijos, kuri tuo laiku apimdavo ir visą Kauniją, mokyklų direktorius Kajetonas Krassovskis, lenkas, nusiuntė atsiliepti ir įvertinti Kražių gimnazijos matematikos mokytojui Adomui Dambrauskiui (Dąbrovskiui) kunigo Stanevičiaus paruoštą *Aritmetiką* žemaičių kalba. Pats Dambrauskis, nežiūrint į tai, kad savo pavardę rašė visai lenkiška forma ir save laikė lenku, buvo vietos žmogus, kilęs iš Vai-

guvos parapijos, baigęs Kražių gimnaziją, o 1818 m. ir Vilniaus universiteto Fizikos ir matematikos fakultetą. Nėra abejonės, kad jis ir lietuviškai mokėjo, bet, gavęs recenzuoti aną vadovėlį, jis jį pripažino visiškai netinkamą ir tai labiausiai dėl politinių-visuomeninių motyvų. 1830 VIII 7 atsakydamas Krassovskiui, jis kiek pakritikavo vadovėlį metodiniu požiūriu, o paskiau rašo (čia verčiama iš lenkų kalbos. — *V. B.*): „Reikia ir tai turėti galvoje, kad mokslinio veikalo (t. y. vadovėlio) rašymas žemaičių kalba valstiečiams yra nereikalingas. Valstiečiai, kurie nemoka nei kalbos (suprask, lenkiškos), nei rašto (lenkiško), santykiaudami su kitais tautos klodais, susiduria su nemalonumais, apgavystėmis ir nuostoliais. Jie patys tai gerai žino ir dėl to, leisdami vaikus į mokyklas, svarbiausią turi tikslą, kad jie pramoktų lenkiškai ir rusiškai; todėl *žemaičių kalbos įvedimas* (į mokyklas) *yra priešingas valstiečių gerovei ir norui*, be to, jis yra priešingas ir bendram mokslo planui, priimtam mūsų mokslo apygardoje; taigi kaimo vaikai, iš parapinių mokyklų atvykdami į apskričių mokyklas, negalės pasinaudoti mokslu, dėstomu lenkų kalba, jei nieko lenkiškai nemoka. Ir nieko mokslas iš to nelaimės, jei jam dėstyti vietoj visuotinės krašto kalbos (lenkų), garsiųjų autorių ištobulintos, pavartosime provincijų dialektus, skirtingus kiekvienoje gubernijoje ar net apskrityje, išsilaikančius žemame kultūros laipsnyje. Kadangi minėtasis veikalas dėl anksčiau nurodytųjų priežasčių yra netinkamas, tai pripažįstu jį nenaudingą."

Vadovėlis nebuvo išspausdintas. Matyt, ir direktorius Krassovskis sutiko, kad žemaičių kalbos įvedimas parapinėse mokyklose yra kenksmingas valstiečių gerovei. Bet kas buvo to vadovėlio autorius? Susirašinėjime jis tevadinamas kunigu Stanevičium, bet jo vardas nėra paminėtas. Iš to laiko žinau net keturius kunigus Stanevičius: Pašiaušės filialistą Tadą, karmelitą Hilarioną (mirusį 1854 XII 27), Joną, kuris nuo 1829 m. buvo Vilniaus dvasinės seminarijos prefektu (mirė 1844 VII 15), kitų painiojamą su Simanu Stanevičium, ir kurio atvaizdas Šiaulių „Aušros" muziejuje buvo laikomas Simano Stanevičiaus portretu. Tačiau labiausiai čia atitinka kunigas *Jeronimas Stanevičius*. Gimęs 1793 m. Raseinių apskrityje, jis pabaigė Kražių gimnaziją ir stojo į Vilniaus universiteto Fizikos ir matematikos fakultetą, o 1814 m., nenutraukdamas mokslo univer-

sitete, stojo į karmelitų ordiną. Baigęs universitetą filosofijos magistro laipsniu ir paskiau gavęs ir teologijos magistro laipsnį, jis nuo 1819 m. dėstė matematiką ir fiziką Kolainių karmelitų gimnazijoje, kur paskiau buvo ir mokyklos prefektu, o nuo 1828 m. ligi to ordino uždarymo 1843 m. buvo ir Lietuvos karmelitų provinciolu. Mirė po 1854 m. Mokytojaudamas pačioje Žemaitijos gilumoje ir pats dėstęs matematiką, jis greičiausia ir susirūpino tuo, kad parapinių mokyklų mokiniai, patys visiškai nemokėdami lenkiškai, yra verčiami aritmetikos mokytis iš vadovėlių, parašytų jiems visai nesuprantama kalba, — tad ir pamėgino jiems parūpinti lietuvišką vadovėlį.

Keliolikai metų praėjus, 1856 m., panašų vadovėlį Užnemunės mokykloms buvo paruošęs ir mokytojas *Motiejus Pranas Martynaitis (Marcinskas),* autorius 1833 m. išspausdintos lenkiškos gramatikos lietuviams. Bet ir jo aritmetikos vadovėlis nebuvo išspausdintas, nes atkaklusis lenkininkas, knygininkas ir leidėjas Adomas Zavadzkis nepanorėjo jo išleisti. Ir nenuostabu: jau 1844 m. emigrantas Aleksandras Varkolevičius (iš tikrųjų valstietis Varkalas) buvo išspausdinęs Paryžiuje knygutę *Gwiazdka na Žmudzi,* kurioje, be kito ko, jis įrodinėjo, kad būsimoje nepriklausomoje Lenkijoje, kuri apimsianti ir Lietuvą, „žemaičių ir lietuvių kalbos turėsiančios išnykti, nes tik viena lenkų kalba galėsianti gyventi". O tokių Varkolevičių ir pačioje Lietuvoje jau buvo pilna.

Iš žrn. *Žingsniai,* 1947, Nr. 11

AMERIKOS LIETUVIŲ SPAUDA 1875—1910 m.*
(1951)

Pavieniai emigrantai iš Lietuvos Amerikon patekdavo jau nuo XVII a. pabaigos. XVIII a. antroje pusėje nemaža jų dalyvavo ir Amerikos nepriklausomybės karuose. Nuo 1794 m. Lietuvai patekus Rusijos okupacijon, per visą XIX a. Lietuvoje iškildavo ir smarkesni politiniai sąjūdžiai, pvz., 1831 ir 1863—1864 m. sukilimai, dėl kurių atsirasdavo ir nauji politiniai emigrantai, kurių nemaža pasiekė ir JAV, bet niekur nesudarydami jokios kompaktinės masės, jie greitai išnykdavo tarp ateivių iš įvairių Europos kraštų, nepalikdami ryškesnių savo veiklos pėdsakų.

XIX a. 60-uose metuose įvykęs Lietuvoje badas, paskiau įvedimas privalomos karo tarnybos, 1863—1864 m. sukilimas, o jį numalšinus, prasidėjęs sistemingas lietuvių kalbos, kultūros ir religijos persekiojimas davė akstiną plačiai emigracijai iš Lietuvos, kuri daugiausia pakrypo į JAV. Ją palengvino ir sienos su Vokietija artumas, kurią anais laikais nesunku buvo peržengti, ir tuo būdu nuo 1860-ųjų metų pabaigos prasidėjo masinė lietuvių emigracija Amerikon.

Emigrantų daugumą sudarydavo jauni, fiziškai atsparūs, bet mažaraščiai žmonės. Pradžioje jie daugiausia susikoncentruodavo Pensilvanijos anglių kasyklose. Anglų kalbos nemokėdami, nepažindami darbo sąlygų ir galimumų verstis kitais darbais, ano laiko pirmieji lietuviai emigrantai dirbdavo patį sunkiausią ir menkiausiai apmokamą darbą. Pradžioje niekur nesudarę kompaktiškesnės ma-

* Referatas 1951 m. paruoštas Library of Congress, Washington, D.C., spausdinamas kiek sutrumpintas. — *1994 m. leidimo red. past.*

sės, nepripratę dar prie svetimų jiems savo kalba, papročiais ir kilme vietos žmonių, pradžioje jie ne tik su anais nesusilieja, bet ir tarp savęs nesugeba užmegzti artimesnių ryšių. Jų daugumas pradžioje vienintelį poilsį ir pramogą randa saliūnuose.

Tačiau apie 70-ųjų metų pabaigą šiuo žvilgsniu čia pradeda vykti ir šiokie tokie pasikeitimai. Atsiradus čia pripuolamai atvykusiam ir lietuviškai mokančiam vienam kitam kunigui ar vienuoliui, pradedamos organizuoti pirmosios, daugiausia savitarpės pagalbos organizacijos. Pastangos įtraukti lietuvius emigrantus į bendras su lenkais katalikiškas parapijas nedavė gerų rezultatų ir tik iššaukė įvairias riaušes ir neramumus. Bet jau nuo 80-ųjų metų pabaigos pradedamos organizuoti ir savarankiškos lietuviškos parapijos. Jos, kaip ir vėliau smarkiai išsiplėtusios įvairių rūšių lietuviškos ekonominės, savišalpos, kultūrinės ir politinės organizacijos, ilgainiui žymiai pakėlė jau čia pastoviai apsigyvenusių lietuvių emigrantų kultūrinį lygį, daugelį jų pavertė sąmoningais JAV gyvenimo dalyviais, bet kartu jiems neleido pamiršti ir savo senosios tėvynės, kurios vargais jie ir JAV gyveno ir tiek savo lėšomis, tiek ir savo veikla stengėsi paremti Lietuvą ir jos gyventojus jų kovose už geresnę ateitį. Tai jiems kartais leido suvaidinti ir lemiamą vaidmenį nustatant Lietuvos ateitį ir kartu, gyvenant JAV, jausti savo vidujinį svorį daug stipriau už tas tautybes, kurios tų kovų ir vargų nepažinojo. Tokia pat politine ir tikybine laisve ir tomis pat kultūrinėmis ir ekonominėmis gėrybėmis besinaudodami kaip ir visi kiti JAV piliečiai, lietuviai emigrantai savo kasdienio gyvenimo akiratį praplėsdavo susirūpinimu savo senosios tėvynės vargais ir bėdomis ir pastangomis visaip jai padėti. Dar gerokai prieš tai, kada visa Amerikos visuomenė pradėjo remti visas kitas tautas jų kovose prieš kiekvieną priespaudą ir smurtą (kaip ir dabar kad yra), negausūs ir JAV bendrame gyvenime ypatingo vaidmens nevaidiną Amerikos lietuviai kaip tik tokiu keliu savarankiškai pradėjo eiti, tik pasistatydami sau daug kuklesnį uždavinį — paremti iš Amerikos savo senosios tėvynės Lietuvos kovas už savo teises ir laisvę. Ir šioje kovoje labai reikšmingą vaidmenį suvaidino lietuviškoji periodinė ir neperiodinė spauda Amerikoje.

Tuo laiku, kada dauguma emigrantų iš įvairių Europos kraštų, besinaudodami ir vietos Amerikos spauda, turėjo pilną galimumą naudotis ir spauda tų kraštų, iš kurių jie buvo Amerikon išėję, lietuviai išeiviai pradžioje ne tik neturėjo pirmojo galimumo, nes dauguma nemokėjo anglų kalbos, bet negalėjo naudotis ir savo senos tėvynės spauda, nes kaip tik tuo laiku, kada prasidėjo toji platesnė lietuvių emigracija, rusų valdžia Lietuvoje, nesėkmingai megindama primesti lietuviams rusiškas raides, buvo visiškai lietuvių spaudą Lietuvoje uždraudusi. Šis uždraudimas tęsėsi 40 metų, ligi 1904 m., kada po ilgų ir sunkių kovų lietuvių tautai pavyko atkovoti savo teisę spausdinti savo raštus Europos civilizuotų tautų priimtomis lotynų raidėmis, kurias jau iš seno lietuvių tauta savo raštams vartojo. Ši kova daugiausia buvo tuo būdu vedama, kad knygos, o nuo 1883 m. ir laikraščiai buvo slaptai spausdinami už sienos, Rytų Prūsijoje, iš ten slaptai gabenami per sieną ir slaptai išplatinami visoje Lietuvoje. Ši kova davė ir nemaža naujų emigrantų į JAV iš tų, kurie čia tuo laiku pabėgo, vengdami kalėjimo ir trėmimo į rytų Rusiją ir Sibirą už skaitymą ir platinimą „nelegalių" lietuviškų elementorių, maldaknygių ir kitų lietuviškų spaudinių. Šis spaudos uždraudimas neleido ir pačių lietuvių emigrantų Amerikoje aprūpinti jiems reikalinga literatūra ir tarp kito ko buvo vienu akstinų sukurti savarankišką lietuvišką spaudą Amerikoje.

Šioje srityje pirmieji žingsniai buvo sunkūs ypač dėl to, kad tarp pirmųjų ano laiko emigrantų, be vieno kito šiek tiek lietuviškai mokančio kunigo ar vienuolio, pradžioje beveik nebuvo tokių asmenų, kurie būtų sugebėję ką lietuviškai parašyti, o ir skaitytojų nedaug būtų buvę galima surasti, nes žymi pirmųjų lietuvių emigrantų dalis vos tik maldaknygę temokėjo paskaityti. Rusų valdžia ne tik buvo uždraudusi lietuviams spaudą, bet ir buvo panaikinusi visas seniau Lietuvoje gyvavusias privatines parapines lietuviškas mokyklas, jų vietoje pradėjusi Lietuvoje kurti rusiškas pradžios mokyklas, kurias lietuvių visuomenė dar ilgai boikotavo dėl jų prieš daugumos Lietuvos gyventojų tikybą nukreiptos tendencijos ir dėl to, kad Lietuvoje senieji gyventojai rusiškai nemokėjo, o kūrimas slaptų lietuviškų privatinių mokyklų buvo rusų valdžios griežčiausiai persekiojamas. Dėl to ir pirmiesiems lietuvių spaudos pionie-

riams Amerikoje teko ir savo gaminamos spaudos formą, ir turinį taikyti kaip tik tokiems mažaraščiams skaitytojams. Dar ilgai neaukštas pačių skaitytojų kultūrinis lygis nulemdavo ir pačių knygų turinį ir lygį. Ir tik metams bėgant žymiai pakilus emigrantų kultūringumui, ir pačios Amerikos lietuvių spaudos pobūdis žymiai pasikeitė.

Pirmuoju lietuviškos spaudos Amerikoje pionieriumi buvo tūlas Mykolas Tvarauskas. Šiaip tai buvo toks pats kaip ir kiti eilinis emigrantas, ne koks inteligentas, bet iš bendrosios emigrantų masės tuo išsiskiriąs, kad dar senojoje tėvynėje jis mokytojavo pradžios mokykloje, mokėjo lietuviškai ir lenkiškai, o Amerikon atvykęs po 1863 m. sukilimo, kuriame jis aktyviai dalyvavo, čia gan greitai ir angliškai pramoko. Jam pirmajam ir buvo galvon atėjusi mintis padėti emigrantams pirmiausia jų skaudžiausioje vietoje, būtent anglų kalbos nemokėjime, dėl ko jiems dažnai tekdavo imtis tik tokių darbų, kur dar ir be kalbos mokėjimo galima buvo šiaip taip išsiversti. Pasinaudojęs nedideliu angliškai lenkišku žodynėliu, Tvarauskas jame lenkiškus žodžius pakeitė lietuviškais (kartais netaisyklingai parašęs ir išvertęs) ir tuo būdu surašė nedidelį anglų—lietuvių kalbų žodynėlį. Jam išspausdinti 1874 m. Šamokine (Shamokin, Pennsylvania) jis įtaisė nedidelę rankinę spaustuvėlę ir joje pats savo „kūrinį" rinko, pradžioje vietos laikraščiuose paskelbęs, kad tam savo darbui renkąs prenumeratorius. Dėl to skelbimo kiti Amerikos lietuvių gyvenimo istorikai neteisingai spėliojo, kad Tvarauskas buvo sumanęs ne knygą, bet laikraštį leisti. Pats vienas beveik ištisus metus prie to rinkinio dirbęs, jis jį 1875 m. užbaigė, bet, jam dar nesuspėjus savo išspausdintos knygos iš spaustuvės išgabenti, toji spaustuvėlė sudegė kartu su ten sukrautu jos pirmuoju ir vieninteliu spaudiniu. Nei vienas Amerikos lietuvių gyvenimo istorikų nebuvo tos knygos matęs ir dėl to, apie ją rašant, buvo pateikta daug klaidingų informacijų. Bet Kauno universiteto bibliotekai maždaug apie 1930 metus pavyko gauti jos vienintelį išlikusį egzempliorių, papildomai surastą Užnemunės vienos pradžios mokyklos pastogėje. Galimas daiktas, kad pats Tvarauskas dar prieš savo spaustuvės gaisrą buvo jį savo tėviškėn pasiuntęs.

Šis nedidelio formato 165 puslapių žodynėlis ir buvo lietuviškos knygos pradžia Amerikoje. Drauge jis buvo išleidęs ir eiliuotą

atsišaukimą, kuriame reklamavo savo išspausdintą knygutę, ir dėl to lapelio kiti Amerikos lietuvių spaudos istorikai laikė, kad ten eina kalba apie visai kitą, dar anksčiau, 1874 m. išspausdintą leidinį, kurio iš tikro visai nebuvo[1].

Savo pirmojo nepasisekimo neatbaidytas, Tvarauskas iš Šamokino išsikėlė į Niujorką ir, kiek papildęs išgelbėtą nuo gaisro savo spaustuvėlės medžiagos dalį, 1879 m. Niujorke pradėjo leisti ir pirmąjį Amerikos lietuvių lietuvišką laikraštį, jo pavadintą *Gazieta lietuwiszka. Rasztas paszwenstas del lietuwniku Amerikoje.* Nors nei pusės metų nėjęs šis laikraštis dėl prenumeratorių stokos turėjo sustoti, bet vis dėlto jam pavyko bendradarbiais patraukti vieną kitą senesnį emigrantą ir juos suraginti imtis plunksnos. Vienas jų buvo vienuolis Augustinas Zeytzas (Lietuvoje greičiausia dar nešiojęs Zuikio pavardę), kuris vėliau nemaža jau čia Amerikoje rašinėjo lietuviškai, daugiausia iš lenkų kalbos perdirbinėdamas įvairius tikybinio-moralinio turinio pasakojimus, kuriuos pradžioje (1884 m.) spausdino lenkiškoje spaustuvėje Čikagoje (Chicago, Illinois), o paskiau ir naujai įkurtose lietuviškose spaustuvėse. Tais savo spaudiniais jis nei literatūros, nei kalbos nepraturtino, bet niekam ir nepakenkė; laisvais nuo darbo vakarais beskaitydami nuo sunkaus fizinio darbo nuvargę skaitytojai kartais pamiršdavo lankyti savo mėgiamus saliūnus. Bet dar prieš Zeytzą tas pats Tvarauskas buvo davęs pirmąjį tokiai pat literatūrai akstiną, 1880 m. savo spaustuvėleje išleidęs *Praractvas Michaldos*, o 1883 m. — *Istoriją Ali Babos ir keturiasdeszimcziu razbajniku.* Kiek vėliau panašios literatūros gaminime ypač pasižymėjo Domininkas Tamošius Bačkauskas, kuris 1888 m. įkūrė Mahanoi Sityje (Mahanoy City, Pennsylvania) ligi šiol leidžiamą laikraštį *Saulę**. Prie savo *Saulės* Bačkauskas leido ir daugybę įvairių pigių pasakojimų, kuriuos pradžioje spausdino savo laikraštyje ar jo prieduose, o paskiau išleisdavo atskiromis knygomis. Vis tai buvusios įvairios „istorijos" ir „pasakos" daugiausia perdirbtos ar tiesiog išverstos iš įvairių neliteratūrinių, liaudžiai skiriamų pigių lenkiškų knygučių ir lietuviškai paskelbtos dažniausiai neprisilaikant nei lietuvių kalbos, nei gramatikos, nei rašybos taisyklių. Ši literatūra buvo taikoma mažiausiai kultūriškai pakilu-

* *Saulė* sustojo ėjusi 1959 m. — *1994 m. leidimo red. past.*

siam lietuvių imigrantui. Tokių „istorijų" pats Bačkauskas buvo prirašęs ir išspausdinęs per 100 knygų. Nors nei vienas jo rašinys nepateks i lietuvių literatūros istoriją, tačiau jį tenka laikyti pačiu produktingiausiu Amerikos lietuvių plunksnos darbininku. Tačiau išskyrus vieną kitą visai nevykusiai jo parašytą knygutę, negalima paneigti ir jų šiokios tokios teigiamos anų laikų emigrantams įtakos, o ir pačiam Bačkauskui tam tikrų pasakotojo gabumų, dėl kurių, jei jis būtų turėjęs didesnį išsilavinimą, jis gal būtų galėjęs virsti ir rašytoju tikra to žodžio prasme.

Nuo 1884 m. prasidėjo naujas Amerikos lietuvių spaudos etapas. Tais metais Amerikon atvyko Prūsijos vyriausybės iš Tilžės išvytas buvęs pirmojo lietuviško laikraščio *Aušros* redaktorius, jaunas, pilnas energijos ir iniciatyvos Jonas Šliūpas (po kelerių metų Amerikoje baigęs medicinos mokslus), pirmasis aktyvus lietuvis pasaulietis inteligentas Amerikoje. Trumpai su tuo pačiu Tvarausku padirbėjęs jo 1884—1885 m. Niujorke leistame laikraštyje *Unija*, Šliūpas 1885 m. tame pačiame Niujorke įsteigė laikraštį *Lietuwiszkąjį balsą*, kurį dideliu vargu, pats būdamas ne tik jo redaktorius ir leidėjas, bet ir rinkėjas ir spausdintojas, leido ligi 1889 m. vasario mėn. pabaigos, jau 1888 m. perkėlęs jį į Šenandorą (Shenandoah, Pennsylvania). Šis laikraštis, nors kitiems ir nepatiko dėl jo antiklerikalinės tendencijos, vis dėlto buvo daug aukštesnio lygio už anuos pirmuosius Tvarausko ir Bačkausko leidinius. Šiame laikraštyje plačiai bendradarbiavo ir kiti tos pačios *Aušros* buvę bendradarbiai ir nemaža jaunų inteligentų (daugiausia studentų) iš Lietuvos, o ir pačioje Amerikoje Šliūpui pavyko surasti nemaža bendradarbių ir korespondentų. *Lietuviškasis balsas*, iš vienos pusės, buvo skiriamas Lietuvos lietuviams ir keldavo savo skiltyse visus tuos klausimus, kurie tuo laiku rūpėjo po caro jungu kenčiančiai Lietuvai, o iš kitos pusės, stengėsi virsti ir tikruoju Amerikos lietuvių organu, tiek juos supažindindamas su svarbiausiomis bendro Amerikos gyvenimo problemomis, tiek ir stengdamasis pačius lietuvius emigrantus suburti į įvairias kultūrines, ekonomines ir net į savarankiškas, nuo lenkų nepriklausomas bažnytines organizacijas. Kartu tas J. Šliūpo vedamas laikraštis pirmas pradėjo raginti Amerikoje apsigyvenusius lietuvius palaikyti nuolatinį ryšį su Lietuva ir ją remti jos sunkioje politinėje būklėje ir jos kovoje už savo tautos teises, nes rusų

valdžia lietuviams buvo uždraudusi ne vien lietuvių spaudą ir savas, lietuviškas mokyklas, bet ir žiauriausiai persekiodavo laisvą tikybinį išpažinimą, net buvo uždraudusi ir pačią lietuvių kalbą viešumoje vartoti. Vėliau tokiu ir panašiu keliu nuėjo ir kiti naujai JAV įsikūrę lietuviški laikraščiai, tačiau vėliau tarp lietuvių atsirado įvairių politinių ir visuomeninių pasaulėžiūrų šalininkų, ir daugumas tų naujai įsikūrusių laikraščių pasidalijo kryptimis ir neretai net labai smarkiai, dažnai ir nekultūringai dėl tų pasaulėžiūrinių skirtumų tarp savęs kovojo. Bet tai iššaukdavo dar didesnį spaudos aktyvumą, dėl ko pagausėjo ir laikraščių, ir knygų. Nuo 1905—1906 m. rusų revoliucijos laikų, kurie Amerikon išmetė nemaža naujų politinių emigrantų, atsirado nemaža ir grynai politinės literatūros.

Naujai kuriami laikraščiai daugiausia ėjo kartą savaitėje (tik *Saulė* nuo 1897 m. pradėjo eiti du kartus savaitėje), o nuo 1914 m. atsirado ir pirmieji, vėliau visai pavykę bandymai leisti ir lietuviškus dienraščius. Šie visi laikraščiai, kurių vienas pavyzdžių — 1886 m. įsteigta *Vienybė lietuvininkų*, vėliau ėjusi *Vienybės** vardu, suvaidino labai didelį vaidmenį ne vien Amerikos lietuvių, bet ir bendrai lietuviškai knygai ir pačiai lietuvių kovai už savo spaudą. Nors jau nuo 1883 m. nelegaliai Mažojoje Lietuvoje ėjo lietuviški Didžiajai Lietuvai skiriami laikraščiai, bet retais tik protarpiais išleidžiami, sunkiai per sieną pergabenami ir paskiau Lietuvoje išplatinami, jie savaime negalėjo atlikti grynai laikraštinės prievolės greito reagavimo į kiekvieną įvykį, o tuo tarpu Amerikos lietuvių laikraščiai virto tikruoju Lietuvos gyvenimo veidrodžiu, kuriame tiek iš kitų lietuviškų laikraščių semiamomis informacijomis, tiek ir tiesioginėmis, gaunamomis iš savo slaptų, neretai net specialiai atlyginamų korespondentų Lietuvoje, žiniomis, kas savaitę duodavo plačias ne tik Amerikos, bet ir Lietuvos gyvenimo apžvalgas, kurios slaptais keliais net ir Lietuvą pasiekdavo. Tai leisdavo ir Lietuvoje smarkiai pagriežtinti kovą ir už savo spaudą, ir už kitas savo, okupanto paniekintas, teises. [...]

Mažojoje Lietuvoje nelegaliai spausdinant knygas, noroms nenoroms tekdavo apsiriboti vien leidimu nedidelių knygelių, arba, tikriau pasakius, brošiūrų, nes storesnėms knygoms spausdinti ne-

* *Vienybė* sustojo ėjusi 1985 m. vasario mėn. — *1994 m. leidimo red. past.*

turėta lėšų. Tuo tarpu maždaug nuo 1890 m. veik visi Amerikos lietuvių laikraščiai pradėjo skirti keletą kiekvieno savo numerio puslapių didesniems veikalams spausdinti; paskiau iš tų pačių puslapių buvo spausdinamos atskiros knygos. Tuo būdu čia buvo išspausdinta ne vien naujų mokslo populiarizacijos, literatūros, politikos ir visuomenės mokslo knygų, bet ir iš Lietuvos gautų senųjų, dar prieš Amerikos lietuvių spaudos atsiradimą mirusių lietuvių rašytojų rankraščių, kurie be šios Amerikos lietuvių laikraščių paslaugos gal ir visai nebūtų dienos šviesos išvydę (pvz., kai kurie S. Daukanto, M. Valančiaus, A. Tatarės, L. Ivinskio, J. A. Pabrėžos ir kai kurių kitų). Daugiausia knygų, atspausdintų iš laikraščių skilčių, paleido *Vienybė lietuvninkų*, nuo 1901 m. kun. Miluko leista ir iš dalies ir redaguota *Žvaigždė*, nuo 1905 m. Bostone leistas *Keleivis* ir kiti laikraščiai. Bet šioje srityje ypač svarbų vaidmenį suvaidino 1892 m. Čikagoje Antano Olšauskio (Olševskio) įkurta savaitinė *Lietuva*, ėjusi ligi 1920 m. ir nuo 1895 m. pabaigos redaguojama iš Europos atvykusio, kurį laiką buvusio *Varpo* (Tilžėje) redaktoriaus Juozo Adomaičio-Šerno[2]. Jis, būdamas vienas geriausių Amerikos lietuvių laikraščių redaktorių, kartu buvo ir gabus mokslo, ypač gamtos mokslų, populiarizatorius. Daugiau kaip 20 metų redagavęs *Lietuvą*, jis jos skiltyse išspausdino (paskiau jas leidėjas atskiromis knygomis išleisdavo) keletą dešimčių jo paties parašytų storų mokslo populiarizacijos knygų, kurios ne tik buvo noriai Amerikos lietuvių skaitomos ir kėlė jų bendrą išsilavinimą, bet ir dideliais kiekiais buvo slaptai per Vokietijos—Rusijos senąją sieną gabenamos į Lietuvą ir tenai slaptai platinamos. Šios ir daugelis kitų Amerikos lietuvių išspausdintų knygų prisidėjo prie visiško nepasisekimo lietuviams primesti jiems nepriimtinas rusiškas raides: kol lietuvių visuomenė Lietuvoje turėjo maitintis vien lietuviškomis brošiūromis ir maldaknygėmis, tol rusų valdžia dar galėjo tikėtis, kad, iš niekur savo mokslui ir bendram lavinimuisi negaudama reikalingų knygų, dėl jų trūkumo ji bus priversta priimti kad ir tas jai nepakenčiamas raides. Bet nuo to laiko, kada į tą kovą savo knygomis įsimaišė ir Amerikos lietuviai, toks pavojus sumažėjo, nes savo knygomis jie galėjo patenkinti ne vien senesniuosius skaitytojus, bet ir norintį prasilavinti kaimo jaunimą. Atkreipę dėmesį ne vien į tų knygų kokybę, bet ir į jų skaičių, matome, kad nuo 1875 m.

ligi 1904 m., taigi ligi spaudos uždraudimo panaikinimo, Amerikoje buvo išspausdinta maždaug septintoji dalis visų lietuviškų knygų, spausdintų tiek Didžiojoje, tiek ir Mažojoje Lietuvoje nuo pat pirmosios lietuviškos knygos 1547 m. išspausdinimo ligi 1904 m.

Ilgą laiką tiek periodinė, tiek ir neperiodinė lietuvių spauda Amerikoje neturėjo kokio pastovesnio centro. Darbo ieškant, laikraščių leidėjams ir redaktoriams keliantis iš vietos į vietą, dažniausiai buvo keliamos ir spaustuvės ir patys laikraščiai, nors savaime jie daugiausia laikėsi tų JAV rajonų, kuriuose daugiau lietuvių susispiesdavo. Kadangi pradžioje jų daugumas dirbo anglių kasyklose, tai ir lietuviškoji spauda tuo metu daugiausia koncentravosi Pensilvanijoje. Pirmoji lietuviškoji knyga, kaip buvo minėta, buvo išspausdinta Šamokine. Bet vėliau ten jau nerandame nei vieno kito lietuviško spaudinio. Nuo 1886 m. lietuviškus spaudinius pradedama spausdinti Plimute (Plymouth, Pennsylvania), nuo 1888 m. Šenandore, nuo 1888 m. Mahanoi Sityje, nuo 1890 m. Skrentone (Scranton, Pennsylvania), nuo 1894 m. Maunt Karmelyje (Mt. Carmel, Pennsylvania), nuo 1898 m. Mainersvilyje (Minersville, Pennsylvania), nuo 1899 m. Filadelfijoje, nuo 1900 m. Pitsberge (Pittsburg, Pennsylvania), 1910 m. Vilks Bare (Wilkes Barre, Pennsylvania). Bet ilgainiui, kai kur sporadiškai, kitur pastoviai, lietuvių spauda atsiranda ir daugelyje kitų vietų, iš kurių svarbiausią Amerikos lietuvių spaudos istorijoje vietą laimėjo Čikaga, kur jau nuo 1892 m. įsikūrė *Lietuva*, paskiau ir daugiau laikraščių ir leidyklų, ir buvo daromi ir visi pirmieji bandymai organizuoti ir lietuviškus dienraščius. Čia ir dabar spausdinama dauguma Amerikoje leidžiamų lietuviškų knygų. [...] Kiek didesniais lietuviškos spaudos centrais, be Čikagos ir Bostono (Boston, Massachusetts), dar yra buvę Klivlendas (Cleveland, Ohio) ir iš dalies Detroitas (Detroit, Michigan).

Tačiau kartais ir Amerikos lietuviams buvo nemaža materialinių sunkumų, norint išleisti ne vien knygas, bet ir žurnalus. Dėl to ir čia būdavo tokių atvejų, kada Amerikoje parašyti ir suredaguoti leidiniai, leidžiami Amerikos lietuvių lėšomis, buvo spausdinami ne Amerikoje, bet Tilžėje, kur ligi pat spaudos uždraudimo panaikinimo buvo spausdinama dauguma Didžiajai Lietuvai skiriamų leidinių ir kur spauda buvo daug pigesnė negu Amerikoje. Taigi,

pvz., dr. J. Šliūpo Amerikoje įkurta „Lietuvių mokslo draugystė Amerikoje" savo organą, dr. Šliūpo redaguotą *Apszvietą*, 1892—1893 m. spausdino Tilžėje. Ten pat buvo išspausdintos ir kelios to paties dr. Šliūpo parašytos Amerikoje knygos, keletas Petro Mikolainio parašytų populiarių knygučių ir kitų autorių. Nors jos ir buvo išspausdintos ne Amerikoje, bet savaime sudaro dalį Amerikos lietuvių knygų, nes jos čia buvo paruoštos, parašytos ir daugiausia išplatintos.

Kartais, savo leidžiamų knygų slaptą pergabenimą per sieną į Lietuvą norėdami palengvinti, kiti Amerikos lietuvių knygų leidėjai leisdavo ir vadinamąsias kontrafakcijas, t. y. knygas, kuriose neteisingai būdavo pažymėti metai ir spausdinimo vieta. Pvz., 1903 m. Čikagoje *Lietuvos* laikraščio spaustuvėje buvo išspausdinta viena maldaknygė, kurioje buvo pažymėti 1862 m. ir Vilnius, kaipo spausdinimo vieta. Kartais panašūs neteisingi pažymėjimai dėl įvairių kitų sumetimų buvo dedami jau ir spaudą leidus. Pvz., 1905 m. toje pat Čikagoje išspausdintos dvi Posteri knygos kaipo spausdinimo vietą turi nurodytą Odesą Ukrainoje. 1907 m. vienas Šenandore išspausdintas katalogas pažymėtas spausdintu Vilniuje, o 1908 m. Brukline (Brooklyn, New York) savo išspausdintą *Anatemos knygelę* Mykolas Alyta pažymėjo net Paryžiumi.

Nors nuo 1980 m. net ligi Pirmojo pasaulinio karo žymios dalies Amerikoje spausdintų knygų autoriai buvo Lietuvoje gyvenę rašytojai, tačiau tuo laiku ir Amerikoje atsirado nemaža naujų gabių populiarizatorių ir šiaip rašytojų iš tokių, kurie jau Amerikoje išėjo mokslus ir čia virto įvairiais profesionalais. Jau anais laikais atsirado ne vien gabių publicistų, bet ir beletristų (pvz., trumpų novelių iš Amerikos gyvenimo autorius Jonas Šliburis), dramaturgų (Br. Vargšo slapyvardžiu rašęs Bronius Laucevičius ar ir Nagornoskis), bet ypač daug poetų, iš kurių tik retas kuris kiek aukščiau buvo pakilęs, nes visi tie „poetai" tik sumokėdavo bendrą duoklę tai bendrai lietuvių jaunuomenės ligai, kuri vertė beveik kiekvieną kiek prasilavinusį jauną lietuvį mėginti rašyti eilėraščius. Čia jau Amerikoje išaugę ir subrendę plunksnos darbininkai davė atitinkamą spalvą Amerikos lietuvių periodinei spaudai, tuo būdu pakeldami jos lygį lig angliškosios Amerikos spaudos.

Amerikos lietuvių knygos kultūriniam lygiui pakelti didelį vaidmenį suvaidino 1896 m. įkurta ir lig šiol gyvuojanti „Tėvynės mylėtojų draugystė", kuri pasistatė savo svarbiausiuoju uždaviniu platinti ir leisti lietuviškų, daugiausia mokslo populiarizacijos, knygų. Pradžioje išleidusi eilę gerai parašytų populiarių knygų, ši organizacija 1908—1909 m. pasiryžo išleisti ir visus dr. Vinco Kudirkos raštus. Šis leidinys, sudaręs apie 2000 puslapių 6 tomuose, ligi šiol lieka stambiausiuoju Amerikos lietuvių leidiniu, kuris ne mažiau buvo branginamas Lietuvoje kaip ir Amerikoje. Bet negalėdama iš narių mokesčių ir iš prenumeratos surinkti užtenkamai pinigų šiam leidiniui Amerikoje išspausdinti, draugija jį išspausdino 1909 m. Tilžėje, o išspausdinusi jį išplatino Amerikoje tarp savo narių. To leidinio egzemplioriai, pasiųsti Lietuvon, rusų cenzūros buvo sulaikyti, tad ir vėliau teko juos slaptai Lietuvoje platinti, nežiūrint, kad spaudos uždraudimas jau buvęs Lietuvoje panaikintas. Kitas labai svarbus ne vien lietuvių kultūrai, bet ir bendrai mokslui leidinys buvo *Lietuvos* leidėjo A. Olšauskio išleista daktaro J. Basanavičiaus Lietuvoje surinkta ir paskiau už jos ribų sutvarkyta įvairi lietuviška tautosaka (*Lietuviškos pasakos įvairios, Iš gyvenimo lietuviškų vėlių* ir kt.). Tais ir kitais leidiniais Amerikos lietuvių knyga keldavo ir bendrą kultūrą, o dr. Basanavičiaus tautosakos rinkiniai buvo ir ligi šiol sudaro labai svarbią mokslinę medžiagą jau ne vien lietuviams, bet ir kitų tautų etnologams, ir dėl to, iš tų kelių storų tomų leidėjui padarius elektrotipus, paskiau dar teko keturis kartus juos atspausdinti.

Dar lietuvių spaudai esant Lietuvoje uždraustai, Amerikos lietuviai vieni pirmųjų susirūpino ir tuo, kad nors daug turima rašytojų, laikraščių ir knygų, bet lietuvių rašyba dar nebuvo nusistovėjusi ir kiekvienas beveik rašė kiek kitaip, kaip jam pačiam atrodė geriau ir taisyklingiau. Kad tas įsivyravęs rašybos margumas būtų pašalintas, 1900 m. „Susivienijimas lietuvių Amerikoje" paskelbė konkursą lietuvių kalbos gramatikai parašyti, turėdamas čia galvoje ne kalbininkų mokslininkų, bet lietuviškų laikraščių ir knygų rašytojų ir skaitytojų reikalą. Šį konkursą laimėjo teisingai vadinamas „lietuvių rašomosios kalbos tėvu" Jonas Jablonskis. Jo parašyta gramatika to paties „Susivienijimo lietuvių Amerikoje" lėšomis

buvo 1901 m. Tilžėje išspausdinta, tik saugumo sumetimais autorius joje pasirašė ne Jablonskiu, bet Petru Kriaušaičiu.

1904 m. rusų valdžiai panaikinus spaudos uždraudimą ir nuo 1905 m. pradėjus Lietuvoje augti tiek neperiodinei, tiek ir periodinei lietuvių spaudai, ir Amerikos lietuvių spaudos pobūdis turėjo kiek pasikeisti, ypač knygų atžvilgiu. Laikraščiai dabar galėjo daug plačiau nagrinėti visus Lietuvą liečiančius klausimus, nes be specialių korespondentų galėjo gauti plačių informacijų apie Lietuvos gyvenimą ir iš Lietuvoje pradėjusių eiti daugelio laikraščių. Bet kartu Amerikos laikraščiams reikėjo daugiau dėmesio kreipti ir į vietos Amerikos lietuvių reikalus, kadangi apie Lietuvą Amerikos lietuviai sužinodavo ir tiesiogiai iš jų prenumeruojamų Lietuvos laikraščių. Kadangi Lietuvoje nuolatos iškildavo įvairūs nauji kultūriniai ir politiniai reikalai, kuriems reikėjo lėšų, tai ir šioje srityje Amerikos lietuvių laikraščiai pasirinko sau sunkų uždavinį mobilizuoti Amerikos lietuvių lėšas visiems tiems Lietuvos reikalams patenkinti. Tuo atžvilgiu ši spauda tą misiją atliko labai sėkmingai. Taip buvo dar 1905—1906 m. revoliucijos metu, kada Lietuvos revoliucinis sąjūdis įgavo pobūdį kovos už savo jei dar ne nepriklausomybę, tai bent už savivaldą. Taip buvo ir Pirmojo pasaulinio karo metu, kada Lietuva virto Rusijos—Vokietijos karo terenu, taip buvo ir po karo atsikūrus Nepriklausomai Lietuvai, kada įvairių krypčių ir įvairių spalvų Amerikos lietuvių periodinė spauda palaikydavo Lietuvą jos politiniuose, kultūriniuose ir ekonominiuose sunkumuose. [...]

Nuo 1905 m. ligi 1914 m. karo dalis Lietuvoje parašomų raštų buvo ir toliau spausdinama Amerikos lietuvių laikraščiuose ir iš jų spausdinama atskiromis knygomis, bet kadangi jau daug sau reikalingų lietuviškų knygų Amerikos lietuviai gaudavo ir iš Lietuvos, tai Amerikoje daugiausia buvo spausdinamos tik vietinę reikšmę teturinčios knygos ir tokios, kurių dar iš Lietuvos nebuvo galima gauti. Tarp kita ko tuo laiku kiti Amerikos lietuviškos spaudos bendradarbiai, kurie anksčiau daugiausia versdavo lietuvių kalbon vien iš lenkų ar rusų kalbų, dabar ir anglų kalboje pasitobulinę, mėgina supažindinti ne vien Amerikos, bet ir Lietuvos lietuvius ir su Amerikos literatūra, lietuvių kalbon versdami iš anglų kalbos ne

vien įvairias populiarias knygas iš medicinos, technikos ir kitų sričių, bet ir kitus žymius literatūrinius veikalus: pvz., V. K. Račkauskui išvertus Longfellow *Hajavatą*, vertimas buvo dalimis spausdinamas įvairiuose laikraščiuose, o 1908 m. Vincas Daukšys išvertė Uptono Sinclairio *Džiungles* ir kt. Atvirkščias procesas — bandymas iš lietuvių kalbos versti į anglų — prasidėjo jau daug vėliau, kada dar prieš Antrąjį pasaulinį karą Nadas Rastenis anglų kalbon išvertė A. Baranausko *Anykščių šilelį*, o vėliau ir Donelaičio *Metus*, tik tie jo vertimai atskiromis knygomis nebuvo išleisti, o vien dalimis tebuvo spausdinami žurnaluose.

Pirmojo pasaulinio karo metu dėl karo ir Lietuvos okupacijos Amerikos lietuvių tiesioginiai ryšiai su Lietuva buvo nutrūkę ir tuo laiku Amerikoje ypač išsivystė politinė visuomeninė spauda, nes rimtai ruoštasi nepriklausomos Lietuvos respublikos sukūrimui, todėl ir Amerikos lietuvių knyga tuo laiku įgijo bendrą visiems lietuviams reikšmę. Bet po karo Nepriklausomoje Lietuvoje išsivysčius plačiai lietuviškų iš visų mokslo ir literatūros sričių knygų leidybai, Amerikos lietuviams nebuvo reikalo plėsti savo knygų gamybą iš tų sričių, iš kurių jie viską, kas jiems buvo reikalinga, galėjo gauti iš Lietuvos. Tuo laiku ir kai kurios Amerikoje paruoštos knygos (pvz., tos pačios „Tėvynės mylėtojų draugystės" leidiniai) žymia dalimi spausdinamos Lietuvoje, nes ten spauda buvo keletą kartų pigesnė.

Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui ir Lietuvai po kiek laiko patekus žiaurion priešo okupacijon, padėtis pasikeitė [...] Dėl to ir šiais laikais Amerikoje spausdinamai lietuviškai knygai atitenka panašus, bet ir daug atsakingesnis uždavinys, kaip ir spaudos uždraudimo laikais. Ir ji jau ir mėgina tą savo uždavinį realizuoti, tam darbui gavusi naujų talkininkų iš naujųjų imigrantų į JAV, kurie nuo anų pirmųjų imigrantų labiausiai skiriasi tuo, kad tarp jų yra nemaža ir subrendusių ir iš dalies ir išaugusių Nepriklausomoje Lietuvoje intelektualinių pajėgų. [...]

50 METŲ SPAUDOS LAIMĖJIMO SUKAKTĮ MININT (1954)

Anei rašto, anei druko mums turėt neduoda,
Tegul, sako, bus Lietuva ir tamsi, ir juoda.

A. Baronas

Šiuo metu Lietuvai gyvenant sunkiausius priespaudos metus, kada ir jos spauda yra faktiškai uždrausta, nes tai, kas dabar Lietuvoje leidžiama, kad ir nespausdinama kol kas maskolių raidėmis (nors 1940 m. jau buvo gaivinama mintis į lietuvių raštus tas raides įvesti)*, bet faktiškai nėra lietuviška, o tik lietuvių kalbos žodžiais išversta ta pati rusų bolševikinė spauda, pravartu prisiminti ir anuos kovos už lietuvių knygą metus, juo labiau kad toji kova ir šiems laikams galėtų duoti nemaža sektinų pavyzdžių.

Visoje Europos istorijoje lietuvių spaudos uždraudimas ir su juo susieta kova neturi sau lygių pavyzdžių. Tiesa, dar senais laikais turkams užvaldžius Balkanų slavų gyvenamus kraštus, ten buvo draudžiamas savasis raštas, bet jo vietoje jiems nebuvo primetamas turkų—arabų raštas ir tas uždraudimas nebuvo išsiliejęs, kaip lietuviuose, į kovą už savo spaudą.

I

Pats lietuvių spaudos uždraudimas yra susietas su bendra, jau XIX a. pirmoje pusėje išryškėjusia Rusijos politika, siekiančia surusinti visas jos pasigrobtas tautas ir savo įtaką išplėsti ir į visas slavų tautas, gyvenančias ir už Rusijos imperijos ribų. Viena priemonė tam tikslui pasiekti turėjęs būti joms visoms ir rusiškųjų rašmenų primetimas.

* 1958—1959 m. imama ta kryptimi toliau rengtis. — *M. B-ka.*

Toje srityje pirmieji, nors ir neoficialūs, bet privatiniai bandymai buvo daromi jau XIX a. pradžioje. Pvz., Vilniaus universiteto profesorius Bobrovskis, kad ir pats ne rusas, bet po savo kelionių į pietų slavų kraštus susižavėjęs rusų tautos „misijos" idėja, jau Vilniuje veikdamas, mėgino sudaryti atsirėmusį rusų kirilica lenkišką raidyną. Tas jo projektas teliko viena kabinetine fantazija — XIX a. viduryje rusų administracijai atkreipus dėmesį į įvairias Pavolgio suomių—ugrų ar totorių kilmės tauteles, pirmieji joms skiriami tikybiniai raštai buvo visi spausdinami rusų raidėmis. Tos raidės ten prigijo nesukėlusios jokio pasipriešinimo, nes buvo vienintelės joms žinomos raidės, prieš tai joms iš viso jokio kito savo rašto neturėjus.

Greitai po 1863—1864 m. sukilimo tas pats Stanislovas Mikuckis, nelemtai Muravjovui pasitarnavęs įvedant į lietuviškus raštus rusų rašmenis, buvo Varšuvos valdžios organams 1868 II 24 davęs pasiūlymą į lenkų raštus įvesti rusiškas raides. Buvo išspausdinta lenkų kalba keletas pradžios mokykloms skiriamų vadovėlių rusiškomis raidėmis, bet iš to sumanymo nieko neišėjo ne vien dėl to, kad tuo laiku rusų valdomoj Lenkijos dalyje lenkai turėjo plačiai išsivysčiusią savo periodinę ir neperiodinę literatūrą, bet ir dėl to, kad, rusų raides jiems primetus, jie būtų galėję tenkintis ir knygomis ir laikraščiais, kurie buvo spausdinami austrų ir prūsų valdomose Lenkijos dalyse.

Gudams, kurie savo jau nuo XVI a. spausdinamoj daugiausia tikybinio turinio literatūroje patys vartojo tuos pačius rusiškus kirvukus, XIX a. buvo uždrausta bet ką spausdinti lotynų raidėmis. Ir tai savaime jokio pasipriešinimo nesukėlė, kadangi visi raštingi gudai, kurių iš viso nedaug tebuvo, patys vien tiktai rusiškas raides tepažinojo. Pagaliau rusams laikant ukrainiečius ne savarankiška tauta, bet tų pačių rusų atskala, kalbančia tik rusų kalbos tarme, ukrainiečiams buvo vien uždrausta ukrainietiškai spausdinti literatūros ir mokslo vadovėlius. Šis uždraudimas tik pažadino ukrainiečių literatūros suklestėjimą austrų valdomoj Rytų Galicijoje.

Tik vieniems lietuviams buvo pritaikytas visiškas uždraudimas vartoti savo spaudoje lotynų raides, kurių vietoje mėginta jiems įbrukti rusišką raidyną.

II

Jau 1863 m. žinomas rusofilas Hilferdingas paskelbė raštą *Litva i Žmud*, kuriame buvo iškėlęs mintį, kad, norint panaikinti lenkų įtaką lietuviams, reikia kelti lietuvių kalbos vaidmenį Lietuvoje, jos dėstymą įvesti ne vien į pradžios, bet ir į aukštesniąsias mokyklas ir net universitetuose įkurti lietuvių kalbos katedras, kad tuo būdu iš mokyklų išstūmus lenkų kalbą. Hilferdingas teigė, kad, tuo keliu einant, lietuviai patys bus rusų valdžiai už tai dėkingi, suartės su rusų tauta ir su pravoslavija, o paskiau ir patys virs rusais. Ir čia viena priemonių, kuri būtų galėjusi tokią lietuvių tautos evoliuciją pagreitinti, turėtų būti įvedimas į lietuviškus raštus rusiškų rašmenų.

Gausiems tuo laiku Lietuvoje rusifikatoriams atrodė, kad lietuviams bus nesunku tas rusiškas raides primesti, visų pirma dėl to, kad jie turėjo tuo laiku kiek žinių apie tikrąją lietuvių raštijos buitį.

Mat jie galvojo, kad lietuviai lengvai sutiks „lenkiškai lotyniškas raides" pakeisti rusiškomis nors ir dėl to, jog ir anas raides lietuviai palyginti neilgai tevartojo. Tikrai dar ligi antros XVIII a. pusės beveik visose Vilniuje spausdinamose lietuviškose tikybinėse knygose buvo vartojamos gotinės raidės, beveik tokios pat kaip ir Mažojoje Lietuvoje. Kita vertus, tie rusifikatoriai manė, kad visą lietuvių literatūrą tesudarančios trys knygos — maldaknygė, elementorius ir kalendorius, be kurių lietuvių liaudis negalėsianti išsiversti. Taigi, jei bus uždrausta jas spausdinti „lenkiškomis" raidėmis ir jų vietoje tos pačios knygos bus atmuštos rusų raidėmis, tai savaime lietuvių liaudis turėsianti jas priimti, nes senųjų jau niekur negalėsianti gauti. Pagaliau nusimanyta, kad ir Mažojoje Lietuvoje gotinėmis raidėmis spausdinamos lietuviškos knygos negalėsiančios konkuruoti su naujomis tiek dėl to, kad Didžiosios Lietuvos liaudis jau visiškai tas raides pamiršo ir tų knygų negalėsianti paskaityti, tiek ir dėl to, kad toji protestantiškoji lietuviškoji literatūra nebus skaitoma daugumoje katalikiškos lietuvių liaudies.

Visi tie sumetimai, paremti ir grynai politiniais motyvais, paskatino mėginimą įvesti į lietuvių raštus rusiškas raides, visai uždraudžiant vartoti lotyniškai lenkiškas. Tuo būdu tikėtasi Rusijai ir rusų tautai laimėti lietuvius.

Tačiau buvo skaudžiai apsirikta ir visiškai pralaimėta.

III

Pirmieji rusiškomis raidėmis surašyti elementoriai buvo Muravjovo įsakymu paruošti dar 1864 m. pradžioje ir išsiuntinėti į naujai kuriamas, vietoje likviduotų parapinių, pradžios mokyklas, kuriose buvo pradžioje leista mokyti ir lietuvių kalbos, ir katekizmo lietuviškai, vietoje anksčiau vartotos jose lenkų kalbos. Tačiau tai dar nebuvo bendras lietuvių spaudos uždraudimas, nes cenzūra vis leisdavo vieną kitą lietuvišką knygutę spausdinti ir senomis raidėmis, nors jau ir tuomet ji nepraleisdavo daugumo jai pristatytų rankraščių ne dėl lotyniškų raidžių, bet dėl jų „katalikiško" turinio.

Tačiau toms kelioms rusų raidėmis išspausdintoms knygutėms nesugebėjus nukonkuruoti senosiomis raidėmis spausdintų knygų, Muravjovas įsakė cenzūrai bendrai nepraleisti nei vienos lietuviškos knygos, kuri būtų parašyta senomis „lotynų — lenkų" raidėmis. Jo įpėdinis Vilniaus generalgubernatorijos poste Kaufmanas, atsirėmęs karo buities įstatymu, kuris generolui gubernatoriui suteikdavo galią skelbti įvairius išimtinius suvaržymus, 1865 m. paskelbė jau raštu bendrą lietuvių spaudos anomis raidėmis uždraudimą ir išplėtė jį ne vien į Vilniaus generalgubernatoriją, bet, susinešęs tuo klausimu su Varšuvos generolu gubernatorium, taip pat ir į Suvalkų guberniją, kuri priklausė ne Vilniaus, bet Varšuvos generalgubernatorijai.

Tačiau šis Kaufmano uždraudimas turėjo galios tik tame plote, kuriame veikė karo buities įstatymas, o tuo tarpu lietuviškos knygos anksčiau buvo spausdinamos ne vien Lietuvos teritorijoje, bet ir už jos ribų. Pvz., S. Daukantas daugumą savo paruoštų knygų spausdino Petrapilyje, o 1863 m. Rygos cenzūra praleido keturias lietuviams reformatams skiriamas kunigo Močiulskio parašytas vaikų knygeles, nors jos buvo spausdintos ne Rygoje, bet Eislebene, Vokietijoje. Tuo būdu, nežiūrint Kaufmano paskelbto uždraudimo, būtų buvę galima ir toliau lietuviškas knygas spausdinti senais rašmenimis ir už Lietuvos ribų. Tuo būdu pats uždraudimas būtų likęs neveiksmingas. Kad to išvengus, Kaufmanas kreipėsi į vidaus reikalų ministeri Valuevą ir šis 1865 IX 13/25

paskelbė bendrą visai Rusijos valstybės teritorijai aplinkraštį, įsakydamas: 1) visiems spaustuvių, litografijų ir chromolitografijų laikytojams uždrausti savo įmonėse spausdinti lotynų — lenkų raidėmis spaudinius lietuvių ir žemaičių „tarmėse"; 2) visų gubernijų viršininkams visomis jų galioje esamomis priemonėmis neleisti paminėtų pirmame punkte leidinių įvežti, pardavinėti ar kuriuo nors būdu platinti; 3) šį uždraudimą paskelbti visiems spaustuvių, litografijų ir chromolitografijų laikytojams, o uždraustus raštus kam išspausdinus, juos konfiskuoti.

Šis Valuevo draudimas, kad ir paskelbtas ne įstatymo, bet įsakymo keliu, kaip tik ir sudarė oficialinį lietuvių spaudos uždraudimo pagrindą, nors Lietuvoje uždraudimas jau prieš tai veikė Kaufmano įsakymu.

Bet Valuevo įsakymas turėjo galios tik jo žinioje esančioms įstaigoms — gubernatoriams, policijai, cenzūrai. Tuo tarpu Rusijos aukštosios mokslo įstaigos tuo žvilgsniu vidaus reikalų ministerijai nepriklausė. Dėl to, nežiūrint paskelbto uždraudimo, dar tais pačiais 1865 m. Petrapilio mokslo akademija buvo lotynų raidėmis išspausdinusi prof. A. Schleicherio paruoštą Donelaičio raštų leidimą. Į tai tuojau dėmesį atkreipė Vilniaus gubernatoriaus įstaiga. Jai reikalaujant, tas pats vidaus reikalų ministeris 1866 m. išgavo caro įsakymą, kuriuo visoms valdžios įstaigoms buvo įsakyta ir mokslo reikalams skiriamus lietuviškus tekstus spausdinti vien rusų raidėmis. Bet ir šis įsakymas nebuvo įstatymu paskelbtas. Tačiau administracija juo prisidengė kaip įstatymu ir pradėjo lietuvių spaudos uždraudimą taikyti ir visiems iš užsienio siunčiamiems, nors ir grynai moksliniams, spaudiniams lietuvių kalba.

Kol Lietuvoje veikė karo buities įstatymas, tol čia užtekdavo ir vienų Kaufmano — Valuevo įsakymų. Tačiau 1871 III 28 karo buitis Lietuvoje buvo panaikinta ir po to Lietuvoje turėjo vėl veikti bendrieji Rusijos įstatymai. Karo buitį panaikinus, formaliai nustojo galios ir visi karo stoviui esant paskelbti vietos gyventojų teisių suvaržymai. Jų daugumas buvo iš naujo paskelbti jau įstatymo forma, bet lietuvių spaudos uždraudimas tokia forma paskelbtas nebuvo ir tokiu būdu jis jau nustojo savo teisinės galios.

Ir tik vienas anas 1866 m. caro įsakymas apie valdinius spaudinius lietuvių kalba 1880 IV 22 buvo panaikintas. Tuo būdu aukštosioms mokslo ir kitoms įstaigoms buvo grąžinta teisė spausdinti mokslo reikalams skiriamus lietuviškus raštus ir ne rusų raidėmis — ta viena sąlyga, kad jie nebūtų platinami „Šiaurės Vakarų ir Pavyslio kraštų" lietuvių gyventojų masėse.

Bet nors ir jokio teisinio pamato neturėdama, rusų administracija ir toliau vykdė griežčiausią lietuviškų raštų persekiojimą, kurį dar labiau pagriežtino, kada greta religinės literatūros pradėta Mažojoje Lietuvoje spausdinti ir Didžiojoje platinti laikraščius ir šiaip politinio ir visuomeninio turinio literatūrą, aiškiai nustatančią lietuvių visuomenę prieš rusus, ypač valdininkus, ir prieš valdžią.

Į XIX a. pabaigą ypač padidėjus lietuviškų nelegaliai spausdinamų Mažojoje Lietuvoje raštų platinimui, dėl kurio visos Lietuvos policijos ir administracijos įstaigos buvo užverstos daugybe bylų dėl lietuviškų raštų, pradėjo pamažu keistis ir rusų administracijos pažiūra į lietuvių spaudos uždraudimo tikslingumą.

Žymia dalimi paveikta ir legalios lietuvių tiesioginės ir netiesioginės akcijos, kuri visomis priemonėmis stengės tą uždraudimą panaikinti, net ir vietos Vilniaus administracija priėjo prie išvados, kad lietuvių spaudos uždraudimas ne tik nepasiekė savo pagrindinio tikslo — surusinti Lietuvą, bet atvirkščiai — kitur Lietuvoje, ypač Vilnijoje, dar labiau sustiprino lenkų įtaką, o pačią tą „ramią" lietuvių tautą, kaip ją dar Hilferdingas buvo apibūdinęs, pavertė kovojančia prieš Rusiją tauta. Tuo būdu spaudos uždraudimas ją visą sukėlė prieš Rusiją.

Tuomet apsvarsčiusi visus tuo reikalu pranešimus, siunčiamus gubernatorių ir generolų gubernatorių iš tų gubernijų, kuriose gyveno lietuviai, rusų vyriausybė 1904 IV 24/V 7 paskelbė uždraudimo panaikinimą, leisdama spausdinti lietuviškus spaudinius rusų, lotynų ar kitomis kokiomis raidėmis, prisilaikant bendrų cenzūros nuostatų.

Lietuvių spauda tuo būdu buvo laimėta, bet tai nebuvo kokia iš viršaus suteikta malonė, tik išdava 40 metų trukusios lietuvių tautos kovos už savo spaudą.

IV

Spaudos uždraudimą paskelbus, visų pirma turėta galvoje primesti lietuviškoms knygoms rusiškąsias raides. Kadangi tuo žvilgsniu lietuvių visuomenė jokios iniciatyvos nerodė, tai pati rusų administracija ir pasiryžo savo jėgomis ir lėšomis pasigaminti tas visas lietuviškas knygas, kurios, jos nuomone, pilnai galėtų pavaduoti visą seniau lotynų raidėmis spausdinamą lietuvių literatūrą. Savo tarpe neturėdama asmenų, kurie mokėtų lietuviškai ir galėtų tas knygas gaminti, turėjo ieškoti talkininkų. Čia pradžioje ypač pasitarnavo prorusiškai nusiteikęs ir kiek lietuviškai pramokęs lenkas Stanislovas Mikuckis ir sumaskolėjęs Lietuvos totorius Jonas Krečinskis. Jie jau 1864 m., Muravjovo pavesti, paruošė pirmą rusų raidėmis spausdintą *Abėcėlę žemaitiškai — lietuvišką*. Tačiau antraštėje įdėję visiems Lietuvos gyventojams nepakenčiamą Muravjovo pavardę, o tekste pravoslavų tikybos vardą išvertę „griekų wiera", jie privertė administraciją tą patį elementorių išspausdinti antrą kartą, pakeitus antraštę ir aną vertimą. Kartu norėta ieškoti talkininkų ir iš pačių lietuvių tarpo, kuriais šiuo atžvilgiu būtų galima daugiau pasitikėti. Jie buvo būtinai reikalingi ir dėl to, kad reikėjo skubiai lietuvių kalbon išversti ir eilę naujų įstatymų bei potvarkių, susietų su baudžiavos panaikinimu, nauju pradžios mokyklų sutvarkymu ir kt., nes jų rusiško teksto lietuvių liaudis nebūtų galėjusi suprasti.

Tam darbui pradžioje tokių talkininkų atsirado ir iš lietuvių tarpo. Mat tuo laiku labai negausi lietuviškai nusistačiusi lietuvių šviesuomenė kokios bendros pozicijos rusiškų raidžių klausimu neturėjo ir su jų įvedimu į lietuviškus raštus skaitėsi kaip su įvykusiu faktu, iš kurio tekdavo daryti ir atitinkamas išvadas, juo labiau kad kitiems čia kiek svėrė ir tai, kad gal, tuo keliu einant, galima bus paraližuoti ir jau kitur per toli pasivariusį Lietuvos lenkinimą.

Jau 1859 m. prof. Ugenskis iš Kazanės susirašydamas su vysk. Valančium savo ruošiamo lietuvių kalbos žodyno reikalu, tarp kito ko griežtai nusistatydamas prieš kalbininkų Nesselmanno,

Schleicherio ir kitų lietuvių garsams atvaizduoti siūlomą transkripciją, kėlė mintį, ar nebūtų tikslingiausia jo žodyno lietuviškiems žodžiams pritaikyti rusišką (jo vadinamą — slavų) raidyną. Tai jis motyvavo grynai kalbiniais sumetimais, o iš dalies ir tuo, kad tuo būdu gal pavyks gauti ir lėšų tam žodynui išleisti. Tačiau vysk. Valančiui nepalaikius to sumanymo, jis Ugenskio nebuvo įgyvendintas.

Arba vėl — Petrapilyje kadetų korpuso mokytoju tarnavęs Jonas Juška, norėdamas išsikelti mokytoju į Lietuvą, jau 1864 m. pristatė Vilniaus mokslo apygardos globėjui Kornilovui savo parašytą rusišką — žemaitišką, pradžios mokykloms skiriamą gramatiką. Kornilovui pasiūlius, pats ją visą nurašė rusiškomis raidėmis. Tačiau ir ji išspausdinta nebuvo, nes Muravjovas nesutiko patenkinti Juškos prašymo jį Lietuvon atkelti: esą Lietuvoje gyvenąs jo brolis „lotyniškas fanatikas" kunigas Antanas Juška. Vėliau Kornilovas iš to fakto padarė išvadą, kad rusų raidžių į lietuviškus raštus įvedimo iniciatyva buvusi iš Jono Juškos išėjusi, nors toji iniciatyva šiuo atveju ėjo iš paties Kornilovo, nustatyto Hilferdingo raštų.

Jau ir tie faktai rodo, kad rusų raidžių klausimu lietuvių šviesuomenėje pradžioje būta tam tikro svyravimo. Bet jau pradėjus spausdinti „kirvukais" lietuviškus leidinius, tokių svyravimų buvo ir daugiau. Pvz., kad ir vienas žymiausiųjų mūsų senosios kartos pedagogų Tomas Ferdinandas Žilinskas pats vėliau papasakojo (skirtame jo sukakčiai *Lietuvos Mokyklos* numeryje), kaip jis 1865 m. studijuodamas Varšuvoje sutiko rusų raidėmis transkribuoti vieną elementorių ir keletą valdinių įsakymų: ne dėl to, kad jam tos raidės buvo priimtinos, bet iš vargo — iš gauto honoraro jis galėjęs kurį laiką Varšuvoje išsilaikyti. Vėl kitas mūsų žinomas pedagogas, Juozas Kairiūkštis, ilgus metus dėstydamas lietuvių kalbą Veiverių mokytojų seminarijoje, turėjo tos seminarijos klausytojams taikyti rusiškas raides ir kartu tuos būsimuosius lietuviškų pradžios mokyklų mokytojus instruktuoti, kaip jie patys mokytojaudami turės tas raides savo mokiniams taikyti. Tą savo rusų raidžių lietuviškiems raštams taikymo sistemą jis buvo 1873 m. ap-

rašęs ir išspausdinęs Varšuvos mokslų apygardos cirkuliaruose, gi iš ten ir oficialiame švietimo ministerijos organe. O ir vėliau, savo viršininkų verčiamas, jis 1892 m. buvo rusų raidėmis surašęs jo lietuviškai išverstą rusų istorijos vadovėlį, bet šis išspausdintas nebuvo. Tačiau vis tai buvo „bėdos" darbai, kurių jis negalėjo nusikratyti, kad nenustotų tarnybos. Bet tuo pačiu laiku jis savo mokinių tarpe slaptai platino ir „prūsinius" spaudinius.

Tuo pačiu laiku buvęs vienintelis plačioms lietuvių masėms autoritetas vyskupas Valančius pradžioje prieš rusiškas raides viešai nepasisakė, — tiek tiktai, kad įvairiomis priemonėmis, nors ir nesėkmingai, stengėsi sukliudyti, kad į oficialųjį vyskupijos Direktoriumą neįbruktų rusų kalbos ir rusų raidėmis rašytų lietuviškų maldų už carą ir visą jo šeimą. Tačiau skaitydamasis su faktu, kad rusų administracija pati pradeda ruošti rusų raidėmis įvairias tikybines knygutes ir mėgina jas platinti lietuvių katalikiškoje liaudyje, Valančius, bijodamasis, kad tuo būdu administracija per tas knygutes mėgins ir pravoslaviją platinti, pats pasiūlė Vilniaus mokslo apygardai lietuviškoms knygutėms rusų raidėmis transkribuoti parsikviesti Lauryną Ivinskį. Ir šis čia apie keturis metus dirbo kartu su Krečinskiu ir iš dalies su buvusiu katalikų kunigu supravoslavėjusiu Antanu Petkevičium, ruošdamas *Miesiaceslovus* (kalendorius) ir kitas tikybines knygutes, jų tarpe ir paties Valančiaus specialiai pradžios mokykloms parašytą lietuvišką katekizmą, kuris buvo rusų raidėmis išspausdintas su paties vyskupo aprobata.

Tačiau greitai paaiškėjus, kad visos tos „kirvukais" spausdintos knygos negali lietuviškos liaudies pasiekti, kadangi ji iš pat pradžių jas atmetė, tuojau visai nutrūko ir bet koks lietuvių šviesuomenės bendradarbiavimas su valdžia rusų raidėmis lietuviškas knygas gaminant.

Administracija, tikėdamasi tomis knygutėmis lietuvius surusinti, pati viena šioje srityje priversta veikti, per 40 spaudos draudimo metų sugebėjo iš viso pagaminti 58 lietuviškus spaudinius rusų raidėmis — ir tai jų pusę pirmajame spaudos uždraudimo dešimtmetyje[1]. Tame darbe administracija tik kelioms knygutėms turėjo pripuolamų talkininkų ir iš pačių lietuvių. Būtent: 1887 m.

išleidžiant *Dievišką liturgiją švento Jono Auksaburnio,* kurią lietuviškai buvo išvertęs Silvestras Baltramaitis, o „patobulintomis" rusų raidėmis transkribavęs E. Volteris. 1888 ir 1891 m. Vilniaus mokslo apygardos užsakymu supravoslavėjęs I. Liutostanskis išvertė ir rusų raidėmis transkribavo tris L. Tolstojaus knygutes, o 1902 m. Suvalkų mokyklų direktoriaus pavestas Gibų pradžios mokyklos mokytojas Grabauskas parūpino *Ūkišką kalendorių* ir Puškino *Pasakos apie žuvininką ir žuvelę* vertimą rusų raidėmis. O privatine iniciatyva per visą tą 40 metų laiko tarpą tebuvo išspausdinta rusų raidėmis tik viena knyga. Būtent 1887 m. Mintaujoje dirbęs jaunas, 20 metų kriaučiukas Kazimieras Lalis sumanė išspausdinti lietuviškomis raidėmis parašytą savo *Lietuvos kriaučiems drapanų sukirpimo mokslą.* Cenzūrai pareikalavus, transkribavo jį rusų raidėmis ir savo lėšomis išspausdino, nieko nežinodamas apie tai, kad lietuvių spauda yra uždrausta ir kad lietuviai jau patys užsienyje spausdina lietuviškomis raidėmis.

Turint galvoje, kad pusė visų tų 58-ių spaudinių tenka pirmajam spaudos uždraudimo dešimtmečiui, gauname, kad per paskutiniuosius 30 metų rusų administracija sugebėdavo apdovanoti Lietuvą vidutiniškai po vieną knygutę per metus, ir tai daugiausia kartodama tuos pačius pradžios mokykloms skiriamus vadovėlius. Nors ir visų jų buvo išspausdinta apie 50 000 egzempliorių, bet lietuvių kaimo visuomenėje jos visai nepaplito. Lietuvių visuomenė nuo pat pradžios prieš jas buvo griežtai nusistačiusi ir ne tik jų nepirko, net ir nemokamai įbrukamas degino. Jas turėjo platinti pradžios mokyklų mokytojai. Niekam jų neperkant, norėdami įrodyti valdžiai savo uolumą, jie į kasmetines apyskaitas įrašydavo tariamai gautus už išplatintas knygutes pinigus, kuriuos jie patys sumokėdavo, o pačias knygas sukraudavo mokyklų pastogėse, kur ir pateko bent du trečdaliai visos tos literatūros — vien tiktai žiurkėms maisto.

Tačiau praėjus jau beveik 20 metų nuo spaudos uždraudimo pradžios, kada ligi *Aušrai* pasirodant ir Mažojoje Lietuvoje nelegaliai spausdinamos, o Lietuvoje platinamos knygos daugiausia tebuvo tos pačios maldaknygės, katekizmai, elementoriai ir kalen-

doriai, kai kurie lietuvių ano laiko šviesuomenės atstovai buvo pradėję abejoti, ar gerai lietuviai daro, atmesdami rusų raides.

Štai vėlesnysis vienas uoliausiųjų tos pačios *Aušros* bendradarbių ir platintojų Juozas Miliauskas-Miglovara savo 1883 m. sumanytame rankraštiniame laikraštyje *Raszliavos Paczte*, o 1884 VII 14 ir privatiniame savo laiške, rašytame A. Baranauskui, nors ir sutikdavo, kad lietuvių garsams išreikšti tinkamiausias yra lotynų raidynas, vis dėlto turint galvoje tai, kad esą rusų valdžia tik tuomet panaikins lietuvių spaudos uždraudimą, kada ir patys rusai atsisakys nuo graždankos, Miliauskas iš to darė išvadą, kad tenka rusų raides priimti, nes šiaip lietuviai liks tauta be savo literatūros ir, kaipo tokia, turėsianti pati išnykti. Tačiau prieš šį Miliausko sumanymą griežtai pasisakius tame pačiame *Raszliavos paczte* S. Didžiuliui, o ir A. Baranauskui į aną laišką dėmesio neatkreipus, pats Miliauskas nė nemėgino savo raštams, kaip jis projektavo, rusų raides taikyti ir juos spausdino *Aušroje* ir atskiromis knygutėmis Tilžėje.

Vėliau, ryšium su visą tautą apėmusia legalia ir nelegalia kova už savo spaudą, panašių svyravimų jau nebūta. Tiek tiktai, kad 1902 m., taigi jau į spaudos uždraudimo pačią pabaigą, vienam Mažosios Lietuvos fantastui spaustuvininkui buvo galvon atėjusi mintis Mažojoje Lietuvoje leisti lietuvišką rusų raidėmis spausdintą laikraštį. Tačiau to sumanymo jis nerealizavo, nes tai išgirdę kiti Mažosios Lietuvos veikėjai jam nurodė, jog tai vykdydamas jis tikrai savo gerą vardą lietuvių visuomenėje suterš, o save prives prie bankroto, nes niekas tokio jo laikraščio nei skaitys, nei pirks.

Taip iš paviršiaus atrodo šis muravjovininkų sumanymas per lietuviškas rusų raidėmis spausdintas knygas laimėti Rusijai lietuvių tautą. Valdžia čia nesugebėjo nieko pozityvaus lietuviams duoti. O tuo tarpu pati lietuvių tauta tą laikotarpį visai kita linkme sunaudojo. Kovoje už savo spaudą ji ne vien sukūrė savąją, rusų cenzūros netikrinamą, spaudą, bet tos kovos metu ir tautiniu, ir politiniu atžvilgiu susiprato ir užsigrūdino.

O toji kova ėjo dviem keliais — nelegaliu ir legaliu.

V

Jau pat spaudos uždraudimo pradžioje lietuvių kaimo visuomenė, kuriai visų pirma buvo skiriamos tos visos rusų raidėmis spausdintos knygutės, jas visas iš karto atmetė, labiausiai dėl to, kad negalėjo tų „kirvukais" spausdintų knygų paskaityti. Juk 1850—1863 m. vyskupo Valančiaus organizuotame plačiausiame parapinių mokyklų tinkle, kuris buvo apėmęs beveik visą Žemaičių vyskupijos kaimo visuomenę, lygiai kaip ir Užnemunės ir lietuviškos Vilniaus vyskupijos dalies mokyklose, niekas vaikų rusų kalbos ir rašto nemokė. Visi tie, kurie tas mokyklas išėjo, temokėjo paskaityti vien lotynų raidėmis spausdintas knygas. O dar prieš tas administracijos ir mokytojų peršamas knygas liaudį nustatė ir tas faktas, kad, likviduojant 1863—1864 m. sukilimo pasėkas, tarp kito ko visu frontu buvo puolama katalikų Bažnyčios organizacija Lietuvoje, uždarant vienuolynus, atimant bažnyčias, tremiant ir kalinant kunigus ir skelbiant daugybę įvairių suvaržymų, specialiai vien tiktai katalikams taikomų. Tad ir kiekvienas rusų administracijos žygis, kuria kryptimi jis neitų, neišskiriant ir anų knygų platinimo, katalikiškai liaudžiai atrodė visų pirma kėsinimasis prieš jos religiją. Ji tas knygutes iš karto atmetė, tačiau būdama daugumoje raštinga, ji negalėjo išsiversti be maldaknygių, be elementorių ir katekizmų vaikams mokyti, kada nenorėta leisti vaikų į naujai kuriamas pradžios mokyklas, rusų pravoslavų mokytojų vedamas.

Senoms knygoms susidėvint, ieškota naujų. Tačiau valdžiai uždraudus ne tik naujas spausdinti, bet ir pardavinėti senąsias, dar cenzūros sutikimu išleistas, nebuvo kur jų gauti. Tiesa, dar 1865 m. Vilniaus spaustuvininkas Zavadzkis, kuris iš lietuviškų maldaknygių ir kitų knygų spausdinimo ir pardavinėjimo buvo sau jau nemažus turtus sukrovęs, pamėgino aplenkti spaudos uždraudimą ir savo spaustuvėje buvo atmušęs kelias maldaknyges, paliekant senuosius spausdinimo metus ir seną cenzūros leidimą. Tačiau policija tai susekė, jį nubaudė ir jis jau daugiau panašių bandymų nedarė.

Negalėdami niekur tų knygų gauti, kiti Lietuvos pasienio su Mažąja Lietuva gyventojai kreipėsi į tuos pačius kontrabandnešius, kurie jau juos iš seno aprūpindavo nelegaliai iš Prūsų atgabento-

mis įvairiomis prekėmis, ir pradėjo iš jų prašyti ir tų pačių jiems reikalingų lietuviškų knygų, įsitikinę, kad ten, už sienos, apskritai galima kiekvieną prekę gauti. Vienas kitas apsukresnis kontrabandnešis, žinodamas, kad ten tų knygų dar negalima gauti, pasiėmęs su savim keletą senų maldaknygių, nukeliavo per sieną ir Tilžės vokiečių spaustuvei pasiūlė pakartoti visai tokias pat maldaknyges. Ir tuo būdu jau 1865 ir 1866 m. atsirado pirmosios mūsų kontrafakcinės knygos, kuriose nebuvo ničnieko naujo įdėta, bet viskas buvo pakartota iš senų, neišskiriant nei metų, nei Vilniaus Zavadzkio spaustuvės pažymėjimo, vysk. Valančiaus aprobatos ir rusiškos cenzūros pakartojimo. Pradžioje visa tai buvo kartojama ne sudaryti įspūdžiui, jog tai yra senosios, dar prieš spaudos uždraudimą išspausdintos knygos, bet vien užsakytojams to reikalaujant, nes jie bijojo, kad daugumoje lietuviškai nemokantys spaustuvininkai ko nors neiškreiptų, juo labiau kad ir patys tie kontrabandnešiai nedaug tose knygose nusimanydavo. Tik daug vėliau, kada knygų spausdinimas Mažojoje Lietuvoje ypačiai paplito ir kada kartais per kratas paaiškėdavo, kad policija ne visada atima knygas su senais, prieš spaudos uždraudimą metais, tokie kontrafakciniai pažymėjimai jau sąmoningai buvo daromi, kad apmuilinus policijos akis.

Tuo būdu pirmosios mūsų nelegalios Mažojoje Lietuvoje išspausdintos knygutės atsirado visai pripuolamai, be jokios organizacijos ir patiems tiems pirmiesiems mūsų knygnešiams iš kontrabandnešių neturint galvoje jokio idėjinio darbo, bet vien tiktai tokį pat pelną, kokį jie turėjo, gabendami prūsinę ir kitas kontrabandines prekes. Bet ir vėliau, kada knygų gabenimas per sieną virto tiesiog masiniu reiškiniu, tie kontrabandnešiai profesionalai jau neretai talkininkavo ir tikriems knygnešiams.

Tačiau savaime tos kelios pirmosios, pripuolamai atsiradusios kontrafakcinės knygos paties lietuvių knygų trūkumo klausimo išspręsti negalėjo. Ir kaip tik tuo metu į kovą už lietuviškas knygas įsitraukė ir vyskupas Valančius. Nuo to laiko lietuviškoji knyga nuėjo visai naujais, anksčiau jai nežinomais keliais, ir virto, nors ir visai nekalto palyginti turinio, tiesiog revoliucine priemone kovai prieš lietuvių spaudos uždraudimą.

Pradžioje rusiškų raidžių įvedimo į lietuviškus raštus viešai nepasmerkęs ir tik bandęs apsaugoti lietuvius nuo brukimo jiems per tas raides pravoslavijos, Valančius po poros metų griežtai persiorientavo ir visu frontu perėjo kovon prieš visus rusų valdžios pasikėsinimus prieš Lietuvos visuomenę ir visų pirma prieš rusiškas raides. Čia pirmąjį viešą jų pasmerkimą jis pareiškė, kada jo rūpesčiu lietuviškai išverstas Bialobrzeskio *Išguldymas evangelijų* be jo žinios buvo Vilniaus administracijos transkribuotas rusų raidėmis. Valančius uždraudė jį platinti kunigų tarpe ir visą valdžios lėšomis išleistą leidinį sukrovė Kauno katedros pastogėje.

Dėl akių ir toliau likdamas legalistu, matydamas, kaip rusų valdžia visu frontu puola katalikybę Lietuvoje, jis stojo griežčiausion jai opozicijon. Numatydamas, kad pats vienas, vienais tik susirašinėjimais su valdžia, jis maža ką galės laimėti, Valančius pasiryžo įtraukti į kovą visą lietuvių tautą.

To siekdamas jis parašė eilę tikybinio-politinio turinio brošiūrų: *Brolej Katalikaj, Gromata apskrita, Isz Tamsybes wed tiktai kelis Teysybes, Parspejimas apej Szwentą Wierą, Szniakesis kataliko su nekataliku, Wargai Bažnyczes Katalikų, Prajautimas, Litanie apej wisus Szwentus Muczelninkus.* Parašyti parašė, bet reikėjo tai ir išspausdinti. Savaime negalima buvo jų nė mėginti legaliai spausdinti. Jis jau 1860 m., kada Vilniaus cenzūra neleido pakartoti jo brošiūros *Apej brostvas blajwistes,* ją išspausdino nelegaliai Klaipėdoje. Taigi kelias į Mažosios Lietuvos spaustuves nebuvo jam svetimas. Ir dabar jis pasiryžo tas savo knygutes ten spausdinti. Kaip tik tuo laiku pas jį apsilankė Jurgis Bielinis, pradėjęs savo milžinišką knygnešio tarnybą kraštui ir vėliau išgarsėjęs „knygų karalium". Valančius jam įdavė tuos savo rankraščius ir 5000 rublių, pavedęs jam visa tai nugabenti per sieną ir perduoti jam žinomam kunigui Zabermanui (visa tai po 30 metų pats Bielinis aprašė viename Amerikos lietuvių laikraštyje). Zabermanas tais pinigais ir įtaisė pirmą lietuviškų knygų Mažojoje Lietuvoje leidyklą, įvairiose vokiškose spaustuvėse Tilžėje ir Karaliaučiuje spausdindamas ne vien šias pirmąsias, bet ir vėliau rašytas Valančiaus knygas, o lygia greta ne vien kartodamas senas, dar prieš spaudos uždraudimą išspausdintas knygas, bet ir eilę naujai paruoštų. Šį darbą Zabermanas varė ligi 1888 m., kada visą

tą Valančiaus lėšomis įsteigtą tikybinių knygų leidyklą jis perdavė Tilžės spaustuvininkams vokiečiams Mauderodei ir Reylenderiui, kurie vėliau iš tų lietuviškų knygų spausdinimo susikrovė sau didelius turtus.

Šios 1868 m. išspausdintos Valančiaus tikybinės-politinės brošiūros lietuvių tautos kovoje už savo spaudą suvaidino labai reikšmingą vaidmenį, labiausiai tuo, kad jos pirmos sukurstė lietuvių kaimo visuomenės opozicines rusų valdžiai nuotaikas. Čia Valančius visų pirma visus šaukė į kovą už savo tikybą, ragino ginti bažnyčias ir kunigus, savų vaikų neleisti į valdines mokyklas ir kt. Gi *Warguose Bažnyczes Kataliku* jau tiesiogiai palietė ir lietuvių spaudos uždraudimą, ragindamas nuo žandarų ir policijos slėpti *Aukso Altorius*, o žmonėms brukamas rusų raidėmis spausdintas knygas deginti, nes esą jos yra „pagadintos dajktusi wieras", taip pat neskaityti ir Vilniuje leistų kalendorių, nežiūrint, kad jie turi ir vyskupo parašą, nes ir tie kalendoriai yra pilni „dajktu priszingu wieraj kataliku", kurie , matyti, buvę įtraukti jau „po pasiraszymą Wiskupa". Tuo būdu šioje knygutėje pirmas Valančius viešai pasmerkė lietuvių spaudos uždraudimą. Tačiau, pats kaip ir nujausdamas, jog pats galįs būti pakaltintas tų knygučių parašyme ir platinime, jis ir čia vietomis prisidengia kaip ir savotiško legalumo kauke. Pvz., *Prajautime* pasisako, kad „newiena žodžia nenoriu pasakiti apej galingiausi Maskolu karalu ir auksztą jo giminę", nes esą jų darbų „mums nepridera perkratinėti", o *Litanijoj apej wisus szwentus muczelninkus* net paliko sakinį „Idant Ciecoriu musu su wisa jo gimini swejkatoj užlajkiti tejktumis". Bet tie pasisakymai buvo vien kaukė ir nereiškė kokio jo pritarimo caro politikai, nesgi visos tos brošiūros kaip tik ir šaukė kovon prieš primetamą Lietuvai caro politiką. Taigi ir čia Valančius pasielgė panašiai kaip ir 1863—1864 m. sukilimo metu, kada valdžios verčiamas jis skelbė atsišaukimus prieš sukilimą ir juose šaukė: „Wajkaj mana, ne norieket ilgiaus priesz tikraje wiresnibe kiszioti ... atmindami, jogej musu szalis dara wiena neparskirta cielibe su Rossia"*, o tuo pačiu laiku laimino einančius į sukilėlių būrius kapelionais jaunuosius kunigus, ir net daugiau. Kaip pasakoja vienas Lietuvos sukilėlių būrių vadų

* Citata iš šiuo metu mano rankose esančio 1863 IX 3 originalo. — *V. B.*

(Struš-Savickis) savo 1889 m. išspausdintuose atsiminimuose, grįžtantį iš Kauno į Varnius Valančių Raseinių girioje staiga apsupo minia valstiečių ir prašė patarti, kaip jiems elgtis sukilimui prasidėjus ir ar jiems kautis su maskoliais? Į tai Valančius diplomatiškai atsakė, kad „Dievas įsako ginti savo tikybą nuo kiekvieno, kas jį puola", o paskiau jiems visiems prašant palaiminimo ir tuo pačiu laiku iš miško išbėgus ginkluotam sukilėlių būriui, Valančius visus palaimino kovai, tik kartu reikalaudamas, kad apie tai nieks niekam nepasakotų. Šie pavyzdžiai rodo, kad priespaudos laikais, susiduriant su įvairiais pasisakymais prispaudėjo naudai, reikia visada mokėti atskirti pasisakymo išorę dėl prievartos ar iš reikalo nuo tikro pasisakančiųjų nusistatymo, kuris matomas iš jų veikimo.

Į vieną tų Valančiaus brošiūrų — į *Wargus Bažniczes Kataliku* — kun. Zabermanas, norėdamas sukliudyti prasidėjusį rusų ir prūsų policijos bendradarbiavimą persekiojant knygnešius, įdėjo, be Valančiaus žinios, ir savotišką Prūsijos karaliaus ir santvarkos panegiriką, kartu ragindamas žmones melstis Dievui, „idant jumis atiduotų į rankas musu (prūsų) karaliaus". Tik pačiam Valančiui Zabermanas tuo priedu labai blogai pasitarnavo, kadangi, po metų iškilus dėl tų knygučių platinimo bylai, pats Valančius ir kiti tos bylos dalyviai buvo jau kaltinami krašto išdavimu.

Šioms Valančiaus knygutėms pasirodžius ir Lietuvoje paplitus, Mažojoje Lietuvoje spausdinamų knygų skaičius iš metų į metus pradėjo augti. Ligi *Aušros* laikų beveik visos jos buvo vien religinio turinio — ir daugiausia vien senesniųjų spaudinių pakartojimai. Ilgainiui atsirado ir naujų darbo talkininkų, kurie jau ir naujas knygutes parašydavo, nors šiaip ir tuo laiku žymi dalis parašytų raštų vis rankraščiais likdavo. O patys tie nauji spaudiniai buvo atmušami ne vien Tilžėje, bet ir Karaliaučiuje, Leipcige ir kitur. Tokių naujų talkininkų tarpe nuo 1870 m. stojo kun. Silvestras Gimžauskas, nuo 1874 m. greitai virtęs toje srityje vienu produktingiausiųjų ir uoliausiųjų darbininkų kun. Martynas Sidaravičius*, nuo 1875 m.

* Jau iš seno mūsų anuos laikus liečiančioje spaudoje kun. Sidaravičius vis tebevadinamas Sederavičium. Tuo tarpu prof. J. Totoraitis savo Sūduvos Suvalkijos istorijoje išspausdino jo trumpą autobiografiją, kurioje jis pats aiškiai pasisako Sidaravičium — tai ar dera mums to jau seniai mirusio garbingo kunigo pavardę kraipyti, juo labiau kad Sederavičius niekuom nėra lietuviškesnis už Sidaravičių, taigi nėra koks sulenkintos pavardės atlietuvinimas. — *V. B.*

talkon parsikvietęs ir J. Antanavičių. Apie 1878 m. į darbą įsilieja Laurynas Serafinas Kušeliauskas, kuris vėliau, 1887 m., įsteigė savo pavadintą „amžiną knyginį lietuviškos rašliavos banką", vadinamą tuo laiku „Lauryno banku" — specialiai tikybinei literatūrai Mažojoje Lietuvoje spausdinti. „Bankas" jo buvo sudėtas į Tilžės spaustuvininkų Veyerio ir Arnoldo rankas, tačiau 1890 m. Veyerio spaustuvei subankrutavus, visos to „banko" lėšos buvo paverstos spaustuvės skoloms apmokėti. Kušeliausko talkininku tas knygas paruošiant buvo kun. A. Vytartas, kuris 1889 m., Kušeliauskui mirus, jau pats vienas beveik ligi spaudos uždraudimo panaikinimo tęsė ano pradėtą darbą.

Šiaip ligi *Aušros* laikų šio darbo srityje buvo gaminamos beveik vienos tik religinės asketinės knygos, nes ir tie keli kalendoriai, kuriuos buvo paruošęs Ivinskis ir išleidęs Zabermanas, ir elementoriai iš esmės tai pačiai religinės literatūros kategorijai priklausė. Dėl to ir netenka stebėtis, jei kitiems, kaip, pvz., minėtam jau J. Miliauskui, kildavo baimė, kad rusų raides atmetant lietuvių tauta liks visai be literatūros, nes tai, kas tuo laiku buvo spausdinama, suaugusiems teduodavo maldaknyges ir kiek tikybinių pasiskaitymų sekmadieniais, o vaikams — ano laiko „vargo" mokyklose mokytis elementorių.

Nuo *Aušros* pasirodymo laikų kovos už savo spaudą bazė buvo žymiai praplėsta, stengiantis nelegaliai spausdintomis knygomis ir laikraščiais apimti jau visas gyvenimo sritis ir duoti atsakymą į visus tuos klausimus, kurie plačiose gyventojų masėse kildavo. Į tą darbą jau masiškai įsitraukia ir naujoji pasaulietinė, išaugusi pobaudžiaviniais laikais šviesuomenė. Įsitraukia ir daug platesnių užsimojimų jaunoji kunigija. Išėję Seinų ir Kauno kunigų seminarijas ir iš dalies ir Petrapilio dvasinę akademiją kunigai jau nesitenkino vien tikybinių pasiskaitymų ruošimu, bet ir pasaulietinei literatūrai davė naujų darbininkų kadrus. Nuo 1889 m. atsiradus ir politinei periodinei spaudai — *Varpui,* 1890 m. *Žemaičių ir Lietuvos Apžvalgai* ir ją nuo 1897 m. pakeitusiam, 1896 m. pradėjusiam eiti *Tėvynės Sargui, Ūkininkui,* vėliau ir *Darbininkų Balsui,* toji per laikraščius, įvairias brošiūras ir atsišaukimus vedama politinė propaganda žymiausia dalimi nulėmė kovos už savo spaudą eigą, nes pagaliau ir

rusų administracija Lietuvoje suprato, kad savo pastangomis lietuviams primesti rusiškas raides ji ne tik nesugebėjo jų savo pusėn patraukti, bet, atvirkščiai, visą tautą pastatė ant kojų ir sukurstė prieš tą pačią rusiškąją valdžią.

Šioje grynai knygų kovoje išryškėjo ir įvairūs lietuvių tautos politiniai visuomeniniai susigrupavimai, kurių dar nebuvo ligi *Aušros* laikų. O ir pačiomis knygomis stengtasi jau apimti visas gyvenimo sritis, nors dėl spaudos lėšų trūkumo daugumas jų dar ilgai telikdavo trumpomis brošiūromis, kurios naujai augančiam jaunimui negalėjo pavaduoti rusiškų ar lenkiškų knygų. Tačiau liaudžiai šviesti susirūpinta tuo laiku ir populiarinės mokslo literatūros gaminimu. Šioje srityje pirmas platesniu mastu pradėjo veikti Petras Vileišis, kuris ligi spaudos uždraudimo panaikinimo pats vienas savo lėšomis buvo išleidęs ligi 100 tokių populiarių brošiūrų, iš dalies jo paties, iš dalies kitų jo užsakymu parašytų.

Nebuvo lengva visas tas knygas leisti ne vien dėl to, kad tai reikalavo lėšų, kurių maža kas turėjo, bet ir dėl to, kad, spausdinant už sienos ir darbą atliekant spaustuvininkams, kurie dažniausiai lietuviškai nemokėjo, neretai knygų turinys spaustuvėse buvo iškreipiamas ir nesąmoningai pakeičiamas. Dėl to atsirasdavo tam tikrų nesusipratimų arba ir savitarpio kovų tarp įvairių grupių ar asmenų. Pvz., ištisą sensaciją Lietuvoje buvo sukėlęs mūsų kraštan patekęs Krokuvoje — su Krokuvos vyskupo aprobata — dar 1883 m. išspausdintas ir paskiau dar tokiu pat tekstu pakartotas *Rituale Sacramentorum,* kuriame buvo įdėtos ir lietuviškosios krikšto ir moterystės formulės ir kur jaunasis jaunajai pasižada „tavęs klausyti".

Toj grynai knygų kovoje žymų vaidmenį suvaidino ir nuo 1875 m. užsimezgusi Amerikos lietuvių spauda. Čia jau nuo 1883 m. pradėta sistemingai leisti įvairaus turinio lietuviškos knygos, kurių žymi dalis vėliau nelegaliais keliais ir į Lietuvą patekdavo. Pradėjus čia eiti įvairiems savaitraščiams, atsirado galimumas juose spausdinti ir ilgesnius veikalus, kuriuos nesunku buvo iš to paties rinkinio ir atskiromis knygomis atmušti. Tuo būdu atsirado pirmosios mūsų storosios knygos, su kuriomis tuo požiūriu anos prūsinės brošiūros nė lygintis negalėjo. O laiko tarpe nuo 1875 m. ligi spaudos uždraudimo panaikinimo Amerikos lietuviai išleido apytikriai 721 kny-

gą (įskaitant čia metinį laikraščio komplektą viena knyga). Žymią jų dalį sudarė anos storosios knygos. Jos vis dėlto, nors ir toli gražu ne visos stovėjo aukštumoje, lietuvių kovoje už savo knygą suvaidino labai žymų vaidmenį. Tuo pačiu laiku, nuo 1865 m. ligi spaudos atgavimo, Mažojoje Lietuvoje skirtų Didžiajai Lietuvai knygų išspausdinta apie 1422, t. y. tik du kartus daugiau už Amerikos lietuvius. O jei imti puslapių skaičių, tai gaunamas atvirkščias santykis — Amerikos Lietuvoje buvo išspausdinta du kartus daugiau puslapių negu Mažojoje Lietuvoje.

VI

Knygų spausdinimas Mažojoje Lietuvoje tesudarė pirmą kovos už lietuvių knygą etapą. Knygos atvirai į Lietuvą negalėjo patekti, o ir tos, kurios per sieną pralįsdavo, rusų policijos ir žandarmerijos buvo visokiais būdais gaudomos ir naikinamos. Taigi to laiko veikliosios lietuvių visuomenės svarbiausias uždavinys buvo tų knygų platinimas. Šį darbą sudarydavo du etapai — knygų pergabenimas per sieną ir jų išplatinimas krašte.

Žymią pirmojo etapo darbo dalį, ypač spaudos uždraudimo pirmais dešimtmečiais, atlikdavo profesionalai kontrabandnešiai. Neretai ir vėliau stambesnieji knygų platintojai Lietuvoje už tam tikrą, nuo pūdo mokamą, atlyginimą juos parsisamdydavo ir pavesdavo jiems užpirktas už sienos knygas perkelti (jiems gerai žinomais slaptais keliais) per sieną ir pristatyti į sutartą vietą jau šioje pusėje. Nors nemaža šių profesionalų ir nukentėdavo nuo pasienio sargybos, bet dažniausiai jie sugebėdavo tuos užsakymus patenkinti. Tačiau toks knygų gabenimo būdas tebuvo prieinamas tiems, kurie turėjo ryšius su anais kontrabandnešiais, ir tai tik stambesniesiems platintojams, kadangi tokio gabenimo išlaidas tegalima buvo apmokėti, pristatant didesnes spaudinių partijas.

Ilgainiui tačiau į tą darbą įsitraukė ir tikrieji knygnešiai, kurie patys pergabendavo knygas per sieną ir jas patys išplatindavo. Daugumas jų dirbo jau ne pelnui, bet grynai idėjai, kadangi gaunamais iš parduodamų knygų pinigais tegalima buvo padengti tik dalį

išlaidų, susietų su knygų užpirkimu, kelionės ir pragyvenimo išlaidomis. Neturėdami tokių slaptų ryšių su pasienio sargyba, kokius turėjo kontrabandnešiai profesionalai, daugelis jų su knygomis jau pasienyje įkliūdavo, nemaža jų ir žuvo nuo pasienio sargybos kulkų, o į policijos rankas patekę, jie buvo sunkiai baudžiami.

Knygoms per sieną pergabenti plačiai buvo panaudojami ir kai kurie legaliniai galimumai. Pvz., pasienio gyventojai gan lengvai galėjo gauti sienai pereiti liudijimą ir, juo pasinaudoję, grįždami stengėsi nors kiek ant savęs paslėptų spaudinių pernešti. Kartais sargybai tai pastebėjus, patys tie smulkūs gabentojai dažniausiai buvo tik mažomis piniginėmis pabaudomis baudžiami. Tačiau kad ir labai žymi dalis Mažojoje Lietuvoje išspausdintų knygų sieną peršokdavo, vis dėlto per tuos 40 draudimo metus ant sienos šimtai tūkstančių egzempliorių knygų ir laikraščių pateko į policijos rankas ir paskiau kartu su pagautomis ir krašto viduje knygomis buvo sistemingai porą kartų per metus deginami Kaune buvusios gubernatūros kieme ir Vilniuje miesto valdybos kieme.

Mėginta ieškoti ir kitų kelių knygoms skaitytojams pristatyti. Daug laikraščių buvo siunčiama uždarytuose vokuose paštu. Tai savotiškai ir pačius tuos spaudinius paveikė — daugelis jų, ypač paskutiniajame dešimtmetyje, sąmoningai buvo spausdinami mažo formato ir nedidelio puslapių skaičiaus, leidinių egzemplioriai buvo spausdinami specialiai ploname — kad juos būtų galima į voką įkišti, o kai kurie periodinių — cigaretiniame popieriuje. Nors paštuose korespondencija, ypač iš užsienio gaunama, ir buvo paprastai tikrinama, tačiau vis dėlto nemaža tokių laiškų su paslėptais juose spaudiniais per sieną ir peršokdavo. Ir buvo nemaža tokių gyvenusių Rusijoje lietuvių inteligentų, kurie prūsinius laikraščius tvarkingai per paštą ištisais metais gaudavo. Tačiau dažniausiai pašto paslaugomis pasinaudodavo šioje sienos pusėje. Įprastais būdais perkeltus per sieną spaudinius siųsdavo paštu jau pačioje Lietuvoje, įdėję juos į įvairių komercinių firmų vokus ar kartais pasinaudodami tam reikalui ir valdiniais vokais. Pvz., Petrapilio senate tarnavęs Andrius Dubinskas, per Suomiją gaudamas platinimui *Tėvynės Sargą* ir *Žinyčią,* juos išsiuntinėdavo paštu, įdėjęs į vokus su senato štampu, kurie savaime negalėjo pašte jokio įtarimo kelti.

Kitur buvo naudojama ir mokslo įstaigų ir pavienių mokslininkų teisė gauti iš užsienio „mokslo" leidinius be cenzūros. Pvz., Petrapilio lietuvių studentų draugija ilgus metus, ligi spaudos uždraudimo panaikinimo, užsienio lietuviškus periodinius leidinius išsirašydavo universiteto bibliotekos vardu ir, tuo reikalu susitarusi slaptai su jos bibliotekininku Epimachu Šipillo, per jį visą tą spaudą sistemingai ir gaudavo. O Maskvos lietuviams studentams tuo reikalu ne kartą patarnaudavo to universiteto profesorius kalbininkas F. Fortunatovas. Bet visi tie pusiau legaliniai keliai tebuvo prieinami tik pačioje Rusijoje gyvenantiems inteligentams. Lietuvos gi visuomenė turėjo tenkintis vien knygnešių tarpininkavimu.

Pirmieji šios rūšies knygnešių darbai nebuvo organizuoti — paskiri knygnešiai patys knygas gabendavo, patys jas ir platino. Tačiau ilgainiui atsirado ir įvairios platesnės organizacijos, kurios vien tik knygų platinimu vertėsi, ir laikui bėgant pagaliau šis darbas apėmė visą Lietuvą. Nebeliko nei vieno miestelio ar bažnytkaimio, kur nebūtų galima draudžiamų knygų gauti. Dažniausiai knygos buvo net pusiau atvirai parduodamos prie bažnyčių kartu su šventųjų paveikslėliais, rožančiais ir kitomis devocionalijomis. Policija gerai tuos visus pardavėjus žinojo, bet daug kur jų nelietė, nes jie jai buvo pasipelnijimo šaltinis — neretai už nedidelį kyšį užmerkdavo akis.

Policija, o vėliau ir su ja bendradarbiavusi žandarmerija, daugiausia ieškojo tų, kas tuos visus škaplierninkus-bagamazninkus, kaip juos kitur vadindavo, aprūpindavo knygomis, o taip pat ir tų organizacijų, iš kurių visas tas darbas ėjo.

Pirmoji tokia organizacija buvo jau 1867 m. vyskupo Valančiaus sudaryta specialiai anoms, jau anksčiau minėtoms, jo parašytoms knygutėms išplatinti. Į šią organizaciją buvo įtraukti kai kurie klebonai, kamendoriai ir bažnyčios tarnai. Ji buvo susekta ir likviduota 1869 m. Bet netrukus panašią organizaciją Užnemunėje sudarė ir kun. Martynas Sidaravičius, kuris ligi spaudos uždraudimo panaikinimo pats jai vadovavo ir pats asmeniškai daugiausia tas knygas ir platino. Panašią organizaciją, tik mažesnio masto, buvo Žemaitijoje mėginęs sudaryti S. Kušeliauskas su kun. Vytartu ir kun. M. Jurgaitis Palangoje. Bet visos tos pirmosios organizacijos platino

beveik išimtinai tik vienas tikybines knygas, daugiausia maldaknyges. Atsiradus didesniam pasaulietinio turinio knygų ir ypač laikraščių skaičiui, pradėta paties kaimo jaunimo iniciatyva kurti kaimo jaunimo kuopeles specialiai knygoms gabenti, platinti ir skaityti. Kitose vietose į tų kuopelių darbą įsitraukė ir jaunesniosios inteligentijos atstovai — gimnazistai, studentai, kitur ir šiaip kiti profesionalai-gydytojai, vaistininkai ir kiti. Daugumas tų organizacijų atsirado 90-ųjų metų pradžioje. Viena tokių seniausiųjų organizacijų buvo apie 1883 m. kažkur apie Mažeikius pradėta organizuoti „Lietuvos Motinėlė", tačiau ji težinoma tik iš vieno atsitiktinai išlikusio jos rašyto atsišaukimo. Bet ir daugelis kitų knygų platinimo organizacijų irgi vien tiktai iš vardo mums težinomos, nes konspiracijos sumetimais anais laikais, berašant apie jas tų laikų spaudoje, savaime nebuvo nurodoma nei vieta, kur tokia organizacija veikė, nei jos narių sudėtis. Nežiūrint persekiojimų, tų organizacijų skaičius augo iš metų į metus ir į spaudos uždraudimo pabaigą jos buvo apėmusios žymią vakarų ir pietų, iš dalies ir šiaurės, Lietuvos kaimo jaunimo dalį. Iš tų organizacijų išliko jų vardai — tai „Nemunėlio ir Apaščios Susivienijimas", „Akstinas", „Artojų Draugystė", „Atžala", „Aušrinė", „Daukanto Manta", „Lizdas", „Spindulys", „Svirplys", „Teisybė", „Žiburėlis", „Žvaigždė" ir kitos. Iš jų „Vinco Kapso Draugystė" ir „Daukanto Manta" ne vien platino knygas, bet ir savo surinktomis lėšomis jas ir spausdino.

Savo veiklos platumu ir dėl tos veiklos žandarmerijos iškelta byla labiausiai išgarsėjo 1894 m. kovo pabaigoje įkurtas „Sietynas", kuris veikė keletą metų ir tik 1897 m. valdžios buvo likviduotas. Jis buvo pasistatęs sau tikslą „šelpti lietuvystę" ir, kaipo toks, platino knygas, steigė knygynėlius, rinko tautosaką ir t. t. Šią organizaciją žandarmerijai išaiškinus ir ją sulikvidavus, nukentėjo keletas dešimčių žmonių (38), ne vien kaimiečių, bet ir šviesuomenės atstovų.

Tačiau per visą beveik spaudos uždraudimo laiką knygų platinimo srityje daugiausia nuveikė teisingai anais laikais vadinamas „knygų ir knygnešių karaliumi" Jurgis Bielinis-Bieliakas. Iš išlikusių kai kurių Mažosios Lietuvos spaustuvininkų užrašų (pvz., Martyno Jankaus) matyti, kad vienas Bielinis pasiimdavo beveik pusę visų iš ten gabenamų knygų. Pasiimdamas pradžioje tik knygas, o

nuo *Aušros* laikų ir laikraščius, jis jais aprūpindavo ne vien paskirus knygų pirkėjus, bet ir daugelį tų pačių knygnešių. Beveik 40 metų tuo darbu besiversdamas, jis puikiausiai pažino visus kelius, kurie vedė į Mažąją Lietuvą bei atgal, ir neretai sugebėdavo nekliudomas per sieną pergabenti net ištisus vežimus knygų, o paskiau jas jau šioje pusėje išplatinti. Nežiūrint, kad ir policijai, ir žandarmerijai jo vardas ir verslas buvo gerai žinomi ir dėl to jis ir buvo keletą dešimčių metų specialiai sekamas bei gaudomas, vis dėlto savo nepaprasto sumanumo dėka jis sugebėdavo pasprukti ir iš pavojingiausios padėties. Iš visų knygnešių jis beveik vienas ir liko per visą tą laiką neliestas.

Nesitenkindamas vien asmenine veikla, Bielinis 1885 m. kartu su Udra, Bružu, Laduku ir keliais kitais sukūrė ir plačią knygnešių organizaciją, kurios centras buvo Panevėžio apskrities Naujamiesčio valsčiaus Garšvių kaime. Ši Garšvių organizacija, kad ir buvo sudaryta ne komerciniais tikslais, bet komerciniu pagrindu — kiekvienas jos narys įnešė knygų užpirkimo fondui po 200 rublių. Veikdami kaip knygnešiai, jie buvo savo tarpe pasidaliję darbu tuo būdu, kad vieni vyko knygų užpirkti į Prūsus, kiti jas pergabendavo per sieną, treti iš pasienio jas atgabendavo į Garšvius, o iš ten knygos jau buvo platinamos ne vien artimoj apylinkėj, bet ir gabenamos į Kauną, Vilnių, Rygą, į Užnemunę, net ligi Gardino. Jų darbas buvo vedamas taip sistemingai ir tvarkingai, kad daugeliui jie apsiimdavo periodiškai pristatyti iš anos sienos pusės ir laikraščius, rinkdami prenumeratą ir visa tai darydami čia pat po policijos akimis. Tokių prenumeratorių vien Panevėžio ir Ukmergės apskrityse 1893 m. jie turėjo apie pusketvirto šimto, ir tas skaičius vis augo. Beveik neliečiama toji organizacija veikė 10 metų, bet 1895—1896 m. ji buvo susekta, jos nariai buvo suimti ir sunkiai nubausti, tik vienam Bieliniui pasisekė pasprukti. Tuo būdu Garšvių organizacija buvo sulikviduota, bet Bielinis ir toliau, ligi spaudos uždraudimo pabaigos, savo darbo nenutraukė.

Ilgainiui šioje kovoje už savo spaudą atsirado ir naujas sąjungininkas, kuris paveikdavo ne vien plačias lietuvių liaudies mases, bet ir ypač rusų administraciją. Tai buvo plačiai visame krašte skleidžiami, daugiausia paskutiniame spaudos draudimo dešimtmety-

je, atsišaukimai. Pradžioje jie šaukė vien į kovą už savo spaudą, o vėliau ir už kitas, rusų valdžios paniekintas, lietuvių tautos teises. Iš tų atsišaukimų, skirtų ne vienai kokiai organizacijai ar gyventojų grupei, bet visai tautai, ypač minėtini: V. Mačio ir K. Griniaus parašytas ir 1890 m. paskleistas atsišaukimas — *Broliai! Jieškokime, reikalaukime šviesos ir mokslo;* Vinco Kudirkos parašytas 1897 m. *Broliai Lietuviai;* K. Griniaus 1899 m. *Broliai ir Seserys, nepasiduokit maskoliams* (kitas pertaisytas leidimas pasirodė 1902 m.); K. Griniaus 1900 m. *Kas turi ausis, teklauso;* J. Bagdono su J. Vileišiu 1901 m. *Tėvynė pagalbos šaukias* ir *Vyrai, skaitykite ir kitiems duokite.*

Visame krašte plačiausiai pasklidę, jie ne vieną apsnūdėlį pažadino iš miego ir įvedė į kovotojų eiles, o rusų administraciją smarkiai paveikė, nes įrodė, kad lietuvių spaudos uždraudimas pasidaręs jai pačiai tiesiog pavojingas. Greta tų atsišaukimų panašiai veikė ir atvirlaiškių formoje skleidžiami paveikslėliai, pvz., 1892 m. paskleistas vejantis moterį kazokas su nagaika, ir toks parašas — „Ja sejatel pravoslavija otpravlen v Litvu"; arba kitas su velniu, kuris prie bažnyčios atiminėja maldaknyges.

VII

Už Leituvą daug brolių žemaitelių kraujį leije,
Iš Prūsų knyngas nešė, nešė šveisą,
Ir į Sibiriją neveins anun išėje —
Už Leituvą, už laisvę ir už teisą.

P. Genys

Lietuviškiems leidiniams draudžiamomis raidėmis pasklidus visame krašte, rusų administracija beveik visai numojo ranka į galimumą prieš senus lietuviškus spaudinius pastatyti rusų „kirvukais" spausdintas knygutes ir visą savo energiją nukreipė į kovą su einančiais iš Mažosios Lietuvos spaudiniais, tikėdamasi grynai policinėmis priemonėmis jų platinimą palaužti ir, baudžiant draudžiamųjų raštų skaitytojus ir platintojus piniginėmis pabaudomis, kalėjimu, trėmimu iš Lietuvos ribų ir į tolimas Rusijos ir Sibiro gubernijas, kovą laimėti.

Neturime visiškai tikslių žinių apie visus dėl spaudos kovos nukentėjusius asmenis, tačiau bendras jų skaičius per tuos 40 metų prašoko bent keletą dešimčių šimtų.

Pirmosios žinios apie nukentėjusius dėl spaudos siekia 1868—1869 m., kada per pirmąsias kratas Kretingos, Darbėnų, Telšių, Ginteliškės valsčiuose buvo pagauta nemaža egzempliorių pirmosios „revoliucinės" knygutės — būtent *Kalvarijos.* Skundėjais čia buvo daugiausia vietos rusai — pradžios mokyklų mokytojai ir paštininkai. Bet vis dėlto dėl tų nekalto turinio knygučių pradžioje tie asmenys, pas kuriuos paskiri egzemplioriai buvo surasti, dar nebuvo nubausti, bet tik įtraukti įtariamųjų asmenų sąrašuosna. Pirmoji mums žinoma tikroji spaudos auka buvo 1869 IX 18 Gruzdžiuose su didesniu knygų kiekiu suimta škaplierninkė Karolina Laniauskaitė, kuri suimta sugebėjo pabėgti, bet po dviejų savaičių Linkuvoje vėl su knygomis buvo pagauta ir, kaip „nepataisoma" nusikaltėlė, buvo pusantrų metų išlaikyta Vilniaus kalėjime ir 1871 m. ištremta tėviškėn, policijos priežiūrai. Bet po pusės metų ji vėl su knygomis įkliuvo, buvo uždaryta kalėjiman ir 1872 m. pradžioje ištremta į Oloneco guberniją. Taigi ši davatkėlė ir pramynė pirmuosius knygnešių takus į tolimos, laukinės Rusijos tyrus.

Tais pačiais 1869 m. Panevėžio apskrityje žandarai pirmieji iš išeinančių iš bažnyčių žmonių pradėjo atiminėti *Aukso Altorius.* Dėl to jau 1869 VII 28 vyskupas Valančius pasiuntė Kauno gubernatoriui griežtą protestą, tačiau tai policijos nepaveikė. Daug kur ir vėliau, per visą spaudos draudimo laiką, maldaknygės buvo prie bažnyčių atimamos.

Tuo pačiu laiku visoje Žemaičių vyskupijoje pasklido anos, anksčiau jau minėtos vysk. Valančiaus tikybinės-politinės brošiūros, ir iš to iškilo pirmoji didelė spaudos uždraudimo laiko byla dėl lietuviškų spaudinių. Per kratas atskiriems tų knygučių egzemplioriams patenkant į policijos rankas, valdžiai tuojau kilo įtarimas, kad jas parašė ir jų platinimą organizavo pats vyskupas Valančius. Tai jiems patvirtino ir net vienas kunigas, o tais laikais kunigų tarpe dar pasitaikydavo ir valdžiai atsidavusių, policijai įteikęs „valstiečių vardu" skundą dėl tų „kenksmingų" brošiūrų platinimo ir savo spėjimą, kad jas parašė vyskupas Valančius, nors kartu pabrėžė,

kad to jis negalįs įrodyti. Ieškodama tikrųjų kaltininkų, administracija komandiravo į Tilžę Raseinių apskrities žandarų viršininką Vinklerį*, tačiau, nors jam šiokių tokių informacijų ir suteikė vokiečių policija, vis dėlto jam viso ko išaiškinti nepavyko. Tiesioginių vyskupo kaltės įrodymų nesurasdama, valdžia net griebėsi stilistinės tų brošiūrų ekspertizės, lygindama jas su kitomis, dar prieš spaudos uždraudimą išspausdintomis Valančiaus knygomis. Tačiau svarbiausieji tų brošiūrų platintojai buvo susekti, ir jiems buvo iškelta administracinė byla, kuri buvo baigta 1871 m., kada Vilniaus generolas gubernatorius Potapovas tos bylos dalyvius — kunigus Antaną Brundzą (prūsų policijos išduotą rusams), Vincentą Norvaišą, Pranciškų Butkevičių, Kazimierą Eitutavičių, Motiejų Kaziliauską, plikbajorėlį Simaną Kulikauskį ir valstietį Simaną Račiūną nubaudė ištremti į įvairias Sibiro ir šiaurinės Rusijos gubernijas[2].

Tačiau šią organizaciją išardžius, pagaunamų knygų skaičius ne tik nesumažėjo, bet nuolatos didėjo, tai ir traukiamųjų atsakomybėn asmenų skaičius sistemingai iš metų į metus augo. Ligi 90-ųjų metų jų tarpe beveik visai nebuvo inteligentų — nei pasauliečių, nei dvasininkų, tai ir nekelta jokių didesnių bylų. Nuo 1889 m. toje kovoje su lietuviškų knygų platinimu vietos policija gavo naują padėjėją — žandarmeriją, kuri ypač ieškojo politinio turinio knygų ir tų organizacijų, kurios tas knygas platino.

O kiek ne tik asmenų, bet ir knygų per tas nuolatines kratas nukentėdavo, galima matyti nors ir iš to, kad, pvz., 1872 X 16 Tauragėje pas Julijoną Baldauskienę buvo per kratą atimtos 1096 knygos, 1892 m. pas Peliksą Petravičių surasta 1006 knygos ir laikraščiai, pas kitus pagaudavo ištisus knygų vežimus. O tų atimamų knygų tarpe neretai pasitaikydavo ne vien kontrafakcinės, su neteisingais metų ir spausdinimo vietos pažymėjimais, bet ir legaliai dar prieš spaudos uždraudimą išspausdintos knygos. Ir tuo būdu kova prieš vadinamąsias „lotyniškai-lenkiškas" raides virto bendra kova prieš lietuviškas knygas, net ir prieš Mažojoje Lietuvoje gotiškomis raidėmis spausdintas. Pvz., 1872—1882 m. buvęs Tauragės lietuvių protestantų parapijos klebonas J. Pipiras, pats Prūsijos valdinys, už lietuviškų knygų, tiek lotynų, tiek ir gotiškomis raidėmis spausdin-

* Vieneną. — *M. B-ka.*

tų, platinimą 1882 m. rusų policijos buvo išvytas į Mažąją Lietuvą, o jo įpėdinis toje pačioje parapijoje ligi 1894 m. Martynas Keturakaitis už tokių pat knygų masinį platinimą buvo patrauktas atsakomybėn ir administraciniu būdu nubaustas ištrėmimu į Kaukazą, iš kur jis vėliau pabėgo į Ameriką. O 1887 m. Lietuvos evangelikams reformatams Petrapilio cenzūros leidimu Mintaujoje gotiškomis raidėmis pakartojus *Kancyonalą* ir *Maldas krikszczioniszkas*, nemaža jų egzempliorių policija per kratas atėmė iš valstiečių evangelikų.

Nuo to laiko, kada į kovą su lietuviškomis knygomis įsitraukė ir žandarmerija, padidėjo ir pačios, ypač knygnešiams skiriamos, bausmės. Jau nesitenkinama, kaip anksčiau kad buvo, piniginėmis pabaudomis ar trumpalaikiu kalėjimu, bet vis dažniau baudžiama ištremiant iš vadinamųjų Lietuvos gubernijų ne vien į Sibirą, bet ir apskritai į įvairias Rusijos gubernijas. Tačiau tas ištrėmimas ne visados buvęs vienodai sunkus, nes kitiems iš Lietuvos ištremtiems pavykdavo apsigyventi Rygoje ar Liepojoje, kur lengviau buvo ir darbą surasti ir iš kur galima buvo palaikyti ryšius su Lietuva.

Ilgainiui, kovojant su lietuvių spauda, pradėjo keistis ir administracijos pažiūra į lietuviškas knygas, vis daugiau dėmesio kreipiant į jų turinį, ne vien į formą. Paskutiniajame spaudos draudimo dešimtmetyje asmenys, pas kuriuos buvo randamos nekalto turinio knygos, už jas jau netraukiami atsakomybėn, tik vien pasitenkinama tų knygų atėmimu. Bet labiausiai ieškoma laikraščių ir kalendorių. Jas gaudyti padėdavo ir Petrapilio centro įstaigos, kurios slaptais aplinkraščiais pranešdavo Lietuvos gubernijų policijai apie naujai Mažojoje Lietuvoje išspausdintus politinio turinio leidinius lietuvių kalba, nors tos jų informacijos nebuvo pilnos, bet tik rėmėsi į žandarmerijos rankas patekusių knygų sąrašais.

Didėjant persekiojimams už politinio turinio spaudinius, daugelis susektų knygnešių ir knygų laikytojų bėgdavo į Mažąją Lietuvą, o iš ten į Ameriką. Šiose bylose lietuviškos raidės vaidino jau antraeilį vaidmenį, tad ir pati administracijos kova prieš lietuviškas knygas virto jau grynai politine kova, kurios sūkurin ilgainiui buvo įtraukta ir daug tokių asmenų, kurie šiaip kitomis politinio gyvenimo sąlygomis gal būtų likę vien savo asmenine materialine gerove besirūpiną asmenys.

Pagaunamos literatūros ir jos platintojų skaičiui sistemingai augant, nuo 1895 m. administracija uoliai pradeda ieškoti tų kelių, kuriais lietuviškieji spaudiniai ėjo, ir tų siūlų, kurie rišo platintojus su skaitytojais. Pirmoji susekta tokia organizacija jau buvo anksčiau minėta Garšvių organizacija. Iš tos organizacijos bylos žandarmerija susidarė įspūdį, kad tarp Kauno, Suvalkų, Vilniaus ir net Kuršo gubernijų lietuvių yra tam tikri slapti ryšiai, ir dėl to 1896 m. buvo pradėta byla, žandarmerijos pavadinta byla „apie lietuvių tautinį sąjūdį". Į ją pirmą kartą buvo įtraukti ir lietuviai inteligentai, kurie kad ir anksčiau plačiai dalyvavo spaudos kovoje, bet dažnai buvo administracijos nepastebimi. Į šią bylą buvo įtraukti dr. V. Kudirka', studentas L. Vaineikis, Augustinas Baranauskas, Jonas Trumpulis, broliai Gavėnai, kun. Tumas ir daugelis kitų. Šiaip visoje Lietuvoje už lietuviškus spaudinius tais metais buvo atsakomybėn patraukta pusantro šimto žmonių, tačiau žymiai jų daliai pavyko bausmės išvengti, pasinaudojus paskelbtu, Rusijos sostan užsiriogLinus Mikalojui II, manifestu.

Nors ir toliau buvo nuolatos gaudomi ir eiliniai platintojai, bet nuo tų metų labiausiai pradedama sekti lietuvių šviesuomenės veikla, įtariama jiems tą visą darbą organizuojanti. Čia labiausiai išgarsėjo žandarų viršininko Vonsiackio 1897 ir 1900 m. iškeltos „Sietyno" bylos[3]. Joje Suvalkijoje nukentėjo apie 40 asmenų, jų tarpe dr. J. Bagdonas, visa Matulaičių šeima, Daniliauskas, Vaičaitis ir daugelis kitų, o 1900 m. Kauno gubernijoje ir iš dalies ir Kurše — dr. L. Vaineikis, A. Janulaitis, V. Mongirdas, dr. P. Janušis, Jonas Jablonskis, dr. A. Sketeris, dr. P. Kairiūkštis, dr. J. Alekna, Jonas Ambrozaitis, S. ir E. Lukauskiai, G. Landsbergis, M. Čepas, V. Požėla ir kt. Ši byla, į kurią buvo įtraukta 39 asmenys, tęsėsi keletą metų ir kitiems tebuvo baigta paskelbus 1905 m. manifestą. Daugumas tos bylos dalyvių buvo ištremti į Rusiją, kiti net į Sibirą, bet dalis sugebėjo pabėgti į Vakarus.

Tos abidvi bylos kiek paveikė ir pačios kovos už savo spaudą eigą ir ypač sunkiai atsiliepė periodinei lietuvių spaudai, kuri nustojo dėl jos daugelio savo bendradarbių. Tačiau nesiliovė pats raštų gabenimas ir platinimas, jau seniai nustojęs būti vien tiktai paskirų asmenų darbu, bet virtęs visos tautos kova.

Šiaip vienintelis šioje kovoje rusų valdžios laimėjimas bus buvęs tas, kad nuolatos dėl knygų terorizuodama Lietuvos kaimo ir miestelių visuomenę, ji vis dėlto joje ilgainiui surado sau ir kiek talkininkų. Peržiūrėjus to laiko lietuvių laikraščių korespondencijas, į spaudos kovos laikotarpio pabaigą vis dažniau jose randamos pavardės įvairių „judošių", kurie čia įskundžia policijai kokį knygnešį, kaimyną, net kunigą ir pasaulietinį inteligentą knygas platinant ar skaitant. Tačiau jie tesudarydavo labai mažą ano laiko mūsų visuomenės dalį ir dažniausiai būdavo rekrutuojami iš įvairių girtuoklių ar vagilių. Bet tuo pačiu laiku ir pačios policijos tarpe atsirado ir atvirkščių „judošių", kada paskiri, iš tų pačių lietuvių rekrutuojami žemesnieji policininkai ne vien slaptai kitus policijos sekamus ir įtariamuosius įspėdavo apie gresiantį jiems iš policijos pusės pavojų, bet ir patys vertėsi slaptu lietuviškų knygų platinimu.

VIII

Šioji nelegalinė kova už savąją spaudą, ją spausdinant už Rusijos valstybės sienų ir slaptai ją Lietuvoje platinant, buvo žymiausias spaudos kovos etapas, tačiau greta jo visą spaudos draudimo laiką buvo daromi ir bandymai legalinėmis priemonėmis pralaužti uždraudimo frontą ir paveikti tiek Rusijos įtakingą visuomenę, tiek ir pačią administraciją ta linkme, kad ji pati kapituliuotų, pripažinusi savo nesugebėjimą grynomis policinėmis priemonėmis ne vien sunaikinti lietuvišką knygą, bet ir pačią lietuvių tautą morališkai pavergti.

Visų pirma bandoma, pasinaudojus įvairiomis paties uždraudimo įsakymo spragomis, Rusijos teritorijoje tą ar kitą spaudinį lietuviškomis raidėmis išspausdinti.

Jau 1876—1877 m., kai rusų—turkų karo metu kiek buvo atleisti cenzūros varžtai, Petrui Vileišiui pavyko išgauti Petrapilio cenzūros leidimą išspausdinti penkis lietuviškus spaudinius, cenzūrai pastačius tik tą sąlygą, kad jos būtų spausdinamos ne senais lenkų—lotynų rašmenimis, bet kai kurias lenkų raidyne vartojamas raides pakeitus kitomis. Tuo būdu 1876 m. pavyko išspausdinti ir išpla-

tinti: *Dwi labai naudingas sznekas, Apsakineimą apej žiame ir atmainas ora*, o 1877 m. buvo išspausdinti *Jons ir Aniutia, Jurgis Stefensonas* ir Ivinskio *Kalendorius ukiszkasis ant metu 1878*. Tuo pačiu laiku buvo paduota ir eilė kitų prašymų leisti spausdinti lietuviškomis raidėmis kitas lietuviškas knygutes liaudžiai, bet anoms jau išspausdintoms plačiai Lietuvoje pasklidus, Vilniaus administracijai reikalaujant, daugiau leidimų spausdinti neduota. Tiktai 1878 m. Petrapilio dominikonams pavyko gauti cenzūros leidimą be kokių pakeitimų iš seno 1861 m. leidimo pakartoti *Patentą Rožancziavą* (išspausdintą su visomis klaidomis, kurios buvo aname sename leidime). Tačiau 1879 m. Vilniaus spaustuvininkui Zavadzkiui pavyko gauti cenzūros leidimą iš seno, dar iš laikų prieš spaudos uždraudimą išlikusio rinkinio pakartoti su nauja, 1879 m. data, *Seną Aukso Altorių*. Tarp kito ko, dėl šio leidimo legalumo, paskiau spausdinant Mažojoje Lietuvoje tuos pačius *Aukso Altorius*, juose buvo dedami 1879 m. ir Vilnius su Zavadzkio spaustuve, tuo būdu bandant apgauti policiją ir sudaryti įspūdį, kad tai esančios legališkai išspausdintos maldaknygės. Tokių su 1879 m. data *Aukso Altorių* buvo Mažojoje Lietuvoje išspausdinta daugiau kaip 50 leidimų, tačiau jie lengvai nuo tikrųjų 1879 m. leidimų atskiriami iš pridedamos prie jų Velykų švenčių lentelės, kurioje pirmosios Velykos nurodomos tų metų, kada tikrai pati maldaknygė buvo išspausdinta, o senesnieji metai visai nenurodomi.

Ir vėliau laikas nuo laiko buvo bandoma gauti leidimą kokiam lietuviškam spaudiniui išleisti, ir kartais tai pavykdavo. 1881 m. J. Šliūpas su P. Vileišiu ir kitais bando gauti leidimą laikraščiui *Mūsų Amžius* leisti. Nors šis prašymas ir buvo palaikytas kelių rusų akademikų ir profesorių, tačiau leidimo negauta. L. Ivinskiui Rietavo gyvulių globos draugijai parašius *Pasaugą kiekwieno giwo sutwierimo*, tos draugijos pirmininkui Oginskiui buvo pavykę pradėti tos knygos spausdinimą, tačiau cenzūrai įsimaišius spausdinimas buvo nutrauktas, teatmušus 8 puslapius. 1896 m. kažkoks Liaugminas iš Mažeikių buvo plačiai išsiuntinėjęs rusiškai spausdintą laišką, jog jam leista lotynų raidėmis išspausdinti net 50 000 egzempliorių *Žemaicziu ir Lietuwiu Kalendoriaus* ir 30 000 *Vadovo po Rosijos Ciecoriste*, tačiau tų dviejų leidinių jis neišspausdino. 1898 m. Smil-

ga prašė leidimo spausdinti periodinį leidinį *Ūkės Reikalai*, bet leidimo negavo, lygiai kaip ir 1899 m. L. Antanavičius iš Petrapilio jo negavo savo projektuojamai lietuviškai knygutei apie badą Rusijoje. Tokios rūšies bandymų buvo daroma nemaža, bet dažniausiai buvo gaunamas neigiamas cenzūros atsakymas. Negaunant leidimo legaliai ištisoms knygoms ar ir laikraščiams išleisti, stengiamasi išnaudoti kiekvieną progą, kad nors dalį kokio nors teksto išspausdinus lietuviškai, lietuviškomis raidėmis. Pvz., 1893 m. kun. Justinas Pranaitis savo brolio vardu Petrapilyje išspausdino savo sukomponuotą „Polką Lietuvaitę", o 1894 m. „Mozūrą Lietuvaitėms" su lietuvišku antraštiniu lapu. Nuo 1986 m. Petrapilyje, nuo 1898 m. Rygoje ir Palangoje, 1900 m. Liepojoje, paskiau Mintaujoje ir kitur, tik už Lietuvos ribų, ruošiant lietuviškus vakarus, koncertus, vaidinimus vis pavykdavo gauti leidimą afišoms, programoms ir bilietams spausdinti lietuviškomis raidėmis, panaudojus tą faktą, kad jiems spausdinti nereikėjo prašyti cenzūros leidimo, bet tuos leidimus išduodavo policija, o ši, veikdama už Lietuvos ribų, nežinojo, kad lietuvių spauda yra uždrausta, tad ir išduodavo tuos leidimus lietuviams ta pačia tvarka, kaip ir visiems kitiems, kitų tautybių ruošiamiems vakarams.

Į spaudos uždraudimo pabaigą kai ką pavykdavo lietuviškai išspausdinti ir pačioje Lietuvoje.

1901 m. Vilniuje, cenzūrai leidus, buvo išspausdinta viename lapelyje lietuvių abėcėlė, pavadinus tai „Češskij alfavit" — čekų raidynu. Dėl kai kurių ženklų tapatybės su kitais čekų raidyno ženklais cenzūra tą raidyną ir palaikė tikruoju čekų, ne lietuvių raidynu. Einant Vilniuje lietuvių kovai už išgavimą lietuviams šv. Mikalojaus bažnyčios, tais pačiais 1901 m. buvo gautas Vilniaus cenzūros leidimas lietuviškai išspausdinti „Vilniečių meldimą paduotą Mohilevo Arcivyskupui Niedzialkovskiui".

Tuo pačiu laiku stengiamasi į visokius oficialius leidinius įvesti nors ir nedidelius lietuviškus tekstus, išspausdintus ne rusų, bet lietuvių raidėmis. Pvz., 1896 m. spausdinant oficialiame Kauno gubernijos metraštyje — *Pamiatnaja Knižka Kovenskoj gubernii* — kun. K. Jauniaus kalbinį straipsnį apie lietuvių tarmes Panevėžio apskrityje, autoriui reikalaujant, visi lietuviškieji žodžiai buvo išspaus-

dinti lotyniškomis raidėmis, lygiai kaip ir to paties Jauniaus 1899 m. Petrapilyje išspausdintoje jo įžengiamojoje paskaitoje Petrapilio dvasinėje akademijoje — „Praelectio de litteris latinis". 1901 m. tokioje pat Vilniaus gubernijos *Pamiatnaja Knižka* buvo išspausdintas P. Matulionio straipsnis apie lietuvius Vilniaus gubernijoje („Litovskoe plemia v Vilenskoj gub."), ir čia lietuviškieji žodžiai taip pat buvo lietuviškais rašmenimis. O 1903 m. P. Matulionis paruošė Vilniaus žuvininkystės parodai „Kalendorių paprastųjų žuvų", kuris Vilniaus cenzūros leidimu buvo atskiru lapu lotyniškomis raidėmis atmuštas. 1902 m. kun. Prapuoleniui pavyko pirmą kartą Mogiliovo arkivyskupijos Direktoriume išspausdinti lietuviškas maldas lotynų raidėmis, nežiūrint, kad Žemaičių vyskupijos Direktoriumuose ligi pat spaudos uždraudimo panaikinimo tos pačios maldos turėjo būti spausdinamos rusų raidėmis.

Bandymų ką nelegališkai pačioje Lietuvoje lietuviškai išspausdinti, palyginti, buvo labai nedaug. Tiesa, ypač paskutiniajame dešimtmetyje, buvo atmušama nemaža įvairių hektografuotų atsišaukimų, lygiai kaip ir Žemaičių vyskupijos įvairių raštų, tačiau jų paskirtis buvo labai aprėžta — atsišaukimai buvo labiausiai skiriami Vilniaus ir Kauno miestų darbininkams, o anie vyskupijos raštai — vien parapijų klebonams. Bet jau nuo 1875 m., kada Petrapilio studentai išleido hektografuotą laikraštėlį *Kalwį Melagį*, o 1880 m. Maskvos studentai taip pat hektografuotą *Aušrą*, ligi spaudos uždraudimo pabaigos buvo išleista keletas dešimčių įvairių hektografuotų laikraštėlių, tačiau visi jie buvo skiriami labai aprėžtam skaitytojų būriui — kokios mokyklos klausytojams arba vienai kokiai jaunimo kuopelei.

1897 m. Jurgis Bielinis, jau po to, kada buvo sulikviduota anoji Garšvių organizacija, Saločių valsčiaus Grybkelių kaime įtaisė slaptą spaustuvėlę ir joje išspausdino vieną laikraštėlio *Baltojo Erelio* numerį. Tais pačiais 1897 m. keli Tartu universiteto studentai (P. Jakūbėnas, R. Žakevičius ir P. Vanagas) bandė vienoje Tartu spaustuvėlėje išspausdinti K. Jauniaus *Kalbamokslį*, bet vos vieną lanką surinkęs spaustuvininkas, sužinojęs, kad lietuvių spauda yra uždrausta, darbą nutraukė. Tuomet tie patys studentai gramatiką atmušė hektografu, pažymėję joje išleidimo vietą — „Baltiko Pa-

dangėje". 1898 m. Petrapilyje studentai V. Sirutavičius ir A. Smetona rotatoriumi atmušė P. Avižonio parašytą *Lietuvišką Gramatikėlę*. Panašių darbų buvo ir daugiau, tačiau savaime jie patys spaudos uždraudimo nepaveikė. Bet šioje srityje buvo daryta ir visai naujų, savotiškų spaudos uždraudimui aplenkti bandymų. Lietuvos kaimuose paplitus slaptoms pradžios mokykloms ir jas policijai sekant ir pas vaikus suradus iš Mažosios Lietuvos atgabentus elementorius, atsakomybėn traukiant tiek tų mokyklų mokytojus, tiek ir tėvus, ypač tuos, kurių trobose buvo vaikai pamokoms renkami, kai kuriose vietose griebtasi naujos priemonės policijai suklaidinti. Būtent, vietoje spausdintų abėcėlių kai kur pradėta vietoje gaminti molio plytelėse išdegintas lietuviškas abėcėles, kurių savaime policija negalėjo laikyti knygomis ir dėl to ir per kratas į jas nekreipė dėmesio. Tuo būdu dėl spaudos uždraudimo kitur lietuviams teko grįžti į prieš keletą tūkstančių metų asiriečių — babiloniečių vartotą raštų techniką, tik ją pritaikius kitiems reikalavimams.

Daug platesnių galimumų šį bei tą lietuviškai išspausdinti atsirado nuo 1880 m., kada įvairioms rusų mokslo įstaigoms buvo leista lietuviškus tekstus spausdinti lotyniškomis raidėmis. Bet jau prieš tai, 1879 IV 23, prof. J. Baudouin de Courtenay pasiūlius, Kazanės universiteto taryba sutiko lotynų raidėmis spausdinti A. Juškos *Lietuviškas dainas*. Tačiau tik pusę pirmojo lanko išspausdinus, spaustuvė savo iniciatyva pasiuntė jį cenzoriui, kuris atsirėmęs lietuvių spaudos uždraudimu įsakė darbą nutraukti. Tuomet tas pats prof. Baudouin de Courtenay įteikė universiteto tarybai platų raštą, kuriame pakaltino cenzorių neteisėtu bandymu suvaržyti universiteto teisę pačiam savo leidinius cenzūruoti, ir kartu įrodinėjo, kad lotynų raidės lietuviškuose tekstuose yra vartojamos visuose mokslo veikaluose ir kad pagaliau ir pačiame Petrapilyje cenzūros leidimu yra išleista eilė lietuviškų knygų lotynų raidėmis (jis turėjo galvoje anas P. Vileišio išleistas knygutes), taigi lietuviškos raidės nesančios uždraustos. Universitetas su ta nuomone pilnai sutiko ir savo spaustuvei įsakė toliau tą leidinį lotynų raidėmis spausdinti. Tuo būdu buvo išleistas lotynų raidėmis visas A. Juškos dainų rinkinys.

Paskiau tuo pačiu keliu nuėjo ir Petrapilio mokslo akademija, lotynų raidėmis išleisdama 1886 m. Daukšos 1595 m. *Kathechismą*; nuo 1899 m. pradedama spausdinti Daukšos *Postilę*, nuo 1897 m. — A. Juškos *Lietuvių kalbos žodyną*, 1901, 1903 ir 1904 m. išspausdinama E. Volterio paruoštos *Lietuviškos Chrestomatijos* du sąsiuvinius (dviem leidimais). Tuo pačiu laiku ir kituose mokslo žurnaluose spausdinami įvairūs lietuviški tekstai lotynų raidėmis, ypač daug V. Lamanskio redaguojamame tautosakos ir etnografijos žurnale *Živaja Starina* (nuo 1892 m.), taip pat ir Varšuvos *Wisloje* ir kitur.

Tų visų oficialinių spaudinių įtakoje cenzūra jau nedaro kliūčių spausdinti lietuviškus tekstus lotynų raidėmis mokslo leidiniuose ir atskirais atvejais net leidžia iš užsienio atsiųstus mokslo reikalams skiriamus lietuviškus tekstus laisvai pardavinėti, nors ir čia tarpais buvo daroma kliūčių. Pvz., 1882 m. prof. Hugo Weberiui išspausdinus A. Baranausko *Anykščių šilelį* (*Ostlitauische Texte*) ir jį atsiuntus į Lietuvą, Vilniaus cenzorius buvo šią knygą sulaikęs ir uždraudęs platinti. Tuomet A. Baranauskas buvo pristatęs cenzūrai savo paaiškinimus, įrodydamas, kad šiame leidinyje nėra nieko įstatymams priešingo, kad vokiškoji jo dalis teskiriama mokslo reikalams, o lietuviškoji jau buvo cenzūros leidimu išspausdinta 1859 ir 1860 m. Ivinskio kalendoriuose ir savo laiku buvo pakartota rusų cenzūros leidimu laisvai Rusijoje platinamoje L. Geitlerio knygoje *Litauische Studien*, be to, kad jau 1880 m. caro leista mokslo reikalams skiriamas knygas spausdinti ir lietuviškomis raidėmis. Pagaliau dar pridėjo, kad atsiųsta to leidinio vos tik keletas dešimčių egzempliorių, o kiti egzemplioriai liks Vokietijoje, ir kad pats Baranauskas norėjęs šį leidinį Rusijoje spausdinti, tik dėl atitinkamų ženklų trūkumo negalėjęs to įvykdyti. Nors cenzūra tuos Baranausko motyvus ir buvo paneigusi, bet, įsimaišius čia ir rusų mokslo akademikui Grotui, buvo leista platinti knygą ir 1894 m. Tilžėje išspausdintą M. Miežinio keturkalbį žodyną.

Tačiau visų tų legalinių bandymų buvo per maža sugriauti lietuvių spaudos uždraudimui. Dėl to jau maždaug nuo 1880 m. stengiamasi išjudinti rusų visuomenės opiniją ir per ją paveikti rusų valdžią, keliant lietuvių spaudos klausimus rusų periodinėje spau-

doje. Tuo požiūriu ypač buvo veiklūs Maskvos ir Petrapilio aukštųjų mokyklų lietuviai studentai, kurie, surasdami kelius, kaip prieiti prie įtakingų rusiškų laikraščių redakcijų, nuolatos atskirais straipsniais judino tuos pačius klausimus, įrodinėdami, kad lietuviai patys jau atmetę rusų raides savo raštams, kad rusų raidžių brukimas stabdąs lietuvių literatūros plėtimąsi, lietuvių tautą nustatąs prieš rusų valdžią, valstybei ekonomiškai esąs žalingas, ne tik nepakertąs lenkų įtakos lietuviams, bet net ją sustiprinąs ir t. t., tuose straipsniuose teiškeldami tokius tikruosius ar ir pramanytus faktus, kuriais būtų galima palankia lietuviams linkme paveikti rusų visuomenę. Pvz., dar būdamas Maskvos universiteto studentas, Jonas Jablonskis viename laikraštyje buvo paskelbęs didelį sąrašą tariamai iš rusų kalbos į lietuvių išverstų literatūros ir mokslo veikalų, kurių esą dėl lietuvių spaudos uždraudimo negalima išspausdinti, nors iš tikro nei vienas tų veikalų lietuviškai nebuvo išverstas.

Tuo pačiu laiku Petras Kriaučiūnas buvo sudaręs ir pasiuntęs rusų geografinei draugijai savotišką lietuvišką raidyną, apimantį per 50 ženklų, nes lietuvių kalboje tiek esą skirtingų garsų, kuriems išreikšti reikalingos ir skirtingos raidės, o tuo tarpu lietuviams primetamas rusų raidynas turįs du kartu mažiau ženklų, taigi visiškai lietuvių kalbai netinkąs.

Lygia greta, kiekvienai progai pasitaikius, vyskupai Beresnevičius, Baranauskas, Paliulionis ir kiti įtakingieji asmenys (pvz., Oginskis) įteikdavo vyriausybei memorandumus, kuriuose stengėsi į vieną suvesti visus motyvus, kalbančius prieš spaudos uždraudimą. A. Baranauskui Mokslo akademijai pavedus įvertinti M. Gyliaus* lietuviškai rusišką, dar 1876 m. sudarytą žodyną, kuriame lietuviškieji žodžiai buvo rusų raidėmis surašyti, jis jau 1878 m. dėl tų raidžių neigiamai šį žodyną įvertino, o paskiau, 1898 m., pati Akademija tą atsiliepimą išspausdino kaip „Zametki o litovskom jazyke i slovare".

Tam pačiam valdžios opinijos lietuvių spaudos klausimu pakeitimo reikalui buvo panaudotas ir įvykęs 1895 m. Petrapilyje pirmasis rusų spaudos veikėjų suvažiavimas, kuriame tarp kito ko, buvo

* Bene Jurgis Gilius (1840—1933), apie kurį V. B. pateikė žinių kauninėje *Lietuviškoje Enciklopedijoje*, iš kur jos pateko ir bostoninėn *Lietuvių Enciklopedijon*. J. G. su Požerskiu sudarė lietuvišką—rusišką žodyną rusų raidėmis. — *M. B-ka.*

paskaityti lietuvių spaudos klausimu net keli referatai (M. Lozoraičio, Ginkeno, A. Smilgos). Jų įtakoje pats suvažiavimas parėmė referatuose keliamą mintį apie būtinumą lietuvių spaudos uždraudimą panaikinti. Vakarų Europos opinijai tuo reikalu išjudinti ir tuo būdu priversti, kad su ja skaitytųsi ir rusų valdžia, nemaža patarnavo 1900 m. Paryžiaus parodoje suruoštas lietuviškas paviljonas su lietuviškų draudžiamųjų raštų kolekcija, į ką labai gyvai reagavo ir Paryžiaus spauda.

Paskutiniajame spaudos uždraudimo laikotarpyje paplito nauja kovos už savo spaudą priemonė — kurstymas valstiečių, kad jie valsčių arba seniūnijų sueigose teiktų valdžiai prašymus grąžinti spaudą. Tam reikalui buvo iš anksto surašomi tų prašymų tekstai, kuriuose buvo keliami įvairių įvairiausi motyvai už reikalingumą grąžinti spaudą. Šie nutarimai dažniausiai buvo surašomi trafaretine forma prašymų, rašomų caro vardu, ir patiems valstiečiams telikdavo tuos prašymus pasirašyti. Į spaudos uždraudimo pabaigą beveik neliko nei vieno valsčiaus, kuris panašaus nutarimo nebūtų surašęs. O nuo XX amžiaus pradžios lietuvių raidžių klausimas buvo perkeltas ir į visai kitą sritį. Visur iš seno prie kaimų, miestelių, valsčiaus įstaigų ir šiaip pakelėse įvairių vietovių, įstaigų pavadinimai ir žemės savininkų pavardės buvo surašomi rusiškai. Tačiau Užnemunėje daug kur pradėta reikalauti tai keisti lietuviškais parašais ir tuo pamatu įvykdavo nemaža susidūrimų su valdžios pareigūnais, kada tie parašai neretai buvo pakeičiami savavaliai. Tačiau nuo 1903 m. Užnemunėje buvo leista tuos parašus rašyti ir lietuvių kalba, bet kiti apskričių viršininkai buvo pradėję reikalauti, kad, surašant juos lietuviškai, būtų rašoma rusų raidėmis. Valstiečiai tai atmetė, ir tuomet tai pačiai policijai neliko kitos išeities, kaip nesipriešinti ir lietuviškiems, lietuvių raidėmis, parašams.

Visos tos legalinės ir nelegalinės kovos priemonės ilgainiui pradėjo smarkiai veikti ir aukštesniąją vietos administraciją ir jau nuo 1897 m. paskiri Suvalkų ir Kauno gubernatoriai, Varšuvos generolas gubernatorius Imeretinskij, Vilniaus ir Varšuvos mokslo apygardų globėjai ir kiti teismų atstovai, dažniausiai iš užkulisių juos paveikiant ir patiems lietuviams, pradėjo savo vyriausybei siųsti

atsiliepimus ir lietuvių spaudos klausimais, kuriuose jau įtikinėjo vyriausybę, kad lietuvių spaudos uždraudimas ne tik nieko naudingo Rusijai nedavė, bet virto jai tiesiog pavojingu reiškiniu, kuris surevoliucino visą lietuvių tautą. Tuos visus atsiliepimus paruošdavo jų raštinių tam tikri valdininkai, o prie jų sugebėdavo prieiti ir kiti lietuviai veikėjai ir, juos pinigais patepę, gaudavo iš jų palankų lietuviams atsiliepimą. Ilgainiui tų visų atsiliepimų Petrapilyje gerokai susirinko, ir tuomet švietimo ministerijos tam tikras skyrius 1898 m. apsiėmė atlikti vidaus reikalų ministerijai visų tų pranešimų santrauką. Ją sudaryti buvo pavesta tos ministerijos tarnautojui latviui Vissendorfui, kuris ją sudarė, atsirėmęs ne vien anais oficialiais pranešimais, bet ir medžiaga, gauta iš pačių lietuvių (pirmoj galvoje iš Prano Mašioto) ir latvio Brivziemneko-Treilando. Toj 1898 XII 4 santraukoje (jos lietuviški vertimai buvo 1899 m. išspausdinti *Varpo* ir *Tėvynės Sargo* prieduose) prieita prie išvados, kad pačios Rusijos interesams yra būtina spaudos draudimą panaikinti. Čia, tarp kito ko, santraukos sudarytojas sąmoningai sukūrė ir visą eilę motyvų prieš spaudos uždraudimą, kurių visai anuose valdiniuose pranešimuose nebuvo. Žymia dalimi pasinaudojus anais dar senais P. Kriaučiūno raštais, įrodoma, kad rusų raidyno ženklais daugelis lietuvių kalbos garsų negalima atvaizduoti, o be to, pirmą kartą viešai buvo iškelta mintis, kad iš esmės lietuvių spauda, kaipo tokia, nėra uždrausta, nes teuždrausta buvo vartoti „lotyniškas — lenkiškas" raides. Tai kodėl lietuviai negali vartoti lotyniškų — lietuviškų, lotyniškų — čekiškų ar lotyniškų — prancūziškų raidžių? Juk nebuvo ir jokio nei įstatymo, nei įsakymo, kuris būtų primetęs lietuviams rusiškąsias raides.

Tuo būdu jau į XIX a. pabaigą spaudos uždraudimo panaikinimo būtinumas valdžios sferose buvo visiškai subrendęs, bet vis dėlto šis klausimas vis buvo atidėliojamas, daugiausia dėl to, kad tam vis priešinosi Vilniaus centrinė administracija, savo nusistatymą daugiausia motyvuodama tuo, kad beveik visa lietuvių tauta tiesiai esanti surevoliucionėjusi ir nusistačiusi prieš Rusiją ir jos valdžią. Dėl to esą pavojinga jai nors ir spaudos srityje duoti pilną laisvę.

Ir štai kaip tik tuo momentu *Tėvynės Sargo* 1900 m. Nr. 12 spausdinamas „Redaktoriaus" (J. Tumo) pasirašytas straipsnis „Baigda-

mi 5 metus", kuriame faktiškai be jokio sąryšio su kitu to straipsnio turiniu, ir tai dar iš dalies išskyrus riebiomis raidėmis, įdedamas toks posakis (cituoju iš originalo, mano rankose esančio): „politiszką Lietuvos neprigulmystę skaitome už tuszczią svajonę ir priesz aną, iszreiksztą neva Lietuviszkos Social-Demokratiszkos partijos iszleidžiamose knygelėse, atvirai protestuojame. „Sargiečiai", o su jais visa konversativiszka lyg kaulų smagenų Lietuva, pripažįsta Rusijos Ciesorių už tikrą savo valdoną; nuo Rosijos nerupinas skirtis, tik reikalauja ir reikalaus godojimo mūsų tautystės ir katalikystės..." To posakio kilmės nežinant, jau anais laikais, kada tas straipsnis buvo išspausdintas, šis iškilmingas ištikimybės carui pareiškimas daug kam atrodė labai keistas lūpose to redaktoriaus, kuris, nors ir nekūrė jokių Lietuvos nepriklausomybės ateities planų, bet per visus penkerius savo redaktoriaus darbo metus kiekvienu straipsniu, korespondencija, eilėraščiu, net ir beletristika tik kurstė ir kurstė lietuvių kaimo visuomenę kovoti už savo tikybą, kalbą, mokyklas ir už visas kitas teises, taigi prieš tą patį „valdoną", kuris ir slėgė per savo tarnus visą lietuvių tautą ir kurio vardo *Tėvynės Sargas* nei vienu geru žodžiu nebuvo paminėjęs. Vėliau gi tais J. Tumo posakiais kiti jo ir „sargiečių" politiniai priešai pasinaudojo, kad paverstų juos tariamais „caroslavais". Pvz., tas pats kruvino Maskvos raudoncario gerbėjas V. Kapsukas savo brošiūroje *Kunigai ir caro valdžia* plačiai šį straipsnį panaudojo kovai prieš kunigus, o ir jam vykusiai 1919 m. atsakęs knygutėje *Kunigai kovoje su caro valdžia* bevardis autorius (sprendžiant iš turinio ir stiliaus — bene A. Jakštas ar D. Dumbrė-Bikinas), į šiuos priekaištus atsakydamas, tiktai viena konstatavo — „be abejo, kunigas Tumas su savo *Tėvynės Sargu* šiame atsitikime suklydo, kaip ir daugeliui kartais tenka paklysti" (p. 17). Ir mūsų laikais dar tas kartojama kaip motyvas prieš „sargiečius". Tuo tarpu visas tas posakis neturėjo nieko bendro nei su J. Tumo, nei su „sargiečių" pozicija, bet iš tikrųjų tebuvo vienas kovos už lietuvių spaudą etapų. Apie tai po 30 metų pats J. Tumas papasakojo, rašydamas apie kunigą J. Ambraziejų. Kartu kai kurias detales paaiškino savo laiku ir šiuos žodžius rašančiajam. Kaip tik anuo laiku kunigas Juozas Ambraziejus, gyvendamas Vilniuje, sueidavo dažnai su Vilniaus generolo gubernatoriaus įstai-

gos valdininkais, ypač su tais, į kurių rankas suplaukdavo visi lietuviškos spaudos reikalai. Jis stengėsi juos paveikti (tam reikalui nesigailėdamas ir pinigų, kurių nemaža įvairiems valdininkams papirkti siųsdavo ir kun. J. Balvočius-Gerutis), kad pagaliau ir Vilniaus generolas gubernatorius nusistatytų teigiamai lietuvių spaudos uždraudimo panaikinimo klausimu. Bet kadangi tų valdininkų rankose buvo sukoncentruotos ir visos žinios apie lietuvių kovą su caro valdžia, tai tuo reikalu jie vis pasisakydavo neigiamai. Dėl to, nors 1897—1898 m. Petrapilio sferose jau buvo linkstama spaudos uždraudimą atšaukti, šis klausimas vis likdavo neišspręstas, kadangi juo neigiamai pasisakydavo Vilniaus generolai gubernatoriai. Ir maždaug tuo laiku kun. J. Ambraziejus pripuolamai suėjo su redagavusiu tuomet *Tėvynės Sargą* kun. J. Tumu ir ėmė jį prašyti, kad pačiame *Tėvynės Sarge* šis išspausdintų kokį straipsnį, kuriame būtų išreikšta ištikimybė Rusijai bei carui ir smerkiama lietuvių kova su caro valdžia. Visa tai išspausdinti tam, kad pats Ambraziejus galėtų tą patį *Tėvynės Sargą* tiems valdininkams parodyti ir jiems juo sugriauti jų motyvus prieš spaudos uždraudimo panaikinimą, pabrėžiant, kad štai jie vis dar lietuvius persekioja, o čia kaipgi gražiai tie patys persekiojami lietuviai savo nelegalioje spaudoje atsiliepia apie carą ir Rusiją! J. Tumas sutiko išmėginti ir tokią kovos už lietuvių spaudą priemonę. Rašydamas kitais klausimais įžanginį *Tėvynės Sargo* straipsnį, jame jis įterpė ir aną anksčiau cituotą sakinį (kaip jis man sakė — „parašiau tą durną straipsnį"), nors jis neturėjo nieko bendro nei su jo paties, nei su „sargiečių" politiniu nusistatymu. Taigi čia faktiškai turime beveik visiškai analoginę padėtį su vyskupo Valančiaus pasisakymais prieš sukilimą ar ir už carą, kartu palaikant tą patį sukilimą ir kurstant priešintis visiems to paties caro patvarkymams. Šitas *Tėvynės Sargo* sakinys iš dalies ir nulėmė spaudos uždraudimo panaikinimo eigą, nes kun. Ambraziejui šį posakį aniems valdininkams išvertus, greitu laiku naujas (po Trockio) Vilniaus generolas gubernatorius Sviatopolkas Mirskis savo pasiųstame į Petrapilį ir anų valdininkų parašytame atsiliepime pats patarė valdžiai kiek galima greičiau palankiai išspręsti lietuvių spaudos uždraudimo panaikinimo klausimą.

Pagaliau paskutinį tos legalinės kovos už savo spaudą etapą sudarė dvi pačių lietuvių teismuose iškeltos bylos.

1900 m. A. Maciejauskiui pavyko Petrapilyje, cenzūros neatsiklausus, žemėlapių spaustuvėje atmušti „Žemlapį Lietuviškai—Latviško krašto", kuriame visi vietovardžiai ir parašai buvo atmušti lietuviškai lotynų raidėmis. Po 8 mėnesių, kada šis žemėlapis pateko ir į Vilnių, reikalaujant Vilniaus generolo gubernatoriaus raštinei, vyriausias spaudos valdybos viršininkas Šachovskojus įsakė policijai konfiskuoti visą leidinį, kaip spausdintą draustinėmis raidėmis. 1900 XI 28 ir XII 2 policija atėmė iš Maciejauskio 1185 to žemėlapio egzempliorius. Tuomet Maciejauskis 1901 V 2 pateikė vyriausiai rusų teismo įstaigai — senatui — ieškinį prieš Šachovskoją, reikalaudamas iš jo 1200 rublių nuostolių; esą tas jo įsakymas buvęs neteisėtas, nes nėra jokiu įstatymu paremtas. 1902 XII 14 senatas, apsvarstęs tą bylą, konstatavo, kad draudžiantieji lotyniškas raides lietuvių spaudiniuose įsakymai neturi įstatymo galios, kad Šachovskojus, konfiskuodamas žemėlapius, pasielgė neteisėtai ir dėl to privalo sumokėti Maciejauskiui 1200 rublių tiems nuostoliams atlyginti. Nors Šachovskojus ir apeliavo į aukštesnę to paties senato instanciją, bet ir ši 1904 V 10 tą apeliaciją atmetė, ir tuo būdu jau 1902 XII 14 aukščiausias Rusijos teismas pripažino, kad faktiškai nėra jokio teisėto spaudos uždraudimo.

Kita byla buvo iškelta ryšium su įvykusiu 1900 VII 23 Mintaujoje Dviejų Moterų (Žemaitės ir Petkevičaitės) komedijos *Velnias spąstuose* vaidinimu. Mintaujos policmeisteriui leidus, spektaklio afiša buvo išspausdinta lietuviškai, lietuviškomis raidėmis. Tuomet to spektaklio ruošime dalyvavęs Povilas Višinskis įdavė tris afišos egzempliorius Joniškio batsiuviui Jonui Brijūnui, pavesdamas jam jas Joniškyje, t. y. jau ne Kuršo, bet Kauno gubernijoje, išlipdyti ir tuo atveju, jei policija už tai jį sulaikys, kad jai pasakytų, jog jis tas afišas buvo iš Višinskio gavęs. Ir tikrai policija Brijūną suėmė ir po to Višinskiui ir Brijūnui iškėlė bylą pas Joniškio taikos teisėją. Višinskio bylą apsiėmė vesti Šiaulių advokatas Krečinas. Tiek pačiam Višinskiui, tiek ir jo advokatui čia rūpėjo turėti pagrindą bylai privesti ligi paties senato. Dėl to dar prieš bylą

Krečinas davė teisėjui piniginį kyšį, kad tas tik abiejų kaltinamųjų neišteisintų. Teisėjas 1900 X 20 nubaudė Višinskį už akių sumokėti 3 rublius pabaudos arba atsėdėti vieną parą arešte. Višinskis padavė tam pačiam teisėjui atšaukimą. Teisėjas, to paties Krečino paveiktas, 1901 XI 16 padidino bausmę ligi 16 rublių arba 4 parų arešto. Tuomet Krečinas Višinskio vardu padavė apeliaciją Šiaulių taikos teisėjų suvažiavimui, joje iškeldamas visus teisinius motyvus prieš spaudos uždraudimą. Ši instancija, taip pat privačiai Krečino įprašyta, 1903 I 10 pripažino taikos teisėjo sprendimą teisingu, tik sumažino pabaudą ligi 3 rublių. Po to buvo paduotas senatui kasacijos skundas, kuriame, be visos eilės kitų motyvų, buvo sugalvotas ir visai naujas, būtent, kad anie aplinkraščiai prieš lietuvių spaudą draudžia, nors ir neteisėtai, tiktai lotynų — lenkų rašmenis, ši gi afiša buvo išspausdinta kitokiais, lotynų — lietuvių rašmenimis, o tuo tarpu nėra jokio nei įstatymo, nei įsakymo, kuris tokius rašmenis draustų. Ir senatas, kaip ir Maciejauskio byloje, 1903 V 13 Višinskį išteisino, pripažinęs, kad jis negali būti baudžiamas, atsirėmus tokiais įstatymais, kokių iš viso nėra.

Tos dvi bylos ir paveikė galutinai rusų valdžios nusistatymą lietuvių spaudos uždraudimo panaikinimo klausimu. Praėjus beveik metams nuo paskutiniojo sprendimo, rusų valdžia pagaliau kapituliavo prieš vien tiktai savo spaudiniais ir pasiryžimu ginkluotą lietuvių tautą: 1904 m. balandžio 24 d. (naujuoju stiliumi — gegužės 7 d.) spaudos uždraudimą panaikino. Savo 40 metų karą už savo raštą lietuvių tauta laimėjo. Toje kovoje išaugusi ir subrendusi, ji pradėjo naują savo gyvenimo etapą, po keliolikos metų apvainikuotą Lietuvos Nepriklausomybės paskelbimu.

Naujosios, jau Nepriklausomoj Lietuvoje išaugusios kartos, nebuvo tiesiogiais tos kovos liudininkais, tai mūsų visų pareiga kiekviena proga joms ją priminti ir jos svarbesniuosius etapus iškelti, nes kitaip:

Jei po amžių kada skaudūs pančiai nukris,
Ir vaikams užtekės nusiblaivęs dangus,
Mūsų kovos ir kančios, be ryto naktis,
Jiems nebesuprantamos bus.

Maironis

IŠ MŪSŲ LAIKRAŠČIŲ PRAEITIES (1932)

I

Periodinei spaudai, ir aplamai Europoje, ir Lietuvoje, plėstis buvo keletas sąlygų. Viena, atskirų kraštų ar ekonomikos, ar politikos reikalai turėjo plėstis taip gyvai, kad sužadintų reikalingumą greitos, nuolat atnaujinamos informacijos, kurios negalėjo suteikti retkarčiais leidžiamos knygos. Antra vertus, buvo reikalinga ir platesnė auditorija, susidomėjusi vienodų nuolatinių informacijų gavimu, nes tik ji galėjo laiduoti tokiam periodiniam leidiniui materialinių galimumų eiti. Ekonominė informacija, kaipo periodinio leidinio pagrindas, įgijo ypatingą reikšmę XIX ir labiausiai XX a. Bet ir pačioje pradžioje periodinės Europos spaudos istorijos XV a. pabaigoje ir XVI a. ji buvo pirmu akstinu laikraščiams leisti, kada šiaurės vokiečių miestų ekonomiškai politinė Hanzos sąjunga, ekonominiais savo ryšiais apėmusi visą šiaurės ir iš dalies vidurinę Europą, ekonominei informacijai pradėjo leisti pirmus laikraščius, kuriuose duodavo plačių žinių ir apie tuos politinius įvykius, kurie galėjo atsiliepti ekonominiams Hanzos reikalams.

Tačiau tuo laiku ir paskiau iki XVIII a. pabaigos svarbiausią reikšmę turėjo politinė informacija, tokia reikšminga gausingų Europos valstybių ir valstybėlių valdovams ir politikos vyrams ar atskiriems miestams. Beveik kiekvienas jų turėjo svetimose valstybėse ar įvairiose savo valstybės vietose nuolatinius korespondentus, kurie jiems siųsdavo laiškų pavidalu įvairių pranešimų apie svarbesnius politinius įvykius. Korespondenciją gavusių įsakymu vienas kitas tų laiškų buvo spausdinamas viešai žiniai. Ilgainiui įsivyravo paprotys skelbti tokias korespondencijas periodiškai, sutraukiant į vieną leidinį įvairių korespondentų iš įvairių vietų atsiųstas

žinias, atitinkamai neretai tendencingai jas nušviečiant norint veikti visuomenės nuomonę norimąja kryptimi. Atsirado ir privačių rangovų, kurie, gavę atitinkamas privilegijas, patys savo sumanumu ir lėšomis rinkdavo oficialias ir neoficialias informacijas ir leisdavo jas periodinių laikraščių pavidalu. Įvairiais laikotarpiais politiniam gyvenimui aštrėjant, atsirasdavo laikraščių, statančių sau uždavinį ne tiek informuoti, kiek veikti skaitytojus tam tikra politine kryptimi, raginti juos prie tam tikrų politinių veiksmų. Tačiau, kad jau XVI—XVIII a. visoj Europoj įvairių tipų laikraščiai ir plačiai paplito, bet jie negalėjo turėti tokios įtakos, kaip kad XIX ar XX a., nes jų prasiplatinimo ribos buvo aprėžtos, iš vienos pusės, susisiekimo lėtumu, o iš antrosios — faktu, kad žymiausioji dalis Europos gyventojų, ir ne vien iš liaudies, bet ir iš valdančiųjų luomų, buvo beraščiai, kuriems spausdintas žodis buvo visiškai neprieinamas. Ir tik gelžkelių atsiradimas, šimteriopai sutrumpinęs įvairių vietų atstumus ir pagreitinęs Europos gyventojų sužinojimus, ir raštingumo prasiplatinimas, susijęs su baudžiavos ir įvairių pavidalų politinės bei ekonominės vergystės panaikinimu, periodinės spaudos augime suvaidino milžinišką vaidmenį. Bet ir patys laikraščiai nemaža prisidėjo prie raštingumo platinimo, ypač atsiradus tokiems, kurie užsidavė tiesioginį uždavinį kultūrinti liaudį. Visos tos priežastys, sužadinusios periodinės spaudos prasiplėtimą Europoje, veikė ir Lietuvoje ir lietuviškosiose Rytprūsių dalyse, nors joms laisvai veikti čia atsirasdavo ir tokios rūšies stabdžių, kokių kitur nežinota.

II

Jau XVII a. daugelis stambiausių Lietuvos didikų laikė nuolatinius korespondentus įvairiose Lenkijos vietose, norėdami turėti tikslių informacijų apie faktus, kurie Lietuvos politiniam gyvenime turėjo vaidinti kokį nors vaidmenį. Tačiau, su negausingomis išimtimis, tos gaunamos korespondencijos nebuvo spausdinamos. Bet jau nuo 1759 m. Vilniuje pradeda eiti pirmasis laikraštis tikra to žodžio prasme *Kuryer Litewski*. Visą XVIII a. jis buvo ir vienintelis Lietuvos laikraštis, nes *Kurjeris*, tam tikra privilegija apsaugotas nuo konku-

rencijos, buvo Lietuvai ir vienintelis šaltinis visų politinio ir viešojo gyvenimo informacijų. Tiktai 1775—1783 m. įtakingiausias to laiko Lietuvos veikėjas, Lietuvos paiždininkis Antanas Tizenhauzas (lietuvių tarpe žinomas Tuzinauzos vardu), kurdamas Gardine antrą Lietuvoje politinį ir svarbiausią ekonominį centrą, nežiūrėdamas *Kurjerio* privilegijos, leido Gardino laikraštį (*Gazeta Grodzeńska*), tačiau šis *Kurjerio* nuvaržyti nemėgino. Bet ir pačiam *Kurjeriui* teko plėsti savo turinys, kartkartėmis duodant ir tam tikrų priedų: 1761—1764 m. *Gazety Wileńskie,* 1760—1762 m. *Wiadamości literackie,* 1762 m. *Wiadamości cudzoziemskie.* Senuoju vardu *Kurjeris* išsiliko iki 1831 m. sukilimo, paskui iki 1863 m. eina jis jau dviem kalbom, rusiškai ir lenkiškai, 1863 m. pakeičia vardą į *Vilniaus Kurjerį* (*Kuryer Wileński*), po paskutinio sukilimo 1863 m. tampa grynai rusišku Vilniaus generolų gubernatorių organu *Vilenskij Viestnik,* tuo vardu ėjusiu iki 1915 m.

Tas faktas, kad dienraštis buvo ėjęs Lietuvoje, negalėjo neturėti atitinkamos įtakos jo turiniui; laikraštis buvo verčiamas nuolatos atsiliepti ir grynais vietos reikalais, ypačiai jį redaguojant žmonėms, kaip Danilavičius, Kirkoras, kurie buvo susidomėję ir šiaip Lietuvos praeities ir dabarties tyrinėjimais. Tačiau lietuvių klausimu laikraštis domėjosi tiktai savo paskutinėj, rusiškoj, gyvenimo stadijoj, kada visomis jėgomis stengėsi slopinti atbundantį lietuvių judėjimą ir, spaudos uždraudimo laikais, teisinti ir paremti to draudimo reikalingumą. Šiame darbe jisai pridarė nemaža mums žalos, nes *Vilniaus Viestniko* motyvai spaudą drausti visą laiką buvo kartojami visų uždraudimo šalininkų.

Be spėjamo laikraščio, 1784 m. Radvilų Nesvyžiuje leisto, ir per 1794 m. sukilimą ėjusios Vilniuje *Gazeta Narodowa,* kitų Lietuvos laikraščių, ėjusių iki XVIII a. pabaigos, nežinoma.

Vilniaus universiteto gyvavimo laikais, pirmame XIX a. ketvirtyje, tiesioginėj paties universiteto ir jo dėstytojų įtakoje, o labiausiai iš Europos pučiančiųjų politinių vėjų sūkuryj, periodinė spauda Lietuvoje (Vilniuje), kad ir trumpai laikėsi, smarkiai iškerojo. Tiesa, tų laikraščių tipas buvęs visiškai kitoks negu *Kurjerio;* jie rūpinosi ne politine informacija, bet literatūros, mokslo, meno, technikos, viešojo darbo reikalais. Politikos, kad ir užmaskuotos, tie

žurnalai visiškai vengė, bet ne dėl kokio nusistatymo prieš ją, tik dėl cenzūros reikalavimų, kurie neprileisdavo net ir politinės alegorijos.

Tos rūšies laikraščių tame trumpame laikotarpy pasirodė nemaža, nors kitų amžius, labiausiai dėl materialinių kliūčių, buvęs neilgas. Jie gali būti suskirstyti į dvi kategoriji — bendruosius žurnalus, apėmusius įvairias visuomeninio darbo šakas, ir specialius žurnalus, vienam kuriam reikalui pavestus. Pirmos kategorijos buvo 1804 m. *Gazeta Wileńska*, 1806 m. Groddeko ir Kantrimo redaguojama *Gazeta literacka Wileńska* (paskiau „powszechna"), 1805—1806 ir 1815—1830 m. to paties Kantrimo, Sniadeckio, Jundilos, Marcinkevičiaus redaguojamas *Dziennik Wileński*, 1804 ir 1816—1822 m. Olševskio, Starzynskio ir Šidlausko redaguojamas *Tygodnik Wileński*. Kad kiti jų ir buvo vadinami „dienraščiais" ar „savaitiniais" laikraščiais, bet visi ėjo ar per mėnesį kartą, ar dar rečiau.

Specialūs žurnalai buvo: *Acta institutis clinici univ. Vilnensis* 1804—1812; *Dzieje dobroczynności krajowej i zagranicznej* 1820—1824 (specialiai labdarybės ir švietimo reikalams pavestas žurnalas); *Pamiętnik farmaceutyczno-chirurgiczny* 1820—1821 (1822—1823 ir 1830 m. pavadintas *Dziennik medycyny, chirurgii i farmacyi*), medicinos žurnalas; 1816—1818 m. ir 1826—1828 m. Lachnickio leidžiamas *Pamiętnik magnetyczny*, pavestas studijuoti gyvulių magnetizmui ir mesmerizmui; 1818—1821 m. prof. Franko ir Sniadeckio redaguojamas *Pamiętnik Towarzystwa lekarskiego Wileńskiego*; 1820 m. *Teatr Wileński*; 1816—1822 m. didžiausios įtakos įgijęs pirmasis satyrinis Lietuvos laikraštis *Wiadomości Brukowe*; be to, keletas žurnalų, kurie duodavo vertimus svetimų, daugiausia prancūzų, literatūros veikalų.

Ir šie, ypačiai bendrieji žurnalai, pirmoje galvoje *Tygodnik Wileński* ir *Dziennik Wileński*, buvo ne tiktai vietos žmonių prirašomi, ne tiktai daugiausia Lietuvos reikalams nušviesti pavedami, bet, gal ir nesąmoningai, suvaidino tam tikrą vaidmenį ir tautiškame lietuvių atbudime ir pirmieji pradėjo spausdinti savo skiltyse ir lietuviškus tekstus.

Bendrosios romantinės literatūros krypties įtakoje, išsijudinus ypačiai Vilniaus universiteto jaunuomenei tyrinėti liaudį, pirmiausia susidurta su lietuvių liaudimi, jos kalba, dainomis ir knygomis.

Ir žurnalai, pradedant 1819 metais, deda lietuviškus tekstus. Pirmasis Leonas Rogalskis 1819 m. *Tygodnike* spausdina lietuviškų dainų. Jį seka Emerikas Stanevičius, mūsų poeto Simano giminaitis, 1819—1822 m. tame pačiame *Tygodnike* išspausdinęs eilę lietuviškų dainų su lenkiškais vertimais. 1824 m. *Dzienniki* Kajetonas Nezabitauskis-Zabitis spausdina bibliografinę istorinę lietuviškų knygų apžvalgą, 1828 m. L. Rogalskio tame pačiame *Dziennike* išplėstą, pasirėmus Dionyzo Poškos daviniais. Galiausiai ir Poška 1829 m. *Dziennike* spausdina lietuviškus kelerių lenkiškų eilių vertimus („Wyjątek z pszczółki w Baublu").

1831 metų sukilimas sustabdo ne tik lietuvišką literatūrinį sąjūdį, bet ir pačią Vilniaus žurnalistiką: pasikeitus politinei Lietuvos būklei, rusų administracija, eidama prie griežtos krašto rusifikacijos, sustojus eiti 1830—1831 m. visiems, išėmus vieną *Kurjerį*, seniesiems žurnalams, naujiems leidimų jau nebeduoda. Vienintelė išeitis surandama leidžiant neperiodinius metraščius ar įvairių straipsnių rinkinius net ir dažniau kaip kartą per metus, vienu ir tuo pačiu pavadinimu einančius. Nors jie pavidalu ir turiniu kartais mažai tesiskyrė nuo žurnalų, bet, negalėdami skelbti prenumeratos, negalėjo užsitikrinti materialinės būklės. Daugelio jų tendenciją parodo ne tiktai jų turinys, pilnas straipsnių apie Lietuvą, bet neretai ir pačios jų antraštės, dažnai iš lietuvių ar gudų mitologijos ar praeities paimtos. Kiti jų pasirodė tik vienu rinkiniu, bet buvo ir ėjusių ilgesnį laiką. Šie rinkiniai — J. I. Kraševskio 1841—1851 m. redaguojamas ir leidžiamas *Athenaeum*, Krzečkovskio 1837—1838 m. leista *Biruta*, 1841 m. L. A. Jucevičiaus *Linksmine*, 1840—1844 m. *Niezabudka*, kad ir Petrapilyj leista, bet Lietuvai skiriama; 1838—1839 m. Petrapilyj ir 1843 m. Vilniuje išspausdintas *Noworocznik literacki*, 1844—1846 m. Volfgango redaguojama *Ondyna Druskienickich zródeł*, specialiai Druskininkų vasarotojams skiriama, Podbereskio 1849—1850 m. leistas *Pamiętnik naukowo-literacki*; 1842—1848 m. Bujnickio *Rubon*, 1838, 1841—1846 m. Al. Grozos *Rusałka*, 1857—1858 m. A. Kirkoro *Teka Wileńska* (su Kašarausko straipsniais apie lietuvių kalbą ir M. Akelaičio korespondencijomis), to paties Kirkoro 1845—1846 *Pamiętniki Umysłowe* ir 1859—1862 m. *Pismo Zbiorowe Wileńskie*, 1843 m. *Radegast*, 1838 m. *Pisma rozmaite*; 1843 m. Krzeč-

kovskio *Rimembranza*; Podbereskio Petrapilyj ir Vilniuje 1843—1844 ir 1846 m. leistas *Rocznik Literacki* (su S. Daukanto ištraukos iš *Būdo* vertimu); 1834—1843 m. pasirodė 60 tomelių rinkinio *Wizerunki i roztrząsania naukowe*, 1862 m. Krupavičiaus *Po ziarnie*, 1834—1835 m. Krzečkovskio *Znicz* ir kiti. Buvo ir specialių rinkinių, specialius žurnalus atstojančių, kaip antai: Vilniaus medicinos akademijos 1838 m. *Collectanea*, 1842 m. *Czytelnia dla služacych* (Plioterio), 1834 m. *Dziennik muzyczny*, 1836, 1838 ir 1840 *Kolęda dla dzieci*, 1830—1844 m. Strumilos *Rocznik Ogrodniczy* ir kt. Bet nė vienas tų rinkinių negalėjo atstoti periodinio žurnalo — esmėje jie nedaug kuo tesiskyrė nuo paprastų kalendorių (nebent kalendorinės dalies trūkumu).

III

Tačiau tuo visiško periodinės spaudos Lietuvoje nuslopinimo laiku susiduriam ir su pirmosiomis pastangomis periodiškai leisti grynai lietuvišką, lietuvių kalba spausdintą laikraštį. Labai galimas daiktas, kad jau anam pirmojo lietuviško tautinio atbudimo laikotarpio rateliui, 1822—1824 m. itin smarkiai pradėjusiam Vilniuje veikti, galėjo kilti mintis ir lietuvišką laikraštį leisti. Bent jis būtų buvęs nuosaki pasėka jų planingai pradėto darbo, turėjusio tikslą užkišti iš karto visas lietuviškų knygų spragas, aprūpinti pradines mokyklas tinkamais vadovėliais, liaudį pamokančiais skaitymais iš visų mokslo ir literatūros sričių. Deja, vien tik iš žinomų to ratelio darbų tegalime daryti spėjimų apie jo planus, o tų konkrečių darbų tarpe nebuvo savojo laikraščio — jokios vertingesnės rankraštinės medžiagos, ir, svarbiausia, neišliko tų veikėjų iš to laiko korespondencijos, kuri padėtų nušviesti jų planus[1]. Taigi pirmąja žinia apie lietuviško laikraščio sumanymą tenka skaityti *Polikarpo Girštauto* (faktinai *Juozo Juzumo*) minimą jo brolio Tado nekrologe, išspausdintame *Tygodnik'e Ilustrowany* 1863 Nr. 207 (nekrologą išvertęs perspausdino J. Tumas veikale vardu *Broliai Juzumai*, 1924, p. 26—33),

[1] Kai kas ir dabar skaito Poškos ir kitų pagamintus *Rozmyślania wieśniaka rolnika o narodach litewskich* (1829) tokio lietuviško lenkiškai rašyto laikraščio užuomazga. (Čia ir toliau išnašose pateikiamos V. Biržiškos pastabos. — *Red.*)

sumanymą, kilusį Juzumams vasarojant Rubikuose[1], leisti laikraštį žemaičių kalba. Kadangi ši žinia surišta su kun. Tado Juzumo gyvenimo aprašymu, tai sumanymas galėjo kilti ne vėliau kaip 1850 m., nes jau 1851 m. birželio 2 d. po ilgos ligos kun. Tadas mirė (kun.Tumas, sekdamas Girštautu, paduoda čia 1854 m. VI 2 ir atitaiso visai teisingą Baltramaičio paduodamą mirimo datą: oficialinės rubricelės 1852 m. paduoda Juzumą jau mirusį). Ši trumputė žinia, charakteringa bendrai to laiko žemaičių šviesuomenės krypčiai nustatyti, deja, nieko mums to sumanymo aplinkybių nepaaiškina ir nepasako, ar čia tik buvusios jaunų veikėjų svajonės, ar ir mėginta kas nors konkrečiai daryti. Visgi, būdamas surištas su paskesniais panašiais sumanymais, ir šis atrodo visai galimas.

1856 m. pabaigoje jau ir Laurynas Ivinskis sudarė pirmąjį savo projektuojamo *Aitvaro*[2] numerį, pažymėtą 1857 m. sausio 1 d., ir nustatė jo programą, tačiau ir šičia neturime žinių, kad būtų koks prašymas tam laikraščiui leisti paduotas; bet jei Ivinskis ir buvo jį sumanęs leisti, tai neabejotinai ne savo lėšomis, tik Oginskio, kuris ir šiaip kitus Ivinskio darbus rėmė.

Tų pačių metų pabaigoje, kai Ivinskis projektavo savo laikraštį išleisti, 1857 m. gruodžio 3 d., *Mikalojus Akelaitis*, dar apie Varšuvą gyvendamas, savo laiške, rašytame Mykolui Balinskiui (Aušliaviui), iškelia naują sumanymą — leisti lietuviams laikraštį ir eilę knygučių. Šiam laiške, A. Kirkoro su rezervuotu Balinskio pritarimu išspausdintame 1858 m. Nr. 3 *Teka Wileńska*, Akelaitis, kalbėdamas apie reikalingumą kelti lietuvių kalbą ir žadinti lietuvių tautą iš miego, kaip tai daro ir kitos mažosios tautos, tokiam laikraščiui leisti siūlo padaryti viešą rinkliavą Lietuvos ir Žemaitijos bažnyčiose; iš jos jis tikėjosi gauti iki 10 000 rublių. Kitais metais apsigyvenęs su S. Daukantu Smuglevičiaus Svirlaukiuose Pakuršėj, jis to sumanymo nemeta, susirašo su vyskupu Valančiumi, kuris greičiausiai jo inciatyva buvo ir oficialiai padavęs prašymą *Pakeleivingo* laikraščiui spausdinti, kurį būtų redagavęs M. Akelaitis. Laikraš-

[1] Rubikai — Sedos valsčius, Mažeikių apskritis — *Liet. Apg. Vietose* pavadinti Rubekais.

[2] Biržiška M. Delei L. Ivinskio „Aitvaro" // *Lietuvių Tauta* — Kn. 2, d. 3. — 1914. — P. 375—383.

čio programą turėjo sudaryti straipsniai iš: 1) tikybos, doros, įstatymų, 2) gamtos mokslų ir pramonės, 3) geografijos ir istorijos, 4) liaudies literatūros. Tik patsai materialinis laikraščio pamatas turėjęs būti kiek kitoniškas — jau nebe bažnytinė rinkliava, bet sudarymas atitinkamo lietuviams palankesnių dvarininkų būrelio, kurie turėjo materiališkai remti tiek laikraštį, tiek populiarinių knygučių leidimą. Toks būrelis, J. I. Kraševskiui tarpininkaujant, Akelaičiui sudaryti pavyko, bet labiausiai jis norėjo atsiremti Oginskio. Pats asmeniškai Rietave 1859 metais apsilankęs, jis ne tik aptarė su Oginskiu galimybes laikraštį leisti, bet net iškėlė sumanymą įkurti nuosavą spaustuvę; jos įtaisymas turėjęs apsieiti apie 4000 rublių, o metinis išlaikymas apie 2000 rublių; tas metines išlaidas turėjo padengti laikraščio prenumerata po 1 rub. iš 2000 prenumeratorių, pakilus gi prenumeratorių skaičiui iki 4000, laikraštis turėjo padengti ir visas spaustuvės įtaisymo išlaidas ir net turėjo sudaryti šiokio tokio pelno[1]. Bet ir šiam grynai konkrečiam sumanymui nelemta buvo laikraščio reikalo išjudinti — leidimas nebuvo gautas, teko pasitenkinti vien kelių knygučių išspausdinimu.

Tačiau Akelaičio viešai paskelbta mintis sužadino, kad ir grynai literatūrinį, atbalsį. Tam pačiam *Tekos Wileńskos* numeryj, kuriame buvo įdėtas Akelaičio atsišaukimas, Andrius Jastrzembskis, Šukiškių dvarininkas, keldamas ūkininkų tamsumą, irgi ragina leisti lietuviams grynai agronominį laikraštį, nors iš jo straipsnio ne visai aišku, ar jis turėjo galvoje lietuvišką, o ne lenkišką laikraštį. Kitame vėl žurnale, Petrapilio *Słowo* 1859 m. Nr. 11, kažkoks M. Denbno iš Kauno laiške, rašytame 1859 m. sausio 20 d., kreipiasi į vyskupą Valančių, ragindamas steigti žemaitišką laikraštį, kuris esąs itin reikalingas, išnykus Žemaičiuose girtuoklybei, kada žmonės turi daug laisvo laiko, kurio nemoka tinkamai sunaudoti. Galop jau prieš pat sukilimą, 1862 metais, kažkokia Zarasų dvarininkė („Obywatelka pow. Nowoaleksandrowskiego") *Kurjerio Litewskio* 1862 Nr. 8 vėl kelia tą pačią mintį, tik su tuo skirtumu, kad, jos manymu, laikraštis turėjęs būti rašomas ne žemaičių „kalba", bet lietuvių „tarme", nes žemaitiškai rytiečiai nesupranta. Kitų panašių balsų užtikti nepavyko.

[1] Janulaitis A.M. Akelaičio laiškai // *Tauta ir žodis* — Kn.4. — P. 437—441.

Tas platesnis garsas, kuris susidarė ties šiuo klausimu, o ypačiai padidėjusi Lietuvoje politinė akcija, nukreipta griežtai prieš rusų valdžią, lietuviško laikraščio leidimo reikalą perkėlė visai į kitas rankas, kurioms ir pats įvykinimas būtų buvęs daug lengvesnis — naujas balsas šį kartą išėjo iš rusų administracijos Vilniuje. Vilniaus generolas gubernatorius Nazimovas[1] 1862 m. birželio 15 d. norėdamas užkirsti kelią lenkiškajai propagandai ir lenkiškoms knygoms platinti gudų ir lietuvių tarpe, siūlo leisti liaudžiai skiriamą laikraštį, spausdinamą dviem tekstais — gudiškai (ne rusiškai, bet rusų raidėmis) ir žemaitiškai (lotynų raidėmis). Sumanymas buvo palaikytas Vilniaus mokslo apygardos globėjo Širinskio-Šachmatovo, ir, švietimo ministeriui pristačius, 1863 I 3 caras Aleksandras II asignavo tam laikraščiui leisti Vilniuje jau trimis „kalbomis" — rusiškai, lietuviškai ir žemaitiškai — po 6000 rublių metams. Laikraščio programa, Vilniuje sudaryta ir 1863 m. balandžio 7 d. pristatyta ministeriui patvirtinti, numatė atskirą mėnesinį laikraštį gudams ir pusmėnesinį lietuviams ir žemaičiams, nes „dėl trūkumo veikėjų redakcijai būtų didelių sunkenybių mėnesinės knygutės leisti". Laikraštis būtų buvęs vadinamas *Drug Naroda* (koks buvo numatytas lietuviškas jo pavadinimas, mes dabar nežinom). Lietuviško laikraščio tikslas būtų buvę sustiprinti liaudyje paklusnumą sostui, pagarbą rusų vyriausybei ir įsitikinimą lietuvių atskirumu nuo lenkų tautos. Muravjovui atvažiavus į Vilnių sukilimo malšinti, sumanymas buvo atidėtas, juo labiau kad ir programa dar nebuvo ministerio patvirtinta. 1864 m. buvo Vilniaus apygardos pasiūlyta asignuotąsias sumas suvartoti rusiškoms knygoms pirkti ir išdalyti tarp naujai įkurtų pradinių mokyklų, juo labiau kad laikraščiui žemaitiškai leisti trūko jiems žmogaus, „mokančio žemaitiškai ir sugebančio laikraštį vesti". Mokslo apygardos globėjas kartu prašo leidimo pasitenkinti vienu rusišku laikraščiu jau nauju vardu *Russkoje Čtenije*. Tais pačiais 1864 m. pradėjus kurti pradines mokyklas ir lietuviškoj generalgubernatorijos dalyje, buvo sumanyta išnaudoti asignuotas ir asignuojamas laikraščiui lėšas ir lietuviškiems vadovė-

[1] Kornilov I. Po voprosu ob izdanii narodnago žurnala v Sievero-Zapadnom Kraje // *Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosvieščenija*.— 1868. — № 1. — P. 1—20.

liams (tik jau rusų raidėmis) leisti ir tam sumanymui buvo gautas caro pritarimas 1865 m. balandžio 11 d. Tuo būdu valdiško lietuviško laikraščio klausimas buvo likviduotas. Kad ir netenka abejoti, jog, jei šis sumanymas būtų buvęs įvykdytas, jis būtų buvęs lietuvių liaudžiai ne tik nenaudingas, bet ir kenksmingas (tai matyti kad ir iš vokiečių valdžios XIX a. šelpiamų lietuviškų laikraščių Prūsuose), bet visgi puola į akis tiesiog nelemtas lietuviško laikraščio reikalo likimas. Jis buvo keliamas pačių lietuvių, aplenkėjusių Lietuvos dvarininkų, net rusų administracijos ir nesugebėjo išeiti vis iš sumanymų stadijos.

Buvo susilaukta tik poros neviešų ar nelegalių bandymų. A. Paškevičiaus liudymu[1], Maskvos lietuvių studentų būrelis apie 1860—1862 m. leido rankraštinį lietuvišką laikraštėlį, Jono Koncevičiaus redaguojamą, kurio *motto* buvusi patarlė „kol saulė užtekės, rasa akis išės". Nieko daugiau apie tą paskesniųjų rankraštinių laikraščių pirmtakūną nebežinome, jei bent iš kitų šaltinių įsitikiname, kad tuo laiku Maskvoje susibūrė kuopa veiklių lietuvių studentų, jaučiančių savo atskirumą nuo lenkų ar nuo lenkuojančiųjų. 1863—1864 m. sukilimas duoda jau du laikraščiu ir lietuvišku nelegaliu tekstu, vieną abejotiną, kitą neabejotiną[2]. Pirmasis — tai kun. Karolio Miskoževskio nelegaliai 1862—1864 Varšuvoj redaguojamas ir spausdinamas *Glos Kaplana polskiego*, kurio 1863 m. sausio 21 dienos 6-asis numeris, literatūrinėmis žiniomis, buvęs išspausdintas lenkiškai ir lietuviškai. Tačiau jokiuose rinkiniuose tokio lietuviško numerio neužtikta, nors paties lenkiškojo *Gloso* komplektai ir yra žinomi. Užtat 1864 metais pasirodė du lietuviški numeriai *Žiniõs apej Lenku wajna su Maskolejs*[3], kurios pirmą numerį „liepe drukavot Viresnis Lenku rando Augustavo Gubernijoj"; jis pasirodė 1864 m. „1 diena Waserio", o kitas „1 diena Kowa". Laikraštis greičiausiai bus buvęs spausdinamas Prūsuose. Lenkiškąjį jo leidimą redagavo Bronislovas Radziševskis, o lietuviškąjį — tuo laiku Augustavo vaivadijos laikinosios vyriausybės kamisoriaus Radziševskio padėjėjas, grįžęs iš Paryžiaus, Mikalojus Akelaitis, susilaukęs, kad ir visiškai kito-

[1] M. Biržiškos str. *Aušrinėje*, 1910, Nr. 2.

[2] V. Biržiškos str. *Dainavoje*, 1920, p. 116.

[3] A. Janulaičio str. *Karo Archyve*, d. 1.

mis apystovomis, savo 1857—1860 m. svajonės įkūnijimo — jam teko būti redaktorium pirmojo lietuviško laikraščio, skirto Didžiajai Lietuvai. Tačiau redaktoriaus darbas sunkus nebuvęs — visame pirmame laikraščio numeryj viso labo tebuvo įdėtas vienas paties Akelaičio slapyvarde „Cziuderiszkiu Mikalojus" pasirašytas atsišaukimas.

IV

Lotyniškųjų raidžių lietuviškiems raštams uždraudimas, iš tikro virtęs visišku lietuviškosios spaudos uždraudimu Rusijos valstybės teritorijoje, iš pradžių neleido ir galvoti apie periodinius lietuviškus raštus. Tačiau ir tuo laiku, ir pirmiau lietuviški laikraščiai jau ėjo, tik Mažojoj Lietuvoje, kad jie ir buvo ilgą laiką tik vietinės reikšmės, be jokios įtakos Didžiajai Lietuvai.

Mažosios Lietuvos lietuviškosios periodikos istorijos šaknys siekia net XVIII a. pabaigą. Po trečiojo padalinimo Prūsams gavus žymią dalį Lietuvos, sudariusią su lietuviškomis Mažosios Lietuvos dalimis Naujuosius Rytprūsius, kur etninis lietuvių elementas sudarė daugumą, prasidėjo uolus administracinis tų kraštų tvarkymas. Prūsų vyriausybė, jau visą šimtmetį tvarkydama savo valdinių gyvenimą įvairiais įsakymais ir aplinkraščiais, gavusi naujus kraštus, griebėsi tos pačios sistemos. Kadangi naujai prijungtų Lietuvos ir Lenkijos dalių valdymo tvarka buvusi visai kita negu Prūsuose, tai iš karto reikėjo paskleisti daug naujų įsakymų, kurie, kad būtų platesnių gyventojų masių vykdomi, turėjo būti skelbiami jiems suprantama kalba. Buvo ieškoma vertėjų (vienu tokiu buvo žinomas Milkė[1]) ir tarp kitko kilstelėjo mintis leisti Balstogėj net specialų oficialų laikraštį, kurio dalis būtų ir lietuviškai spausdinama. To sumanymo apystovos mums beveik nežinomos, kaip ir nežinom priežasčių, dėl kurių nuo sumanymo buvo atsisakyta. Tuo tarpu buvo pasitenkinta atskirais lietuviškai ir vokiškai spausdintais įsakymais, kurių žinome bent du iš 1796 m., vieną iš 1799. Taigi, jei pati žinia apie sumanymą yra tikra, tai čia turėtumėm pirmutinę

[1] A. Janulaičio str. *Praeityje*, t. 1, p. 349.

mintį leisti lietuvišką oficiozą. Prie jos vėl kiek vėliau grįžtama, ir 1814 m. pirmą kartą susiduriam su lietuvišku įsakymu, jau ne atskirai paskelbtu, bet išspausdintu priedu prie oficialaus *Amtsblatt d. König. Preuss. Littauischen Regierung*, 1814, Nr. 45, lapkričio 9 d. Šis *Amtsblatt* ėjo Gumbinėje jau ketvirtus metus. Išlikusiam Berlyno valstybinėj bibliotekoj šio žurnalo senesniųjų metų komplekte kitų lietuviškų tekstų nerasta. Užtat kitais metais, priede Nr. 24, rugpjūčio 23 d., pasirodė ir antras lietuviškas įsakymas. Visai galimas daiktas, kad tokių lietuviškų priedų buvo ir daugiau; jie paprastai nebuvo saugomi, greit pranykdavo, jokiuose rinkiniuose neišsilikdami; juk ir tie keli įsakymai dar visiškai neseniai niekam nebuvo žinomi.

Per keliolika metų naujų panašių bandymų nebematome. Ir štai 1832 m. Tilžėje, Posto spaustuvėje, pradėjo eiti pirmas lietuviškas periodinis leidinys, pavadintas *Nusidawimai apie Ewangelios Prasiplatinimą tarp Żydû ir Pagonû*[1]. Redaktorium ir leidėju buvo Pridrikas Kelkis (Kelch) (1801 VI 10—1877 II 19), Kretingalės mokytojas. Ir čia, kaip ir daugumui lietuviškų senesnių leidinių, stingame dokumentinių davinių to leidinio pasirodymo apystovoms nušviesti. Pavesti specialiai protestantiškų misijų reikalams tolimuosiuose kraštuose, *Nusidavimai* pačioj Mažojoj Lietuvoje buvo žinomi tik siauro misijų palaikytojų ratelio ir, nepaisant, kad ėjo daugiau kaip 80 metų (sustojo ėję Didžiojo karo metu), literatūrinių pėdsakų nepaliko. Ir laikraščiu tikrąja to žodžio prasme jie negali būti vadinami, nes pagrindinio kiekvieno laikraščio elemento — aktualumo — *Nusidavimuose* nebuvo. Be tikybinių straipsnelių, misionierių veikimo aprašymo ar raginimų misijoms siųsti aukas ir tų aukų apyskaitų, čia nerandame ničnieko, kas paprastai į laikraščius dedama. Ši gi medžiaga buvo tokios rūšies, kad ji galima buvo skelbti ir ne laikraščiu, bet atskira brošiūra. Ir tikrai, pats Kelkis paskiau dažnai dalį savo leidinio medžiagos tokiu būdu atskirai ir skelbdavo. Dėl tos, matyti, priežasties tiktai pirmais metais *Nusidavimai* buvo leidžiami mėnesiniu žurnalu, paskui gi jie dažniausiai eidavo tik keturis — penkis kartus metuose, kartais dar rečiau. Iš pradžių buvo spausdinami Tilžėje, bet jau nuo 1832 m. pusės Karaliaučiuje, kur jie ėjo iki karo. Kelkis nuo laikraščio re-

dagavimo pasitraukė dar prieš savo mirtį ir 1875 m. perdavė jį P. Kuršaičiui; 1888 m. redagavo kun. Pipiras iš Klaipėdos, po jo Priekulės Endrulaitis (iki 1907 m.), galiausiai Natkiškių kunigas Šuišelis.

Jeigu ne faktas, kad *Nusidavimai* buvo pirmasis lietuviškas periodinis leidinys, tai vargu ar tektų jais domėtis daugiau negu paskesniais įvairiais *Pasiuntinystės Laiškais, Laiškeliais ar Prieteliais*. Bet šioji aplinkybė verčia ir ties jais sustoti, tačiau jie gali būti įvertinami greičiau neigiamai negu teigiamai: kraštui nei visuomeniniu, nei politiniu, nei ekonominiu atžvilgiais jokių pliusų jie nedavė, bet tik be reikalo čiulpė lėšas iš lietuvių ūkininkų, kurie savo skatikais ne krikščionybę Afrikoj ar Azijoj platino, bet ruošė dirvą vokiečių pirklių ir politikų ekspansijai, kurios pradininkais buvo anie misininkai — jų tarpe ilgainiui atsiradę ir lietuvių. Tačiau pačių *Nusidavimų* uždavinys buvo atsiektas kad ir tuo, kad ilgainiui panašiems tikslams tarnaujančių lietuviškų laikraščių Mažojoj Lietuvoje atsirado ir daugiau.

V

Tikrąja to žodžio prasme lietuviška laikraštija Mažojoj Lietuvoj atsirado 17 metų vėliau, 1849 m., to politinio ir visuomeninio subruzdimo įtakoje, kuris 1848 — 1849 m. buvo apėmęs visą Europą. A. Bruožis[1] spėja, kad pirmu tuo laiku pasirodžiusiu lietuvišku periodiniu leidiniu galėjo būti Tilžės mokytojo Erdmano Šesnako *Nauji Istatymû Dawadai musû prûsiszkôs Têwiszkês*, spaustuvininko Horcho Tilžėje 1848 m išleisti, nes vieninteliam žinomam to leidinio sąsiuvinyje redaktoriaus pažymėta, kad „kas toliau nusidawe, apie tai dus jums Zinę sekancziame Laiszke Erdmons Szesnaks". Tačiau kito sąsiuvinio nėra žinoma, o iš pirmojo turinio sprendžiant, jame nebuvo nieko laikraštinio — tik oficiali karaliaus kalba, laikyta Berlyne. Ir dėl to nėra pamato šio leidinio laikyti laikraščiu.

[1] Klaipėdiškis A. B. *Prūsų lietuvių raštija*. — P. 75.

Pirmuoju revoliucijos sąjūdžio sužadintu lietuvišku laikraščiu buvo lietuviškas dvisavaitinis priedas W. Sommerfeldo nuo 1849 m. sausio 1 d. Tilžėje leidžiamo vokiško *Dorfzeitung für Preussen*. Literatas W. Sommerfeldas[1], 1847 m. įtaisęs Tilžėje knygų krautuvę ir leidyklą ir 1848 m. redagavęs grynai demokratinį ir prūsų valdžiai opozicinį J. Reyländerio leidžiamą *Zeitschrift für die Interessen des Volks und der Provinz* (seniau: *Echo am Memelufer*), nuo 1849 m. pradžios atsisakė nuo redagavimo ir pradėjo leisti ir redaguoti savaitinį *Dorfzeitung für Preussen*, kaipo vietos demokratiško klubo organą, su dvisavaitiniu lietuvišku priedu, kurį greičiausiai redagavo Mauras Pucas. Vietos administracijos atžvilgiu griežtai opozicinis laikraštis nuo pat pradžios buvo energingai persekiojamas. Jam tik pradėjus eiti, žandarai ieško ir persekioja pažymėtuosius jo prenumeratorius, konservatingi kunigai draudžia mokytojams laikraštį platinti; tokios rūšies persekiojimams tik didinant laikraščio pasisekimą, įsikišo cenzūra, traukdama leidėją atsakomybėn ir uždėdama laikraščiui pinigines pabaudas. Greit griebtasi ir paties redaktoriaus. Už jo suruoštą viešą politinį susirinkimą Žiliuose 1849 m. gegužės 10 d. jis traukiamas teismo atsakomybėn neva už viešosios tvarkos ardymą; 1849 m. lapkričio 30 d. redaktorius buvo areštuotas; redakciją apėmus Robertui Šveicheliui, šis, kaipo atsargos kareivis, tuojau buvo pašauktas į kariuomenę ir išsiųstas į Vokietijos gilumą; tuomet laikraštis buvo perkeltas į Karaliaučių, kur jį iki 1850 m. birželio pradžios redagavo dr. Leopoldas Mindenas. Tuo tarpu Tilžės prisiekusiųjų teismas 1850 m. kovo 27 ir 28 d. svarstė Sommerfeldo bylas ir nuteisė jį keturiais mėnesiais kalėjimo; atlikęs bausmę, kaipo atsargos puskarininkis, jis buvo 10 savaičių pasodintas į daboklę ir išsiųstas į Šlezvigą. 1851 m. liepos 12 d. jau Karaliaučiaus teismas nuteisė jį ketveriems metams kalėjimo. Bausmei išvengti Sommerfeldas stoja savanoriu į jėgerių batalioną, su kuriuo dalyvavo kare prieš danus. Karui užsibaigus, svetima pavarde jis apsigyveno Hamburge, bet literatūrinės „nuodėmės" neduoda ramumo — jį suseka ir pasodina į Karaliaučiaus kalėjimą. Galop, bausmę atlikęs, Sommerfeldas persikėlė į pietus, apsigyve-

[1] Thimm R. *Aus Tilsits Vergangenheit*. — I, 1888; III, 1890.

no Budapešte, kur mokytojavo prekybos akademijoj, bet 1866 m., įtariamas šnipavimu Prūsų naudai, sėdėjo kurį laiką kalėjime; vėliau apsigyveno Vienoje, kur kartu su žymiais ekonomistais Pranu Someringu ir prof. Schaeffle įsteigė žurnalą *Österreiche Ökonomist*. Savo gyvenimą pabaigė nusižudęs.

Kiek ilgai ėjo lietuviškas to *Dorfzeitungo* priedas, sunku dabar pasakyti. Greičiausiai, laikraščiui persikėlus į Karaliaučių, nebuvo kas lietuviškai jį redaguoja. Kad ir redaktoriams skaudi buvo lietuviškų politinių laikraščių pradžia, bet ji visgi sužadino pamėgdžiojimų. Jau tų pačių 1849 m. balandžio mėnesį tas pats Klaipėdos spaustuvininkas Horchas, kuris spausdino Šesnako „Įstatymų Davadus", pradeda Klaipėdoje leisti *Lietuwninku Prietelį, arba Klaipėdos Ceitungas*, redaktorium pasikvietęs kunigą Rudolfą Andrių Zippelį (1813—1894 II 19), tuo laiku Klaipėdos diakoną. Laikraštis, grynai biznio sumetimais leidžiamas, ėjo iki 1849 m. pabaigos. Nors paskutiniam tų metų 38 numeryj leidėjas ir kviečia užsiprenumeruoti jį kitiems metams[1], tačiau greičiausiai toliau jis nebebuvo leidžiamas, nes kaip tik 1849 m. gruodžio m. pabaigoje redaktorius kun. Zippelis buvo paskirtas Darkiemių kunigu ir turėjo iš Klaipėdos išsikraustyti. Galimas daiktas, kad ir šis iškėlimas buvo sužadintas jojo lietuviško laikraščio redaktoriaus darbo.

Tie pirmieji du laikraščiai buvo, kaip matėm, neilgamečiai. Tvirčiau ant kojų tuo laiku galėjo atsistoti tiktai toks laikraštis, kuris būtų buvęs Prūsų administracijos remiamas ir nebūtų bijojęs jokių valdžios varžymų. Toks laikraštis ir buvo pradėta leisti nuo 1849 m. liepos mėn., pavadinus jį *Keleiviu*. Jo pasirodymas turėjo griežtai atsverti Sommerfeldo laikraščio įtaką, tačiau mintis jam leisti buvo kilusi dar anksčiau. Dar 1844 m. rugpjūčio 10 d. Peterburgo slavistas Preussas, tuo laiku besilankydamas studijos reikalais vidurinėj Europoj, pakiša Pridrikui Kuršaičiui mintį leisti lietuvišką savaitinį laikraštį[2]. Bet Kuršaitis ta mintim tuo laiku nepasinaudojo. Ir tik 1849 m. pradžioje generolas von Plehve, bijodamas, kad lietuvių liaudis nebūtų užkrėsta revoliucinės dvasios ir nenustotų buvusi

[1] Klaipėdiškis A. B. *Prūsų lietuvių laikraščiai*. — 1914.

[2] *Živaja Starina*, 1891, Nr. 3—4 ir E. Volterio *Mit. d. Lit. Lit. Ges.*, 1892.

prūsiško konservatingumo ramsčiu, pasiūlė Pridrikui Kuršaičiui leisti lietuvišką laikraštį[1]. Kartu Kuršaičiui laikraščiui leisti buvo paskirta ir kasmetinė valdiška subsidija — 450 markių, asignuojamų iš tų sumų, kurios buvo jau seniai skiriamos pašalpoms lietuvių jaunuomenei, einančiai mokslus Tilžės gimnazijoj ir Karaliaučiaus universitete. *Keleivis* pradėjo eiti 1849 m. liepos 4 d. Karaliaučiuje, kas savaitė spausdinamas pradžioje Šulco, paskui Rautenbergo spaustuvėje. Paskutinis jo numeris pasirodė 1880 m. kovo 30 d. Bet jau kitą savaitę A. Einaris vietoj *Keleivio* pradėjo leisti *Naująjį Keleivį*, spausdinamą pas Reyländerį Tilžėje; nuo 1883 m. Nr. 14 jį perėmė J. F. Kelkis (Kelch), Nr. 19 pakeitęs jo vardą į *Tilžės Keleivį*. Tuomet Einaris atnaujino jį senuoju vardu iš pradžių Ragainėje, paskui Klaipėdoje ir savarankišku laikraščiu leido jį 1883—1884 m. Iš pradžių 1884 m. *Keleivis* virto *Konzerwatywų Draugystês Laiszko* priedu, kurį nuo 1886 m. Nr. 28 redagavo mokytojas Vilius Kučius ir kuris nustojo eiti tik kartu su *Kon. Dr. Laiszku* didžiojo karo pradžioje, visą laiką gaudamas valdžios subsidiją.

Kad Kuršaičiui *Keleivį* redaguojant ir buvo į jo skiltis dedama ir kiek tikybinės madžiagos, bet pagrinde tai buvo grynai politinis laikraštis, kuris tiek savo straipsniais, tiek korespondencijomis siekė pagrindinio savo uždavinio — jei ne kalbos atžvilgiu, tai bent kultūriškai ir politiškai Mažosios Lietuvos lietuviai germanizuoti, auklėti atsidavime Prūsų kaizeriui ir valdžiai, skiepyti lietuvių „būrams" politinį ir visuomeninį konservatingumą. Kad Kuršaitis pats ir buvo grynas lietuvis ir lietuvių mokslui savo gramatika ir žodynu daug nusipelnęs, bet būdamas politiškai griežtas vokietininkas, trisdešimt su viršum metų *Keleiviu* savo pasirinkta politine kryptimi lietuvius auklėdamas, jis padarė jiems didelę griežtai neigiamą įtaką — ne tik nežadino, bet ir slopino tautišką ir politišką jų susipratimą. Juo labiau kad beveik visą tą laiką *Keleivio* padėtis buvo beveik monopolinė.

Kai Tilžės mokytojas Mauras Pucas, 1849 m. Sommerfeldo padėjėjas, kartu su juo 1850 m. Tilžės teismo teisiamas, ėmė nuo 1851 m.

[3] Klaipėdiškis A. B. *Prūsų lietuvių laikraščiai.* — 1914.

pradžios leisti dvisavaitiniu priedu prie vokiško kun. Herrendörferio leidžiamo *Die freie Gemeinde Lietuvišką Prielaišką*, tai Kuršaitis pirmasis *Keleivyje* griežčiausiai jį puolė ir atkreipė į jį Prūsų valdžios akis; per Kuršaitį Pucui buvo iškeltos kelios bylos ir konfiskuotas 1851 m. kovo 9 d. septintas numeris; šis numeris buvo ir paskutinis *Lietuviško Prielaiško* numeris. Pats Pucas, nustojęs vietos ir nesurasdamas dirvos tolimesnei kovai, iškeliavo į Ameriką.

Taip pat smarkiai nukenčia 1863—1864 m. pažangiosios vokiečių partijos Šilutėje pas Siebertą leidžiamas *Lietuwininku Paslas sawo Broliams Burams Naujienu praneszas*, sudaręs lietuvišką leidimą vokiško laikraščio *Bürger und Bauer Freund. Lietuwininku Paslas* susilaukė kelių valdžios represijų, o Gumbinės valdybos pirmininkas V. Kryssas siuntė jam perspėjimų nekiršinti žmonių prieš valdžią. A. Bruožis spėja, kad laikraštis dėl lėšų trūkumo 1864 m. nustojo ėjęs. Greičiausiai sustojimo priežastis bus buvusi kita: laikraštis buvo įsteigtas tik rinkimų agitacijai varyti; rinkimams užsibaigus, nebebuvo reikalo jo leisti.

Kiti *Keleivio* laikotarpyj ėję lietuviškieji Mažosios Lietuvos laikraščiai su juo varžytis negalėjo. Tai buvo ar vokiški oficiozai, ar pusiau oficiozai, kurie dalį teksto spausdino lietuviškai, kaip antai *Memeler Kreissblatt*, ėjęs nuo 1852 m. Klaipėdoje ir bent iki 1871—1872 m. dalį savo teksto spausdinęs lietuviškai, ar 1857 m. tokiu pat būdu spausdinamas *Kreissblatt des Königl. Landesamths Heydekrug* Šilutėj (spausdinamas Tilžėje pas Reyländerį), ar 1861—1862 m. Ottono Hagemano leistas *Kaukehmer Wochenbote für die litauische Niederung*, spausdintas iš pradžių pas Umlauffą Šilutėje, paskui pas Vaikinį Klaipėdoje (paskutinis Nr. 40 pasirodė 1862 m. spalio 15 d.), ar 1861—1862 m. skelbimų laikraštis *Heydekruger Anzeiger-Szilokarczemas Apsakimas*, kurį 1862 m. balandžio mėn. pakeitė valdiškas *Heydekruger Kreisblatt*.

Nesudarydavo *Keleiviui* konkurencijos ir grynai tikybiniai, greta *Nusidavimų* ėję laikraščiai, kaip antai kun. Trojės redaguojamas *Paslas wyrausos Draugystes Gustawo Adolfo Istatimo isz Prowincios Prusu*, kurių keletas numerių buvo 1861 m. išspausdinta Karaliaučiuje, ar 1875 m. pradėtas kun. Kelkio, pasitraukusio iš *Nusidavimų*, Tilžėje

leisti *Pasiuntinystes Laiszkelis*, paskiau pakeitęs savo vardą į *Pasiuntinystes Knygeles*. Užtat kai 1877 m. pabaigoje pasirodė pavyzdinis numeris *Lietuwiszkos Ceitungos*, nuo 1878 m. pradėjusios sistemingai eiti Klaipėdoje Martyno Šerniaus redakcijoj, *Keleiviui* teko rimtai susirūpinti, nes *Lietuwiszka Ceitunga*, dėl didesnio aplamo savo liberališkumo ir didesnio susirūpinimo grynai lietuviškais reikalais ir šiaip laikraštiškai įdomiau vedama, rado iš karto žymų pritarimą Mažosios Lietuvos visuomenėj. Tuomet paaiškėjo, kad, vykstant didesnei visuomenės diferenciacijai, laikraštis, atsirėmęs tik vieno žmogaus iniciatyva ir darbu, negali ilgiau laikytis. Tuomet Rytprūsių vokiečių konservatyvų draugija pradeda nuo 1880 m. pradžios (pavyzdinis numeris pasirodė dar 1879 m. pabaigoje) leisti Priekulėj savaitinį *Tiesos Prietelį*, paskui pasivadinusį *Konzerwatywu Draugystes Laiszku*. *Keleivis* jam užleidžia savo vietą ir sustoja, o po kiek laiko virsta jo priedu.

VI

Spaudos uždraudimo metu negalima buvo net svajoti Didžiojoje Lietuvoje legalų lietuvišką laikraštį leisti. Buvo kovota vien už teisę legaliai spausdinti knygutes. Tačiau ilgainiui, atsirandant įvairiose Lietuvos ar Rusijos vietose didesniems susipratusių lietuvių, ypač jaunuomenės, susibūrimams, kartkartėmis daroma bandymų ir nelegaliai leisti šiokius tokius laikraštėlius, kurie, kad ir negalėję atstoti spausdintų laikraščių, visgi rodė, kad ir nedidelį, visuomenės judrumą, pratino rašyti, traukė laikraštėlių dalyvius prie viešojo darbo. Pradedant antruoju uždraudimo gadynės dešimtmečiu tokios rūšies laikraštėlių atsiranda vis dažniau. Deja, daugelį jų pažįstame tik iš pavadinimų, nes, gaminami vienu dviem egzemplioriais, jie greit visiškai pradingdavo, kartais sąmoningai naikinami, laukiant kratos. Daugelio jų mes ir visiškai nežinome.

Jei neskaitysim jau minėto ano 60-ųjų metų pradžios Maskvos lietuvių studentų laikraštėlio, kuris priklauso gadynei prieš spaudos uždraudimą, 1875—1903 m. laikotarpyj žinome jau septyniolika tokių laikraštėlių; neabejotinai jų skaičius bus buvęs dar dides-

nis: dar 1920 m. rašydamas *Dainavoj* apie „Lietuvių laikraščius Lietuvoje prieš spaudą leidžiant", visų tik septynis buvau suskaitęs. Seniausias žinomų laikraštėlių yra Petrapilio lietuvių studentų 1875—1876 m. leistas *Kalvis Melagis*[1]. Kad ir neturime nė vieno jo numerio[2)], tačiau, prisidėjus prie jo plačiau žinomiems paskiau lietuvių veikėjams, jo pasirodymo aplinkybės buvo kiek smulkiau nušviestos. Kaip tik tuo laiku prasidėjo iš petrapiliečių ir maskviečių lietuvių studentų ėjęs smarkesnis spaudos uždraudimo atakavimas, kuris 1876—1878 m. davęs ir tam tikrų konkrečių pasėkų, kada pavyko legaliai išleisti Petrapilyje keletas populiarių lietuviškų knygučių. Suburti tas jaunąsias pajėgas nemaža buvo padėjęs ir anas laikraštėlis, ėjęs berods nuo 1875 m. gruodžio 1 d. iki 1876 m. kovo 1 d. Viso labo jo buvo išleista bene 10 ar 12 numerių. Jis buvęs spausdintomis raidėmis ranka rašytas, skiriamas „tiktai laikraščio sandarbininkų (t. y. bendradarbių. — *V. B.*) motinoms ir išsiuntinėjamas laiškų pavidalu" (P. Vileišis). Laikraštėlį buvo sumanęs ir redagavo Petras Vileišis, bendradarbiavo J. Brazaitis, davęs vertimų iš A. Mickevičiaus ir originalių eilių, Česlovas Pancežinskis nuo Viekšnių, Juozas Grigiškis ir kiti; vinjetę piešė St. Lukša. Kad ir neilgai ėjęs, jis paliko savo bendradarbiams didelę įtaką — ir kelioms dešimtims metų praėjus, jie vis dar jį tebeminėdavo. Platesnėj visuomenėj nepasklidęs, jis, žinoma, jos ir veikti negalėjęs — bet tokia reikšmė buvusi ir visų kitų panašių laikraštėlių.

Keleriems metams praėjus, 1880—1881 m., ir Maskvos lietuvių studentai paleido savo antrąjį laikraštėlį *Aušrą*, ėjusią kartą per du mėnesiu, matyt, per vienerius mokslo metus. Jos redaktorium buvęs studentas Pavilanis ar, sulig kitais, studentas matematikas Pašukonis. Išlikęs vienas *Aušros* numeris yra hektografuotas, bet greičiausiai bus buvę ir rankraštinių numerių. *Aušros* įtaka buvo platėlesnė — savo vardu ji atkreipė dėmesį ir spausdinto laikraščio sumanytojų, ir juo jie pasinaudojo 1883 m. *Aušrai*.

Pradėjus eiti Prūsuose spausdintiems, Didžiajai Lietuvai skiriamiems laikraščiams ir nesugebant jiems atsiliepti į vietos gyveni-

[1] P. Vileišio str. *Lietuvoje*, 1925, Nr. 250; J. Tumo *Aušrininkų grupė*, 1924, p. 131—148; literatūra: *Bibliografija*, III, Nr. 1962, p. 550.

mo, ypačiai įvairių mokyklų gyvenimo smulkmenas, panašūs laikraštėliai ruošiami ir Lietuvoje. Bene *Aušros* pasirodymo metais (1883) Kauno seminarijos klierikai leidžia savo *Lietuvą*, kunigo, tuo laiku klieriko, Aleksandro Dambrausko redaguojamą ir, greičiausiai, prirašomą. Pasirodžius keturiems jos numeriams, apie jos leidimą patyrė seminarijos vyresnybė, ir tuo laiku buvęs seminarijos rektorius kun. Antanas Baranauskas uždraudė ją toliau beleisti.

Tais pačiais metais Veiverių mokytojų seminarijos trečiojo kurso mokiniai išleido apie 10 numerių *Naudingų Veiverių Seminarijos Mokinių Valandų*. Jų sumanytoju buvęs Tomas Žilinskas, tuo laiku seminarijos mokytojas; kiekvienam mėnesiui užsibaigus mokiniai prirašę sąsiuvinį pristatydavo Žilinskui. Daugiausia laikraštėlyj rašė Juozas Andziulaitis (Kalnėnas) ir Ks. Sakalauckas (Vanagėlis)[1]. Tačiau šis laikraštėlis telieka laikyti ne tiek laikraščiu, kiek tam tikrais mokinių lietuvių kalbos pratimais.

1884 m. (kitų spėjimu, net ir 1883 m.) prie panašaus darbo prisideda ir Marijampolės gimnazistai, leisdami rankraštinį *Priešaušrį*, kurio pasirodę ne mažiau kaip penki ir ne daugiau kaip dvylika numerių. Redagavo Jonas Mačys (Kėkštas), padedant K. Griniui (Varnaičiui). Tiems laikams į *Priešaušrį* dedamos eilės ir straipsniai turėjo ir bendresnės reikšmės, ir, pvz., *Niamuno Sargas* 1884 m. vieną J. Mačio straipsnelį iš *Priešaušrio*, perduotą iš *Aušros* redakcijos, buvo savo Nr. 7 persispausdinęs. 1885 m. vietoj *Priešaušrio* tas pats J. Mačys ten pat leido *Išsiepdantį*, kuris tačiau mums iš viso tėra žinomas tik iš J. Mačio eilių „Nelaimės dainiaus", kurias pakartojo Amerikos *Vienybė Lietuvninkų* 1892 m., Nr. 11.

Bene apie tuos pačius metus, ar ankstėliau, pasirodė ir pirmasis mums žinomas kaimo jaunimo laikraštėlis *Dajniu neszejis*. Jį ruošė Gruzdžių valsčiuje Augustinas Baranauskas, kuris nuo *Aušros* pasirodymo pradžios siuntinėjo jai savo sudėtų eilėraščių. Paskiau pradėjęs tų eilių vis daugiau rašinėti ir netilpdamas *Aušroje*, jis surašinėjęs atskirais sąsiuvinėliais ir dalino apylinkės jaunimui; nespėjant perrašinėti, buvo sumanyta hektografuoti atskiru laikraštė-

[1] *Lietuvos Mokykla*, 1921, 3 kn., p. 526—535.

liu. Nr. 1 atmušta net 200 egzempliorių, kurie buvo paskleisti tarp Gruzdžių, Joniškio, Žagarės jaunimo. Buvo sumanyta paleisti per metus 25 numeriai, bet kadangi visiškai su tuo darbu nesislėpta, tai, tik *antrą numerį* išleidus, atkreipta į save vietos policijos akys, kuriai perspėjus, toliau laikraštėlio nebeleista[1]. Šis laikraštėlis neabejotinai buvo susijęs ir su slaptos jaunimo „Atgajos" organizacijos veikimu, kuri kaip tik tuo laiku, M. Slančausko suorganizuota, dirbo tose pačiose apylinkėse. Slančauskui padėjo Aug. Baranauskas, J. Trumpulis ir kiti.

1885 m. Povilo Matulionio ir J. Spudulio iniciatyva ir darbu tarp Petrapilio lietuvių studentų buvo paskleista 10 numerių *Žiniu neszejo*, kurio tačiau turinys dar mums nėra žinomas. 1891 m. jau ir Seinų seminarijos klierikai pasirodo laikraštėliu *Knapt*, pradžioje A. Miluko ruošiamu; jam išbėgus į užsienius, „redakciją" paėmė Pr. Būčys, kuris tų pačių metų rudenį pakeitė jo vardą į *Viltį* ir tuo vardu 1891—1892 m. paruošė jo bent 6 numerius[3)]. Be A. Miluko ir P. Būčio, jame bendradarbiavo ir Pr. Urbonavičius.

1893 m. Šiaurės Lietuvoje, Nemunėlio Radviliškio apylinkėse, susikūrusi slaptoji „Nemunėlio ir Apaščios Susivienijimo" jaunuomenės organizacija, Juliaus Paliuko ir A. Sabaliausko, paskesnių kunigų, vedama, išleido kelis numerius *Palemono*, leisto „Starka Lizde". 1895 m. *Ž. L. Apžvalga* pakartojo iš jo vieną straipsnį[2]. 1894—1895 m. Dauliūnų kaime Jūžintų parapijoj gyvenęs J. Širvydas, paskiau emigravęs į Ameriką ir ten suvaidinęs žymų vaidmenį viešajame Amerikos lietuvių gyvenime, laikotarpy tarp 1894 m. gegužės 8 d. (Nr. 1) ir kovo 10 d. (Nr. 30) paruošė 30 numerių *Triuso Mažikelio*; visas laikraštėlis buvo vieno redaktoriaus prirašomas ir daro įspūdį (jo komplektas yra Lietuvių mokslo draugijos Vilniuje archyve) ne tiek laikraštėlio, mažesniam ar didesniam apylinkės gyventojų būryje platinamo, kiek paties J. Širvydo literatūrinių pratybų.

1896 m. turime ir vienintelį nelegaliai spausdintą Lietuvoje laikraštį. Žymiausias kovotojas už lietuvių spaudą jos draudimo lai-

[1] A. Baranausko str. *Aušrinėje*, 1911, Nr. 13; *Bibliografija*, III, Nr. 2496.

[2] A. Sabaliauskas. Slaptosios draugijos // *Mūsų Senovė*. — 1922, kn. III, p. 397—398.

kais, Bielinis-Bieliakas, 1896 m. rudenį pargabeno iš Mažosios Lietuvos, iš Jankaus, mažą rankinę spausdinamąją mašinėlę ir raidžių, iš Rygos raitas pargabeno popieriaus ir drauge su Steponu Povilioniu (iš Grybkelių kaimo Saločių valsčiaus[1]) įtaisė netoli Joniškėlio pas miškų sargą Bajoriūną mažą spaustuvėlę, kurioje ir išspausdino laikraštėlį, pavadintą „*Baltasis Erelis.* Metas 1, Num. 1, ant Naujo 1897 meto Lietuvos terptautiszkas politiszkas laikrasztis. Jszeinantis visuose kalbose, preke už N su prisiuntimu 30 kapeiku". Pabaigoje pažymėta: „Iszlaistojas to terptautiszko politiszko laikraszczio Juzaps Baltasis Erelis Lietuvos Karalius. Spauzdinta Lietuvos griuvėsuose"[2]. Pats pasirinkimas antraštės ir Bielinio slapyvardžio buvo sužadintas specialios J. Bielinio pažiūros į Baltąjį Erelį, kaipo Lietuvos, ne Lenkijos, valstybės ženklą, kurį tiktai lenkai iš lietuvių pasisavinę. Visą laikraštėlį surašė pats J. Bielinis, o rinko Bielinio išmokytas Povilionis. Rinkta ir spausdinta apie dvi savaiti, ir išspausdinę „redaktoriai ir leidėjai" patys išplatino visus 300 egzempliorių. Išplatinę rengėsi leisti ir antrąjį numerį, bet abiem susirgus laikraštis sustojo. Antrąjį numerį Bielinis išleido tik 1911 m., bet jau Mažojoj Lietuvoj, paskutinį, trečią, numerį — 1912 metais. Koks buvo pačios spaustuvės likimas, nėr žinios, tik galima spėti, kad ją Bielinis paskiau buvo užleidęs Lietuvių socialdemokratų partijai, kuri, išleidusi 1899 m. Bitėnuose pirmą numerį *Aido Lietuvos Darbininkų Givenimo*, antrąjį numerį ruošėsi spausdinti Vilniuje slaptoj spaustuvėj, bet per kratą žandarams į rankas įkliuvo ir pats numeris, ir visa spaustuvė. Kita nelegali spaustuvė atsirado tiktai 1905 metais.

Apie ėjusią 1897—1898 m. kažkur Lietuvoje hektografuotą *Rupužę*, kurios pasirodę iki 8 numerių, žinoma vien tik iš *Ūkininko* 1902 m. Nr. 1 redakcijos atsakymo. 1900 m. Petrapilyj K. Būgos ir Paškanio organizuota slapta „Lietuvių Skaitymo Draugija" išleido du hektografuotu numeriu *Žiburio* balandžio ir gegužės mėn. Juos prirašė vienas K. Būga. Draugijėlei iširus, ir laikraštėlis sustojo ėjęs.

[1] P. Rusecko str. *Knygnešyje*, II, p. 142—143. (A. Paškevičiaus atsiminimai).

[2] Tiek *Bibliografijoje*, III, Nr. 3859, tiek pas ėmusį iš jos P. Rusecką (p. 143) antraštė paduota nevisiškai teisingai („giriose").

1902 m. *Ūkininkas* Nr. 1 paduoda trumpą informaciją apie *Žinias Žineles*, hektografuotą laikraštėlį, kurio leidimo metų nepaduodama. Tai būta kaimo jaunimo laikraštėlio. Galop Seinuose 1903 m. klierikai išleido *Jaunuomenės Draugą*, bene A. Šmulkščio redaguojamą.

Kad ir nedaug iki šiol pavyko sulasinėti žinių apie įvairius laikraštėlius, ėjusius spaudos uždraudimo laikais Didžiojoje Lietuvoje, tačiau ir tie žinomi faktai rodo, kad laikraščio reikalingumas buvo apėmęs jau visą kraštą ir kad ėję Prūsuose spausdinti laikraščiai daug kuo nesugebėjo patenkinti vietos reikalavimų.

VII

Kada, kieno galvoje ir kuriomis aplinkybėmis kilo pirmoji mintis leisti lietuviškas laikraštis, skiriamas Didžiajai Lietuvai, už jos sienų, atsirėmus turima dabar medžiaga, griežtai pasakyti negalima. Juo daugiau tuo klausimu įvairių atsiminimų ir medžiagos skelbiama, juo labiau pats atsakymas pasidaro sunkesnis; ypačiai kada tą medžiagą daugiausia sudaro atsiminimai, rašomi praėjus kelioms dešimtims metų nuo aprašomų įvykių, kada kyla kartais ir noro asmeninius aprašančiojo nuopelnus iškelti. 1903 m. sąryšy su 20 metų *Aušros* sukaktuvėmis iškilusi *Vienybėj Lietuvininkų* polemika tarp J. Basanavičiaus, A. Vištaliaus ir M. Jankaus to klausimo ne tik nepaaiškino, bet dar labiau supainiojo. Tik vienos išsilikusios *Aušros* archyvo nuotrupos, ne visos iki šiol paskelbtos, leido pažinti vieną kitą autentišką dar priešaušrinį dokumentą. Iš tų dokumentų, iš vėlesnių atsiminimų paaiškėjo bent tas faktas, kad *Aušros* pasirodymas nebuvo vieno kurio asmens iniciatyva sužadintas, kad reikalas turėti bent kokį savo laikraštį buvo jau tiek subrendęs, jog vienu laiku ta pati mintis buvo kilusi įvairiose vietose. Kiek daugiau pažįstam laikraštį kuriant veikimą asmenų, tuo laiku gyvenusių už buvusios Rusijos teritorijos sienų; bet beveik nieko nežinome apie Didžiojoj Lietuvoj gyvenančių veikėjų sumanymus, nors iš to dar negalima daryti išvados, kad ir čia apie tai negalvota: konspiratinės dėl spaudos uždraudimo veikimo sąlygos veik neišsaugojo mums jokių autentiškų dokumentų, šios pusės veikėjų surašytų.

Bet iš fakto, kad užsieninis laikraštis buvo skiriamas Didžiajai Lietuvai, kad pats jo platinimas be jos veikėjų paramos būtų buvęs negalimas, kad jau pirmąjį *Aušros* sąsiuvinį spausdinant turėta kiek medžiagos ir iš Didžiosios Lietuvos, iš anksto atsiųstos, kad galop jau pirmųjų metų *Aušra* savo bendradarbių tarpe turėjo žymų skaičių rašytojų, gyvenusių Didžiojoje Lietuvoje ar Rusijoje, visa tai verčia daryti išvadą, kad jei pati iniciatyva ir ne iš Didžiosios Lietuvos išėjo, tai visgi ji turėjo būti gerai visose naujo sumanymo stadijose informuota.

Šiokie tokie vėlesniųjų *Aušros* kūrėjų ryšiai su Mažosios Lietuvos spauda pastebimi jau nuo 1880 metų, t. y. dar treji metai prieš *Aušros* pasirodymą. *Keleivio* vietoje nuo 1880 m. pradėjęs eiti *Naujasis Keleivis* jau pirmais savo pasirodymo metais spausdino dr. Basanavičiaus straipsnius, paskiau dar ir Jono Koncevičiaus. Ėjusi nuo 1877 m. pabaigos *Lietuviška Ceitunga* 1882 m. spausdina to paties Basanavičiaus, J. Šliūpo ir kun. S. Narkevičiaus darbus, nors pastarojo tiesioginių ryšių su laikraščiu neturėta, bet savo raštai siųsta dr. Basanavičiui, kuris jau pats talpino juos savo nuožiūra. Tačiau tų kelių Didžiosios Lietuvos lietuvių (iš jų dr. Basanavičius gyveno jau Bulgarijoj) raštai negalėjo tiesiogiai sužadinti *Aušros*, nes buvo rašomi vien Mažosios Lietuvos lietuviams veikti, jiems tautiškai žadinti: jie buvo analoginiai jau kiek anksčiau Mažojoje Lietuvoje prasidėjusiai dr. Jurgio Sauerveino akcijai.

Kiek kitokį pobūdį turėjo dr. Basanavičiaus ir Jono Koncevičiaus rašiniai, nuo 1880 m. spausdinami Tilžėje 1879 m. pradėjusiuose eiti *Mitteilungen der Littauischen Litterarischen Gesellschaft*. Šis grynai mokslo žurnalas, leidžiamas vokiečių, nykstančia Lietuvos praeities kultūra susidomėjusių, buvo tuo laiku vienintelis, kad ir vokiškas, žurnalas, kurs talpino medžiagą ir lietuvių kalba ir kuriam platinti Lietuvoje ir Rusijoje rusų administracija didelių kliūčių nestatė. Taigi čia įdėti lietuviški straipsniai galėjo ir per sieną legaliai pereiti, ir tų straipsnių rašytojai galėjo turėti vilties, kad jie bus ir Lietuvoje skaitomi. Bet tų skaitytojų tenai buvo labai maža, specialiai etnografiniais straipsniais tuo laiku dar maža kas tesidomėjo; antra vertus, ir specialus žurnalo pobūdis neleido jame gyvais krašto reikalais atsiliepti. Tuo būdu pats bendradarbiavimas *Mitteilunguose* jau galėjo sužadinti mintį leisti ir specialų Lietuvai

skiriamą laikraštį, juo labiau kad tikėtasi, jog naujas laikraštis, politiniu atžvilgiu Rusijai legalus, galėtų būti ir rusų administracijos per sieną praleidžiamas.

Iš tikrųjų kaip tik tuo laiku, kada dr. Basanavičius pradėjo šiam žurnale bendradarbiauti, užtinkame ir pirmąsias žinias apie bandymus organizuoti lietuvišką laikraštį užsienyj. Deja, visos šios žinios yra jau kiek vėliau užfiksuotos, ir vienintelis jų šaltinis yra kiek vėlesni dr. Basanavičiaus atsiminimai. Jis būtent tvirtina, kad, tik Bulgarijoj apsigyvenęs, jau 1881 m. pradėjęs rūpintis ten pat leisti lietuviams laikraštį ir kad tuo reikalu jau buvo jo susitarta su spaustuvininku Žeinovu, tik dėl nežinomų mums priežasčių nuo sumanymo atsisakė. 1882 m. jam kyla nauja mintis leisti tokį pat laikraštį Belgrade, „Obilicev Vienac" draugijos spaustuvėje. Tačiau serbai inteligentai, su kuriais tuo reikalu jam teko tartis, patys jį atkalbėjo, teisingai nurodę į tas nenugalimas sunkenybes, kurios susidarys gabenant laikraštį į Lietuvą per kelias valstybes ir neturint tiesioginių ryšių su Lietuva[1]. Tais pačiais metais jis jau mano leisti laikraštį Prahoje, bet ir nuo to sumanymo dėl tokių pat priežasčių atsisakė. Jei dr. Basanavičius šiuos savo prisiminimus užrašydamas viską gerai atsiminė ir nesupainiojo vėlesnių savo projektų su šitais, tai ir šiaip tenka padaryti išvados, kad tie sumanymai labiau buvo susiję su jo asmeniniais raštų projektais, bet ne su konkrečia mintim leisti laikraštį, nes pačios numatomos spausdinti vietos buvo kaip tik tos, kuriose tuo laiku gyveno pats dr. Basanavičius. Greičiausiai jo ieškota vietos, kur galima būtų buvę spausdinti jo knygutės, jo priežiūroj, bet ne laikraštis. Tą lyg patvirtina ir paties dr. Basanavičiaus laiškas Jurgiui Mikšui, rašytas 1883 m. sausio mėn. pradžioj[2], kuriame jis tarp kitko rašo: „aš pilnai pritariu myslej, jog rejke naują laiškelį pradėti išdavinėti. *Syta myslis nog kelū dienū ir mano galvoj insisėdo* — o tai ženklas, jog ape viens kito myslis nežinant vieną ir tą pat sudumojam — jog turime tą myslę išpildyti". Iš pabrauktų žodžių, rodos, turėtų būti aišku, kad mintis laikraštį leisti kilo jam ne prieš keleris metus, bet tik „nuo kelių dienų", t. y. ar 1882 m. pabaigoje, ar 1883 pradžioje.

[1] Plg. Biržiška Vacl. Dr. Basanavičius // *Mūsų Žinynas*. — 1927. — Nr. 25.
[2] *Mūsų Skardas*, 1926, p. 25.

Bet iš laiško, kurio autentiškumu abejoti netenka, gauname dokumentų įrodymą, kad jau ir Mažosios Lietuvos jaunųjų lietuvių veikėjų tarpe panašus sumanymas irgi buvo kilęs — tarp jų pirmiausia Jurgiui Mikšui, paskui vienam žymiausiųjų *Aušros* rėmėjų. Jei tikėtina paskesniais (M. Jankaus ir kitų) liudymais, tai nešiojosi tokią pat mintį ir Martynas Šernius, kuris, kad ir grynais biznio sumetimais, bijodamas nepasitenkinimo dvasiškai suvokietintų Mažosios Lietuvos lietuvių, atsisakė toliau savo *Lietuviškoj Ceitungoj* talpinti per daug jau „lietuviškus" dr. Basanavičiaus ir kitų straipsnius, visgi nieko prieš neturėjo pamėginti tokius pat straipsnius spausdinti „žemaičiams" skiriamam laikraštyj, juo labiau kad tai galėtų ir šiokio tokio pelno duoti — bent „Lietuvininkai" jau beveik dvidešimt metų palaikė su Didžiąja Lietuva tamprius prekybinius ryšius, pristatydami jiems maldaknyges ir šiaip tikybinę literatūrą, kurios gaminimas ir pardavimas ne vieną jų materiališkai ant kojų buvo pastatęs.

Gyvenęs tuo laiku Poznanės srityje politinis lietuvių emigrantas Andrius Vištalius, ir paties J. Basanavičiaus liudymu, ir savo vėlesniais prisipažinimais, irgi panašią mintį turėjęs, juo labiau kad jam buvo susidariusių ir ryšių su spaustuvėmis — jau 1881—1882 m. Poznanėj J. I. Kraševskio lėšomis jis buvo išspausdinęs lietuvišką Kraševskio *Vitolio raudos* vertimą. Iš čia, matyti, tarp kitko ir buvo kilęs gandas, kad ir Kraševskis ragino leisti lietuvišką laikraštį. Galiausiai veiklus dr. Jurgis Sauerveinas, savita „baltoji varna" vokiečių tarpe, kuris, priešingai valstybinei ir visuomeninei vokiečių tradicijai, visą savo amžių paaukojo kovai už tautinį ir kultūrinį Vokietijoj gyvenančių mažųjų tautų atgimimą ir iš kitų labiausiai prisirišęs prie lietuvių ir daugiausia jų tarpe dirbęs, irgi buvo metęs vienam kitam Mažosios Lietuvos veikėjui panašią mintį.

Tuo būdu laikraščio klausimui visai Didžiojoje Lietuvoje subrendus, pavykus nusistatyti dėl patogiausios laikraščiui leisti vietos — Mažosios Lietuvos, o tai laikraščiui platinti leido pasinaudoti jau turimais per knygnešius ryšiais su Didžiąja Lietuva, susižinojus savo tarpe iniciatoriams dr. Basanavičiui, Jurgiui Mikšui, A. Vištaliui, — galima buvo organizuoti ir pats laikraštis.

VIII

Ką tik teko pažymėti, kad šios pusės lietuvių susižinojimų dėl *Aušros* sumanymo dėl dokumentų trūkumo tiesioginai įrodyti negalime. Tačiau pravartu čia priminti faktas, ikšiol literatūroje berods neminėtas, kad visais metais anksčiau už *Aušrą*, dar 1882 m. pradžioje, Maskvos lietuvių studentų tarpe ne tik kilo mintis leisti lietuvišką laikraštį Vilniuje, bet net buvęs paduotas atitinkamas pareiškimas valdžiai, kurio tačiau išdavos buvusios tokios pat, kaip ir visų kitų pareiškimų lietuviškosios spaudos reikalais. Šias žinias paduoda laiške, rašytam 1882 m. kovo 11 d., tuo laiku dar studentas Jonas Šliūpas. Laiškas rašytas neįvardintam Kauno seminarijos klierikui, kuris buvo ar Marcijonas Jurgaitis, ar Juozas Lideikis[1].

Štai to laiško ištrauka: „Balandžio mėnesije bus paduotas nuo mūsų prašimas į glavnoje Upravlenije po delam pečati, kad *daleistu mums spausti gazetą „Mūsų amžius"* (gal dar ją ir kitaip pavadinsime). Išeis ta gazeta (žinoma jeigu ją daleis spausti) vieną kartą ant nedėlės, kaštuos pustrečio rublio. Vieta spudo (!) tikrai kad bus Vilnius. Kas bus jo redaktoriumi užtilėsiu, nes dorai dar nenusprendėme. Betgi žinok, kad blogo neišrinksme; jeigu pats redaktorius ko nepadaris, tai mes už jį padarisme. Visgi redaktoriumi turės buti geras lietuvis, žinovas, akilas, žodžiu toks, kad visi juomi galėtu užsitikėti. Tiktai nežinau kaip mes su pinigais padarisme, kiek turėsme skaitytojų, kas ką gal žinoti; juk pašiolei, kaip nieks niekur nesvaitėjo apie gazetą, teip mažai kas apie ją ir rupinsis. Kaip tę nebutu, aš paprašisiu per tamstą visus pažįstamus, labjausei dabar kaip ant vaišiu velikiniū pargrįš namo, kad pasirupintu dasijautoti tarpe parakvijonu, kiek ant pirmo laiko kur rasis norintšiu išsirašidinti musu pirmąją gazetą; ir butu gerai kad kožnas geidaujantšiu pavardes, kur kas givena, pavietą ir teip toliau užrašitu; taipgi jei aš po to laiko gautšiau tą sąrašą, tai ta žine paskubintu ir musu darbą... pradėti išleisti gazetą mažai kišenije teturint ir dar nežinant kiek atsiras ištroškusu skaiti-

[1] Laiškas iš kun. A. Dambrausko archyvo Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos rankraščių skyriuje. Iki šiol nebuvo spausdintas.

ti, tai abejingas daiktas". Kas buvo *Mūsų Amžiaus* iniciatoriai, galime atspėti iš kitų, 1882 m. vasario 24 d. ir kovo 11 d. tam pačiam adresatui J. Šliūpo laiškų, kuriuose jis smulkiai papasakojo aplinkybes ir kito lietuviško, tuo laiku Maskvoje kilusio, sumanymo įkurti „lietuvių pilologišką draugystę", kurios iniciatorium buvo į Maskvą persikėlęs Petras Vileišis, o statuto projektą rašė Vileišis, Jonas Šliūpas ir Jonas Spudulis; projektą peržiūrinėjo prof. Fortunatovas ir prie kūrimo buvo prisidėję prof. Koršas, Milleris, Baudouinas de Courtenay, Grotas, Buslajevas, Jagičius. Jei šiems mokslininkams nesusijęs su grynais mokslo reikalais lietuviškojo laikraščio klausimas ir galėjęs būti labiau svetimas, tai tasai veiklių jaunų lietuvių trejetukas neabejotinai visas ir tam sumanyme dalyvavo, o iniciatyva ir čia greičiausia buvo išėjusi iš pripažinto maskviečių ir petrapiliečių studentų vado, Petro Vileišio. Kadangi šis tuo laiku buvo griežtai nusistatęs lietuviškam darbe laikytis pilno legalumo formų, tai ir visai galimas daiktas, kad tuo reikalu ir nebuvo visiškai susižinota nei su Basanavičium, nei aplamai su užsieniais, kurie, be to, šiam sumanymui vykinti nedaug ką tegalėjo padėti. Tai galime išvesti kad ir iš to kelio, kuriuo ruoštasi išaiškinti ir paties laikraščio leidimo galimumai. Kaip matėm, maskviečiai tuojau susižinojo su Kauno seminarija ir per klierikus, išvažiuojančius į atostogas, tikėjosi ir pačią žinią apie laikraštį visam krašte praplėsti ir kartu surinkti davinių apie būsimuosius laikraščio prenumeratorius. Užsieniečiai lietuviai visus savo samprotavimus rėmė grynai teoriškais apskaičiavimais ir sumetimais, nė nebandę ištirti tikros dirvos laikraščiui plėstis Lietuvoje.

Kad buvo ryšio tarp draugijos ir laikraščio sumanymo, yra ir dar aiškesnių įrodymų. J. Šliūpas, vienam savo neišspausdintų straipsnių, rašydamas apie „lietuvių mokslų draugystės" steigimo reikalą, tarp kitko rašo: „dėlei to, kad paketinimus, nusprendimus, papeikimus draugistės visi žinotu... musų mokslo draugistė turi uždėti nedėlinį, savo reikalams pavestą laikraštį... (kuris) bus teip sakant įnagis arba pabukle musų draugistes..."[1]

[1] Rankraštis yra Lietuvių Mokslo draugijos archyve Vilniuje. Cituoju iš: Valaitis A. Iš Lietuvių Mokslo Draugijos Istorijos // *Lietuvių Tauta*. —1932. — Kn. IV, sąs. 3. — P. 341.

Jau patys laikraščio vardo pasirinkimo keliai nurodo kiek kitokį uždavinį. *Mūsų Amžius* savo vardu lyg rodė, kad norima atsiliepti į pačius gyvuosius dienos reikalus. Užsieniniam laikraščiui Vištalius siūlė vardus *Švitūnė, Švitūnas, Saulėtekis, Žinyčia, Žiburis, Žiburėlis*. Basanavičius siūlė *Lietuvą*. Galop sustota prie *Aušros*, gal prisiminus anąją maskviečių studentų *Aušrą*, o gal manant laikraštį būsiant lietuviško judėjimo aušrą. Bet ir visi kiti laikraščiui siūlomi vardai reiškė maždaug tą pat. Tuo būdu ir vardu laikraštis turėjo būti žadintojas, ne vien dienos reikalų atspindys.

Tas pats buvo ir su ieškojimu materialinio pamato laikraščiui. Maskviečiai stengėsi iš karto susirišti su kraštu ir tenai, patys neturėdami lėšų, ieškoti materialinių galimumų. O Basanavičius, kaip matyt iš anksčiau minėto laiško Jurgiui Mikšui, pasiėmęs į rankas pieštuką, už tūkstančių kilometrų nuo Lietuvos iš karto visus sunkumus teoriškai išsprendė: „Spausdinant sykį ant mėnesio reikėtų išdavinėti formate in 8° majori... nedaugiau kaip 500-priekė knygelės 10 — 15 pfen., todel prenumerata ant metu 1,80 Mar. su persiuntimu. Jei pirmą numerį išparduota bus 100 egz. turėsim pelno 15 M. ir tai gana. Toliau minusu rasi ir nebus. Jei ir nepasisektu toliau, bet 2 — 3 knįgutes tik galime išleisti. ... Aš ant pirmos knįgutės duodu 10 M. — prikalbik Dr. Sauerveiną — aš nurašisiu šendie in „Lietuvį" (Vištalių). Keturiese susidėję išleisim pirmą knigutę... Sumetę kokį 100 m. galėsime jau ką pradėt. Aš turiu da kelis artikulus parengęs... pirmoj knygutej galima bus spausdint dalį „Pilū", žinoma nog pradžios!.. Inžengimo artikulą ir mūsų laiškelį aš parašisiu — kiek išmanant karštai... tu vėl apsiimti turi ant savęs redakcijos atsakimą. Išmintingai vesdami ir ant zokonų pamato stovėdami neturim nieko bijotis."

Keliais žodžiais išrišti visi tiek leidimo, tiek redagavimo klausimai! Iš tų žodžių pasidaro aišku, kad *Aušros* sumanytojų turėta tik labai migloto nusimanymo, kaip laikraštis tvarkomas, koki galimumai jam atsiveria, kokio pasisekimo jis gali laukti. Tačiau tenka konstatuoti ir tai, kad vargu ar būtų jie tuo laiku pradėję leisti *Aušrą*, jei tikrai būtų numanę, kokių sunkenybių ji sutiks toliau ir kaip nevienodai ji bus lietuviškai susipratusios visuomenės sutikta.

Galbūt toks fantastiškas kelias statyti laikraštį ant smėlio faktinai su keliomis dešimtimis markių laikraščio kasoj, nenumatant jokių tolimesnių pastovių pajamų nei tikrų kelių pačiam laikraščiui platinti, atsargoje teturint vos vieną straipsnį, ir buvo geriausias darbui pradėti: bent tolimesnė visuomeninio lietuvių gyvenimo praktika parodė, kad tais atvejais, kada tą ar kitą viešojo darbo sumanymą per daug giliai studijuodavo, kada stengdavosi iš anksto numatyti visas galimas kliūtis ir jas iš anksto pašalinti, dažniausiai iš paties sumanymo nieko neišeidavo. Šį gi kartą, nepaisant, kad paskesnės *Aušros* leidimo sąlygos ir sugriovė visus skubotai paruoštus planus ir iškėlė tokių sunkumų, apie kuriuos pradžioje nebuvo manyta, darbas buvo visgi pradėtas, ir, jau darbui vystantis, teko galvoti, kaip pašalinti naujai susidarančios kliūtys.

IX

Pirmasis *Aušros* numeris, pažymėtas 1883 m. kovo mėnesiu, pasirodė tik balandžio mėnesį. Iki rugsėjo mėn. leista reguliariai po knygutę per mėnesį, iš viso 7 numeriai. Bet tolesnis numeris jau keliems mėnesiams susitrukdė ir išėjo trigubas, pažymėtas Nr. 8, 9, ir 10; taigi tais metais pasirodė viso labo tik aštuoni numeriai. 1884 metais, kada *Aušra* ėjo jau nebe devynis mėnesius, kaip 1883 m., bet dvylika, atskirų numerių pasirodė dar mažiau, tik septyni, jų sujungti 1—3, 5—6, 7—8, ir 10—11; 1885 m. viso labo aštuoni numeriai, sujungti 2—3, 4—5, 7—8 ir 10—11; tiktai paskutiniais *Aušros* gyvavimo metais, kada jos likimas jau buvęs nulemtas, visi tais metais išėję šeši numeriai ėjo tvarkingai. Tuo būdu vietoje 40 *Aušros* knygučių pasirodė per pusketverių metų vos tik 29 knygutės. Tas leidimo nepunktualumas, kelių numerių jungimas į vieną knygutę jau pats savaime rodo, su kokiais sunkumais teko *Aušrai* kariauti.

Svarbiausia sunkenybė buvo grynai redakcinio pobūdžio. Kol vienas dr. Basanavičius veik visą *Aušrą* savo straipsniais prirašydavo, tol redagavimas retai einančio laikraščio iš tolo, iš kitos valstybės, dar buvo įmanomas. Bet toks laikraštis iš tikro nebuvo laikraš-

tis. *Aušrai* pradėjus plėstis Lietuvoje ir Rusijoje, pradėjo plaukti straipsnių ir iš ten, reikėjo jie taisyti, peržiūrėti; vietoj prie *Aušros* gyvenę J. Mikšas ir M. Jankus to darbo atlikti negalėjo. Siuntinėjimas dr. Basanavičiui žymiai medžiagą suvėlindavo, aktualesnė nustodavo reikšmės; o ir palaikymas glaudaus kontakto su skaitytojais negalėjęs būti paliktas paties redaktoriaus neprižiūrimas. Galop, matyt, ir pačiam dr. Basanavičiui pritrūko energijos viską pačiam atlikti, ypačiai nuo to laiko, kai *Aušra* iš vieno dr. Basanavičiaus darbo virto plačiu Lietuvos visuomenės darbu. Dr. Basanavičius, išleidęs pirmąjį *Aušros* numerį savo vardu, o sekančius tris numerius suredagavęs, bet atsakominguoju redaktorium pastatęs Jurgį Mikšą, turėjo *Aušrą* pertvarkyti, ypačiai Jurgiui Mikšui pabėgus į Žemaičius pas Davainį-Silvestraitį, ne dėl kokių politinių priežasčių, kaip įprasta Mikšo pabėgimas aiškinti, bet grynai dėl asmeninių. Priruošęs penktąjį ir iš dalies šeštąjį numerį, dr. Basanavičius formaliai redakciją pavedė Martynui Jankui, kuris, nesugebėdamas apsidirbti, kreipėsi į neseniai pabėgusį į Ženevą Joną Šliūpą. Šis, atkeliavęs neva padėti Basanavičiui ir Jankui, jau nuo Nr. 5 pasirašo *Aušros* redaktorium, o nuo Nr. 7 paėmė ir faktinąjį *Aušros* redagavimą. Tuo pačiu laiku ir pats spausdinimas buvęs perkeltas iš Ragainės, kur Albano ir Kibelkos spaustuvėj buvo išspausdinti pirmieji penki numeriai, į Otto von Mauderodės spaustuvę Tilžėje.

J. Šliūpas redagavo *Aušrą* iki 1884 m. balandžio mėnesio pradžios, kada, prūsų policijos vejamas, turėjo bėgti, iš pradžių atgal į Lietuvą, o paskui į Ameriką. Tačiau jo, kaipo redaktoriaus, parašu pasirodė 1884 m. Nr. 1—6, paskutiniai, tuo laiku, kai jo Mažojoje Lietuvoje jau nebebuvo. Prieš išvažiuodamas jis atsikvietė iš Žemaičių J. Mikšą ir laikraštį perdavė jam ir Martynui Jankui, kuris iki 1885 metų Nr. 8 pasirašo atsakomuoju redaktorium, o iš tikro redagavo J. Mikšas; tik pirmuosius 1884 m. porą numerių padėjo sudaryti dr. Basanavičius. Nuo 1885 m. Nr. 9—10 J. Mikšas perkelia *Aušrą* į savo naujai įkurtą spaustuvę Tilžėje ir jau pats pasirašo ir atsakomuoju redaktorium. Paskutinius 1886 m. Nr. 5—6 faktinai redagavo Juozas Andziulaitis[1].

[1] Faktinąją *Aušros* istoriją, vien spausdintąja medžiaga atsirėmęs, buvo atpasakojęs *Vadove* 1914 m. Nr. 68 dr. J. Totoraitis.

Aušros spausdinta nuo pat pradžios 1000 egzempliorių, kurie buvo platinami ir paštu uždarytuose vokuose, ir per knygnešius, ir šiaip kitais būdais. Kurį laiką net vienas kitas Didžiojoje Lietuvoje gyvenąs asmuo (pvz., M. Davainis-Silvestraitis) rinko ir prenumeratą, apsiimdamas tvarkingai pristatyti laikraštį. Tačiau dėl sunkenybių laikraštį nelegaliai gabenant antroj *Aušros* gyvavimo pusėj prenumeratorių skaičius žymiai sumažėjo: 1883 m. buvo jų 64 Didžiojoj Lietuvoj ir 5 Mažojoj, 1884 m. — apie 300—400, 1885 m. — 250, 1886 m. — 175. Bet tie skaičiai mažai ką tesako apie *Aušros* prasiplatinimą. Daugelis numerių ėjo per rankas iš vieno skaitytojo į kitą, dar daugiau buvo knygnešių parduodama. Nors *Aušra* paskui daug kas ir nepatenkintas buvo, visgi tuo laiku nebuvo Lietuvoje ar Rusijoje tokio inteligento lietuvio, kuris nebūtų skaitęs *Aušros* maždaug reguliariai. Taigi tikslas, *Aušros* iš pradžių pasistatytas, bent tuo atžvilgiu buvo pasiektas.

Apie *Aušros* įtaką galime spręsti ir iš nuolatinio jos bendradarbių daugėjimo. 1883 m. Nr. 1 buvo išspausdinti raštai gyvenusių užsienyj dr. Basanavičiaus, A. Vištaliaus ir Jurgio Mikšo, A. Baranausko eilės, ne jo paties *Aušrai* siųstos, o iš Rusijos teritorijos — S. Baltramaičio iš Petrapilio ir Jono Šliūpo. Nr. 2 prisideda dr. Jurgis Sauerveinas, Antanas Jurgelaitis iš Amerikos, Juozas Miliauskas iš Rygos, S. Raila ir M. Davainis-Silvestraitis, kuris vienas iš visų *Aušros* bendradarbių nuolatos duodavo tikrai laikraštinę, informacinę medžiagą. Čia pat buvo išspausdintas Prano Lipšto straipsnis, irgi jau pirmiau buvęs Basanavičiaus rankose. Nr. 3 Basanavičius atkartoja jau seniau *Lietuviškoj Ceitungoj* pradėtą spausdinti S. Norkaus *Margyrio* vertimą; naujai prisideda E. Malinauckaitė, paskesnioji Šliūpienė; Nr. 4 — Augustinas Baranauskas, pasirašęs, be to, ne slapyvardžiu, bet pilnu vardu ir pavarde, ir V. Vaičaitis; Nr. 5 — Jonas Rimkevičius ir Ks. Sakalauckas; Nr. 6 — vienintelis latvis, dirbęs spaudos draudimo laikais ir lietuvių literatūroj, Andrius Dihrikis; Nr. 7 — kun. Aleksandras Burba ir J. Koncevičius. Galiausiai paskutiniame, trilypiame tų metų numeryj sutinkame dar raštus M. Slančausko, A. Sketerio, Petro Armino, berods Jono Jablonskio, J. Spudulio. Nors ne visų *Aušros* raštų autoriai yra mums dabar žinomi, tačiau visgi pirmų metų *Aušros* bendradarbių tarpe sutin-

kame bent 28 pavardes. 1884 m. bendradarbių buvo jau apie 43, kurių irgi kelių pavardžių nežinome. Naujai prisidėjo Myk. Akelaitis iš Paryžiaus, Juozas Andziulaitis, Liudvikas Beržanskis, Ant. Bliūdžius, S. Dagilis, Aleks. Dambrauskas, Aleks. Fromas, Silv. Gimžauckas, Ant. Kriščiukaitis, St. Didžiulis iš Griežionėlių, Pranas Mašiotas, Stan. Matulaitis, Antanas Ratkus, Stasys Šliūpas, Petras Vileišis, Elena Zeronyčia, T. Žičkauskas, kun. P. Tamašauskas ir bent du neišaiškinti. Visų naujų bendradarbių buvo apie dvidešimt. 1885 m. iš 51 bendradarbio naujai pradėjo rašyti: J. Adomaitis, Vilius Bruožis (Bruažis), K. Bukavietis-Bukaveckas, Vincas Kudirka, Jonas Mačys, J. Mačiulis-Maciulevičius, Myk. Miežinis, Andrius Motuza, J. Senkus, Smilgius, J. Užupis, K. Voska, J. Kymantas, Pr. Budrikas, su neišaiškintais viso labo apie dvidešimt. Tiktai 1886 m. ir bendras bendradarbių skaičius sumažėjo iki 34 — 35, ir naujų mažiau atsirado: M. J. Andriukaitis iš Amerikos, Juozas Bagdonas, M. Katkus (irgi ne slapyvardžiu, bet savo pavarde pasirašęs), Kr. Kruopaitis iš Mažosios Lietuvos, V. Kučius iš ten pat, Pr. Milčiauskas, J. Radziukynas, J. Sembritzkis iš Klaipėdos, tarp *Aušros* bendradarbių vienintelis lenkas, kad ir apvokietintas; Laurynas Sketeris, ūkininkas; su dviem neišaiškintais (jų tarpe berods buvusi ir St. Paškevičienė) viso labo vienuolika. Taigi bendras ketverių metų *Aušros* bendradarbių skaičius siekdavo 80 žmonių. Vis tai buvo žmonės ir gan įvairios socialinės būklės, ir dar daugiau įvairių, kad ir ne visados nusistojusių, socialinių pažiūrų. Pasauliniai inteligentai ir pusinteligenčiai, kunigai, dvarininkai, ūkininkai; ortodoksiniai katalikai, įvairių atspalvių tautininkai, liberalai ar net ir socialistai, tikintieji ir bedieviai. Tokią margą bendradarbių sudėtį vienam darbe galėjo sutelkti tik tai, kad laikraštis buvo pirmas ir iki 1885 m. vienintelis lietuvių laikraštis[4)]. Bet ilgai visiems išlaikyti vienodos bendros linijos nebuvo galima,' kad ir dėl to, jog patys bendradarbiai tos vienos linijos neturėjo; o J. Šliūpui pradėjus redaguoti, net ir redakcija nedarė pastangų tokią objektingą liniją išlaikyti. Pradėjo rastis nepatenkintų, kurie ir pačioj *Aušroj*, ir labiausiai tarpusavio susirašinėjimuose tą savo nepasitenkinimą pabrėždavo. Tie kivirčai, kurie ilgainiui vis didėjo, užtenkamai nušviesti paskesnėj *Aušros* literatūroj. Buvo ir grynai asmens ambicijos įžeidimo, ir tam

tikrų varžybų tarp bendradarbių ir redaktorių. Tiems vidaus kivirčams apibūdinti užteks kad ir dvejeto ištraukų iš to laiko laiškų. Štai 1884 m. kovo 17 d. J. Šliūpas, jau gavęs Prūsų policijos įsakymą iš Mažosios Lietuvos išsikraustyti, šiaip rašo kun. J. Lideikiui, kuris tiek savo, tiek A. Dambrausko vardu pareiškė jam nepasitenkinimo *Aušros* kryptimi[1]: „Tamsta visai teisingai pasznekėjai, kad Auszra maža ką tepadarė dėl Lietuvos; gali nevienas isz musu broliu tariasi, kad asz to nematau. Bet ir matidamas tai vis labai gerai, ką asz galėjau padariti, kad į rėdistę daugibė įsiuncziama szlamsztu, kurių pasinaudoti nėkaip nėra galima, o geresniu rasztu patuolaik mažai tebuvo... Nėsant geru rasztininku juk sunku ira ir rėditi visai laikrasztį... Jaugi tarp senuju *p. Basanius ira labai darbsztus viras, bet gailu, kad jis be galo vienpusuoja ir vieną pradžią szaukia apie nikimą kalbos; prieg tam smarkiai neapkenczia lenku...* Man ne tiek lietuviszka kalba rupi, kiek įgaivinimas lietuviszkos kulturos... Taigi jeigu asz isz kulturiszkosios pusės žiuriu į darbus lietuvių, tai Tamstai bus gana aiszku, kiek asz verczios pernykszcziai Auszrai priduodu. *Ji dėl apszvietimo žmoniu labai labai mažai tepadarė. Pernai Auszra sapnojo ir graibė aplink,* norėdama pamatiti, ar dar ira sziokie — tokie lietuviai, ar ira lietuvistė tebegivuojanti; matidama gi lietuvistę asant labai sužuvus, Auszra norėjo bent tėviniszką jausmą atgauti... norint savotiszku budu..." — šiaip atsiliepė naujasis *Aušros* redaktorius apie senojo redaktoriaus darbą.

O štai vienas atsiliepimų jo korespondento, kun. Juozo Lideikio, kuris jam buvo persiuntęs aštrią kun. A. Dambrausko *Aušros* kritiką (J. Šliūpo pavadintą „paszkwiliu, iszjuokimu žmogaus, kuris dirba dėl tėvynės gero"). Šis atsiliepimas įdėtas į vieną laišką, rašytą kun Dambrauskui[2]: „...Kad jau pradėjai Auszrininkus engti, tai ir dar jëms uždrožk. Skaitau tenai (*Aušroj*) apie dvi paczas Peczulo; o këk žinau jis tiktai szį metą tepamislijo ženytis... Ak tai isz tikro *auszrininkai yra neplautburniai,* o jog to lëtuvos lenkiszams ir tereiki,

[1] Laiškas nebuvo spausdintas; iš prof. A. Dambrausko archyvo, Vytauto Didžiojo universiteto rankraščių skyriuje.

[2] Laiškas be datos, matyt, 1884 m. rašytas; Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekoj. Ištraukos išspausdintos *Žinyčioj* 1900 m.

kad netiktai ant auszrininku bet ir ant visu myletoju lëtuvos drebti purvais. *Auszrininkai tepa visus lëtuvius...* tiktai publicznas gyvenimas tegali kritikai papulti; o ko žmones nemato, tai prësz Dėvą tik atsakys; taigi isz tos puses žiurint auszrininkai yra *bobaburniai — lëžuvininkai... gal but ne visi auszros saitytojai be sarmatos — gal dar yra ir sarmatlyvu...*" Bet kitame laiške jis visgi ir tokią nuomonę pareiškia: „tegul Auszrininkai bus ir netikėlei — galima su jais apë tikėjimą ir nesznekėti, bet tiktai apë labą lëtuviu; ar gi Baran(auskas) paliko luteriu, jei su lutereis turi pažintis — tu tai suprasi — bet yra žmonių kurë nenori to suprasti..."

J. Šliūpo vedama *Aušra* gaudavo smarkiai barti ir iš pasaulinių inteligentų. Maskviečius atstovaująs A. Vilkutaitis keliuose laiškuose iš 1884 m.[1] štai kokius jam tarp kitko kaltinimus statė: „šnekėdamas su *Novoje Vremia* apie išnaikinimą „polskoj zloby", o su *Dziennik Poznanskiu* apie „działanie w duchu pojednawczym z Polakami" Tamista 1) darai gėdą visai lietuviškai inteligentijai ir rašliavai, 2) pavėlini, rasi, ant ilgo laiko daleidimą lietuviško spaudinimo... Lietuvoje!" (laiškas 1884 III 6(18). „Keturias paskutinias eilutes I. 264 Tamsta rašei, turi būti klejodamas, tartum norėdamas darodyti gudams, kad įgavę savo spaudą lietuviai vėl trauks „į girią" (laiškas 1884 IV 2). J. Šliupas vieną dieną... virbina uodegą prieš *Novoje Vremia...* antra gi bičiuliavosi su *Dzienniku Poznanskiu...* „p. Šl. noriai apsiėmė vesti lietuvystę nors į prapultį, pakolei vokiečių vyriausybė neišgelbėjo *Aušros* iš jo nagų..." (laiškas 1884 VI 7). Kaip iš tų ištraukų matyti, *Aušros* laikų polemikos tonas, kad ir ne pačiam laikraštyj pasireiškęs, visgi iš karto į tam tikras aukštumas buvo pakilęs!

X

Iš tų kelių trumpų ištraukų iš to laiko korespondencijos jau vaizdžiai matyti tie prieštaravimai, kuriuos sužadindavo *Aušra*. Ilgesnis bendradarbiavimas pasidarė nebegalimas, bent toj plotmėj, ko-

[1] Laiškus išspausdino *Kibirkštis* 1924 m. Nr. 3, p. 26—29.

kioj jį *Aušra* buvo užsibrėžusi. Vaizdžiai visuomenėj paaiškėjęs skilimas turėjo sužadinti ir pastangas veikti visuomenę jau įvairiomis kryptimis, savarankiškai. *Aušra*, kad ir nenorėdama, padėjo tai diferenciacijai susikaupti, susiburti atskiromis grupėmis. Tačiau naujiems laikraščiams pasirodyti reikėjo ir atitinkamos organizacijos, lėšų, nustatyti keliai laikraščiui platinti. Taigi darbas ne visose grupėse galėjo vienu laiku įvykti, juoba kad ir materialinis šių grupių pajėgumas buvo nevienodas.

Tiesa, M. Jankus, tik *Aušrai* sustojus, manė pats ją atgaivinti savo leidžiamu nuo 1886 m. spalio 9 d. iki 1887 m. rugpjūčio 20 d. *Garsu*, spausdintu Tilžėje, Vejerio spaustuvėje. Bet pats mažamokslis, mažai nusimanydamas tais klausimais, kuriais gyveno Lietuva, jis nesugebėjo tinkamai laikraščio pastatyti ir patraukti prie jo nors siaurų bendradarbių simpatijų. Be to, ir pats skilimas jau buvo per daug gilus, kad senos platformos atgarsis galėtų ką patraukti. Ir laikraštis, kad ir turėjęs kiek atsitiktinių bendradarbių, kurie *Aušros* laikų papratimu siuntė savo straipsnius į Prūsus (Kr. Verbūnaitis ir Grinius iš Paryžiaus, A. Kriščiukaitis, J. Miliauskas, S. Gimžauskas, net J. Basanavičius ir kt.), bet gyvavo tiktai tol, kol atsirado Didžiosios Lietuvos pajėgomis sukurta *Szviesa*. J. Basanavičiaus sumanymas atgaivinti *Aušrą* (tai pranešė paskutiniam savo numery *Garsas*) irgi neturėjo visai duomenų išsilaikyti ir buvo atmestas. Galiausiai J. Šliūpo Amerikoj (Niujorke) nuo 1885 m. liepos 2 d. pradėtas leisti *Lietuviszkasis Balsas*, kad ir sutraukęs kiek bendradarbių iš Didžiosios Lietuvos ir iš pradžių per Mažąją Lietuvą palyginti gana gausiai Lietuvoje skleidžiamas, negalėjo savųjų laikraščių atstoti, nes žymiausią savo skilčių dalį pavesdavo gryniems Amerikos lietuvių reikalams, Europos lietuviams neaktualiems; be to, ir kairė jo tendencija tegalėjo į save patraukti tik mažą Europos lietuvių inteligentų dalį.

Pirmuoju laikraščiu, kuris *Aušros* griuvėsiuose užėmė vieną jos apleistų pozicijų, buvo *Szviesa*[1]. Formalus jos atsiradimas dabar yra šiaip nušviečiamas. *Aušrai* sustojus eiti, Maskvos studentai lietuviai delegavo į Mažąją Lietuvą A. Kriščiukaitį pasiteirauti dėl tolimes-

[1] *Šviesos* istorijos žr.: Tumas J. „Šviesa" ir Šviesininkai // *Vaižganto Raštai*. — 1929. — T. 12. — P. 150—162.

27.256-

nių planų. Ten jis tarp kitko susiėjo su spaustuvininku Ernestu Vejeriu, vienu iš Vejerio ir Arnoldto spaustuvės savininkų, kuriam, galbūt dėl to pasikalbėjimo, kilo mintis pačiam lietuvišką laikraštį leisti. Neabejotinai čia paveikė ir noras pasipelnyti, Jankaus *Garsui* sustojus, spaustuvei gauti nuolatinio darbo (panašiomis aplinkybėmis paskui atsirado Mauderodės leidžiama *Apžvalga*); pelno tikėtasi, nes lietuviškų knygučių spausdinimas ir platinimas jau seniai vokiečių spaustuvininkams apsimokėdavo.

Maskviečių tarpininkas greičiausiai pasitenkino vien tik atitinkama iniciatyva — patys bepinigiai studentai negalėjo rizikuoti imtis atsakomingo darbo ir pasižadėjo tik savo raštais laikraštį remti. Knygnešiui Damininkui Mikliui tarpininkaujant, Vejeris, nuvažiavęs į Lietuvą, susijo su Serafinu Kušeliausku ir kun. Antanu Vytartu. Jų pirmasis, gan pasiturįs žmogus, *Šviesos* leidimą rėmė pinigais, įtaisęs vadinamąjį „Amžiną Lauryno banką" tikybinėms knygutėms leisti, ir pinigus sudėjo į Vejerio rankas. Kad tie pinigai paskui pas Vejerį ir žlugo, tačiau iš pradžių kaip tik laidavo *Šviesos* leidimą. Kun. A. Vytartas apsiėmė laikraštį redaguoti.

Pirmasis *Šviesos* numeris buvo pažymėtas 1887 metų rugpjūčio mėn.; tais metais pasirodė iš viso penki numeriai keturiose knygutėse (Nr. 3—4 sujungti); 1888 m. išspausdinta aštuoni numeriai, bet irgi keturiose knygutėse (sujungti Nr. 1—2, 4—5, ir 6—8); paskutinis numeris — už jaunį, liepos mėnesį ir rugpjūtį. Tuo būdu *Šviesa* vienerius metus tėjo. Be to, prie pirmųjų trejų 1888 metų knygučių buvo dar pridėtas *Šviesos priedas*, skiriamas dėl „apšviestesniųjų Lietuvių" ir maskviečių faktinai redaguojamas. 1890 m. pamėgino *Šviesą* atgaivinti atvažiavęs iš Maskvos Jonas Kriaučiūnas — iš viso išleido aštuonis numerius (irgi iki rugpjūčio mėn.), iki Nr. 6 spausdindamas ją to paties Vejerio spaustuvėje, o Nr. 7—8 pas Šenkę, nusipirkusį subankrutavusio Vejerio įmonę. Tačiau faktinai šioji 1890 m. *Šviesa* tiktai vardu buvo anosios 1887—1888 metų *Šviesos* tradicijų paveldėtoja, nes dabar joje dirbo beveik vienas pats Kriaučiūnas, atsitiktinai pagaudamas vieną kitą į Prūsus patenkantį straipsnį; ir ji sustojo ne tiek dėl lėšų trūkumo, kiek dėl to, kad daugumas to laiko rašytojų jau susiskaidė tarp *Apžvalgos*, *Varpo* ir *Ūkininko*.

Šviesą įkūrė dešinysis aušrininkų sparnas, reikalavęs nušvietimo visų Lietuvos įvykių linkme, atitinkančia katalikybės reikalavimus. E. Vejeris (iš tikro gal A. Vytartas) redakciniam Nr. 1 *Šviesos* straipsnyje šiaip tatai paaiškino: „ Buvo jau pas mus garsingas laikrasztis „Auszra", vienok ans neturėjo krikszczioniszkos dvasės, prieszingai katalikiszkam tikėjimui ir erzinantis svietiszka vyresnybę, ne tik nedarosi naudingu (sic!) reikalams apszvietimo, bet dar sėdamas tarp gyventojų nesutikimus, didina tamsumą, per tai ne ilgai trukus pragaiszo... (Szviesoj gi) talpinsis reikalingos laimei žmonių žines ir dalykai... talpinsime visą tą, kas tik gal būti naudingu laimei kūno su iszganymu duszes..." Nors iš tų *Aušrai* metamų kaltinimų teisingas tebuvęs vienas, kad ji iš tikrųjų „išganymu dušės" nesirūpino, bet *Šviesai* atsirasti labiausiai paveikė jaunųjų lietuvių kunigų noras turėti savo rankose laikraštį, per kurį jie galėtų veikti ir plačią visuomenę, ir lietuvių inteligentus. Apsaugoti nuo negeistinų jiems pasaulininkų inteligentų išsišokimų galimumu tikrinti duodamą į *Šviesą* medžiagą, *Šviesos* vedėjai ne tik nesipriešino ir pasaulininkams bendradarbiauti, bet ir patys juos kvietė, galbūt ir dėl to, kad ir savųjų rašto pajėgų tuo tarpu ne per daugiausia teturėjo. Maskviečiai studentai, kurių daline iniciatyva ir pats laikraštis atsirado, ne tik to bendradarbiavimo nesikratė, bet, susirūpinę bet kokio laikraščio gyvavimu, siuntė jam nemaža medžiagos ir net, kaip matėm, kurį laiką turėjo jame ir atskirą savo skyrių. Bet aplamai *Šviesos* bendradarbių būrys buvo daug kuklesnis negu *Aušros*. Tiesa, keli bendradarbiai, prisidengę slapyvardžiais, liko ikšiol neišaiškinti, bet greičiausia tai buvo daugiausia tie patys, žinomi kitais savo slapyvardžiais. Žinom šiuos *Šviesos* bendradarbius: A. Vytartą, S. Kušeliauską, J. Mačiulį, A. Baranauską, P. Leoną, K. Verbūnaitį, A. Kriščiukaitį, V. Mačį, Linką, Pr. Mašiotą, Bukavietį, S. Matulaitį, P. Urbonavičių, M. Lozoraitį, K. Sakalaucką, J. Jablonskį, M. Davainį-Silvestraitį, J. Senkų, Petrą Matulaitį, Danielių Jankūną, A. Grinevičių, Joną Kriaučiūną, E. Volterį, Jurgį Šimaitį; taigi viso dvidešimt keturi, pridėjus dar pora neišaiškintų — dvidešimt šeši; be jų, 1890 m. randame dar J. Staugaitį, Al. Burbą, S. Gimžauską, M. Slančauską, S. Norkų, Peliksą Galminą, A. Dambrauską, L. Vaineikį (?), Aug. Baranauską, J. Mačį (?). Būtų dar de-

šimt, jei būtumėm tikri, kad visi jų raštai buvo siunčiami *Šviesai*, o ne Kriaučiūnui, kuris galėjęs be autorių žinios sunaudoti į jo rankas patekusius rankraščius ir savo nuožiūra. Bet kaip tenai bebūtų, paėmę ir didžiausią bendradarbių skaičių, visgi dar neturėsime nė pusės *Aušros* bendradarbių. Jeigu dabar prisiminsime, kad iš 80 *Aušros* nuolatinių ar atsitiktinų bendradarbių vos tik 16 bendradarbiavo ir *Šviesoj*, tai galime išvesti proporcingą *Šviesos* ir *Aušros* įtakų santykį tarp buvusių „aušrininkų", arba veikliosios lietuvių šviesuomenės tarpe. Tačiau *Šviesos* įtaka liaudyje neabejotinai žymiai pranešė *Aušros* įtaką, nors spausdinta jos tiek pat, 1000 egzempliorių: *Šviesa* buvo labiau prieinama, nekvaršino mažamokslių galvų nesuprantamais ir neįdomiais jiems straipsniais apie lietuvių kilmę ir pan., galiausiai aiškiai orientavosi į neabejotinai katalikišką lietuvių liaudies daugumą.

XI

Dar *Šviesai* einant, Varšuvos universiteto lietuvių studentų tarpe kilo mintis leisti ir grynai pasaulinį, inteligentų laikraštį, kuris atitiktų ir tą „pozityvizmo" pasaulėžvalgą, kuria buvo persiėmę daugelis lietuvių studentų Varšuvoje lenkų pozityvizmo įtakoje. Sumanymas išėjo iš Varšuvos lietuvių studentų „Lietuvos" draugijos, kuri ir paruošė *Varpo* prospektą, išspausdintą 1888 m. kovo 28 d. Tilžėje Vejerio spaustuvėje, dar tuo laiku, kai maskviečiai dar *Šviesoje* bendradarbiavo ir dėl to pirmuose *Varpo* numeriuose nedalyvavo. Tasai nedalyvavimas greičiausiai nebus buvęs atsitiktinis, ir dr. K. Griniaus tvirtinimas, kad pas maskviečius atėjusi žinia apie *Varpo* pasirodymą tik tuo laiku, kai pirmutinis jo numeris jau buvo spaudoje, ir dėl to jie negalėję pirmuose numeriuose dalyvauti, atrodo neįtikinamas: dr. K. Grinius pamiršo, kad *Varpo* prospektas pasirodė visu pusmečiu prieš atiduodant spaudai pirmąjį *Varpo* numerį ir dėl to jis galėjo pasiekti maskviečius tiek laiku, kad jie norėdami galėjo duoti medžiagos ir pirmiems *Varpo* numeriams; pamiršo, kad per pirmąjį varpininkų susirinkimą 1888 m. atostogomis (VI 29) Marijampolėje buvo visiškai galima patraukti maskvie-

čius prie bendro darbo. Jeigu jie tačiau pradžioje nedavė *Varpui* nieko, tai greičiausiai dėl jų principinio nusistatymo neardyti to bendradarbiavimo su kunigais, kuris sėkmingai, kaip jiems rodės, ėjo *Šviesoje* ir kuriuo pati *Šviesa* rėmėsi. Tai aiškėja ir iš kai kurių maskviečių (A. Kriščiukaičio, A. Vilkutaičio) senėlesnės korespondencijos, kurioje jie griežtokai pasisakydavo prieš kairesnę orientaciją. Tik *Šviesai* sustojus eiti ir iš pirmųjų *Varpo* numerių paaiškėjus palyginti taikokam jo nusistatymui kunigų atžvilgiu, ir maskviečiai pradeda siųsti savo raštus į *Varpą*. Jų pažiūrų tolimesnę raidą paveikė jau pati *Varpo* kryptis. Pradžioje ir pats *Varpas* nevengė bendradarbiauti lietuviškoje dirvoje su kunigais. Kiek *Šviesa* stengėsi susidaryti dešiniųjų koncentraciją su pasauline inteligentija, tiek *Varpas* pradžioje galvojo apie centro ir kairesnių elementų koncentraciją, pritraukiant ir vieną kitą kunigą. Bet šie daugiausia iš karto nepalankiai pažiūrėjo į tokią ne jų atsirėmusią koncentraciją ir *Varpe* labai mažai ir trumpai bendradarbiavo. Dar 1889 m., kada dar nepradėjo eiti *Apžvalga, Varpo* bendradarbių tarpe randame kun. A. Burbą, kurio, Amerikoje apsigyvenus, nepilnai orientuotasi Lietuvos kunigų nusistatymu tuo reikalu, ir kun. Pr. Urbonavičių (Pr. Vytautą), įdėjusį čia vieną laišką. 1890 ir 1892 m. — A. Milukas (Antanėlis, Dzūkelis), ką tik apleidęs Seinų kunigų seminariją ir galutinai nenusistatęs, kuria linkme eiti, ir kun. Tomas Žilinskis (Adomas Domeika), ir paskiau pasirodęs platėlesnės lietuvių jėgų koncentracijos šalininku. 1894—1895 m. randame dar kun. P. Būčio (P.B.) straipsnius, bet jau griežtai poleminio pobūdžio, besiginčijančius su tam tikromis *Varpo* pažiūromis; 1895 m. — vieną kun. J. Tumo vertimą. Tuo būdu *Varpas* nuo pat pradžios virto grynai pasaulinės inteligentijos organu; jai jis padėjo labiau susikristalizuoti, pareikšti šiokią tokią programą ir toliau diferencijuotis.

Pirmuoju faktinuoju *Varpo* redaktorium buvo dr. V. Kudirka, redagavęs jį iki savo mirties 1899 m. Tačiau 1890 — 1895 metais, nors V. Kudirka ir duodavo visam *Varpui* kryptį ir pats prirašydavo svarbiausius *Varpo* skyrius, faktinasis *Varpo* numerių tvarkymas ir medžiagos rinkimas buvo: 1890 m. J. Adomaičio-Šerno, 1891—1894 m. Jono Kriaučiūno ir 1895 m. dr. Stasio Matulaičio

rankose. 1899 m. antroj pusėje, dr. V. Kudirkai jau nebepajėgiant *Varpo* tvarkyti, jį pavaduoja dr. J. Bagdonas, redagavęs *Varpą* iki 1902 m. pabaigos; 1903 — 1904 m. jį redaguoja Jurgis Šaulys, 1905 m. — Povilas Višinskis (faktinai ir 1906 m., nes paskutinis *Varpo* 1905 m. numeris pasirodė jau bene kovo mėnesį 1906 m.). 1905 m. sustojęs *Varpas* atgijo 1913 m., kada pasirodė Tilžėje du jo numeriai, 1917 m. Voroneže (vienas numeris), ir Kaune 1920 — 1921 m. (12 numerių), 1924 m. (V. Kudirkos sukaktuvių), 1926 m. (dr. K. Griniaus sukaktuvių); galop jau paskutiniais metais jis pradeda eiti dažnėliau.

Atsakančiu prieš vokiečių valdžią redaktorium 1889—1892 m. (iki Nr. 3) buvo Martynas Jankus. Kai tuo laiku įvyko stambūs materialiai nesusipratimai tarp „varpininkų" ir M. Jankaus, jis buvo pakeistas Kr. Voska, o nuo 1895 m. iki 1905 m. — Jurgiu Lapinu. Pirmieji trys *Varpo* 1889 m. numeriai buvo spausdinti Vejerio spaustuvėje Tilžėje, nuo Nr. 4 spausdina Kr. Voska Ragainėje, 1890 m. M. Jankui nusipirkus Voskos spaustuvę, spausdinama jo spaustuvėje Ragainėje, paskui Tilžėje; 1892 m. įvykus minėtiesiems nesusipratimams, nuo Nr. 4 iki pat *Varpo* ėjimo pabaigos 1905 m. spausdinama pas O. Mauderodę Tilžėje; 1913 m. pas E. Jagomastą Tilžėje. *Varpas* buvo spausdinamas kartą per mėnesį, tik 1897—1899 m., dėl lėšų, o gal ir dėl medžiagos stokos sąryšyj su plačiais suėmimais, kurie tuo laiku paraližavo aktyvų daugelio *Varpo* bendradarbių veikimą, *Varpas* ėjo vienąkart per du mėnesiu.

Varpo užsimojimas patraukti prie aktyvaus darbo visą pasaulinę lietuvių inteligentiją aplamai pavyko. Jo bendradarbių tarpe randame daugelį tokių, kurie kitomis aplinkybėmis lietuviškam darbui gal būtų visiškai žuvę. Kitiems jų bendradarbiavimas *Varpe* buvo tik tam tikra jų evoliucijos stadija — iš *Varpo* vieni nuėjo į kairę, kiti į dešinę; kitiems *Varpas* padėjo kaip tik neaiškiai jų pasaulėžvalgai susikristalizuoti. Bet aplamai, veikdamas visus inteligentus, tiek palankius, tiek nepalankius *Varpo* orientacijai, žurnalas suvaidino žymiausią vaidmenį visuomeniniame Lietuvos gyvenime, padėjo bręsti politinei ir visuomeninei Lietuvos orientacijai, idėjiškai pagilino tą diferenciaciją, kuri pačiose Lietuvos gyvenimo gelmėse jau nuo seniau pradėjo bręsti. Tačiau svarbiausią vaidmenį *Varpas* suvaidino

lietuvių publicistikoj ir literatūroj, įtraukęs į literatūrinį darbą daugelį tokių žmonių, kurie pirma niekur nieko nebuvo rašę.

Nors ir šičia, kaip *Aušros* bei *Šviesos* bendradarbių tarpe, ne visi slapyvardžiai iki šiol atskleisti, tačiau ir žinomų autorių yra nemaža. 1889 m. tarp *Varpo* bendradarbių randame: 1) Ant. Abraitį, 2) J. Adomaitį, 3) J. Bagdoną, 4) J. Basanavičių, 5) Joną Beržanskį, 6) A. Burbą, 7) M. Davainį-Silvestraitį, 8) J. Gaidamavičių-Gaidį, 9) Gaigalą, 10) Jerkmoną Penčiuką, 11) J. Kriaučiūną, 12) Ant. Kriščiukaitį, 13) V. Kudirką, 14) A. Lenkutį, 15) P. Leoną, 16) M. Lozoraitį, 17) J. Radziukyną, 18) A. Sketerį, 19) O. Sketerytę-Jablonskienę, 20) K. Skirmuntaitę, 21) Joną Staugaitį, 22) Pr. Urbonavičių, 23) K. Verbūnaitį, 24) J. A. Višteliauską-Vištelių. 1890 m. prisideda: 25) Julius Aleksa, 26) kun. Aleksandravičius (jo raštas, matyt, atsitiktinai į *Varpo* redaktoriaus rankas pakliuvęs), 27) A. Fromas-Gužutis, 28) J. Jablonskis, 29) J. Jesulaitis, 30) G. Liansbergis, 31) Vl. Mačys, 32) Petras Matulaitis, 33) Stasys Matulaitis, 34) Pov. Matulionis, 35) A. Milukas, 36) G. Petkevičiūtė, 37) J. Rūgys, 38) Jonas Šliūpas, 39) Rokas Šliūpas, 40) Petras Vileišis, 41) Tomas Žilinskas; 1891 m. — 42) M. Čepas, 43) S. Cyvinskas, 44) A. Dubinskas, 45) V. Gaigalaitis, 46) P. Janušis, 47) J. Koncevičius, 48) A. Lingis, 49) Juozas Lozoraitis, 50) J. Mačys, 51) Merkevičius, 52) V. Pietaris; 1892 m. — 53) L. Didžiulienė, 54) Pr. Mašiotas; 1893 m. — 55) J. Andziulaitis, 56) K. Grinius, 57) M. Kuprevičius, 58) Petras Markūza, 59) Just. Zubrickas; 1894 m. — 60) P. Būčys, 61) J. Račiūnas, 62) S. Raila, 63) Ignas Bitaitis (tikroji pavardė, kurios netenka painioti su J. Staugaičio slapyvardžiu — J. Bitaitis), 64) E. Volteris, 65) J. Kačergis; 1895 m. — 66) J. Lapinas, 67) M. Šikšnys, 68) kun. J. Tumas, 69) L. Vaineikis, 70) Pov. Višinskis, 71) Jonas Žilinskis; 1896 m. — 72) Būdvietis, 73) A. Maciejauskis, 74) M. Pečkauskaitė, 75) J. Vileišis; 1897 m. — 76) A. Janulaitis; 1898 m. — 77) P. Avižonis, 78) J. Žymantienė-Žemaitė; 1899 m. — 79) Vl. Sirutavičius; 1900 m. — 80) J. Biliūnas, 81) Juozas Garmus, 82) Vincas Mickevičius, 83) V. Palukaitis, 84) S. Pšibliauskienė, 85) A. Smetona, 86) Pr. Žitkevičius; 1901 m. — 87) K. Būga, 88) L. Gira, 89) L. Jakavičius, 90) V. Mongirdas, 91) K. Pilėnas, 92) A. Rucevičius, 93) J. Šaulys; 1902 m. — 94) J. Baltrušaitis, 95) V. Didžiulytė, 96) K. Jakštas,

97) K. Jasiukaitis, 98) J. Petrulis, 99) K. Stiklius; 1903 m. — 100) Jurgis Bielinis, 101) M. Jankus, 102) J. Jarašius, 103) V. Putvinskis, 104) J. Ralys; 1904 m. — 105) D. Alseika, 106) V. Požėla, 107) J. Vanagaitis, 108) A. Varnas; 1905 m. — 109) J. Gerbačiauskas, 110) Vl. Pauliukonis. Jei mes dar pridėsime kiek neišaiškintų slapyvardžių, tai visgi bendras bendradarbių skaičius nepraneš 150 asmenų. Bent pusė jų tenka pirmiems trejiems *Varpo* gyvenimo metams. Toliau prisideda naujų nuo 1 iki 7 kas metai ir jų tarpe žymi dalis tokių, kurie greitai pereina prie kitų politinių grupių, daugiausia prie socialdemokratų (1897—1899 m. iš keturių naujų *Varpo* bendradarbių trys buvo socialdemokratai, 1900 m. — pusė socialdemokratų), arba net bendradarbiauja *Varpe* priklausydami jau kitoms politinėms grupėms. Tai rodo, kad *Varpo* ideologijos įtaka jaunesniajai šviesuomenės kartai kitų aiškėjančių politinių ideologijų akivaizdoj, jau bent nuo 1896 m., pradeda mažėti. Užtat tuo pačiu laiku patiems senesniems „varpininkams" pavyksta labiau susikoncentruoti ir eiti prie sudarymo aiškesnės savo siekimo programos.

XII

Varšuviečiai, sukūrę *Varpą*, įėjo į glaudesnius santykius su maskviečiais ir, sudarę kiek ryšių ir krašto viduje, nusistato savo darbą plėsti ir liaudyje. Tam *Varpas*, skiriamas inteligentams, netiko. Buvo sumanyta leisti specialus, liaudžiai skiriamas laikraštis, vardu *Ūkininkas*, kuris pradžioje turėjo būti toks laikraštis, kuris tiktų įvairių pažiūrų ūkininkams. Buvo nusistatyta net ieškoti glaudesnio bendradarbiavimo su kunigais, kurių nemažas būrelis į tą kvietimą atsiliepė, nors jau einanti *Apžvalga* žymią aktyviosios kunigijos dalį buvo įtraukusi į katalikiškąjį darbą, bet visų kunigų patenkinti negalėjo. Rusų valdžios politikos atžvilgiu *Ūkininkas* iš pradžių buvo švelnokas — jis tenkinosi nurodydamas administracinio rusų aparato veikimo Lietuvoje netobulumus, atskirų valdininkų neteisėtumus, nelietė visiškai, ar bent daug mažiau už katalikiškąją *Apžvalgą*, visos rusų politikos Lietuvos atžvilgiu. Ir tik apie 1896 m. padi-

dėjusios rusų administracijos represijos privertė ir *Ūkininką* pakeisti politinį savo toną ir stot jau į kovą su valdžia. Tuo pačiu maždaug laiku kiek pasikeičia ir *Ūkininko* tonas kunigų atžvilgiu. *Ūkininkui* atsirasti ir pradinei jo ideologijai susidaryti daugiausiai padėjo studentai maskviečiai, kurių visuomeninį to laiko nusistatymą jis labiausiai atitiko.

Pradėta *Ūkininką* leisti nuo 1890 m. pradžios ir leista be pertraukos iki 1905 m. lapkričio mėnesio, kada jį pavadavo pradėjęs 1905 m. gruodžio 1 d. eiti legalus *Lietuvos Ūkininkas*. Faktinai *Ūkininką* redagavo 1890—1891 m. J. Adomaitis, 1892—1894 m. J. Kriaučiūnas, 1895—1896 m. S. Matulaitis, 1897—1898 m. K. Grinius, 1899—1903 m. J. Bagdonas ir 1904—1905 m. J. Šaulys. Dažniausiai *Varpo* ir *Ūkininko* redagavimas buvo sujungtas vieno redaktoriaus rankose, nors buvo metų, kada jie turėjo ir atskirus redaktorius. Tie patys buvo ir atsakomieji redaktoriai, ir spausdinimo vietos. Tiktai nuo 1895 m. Nr. 20 *Ūkininkas* pradėtas spausdinti nebe Mauderodės, bet Šenkės spaustuvėje, kur jis buvo spausdinamas iki 1905 m. pabaigos. Ėjo kartą per mėnesį, išėmus 1895—1896 m., kada buvo leidžiamas du kartu per mėnesį, po 24 numerius per metus ir dar su knygučių priedais. Tačiau kad ir buvo galimumo paruošti užtenkamai medžiagos dvisavaitiniam laikraščiui, bet buvo didelių sunkumų jį laiku išplatinti; dėl to 1897 m. grįžtama vėl prie leidimo kartą per mėnesį. O gal čia paveikė ir tos pačios 1896 m. represijos.

Beveik visi *Varpo* bendradarbiai buvo kartu ir *Ūkininko* bendradarbiais. Tačiau, be jų, *Ūkininkas* turėjo ir nuosavų, tiek iš inteligentų, tiek ypačiai iš eilinių *Ūkininko* skaitytojų — iš kaimiečių tarpo. Vieni jų tiktai *Ūkininke* bendradarbiavo, nes pirmųjų jo metų pozicija labiau jų nuotaiką atitiko, kiti dėl to, kad nebuvo pratę rašyti tokiu tonu, kokio reikalavo *Varpas;* galiausiai buvo ir tokių, kuriuos ypatingai traukė toji platesnioji auditorija, kokią buvo susidaręs *Ūkininkas.* Deja, daugelio bendradarbių iki šiol negalime atskleisti, nors be abejo, tarp neatskleistų slapyvardžių yra nemaža ir tokių, kurie priklauso jau žinomiems bendradarbiams, kitais slapyvardžiais pasirašiusiems: juk vienas tiktai dr. K. Grinius *Ūkininke* vartojo apie

150 įvairių slapyvardžių, kurių kitų jis ir pats neatsimena. Tarp žinomų mums *Ūkininko* bendradarbių, kurių nerandama *Varpo* bendradarbių tarpe, yra: 1890 m. — kun. Adomas Grinevičius, kun. J. Kriščiukaitis (M. Didžjonis), P. Mikolainis; 1891 m. — Vincas Laurinaitis, kun J. Lideikis, Juozas Vilkutaitis (Gulb. Keturakis), M. Veitas; 1892 m. — Antanas Bendoraitis, Juozas Matulaitis, Poderys, Jonas Račiūnas, kun. M. Simonaitis, kun. Kaz. Urbonavičius; 1893 m. — kun. Kaz. Matulaitis, Vincas Šlekys, Jonas Čėsna; 1894 m. — Juozas Rimša, Vilius Žubaitis; 1895 m. — J. Damijonaitis, J. Senkus, B. Prapuolenis, kun. A. Sabaliauskas, Ant. Gudaitis, Svetlauskas; 1896 m. — Jurgis Kaupis, D. Macius, J. Palukaitis; 1897 m. — Antanas Avižonis, Lelešius; 1898 m. — P. Garšva, A. Kamaitis, Pr. Vaičaitis, J. Kaunas(?), kun. Stankevičius, Ant. Vilkutaitis, kun. Andrius Dambrauskas(?) 1899 m. — Juozas Akelaitis; 1900 m. — A. Jaroševičius, A. Daniliauskas, V. Leveckas; 1901 — Antanas Baltrušaitis, A. Buivydas, Pr. Paršaitis, K. Šeškevičius; 1902 m. — Zofija Gruzdytė-Avižonienė, D. Šidlauskas; 1903 m. — Kipras Bielinis, J. Krikščiūnas; 1904 m. — Antanas Graurogkas, Jurgis Smolskis, M. Slančauskas. Tame sąraše akį veria ir nemažas skaičius bendradarbių kunigų (apie 12), kurie vieni kartais atsitiktinai bendradarbiavo, kiti gi ir nuolatos, iš metų į metus, siuntė savo straipsnius į *Ūkininką* (pvz., kun. M. Simonaitis), nepaisydamas to, kad atskiri kunigai buvo neretai *Ūkininke* už tą ar kitą jų pasielgimą ir smarkiai pabarami. Tačiau tokiu savo bendradarbiavimu tie kunigai nedavė *Ūkininkui* virsti griežtai antiklerikaliniu laikraščiu, kaip virto jo įpėdinis *Lietuvos Ūkininkas.*

Ūkininkui vis labiau stojant į griežtą opoziciją prieš valdžią, kiti nepolitiškieji laikraščio tikslai, kuriems jis buvo kuriamas, savaime atkrito. Tai iškėlė reikalą greta jo leisti ir kitą laikraštį, skiriamą tiems, kas laikraštyje ieškojo ne vien politikos. Antra vertus, kadangi lietuvių spaudos persekiojimas 90-ųjų metų pabaigoje buvo žymiai pakitėjęs ta kryptimi, jog rusų valdžios organai ne tiek bausdavo už lietuviškas raides, kiek už revoliucinį raštų turinį, kilo mintis leisti tokį laikraštį, kurs, turiniu būdamas visiškai legalus, neužtrauktų persekiojimų jo platintojams ir skaitytojams. Nors ir

tam reikėjo lėšų, kurios buvo renkamos vien aukų pavidalu, nuo 1901 m. pradžios *Varpo* ir *Ūkininko* redakcija pradėjo leisti dar naują mėnesinį laikraštį, *Naujienas*. Redakcija, faktinoji ir atsakoma, buvo ta pati *Ūkininko* redakcija; spausdinama buvo ten pat, pas Šenkę, ir bendradarbiai buvo tie patys: iš visų *Naujienų* bendradarbių berods tik J. Barono ir A. Staugaičio nepavyko surasti ir *Varpo* bei *Ūkininko* bendradarbių tarpe. Bendroji redakcija iš visos gaunamos medžiagos atrinkdavo tai, „kas galėjo suteikti žmonėms pamokinančių skaitymų ir pranešti jiems visokias naujienas iš Lietuvos ir kitų žemių, nesimaišant į kovą su valdžia", ir iš to sudarydavo *Naujienų* numerius. Tuo būdu *Naujienos* buvo tik kitu vardu pavadinta legali *Ūkininko* dalis. Bet kraštui vis labiau įsipolitikuojant, *Naujienos* didesnio pasisekimo nesurado, ir nuo 1904 m. pradžios jų jau nebeleidžiama. Žinoma, greit spaudą leidus, tokio užsieninio laikraščio reikalas būtų atkritęs savaime.

XIII

Šviesai 1889 m. nebeinant, patys faktinieji *Šviesos* leidėjai ir susispietusi ties jais katalikiškoji visuomenė neliko be laikraščio. Nuo 1890 m. pradžios pradeda eiti Tilžėje *Žemaičių ir Lietuvos Apžvalga*, katalikiškas laikraštis, kurio programa buvo išspausdinta dar 1889 m. spalio mėn. 22 d. Kaip buvo ir su *Varpu*, iniciatyva ir čia išėjo iš naujos, jaunesnės grupės; senesnieji *Šviesos* bendradarbiai, be pasaulinių inteligentų, prisidėjo tik paskiau; tik čia nematyt to principinio nusistatymo būtinai blokuotis su kitomis grupėmis, kuris veikė maskviečius studentus, nustatydamas jų pradinį santykį prie *Varpo*. *Apžvalga*, iš karto pasivadindama „katalikišku laikraščiu", tuo pačiu užkirto kelią į savo skiltis tiems, kas, kad ir nesutiko visai su *Varpo* programa, bet nebuvo aktyvus katalikas; užkirto kelią ir gausingiems *Aušros* ideologijos šalininkams, kurie nekaip jautėsi *Varpe*, bet *Apžvalgoj*, kuriai labiausiai rūpėjo kova už katalikų tikybos teises Lietuvoje, neturėjo apie ką rašyti. Jiems daug artimesnis pasirodė 1896 m. pradėjęs eiti *Tėvynės Sargas*.

Palyginti su *Varpu*, *Apžvalgos* būklė buvo daug geresnė tuo, kad redaktoriams ir bendradarbiams neteko visiškai rūpintis lėšomis laikraščiui leisti: spaustuvininkas vokietis Otto Mauderodė[1], spausdindamas daug įvairios lietuviškos tikybinės literatūros ir ją platindamas, sudarė plačiausius ryšius su visais knygnešiais; suvokęs lietuvių knygų rinkos padėtį, nutarė pats leisti tokį laikraštį, kuris tų pačių knygnešių būtų platinamas ir padėtų platinti jojo išleistas knygutes. Ir neapsivylė — tiek dėl sugebėjimo platinti, tiek dėl paties laikraščio turinio, atitinkančio daugumo Mauderodės knygų pirkėjų nusistatymą, laikraštis deficito neduodavo, kad ir buvo leidžiamas ne kas mėnuo, kaip *Varpas* ar *Ūkininkas*, bet kas dvi savaiti (24 numeriai per metus). Tiktai paskutiniais 1896 metais buvo išleista 12 numerių, ir jiems išėjus laikraštis sustojo; bet sustojo ne dėl lėšų trūkumo, ne dėl to, kad skaitytojai būtų nuo jo pabėgę, bet dėl trūkumo bendradarbių, kurių kone visi pabėgo į daug gyvesnį ir labiau atitinkantį tautiškai katalikišką jaunesniosios kunigijos nusistatymą *Tėvynės Sargą*.

Atsakomuoju *Apžvalgos* redaktorium Mauderodė pradžioj pastatė savo raidžių rinkėją E. Jagomastą, bet, jį greit pašaukus karo tarnybos atlikti, nuo 1890 m. Nr. 22 iki pat pabaigos atsakomuoju redaktorium pasirašo M. Kiošis, tik 1891 m. kun. H. Vychmanas. Faktinai Tilžėje visą medžiagą tvarkė Juozas Angrabaitis, bet neoficialiu redaktorium iki 1891 XI 21 buvo tuo laiku dar klierikas Pranas Urbonavičius, kurį paskui pakeičia kun. Kazimieras Pakalniškis.

Kadangi *Apžvalgos* pasirodymas buvo susijęs su momentu, kada rusų administracija ypatingu žiaurumu persekiojo katalikų bažnyčią Lietuvoje, tai „katalikiškos" *Apžvalgos* tonas nuo pat pradžios savaime pasidarė griežtai opozicinis, ir tai ne *Varpo* ar *Ūkininko* opozicijos ribose, ne opozicinis vietos administracijai, bet rusų valdžiai, kuri centre, Petrapilyj, nustatydavo pagrindines kovos su katalikybe gaires. Tokiu tonu, kokiu kalbėjo *Apžvalga*, nebuvo iki tol kalbėjęs su rusų valdžia nė vienas lietuvių laikraštis, ne tik *Aušra* ar *Šviesa*, bet ir *Varpas* ar *Ūkininkas*. Panašiu tonu, tik paskiau, pradeda kalbėti socialdemokratų laikraščiai, irgi nieko nelaukę

[1] Tumas J. *„Apžvalga" ir Apžvalgininkai.* — Kaunas, 1925.

kraštui iš galimų vietos administracijos politikos pakeitimų. Griežtai opozicinis *Apžvalgos* tonas neabejotinai galėjo nugąsdinti vieną kitą senesnį kunigą ar ūkininką, dar atsimenantį žiaurius 1863 — 1864 m. sukilimo malšinimo laikus, galėjo nuo savęs atstumti ir dalį pasaulinių inteligentų, svajojančių apie taikų sugyvenimą su rusų valdžia, bet jaunesniąją kartą, tiek kunigų, tiek platesnės lietuvių visuomenės, veikė revoliuciškai, ją patraukdavo ir užtikrindavo laikraščiui didelį pasisekimą, nors rusų administracija daug žiauriau persekiodavo *Apžvalgos* skaitytojus ir platintojus negu daug kairesnius *Varpo* ir *Ūkininko* šalininkus. Jei visgi ilgainiui nuo *Apžvalgos* atsimetė žymi dalis jos bendradarbių, tai čia tenka ieškoti priežasties tame, kad *Apžvalgai* katalikybės ir lietuvybės sąvokos buvo sinonimai, kad už katalikybės ribų ji nematė lietuvybės ir kad tuo būdu eilė gyvų to laiko lietuvių gyvenimo klausimų, pirmoj galvoje lietuvių spaudos uždraudimas, kaipo tiesiogiai su katalikybe nesusidūrę, *Apžvalgai* beveik visiškai nerūpėjo ir nebuvo nagrinėjami.

Šiaipgi, kol nepradėjo aiškėti toji nauja tendencija, *Apžvalgai* pavyko sutelkti savo skiltyse nemažas bendradarbių būrys. 1890 m. *Apžvalgoj* bendradarbiauja: 1) J. Angrabaitis, 2) Ant. Baranauskas, 3) Aug. Baranauskas, 4) A. Burba, 5) A. Dambrauskas, 6) M. Davainis-Silvestraitis, 7) A. Fromas, 8) S. Gimžauskas, 9) M. Jurgaitis, 10) A. Ivoškevičia, 11) J. Karbauskas, 12) J. Kriaučiūnas, 13) P. Kriaučiūnas(?), 14) J. Ložinskis, 15) J. Milevskis, 16) K. Pakalniškis, 17) A. Paulauskis, 18) Petras Petrulis, 19) K. Ramanauskas, 20) Ks. Sakalauskis, 21) J. Trumpelis, 22) J. Tumas, 23) J. Ulickas, 24) Pr. Urbonavičius, 25) P. Viengalis, 26) A. Žeimavičius; 1891 m. prisideda 27) S. Didžiulis, 28) J. Mačiulis-Maironis, 29) A. Milukas, 30) J. Molušis, 31) A. Pavilonis, 32) V. Pietaris, 33) K. Pronckietis, 34) J. Vitkus, 35) J. Žebrys; 1892 m. — 36) P. Būčys, 37) J. Lideikis, 38) P. Radzvickas, 39) M. Simonaitis, 40) B. Šlamas; 1893 m. — 41) Petras Andrekus, 42) Andrius Dambrauskas, 43) A. Grinevičius, 44) A. Kaupas, 45) P. Lialis, 46) S. Norkus-Narkevičius, 47) J. Zubrickis; 1894 m. — 48) St. Durskis, 49) J. Kaulakis, 50) J. Koncevičius, 51) P. Mikolainis, 52) J. Rimša(?), 53 A. Sabaliauskas, 54) V. Šlekys. 1895—1896 m. vos tik vieną naują

55) J. Paškevičių (?) tesurandame, gal ir 56) B. Prapuolenį. Kad ir čia tenka dar kiek pridėti autorių, kurių slapyvardžių atskleisti nepavyko, tačiau jų skaičius nėra didesnis kaip neatskleistų *Varpo* bendradarbių. Tuo būdu gausime visu trečdaliu bendradarbių mažiau, negu iki to paties laiko turėjo *Varpas*, o paėmę jį kartu su *Ūkininku*, gausime *Apžvalgai* vos pusę jų bendradarbių skaičiaus. Bendrų bendradarbių su *Varpo* beveik nebuvo, bet kunigai *Ūkininko* bendradarbiai berods visi bendradarbiauja ir *Apžvalgoj*. Paskutiniais 1895—1896 m. visą beveik *Apžvalgą* prirašo savo raštais vienas kun. K. Pakalniškis; kiti bendradarbiai duoda tik korespondencijas ar kroniką.

Palyginamieji *Varpo* ir *Ūkininko* 1889—1896 m. ir *Apžvalgos* bendradarbių skaičiai iš dalies leidžia lyginti ir tų dviejų grupių įtaką aktyvios to laiko lietuvių šviesuomenės tarpe. Tačiau įtaka liaudyje greičiausiai buvo atvirkščia: tai nusako kad ir išplatintųjų egzempliorių skaičius — *Apžvalgos* platinta bent dveja tiek, kiek anų dviejų laikraščių drauge.

XIV

Dar 1895 m. paaiškėjus, kad ir daugeliui kunigų *Apžvalgos* pozicija per siaura, nuo 1896 m. pradžios kuriamas naujas laikraštis *Tėvynės Sargas*, kuris šiaip savo uždavinį apibūdino: *Tėvynės Sargas* „pirmučiausiai rūpinsis perserginėti brolius lietuvius ir žemaičius apie visokias neteisybes trijų didžiausių mūsų nprietelių: vietinės administracijos, žydų ir išgamų lietuvių", „ne katalikystė dėl tėvynės, bet patrijotizmas iš Dievo meilės". Prie to dar tektų pridėti, kad *Tėvynės Sargas* iš karto parodė daugiau aktyvumo ir savo politinių kaimynų atžvilgiu — „varpininkų", paskiau ir „socialistų", ir neretai gan aštriai su jais polemizavo, pradėdamas tą seriją kovų su kairesniąja Lietuvos visuomenės dalim, kuria paskui tiek pagarsėjo seiniškis *Šaltinis* ar *Vadovas*. Tiktai *Tėvynės Sargo* tonas toj polemikoj buvo daug švelnesnis ir kultūringesnis. Pagrindinę *Tėvynės Sargo* turinio dalį sudarydavo įvairi medžiaga, reikalinga kovai už lietuvių spaudą. Šiam darbe *Tėvynės Sargas* užėmė ypatingą, ir kad

ir kažin kaip keista konstatuoti, visiškai tuščią vietą, nes kiti laikraščiai, vis labiau krypdami į kairę, vis mažiau domėjosi lietuvių spaudos reikalais, manydami, kad tik revoliucinė akcija gali iš viso veikti rusų valdžią. Galiausiai *Varpas* net ir savo skiltyse buvo bekeliąs mintį, ar iš viso beverta už lietuvių spaudą kovoti esančios rusų valstybėje tvarkos sąlygomis, kad, ir spaudą leidus, vis viena cenzūra neleisianti nė vieno laisvesnio žodžio, tuo tarpu spaudai esant uždraustai, laisvas lietuviškas žodis prie geros platinimo organizacijos beveik nevaržomas plečiasi. Kadangi politinė *Tėvynės Sargo* programa nereikalavo nieko daugiau kaip tik sulyginti lietuvių teises su kitų, Rusijoj gyvenančių tautų teisėmis, tai tokia kairesniųjų pozicija jam buvo visiškai nepriimtina ir kova už lietuvių spaudą turėjo jam sudaryti centrą kovos už lietuvių teisių lygybę. Visą *Tėvynės Sargo* ėjimo laiką „sargiečiai" smulkiausiai rejestruoja visus spaudos persekiojimo faktus ir nuolatos ragina kreiptis į vyriausybę su atitinkamais reikalavimais ir prašymais, tai paduodamais asmeniškai, tai kolektyvių prašymų ar valsčių nutarimų pavidalu. Nors neabejotinai 1904 m. spauda buvo grąžinta labiausiai dėl bendrų politinių-visuomeninių įvykių Rusijoj ir Lietuvoje, tačiau toji *Tėvynės Sargo* akcija neliko be pasėkų tiek pačiam leidimui pagreitinti, tiek, svarbiausia, sustiprėti lietuvių visuomenėj įsitikinimui, kad rusų raidės mums nepriimtinos; to gi įsitikinimo labai reikėjo, nes kaip tik *Tėvynės Sargo* leidimo laikais rusų raidės vis daugiau plito Lietuvoje, daugiausia per pradines mokyklas. Kiti pagrindiniai reikalai, kurie *Tėvynės Sargui* itin rūpėjo, buvo mokyklos ir, žinoma, katalikų bažnyčios reikalai. Tačiau pastariesiems buvo duodama daug mažiau vietos negu aniems.

Tėvynės Sargas ėjo 1896—1904 m. kartą per mėnesį. Spaudą leidus, jis sustojo, ir tuo būdu 1904 m. jo bepasirodė vos penki numeriai. Jau pirmais metais duodama ir kiek priedų, kurie nuo 1898 m. pridedami kiekvienam numeriui, o nuo 1901 m. virsta „neslepiamąja" *Tėvynės Sargo* dalim, t. y. tokia, kuri buvo nelegali tik savo raidėmis, bet ne turiniu, ir už kurios laikymą rusų administracija nebausdavo. 1904 m. padalijimas į slepiamąją ir neslepiamąją dalį buvo panaikintas. Išskyrus vieną pirmąjį 1896 m. numerį, išspaus-

dintą Bitėnuose Jankaus spaustuvėje, visi kiti spausdinami pas Šenkę. Faktinuoju redaktorium nuo 1896 m. iki 1902 m. Nr. 4—5 buvo kun J. Tumas, tiktai 1896 m. 1—6 numerių medžiagą dar tvarkė ir siųsdavo į Prūsus kun. P. Lialis, nuo 1896 m. Nr. 7 iki 1897 m. Nr. 11 — kun. D. Tumėnas; 1902 m., savo dvasinės vyriausybės spiriamas, kun. Tumas buvo priverstas atsisakyti redaguoti. Tas aplinkybes jis taip pats tuomet paaiškino[1]: „dabartinis redaktorius krenta, kaipo auka dar perankstyvos idėjos — idemnos vienybės visų Lietuvių apšvietimo ir tautystės dalykų... mes visi Lietuviai dar tebesame atspindis svetimų... idėjų, nuosavos, tikrai „lietuviškos" idėjos sulyg aguonos grūdą teturėdami. Dirbame... ne dėl „Lietuvos": vieni dirba dėl „Rymo", kiti dėl „Bebelio, Markso" etc. Dabartinis Redaktorius... mėgino užimti vidurinį kelią... benepavyks suderinti du su kitom nuomonėm Lietuvių būriu, išrandant bendrą, grynai lietuvišką darbą. Šešerius metus padirbėjus mato... jog pilna tautiška lietuvių vienybė — tai tik svajonė... Nežinodamas nejokių atžvilgių į ypatas, stojančias ant kelio tautiškai mūsų geryneigai, užsipelniau galingųjų rūstybę, kurie stengės visaip man subarti ir nuo užsiėmimo atstumti. Spyriaus kiek galėjau. Bet kad ėmė gražoti „bojkotu" naudingų laikraščių, tariaus geriaus būsiant, šalin pasitraukiant..." Kun. J. Tumą pakeitė kun. A. Milukas, tuo laiku studijoms iš Amerikos atvažiavęs į Šveicariją. Bet ir J. Tumui pasitraukus, prieš pat jau *Tėvynės Sargo* sustojimą, laikraštį buvo sutikęs panašus, vidujinis, ne iš rusų administracijos smūgis, kurį jis tų metų pradžioje taip mini: *Tėvynės Sargą* ištiko sunkus likimas: neprilankus jam galingieji žmonės išardė jo redakciją, darbininkus išblaškė į tolimus kraštus, jų ištikimybę sumažino grasojimais, šelpėjus nubaudė..."

Kaip teko sakyti, daugelis senųjų *Apžvalgos* bendradarbių išbėgiojo iš jos dar toli prieš jos mirtį. Ir *Apžvalgai* dar einant, pirmųjų metų *Tėvynės Sargo* skiltyse pirmiausia randame būrį tų senųjų *Apžvalgos* rašytojų. Tai 1) P. Būčys, 2) Al. Dambrauskas, 3) A. Kaupas, 4) P. Lialis, 5) J. Mačiulis-Maironis, 6) J. Tumas, 7) J. Ulickas, 8) Pr. Urbonavičius, 9) A. Žeimavičius. Be jų, dar nauji: 10) A. Aleksa,

[1] *Tėvynės Sargas*, 1902 m. Nr. 1 A.

11) P. Gaigalas, 12) kun. Gugis, 13) K. Kazlauskas, 14) kun. Pronckūnas (?), 15) kun. Stankevičius, 16) M. Tiškevičiūtė, 17) D. Tumėnas. Kitų slapyvardžių iki šiol neatskleista. 1897 m. prisideda tiek senieji, tiek naujieji: 18) J. Bagdonas (atsitiktinė korespondencija), 19) Al. Bublys, 20) kun. Domarkas, 21) A. Dubinskas, 22) Jonas Gadeikis, 23) Jonas Jazbutis, 24) J. Lideikis, 25) K. Pakalniškis, 26) V. Pietaris, 27) Kazys Ramanauskas, 28) M. Simonaitis, 29) V. Širvydas, 30) J. Žilinskas ir kiti neatskleisti. 1898 m. — 31) A. Durskis, 32) A. Karbauskas, 33) J. Paškevičius, 34) Petras Petrulis, 35) M. Šeižys, 36) J. Šnapštys, 37) A. Vytartas. 1899 m. — 38) J. Adomaitis, 39) Ant. Bortkevičius, 40) Juozas Garmus, 41) Anupras Jasevičius, 42) Kaz. Krotkus, 43) M. Pečkauskaitė, 44) M. Slančauskas, 45) V. Varnagiris, 46) J. Žebrys; 1900 m. — 47) J. Anusevičius, 48) J. Basanavičius, 49) J. Bikinas, 50) K. Būga, 51) A. Civinskas, 52) Andrius Dambrauskas, 53) J. Jasinskis, 54) A. Kamaitis, 55) J. Krikščiūnas, 56) M. Račas, 57) J. Šaulys, 58) Pr. Turauskas. 1901 m. — 59) P. Baltrušaitis, 60) Ant. Jankūnas, 61) P. Matulionis, 62) P. Pundzevičius, 63) A. Vileišis. 1902 m. — 64) B. Knabikaitė, 65) J. Kriaučiūnas, 66) J. Lindė, 67) K. Macius, 68) J. Milevskis, 69) A. Milukas, 70) J. Pleirys (?), 71) B. Prapuolenis (?). 1903 m. — 72) J. Bielinis, 73) P. Dogelis, 74) L. Gira, 75) M. Gustaitis, 76) J. Jablonskis, 77) M. Miežinis, 78) kun. Opulskis, 79) V. Putvinskis, 80) A. Sabaliauskas, 81) kun. Spudas, 82) K. Stiklius, 83) K. Svetlauskas, 84) A. Šilgalis, 85) L. Špokevičius, 86) T. Žilinskas, 87) J. Žymantienė. 1904 m. — 88) J. Narjauskas, 89) M. Valaitis. Kadangi dar neišaiškintų *Tėvynės Sargo* rašytojų slapyvardžių yra daug daugiau negu neišaiškintų *Varpo* slapyvardžių, tai galima drąsiai tvirtinti, kad bendras *Tėvynės Sargo* bendradarbių skaičius per pusdevintų jo ėjimo metų buvo ne mažesnis kaip *Varpo* per 17 metų. Ir nors ir čia nemaža pasaulinių *Tėvynės Sargo* bendradarbių greitai nuėjo į kairę, bet tokį pat reiškinį matėme ir *Varpo* rašytojų tarpe. Pagrindinę gi *Tėvynės Sargo* bendradarbių dalį sudarė ta jaunoji kunigija, kuri paskiau, leidus spaudą, sukūrė Vilniuje, Kaune ir iš dalies Seinuose visą katalikišką prieškarinę laikraštiją.

Tačiau *Tėvynės Sargo* redakcija nesitenkino ir šiaip geru *Tėvynės Sargo* pasisekimu platesniuosiuose sluoksniuose; ji pamėgino su-

kurti ir specialų „apšviestesniųjų lietuvių" žurnalą, kuriame galima būtų pasisakyti įvairiais mokslo ir politikos klausimais. 1900 m. J. Tumo redakcijoj pradėjo eiti *Žinyčia*, pradžioje pasivadinusi kvartaliniu laikraščiu, nuo 1901 m. einanti „neapribotame laike". *Žinyčios* pasirodė vos keli numeriai — 1900 m. du, 1901 m. vienas (Nr. 3) ir 1902 m. vienas dvigubas (Nr. 4—5). Kun. Tumui pasitraukus iš *Tėvynės Sargo* redakcijos teko atsisakyti nuo *Žinyčios* redagavimo; jį apėmė kun. A. Milukas, kuris 1903 m. suliejo ją su savo nuo 1898 m. Amerikoje leidžiama *Dirva* ir pavadino *Dirva-Žinynu*. *Žinyčios* bendradarbiai buvo tie patys *Tėvynės Sargo*: redakcija siuntė *Žinyčiai* tai, kas dėl savo didumo ar dėl nepopuliaraus tono *Tėvynės Sargui* netiko. Trumpai ėjusi *Žinyčia* svarbesnį vaidmenį viešajame lietuvių gyvenime suvaidinti nesuspėjo, tačiau suskubo išspausdinti eilę straipsnių, kurie ir ikšiol savo reikšmės nenustojo. Jos bendradarbiai: A. Alekna, J. Basanavičius, J. Beržanskis, J. Bikinas, A. Dambrauskas, A. Dubinskas, J. Jasinskis, J. Kriaučiūnas, K. Macius, J. Mačiulis-Maironis, K. Pakalniškis, M. Simonaitis, J. Spudulis, J. Šaulys, M. Šeižys, J. Tumas, J. Žilinskis; jų berods tik J. Beržanskio ir J. Spudulio nebuvome užtikę *Tėvynės Sarge*. Bet ir susiliejusi su *Dirva*, *Žinyčia*, kad ir eidama iš Amerikos, 1903—1904 m. pasiliko tuo pačiu žurnalu, tos pačios grupės organu, neblogai Lietuvoje platinamu: Amerikoje prisidėjo prie jo vos vienas kun. A. Kaupas, o medžiagos iš Lietuvos vis dar siųsta ir vis atsirasdavo naujų bendradarbių — J. Balvočius, K. Būga, M. Davainis-Silvestraitis, L. Gira, M. Gustaitis, M. Pečkauskaitė, A. Sabaliauskas. Tik *Dirvai-Žinynui* iš periodinio žurnalo virtus periodiškai leidžiamomis atskiromis knygomis, tas bendradarbiavimas nutrūko, bet nuo minties leisti katalikišką laikraštį inteligentijai nebuvo atsisakyta — 1907 m. pradėjusi eiti *Draugija* buvo tiesioginis *Žinyčios* įpėdinis.

Galiausiai *Tėvynės Sargą* išplėsti turėjęs ir *Kryžius*, ėjęs 1903 m. (12 Nr.) — 1904 m. (4 Nr.) ir redaguojamas kun. Julijono Jasinskio. Atrodo, kad jo leidimu siekta ne tik grynai tikybinių tikslų, bet norėta kiek paveikti ir dvasinę *Tėvynės Sargo* rašytojų vyresnybę, įrodyti jai, kad šiems tikybos reikalai nėra svetimi. Gal čia kiek ir laimėta, tačiau tiesioginio savo uždavinio *Kryžius* nepasiekė, nes

krašte buvo labai silpnai prasiplatinęs. Užtat jam pavyko pritraukti ir vienas kitas kunigas, kuris *Tėvynės Sarge* bendradarbiauti nenorėjo ar bijojo. Mes žinome šiuo tarpu šiuos *Kryžiaus* bendradarbius: A. Alekną, J. Bikiną, P. Dogelį, M. Gustaitį, J. Jasinskį, J. Kriščiukaitį, J. Krikščiūną, J. Krokininką, J. Mačiulį, A. Miluką, J. Petreikį, A. Ragaišį-Ragažinską, A. Skinderį, A. Šilgalį, J. Tumą, J. Ulicką, A. Vėgėlę.

XV

Trečioji spaudos uždraudimo laiko lietuvių srovė — socialistinė — Prūsuose leidžiamais laikraščiais pasirodė daug vėliau už anas dvi.

Socialistinis judėjimas pradėjo bruzdėti Lietuvoje jau 90 metų pradžioj, tačiau labiausiai tik sulenkintuose miestuose, taigi ir rašto propaganda buvo varoma beveik išimtinai lenkų, dalinai žydų ir rusų kalbomis. Pirmieji lietuviškieji socialistinio atspalvio raštai pradėjo rodytis *Varpe* 1892 — 1893 m., tačiau jų autoriai neturėjo kontakto su darbininkais. Pirmosios socialistinės lietuvių brošiūros — *Genių dėdė* 1892 m. ir *Krumplių Jonas* 1895 m. — ėjo iš studentų maskviečių, kurie irgi turėjo tik literatūrinio, bet ne organizacinio sąryšio su socialistiniu judėjimu Lietuvoje. Ir kada 1895 m. tarp sulenkintų lietuvių inteligentų, dirbusių Vilniaus darbininkų tarpe, kilo mintis leisti lietuvišką socialistinį laikraštį, tai nė vienas jų pats negalėjo lietuviškai paruošti atitinkamos medžiagos. Teko lenkiškoji medžiaga atiduoti *Varpo* ir *Ūkininko* redaktoriams versti lietuviškai. Šie apsiėmė tai atlikti, tuo būdu norėdami veikti ir lietuvius socialistiškai nusistačiusius darbininkus, kurie, neturėdami lietuviškos, mito lenkiškąja socialistine literatūra. Pirmoji *Lietuvos Darbininko* numerio medžiaga buvo dr. A. Domaševičiaus lenkiškai sudaryta ir lietuviškai dr. K. Griniaus išversta 1895 m. pabaigoj ir pasiųsta į Ciurichą, kur ir buvo išspausdintas *Lietuvos Darbininkas*, „Laikraštis pašvęstas reikalams Lietuvos darbininkų luomos", 1896 m. gegužės mėnesyje, nedidelės 16 puslapių brošiūros formato. *Lietuvos Darbininko* leidėjai, neturėdami tiesioginio ryšio su Mažosios Lietuvos spaustuvininkais, nes visiškai nedalyvavo kovoje

už lietuvių spaudą ir dėl to nebuvo susirišę ir su keliais lietuvių literatūrai gabenti iš Prūsų į Lietuvą, ieškojo tiek spausdinti, tiek gabenti lietuviškiems socialistiniams raštams nuosavų vietų ir kelių, kiek tiek jiems žinomų jau platinant lenkiškąją socialistinę literatūrą. Todėl pirmasis *Lietuvos Darbininko* numeris buvo išspausdintas Šveicarijoj; dėl tos pačios priežasties, jam pasirodžius, dr. A. Domaševičius nuvažiavo į užsienius organizuoti nuolatinio leidimo ir pirmiausia organizuoti nuosavos spaustuvės, kuriai vieta buvo numatyta Londone, kur tuo laiku buvo koncentruotas ir lenkų socialistinės literatūros spausdinimas. Spaustuvę įtaisius, jos vedimas buvo pavestas darbininkui Pilėnui, kuris, dr. A Domaševičiui išvažiavus, paliktuosius pinigus išeikvojo ir spaustuvę išardė, neatmušęs joje nė vieno spaudinio. Tai sutrukdė sekančio *Lietuvos Darbininko* pasirodymą, nes reikėjo susimegzti su artimesnėmis spausdinimo vietomis, su Tilže, ir tik tuomet jau ruošti žurnalui medžiagą. Antras *Lietuvos Darbininko* numeris, šį kartą jau pavadintas „Organu Lietuviškosos Social-Demokratiškos Partijos", paruoštas taip pat Vilniuje 1897 metų pabaigoje, buvo išspausdintas Tilžėje 1898 m. gegužės mėnesį; trečią paruošė Šveicarijoje A. Moravskio sudaryta „Užsienio L. S. D. sąjunga" ir išspausdino 1899 m. Bitėnuose M. Jankaus spaustuvėje. Nors šiam numery ir buvo pažymėta, kad *Lietuvos Darbininkas* „išeina du syk ant metų", tačiau jis buvo kartu ir paskutinis šio žurnalo numeris. Pati kiekvieno numerio medžiaga buvo sudaroma beveik išimtinai vieno žmogaus (A. Domaševičiaus, A. Moravskio), tai ir straipsniai, ir korespondencijos parašų neturėjo; tik paskutiniame numeryje dvi korespondencijos yra pasirašytos neišaiškintais slapyvardžiais. Toliau *Lietuvos Darbininką* leisti atsisakyta, matyt, dėl to, kad Vilniaus socialistų tarpe kilo mintis jau keleriais metais prieš tai hektografu atmuštą lenkišką *Echo życia robotniczego na Litwie* leisti sistemingai ir lietuviškai. Pirmąjį naujo žurnalo, pavadinto *Aidu Lietuvos Darbininkų Gyvenimo*, numerį irgi sudarė lenkiškai A. Moravskis ir lietuviškai išvertė dr. K. Grinius. Jis buvo išspausdintas dar Bitėnuose pas Jankų, bet kartu pradėta rūpintis įtaisyti nuosavą nelegalią spaustuvę Vilniuje. Greičiausiai ji įsigyta iš J. Bielinio, atsisakiusio toliau savo *Baltąjį Erelį* beleisti; naujoj spaustuvėje pradėta rinkti tolesnis

Aido numeris; tačiau dėl 1899 m. gegužės mėnesio kratų ir areštų Vilniuje teko spaustuvės veikimas sustabdyti, o paruoštieji spaudai rankraščiai pateko į žandarų rankas. Tuomet vėl leidimas buvo perkeltas į Prūsus, ir tik labai pasivėlavęs, 1899 m. birželio mėnesį, pasirodė dvigubas *Aido* numeris, pažymėtas Nr. 2—3. Ir šie *Aido* numeriai beveik visi yra bevardžiai, nes, be poros straipsnių, neturi visiškai parašų. Iš naujų bendradarbių žinome tik vieną Petrulį, P. Gylio slapyvardžiu čia išspausdinusį pirmą savo revoliucinį eilėraštį, kurių paskiau nemaža jis buvo išspausdinęs vėlesniame *Darbininkų Balse*.

Tačiau tuo tarpu atsirado kiek jaunuomenės, Petrapilio ir Maskvos universitetų studentų, kurie, prisidėję prie Lietuvos socialdemokratų ar juos užjausdami, savo rašinius spausdino *Varpe* ir *Ūkininke*. Susidarė galimumo leisti tikrai periodinį socialistinį laikraštį, nes jau buvo užtektinai rašytojų, tačiau stigo redaktoriaus. Sustojus *Aidui*, socialistinio lietuvių judėjimo vadovybei pereinant į kitas, grynų inteligentų rankas, visgi perėjo dveji metai, kol jie tiek susiorganizavo, kad sugebėjo savo žurnalą leisti sistemingai. Pirmas naujo žurnalo, *Darbininkų Balso*, numeris pasirodė Tilžėje 1901 m. liepos mėnesį. Nuo 1902 m. pradėjęs sistemingai eiti, išsilaikė ilgiausiai iš visų to laiko socialistinių laikraščių, nes sustojo eiti tik 1906 m. balandžio mėnesį, kada buvo pradėta leisti legaliai Vilniuje *Naujoji Gadynė*. Viso labo *Darbininkų Balso* išleista 36 numeriai. Pirmieji trys numeriai, kaip ir *Lietuvos Darbininkas* ir *Aidas*, buvo ruošiami Lietuvoje, redaguojant Vl. Sirutavičiui; paruoštoji medžiaga buvo siunčiama į Tilžę, kur jos spausdinimo žiūrėjo faktinasis to laiko *Varpo* ir *Ūkininko* redaktorius J. Bagdonas. Bet pačią medžiagą ruošiant, turėta jau daugiau bendradarbių: pirmuose trijuose numeriuose bendradarbiavo, be redaktoriaus Sirutavičiaus, dar A. Janulaitis, J. Ralys, Vl. Mongirdas, K. Stiklius, J. Žymantienė-Žemaitė, K. Jasiukaitis, J. Šaulys, V. Požėla, M. Valaitis ir keletas kitų, neišaiškintų.

Tuo tarpu A. Janulaičiui, sąryšy su lietuvių bylomis, 1901—1902 m. iškeltomis, teko bėgti į užsienius. Tuomet ir Lietuvos socialdemokratams susidarė galimumo ne tik spausdinti, bet ir reda-

guoti užsienyj, o tai tik galėjo laiduoti sistemingą žurnalo spausdinimą, nepriklausomą atsitiktinių bendradarbių, ir apsaugoti paruoštąją medžiagą nuo patekimo į netinkamas rankas. A. Janulaitis, ir šiaip jau pirmuose *Darbininkų Balso* numeriuose uoliai bendradarbiavęs, su 1902 m. Nr. 4 paima į savo rankas *Darbininkų Balso* redagavimą ir šiais jau metais išleidžia dar tris jo numerius (5—7 Nr.), tuo būdu pirmą kartą pavertęs socialistų žurnalą tikrai periodiniu laikraščiu. Be to, savo redaktorių turint užsieniuose, galima buvo atsipalaiduoti ir nuo neprašytos „varpininkų" kontrolės, kuri uždėdavo žurnalui tam tikrą atspalvį. J. Bagdonas, spausdindamas *Darbininkų Balsą*, nepasitenkindavo vien technikine spausdinimo priežiūra, bet, nenorėdamas sudaryti *Varpui* konkurencijos, gaunamus *Darbininkų Balsui* politinius straipsnius ar visiškai išbraukdavo, ar spausdindavo *Varpe*, palikdamas *Darbininkų Balse* tik straipsnius ir korespondencijas vien ekonominėmis temomis. Politiniu žurnalu *Darbininkų Balsas* virto, tik A. Janulaičiui pradėjus jį savarankiškai redaguoti. Bendradarbių skaičius nuolatos didėjo, nors raštų tarpe pasitaiko ne vien socialistų pagamintų, bet ir vieno kito „varpininko" raštų. Be jau aukščiau nurodytų bendradarbių, 1902 m. *Darbininkų Balse* rašo Juozas Baltrušaitis, J. Biliūnas, J. Bagdonas, S. Matulaitis, Vl. Putvinskis, A. Rucevičius, Tomkytė-Domijonaitienė, P. Višinskis, Petrulis, J. Vanagaitis, Juozas Matulaitis ir kiti; 1903 m. išspausdinta 6 numeriai (7—13), kuriuose randame naujai rašančius K. Bielinį, Ansą Bruožį, V. Didžiulytę, Vincą Mickevičių, D. Šidlauską, S. Kairį; 1904 m. pasirodė 7 numeriai (14—20), kur naujai bendradarbiauja: Andrius Baltrušaitis, Antanas Baltrušaitis, Mykolas Biržiška, Jonas Krikščiūnas, A. Moravskis ir daugybė korespondentų, kurių dauguma tačiau nepasirašo. 1905—1906 m. sąryšyj su revoliucinio Lietuvos judėjimo pagyvėjimu bendradarbių skaičius keleriopai išaugo, tačiau, redakcijai nusistačius konspiracijos sumetimais nedėti parašų po spausdinamąja medžiaga, beveik negalima nustatyti autorių-bendradarbių.

Artimos socialistams krypties buvo ir pradėjęs eiti 1904 m. gegužės mėnesį *Draugas*, pavadintas „pirmeivės lietuvių jaunuomenės laikraščiu". Jo programa buvo sudaryta Ženevoj 1903 m.

V. Mickevičiaus, Jurgio Šaulio, V. Didžiulytės. Tikruoju redaktorium buvo V. Mickevičius, atsakomuoju J. Vanagaitis. Kaip jaunuomenės laikraštis, jis buvo spausdinamas tik 1904 m., kada pasirodė viso labo du *Draugo* numeriai, sudaryti daugiausia V. Mickevičiaus ir J. Biliūno. Susidarius atskirai nuo Lietuvos socialistų demokratų partijos socialistinei „Draugo" organizacijai, trečias *Draugo* numeris, pasirodęs 1905 m., jau nebesivadino „jaunuomenės" laikraščiu, bet virsta tos organizacijos organu, trečiam *Draugo* numeriui išėjus pavadintu *Darbininku*. Tuo vardu V. Mickevičiaus redaguojamas, jis ėjo ir 1906 m., jau susiliejus „Draugo" organizacijai su Lietuvos socialistų demokratų partija, greta A. Janulaičio redaguojamo *Darbininkų Balso*. Galiausiai 1905 m. išėjo dar vienas laikraštėlis *Sparva*. Tai buvo socialistinis politinės satyros leidinys, paruoštas A. Janulaičio iš vokiškų satyrinių žurnalų. Vienintelis jo pasirodęs numeris neturi teksto, vien iliustracijas su parašais dviem kalbom — lietuviškai ir lenkiškai. Tai buvo kartu ir vienintelis iliustruotas Didžiajai Lietuvai skiriamas žurnalas, ėjęs užsienyje.

Legaliai pradėjus eiti Vilniuje 1906 m. gegužės mėnesį savaitinei *Naujajai Gadynei*, kuri nuo 1907 m. pradžios virto *Skardu*, nuo pusės 1907 m. — *Žarija*, ėjusia iki pusės 1908 m., tiktai jau grynai partiniams reikalams reikėjo leisti kartkartėmis nelegalios *Partijos Žinios*. Propaganda mėginta varyti legaliais savaitraščiais.

XVI

Svarbiausieji žurnalai, ėję spaudos uždraudimo laikais, buvo leidžiami, kaip matėm, tam tikrų plačiau organizuotų visuomenės grupių. Tačiau ir anksčiau teko mums susidurti ir su vienu kitu privatinės iniciatyvos bandymu leisti skiriamą vienai Didžiajai Lietuvai ar Didžiajai su Mažąja Lietuva laikraštį, kuris nepriklausytų jokios organizuotos srovės. Daugiausia tokių sumanymų turėjo Martynas Jankus. Bet pirmoji tuo atžvilgiu iniciatyva priklauso Jurgiui Mikšui, kuris 1884 m. buvo sumanęs leisti savotiškąją *Aušrą*, skiriamą specialiai Mažajai Lietuvai tautiškai atgaivinti. Tai buvo *Niamuno Sargas*, kuris buvo pradėta leisti 1884 m. rugsėjo 26 d. Ragainėje,

J. Siberto spaustuvėje ir leidimu, J. Mikšo redakcija. Pirmais metais *Niamuno Sargo* pasirodė viso labo 14 numerių. Medžiaga daugiausia imta iš *Aušros* ir *Lietuviškojo Balso*. J. Sibertas leido *Niamuno Sargą* iki 1885 m. rugsėjo 29 d., 1885 m. išleidęs 21 numerį. Jam žurnalą sustabdžius, J. Mikšas perėmė ir leidimą ir perkėlė žurnalą į Tilžėje įtaisytą savą spaustuvę, kurioje dar tais pačiais metais pasirodė Nr. 1 (gruodžio 21 d.) ir Nr. 2 (gruodžio 31 d.). 1886 m. buvo išspausdinti dar 25 numeriai (Nr. 3—27), kurių paskutinis pasirodė birželio 24 d. J. Mikšo spaustuvei subankrutavus, žurnalas sustojo. Nuo 1887 m. pradžios jį atnaujino Ernestas Vejeris, kuris išsirūpino materialinę vokiečių liberalų pašalpą ir leido jau vokiškesne kryptim iki 1887 m. birželio 30 d., kada žurnalas galutinai sustojo, nesuradęs nei skaitytojų, nei bendradarbių.

Aušrai sustojus eiti, M. Jankus bandė pats jau sukurti jai pavaduotoją *Garsą*, kurį spausdino tam reikalui lotynų raidėmis nuo 1886 m. spalio 9 d. iki 1887 m. rugpjūčio 20 d.; 1887 m. net žadėjo leisti pusiau lotynų, pusiau gotų raidėmis, tačiau to pažado netesėjo. Viso labo *Garso* išleista vienuolika numerių. Prenumeratorių 1887 m. viso labo buvo tik 238, 171 jų — Mažojoje Lietuvoje. Žurnalas, negaudamas aukų, kaip *Aušra*, vien iš prenumeratos ir atsitiktinai parduodamų atskirų numerių išsilaikyti negalėjo ir sustojo ėjęs, paskutiniame numeryje lyg ir pasiteisindamas prieš skaitytojus tuo, kad dr. Basanavičius žadąs atnaujinti *Aušrą*, kuri eisianti, turėdama M. Jankų atsakomuoju redaktorium. Kaip žinoma, ir šis sumanymas neįvyko. Tais pačiais 1886 m. Jankus buvo sumanęs leisti ir laikraštį vardu *Naktis*, tačiau pasitenkino vien surašymu pavyzdinio numerio, kuris nebuvo išspausdintas. Tokiu pat privatinės iniciatyvos žurnalu buvo ir žinoma mums *Šviesa*, kada ją 1890 m. mėgino atnaujinti Jonas Kriaučiūnas. 1891 m. vėl Jankus sumano leisti „satyrišką laiškelį" *Tetutę*, pirmą humoristinį lietuvių žurnalą, kurį pats sudarydavo, surinkdavo ir spausdino savo spaustuvėj. Nr. 1 pasirodė 1891 m. antroj pusėje, Nr. 2—6 — 1892 m. ir Nr. 7—12 — 1893 m. Nr. 11—12 pasirodė 1893 m. spalio mėnesį; po jo Jankus išspausdino dar vieną nepažymėtą numerį, kuriame griežtai aiškinosi dėl kaltinimo išeikvojus 1000 rublių, sudėtų jam *Varpui* ir *Ūkininkui* leisti, ir kuriame polemikos įkarštyje pavardėmis

paminėjo tuos Didžiosios Lietuvos veikėjus „varpininkus", su kuriais buvo jo vedamos derybos, tuo būdu galėdamas išduoti juos rusų žandarmerijai. Šis pamfletinis numeris užbaigė ir *Tetutės* gyvenimą, bet ne M. Jankaus sumanymus leisti laikraščius, kuriuos sąryšyj su jo 1892 m. išleistu pirmu ir kartu vieninteliu *Naujosios Aušros* numeriu V. Kudirka buvo pavadinęs „mania redactorica". Tačiau tų nuolatinių bandymų priežasties greičiausiai tenka ieškoti ne „manijoj", bet fakte, kad Jankus buvo įsitaisęs nuosavą spaustuvę, kuriai reikėjo duoti darbo ir kurioj spausdinimas pačiam Jankui atsieidavo nebrangiai, nors galiausiai ir privedė jį prie bankroto. Šioj spaustuvėje jam pavyko 1894 m. išleisti net dvylika numerių „dvinedelinio laikraščio" *Lietuviškas Darbininkas*, kuris, gali būti, savo antrašte ir norėjo daugiau ko pažadėti, bet buvo tik paprastas Jankaus laikraštėlis, iš vienų korespondencijų sudarytas; šių tarpe buvo ir keletas korespondencijų iš Didžiosios Lietuvos atsiųstų, nors ne pačiam laikraščiui, tik per knygnešius Jankui, kad jis kitiems laikraščiams perduotų.

Tais pačiais 1894 metais rugsėjo mėnesį Jankus išspausdino pavyzdinį numerį *Ūkininko Prietelìaus*, „išleidžiamo Lietuvos Mylėtojų". Atsakomuoju redaktorium pasirašė E. Misupovičius. Leidėjas pasitenkino vienu pavyzdiniu numeriu. Vienintelis rimtesnis M. Jankaus leidžiamas žurnalas buvo 1900—1902 m. (iki 1902 sausio 15 d.) leidžiama *Saulėteka*. Ji buvo skiriama vien tik Mažajai Lietuvai ir buvo redaguojama jau ne Jankaus, o Anso Bruožio, kuriam pavyko pritraukti ir keletą rimtesnių bendradarbių — J. Mačį, J. Vanagaitį ir kitus. Neaukštas paties M. Jankaus išsilavinimas labiausiai ir žudė visus jo laikraščius.

Atskirai nuo visų tų privatinių sumanymų stovi J. Bielinio *Baltasis Erelis*, kuris jau buvo pirmiau šiame rašinėlyje paliestas.

XVII

Kad ir kiek ėjo Didžiajai Lietuvai skiriamų žurnalų, visgi negalima jų laikyti laikraščiais tikra to žodžio prasme: laiko atžvilgiu jie pasirodydavo retkarčiais, nelygiais protarpiais, skaitytojus pasiek-

davo visiškai netvarkingai, neretai naujesnis numeris būdavo gaunamas anksčiau už senesnį; tos savybės nustatydavo ir tų žurnalų turinį — nebuvo prasmės dėti aktualios žurnalistinės medžiagos, kuri vis viena pasendavo ir savo aktualumo nustodavo, kol pasiekdavo ne tik skaitytoją, bet net pačią redakciją, su kuria autoriams ne visados lengva buvo susižinoti. Taigi patys žurnalai virsdavo rinkiniais trumpų straipsnelių ir korespondencijų įvairiais platesniais politikos ir visuomeninio gyvenimo klausimais; tų laikų žurnalai beveik niekuo nesiskyrė nuo kalendorių, skaitomų plačiau net už žurnalus. Dėl to tarp kitko spaudos uždraudimo laikais tiek daug dėmesio buvo kreipta ir į kalendorių redagavimą.

Tikrais to laikotarpio laikraščiais, be skiriamų Mažajai Lietuvai, buvo tik Šiaurės Amerikoj leidžiami. Didesniam lietuvių emigrantų skaičiui Amerikoje susibūrus ir jiems geriau susiorganizavus, laikraščiams plėstis susidarė tinkama dirva. Jau pati aplinkuma, miestuose susispietusių gyventojų actualmente pripratimas nuolatos skaityt laikraščius vertė ir lietuvius emigrantus, ne kiek angliškai mokančius, reikalauti lietuviškų laikraščių. Didesnis prenumeratorių skaičius laiduodavo laikraščio materialinę būklę ir laikraščiams pritraukdavo skelbėjus, o tai vėl duodavo kartais ir nemaža pelno, ir vertė imtis laikraštininko darbo ir pelno sumetimais. Be to, kiekviena gausingų organizacijų ar pasirinkdavo savo organu kokį jau einantį laikraštį, ar net nuosavą organą kūrė. Materiališkai aprūpinti, dažniausiai aukų nereikalaują laikraščiai galėjo kreipti dėmesio į pačių laikraščių tobulinimą. Sunkiausia jiems buvo su rašytojais, nes nuosava inteligentija atsirado tik daug vėliau, XX amžiuje. Tuo gi laiku net redaktoriauti tekdavo neretai žmonėms, ką tik rašyti pramokusiems. Bet dažniausiai raštų trūkumo laikraščiai nejuto dėl to, kad juos rėmė savo raštais Lietuvos inteligentai. Ir čia buvo didelė Amerikos laikraščių svarba Lietuvai. Tilžės laikraščiai suimdavo tik mažą dalį tų raštų, kurie jų bendradarbių buvo parašomi. Žymiausia gi dalis, jos tarpe ir visi didesnieji raštai, be Amerikos spaudos taip ir nebūtų buvę išspausdinti. Šiaipgi visi Tilžės laikraščiai visus neišspausdintus, bet tinkamus spaudai straipsnius siuntė į Ameriką, ir jie ten visados rasdavo vietos ir kartu palaikydavo glaudesnius santykius tarp Lietuvos ir Amerikos emigrantų. Galiausiai nema-

žas Amerikos laikraščių egzempliorių skaičius įvairiais keliais ir Lietuvą pasiekdavo; kiti jų Lietuvoje buvo ne mažiau žinomi už tilžiškius laikraščius.

A. Milukas ir kiti skaito, kad pirmasis sumanymas leisti lietuvišką laikraštį Amerikoje kilęs Mykolui Tvarauskiui dar 1874 m. ir kad nuo to sumanymo jis atsisakęs, tais pačiais metais pradėjęs lankais leisti lietuviškai anglišką žodyną. Ir Jonas (Žilius) šį darbą nukelia į 1879 metus. Kaip ten bebūtų, tačiau tais pačiais 1879 m. rugpjūčio 16 d. Niujorke pasirodė pirmas numeris *Lietuviškos Gazietos*, „rašto pašvęsto dėl Lietuvnįkų Amerikoje". Redaktorius ir leidėjas M. Tvarauskis surinko vos 132 prenumeratorius, tai jam leido vos 16 numerių išleisti. Bendradarbiavo vietos Amerikos kun. Zeytzas (bene Zuikis), kažkoks Badišauckas, Kašiūba, M. P. Kasakauckas, net ir Akelaitis buvo šį tą iš Paryžiaus atsiuntęs. Lenko leidžiamas ir redaguojamas laikraštis, siekiąs lietuvių susiartinimo su lenkais, pasisekimo emigrantuose neturėjo ir keleriems metams atbaidė kitus nuo panašių bandymų. Tiktai 1884 m. J. Šliūpui pabėgus iš Mažosios Lietuvos į Ameriką ir ten apsigyvenus pas Tvarauskį, juodu sugalvojo, J. Šliūpui redaguojant, leisti lenkiškai lietuvišką laikraštį *Unija*. Lenkiškąjį pakvietimą atmušus ir nesusiradus prenumeratorių lenkų, norinčių laikraštį užsisakyti, sustota ties viena lietuviškąja *Unija*, kurios pirmutinis numeris pasirodė Niujorke 1884 m. spalio 25 d. Tais metais pasirodė 9 numeriai ir 1885 metais dar bene 25 numeriai. Bet J. Šliūpas redagavo tik iki 1885 balandžio 25 d. (Nr. 14), toliau redagavo pats Tvarauskis, susikivirčijęs su J. Šliūpu dėl laikraščio krypties. Šliūpas, *Uniją* redaguodamas, pasinaudojo savo senais ryšiais su Europos lietuviais ir patraukė prie *Unijos* dalį *Aušros* bendradarbių. Tarp jų randame L. Malinauskaitę, Aug. Baranauską, A. Fromą, M. Davainį-Silvestraitį, Roką Šliūpą, J. Spudulį, M. Jankų, J. Adomaitį; iš vietinių randame korespondencijas J. Segevičiaus, M. J. Andriukaičio, A. Anskaičio, Jono Bobino. Tai buvo pirmieji nuosavi Amerikos korespondentai.

J. Šliūpas, atstatytas nuo *Unijos*, rankų nesudėjo. Jau kiek Amerikoje įsigyvenęs ir įsigijęs pažinčių, jis ryžosi tučtuojau leisti jau savarankišką laikraštį ir jau tų pačių 1885 metų liepos 2 d. Niujorke

pasirodė pirmas numeris *Lietuviškojo Balso*. Pradėjęs jį leisti be pinigų, J. Šliūpas sugebėjo jį leisti iki 1889 m. vasario 26 d., nežiūrint to, kad žymioj Amerikos emigrantų dalyj, dėl savo kairesnio politinio nusistatymo ir prieštikybinės tendencijos, jis pritarimo nesurado. Užtat jį smarkiai palaikė tiek savo raštais, tiek *Lietuviškąjį Balsą* platindami Lietuvoje Europos lietuviai, ypač kairesnioji inteligentija. O *Aušrai* sustojus eiti *Lietuviškasis Balsas* jiems dalinai ir *Aušrą* atstojo. Tačiau *Lietuviškasis Balsas* nebuvo Didžiajai Lietuvai skiriamas laikraštis. Kaip tik jame nusistojo tas naujas laikraščių tipas, paskiau visiškai Amerikoj prigijęs, kuriame visa bėgamoji medžiaga buvo pavesta Amerikos lietuvių reikalams, dauguma gi straipsnių buvo dedama Lietuvos reikalais ir, be to, apie visus Lietuvos gyvenimo įvykius buvo duodamos plačios informacijos, imamos tiek iš kitų lietuviškų laikraščių, tiek iš specialių korespondentų. 1885 m. *Lietuviškasis Balsas* ėjo kas savaitė (viso labo 13 numerių), 1886 m. — dusyk per mėnesį (viso labo 24 numeriai), 1887 m. pirmieji 12 numerių tris sykius per mėnesį, 13—19 numeriai du sykiu per mėnesį ir nuo Nr. 20 vėl kas savaitė (viso labo 25 numeriai), 1888 m. tris sykius per mėnesį (viso labo 30 numerių), galiausiai 1889 m. pasirodė tik 4 numeriai. Tuo būdu per nepilnus ketverius metus *Lietuviškojo Balso* išspausdinta 96 numeriai arba dveja tiek, kiek *Aušros*, jau nekalbant apie tai, kad didesnė dalis *Aušros* numerių buvo jungiama po kelis. Tuo tarpu kai *Aušrą* rėmė visa Lietuvos visuomenė, *Lietuviškąjį Balsą* leido vienas J. Šliūpas[5]. Tai tarp kitko rodo, kiek lengvesnės sąlygos laikraščiams leisti buvo Amerikoje negu Tilžėje. *Lietuviškojo Balso* bendradarbių tarpe žymią dalį sudarė Europos lietuviai, kurių kiti čia tik ir pradėjo rašyti: 1885 m. iš Europos P. Mikolainis, M. Jankus, M. Davainis-Silvestraitis, P. Arminas, L. Malinauckaitė, J. Andziulaitis, J. Adomaitis, Jurgis Kaupys, P. Vileišis, iš Amerikos J. Šliūpas, M. J. Andriukaitis, J. Segevičius, Mot. Brazys, A. Jurgelaitis, V. Dubeckas, V. Senkus, V. Žalnieraitis, J. Zlotožinskas, kun. Varnagiris, A. Juška, A. Balsys, K. Anskaitis ir kt; 1886 m. iš Europos randame dar J. A. Vištalių, Stan. Šliūpą, A. Fromą, J. Mačį, Kr. Voską, iš Amerikos bent 15 naujų korespondentų. 1887 m. iš Europos prisideda A. Vilkutaitis, L. Burneika, Smilgius, kun. Užupis, P. Leonas,

A. Kriščiukaitis, Pr. Mašiotas, V. Vaičaitis, Aug. Baranauskas, P. Radzvickas, Bukavietis, Ant. Abraitis, Kr. Verbūnaitis iš Paryžiaus, kun. A. Burba ir keletas naujų korespondentų iš Amerikos. 1888 m. naujų europiečių — P. Matulionis, Vincas Kudirka, Rokas Šliūpas, O. Jablonskienė, A. Beržanskis, keli nežinomais slapyvardžiais prisidengę ir keletas amerikiečių.

Lietuviškojo Balso pasisekimas paragino J. Paukštį įkurti Plimute, Pensilvanijoje, savaitraštį *Vienybę Lietuvninkų*, kurio pirmas numeris pasirodė 1886 vasario 10 d. Įsteigtas šūkiu „vienybė, zgoda, meilė artimo ir tikras gyvenimas krikščioniškas", šis laikraštis, eidamas be pertraukos arti penkių dešimtų metų, ne kartą savo kryptį keitė, nes būdamas ne visuomeninis, bet biznio sumetimais leidžiamas žurnalas, jis kryptį gaudavo iš to redaktoriaus, kurį leidėjai pakviesdavo redaguoti. Ilgą laiką ėjo kartą savaitėje, nuo 1921 m. vasario 1 d. du kartu savaitėje, nuo 1923 m. rugpjūčio 31 d. tris kartus savaitėje. Redagavo iš pradžių paskesnis *Saulės* steigėjas D. T. Bočkauskas, 1888—1889 m. A. Turskis, 1890—1892 m. J. Andziulaitis, 1892—1893 m. A. Milukas, 1893—1895 m. J. Ališius, 1895—1897 m. J. Kaunas, 1897—1900 m. ir 1902—1903 m. P. Mikolainis, 1901—1902 m. J. Mačys, 1903—1905 m., 1907—1912 m. ir nuo 1921 m. J. O. Širvydas, 1905—1907 m. Juozas Baltrušaitis, 1912—1913 m., 1915—1919 m. P. Norkus, 1913—1915 m. J. Gedminas, J. Baniulis, P. Mikolainis. Leido iš pradžių J. Paukštis su A. Pajauju, 1897 m. buvo sudaryta bendrovė „J. Paukštis ir Ko". 1919 m. įsteigta *Vienybės* dienraščiui leisti korporacija. 1921 m. senasis vardas *Vienybė Lietuvninkų* buvo pakeistas į *Vienybę*. Nors dažnai buvo keičiama kryptis, šis laikraštis buvo visgi geriausiai pastatytas iš visų Amerikos lietuvių laikraščių ir Lietuvai suvaidino galbūt žymiausią vaidmenį, spausdindamas nuolatos Europos lietuvių siunčiamus ilgesnius raštus ir juos atskiromis knygomis atmušdamas ir duodamas plačiausias informacijas iš Lietuvos, neretai daug pilnesnes ir įdomesnes už spausdinamas Tilžės, o paskui net ir Vilniaus ar Kauno laikraščiuose. Tam reikalui neretai *Vienybė Lietuvninkų* laikė Lietuvoje nuolatinius apmokamus korespondentus (M. Davainį-Silvestraitį, V. Šlekį ir kt.). D. T. Bočkauskas, pametęs redaguoti *Vienybę Lietuvninkų*, išsikėlė į Mahanoi Sitį Pensilvanijoje,

kur įkūrė spaustuvę ir 1888 m. liepos mėnesį ėmė leisti savaitinę *Saulę*, 1896 m. pradėjusią eiti du kartu savaitėje; ji eina iki šiolei. Šis laikraštis buvo pasiėmęs aptarnauti tamsiausią lietuvių išeivių dalį, kuri kitų laikraščių neskaitė, bet pasitenkindavo įvairiomis pasakomis ar lenkiškosios liaudžiai skiriamos literatūros atpasakojimu ir vertimais; nei idėjinė pusė, nei Lietuvos gyvenimas, net galiausiai pati laikraščio rašyba leidėjui ir redaktoriui nerūpėjo; tačiau toks gatvės laikraštis atskirais momentais pasiekdavo Amerikos lietuvių spaudai rekordinį prenumeratorių skaičių (1908 m. 8000 prenumeratorių). Bendradarbių beveik nebuvo visiškai — visą laikraštį prirašydavo pats redaktorius, kuriam 1909 m. mirus, pradėjo redaguoti jo sūnus. Greta pačios *Saulės*, D. T. Bočkauskas pradėjo spausdinti 1889—1890 m. specialiai įvairioms „istorijoms" pavestą priedą *Linksmus vakarus*, nuo 1899 m. pradėjo sistemingai leisti *Linksmą Valandą*.

1891 m. spalio 31 d. senasis *Unijos* leidėjas M. Tvarauskis pradėjo redaguoti ėjusią iki 1892 m. gegužės 7 d. *New Yorko Gazietą Lietuvišką*, tuo būdu lyg atnaujindamas pirmąją savo *Lietuvišką Gazietą*, už kurią ir naujoji ne aukščiau stovėjo. 1892 m. prie laikraštinio darbo grįžta vėl J. Šliūpas, organizuodamas „Lietuviškąją Mokslo Draugystę Amerikoje", kuri Šliūpo redakcijoj liepos m. 1892 m. pradėjo leisti *Apšvietą*, pavestą specialiai inteligentams. Žurnalas buvo redaguojamas Plimute, bet taupumo sumetimais buvo spausdinamas Tilžėje, pas Jankų ir pas Mauderodę. 1892—1893 m. viso labo išėjo 15 *Apšvietos* numerių. Žurnalas neduodavo visiškai bėgamosios laikraštinės medžiagos, tik mokslo populiarizaciją ir vertimus iš svetimų literatūrų. Tarp bendradarbių randame J. Šliūpą, J. Basanavičių, J. Andziulaitį, A. Fromą, St. Jurjevičių, V. Dembskį, D. Rutkauską, P. Janušį, M. Kuprevičių, V. Pietarį. Tais pačiais metais T. Astramskas pradėjo leisti Šenandore, Pensilvanijoje *Garsą*, kurio 1892 m. pasirodė 11 numerių ir 1893 m. apie 40 numerių. Tarp bendradarbių pasitaiko ir Europos lietuviai (V. Mačys, P. Janušis, J. Račūnas, A. Kriščiukaitis, St. Jurjevičius). Ėjo iki 1894 m. rugpjūčio 31 d., kada *Garsas* subankrutavo ir iš licitacijos buvo nupirktas A. Miluko su J. Ramanausku, kurie, pakeitę jo vardą į *Garsą Amerikos Lietuvių* ir kairesnę orientaciją į dešiniąją — katalikišką,

leido jį savo vardu iki 1899 m. rugpjūčio mėn. Įvairiais laikais *Garsą Amerikos Lietuvių* redagavo K. J. Senkus, J. Ramanauckas, dr. Stupnickas, kun. V. Matulaitis, kun. A. Milukas, kun. B. Žindžius. *Garsui Amerikos Lietuvių* leisti buvo sudaryta speciali 10 kunigų bendrovė, kurios kiekvienas narys buvo įnešęs po 100 dolerių ir kas mėnuo apmokėdavo laikraščio deficitą. 1897 m. nemokamu *Garso Amerikos Lietuvių* priedu ėjo *Lietuviškas Kningynas*, kuris galėjo būti ir atskirai prenumeruojamas. Jame buvo dedama labiausiai literatūriškai beletristinė medžiaga. 1898 m. *Lietuviškas Knyngynas* virto savarankiška *Dirva*. Ją buvo įsteigęs ir vedęs kun. A. Milukas, padedant J. Basanavičiui, A. Burbai, J. Ramanauckui ir kitiems. Kiekviename numeryj būdavo dedama koki nors atskira mokslo ar beletristikos knyga. 1903 m. ji susiliejo su *Žinyčia* į *Dirvą-Žinyną*. Bet amerikiečiai pasilaikė senąjį *Dirvos* vardą.

Iš 1892 m. įkurtų laikraščių svarbiausią reikšmę turėjo *Lietuva*, įsteigta Čikagoje gruodžio mėn. 10 d. *Lietuvą* įkūrė A. Olševskio įkalbėtas *Reformos* redaktorius St. Rekoš (Rekašius). Jau 1893 m. sausio m. pabaigoje S. Rekašius pardavė *Lietuvą* A. V. Zalauckui, kuris, dviem mėnesiam praėjus, pardavė ją P. Zacharevičiui ir S. Lelašiui. 1893 m. birželio mėn. A. Olševskis atpirko P. Zacharevičiaus, o paskui ir S. Lelašiaus dalį ir tuo būdu virto vieninteliu žurnalo leidėju ir leido jį, kol subankrutavo 1917 VI 1. Paskyrus Olševskiui administraciją, iš jos *Lietuvą* atpirko Bačiūnas su Pajausku, pradėję leisti ją savaitiniu laikraščiu, paskui ir dienraščiu, sustojusiu dėl bankroto 1920 m. gegužės 8 d. Iš pradžių menkai redaguojama *Lietuva* iš karto pakitėjo, kai jai redaguoti nuo 1895 m. gruodžio 14 d. A. Olševskis pakvietė J. Adomaitį-Šerną. Šerno redakcijoj *Lietuva* surimtėjo ir nusistovėjo. Kad ir ne taip gyvai redaguojama kaip *Vienybė Lietuvninkų* ir mažiau medžiagos duodanti, *Lietuva* visgi dvidešimt dvejus metus, iki 1917 m., vieno asmens redaguojama, nekeitė, kaip *Vienybė Lietuvninkų*, savo krypties kas vieneri dveji metai, o kartais ir dažniau[6]. J. Adomaičio nusistatymas kas metai *Lietuvos* skiltyse spausdinti įvairius gamtos mokslo populiarizacijos raštus, iš kurių atmušų buvo sudaromos paskui storulės knygos, patraukdavo prie *Lietuvos* plačias simpatijas ne tik Amerikoje, bet ir Europos lietuvių, ir tai ne vienos kokios krypties.

Sumanymas, kilęs 1893 m. Baltimorėje, Merilende, leisti tenai *Tiesą* berods tik sumanymu liko. *Apšvietai* sustojus, 1894 m. J. Šliūpas įsteigė Maunt Karmelyje „lietuvišką darbininkišką laikraštį" *Naująją Gadynę*, iš pradžių kaipo socialistinį laikraštį, paskui virtusią griežtai anarchistišku laikraščiu, tuo laiku, kai ir pats J. Šliūpas aiškiai linko į anarchizmo pusę. Žurnalas pradėjo eiti sausio mėn. 23 d. Nuo balandžio mėn. 16 d. jį pradėjo redaguoti D. Keliauninkas, Amerikoje žinomas J. Laukio vardu; nuo liepos mėn. 19 d. jis ir formaliai perėjo į J. Laukio rankas; rugsėjo mėn. 24 d. *Naujoji Gadynė* buvo perkelta į Šenandorą, kur jos redakciją apėmė Homolickis, Amerikoje pasivadinęs St. Maliausku, o *Naująją Gadynę* redaguodamas — A. Bacevičium. 1895 m. rugjūčio 29 d. *Naujoji Gadynė* perėjo į Šliūpo „Lietuvių Mokslo Draugystės" rankas, buvo perkelta į Skrantoną, Pensilvanijoje, kur ją paėmė redaguoti pats J. Šliūpas. Sustojo ėjusi 1896 m. birželio 2 d. Viso labo išleista 89 numeriai; nors *Naujoji Gadynė* skelbėsi savaitiniu laikraščiu, bet dėl nuolatinio kilnojimosi iš vietos į vietą kartkartėmis leidimas buvo sutrukdomas. Žymiausią medžiagos dalį laikraščiui duodavo patys redaktoriai.

Griežtai priešingos *Naujajai Gadynei* krypties buvo tais pačiais 1894 metais balandžio 4 d. kun. A. Burbos įsteigta *Valtis*, ėjusi kas savaitė Plimute iki 1895 m. balandžio 24 d. Viso labo *Vilties* pasirodė 56 numeriai. Tai buvo katalikiškas laikraštis, pavestas beveik išimtinai Amerikos lietuvių katalikų reikalams ir tolimas Europos lietuvių katalikų vargams ir bėdoms. Bendradarbių iš Europos jis beveik visiškai neturėjo. Vienas rimtesniųjų jos bendradarbių buvo kun. J. Žebrys, tik ką atkeliavęs iš Žemaičių ir jau 1895 m. pabaigoje pradėjęs redaguoti M. Norkūno ir A. Zdanavičiaus įsteigtą Bostone *Bostono Lietuvišką Laikraštį*, kuris pradėjo eiti 1895 m. lapkričio 1 d. Tačiau *Bostono Lietuviškas Laikraštis* ėjo tik iki 1895 m. gruodžio 27 d. Vienam savininkui, A. Zdanavičiui, pabėgus iš Bostono su skaitytojų sudėtais prenumeratos pinigais, K. Norkūnas sukvietė akcininkų susirinkimą ir pardavė laikraštį redaktoriui, kun. J. Žebriui, kuris jį perkėlė į Voterberį, Konektikute, ir ten pradėjo leisti nuo 1896 m. vasario 27 d. jau nauju *Ryto* vardu, pavadinęs jį kartu „šeiminiškai-draugiškai ukišku nedėliniu lietuvišku laikraščiu" ir pats beveik

visą laikraštį prirašydamas. Kun. Žebrys *Rytą* redagavo iki 1898 m. Nr. 32, kada jį kartu su parapija atidavė kun. P. Saurusaičiui; tas tuo pačiu vardu išleido dar keturiolika numerių; paskutinis, Nr. 46, pasirodė 1898 m. lapkričio 23 d. Nuo gruodžio mėn. kun. Saurusaitis *Rytą* pavadino *Tarnu Bažnyčios*, pavertė jį mėnesiniu žurnalu ir leido kartu su kun. Griciumi, pats visą žurnalą prirašydamas. Nuo 1899 m. birželio mėn. (Nr. 7) redagavimą pavedė buvusiam *Ryto* bendradarbiui Juozui Dėdynui-Didinskui, nuo lapkričio 16 d. pavertė jį savaitiniu laikraščiu kiek pakeistu vardu — *Bažnyčios Tarnas*. Kitais metais kun. Saurusaitis vėl ima redagavimą į savo rankas, kartkartėmis jį trumpam laikui sustabdydamas ir pavertęs savo įkurtosios „Apaštalystės Maldos" organu. Toks jisai ėjo 1901—1904 m. Nors rašėsi jau mėnesinis, bet kartais per metus tik pusė numerių tepasirodydavo. *Vienybės* metraščio paduodama žinia, kad 1895 m. pradėjęs eiti Šenandore dvisavaitinis satyros laikraštis *Perkūnas*, ne visai patikima. Ar nesupainiota su to paties vardo Bostono *Perkūnu*, ėjusiu 1922—1923 m.?

1896 m. „Susivienijimas lietuvių Amerikoje" įkūrė nuosavą organą, mėnesinę *Tėvynę*, kuri, 1896—1899 m. kun. J. Žilinsko, o 1900—1901 m. kun. A. Kaupo ir T. Astramsko redaguojama, ėjo 1896—1899 m. Plimute, 1900—1901 m. Pitstone. 1901 m. pabaigoje ji sustojo ir vėl atgijo tiktai 1908 m., ir nuo to laiko eina be pertraukos, redaguojama V. S. Jokubyno (1908—1909 m.), K. Vidiko (1910—1911 m.), V. K. Račkausko (1911—1918 m.), V. Purvio (1919—1920 m.), E. Vitaičio (nuo 1920 m.). Nors žymią savo skilčių dalį *Tėvynė* atiduodavo vidiniams organizacijos reikalams, tačiau visą savo gyvavimo laiką smarkiai reagavo ir į kiekvieną viešojo Lietuvos gyvenimo apsireiškimą ir buvo įdomus laikraštis ne vien tik „Susivienijimo lietuvių Amerikoje" nariams, bet ir platesniems skaitytojams. Ypačiai rimtai ji buvo vedama, J. Žilinskui ją redaguojant.

Kiti 1896 m. pasirodę laikraščiai neturėjo platesnės reikšmės. Nuo lapkričio 12 d. per porą mėnesių M. Tvarauskis leido žurnalo *Lithuanian Weekly Magazine* Niujorke pavadinimu savo knygutę *Siberija*. Šenandore pradėjusiame 1896 m. eiti *Miners Advocate*, pavestam angliakasių reikalams ginti, jo leidėjai žadėjo įvesti lietuviškąjį skyrių. Ten pat Šenandore R. P. Kuncmonas nuo 1896 m. rugpjūčio

2 d. pradėjo leisti socialistinį *Pensylvanijos Darbininką,* 1897 m. jo pavadintą *Darbininku,* ėjusį iki 1898 m. birželio 1 d. Ėjęs Baltimorėj nuo 1896 m. balandžio 1 d. iki 1898 m. spalio 8 d. *Kardas,* V. Karaliaus leistas ir oficiališkai redaguotas, faktiškai D. Keliauninko-J. Laukio, kartu su ėjusiu 1898 m. mėnesiniu priedu *Galybė* buvo tokios pat kaip ir *Naujoji Gadynė* laisvamaniškai anarchistiškos krypties. Kurį laiką iš *Kardo* pasitraukęs J. Laukis mėgino 1897 m. Čikagoje leisti *Amerikos Lietuvį,* bet sugebėjo išleisti vos tik tris numerius. Tais pačiais metais M. Mockus Detroite išleido vieną numerį skelbimų laikraščio *Lempos,* skaitytojams pritraukti pavadinto „magijos laikraščiu". Tokį pat skelbimų laikraštį — *Griausmą* — 1901 m. išleido Filadelfijoj J. G. Baronas. D. B. Brazinskio 1897—1898 m. (iki kovo mėn.) leidžiama Šenandore *Pasaulė* duodavo vien pakartojimų *Garso Amerikos Lietuvių* straipsnių. Nuo 1898 m. spalio 19 d. iki 1899 m. gegužės 19 d. ėjusi Baltimorėj *Naujoji Draugija,* D. Keliauninko-J. Laukio redaguojama, buvo tas pats *Naujosios Gadynės* ar *Kardo* tęsimas.

1899 m. „Susivienijimo lietuvių Amerikoje" lėšomis pasirodė 3 numeriai oficiališkai M. Devoinio, o iš tikro J. Žilinsko redaguojamo *Blaivystės Laiško.* Nuo pradžios tų pačių metų buvo pradėta Čikagoje leisti savaitinis *Katalikas,* „laikraštis pašvęstas reikalams lietuvių katalikų". Leido kun. Kriaučiūnas, redagavo iš pradžių dr. Stupnickas, toliau Rusikas, 1900 m. J. Montvila. Nuo 1901 m. leidimą perėmė J. M. Tananevičius. Iš pradžių savaitinis laikraštis, nuo 1914 m. rugpjūčio 6 d. virto dienraščiu, kuriam leisti 1915 m. buvo sudaryta atitinkama bendrovė. 1916 m. vėl virto savaitraščiu. Šio nepriklausančio katalikiškajai hierarchijai katalikiško laikraščio redaktorium ilgą laiką buvęs J. Montvila, paskui P. Brandukas. 1900—1901 m., J. Laukio redaguojama, Pitsberge ėjo *Ateitis,* „Susivienijimo lietuvių laisvamanių" organas, kurį J. Laukis pradėjo redaguoti, sustojus jo leidžiamam 1900 m. Čikagoje *Kūrėjui.*

Garsui Amerikos Lietuvių užgesus, kun. Varnagiris nuo 1901 m. pradžios pradeda leisti Brukline *Žvaigždę,* kuri laikotarpyj 1902—1909 m. buvo „Susivienijimo lietuvių katalikų Amerikoje" organu. 1903 m. pabaigoje *Žvaigždei* leisti buvo sudaryta „Lietuvių spaudos bendrija", kun. A. Miluko ir kun. Abromaičio vadovaujama, kuri 1903 m.

lapkričio 6 d. nusipirko *Žvaigždę* iš kun. Varnagirio ir tų pačių metų pabaigoje perkėlė į Šenandorą. Nuo to laiko iki šiol ji yra redaguojama Julės Pranaičiukės, kuri prieš tai dar tais pačiais 1903 m. sudarydavo lietuviškąjį tekstą Prancūzijoje leisto *Biuleteno Mielaširdystės Darbo gelbėti dūšias apleistas čysčiuje*. Iki spaudai leidus *Žvaigždėje* gausiai bendradarbiavo ir katalikiškieji Lietuvos rašytojai. Paskiau *Žvaigždės* bendradarbių skaičius nuolatos mažėjo, kaip mažėjo ir jos įtaka katalikiškajai lietuvių visuomenei Amerikoje, kur ji virto galiausiai vieno kun. A. Miluko organu. 1901 m. trumpai ėjo Pitsberge J. Montvilos redaguojamas *Švento Kazimiero Pasiuntinys* (viso labo keturi numeriai). Plačiai užsimojo Filadelfijoj A. Jocio įkurtas *Lietuvis*, iš pradžių neblogai V. Daukšo redaguojamas, bet ėjo tik iki tų pačių metų rugsėjo 13 d., kada Jocis skandalingai subankrutavo, apvylęs savo kreditorius, nors paskiau savo įvairių sumanomų biznių reklamai jis neretai vėl mėgindavo leisti vieną kitą žurnalą.

1902—1903 m. Čikagoje A. Lalis su J. Laukiu išleido dvi knygutes *Darbininko*, „išleidžiamo Lietuviškos Socijalistų Kuopos", kuris tačiau jau mažiau beturėjo senesniųjų J. Laukio laikraščių anarchistiško kvapo.

V. Šlekio-Stagaro 1899—1900 m. redaguojama *Viltis* ir nuo 1903 m. iki 1918 m. *Darbininkų Viltis*, Šenandore leidžiama, buvo vieno asmens prirašomas socialistinio atspalvio laikraštis, didesnės įtakos neįsigijęs. Galiausiai nuo 1903 m. keleris metus Brukline taip pat privačia iniciatyva buvo leidžiamas *Spindulys*.

Spaudos leidimas Amerikos lietuvių spaudai savaime didelės įtakos negalėjo turėti, nes ji jau buvo pirmiau savo kelius suradusi ir tais keliais ėjo ir toliau. Jei bent pasikeitė santykis su Lietuvos rašytojais — dabar iš Lietuvos tik didesniems Amerikos laikraščiams siunčiamas vienas kitas didesnis raštas, šiaipgi trumpesnių nebesiunčiama; bet tai ir nebuvo reikalinga: Lietuvoje einant legaliai savaitraščiams ir net dienraščiams, iš jų Amerikos laikraščiai persispausdindavo viską, kas tik jiems atrodė tinkama, nemokėdami už tai autoriams jokių atpildų. Nebūtų ir reikalo nutraukti tos spaudos vystymosi atpasakojimo, jei ne šių žodžių autoriaus noras apsiriboti spaudos uždraudimo gadynės pabaiga.

Atpasakojant Amerikos lietuvių laikraščių vystymąsi, savaime teko ir atsisakyti nuo to idėjinio jų sugrupavimo, koks buvo taikomas Didžiajai Lietuvai skiriamiems laikraščiams: čia jis neįmanomas, nes ne kartą vienas tas pats laikraštis įvairiais laikais turėtų būti priskiriamas įvairioms grupėms. Be to, žymiausias vaidmuo, kurį Amerikos lietuvių spaudoje vaidina materialiniai sumetimai, leido jai pritaikinti tiktai chronologinę tvarką. Nors paskui toje spaudoje įvyko kiek griežtesnė idėjinė diferenciacija, tačiau ir dabar tas „biznio" motyvas yra čia sprendžiamasis.

* * *

Spaudą leidus, priešistorinis periodinės lietuvių spaudos laikotarpis Lietuvoje baigėsi. Naujose teisėtose aplinkybėse besikurianti lietuviškoji periodinė spauda nedaug tegalėjo pasinaudoti senesniuoju savo prityrimu — jei bent paveldėjo tam tikrą skaičių neblogai valdančių plunksną publicistų, kurių tačiau dauguma nesugebėjo naujuose laikraščiuose išsilaikyti. Naujiems laikraščiams teko viskas pradėti iš naujo: organizuoti spaustuvės, organizuoti patys laikraščiai, ieškoti kelių į skaitytojus, ieškoti naujų bendradarbių, sugebančių atsiliepti kasdieninėmis temomis, net iš naujo išdirbti laikraštijos terminologiją tokioms sąvokoms, kurios senesniojoj spaudoj nė minimos nebuvo. Visa tai tiek apsunkindavo kiekvieno laikraščio leidimą, kad greitu laiku paaiškėjo, jog laikraštį sumanant, negalima galvoti apie pelną, bet tik apie nuostolį, o tai atstūmė nuo lietuviškos laikraštijos Lietuvoje visus tuos, kas šiame darbe ieškojo pelno (išskyrus gal vienus Rygos laikraščius). Tuo būdu *likimas privertė ir toliau lietuviškajai spaudai Lietuvoje likti idėjine, remiama aukų ir pašalpų.* Tai buvo tiesioginė spaudos uždraudimo darbo nenormalumo išdava, tai buvo ir vienintelė teigiama spaudos uždraudimo išdava.

SENIAUSIAS LIETUVIŠKAS LAIKRAŠTIS IR JO REDAKTORIUS N. P. OSTERMEJERIS (1947)

Tradiciniai įprasta mūsų periodinės spaudos pirmūnu laikyti Pridrikio Kelkio 1832 m. pradėtus leisti *Nusidavimus apie Evangelijos Prasiplatinimą tarp Žydų ir Pagonų*. Tačiau dabartiniu laiku, nežiūrint į tai, kad 1932 m. net oficiališkai buvo minima mūsų periodinės spaudos 100 metų sukaktis, pradinę jos datą tenka nukelti visu dešimtmečiu atgal, į 1823 metus.

Šis reikalas mums paaiškėjo tik nuo to laiko, kada buvo surastas pirmasis Kelkio *Nusidavimų* numeris, ilgai neturėtas nė vienos mūsų bibliotekos. Ten, įžanginiame straipsnyje aiškindamas savo laikraščio pasirodymo aplinkybes, Kelkis, be kitko, rašo: „Jau ir Lietuwninkams dwejos Knygeles tu *Nusidawimu Diewa Karalysteje* isdrukawotos wienos Mete 1823, o antroses Mete potam..." Iš tų žodžių ir iš tolimesnio Kelkio pasakojimo pasidaro aišku, kad Kelkis savo *Nusidavimus* laiko ne kokiu nauju, jo pradėtu, periodiniu leidiniu, bet jau 1823 ir 1824 m. išleistų *Nusidawimų Diewo Karalystėje* tęsimu, tik nepasako, kas juos leido ir redagavo.

Bet į tą klausimą dalinį atsakymą duoda lietuviškų protestantų laikraštis *Sweczias*, kurio 1923 m. Nr. 7—8, p. 7 nepasirašęs autorius straipsnio „Lietuwiai ir Pasiuntinės" pažymėjo, kad „mete 1824 bande kunigas Ostermejeris iš Kalninkų, vėliau Budviečiuose, šitą laiškelį ir Lietuviams jų kalboje leisti. Vienok tai ne vis pasisekė. Mete 1832 jis tai pakartojo". Nors šioje žinelėje ir įsibrovė kelios klaidos, nes, kaip matėm iš Kelkio informacijos, tas laikraštėlis pradėjo eiti ne 1824, bet 1823 m., o 1832 m. jis pasirodė jau kitu pavadinimu ir ne Ostermejerio, bet Kelkio redakcijos, ir nors čia ir nėra nurodytas žinios šaltinis, kad pirmojo mūsų laikraštėlio redaktorium buvo

Ostermejeris, bet neatrodo, kad žinia apie Ostermejerį būtų iš piršto išlaužta, nes tai buvo nepramanytas, bet gerai žinomas protestantų kunigas Mažojoje Lietuvoje.

Šis Ostermejeris — tai Natanielius Pridrikis, vaikaitis daug nusipelniusio lietuvių literatūrai Gotfrido Ostermejerio, žinomų XVIII a. pabaigos dviejų lietuviškų giesmynėlių, lietuviškų giesmynų istorijos, lietuvių kalbos gramatikos ir kitų lituanistinių darbų autorius. Jo sūnus, Natanieliaus Pridrikio tėvas, Zigfridas Ostermejeris, be kelių lietuviškų tikybinių raštų, ypač išgarsėjo savo 1817 m. išspausdinta vokiška knygele, kurioje jis smarkiai puolė visus Mažosios Lietuvos vokietininkus, kaip tik tuo metu reikalavusius, kad lietuvių kalba būtų pašalinta iš visų Mažosios Lietuvos mokyklų. Natanieliaus Pridrikio motina, Marija Gotliba Andersonaitė, buvo kilusi irgi iš nusipelniusios lietuviškam darbui šeimos — jos tėvas, kunigas Bernardas Andersonas, jau apie 1770 m. buvo išleidęs nedidelį lietuvišką giesmynėlį, o jos motina, irgi Marija Gotliba, buvo duktė kunigo Pabijono Kalau, kuris pirmoje XVIII a. pusėje buvo laikomas vienu geriausių lietuvių kalbos žinovų, tarp kitko, dalyvavusiu ir 1735 m. lietuviškos *Biblijos* vertime. Pagaliau iš penkių Natanieliaus Pridrikio brolių, kurių du buvo kunigai, o du precentoriai, trys irgi paliko žymius savo darbo pėdsakus Mažosios Lietuvos lietuvių darbe. Klaipėdos, paskiau Galdapės kunigas Karolius Enrikas Klaipėdoje įsteigė apleistųjų vaikų prieglaudą. Juodkrantės, Gilijos, paskiau Bilviečių kunigas Gotfridas Lebrechtas išspausdino 1856 m. Neiso *Evangeliškose Mišknygose* eilę savo pamokslų, o Plyviškių, paskiau Trempų precentorius Zigfridas Gustavas buvo vienas uoliausių bendradarbių L. Rėzos, šiam renkant lietuviškas dainas, kurių kelios ir buvo išspausdintos Rėzos dainyne.

Pats *Nusidavimų Dievo Karalystėje* redaktorius-leidėjas Natanielius Pridrikis Ostermejeris gimė 1784 IV 8 Vilūnuose, kur tuo laiku jo tėvas buvo kunigu. Pasimokęs kiek prie tėvo, o nuo 1798 m. Židkiemyje, jis 1801 X 14 stojo į Karaliaučiaus universiteto teologijos fakultetą. Dar būdamas studentas, jis 1804 m. gavo teisę sakyti pamokslus ir kurį laiką mokytojavo Karaliaučiaus Lebo /Loebenichto/ mokykloje. 1805 m. baigęs universitetą, jis 1805—1806 m. buvo privatiniu mokytoju Elbingoje, 1806—1807 m. precentorium

Kintuose, 1807—1815 m. Kretingalėje. 1815 VIII 8 Karaliaučiuje ordinuotas kunigu, jis buvo paskirtas į Kalninkus, o 1827 IV 22 buvo perkeltas į Būdviečius, kur mirė 1846 VIII 24. Turėjo tris dukteris ir penkis sūnus, o jo vaikaitis Pridrikis Ričardas dar vėliau parašė plačią visos šeimos monografiją, iš kurios daugumas šios šeimos gyvenimo žinių ir yra mums žinoma, nors joje lietuviško darbo jis beveik nenušvietė.

Dar nepaaiškėjo aplinkybės, kuriomis atsirado mintis aną pirmą laikraštį leisti, ir priežastys, dėl kurių jis buvo sustabdytas, bet atsižvelgiant į bendrąjį lietuvišką visos šeimos nusistatymą, iniciatyva čia bus galėjusi kilti ne iš vieno Natanieliaus Pridrikio, bet ir iš kitų tos šeimos narių.

LIETUVIŠKOS BIBLIOGRAFIJOS ISTORIJA*
(1944)

I

Tam tikram susidomėjimui lietuviškąja knyga atsirasti buvo reikalingos kelios sąlygos, kurios įvairiu laiku, įvairiose vietose, kur buvo spausdinamos lietuviškos knygos, veikė nevienodai. Pirmiausia turėjo atsirasti bibliotekų, kuriose būtų didesni lietuviškų knygų rinkiniai. Lietuvoje bibliotekos pradėtos kurti palyginus gana anksti. Jau apie XVI a. vidurį Vilniuje buvo įsteigta anais laikais didelė ir vertinga Žygimanto Augusto biblioteka, bet anuo metu lietuviškų knygų dar veik nebuvo ir nei Vilniuje, nei Lietuvos provincijoje nebuvo dar ir spaustuvių ir dėl to pati biblioteka buvo papildoma veik išimtinai užsieninėmis knygomis. O ir atsiradus spaustuvėms, ligi Žygimanto Augusto mirties (1572 m.) greičiausia Lietuvoje nebuvo išspausdinta nei viena lietuviška knyga. Galbūt, nors tat ir abejotina, kad ton bibliotekon galėjo patekti ir vienas kitas lietuviškas spaudinys, išspausdintas Karaliaučiuje, ypač turint galvoje labai draugiškus santykius, kurie buvo tarp Žygimanto Augusto ir pirmųjų lietuviškų knygų ir rašytojų globėjo, mirusio 1568 m. Brandenburgo margrafo Albrechto ir jo įpėdinio Albrechto Fridricho; tačiau, Žygimantui Augustui mirus, biblioteka iširo, ir apie jos knygų sudėtį turime palyginti nedaug žinių; tarp žinomų jos knygų lietuviškų nesurasta. Aišku, kad ji negalėjo virsti nei cen-

* Jau *Lietuvių bibliografijos* I dalies (1924) įžangoje ir straipsnyje „Bibliografija", įdėtame *Lietuviškosios enciklopedijos* III tome (1934), atmuštame atskira knygute 1934 m. ir pakartotame Ruzgo *Bibliotekoms vadovėlyje,* buvau trumpai aprašęs lietuvių bibliografijos istoriją. Šiame darbe man labiausiai rūpėjo nušviesti ne tik kas buvo rašyta lietuviškos knygos reikalu, bet ir kaip ji buvo tiriama. Be to, teko čia paminėti ir eilę tokių darbų, kurie anuose straipsniuose nebuvo paliesti. — *V. B.*

tru lietuviškoms knygoms rinkti, nei akstinu joms studijuoti. Tam reikalui buvo daug palankesnė jėzuitų bibliotekų padėtis, tiek dar XVI a. pabaigoje įkurtų prie Vilniaus akademijos, tiek XVI a. atsiradusių prie provincijos jėzuitų kolegijų Kražiuose, Kaune ir kitur. Akademijai įsikūrus, iš jos, išskyrus gal vieną Mikalojų Daukšą ir jo nežinomus mums pirmatakus, greičiausiai dar prieš 1595 m. paruošusius pirmąsias lietuviškas katalikiškas knygas, išėjo visi kiti pirmieji katalikiškieji mūsų rašytojai — K. Sirvydas, J. Jaknavičius, P. Šrubauskis, paskiau G. Šimkevičius, T. Jurevičius, J. Jaskaudas ir kt. Iš veikusios nuo 1576 m. Mikalojaus Radvilos vardu akademinės spaustuvės, 1589 m. visiškai perėjusios į Vilniaus akademijos rankas, išėjo daugumas visų ligi XVIII a. pabaigos spausdintų Lietuvoje spaudinių ir daugumas specialiai lietuviškų knygų; lietuvių jėzuitų lietuviškieji raštai, išspausdinti jėzuitų spaustuvėje, pirmiausia patekdavo į tuose pat rūmuose esančią Akademijos biblioteką, ir čia turėjo būti bent pilnas rinkinys visų jėzuitų spaustuvės spaudinių. Deja, tos bibliotekos likimas buvo visai nepastovus: švedų karo metu XVII a. ji buvo net iš Vilniaus išvežta, ir nors sudarius taiką ir grįžo atgal, tačiau jai bekeliaujant tam tikra jos knygų dalis nubyrėjo ir jos rinkinių dalis ir ligi šiol yra saugojama Švedijos Upsalos universiteto ir kitose bibliotekose. XVIII a. pirmoje pusėje septynis kartus degant Vilniaus miestui, sunkiai nukentėjo ir Akademija, ypač dėl 1748 m. birželio 11 d. gaisro, ir jos biblioteka, ir galbūt dėl to išsilikusiame iš pirmos XVIII a. pusės Vilniaus jėzuitų kolegijos bibliotekos kataloge pavyko užeiti vos tris lietuviškas knygas (jų viena anksčiau nežinoma, net greičiausiai ne lietuviška, bet latviška, nes į ją panašią mini latvių bibliografija). Taip pat XVIII a. gaisras sunaikino ir visą Kauno jėzuitų kolegijos biblioteką, kurią teko kurti aukomis iš naujo. Ligi XIX a. veik visiškai sveika buvo išlikusi Kražių viena jėzuitų kolegijos biblioteka, įkurta dar XVII a. pradžioje, kurios pagrindą sudarė mirusio vysk. Merkelio Giedraičio biblioteka ir kt. Tačiau šios bibliotekos sudėtis nėra visai paaiškėjusi — Kražių mokyklą XIX a. 40-uose metuose perkėlus į Kauną, kartu buvo atkelta ir visa nepaliesta biblioteka, virtusi Kauno gimnazijos biblioteka, bet 70-uose metuose ji buvo suskaidyta — jos vertingesnioji dalis, kartu su visomis senomis lietuviškomis knygo-

mis, buvo perkelta į Vilniaus viešąją biblioteką. Iš tų perkeltų knygų dalis, ypač lietuviškų, buvo parduota, kaip dubletai ar defektai, dalis likusiųjų buvo 1915 m. išvežta į Maskvą ir ten nežinia kur dingo; jos liekanos dabar saugojamos Vilniaus universiteto bibliotekoje ir kaip tik tarp jų susirado kelios rečiausios lietuviškos knygos, buvusios kadaise Kražiuose (pvz., 1647 m. evangelijos). Šios bibliotekos likusioji Kaune dalis dabar yra Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekoje. Kitų ordinų vienuolynų bibliotekos išmėtytos visoje Lietuvoje, kartais net labai vertingos (pvz., dominikonų biblioteka Gardine), irgi dažnai plėštos ar gaisrų naikintos, anais laikais daugiausia turėjo vos po keletą lietuviškų knygų, reikalingų tikybiniam darbui — ritualus su lietuviškomis santuokos ir krikšto formulėmis, lenkiškai lietuviškas evangelijas, Sirvydo žodyną, kartais ir jo *Punktus*. Taigi faktiškai Lietuvoje nebuvo centro, kuriame galima būtų susipažinti su daugumu išspausdintų lietuviškų knygų. Galbūt, kad XVII ir XVIII a. aplankius visas panašias bibliotekas, ir galima būtų buvę surankioti žinias apie visas bent katalikiškas lietuviškas knygas, tačiau kiekvieno ordino biblioteka galėjo naudotis tiktai to, o ne svetimo ordino nariai, be to, tomis viešojo darbo sąlygomis, kuriomis anoji, senoji Lietuva gyveno, nebuvo akstino tokių studijų imtis — nebuvo to tautinio lietuviško sąjūdžio, kuris vienas tegalėjęs sužadinti susidomėjimą lietuvių kalba, lietuvių raštais ir knygomis. Tai ir buvo toji antroji sąlyga lietuviškų knygų tyrimui atsirasti.

Kada XVI a. antroje pusėje, dalimi ryšium su kitėjančia Lietuvos politine padėtimi, ją buvo sukrėtęs smarkus tautinio lietuviško jausmo pakilimas, lietuviškoji knyga buvo tik užuomazgoj — vos į jo pabaigą, dalimi ir jo įtakoje, pradeda atsirasti Vilniuje pirmosios lietuviškos knygos. Tačiau XVII a., kada lietuviškos knygos augimas smarkiai padidėjo, pats šis tautinis sąjūdis, bent kiek jis lietė kultūrinę, ne politinę sritį, smarkiai atslūgo ar net ir apmirė. Tie jėzuitų rašytojai, kurie XVII a. pasirodžiusiais savo lietuviškais darbais įgijo didžiausios reikšmės ir mūsų literatūros ir mūsų knygų istorijoje, savo rašytojų darbą atlikdavo ne tautiniais, patriotiniais sumetimais, kaip XVI a. M. Daukša, bet grynai tikybiniais, kaip savo eilines kunigo pareigas, ir jiems mažiausiai rūpėjo tirti tai, kas prieš juos jau toje srityje atlikta, bent jie vengia kokių nors apžval-

ginių prakalbų, nepateikia jokių informacijų. Ir dėl to netenka stebėtis, kad visos tos žinios, kurios mus pasiekė apie tuos pačius lietuvių rašytojus jėzuitus, eina ne iš jų pačių, bet iš visiškai Lietuvai svetimų šaltinių — svetimų jėzuitų istorikų ir biografų, kurie, aprašydami viso pasaulio Jėzuitų ordino veiklą, paliečia kartu ir Lietuvą. Bekeldami nuopelnus atskirų jėzuitų visam pasaulyje, nenutyli ir Lietuvos jėzuitų darbų, juo labiau kad jie Lietuvoje neretai iškildavo daug aukščiau net negu kituose kraštuose.

Pirmasis jėzuitų istorikas, rašęs 1609 m., Petras Ribadeneira dar apie lietuvių rašytojus jėzuitus nežino nieko, bet jau 1643 m. išspausdinęs savo *Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu* (*Jėzuitų rašytojų biblioteka*) *Pilypas Alegambe* pateikia bibliografijas tuo laiku jau mirusio K. Sirvydo ir dar tebegyvo Jono Jaknavičiaus, tuo savo darbu davęs tarp kito ko temos ypač mūsų laiku iškilusiems ginčams dėl tų knygų, kurių parašymą jis priskiria Sirvydui ar Jaknavičiui, ypač paskutiniajam, bet kurių žymiausioji dalis ligi šiol mums liko nežinoma. Alegambės tęsėjas *Natanielius Sotvellis* tokio pat pavadinimo po 33 metų (1676 m.) pasirodžiusioje knygoje apie lietuvius jėzuitus rašytojus rašo beveik tą patį, tik kiek keisdamas datas, nors, rašydamas Jaknavičiui jau mirus, galėjo žymiai papildyti jo bibliografiją. Tuo būdu porai šimtų metų Alegambė liko vienintelis šaltinis žinių ne tik apie tuodu rašytojus, bet ir aplamai apie lietuvius jėzuitus rašytojus, nors iš tikrųjų tiek XVII, tiek XVIII a. jų buvo daug daugiau.

Net patys Lietuvos provincijos jėzuitai, savo rankose turėję visą archyvinę Lietuvos jėzuitus liečiančią medžiagą, irgi nieko naujo neprideda ir nemini naujų rašytojų. *Vaitiekus Kojelavičius* 1650 m., t. y. praėjus vos septyneriems metams nuo Alegambės darbo, spausdindamas savo *Miscellanea*, tik trumpai rašo apie Sirvydą, o dar tebegyvo J. Jaknavičiaus ir nemini. *Jonas Pošakovskis* 1740 m. išspausdintam *Kalendarz jezuicki większy* (*Didesnysis jėzuitų kalendorius*), kiekvienai metų dienai suskaitydamas įvairius pasižymėjusius jėzuitus, mini tik tuos pačius Sirvydą ir Jaknavičių ir nepapildo jų biografijų naujomis žiniomis, nors greičiausiai turėjo ir platesnių informacijų, nes išsilikusiame Paryžiuje jo biografijų rankraštyj, kuriuo naudojosi Sommervogelis, esančios informacijos ir apie Šrubauskį, bet šis rankraštis nebuvo spausdintas. J. Janockio *Lexico-*

no, 1755, p. 64 žiniomis, jėzuitas *Kazimieras Juraha* pirmoj XVIII a. pusėje savo *Bibliotheca scriptorum Societ. J.* davęs papildymų Ribadeneirai, Alegambei ir Sotvelliui, bet jo darbas nebuvo spausdintas. Pasiryžęs duoti Lietuvos jėzuitų istoriją *Stanislovas Rostovskis*, Lietuvos jėzuitas, 1768 m. išleidęs tik pirmąjį tomą *Lituanicarum Soc. Jesu historiarum pars prima* (buvo jos ir du vėlesnieji leidimai), ne tik apie rašytojus, bet ir apie kitus jėzuitų veikėjus Lietuvoje, težino tiek, kiek apie juos rašė Ribadeneira ir Alegambė, o net Sotvellis jo liko nesunaudotas — jis tebekartoja tas pačias žinias apie Sirvydą ir Jaknavičių, gal turėjęs rankose ir Jurahos darbą.

Tik XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje kruopštus jėzuitų biografas *Sommervogelis*, skelbdamas savo daugiatomę *Bibliothéque de la Com. de Jesus* (*Jėzaus draugijos biblioteka*), pasistengė vienon vieton sutraukti visas anksčiau spausdintas ar rašytas žinias apie jėzuitų rašytojus ir 1896 m. išspausdintam VII tome pateikė plačių žinių apie Sirvydą ir Šrubauskį, o 1903 m. pasirodžiusiam IV tome — apie Jaknavičių. Deja, nei lietuviškai, nei lenkiškai nemokėdamas, jis jiems kuone du kartus tiek raštų priskyrė, kiek jie buvo parašę, nes tuos pačius raštus čia lotyniškai, čia lenkiškai atskirai pateikia, o kartu, neskirdamas latvių nuo lietuvių kalbos, mums dar padovanojo XVIII a. pradžios jėzuitą Medemą, rašiusį ne lietuviškai, bet latviškai.

Jei jėzuitų istorikai, taip rūpestingai keliantieji kiekvieno savo ordino nario tikruosius ar netikruosius nuopelnus, nepaminėjo net visų jėzuitų, lietuviškai rašiusių, tai netenka stebėtis, kad kiti XVII—XVIII a. mums žinomi lietuvių rašytojai kunigai ar kitų ordinų vienuoliai buvo visiškai nutylėti ir kad mums šiuo metu tik su didžiausiu vargu pavyksta apie juos sužvejoti kokią biografinę ar bibliografinę žinelę.

II

Kitokios sąlygos susidomėti lietuviškos knygos praeitimi buvo susidariusios Karaliaučiuje. Jau XVI a., ypač margrafo Albrechto laikais, vyriausybės rūpesčiu čia susidarė savitas lietuviškų protes-

tantiškų knygų centras; į šių knygų ruošimo darbą buvo įtrauktos kelios dešimtys protestantų kunigų. Didesniam žmonių skaičiui šiame darbe dalyvaujant, kiekvienos naujos lietuviškos knygos pasirodymas sužadindavo platesnį susidomėjimą, kartais aštrią kritiką, ypač ruošiant naujuosius giesmynų leidimus. Ligi XIX a. pradžios visos lietuviškos knygos buvo spausdinamos tiktai Karaliaučiuje ir kiekviena jų tuojau patekdavo į Karaliaučiaus bibliotekas, ypač į universiteto biblioteką, kuri nors per šimtmečius kiek ir nukentėdavo nuo paskirų skaitytojų, bet laimingai išvengė nelaimių, kurios naikino Vilniaus ir kitas Lietuvos bibliotekas, ir per šimtmečius išsaugojo jai patikėtas lietuviškas knygas. Toli ne viskas, kas buvo parašyta anų rašytojų, buvo XVI—XVIII a. spausdinama, — spausdinama buvo tiktai tai, kas buvo reikalinga bažnytiniam darbui, — bet ir žymi dalis rankraščių buvo taip pat rūpestingai saugojama kaip ir spausdintos knygos, ir lygiai taip pat galėjo būti darbui naudojama — o kiekvienas naujai rengiamas darbas turėjo remtis to, kas buvo anksčiau padaryta. Taigi visai suprantama, kad ypač XVII ir XVIII a. kiekvienos naujai spausdinamos lietuviškos knygos proga daroma siauresnė ar platesnė apžvalga visų panašių senesnių, tiek spausdintų, tiek pasilikusių rankraščiuose darbų. Su tokiomis pastangomis bene pirmą kartą susiduriame, Jonui Rėzai leidžiant 1625 m. savo, kitiems padedant, perredaguotą, Jono Bretkūno rankraštyj paliktą *Dovydo psalmių* vertimą. Čia Karaliaučiaus universiteto profesorius *Jonas Behmas,* pridėjęs šiam leidimui vokišką prakalbą, vieną tos prakalbos puslapį pavedė apžvalgai XVI a. lietuviškų raštų, susietų su pilnu ar daliniu *Biblijos* lietuvišku vertimu. Jis čia mini Martyno Mažvydo, Baltramiejaus Vilento ir Jono Bretkūno darbus. Šis nepilnas ir kuklus sąrašas neleido tų vardų pamiršti ir tiems, kurie leido pirmą pilną *Lietuviškosios Biblijos* spausdintą vertimą 1735 m., *Jonui Jokūbui Quandtui* ir *Jonui Behrendtui,* daug plačiau savo prakalboje apžvelgusiems lietuviško *Biblijos* vertimo istoriją. Galiausiai XIX a. pradžioje paruošęs naują *Biblijos* vertimo korektą *Liudas Rėza* 1816 m. tuo reikalu išspausdino jau atskirą monografiją *Geschichte der litauischen Bibel, ein Beitrag zur Religionsgeschichte der Nordischen Voelker* su priedu *Philologisch-kritische Anmerkungen zur litauischen Bibel,* kurio antroji dalis buvo išspaus-

dinta 1824 m. Tie priedai, tris kartus didesni už jo *Lietuviškosios Biblijos istoriją*, turėjo vien kalbinę reikšmę, nes čia Rėza, lygindamas savo išleistos *Biblijos* atskiras vietas su atitinkamomis Bretkūno vertimo vietomis, tik stengėsi pateisinti daugelį savo įneštų vertiman atmainų. Bet pagrindinėje savo darbo dalyje jis smulkiai apžvelgia mums jau žinomus visos *Biblijos* ar tik jos atskirų dalių lietuviškus vertimus, pradedant Stanislovu Rapolioniu ir Martynu Mažvydu ir baigiant savo paruoštu leidimu, o daugiausiai išnašose smulkiai bibliografiškai aprašo kiekvieną savo matytą tos rūšies darbą. Kartu ištaiso kelias J. J. Quandto ir J. Behrendto klaidas, kurias šie padarė 1735 m. *Biblijos* prakalboje. Mini ir tokius rankraštinius darbus, kurie ligi jo laikų neišliko. Taip pat išnašose jis duoda ir kiek biografinių žinių apie pačius vertėjus.

Kitoj protestantiškos tikybinės literatūros srityje, giesmynuose, kurių paruošimas įtraukdavo į darbą daug didesnį žmonių skaičių nei *Biblijos* vertimas, senesnių darbų apžvalgos atsirado ne iš karto, ir tai nežiūrint to, kad kiekvienas naujai paruoštas giesmynas nebuvo koks naujas originalus darbas, bet senesnio papildymas ar pataisa. Jonas Bretkūnas, 1589 m. leisdamas savo du giesmynus, iš tikrųjų tik dalinai pakartojo Mažvydo 1566 ir 1570 m. giesmynus; 1612 m. Lozorius Sengstakas pasinaudojo Mažvydo ir Bretkūno giesmynais; 1666 m. Kleinas seka Sengstaku ir Bretkūnu, 1685 m. Jonas Rikovijus su mažais papildymais kartoja Kleiną, 1705 m. Zigmantas Šusteris žymia dalimi kopijuoja Rikovijų, o tačiau tik 1732 m. tie patys mums žinomi *Biblijos* leidėjai J. J. Quandtas ir J. Behrendtas, leisdami savo suredaguotas *Isz naujo perveizdėtas ir pagerintas Giesmių knygas*, pirmą kartą prideda joms platesnę prakalbą, kurioje duoda apžvalgą visų jiems žinomų senesnių tos rūšies darbų. Bet kaip tik dėl to, kad ta apžvalga buvo parašyta praėjus beveik dviems šimtams metų nuo pirmojo Mažvydo lietuviško giesmynėlio pasirodymo, tos žinios apie senesniuosius giesmynus čia yra labai nepilnos ir pirmiausia čia visiškai nutylimi pirmieji dideli 1566 ir 1570 m. Mažvydo giesmynai, — Mažvydas jiems žinomas tik iš 11 giesmių, kurios buvo išspausdintos jo 1547 m. *Katekizme*. Galimas daiktas, kad dėl mažo tiražo Mažvydo giesmynams išnykus tarp skaitytojų, jie buvo pamiršti jau XVII a., nors Sengstakas, be abejonės, juos

žinojo, nes šį tą tiesioginai, ne per Bretkūną, iš jų ėmė — Karaliaučiaus Mažvydo egzempliorius pateko ne į biblioteką, bet į valstybinį archyvą ir ten liko keliems šimtams metų pamirštas. 1732 m. prakalba buvo kiek išplėsta 1755 m. leidime ir paskiau be jokių pakeitimų, net nekeičiant parašo datos, buvo kartojama visą šimtą metų daugelyje stereotipinių leidimų. XVIII a. pabaigoje pasirodė pirmas ir vienintelis bandymas apžvelgti visą giesmynų istoriją atskiroje monografijoje — tai 1793 m. išspausdinta *Erste litauische Liedergeschichte ans Licht gestellet von Gottfried Ostermeyer*. Šis darbas, kuriuo dalimi po 23 metų pasekė L. Rėza savo *Biblijos* vertimo istorijai, ir kuriam pavyzdžiu buvo rankraštinė Ephraimo Olofo *Polnische Liedergeschichte* (1744), buvo kartu ir pirmasis, kuriame paliečiama viena kuri lietuvių literatūros šaka. Tačiau, ją rašydamas, Ostermeyeris neturėjo nei tokių istorinių-kalbinių tikslų, kaip vėliau Rėza, nei grynai bibliografinių — knyga buvo parašyta ryšium su paties Ostermeyerio 1781 m. išleistu giesmynu ir su ta aštria polemika, kuri dėl to giesmyno iškilo tarp Milkių ir paties Ostermeyerio, sumaniusio atskiru raštu apginti savo giesmyną, dėl Milkių puolimo nustojusio pasitikėjimo ir aukštose Karaliaučiaus protestantų vyresnybės sferose, ir skaitytojų tarpe. Rėza, vėliau rašydamas savo *Biblijos istoriją*, irgi turėjo apginti eilę savo įvestų naujybių, bet tai jis padarė atskiruose, prie *Istorijos* pridėtuose prieduose. Ostermeyeris trečdalį savo 306 psl. knygos paveda pasakojimui ir motyvavimui savo kovos su Milkėmis, o du trečdaliu apžvalgai visų senųjų giesmynų ir tų giesmynų bendradarbių biografijoms. Tuo būdu visas darbas turi tris skirtingas temas. Pirmoji yra mums ypač įdomi, kaip pirmoji lietuvių literatūrinė polemika, bet lietuvių bibliografijai teikia labai maža, vos keletą žinių apie pačių polemikos dalyvių iki šiol neišlikusius darbus. Dvi antros temos lietuvių bibliografijos istorijoje užima nepaprastą vietą. Ostermeyerio pateikta giesmynų istorija ir šiaip yra keliasdešimt kartų didesnė už aną Quandto — Behrendto prakalbą ir teikia nemaža ir naujos, iš kitur nežinomos bibliografinės-literatūrinės medžiagos, bet ir ji, kaip Quandtas su Behrendtu, vieninteliu Mažvydo giesmynu laiko aną giesmynėlį, pridėtą prie 1547 m. katekizmo, o antruoju — J. Bretkūno giesmyną; toliau plačiai išnagrinėjamas Kleino giesmy-

nas ir jį sekantieji Rikovijaus ir Šusterio; pusė visos tos istorinės dalies yra skirta Quandto—Behrendto giesmyno reformai. Baigiama Glazerio giesmynu ir tais mažučiais Meisnerio, Andersono, Zudnachovijaus ir Lovino, kuriuos mes pažįstame tiktai iš šios Ostermeyerio informacijos ir nepilno paminėjimo Mertikaičio *Psalmyno* antraštėje. Visoj šioj savo knygos dalyje Ostermeyeris teikia smulkių žinių apie giesmynus, daugiausia iš jų pačių imtų, duoda jų antraštes, nurodo bendradarbius ir sudėtį. Trečioji jo darbo dalis teikia ypatingai vertingą bibliografijai ir literatūrai medžiagą — 48 lietuviškų giesmių rašytojų trumpas biografijas („Litauische Liederdichter nach dem Alphabeth"), faktiškai pirmąsias lietuviškas biobibliografijas; ir nors ši dalis palietė tik apie pusę visų asmenų, šioje srityje dirbusių, visgi ir taip ji buvo beveik dvidešimt penkis kartus didesnė už lietuviškų katalikų rašytojų biobibliografijas, kurių ligi XIX a. pabaigos, kaip matėme, buvo išspausdintos tik dvi — Sirvydo ir Jaknavičiaus. Šias biobibliografijas rašydamas, Ostermeyeris daugiausia rėmėsi reikšmingais ir mūsų laikais 1777 m. išspausdintais Danielio Enriko Arnoldto *Kurzgefasste Nachrichten von allen seit der Reformation an der lutherische Kirchen in Ostpreussen gestandenen Predigern*, kur teikiamos parapijomis suskirstytos žinios apie visus protestantų kunigus Rytprūsiuose. Šios knygos tęsimą nuo 1775 m. ir papildymą paskelbė L. Rėza 1834 m. tokiu pat pavadinimu, bet savaime juo negalėjo naudotis Ostermeyeris. Savo darbo pabaigoje Ostermeyeris trumpai informuoja ir apie Didžiosios Lietuvos giesmynus — tiksliai aprašo Kėdainių 1653 m. *Knygą Nobažnystes*, iš Olofo pateikia abejotiną žinią apie Jaknavičiaus giesmyną, bet kitų giesmynų nežino — nei Slovačinskio, nei Šrubauskio, nei Šimkevičiaus, nei tų trumpų giesmynėlių, kurie jau jo laikais buvo spausdinami Vilniuje.

Trečioji lietuvių knygų sritis, į kurią retkarčiais kreipė dėmesio ir Prūsų valdžia, buvo lietuvių kalbos gramatikos ir žodynai, nes jie buvo reikalingi *Biblijos*, giesmynų, katekizmų ir kitų tikybinių knygų rašytojams. Nors chronologiškai šioje srityje Vilnius pralenkė Karaliaučių — Sirvydo žodyno pirmasis leidimas pasirodė 1629 m., o Kleino dvi gramatikos 1653 ir 1654 m. ir jo žodynas irgi tuo pačiu laiku buvo paruoštas, bet Sirvydo darbas kitų darbų Didžiojoje

Lietuvoje nesužadino (gal išskyrus Jaknavičiaus tiksliai nežinomą gramatiką), tuo tarpu Kleino pėdomis nuėjo daugelis, nors beveik visi tie darbai liko rankraščiuose. Tik 1730 m. *Vilhelmas Haakas* savo žodyno prakalboj ir 1747 (1749) m. Pilypas Ruigys taip pat žodyno prakalboj duoda kad ir nepilną apžvalgą tų darbų, kurie lietuvių žodynų ir gramatikų srityje prieš juos buvo įvairių asmenų atlikti, o 1791 m. tas pats giesmynų istorikas Ostermeyeris savo išleistos *Neue Litauische Grammatik* prakalboj apžvelgia darbus iš lietuvių gramatikos, nors labiau glaustoj ir trumpoj formoj, negu 1793 m. rašydamas apie giesmynus.

III

1803 m. Vilniaus akademijai virtus Vilniaus universitetu ir šiam trumpu laiku savo darbą išplėtus ir pagyvinus, lietuvių knygai gyvuoti susidarė Vilniuje palankesnės sąlygos. Nors pats universitetas po reformos gyvavo apie trisdešimt metų, bet ir tuo trumpu laiku jis sugebėjo sutraukti į Vilnių labai gausias ir įtakingas mokslo pajėgas, didelį būrį idėjiškai nusiteikusios jaunuomenės, suspėjo apsirūpinti geromis mokslo priemonėmis ir paversti savo biblioteką rimtu mokslo darbo įrankiu, kuriame atsirado ir nemaža lietuviškų knygų. Čia susidarė palankios sąlygos ir lietuviškam darbui, kuris 1822—1824 m. gavo pobūdį tikro lietuviško tautinio atgijimo. Nedidelis būrys energingų ir ryžtingų lietuvių studentų, kurių priekin savo darbu aiškiai iškilo Simanas Stanevičius, sugebėjo išjudinti ir nukreipti į bendrą vagą darbą ir tų senesniosios kartos ar aplamai su universitetu neturėjusių saitų lietuvių rašytojų, kurie ir anksčiau šį tą lietuviškai rašė, bet, be tikybinės literatūros, nieko nespausdino. Prasidėjo energingas lietuviškas literatūrinis darbas, tiesa, dėl laiko trumpumo nepakankamai išryškėjęs ir dėl lėšų trūkumo ir cenzūrinių kliūčių nesugebėjęs išspausdinti viso, kas buvo parašyta. Kiek, palyginti su XVIII a., šis sąjūdis išsiplėtė, galima pastebėti vien tik iš pavardžių tų, kurie tuo laiku lietuviškai rašė: Simanas Daukantas, Emerikas, Simanas ir dar trečias (Jeronimas?) Stanevičiai, Kajetonas ir Kiprijonas Nezabitauskiai-Zabičiai, Silvest-

ras Valiūnas, Kazimieras Vizgirda, Jurgis Tolovinskis, Mykolas Smolskis, Jurgis Plioteris, Jonas Kobeckis, Jonas ar Kazimieras Šimkevičius, Kalikstas Kasakauskis, Motiejus Valančius, Jonas Krizostomas Gintila, Juozas Varkalas-Varkolevičius, Stanislovas Čerskis, Leonas Rogalskis, Vladimiras Gadonas, Juozas Volodzka, ir greta jų Dionizas Poška, Antanas Klementas, Jurgis Ambraziejus Pabrėža, Benediktas Gailevičius, Vincentas Valmikas, Antanas Drazdauskis-Strazdelis, Silvestras Rucevičius, Rapolas Aleknavičius, Antanas ir Juozas Savickiai, vysk. Juozapas Arnulpas Giedraitis, Ksaveras Baužas, Juozas Rupeika (nors nėra tikra, ar jo vardu išleistas *Jonas isz Swisloczes* tikrai yra jo išverstas), pijoras N. Stankevičius, Antanas Medziogorskis, Aleksandras Butkevičius ir kt. — visų apie 40 naujų vardų, įžengusių į mūsų literatūrą veik išimtinai 1800—1830 m. Tokio skaičiaus vardų nedavė Didžiosios Lietuvos lietuvių literatūra per visus XVI—XVII a. Daugelis tų rašytojų dirbo individualiai, nors savo tarpe ir susirašinėdavo. Nedidelis būrys bestudijuojančių Vilniuje, matyt, dirbo sutartinai, galbūt jie ir sudarė tam reikalui organizaciją, kuri savo raštais stengėsi užkišti visas tas lietuvių literatūros spragas, kurios daugiausia krito į akis. Bet norint jas surasti, pirmiausia reikėjo pažinti tai, kas anksčiau buvo atlikta, reikėjo surinkti žinias apie senąsias lietuviškas knygas, griebtis bibliografijos. Senųjų lenkiškų tos rūšies darbų veik nebuvo, ir tie, kurie rašė lenkų bibliografijas, veik nerašė apie lietuviškas knygas. Tose sąlygose pasirodė pirmasis lietuviškos bibliografijos darbas, be to, parašytas lietuviškai, — *Kajetono Nezabitauskio-Zabičio* (1800 VII 18—1876 IV 17). Simano Daukanto jaunesnysis draugas iš Kalvarijos dominikonų mokyklos ir Vilniaus universiteto, lietuvių kalbos studijų reikalais, Rusijos kanclerio Rumiancevo pavedamas, 1823 m. savo brolio Kiprijono vardu išleidęs lietuvišką Ksavero Kluko *Surinkimą dasekimų apie bites* vertimą, tais pačiais 1823 m. parašė ir 1824 m. išspausdino pirmąjį iliustruotą lietuvišką elementorių *Naują mokslą skaytima diel mažū waykū Zemayczių yr Lietuwos* (A. Janulaitis savo monografijoje apie Zabičius neteisingai bandė priskirti tą knygutę jo broliui Kiprijonui). Elementoriaus pabaigoje atsiradus trims tuštiems puslapiams ir paėmus vieną puslapį viršelio, Nezabitauskis išspausdino juose nieko bendro su elementoriu-

mi neturintį „Surinkimą Wysokiu Rasztu Lietuwiszku, Zemaytyszku yr Prusyszkay Lietuwiszku; teypogi kitu rasztiniku, duodancziu zyne apey ta liežuwi (kurius tiktay zynoty, regiety ir anas skaytity galejau); nu senowes łayka lig pat szioley, yszspaustu; pagal skayczes metu dieł žynios wysu suraszitas". Elementoriui su visa lietuviška bibliografija cenzūros leidimas buvo duotas 1823 m. lapkričio mėn. 12 d., taigi ir darbas buvo pabaigtas neabejotinai dar prieš tą datą. Tokį pirmą bibliografinį darbą parašyti buvo nelengvas darbas — tai matyti ir iš palyginti kuklaus sąrašo paminėtų čia knygų; be to, ir iš pačių antraščių ir aprašymų matyti, kad „regėti ir skaityti" jis gavo palyginti nedaug — savo nematytas knygas turėjo aprašinėti iš dažniausiai blogai informuotos literatūros. Nezabitauskis viso aprašė tik 73 lietuviškas knygas ir rankraščius, t. y. vos penktąją šeštąją dalį visų to laiko knygų, kurios mums yra šiuo metu žinomos. Tarp tų 73 pozicijų 9 yra iš XVI a., iš kurių 8 Karaliaučiaus leidiniai ir rankraštinė Bretkūno *Biblija*; Rapolionio-Rapagelionio giesmyną jis neteisingai laiko išspausdintu; nežino nė vieno XVI a. spausdinto giesmyno ir daugelio kitų knygų. Iš Vilniaus XVI a. spaudinių jam žinoma viena tik Daukšos postilė. Nors prie pačių knygų jis nežymėjo, kurios jo buvo matytos, tačiau iš antraščių pilnumo galima teigti, kad matė iš viso tik 1579 m. Vilento evangelijas, 1591 m. Bretkūno postilę ir 1599 m. Daukšos postilę. Iš XVII a. spaudinių jam žinomi tik dešimtis, iš jų keturi Karaliaučiaus, du Vilniaus, trys Kėdainių ir vienas Londono (*Biblija*) spaudiniai. Jų daugumą jis aprašė greičiausiai iš matytų egzempliorių (prie Sirvydo 1677 m. žodyno jis tai ir pažymi, nors nepastebėjo, kad prakalboje minimas ir 1642 m. žodyno leidimas); jo informacija apie Londono *Bibliją* iš egzemplioriaus, kuris nuo 1805 m. buvo Vilniaus universiteto bibliotekoje, buvo pirmoji tiksli žinia apie tą vieną rečiausių mūsų spaudinių, kuris ir paties Nezabitauskio apibūdinamas „dideley reta kniga". Tačiau, minėdamas Sirvydo *Punktus Sakymu*, 1629 m., jis dar nežino jų antrosios, 1644 m. išspausdintosios dalies; taip pat nepažįsta nei vieno XVII a. *Ewangelie polskie y litewskie* leidimo. Iš Karaliaučiaus leidinių mini tik 1625 m. *Psalterą Dowido*, dvi Kleino ir vieną Šulco gramatiką. Iš XVIII a. spaudinių jis aprašo 22 — jų pusė Karaliaučiaus ir pusė Vilniaus leidi-

niai; daugumo Karaliaučiaus leidinių greičiausiai nebuvo matęs ir apie kelis pateikia ir neteisingas, vėliau juo sekant kitų pakartotas informacijas. Vilniaus XVIII a. spaudiniai daugiausia aprašyti iš jo matytų egzempliorių. Galiausiai XIX a., 1801—1823 m., priklauso 32 pozicijos, kurių tik trys Karaliaučiaus spaudiniai (jų tarpe ir Donelaitis). Tačiau tarp Vilniaus leidinių yra jo įregistruoti keli, kurie tuo laiku tik buvo įduoti cenzūrai ir visiškai nebuvo išspausdinti, nors Nezabitauskis nurodo ir spaustuvę, — tai Drazdauskio-Strazdelio ir Rapolo Olechnovičiaus-Aleknavičiaus *Daynas arba Daynuszkas* (keista, kad nežino Strazdelio *Giesmių svietiškų ir šventų* pirmojo leidimo), Aleksandro Butkevičiaus *Tarmrieda* ir greičiausiai *Givatas Iszganytojaus*, apie kurį, rašydamas 1823 m., jis rašo, kad jis išspausdintas 1824 m. Dėl nevisiškai griežto tų trijų knygučių apibūdinimo jos iki mūsų laikų buvo klaidingai laikomos išspausdintomis knygomis ir keliavo, Nezabitauskio informacija remiantis, iš vienos bibliografijos į kitą. Savo bibliografiją Nezabitauskis baigia būdinga pastaba: „Teypogi tame pałaimintame dieł Moksła łaykie, atsyrand daugiel garbingu wiru wysose szaliese Żemayczių, troksztanczių szełpti prigimta liezuwi yr yszluosuote aną ysz to użmyrszyma yr paniekinima, kureme ligsziolei buwa" — atrodo, kad šio sakinio pabaigoje jis pakartojo tiktai tą tikslą, kurio siekė anas slaptas studentų ratelis Vilniuje. Po to dar prideda keletą pavardžių tų „garbingu wiru" — Dionizo Poškos, Leono Uvainio, Jono Kobeckio, Silvestro Valiūno ir „daug kytu apei kurius kitame łaykie (kayp dasyzynosiu) daneszu... o Mokity Rankos Rasztay dabar ysztartu Rasztiniku (turem wyłty) jog kument norint bus swietuy apreyksty... ant gala: dar asz jums broley Zemaytey prižadu su padiejimu Wieszpaties Diewo, paraszity Apey Daržus Waysynius (arba sodnus)". Tačiau to prižado, iš Vilniaus išvažiavęs, jis neištesėjo. Baigia Poškos verstu ir niekur nespausdintu dvieiliu: „Jaunumene Żemayczių yr Lietuwos. Teykies ta mana darba prijimty meylingay Nes Tawa tiktay giera asz troszkau szirdingay" (šis dvieilis greičiausia buvo taikomas elementoriui, o ne šviesuomenei skirtai bibliografijai). Jaunas, vos 23 metų studentas, gal ir klausęs J. Lelevelio paskaitų ir susipažinęs su jo *Bibliograficznych Ksiąg dwoje,* kurių pirmas tomas pasirodė Vilniuje tais pačiais 1823 metais, Nezabitauskis, tą pirmą lietuvišką bibliografiją rašydamas, stengėsi kiek gali-

ma pilniausiai aprašyti savo registruojamas knygas. Matytoms knygoms jis duoda kad ir nepilnas, bet gana tikslias antraštes, kartais duoda trumpas pastabas apie pačias knygas ir jų pasirodymo aplinkybes, kur gali, nurodo formatą, nors niekur nežymi puslapių skaičiaus — matyt, savo darbą tvarkydamas, ėmė pavyzdį iš anų laikų bibliotekų ir knygynų katalogų, kurie tuomet buvo panašiai tvarkomi ir dažnai net ir autoriaus nežymėdavo.

Lietuviškai savo pirmąjį bibliografinį darbą parašęs, Nezabitauskis pasiryžo painformuoti apie senąsias lietuviškas knygas ir lietuviškai nemokančią visuomenę, išvertė savo darbą lenkiškai ir, kiek jį papildęs, išspausdino anuo laiku populiariame lenkų žurnale *Dziennik Wileński* 1824 m. I ir II tome „Wiadomość o literaturze Litewsko-Żmudzkiey" su žodiškai iš „Surinkimo" išversta paantrašte. Ši „Wiadomość" tuo skiriasi nuo „Surinkimo", kad pateikdamas lietuviškas knygų antraštes, kartais ir su lietuviškomis pastabomis apie knygas, Nezabitauskis greta deda lenkišką tų antraščių ir pastabų vertimą, vietomis kiek išplėsdamas savo anotacijas. Galbūt dėl cenzūros reikalavimų iš „Surinkimų" į „Wiadomość" nepateko 1794 m. pasakytas kun. M. Karpavičiaus pamokslas (vėliau pas Rogalskį jis vėl įdėtas), pasakytas laidojant žuvusius per sukilimą — aplamai atrodo, kad cenzūra politiškai aštriau žiūrėjo į lenkiškus spaudinius, užtat, sudaryta iš lenkų, ji tautiškai buvo daug aštresnė lietuviškiems spaudiniams, ir, pvz., kaip tik dėl nereikšmingų Vilniaus cenzūros priekabių, kurias net Petrapilio cenzūra pripažino neteisėtomis, nebuvo išspausdinti anie Nezabitauskio „Surinkime" pažymėti rankraščiai. Šiaip dar į „Wiadomość" Nezabitauskis įdėjo keletą informacijų, kurių nėra „Surinkime": iš Adelungo paėmė žinią apie Vilhelmo iš Sabaudijos (iš tikrųjų iš Sabinos) XIII a. prūsišką gramatiką, painformavo apie likusį rankraštyje Jamundo (Jomanto) *Naujojo Testamento* vertimą, pateikė tikslią informaciją apie 1677 m. Bellarmino *Trumpą mokslo krikszczioniszko surinkimą* (berods ta knyga tuo laiku buvo Vilniaus universiteto bibliotekoje), apie Hartknocho 1679 m. disertaciją, ištaisė neteisingai „Surinkime" pažymėtą *Universitas linguarum* datą iš 1713 m. į 1737 m., bet paliko neteisingą Quandto *Biblijos* pirmo leidimo datą 1537 m., jos neištaisęs į 1735 m., greičiausiai iš Universiteto bibliotekos egzemplioriaus pranešė apie keturkalbį 1720 m. katekizmą

(šis egzempliorius, Rogalskiui kadaise priklausęs, ir dabar yra saugomas Vilniaus universiteto bibliotekoje — jis neturi antraštinio lapo ir jo data abejotina), pridėjo, taip pat iš Universiteto bibliotekos egzemplioriaus, 1725 m. *Pamokslą krikszczioniszką*; greičiausiai dėl korektūros klaidos lietuviškam tekste *Knigas Juzapa S.* 1749 m. data ištaisyta į 1740 m., nors lenkiškam vertime liko 1749 m.; pridėtas 1781 m. leidimas *Pawinasczių Krikszczioniszku* ir 1805 ir 1813 m. leidimai *Giesmes ape szw. Panna Marija*, Baužo darbas *O początkach*, Emeriko Stanevičiaus ir Leono Rogalskio *Tygodnike Wileński* išspausdintos dainos ir Lindės Vaterio darbo apie senovės prūsų kalbą recenzija. Nezabitauskis baigia informacija apie Rupeikos *Joną isz Swisloczes*. Bet žinia apie anuos keturis rankraščius ir apie rašytojus, kurių darbai lieka rankraščiuose, iš „Surinkimo" nebuvo pakartota — jo darbas atrodo nutrauktas, nepabaigtas. Visi tie papildymai, patekę į „Wiadomość" ir kurių nėra „Surinkime", aiškiai sako, kad lietuviškas tekstas buvo išspausdintas anksčiau. Šį darbą išspausdinęs, Nezabitauskis nutraukė ryšius su lietuvių literatūra — nežinomomis mums aplinkybėmis, bet greičiausiai ryšium su tais metais iškilusiomis garsiomis studentų bylomis, 1824 m. išsikėlęs į Varšuvą, jis ten 1831—1853 m. buvo cenzoriumi. Tose pareigose ne per geriausią vardą įsigijęs (pvz., vienoj apysakoje iš senų laikų pareikalavo vaivadienę pakeisti gubernatoriene, nes esą jo laikais jau nėra vaivadų, bet tik gubernatoriai), retkarčiais spausdino lenkiškai įvairius vertimus iš svetimų kalbų ir jau sau, ne spaudai, toliau rašė dar Vilniuje pradėtą lietuvių kalbos gramatiką, lenkiškai lietuvišką žodyną ir Lietuvos istoriją. Jam mirus, tie rankraščiai liko Varšuvoje. Bet jo bibliografiniai darbai, būdami pirmieji šios rūšies darbai, ilgam laikui liko svarbiu šaltiniu žinių apie lietuvišką knygą.

IV

Vos keleriems metams praėjus, pasirodė ir kitas panašus darbas, suteikęs irgi nemaža žinių apie lietuviškas knygas, bet pasirodęs visiškai kitomis aplinkybėmis ir nesusietas visai su Lietu-

vos gyvenimo sąlygomis. Tai buvo *Petro Köppeno* (1793 II 18—1864 V 23) 1827 m. rusiškai išspausdintas darbas *O proischoždenii, jazyke i literature litovskich narodov,* parašytas dar 1826 m. (cenzūros leidimas 1827 IV 11). Šis nedidelis (54 p.) veikalas sudarė trečią sąsiuvinį Köppeno leidžiamų *Materialy dlia istorii prosveščenia v Rossi* (*Rusijos švietimo istorijos medžiaga*). Petras Köppenas, Rusijoje gyvenąs vokietis, 1826 XII 29 už savo mokslinį darbą — įvairių Rusijos teritorijoje gyvenančių tautų archeologijos ir kultūros tyrinėjimą — gavęs Mokslų akademijos nario korespondento vardą, buvo susidomėjęs tarp kitų ir lietuvių tautos praeitim, nors pats lietuviškai nemokėjo. Remdamasis daugiausia tik literatūrine medžiaga, bet šiek tiek jos gavęs ir tiesiog, Vilniaus universitetui tarpininkaujant, jis pasiryžo aprašyti lietuvių ir latvių tautas ir jų literatūrą. Šis pirmasis toje srityje darbas rusų kalba pirmoje dalyje tyrinėja lietuvių — latvių tautos kilimo klausimą ir pateikia trumpas žinias iš jų istorijos, informuoja apie jų skaičių ir kalbą. Po to 28-iuose p. apžvelgiama latvių literatūra ir 15-oje p. (77—106) lietuvių literatūra, Köppeno suskirstyta į prūsišką — lietuvišką ir žemaičių. Jo vadinamąją prūsiškai lietuvišką (lietuvių protestantų) literatūrą jis aprašė remdamasis vien tik literatūrine medžiaga, tačiau surankiojo jos daug daugiau už Nezabitauskį, ir jo informacijos apie tą mūsų knygų dalį, nors irgi trumpos ir nepilnos, yra daug platesnės už analogines Nezabitauskio informacijas. Aptaręs prūsus ir jų kalbą, Köppenas mini lietuviškus protestantiškus rašytojus, kurie buvo žinomi ir Nezabitauskiui, bet, be jų, informuoja ir apie tokias knygas ir rašytojus, kurie Nezabitauskiui nebuvo žinomi, pvz., apie Vilento 1579 m. *Enchiridioną,* taip pat klaidingai, kaip ir Nezabitauskis, informuoja apie du skirtingus tekstus 1701 m. *Naujojo Testamento,* nors iš tikrųjų abu tekstai yra vienodi, tik skiriasi antraštiniais puslapiais ir prakalbomis (be to, Bitnerio vertimas čia pavadintas ne lietuvišku, bet latvišku); pateikia kelias knygas apie lietuvius ir jų kalbą, išspausdintas vokiškai (Lepner, Herder); sekdamas Milke, informuoja apie Brodovskio rankraštyje likusį žodyną, bet, kaip ir Nezabitauskis, nežino Ostermeyerio 1791 m. gramatikos. Tesekdamas Rėzos *G. d. lit. Bibel* trumpai sumini giesmių rašytojus Kleiną, Švobą, Šimelpeni-

gį, Šusterį, Milkę, Loviną ir Šrederį, o Ostermeyerio darbą iš giesmynų istorijos, kuris galėtų jam teikti daug naujos medžiagos, jis pažįsta vien tik iš Rėzos. Šį skyrių baigia, minėdamas Donelaitį, Rėzą ir dainas. Bandydamas duoti ne bibliografiją, bet lietuviškos protestantiškos literatūros istoriją, Köppenas pateikia tiktai autoriaus pavardę, o jo veikalų neaprašo ir tuo būdu bibliografijai ši dalis sunkiai panaudojama. Antrai daliai, jo vadinamai „žemaičių" literatūra, be tų pačių šaltinių, kuriuos panaudojo ir pirmajai (Nezabitauskio darbo jis rankose neturėjo), jis dar per Vilniaus universiteto rektorių gavo Dionyzo Poškos specialiai jam parašytą straipsnį apie lietuvių literatūrą, kurį dalimi įjungė į savo darbą. Šioje dalyje jis pateikia ir keletą tikslių knygų antraščių, tikslesnių už Nezabitauskio užrašytas. Iš Milkės ima nežinomą Nezabitauskiui 1781 m. Olševskio *Bromos atwertos ing wiecznasti* leidimą ir 1790 m. *Mokslą diel mazu wayku*, o keletą paskutinių puslapių skiria trumpoms D. Poškos informacijoms apie įvairius lietuviškus rašytojus, kurių knygos tačiau neminimos, nors čia skaitytojas siunčiamas į Nezabitauskio „Suraszą", prie kurio Köppenas nuo savęs pridėjo pastabą, kad yra pasiryžęs išspausdinti chronologinį lietuviškų knygų sąrašą, jei toks būtų sudarytas (jis nežinojo, kad tokioj tvarkoj Nezabitauskis savo sąrašą ir surašė). Prie žinios apie Nezabitauskio elementorių pranešama, kad Poška yra pasiryžęs jį išversti lenkiškai. Pabaigoje, taip pat kaip ir pas Nezabitauskį, duodamas Poškos sudarytas sąrašas tų rašytojų, kurių darbai lieka dar rankraštyje. Prie tų pačių Nezabitauskio paminėtų Poškos, Uvainio, Kobeckio ir Valiūno Poška dar pridėjo Juozą Savickį, Vladimirą Gadoną, Antaną Klementą, Joną Krizostomą Gintilą, Juozą Varkolevičių (Varkalą) ir Emeriką Stanevičių — bet nei Nezabitauskis, nei Poška nepaminėjo Simano Daukanto, nors jo darbas, 1822 m. parašytas, neabejojamai jiems buvo gerai žinomas, — atrodo, kad pabaigęs universitetą Daukantas savo tarnybos sumetimais nenorėjo būti viešai minimas kaip lietuvių rašytojas. Neminimas ir Pabrėža, o apie Juozą Savickį tiek ir žinome, kiek čia apie jį parašyta. Kita vertus, nors, išspausdinus Nezabitauskio darbą, jau buvo suėję treji metai, bet iš to laiko minimi

tik paties Nezabitauskio darbas 1824 m., Rėzos *Biblija* ir 1825 m. Rėzos dainos, nors 1824—1826 m. pasirodė ir Rėzos *Aisopas* 1824 m., du leidimai *Rozancziaus* 1824 ir 1826 m., naujas *Bromos* leidimas 1824 m., naujas leidimas *Jėzus, Marija* 1824 m., kelios jubiliejinės 1826 m. knygutės. Nors Köppeno darbas ir yra daug platesnis už Nezabitauskio darbą, bet tiesiog sulyginti jų informacijas apie lietuviškas knygas neįmanoma, nes daugiausia Köppenas minėjo rašytojus, bet ne knygas.

Ne tiek savo informacijomis apie lietuviškas knygas, kiek bendromis žiniomis apie lietuvių tautą Köppeno darbas buvo sukėlęs gana platų susidomėjimą ir, tik jam pasirodžius, 1828 m. tam pačiam *Dziennike Wileński*, kuriame buvo išspausdintas ir Nezabitauskio darbas, buvo išspausdintas lenkiškas Köppeno vertimas, pavadintas „O początkach, języku i literaturze narodów litewskich" (t. V, p. 3—30, 195—122, 249—264 ir 427—443). Vertė jaunas dar studentas *Leonas Rogalskis* (1806 I 7—1878 III 15), jau suspėjęs išspausdinti Vilniaus žurnale *Tygodnik Wileński* 1819 m. (jei teisinga jo gimimo data, tai jis tuo laiku turėjo vos trylika metų) eilę lietuviškų dainų su jų lenkiškais vertimais, o vėliau, kaip ir Nezabitauskis, išsikėlęs į Lenkiją, kur beveik visiškai nutolo nuo lietuviško darbo. Versdamas Köppeno darbą, Rogalskis kiek jį pakeitė: sąmoningai išmetė jo labai paviršutiniškai parašytą ir Lietuvos visuomenei daug geriau už Köppeną žinomą Lietuvos istorijos apžvalgą, ir visiškai savarankiškai ištaisė paskutinę dalį, pavestą „žemaičių" literatūrai. Čia pats Rogalskis pastebi, kad po ranka turėdamas beveik visas tas knygas, kurias mini Köppenas (kartu su Poškos informacijomis) ir, be jų, dar keletą ligi šiol nežinomų, papildydamas tai dar informacijomis, imtomis iš Nezabitauskio, jis čia pateikiąs jų chronologinį sąrašą. Čia Rogalskis aprašė 32 lietuviškas knygas, kurioms duoda apypilnę antraštę, daugeliui knygų nurodo puslapių skaičių ir deda trumpas pastabas apie pačias knygas; kitoms knygoms duoda tik trumpas informacijas. Palyginti su Nezabitauskio „Suraszu" ir Köppeno rašto originalu, čia Rogalskis pirmą kartą pamini 1644 m. Sirvydo *Punktus*, 1802 ir 1824 m. *Mokslą skaityma*, 1821 m. *Auksa Altorių* ir 1824 m. *Rozanczių* — iš tų penkių knygų

dvi pasirodė jau Nezabitauskiui savo darbą išspausdinus. Nors apskritai Rogalskio papildymai ir nebuvo gausūs, tačiau jis pirmas davė tikslias knygų antraštes ir puslapių skaičių ir jo anotacijos yra jau daug pilnesnės.

1829 m. pasirodė ir vokiškas Köppeno darbo vertimas, išspausdintas trečioje knygoje Mintaujos latvių literatūros draugijos žurnalo *Magazine d. Lettischen Literarischen Gesellschaft* antrašte „Ueber der Ursprung, die Sprache und Literatur der litauischen (oder lettischen) Völkerschaften" (p. 1—109). Išvertė *Petras von Schrötter* ne iš Rogalskio perdirbto, bet iš rusiško, paties Köppeno kiek papildyto originalo, su priedais ir kai kuriomis pastabomis Rygos istoriko Napierskio, kurio pataisos lietė tik latvišką Köppeno darbo dalį. Paties Köppeno papildymai, atrodo, buvo jo gauti tiesiog iš Rogalskio, nes greičiausia verčiant paties Rogalskio darbas dar nebuvo išspausdintas.

Tais pačiais metais, kaip šis vokiškasis vertimas, pasirodė dar nedidelis lietuviškų knygų sąrašas, sudarytas *Simano Stanevičiaus* (1799 X 26—1848 III 10): lietuviškoje ir lotyniškoje prakalboje prie 1829 m. Stanevičiaus pakartoto 1737 m. *Universitas linguarum* jis sielojasi, kad Vilniuje spausdinamų lietuviškų knygų kalba yra labai netobula, ir kartu nurodo „giariauses knigas lituwyszkas ysz kuriu mokitise kałbos galyme; o tos ju senesnes, ju wertesnes ira"; į tą savitą pirmąją lietuviškų rinktinių knygų bibliografiją pateko dvylika knygų — Daukšos *Postilė* 1599 m., Sirvydo *Punktay sakimu* 1629 m., J. Rėzos išversta *Biblija* 1824 m., K. Donelaičio *Metai*, išspausdinti 1818 m., Milkės *Miszu Knygos* 1808 m. (čia, atrodo, jo paties, o gal nurašiusio prakalbą Volterio, suklysta — vietoje 1800 m. išspausdinta 1808 m., nes, be jo, niekas kitas 1808 m. leidimo ir vėliau neminėjo, o 1800 m. *Miszų Knygų*, tikrai išleistų, Stanevičius nemini), *Trumpas ir prastas Iszguldimas Ewangeliu* 1820 m., *Naujasis Testamentas* 1701 m., Giedraičio išverstas *Naujas Istatimas* 1816 m., Chylinskio *Biblija* 1660, *Kniga Nobaznystes, Summa ir Maldos krikszczoniszkos* 1563 m. — iš jų *Miszu Knygos* 1800 ar 1806 m. ir *Trumpas iszguldymas* buvo pirmą kartą lietuviškoj bibliografijoje pažymėti.

V

Šiems visiems pirmiesiems iš lietuvių bibliografijos darbams pasirodžius, naujų savarankiškų toje srityje darbų teko laukti daugiau kaip trisdešimt metų. Universiteto jaunuomenės trėmimas ir vaikymas, vėliau ir paties universiteto uždarymas, 1831 m. sukilimo malšinimas išsklaidė po įvairias šalis ir visus tuos, kurie 1822—1824 m. buvo pasiryžę atgaivinti lietuvių kalbos kėlimą ir lietuvių tautą. Daugumas jų ir toliau šiek tiek dirbo, kiti, pvz., Daukantas, kaip tik po Vilniaus metų ypač kūrybiškai iškilo, bet visi jie dirbo tiktai individualiai, ilgai neturėdami vieni su kitais ryšių, o tai ypatingai kliudė bibliografijos darbui, ypač stingant, po Vilniaus universiteto bibliotekos suardymo, bibliotekų su didesniais lietuviškų knygų rinkiniais. Tačiau ir tuo laiku įvairiuose leidiniuose, kad ir neturėjusiuose akyse lietuvių bibliografijos reikalo, buvo renkama kartais ir vertinga mums medžiaga, kuria ir vėlesnieji lietuvių bibliografai ilgainiui pasinaudodavo. Čia pirmiausia priklauso oficialinė rusų valstybinė bibliografija, sudaroma iš knygų, siunčiamų iš vietinių cenzūrų, ir 1837—1854 m. spausdinama bibliografiniam priede oficialaus rusų švietimo ministerijos organo — *Žurnal Ministerstva Narodnago Prosveščenija*. Šis priedas apimdavo visas anuometinės Rusijos valstybės teritorijoje išspausdintas knygas, tiktai knygoms Lenkijoje pasirodžiusioms buvo sudaromas atskiras sąrašas. Tarp bendro skaičiaus 900—1000 knygų, kurios visoj teritorijoje visomis kalbomis kas metai pasirodydavo, (po šimto metų viena Lietuva jau duodavo didesnę kasmetinę knygų produkciją) buvo pažymimos ir tos lietuviškos knygos, kurios buvo gaunamos iš Vilniaus ar kitų cenzūrų; savaime aišku, kad lietuviškos knygos, spausdinamos Karaliaučiuje, Tilžėje, Klaipėdoje, čia visiškai nebuvo nei gaunamos, nei rejestruojamos. Palyginę tas oficialias informacijas su mūsų dabar turimomis žiniomis apie skaičių lietuviškų knygų, išspausdintų šioj pusėje sienos, gauname, pvz.: 1839 m. abudu mums žinomi Vilniaus spaudiniai yra įregistruoti, taip pat ir 1840 m. įregistruoti visi keturi leidiniai, bet 1841 m. iš dviejų žinomų įregistruotas tik vienas, 1842 m. iš šešių keturi, 1843 m. įregistruoti visi trys, 1844 m. iš penkių keturi, 1847 m. iš vienuolikos vos septyni, 1848 m. iš

vienuolikos devyni ir t. t.; kitaip sakant, matomos aiškios pastangos suregistruoti visus lietuviškus spaudinius ir kai kada tai atlikti ir pavykdavo, o kai kada ir ne — dėl informacijų nepilnumo, o greičiausiai čia tektų kaltinti ne to bibliografinio priedo redakciją, bet Vilniaus cenzūros komitetą, kuris kartais nesiuntė redakcijai nei privalomo egzemplioriaus, nei žinios apie spaudinį. Savo ruožtu redakcija stengėsi duoti pilną knygos aprašymą, nurodydama autorių, pilną antraštę, vietą, metus, spaustuvę, puslapių skaičių ir formatą. Bet tarp ruošiančių medžiagą spaudai nebuvo mokančių lietuviškai ir nebuvo lietuviškai suprantančių leidinio korektorių; tad lietuviškų knygų antraštėse atsirado daugybė klaidų, be prasmės iškreiptų lietuviškų žodžių, neteisingai įrašytų autorių pavardžių, ir dėl to neliko veik nė vienos lietuviškos knygos, kuri būtų teisingai užrašyta. Be to, visas knygas tvarkydama skyriais, redakcija ir lietuviškas knygas turėjo į atitinkamus skyrius sukišti, bet ir čia, lietuviškai nemokėdama, vienais metais *Mokslą skaytimą* dėjo į elementorius, kitais — į teologiją, ar Ivinskio kalendorių tai tarp kitų kalbų kalendorių, mišriam skyriuje, tai tarp teologijos, Daukanto *Naudinga bitiu knigele* 1848 m. priskirta teologijai, nors nieko bendro su ja neturėjo, ir t. t. Bet nežiūrint tų visų klaidų, kurias lengvai galėjo atitaisyti moką lietuviškai, lietuvių bibliografijai ir šie sąrašai galėjo būti labai naudingi ir būti rimtu lietuvių bibliografijos papildymu, juo labiau kad tarpe ten įregistruotų lietuviškų knygų buvo ir tokių leidinių, kurių iki šiol nerandame nei vienoj bibliotekoje, ir tuo būdu šios žinios liko vienintelis informacijų apie jas šaltinis. Deja, ligi Baltramaičio toji medžiaga lietuvių bibliografijoj buvo visiškai nenaudojama ir greičiausia nebuvo ir žinoma. Vėliau ėjusi oficialinė *Knižnaja Letopis*, dėl spaudos uždraudimo, mūsų bibliografijai buvo reikšminga tik 1904—1915 m.

VI

Ligi 1830 m. pasirodžius keliems darbams, skirtiems specialiai lietuvių bibliografijai, kartu nuo XIX a. pradžios atskiri lietuvių knygų klausimai buvo liečiami ir eilėje lenkiškai parašytų darbų, skiriamų lenkų bibliografijai ir literatūrai tyrinėti. Jų tarpe buvo ir

reikšmingų, rankraščiuose išlikusių darbų, seniems mūsų bibliografams visiškai nežinomų, neprieinamų, bet teikiančių kartais informacijų ir apie nežinomas ar mažai žinomas lietuviškas knygas. Lietuvių knygos ir lietuvių rašytojai tuose darbuose buvo liečiami greta lenkiškų, kaip lenkiškosios literatūros sudėtinė dalis. Vienas senesniųjų tos rūšies darbų buvo *Pelikso Bentkovskio Historya literatury polskiej*; ji buvo išspausdinta dviejuose tomuose 1814 m. Iš tikrųjų tai ne literatūros istorija dabartine prasme, bet chronologinis rašytojų sąrašas ir jų spausdintų ar rašytų darbų bibliografija. Pirmam šio veikalo tome Bentkovskis p. 219 pateikė trumpą žinelę apie K. Sirvydą ir p. 248 apie Joną Jaknavičių, kurio pavardę rašo ne įprasta jėzuitų istorikų forma Jachnowicz, bet pusiau lietuviška Jaknowicz. Prie Sirvydo jis tiktai painformavo apie jo žodyno 1677 ir 1713 m. leidimus, prie Jaknavičiaus pasitenkino pažymėjimu, kad tas paskelbė įvairius raštus lenkiškai ir lietuviškai. To laiko žymusis istorikas, vėliau ir politikas, geografas ir kartografas *Jokimas Lelevelis* (1786—1861), 1815—1818 ir 1822—1824 m. dėstęs ir Vilniaus universitete ir turėjęs didelės įtakos ne tik visai Lietuvos jaunuomenei, bet ir daugumui ano meto lietuvių studentų, dar Vilniuje tebegyvendamas, 1823 m. išspausdino Vilniuje pirmąjį tomą *Bibliograficznych ksiąg dwoje* (*Dvejos knygos apie bibliografiją*); 1826 m. pasirodė ir antras tomas. Šioj pirmoj ir ligi šiol vieninteléje lenkų kalba savitoj bibliografijos enciklopedijoje, apėmusioj bendrąją spaudos istoriją, Lenkijos ir Lietuvos spaudos istoriją, bibliografijos ir bibliotekininkystės teoriją, Lelevelis pirmam tome informuoja ir apie kelias senąsias lietuviškas knygas — 1545 m. prūsų katekizmą, tris Kėdainiuose išspausdintus 1653 m. lietuviškus spaudinius ir 1598 m. Petkevičiaus lenkišką — lietuvišką katekizmą, jo žinomą iš informacijų, rodos, gdanskiečio lovininko Andriaus Šotto, kuris greičiausia matė Gdanske aną vienintelį, ligi šiol išlikusį, to katekizmo egzempliorių — čia, atrodo, Lelevelio informacija apie tą katekizmą yra pirmutinė autentiška informacija. Šiaipgi šio pirmo Lelevelio darbo tomo pasirodymas galėjo būti akstinu ir Nezabitauskiui rašyti mums žinomą jo lietuvišką bibliografiją, jei Lelevelio darbas pasirodė 1823 m. pradžioje (cenzūrai buvo įduotas vasario mėn. 19 d.) — kaip žinome, Nezabitauskis savąjį cenzūrai įdavė tik lapkričio 12 d.

1826 m. išspausdinta dvitomė *Jurgio Samuelio Bandtkie's Historya drukarń w Królewstwie Polskiem i Wielkiem Xięstwie Litewskiem"* (*Lenkijos ir Lietuvos spaustuvių istorija*) duoda abėcėlinį sąrašą vietovių, kur buvo spaustuvės, ir aprašo jų veikimą, remdamasi labai nepilnomis žiniomis apie išleistas knygas. Nors čia ir minimos veik visos Lietuvos spaustuvės, bet tarp jų darbų lietuviškos knygos nenurodomos. *Pranas Siarczynskis* dviejų tomų veikale „Obraz wieku panowania Zygmunta III" („Žygimanto III valdymo meto vaizdas") 1828 m., faktiškai pateikdamas ne Žygimanto III (IV) valdymo istoriją, bet tik abėcėlės tvarkoj surašytas XVI — XVII a. Lenkijos ir Lietuvos rašytojų ir politikų biografijas, I tome duoda žinių ir apie Joną Bretkūną, Guagniną, Kasparą Hennenbergerį, Joną Jaknavičių, Joną Lasickį, II tome ir apie K. Sirvydą. Rašydamas apie Bretkūną, jis informuoja apie jo *Postilę, Biblijos* vertimą ir 1625 m. *Dovydo psalmyną*, tarp *Biblijos* cenzorių minėdamas ir Skvirskį iš Vidžo, vietoje Striškos iš Vidžių. Prie Guagnino aprašo jo *Sarmatiae Europeae descriptio* (pagal Stryjkovskį, tai suplagijuota iš Stryjkovskio knyga), mini Hennenbergerio Prūsijos žemėlapius ir Prūsijos vietovių aprašymą. Žinias apie Jaknavičių pateikė iš Rostovskio, bet išvertė jo lenkiškų ir lietuviškų knygų lotyniškas antraštes lenkiškai ir tuo būdu užfiksavo jų neteisingas antraštes. Iškreipęs Sirvydo pavardę į Szirwindą ir iš Rostowskio paminėjęs jo *Clavis* ir *Dictionarium*, jis visiškai nutylėjo jo 1629 ir 1644 m. *Punktus Sakymų*, o jų vietoje priskyrė jam 1639 m. lenkiškai lietuviškus pamokslus ir neva 1633 m., t. y. Sirvydui jau mirus, jo išleistus įvairius lenkiškus pamokslus, kuriuos vėliau tarp Sirvydo raštų iš Siarczynskio pakartojo Sommervogelis VII tome savo *Bibliothéque* (1899). Pagal Estreicherį, čia Siarczynskis priskyrė Sirvydui Pabiono Birkowskio raštus.

Nepalyginamai didesnę lietuvių bibliografijai reikšmę galėjo turėti *Mykolo Polinskio* (1785—1848) bibliografiniai darbai, jei jie būtų buvę savo metu visiems prieinami. Deja, neišspausdinti, jie buvo naudojami tik labai retais atvejais ir tai tik paskutiniaisiais laikais. Buvęs Vilniaus universiteto matematikos profesorius Polinskis, universitetą likvidavus, liko Vilniuje, ir čia rinko įvairią bibliografinę

medžiagą, liečiančią daugiausia Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės plotą. Spaudoje paskelbęs tik nedidelę, ir tai mums nereikšmingą dalį, visą kitą savo surinktą gausią žalią bibliografinę ir biografinę medžiagą paliko net nesutvarkytais rankraščiais, daugiausia palaidų kortelių forma, kurios užėmė daugybę dėžučių. Tarp tų kortelių, ypač tarp jo ruoštos Vilniaus spaudinių bibliografijos ir atskirų Lietuvos spaustuvės išleistų knygų bibliografijos, yra per šimtą užrašų apie jam žinomas lietuviškas knygas, t. y., jis pažinojo jų daug daugiau už Nezabitauskį ir Rogalskį ir tai be lietuviškų knygų, išspausdintų Karaliaučiuje, nors jo apimtas laikas yra už anuodu ilgesnis, nes kitus darbus jis išvarė ligi 1848 m. Tarp jo sužymėtų lietuviškų knygų yra keletas ir tokių, kurias gauname pažinti tiktai iš jo „notų" — daugiausia tai žinomų XVIII—XIX a. lietuviškų knygų nežinomi leidimai — *Mokslo Skaytimo, Aukso Altoriaus* ir kitų, bet yra ir anoji Tarvainio 1634 m. knygutė su lietuvišku eilėraščiu, kurią 1938 m. Estreicheris savo bibliografijoj „atrado"; tiesa, Polinskis lietuviško teksto čia neatžymėjo. Deja, visas knygas, taigi ir lietuviškas, Polinskis aprašo labai paviršutiniškai — visai sutrumpina antraštes, nenurodo puslapių skaičiaus, ten, kur knygų neskaido pagal spaustuves, nenurodo ir spaustuvės, ir tuo būdu jo informacijos apie nežinomas mums knygas dar turi būti papildomos iš kitų šaltinių. Dėl to mes nesame absoliučiai tikri, ar visas tas pirmą kartą jo minimas lietuviškas knygas Polinskis matė, ar nėra čia ir klaidų.

Tuo pačiu laiku kaip Polinskis rašęs savo keturių tomų Vilniaus monografiją *Juozas Ignas Kraševskis* (1812—1887) jos ketvirtam tome, išspausdintam 1842 m., įdėjęs pirmą Lietuvai regioninę bibliografiją — Vilniaus spaudinių bibliografiją, — visai negavo panaudoti Polinskio „notų", nors jos žymioj dalyje apėmė tą pačią temą ir nors Polinskis tuo laiku gyveno Vilniuje. Tuo būdu visos lietuviškos knygos, Polinskio sužymėtos ir ypač jo pirmą kartą pastebėtos, į Kraševskio bibliografiją nepateko. Ši apėmė laiką ligi 1799 metų ir tik mažoj dalyje Kraševskio matytas knygas; visas kitas jis aprašinėjo, remdamasis vien literatūrinėmis žiniomis, visai jo netikrinamomis ir dažnai nepilnai sunaudojamomis.

Dėl to čia apsčiai klaidų, tiek ten, kur jis kalba apie nelietuviškas knygas, tiek ir ten, kur aprašo lietuviškas. Iš XVI a. Kraševskis mini tris, jų tarpe T. Narbuto pramanytą 1533 m. *Wyprawa duszy na tamtem swiat*, iš XVII a. septynias, jų tarpe 1690 m. *Collectanea* su lietuvišku tekstu, kurio tačiau nemini, bet užtat iš vienos jis padarė dvi — atskirą lotynišką ir atskirą lenkišką, kurios iš tikrųjų nebuvo; XVIII a. jis randa tik 18 lietuviškų knygų, jų tarpe tariamą 1712 m. Sirvydo *Dictionariumo* leidimą — iš viso 28 knygas, t. y. daug mažiau už tuos, kurie prieš jį apie lietuviškas knygas rašė, jau nekalbant apie visų gausingiausią Polinskį. Kiek toji Kraševskio Vilniaus bibliografija nepilna, matyti kad ir iš to, jog iš 19 *Rozancziaus* leidimų jis nemini nei vieno, iš apie 30 leidimų *Ewangelie polskie y litewske* jis pažymi tik vieną ir tai nedatuotą iš XVII a., iš 12 mums žinomų Olševskio *Bromos* XVIII a. leidimų jis žino tik du ir t. t. Faktiškai jis nepateikė nei vieno naujo fakto, kurio nebūtume žinoję iš kitų šaltinių, ir visa ta bibliografija tiek tebuvo reikšminga, kiek ji buvo pirmoji regioninė Lietuvoje bibliografija, bet, skubiai paruošta ir nerūpestingai išleista, ji neturėjo nei lietuvių, nei Lietuvos bibliografijai jokios reikšmės ir, žinoma, neleidžia daryti jokių išvadų apie Vilniaus knygų spausdinimo augimą ar smukimą įvairiais metais.

Daug ir Lietuvos, ir lietuvių bei lenkų bibliografijai reikšmingesnis buvo *Adomo Benedikto Jocherio* (1791—1860) *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce* (*Lenkijos literatūros ir mokslų bibliografinis istorinis vaizdas*), kurio pirmas tomas pasirodė 1840 m., antras 1842 m. ir trečias 1857 m. Penkiolika metų dirbdamas Vilniaus universitete ir medicinos akademijoje bibliotekininku ir bibliotekos vedėju, Jocheris gerai pasiruošė ir bibliografijos darbui. Savo rankose jis sukoncentravo ir visą tą medžiagą, kuri įvairių asmenų buvo renkama Bentkovskio mūsų jau minėtai lenkų literatūros istorijai papildyti (M. Malinovskio, M. Polinskio, šiam mirus — Sobolevskio ir kt). Be to, jis turėjo galimybės daugelį knygų aprašyti iš Vilniaus bibliotekose jo paties matytų egzempliorių — visa tai vertė grynai bibliografinį jo darbą vertingu moksliniu veikalu, dalimi ir dabar reikšmės nenustojusiu. Savo nebaigtu darbu jis

apėmė 9955 knygas, kurias sutvarkė ne chronologine tvarka, bet savo sugalvota labai painia ir smulkia sistemine, kuri labai apsunkina patį sudorojimą ir naudojimąsi jo bibliografija (dėl to vėliau K. Estreicheris sudarė ir paskelbė atskirą Jocherio bibliografijos rodyklę). Jocheris knygas ne tik rejestruodavo, bet ir aprašinėjo. Savo dažnai plačias anotacijas su ištraukomis („Noty") jis dėjo ne prie pačių knygų, bet kiekvieno skirsnio pabaigoje. Tatai irgi apsunkina naudojimąsi, tuo labiau kad kartais prie knygos pažymėjęs „žiūrėk notas" jis nieko notose apie knygą neparašo (taip, pvz., atsitiko su 1646 m. Slavočinskio *Giesmėmis*). Kita vertus, darbui likus nebaigtam, dabar sunku pasakyti, kaip plačiai jis būtų viską apėmęs, nes daugelį praleidimų jis galėtų įdėti į kitus skyrius, kadangi jo sudaryta klasifikacija leisdavo knygas kilnoti iš vieno skyriaus į kitą ar tą pačią knygą aprašyti keliose vietose. Iš lietuviškų knygų pirmam tome jis mini tik du paskutiniuosius Sirvydo žodyno leidimus. Antram tome susirado 23 lietuviškos knygos (iš jų 4 jau XIX a.), trečiam 82 (iš jų 7 XIX a. ir apie 10 ritualų su lietuviškais tekstais, dėl kurių dabartiniu metu jos dedamos ir lietuviškoj bibliografijoj, nors iš teisybės tai ne lietuviškos, bet lotyniškos knygos). Tuo būdu laikui ligi XVIII a. pabaigos jis aprašė, be ritualų, 30 lietuviškų knygų, su ritualais — 71 knygą. Taigi bendras lietuviškų jo minimų knygų skaičius veik neprašoka Nezabitauskio, o ir pačios knygos yra beveik tos pačios, tačiau, kiek tai buvo galima, jis dėjo daug pilnesnes ir patikimesnes antraštes ir aprašymus, o notos prie kai kurių knygų (pvz., prie 1653 m. *Knigos Nobaznystes*) duoda aniems laikams ir pilną knygos turinio aprašymą. Tačiau kitų knygų neturėjęs savo rankose, ir jis neišvengė iškreipimų ir klaidų, pvz., Jaknavičių jis prie N 7046 pavertė Jalinavičium (čia gal ir korektūros klaida) ir jau tą klaidą vėliau pakartojo Karlavičius.

Be šių raštų, kiek medžiagos lietuvių knygų praeičiai nušviesti duoda *Juozas Lukaševičius* 1842—1843 m. išspausdintame dviejų tomų veikale *Dzieje Kosciołow wyznania helweckiego w Litwe* (*Helvetų tikybos bažnyčių Lietuvoje istorija*), kur pateikė kiek dokumentinės medžiagos apie vadinamąją Morkūno 1600 m. *Postilę*, apie Chylinskio *Bibliją* ir 1680 m. *Pradžią Pamokslo*, bet pateikė tai to-

kia forma, kad leido įsivyrauti į šių knygų kilimą neteisingoms pažiūroms. 1846 m. kitas Lietuvos praeities tyrinėtojas *Mykolas Balinskis*, trečiame tome Balinskio — Lipinskio *Starożytna Polska* davęs plačias Lietuvos vietovių monografijas, p. 502 — 509 išspausdino kuklią lietuvių literatūros istorijos apžvalgą (1886 m. antrame leidime ši dalis nebuvo palikta), kuriai greičiausia medžiagos buvo gavęs iš Stanevičiaus, apie kurį pats Balinskis rašo, kad gavęs iš jo svarbiausias žinias ir paaiškinimus apie žemaičius. Bet šį tą čia turėjo Balinskis ir nuo savęs pridėti, nes Stanevičius neabejotinai nebūtų tvirtinęs, kad Chylinskio *Bibliją* išvertęs Bretkūnas ar kad ligi 1795 m. lietuviai, be maldaknygių, turėjo tenkintis vos keturiomis knygomis — Sirvydo žodynu, 1629 m., *Pamokslais*, 1737 m. (neteisingai Balinskio priskirta 1713 m.), *Universitas* ir Daukšos *Postile*. Naują lietuvišką literatūrą apžvelgdamas, Balinskis plačiau tesustoja ties Donelaičiu, S. Stanevičium, Poška, Strazdeliu, Nezabitauskiu, Marcinskiu, Jucevičium ir Zatorskiu.

Galiausiai lietuvių bibliografijai galėjo turėti reikšmės ir 1859 m. pradėta ir greitai nutrūkusi regioninė Vilniaus bibliografija, kurią išspausdino *Pismo zbiorowe Wileńskie na rok 1859*. Čia įregistruoti 209 spaudiniai (jų skaičiuje ir žydų), kurie pasirodė Vilniuje 1858 m. Duomenys, matyti, buvo gauti iš Vilniaus cenzūros ir jais abejoti netenka; aprašymai gan tikslūs, bet kitur niekur nematytas ir labai originalus sutvarkymas: metų būvyje knygos surašomos chronologine tvarka (matyt, pagal laiką duotų cenzūros leidimų ar pagal pristatymą cenzūrai išspausdintų egzempliorių), ir dėl to, norint čia ką nors surasti, reikia būtinai visą sąrašą peržiūrėti. Iš 209 knygų lietuviškų įregistruota 16. Bibliografijos pabaigoje įdėta tobelė pasiskirstymo Vilniaus 1858 m. knygų produkcijos kalbomis, nurodant ir lankų skaičių, ir spaustuvėmis. Tačiau suskirstytos ne 209, bet 203 knygos; jos reikšmė sumažinta, nenurodžius egzempliorių skaičiaus, kurį lengvai sudarytojai galėjo gauti iš cenzūros. Ši Vilniaus bibliografija dalimi sekė panašią bibliografiją, keletą metų spausdintą prie *Pamiatnyja Knižki Vilenskoj gubernii* (*Vilniaus gubernijos kalendoriai*).

VII

Balinskio lietuvių literatūros apžvalga, kuriai medžiagos teikė ir Simanas Stanevičius, jungia anuos darbus su naujai atgijusiu susidomėjimu lietuviška knyga ir negausingos tuo laiku lietuvių šviesuomenės tarpe. Veikliausias ir judriausias 40-ųjų — 50-ųjų metų lietuvių rašytojas *Liudvikas Adomas Jucevičius* (1810—1846), nors ir rašęs lenkiškai, bet beveik išimtinai lietuviškomis temomis — iš lietuvių etnografijos, tautosakos, archeologijos, poezijos ir kt. — rinkdamas įvairią, Lietuvą liečiančią, medžiagą, tarp kita ko surinko ir daug biobibliografinės medžiagos apie lietuvių rašytojus; ypač daug tos medžiagos jis buvo radęs Ščorsų Chreptavičių bibliotekoj ir archyve. Iš tos naujos medžiagos jis surašė apie 200 biobibliografijų, jo lenkiškai pavadintų *Wiadomości biograficzne i literackie o uczonych Zmudzinach, jako też o tych, którzy z innych prowincyi bedąc rodem, znacznie, się przyczynili do oświecenia na Zmudzi* (*Biografinės ir literatūrinės žinios apie mokslininkus žemaičius ir apie tuos, kurie, kilę iš kitų provincijų, žymiai padėjo žemaičiams apšviesti*). 1841 kovo mėnesį jis pasiskelbė laikraščiuose priimąs šiam veikalui prenumeratą; tuo pačiu laiku jis kreipėsi į pavyskupį Simaną Giedraitį, prašydamas iš jo paramos knygai išplatinti ir leidžiamą veikalą jam paaukoti. Tačiau darbas nebuvo išspausdintas — tiktai iš jo paimtos keturios biografijos (Drazdauskio-Strazdelio, Poškos, Sirvydo ir Valiūno) buvo tais pačiais metais išspausdintos žurnale *Piemiennictwo krajowe* ir *Linksminėj*. Mes nežinome tikros priežasties, dėl kurios veikalas paliko rankraštyje, bet tai galima sieti ir su ta asmenine Jucevičiaus tragedija, kuri iškilo tais pačiais 1841 m. ir dėl kurios po pusantrų metų jis metė kunigavęs ir perėjo pravoslavijon, vedė ir išvažiavo iš Lietuvos į Gudiją. Bet jo neišspausdintas rankraštis nedingo, nors ir ilgai niekam nebuvo prieinamas ir dėl to, būdamas po Ostermeyerio pirmoji lietuvių biobibliografija, tik skirta žemaičiams, kurių Ostermeyeris beveik nelietė, ji ligi mūsų laikų nebuvo plačiau panaudota, tuo tarpu ji teikia ir lietuvių bibliografijai šiek tiek žinių apie senesnes lietuviškas knygas. Jucevičius, formaliai tapęs pravoslavu ir administracijos laikomas rusu, iš tikrųjų liko toks pats kaip ir anksčiau: jo susidomėjimas lietuvių reikalais nesumažėjo ir

jam gyvenant Lepelyj (Gudijoj), kada jis parašė savo geriausiąjį darbą *Litwa pod względem starożytnych zabytków, obyczajów i zwyczajów"* (*Lietuva senovės palaikų, papročių ir įpročių šviesoje*), išspausdintą paskutiniais jo gyvenimo metais, kurio įžangoje jis duoda lietuvių kalbos ir literatūros apžvalgą, o išnašose ir tikslias jo minimų lietuvių raštų antraštes ir bibliografinį aprašymą. Čia tarp kitko jis teikia ir keletą bruožų Poškos biografijai papildyti, kurį jis sakosi asmeniškai pažinojęs, bet visiškai, kaip ir kiti, nutyli S. Daukantą, ar net Daukanto raštus priskiria Plioteriui, kurio bibliotekoje buvo *Darbų* egzempliorius, nurašytas paties Daukanto, Poškos, Simano Stanevičiaus ir dalimis galbūt ir J. Plioterio.

Įdomių mūsų bibliografijai papildymų teikia ir *Motiejus Valančius*, kuris savo *Zemajtiu Wiskupistes* II t. 1848 m. 66—78 p. duoda kai kurias žinias apie „mokitus lietas wirus". Pradžioje pabrėžęs nenorįs „iszkultu sziaudu bekulti" ir dėl to nieko nerašęs apie Petrą Rojzijų ar Motiejų Strijkovskį, apie kuriuos ganėtinai prirašė lenkų rašytojai (Bentkovskis ir Ossolinskis), jis pateikia žinias apie vienuolika žemaičių rašytojų, piešdamas jų trumpas biografijas, duodamas kiek žinių apie jų raštus ir dalinai tuos raštus įvertindamas. Tuo būdu čia pirmą kartą buvo paskelbtos žinios apie gyvenimą ir raštus Mikalojaus Daukšos (jį Valančius vadina Mykolu Daukšiu), Prano Šrubauskio raštus, Mykolo Olševskio, kurio *Bromą* Valančius čia pat neigiamai įvertino („kningas tos ira nieka lieczes, nes tur sawiep daug netikamu pasaku"), Stanislovo Černskio, kuris pirmas buvo paskelbęs lenkiškai Žemaičių vyskupijos aprašymą, plačios žinios apie Jurgį Ambraziejų Pabrėžą su pilnu jo rankraščių sąrašu (jų tarpe yra dabartiniu laiku jau dingusių), žinios apie Bonaventūrą Gailevičių (Goilevičių), Simaną Grossą, Kalikstą Kasakauskį, Juozą Rupeiką ir Antaną Savickį, kurio *Kristaus sekimų* lietuvišką vertimą Valančius taip apibūdino: „warkszus daugiei wietosi nesuprata zodziu Tamosziaus". Šios visos, kad ir trumpos, biografijos buvo aplamai pirmosios tų rašytojų biografijos. Iš rašytojų, apie kuriuos ir anksčiau buvo rašyta, jis tiktai trumpai paminėjo Sirvydą, nors šis, nebūdamas žemaitis ir dirbdamas Lietuvos rytuose, su Žemaičių vyskupija neturėjo nieko bendro. Šios biografijos ir ligi šiol liko

labai reikšmingos ir lietuvių bibliografijai, teikdamos žinių, kurių kituose šaltiniuose nebesurandame.

Daug didesnių pretenzijų turėjo, bet daug liūdniau įsiskaičius atrodo paskelbta 1859 m. Ivinskio *Kalendoriuje* 1860 metams lietuviška bibliografija, po kuria jos sudarytojo parašo nėra, bet ji neabejotinai yra parašyta paties *Kalendoriaus* redaktoriaus ir svarbiausio rašytojo, Lauryno Ivinskio. Jos antraštė pažodžiui kartoja lietuviškos Kajetono Nezabitauskio bibliografijos antraštę, išspausdintą jo 1824 m. elementoriuje. Čia Ivinskis, nei nepaminėjęs Nezabitauskio vardo, pirmoj savo „Surinkimo" dalyje pakartojo ir visą Nezabitauskio „Surinkimą", beveik tais pačiais žodžiais, toj pačioj tvarkoj, teikdamas visai tas pačias teisingas ir neteisingas informacijas apie knygas ar rankraščius, nepapildydamas nepilnų ar netikslių Nezabitauskio antraščių pilnesnėmis ir tikslesnėmis Rogalskio antraštėmis, laikui ligi 1824 m., kurį buvo apėmęs Nezabitauskis, nepridėjęs nei vienos knygos, nors, kaip matėme, įvairiuose šaltiniuose jau buvo nemaža paskelbta naujos medžiagos. Taigi atrodo, kad Ivinskis, skelbdamas tą dalį savo „Surinkimo", skelbė jį ne kaip bibliografiją, bet kaip vieną lietuvių literatūros paminklą, kurių nemaža jis savo kalendoriuose buvo išspausdinęs, tik čia neparašė autoriaus pavardės. Pakartojęs Nezabitauskį ir jį brūkšniu nuo tęsinio atskyręs, Ivinskis toliau duoda savo papildymus, sutvarkytus tokiu pat būdu, kaip ir pirmojoj daly. Bet Ivinskio papildymai mūsų bibliografijos pirmyn nepastūmėjo: prie 72 Nezabitauskio suminėtų knygų jis pridėjo vos 44 savo, iš jų tik vieną (*Zmogaus Szirdis*) Klaipėdoje spausdintą, 10 Daukanto išleistų knygučių, 1 Jucevičiaus (lenkiškų eilėraščių lietuviški vertimai), o visos kitos knygos — tai vien Zavadzkio tuo laiku visiems gerai žinomi spaudiniai ir leidiniai, kuriuos ne blogiau už Ivinskį tuo laiku galėjo kiekvienas kitas aprašyti iš Zavadzkio katalogų, iš skelbimų, dedamų lietuviškų knygų viršeliuose, galiausiai iš Zavadzkio skelbimų, išspausdintų tuose pačiuose Ivinskio kalendoriuose. Sutvarkius Ivinskio sudarytą abėcėlinį antraščių sąrašą chronologiškai, laiku 1825—1830 m. neturime nė vienos knygos, 1831 m. tik vieną, matyt, atsitiktinai į Ivinskio rankas patekusią knygutę gotinėmis raidėmis *Zmogaus Szirdis*, 1832—1836 m. nė vienos, 1837 m. dvi, 1838—1844 m. nė vienos,

1845 m. vieną, 1846 m. keturias, 1847 m. dvi, 1848 m. vieną, 1849 m. tris, 1850—1851 m. nė vienos, 1852 m. vieną, 1853 m. tris, 1854 m. dvi, 1855 m. keturias, 1856 m. tris, 1857 m. šešias, 1858 m. devynias ir 1859 m. dvi. Be to, sąrašo pabaigoje Ivinskis pridėjo pastabą, kad nuo 1847 m. Prūsuose Šesnakas leidžia kalendorius ir kad Klaipėdoje einąs laikraštis *Lietuwiu prietelis* (pavadinimas iškreiptas), o Karaliaučiuje *Keleivis*. Jei palyginame Ivinskio papildymus su dabartiniu laiku turimomis žiniomis apie to paties laiko lietuviškas knygas (o jos ir dabar negali būti laikomos absoliučiai pilnomis), tai, atmetę laikraščius, kalendorius, atsišaukimus, palaidus spaudinius, rankraščius, mes laikui 1825—1830 m., kuriam Ivinskis nepateikia nei vienos knygos, turime žinių apie 39 lietuviškas knygas, kurių 19 pasirodė Rytprūsiuose, o 20 Vilniuje. 1831—1836 m., kada Ivinskis suminėjo vos vieną knygutę Klaipėdoje, turime žinių apie 35 knygas (14 Rytprūsiuose ir 21 Vilniuje) ir 1837—1859 m., kada Ivinskis įregistravo 43 knygas (atmetus jo kalendorių, 42), turime žinių apie 382, iš kurių 163 buvo išspausdintos Rytprūsiuose, o 219 Vilniuje ir kitur, Rusijos valstybės ribose. Kadangi tarp tų 43 (42) knygų nėra nė vienos Rytprūsiuose išspausdintos, tai ir iš šiapus sienos išspausdintų knygų Ivinskis paminėjo vos penktą — šeštą dalį visų čia išspausdintų lietuviškų knygų. Kada svetimos bibliografijos daug plačiau nutylėdavo lietuviškas knygas, mes joms priekaištų daryti negalėjome, nes jos nesiekė aprašyti lietuviškas knygas ar jas aprašydavo atsitiktinai; kada tokius stambius praleidimus davė lietuviškoji bibliografija, kuri daugelį jos nesuminėtų knygų galėjo tiesiog knygynuose pirktis, o apie kitas sužinoti iš svetimų, mūsų jau suminėtų raštų, tai tokį darbą tenka laikyti tiesiog nesąžiningu, jei neįvyko tai, kad kada Ivinskis eiliniam savo kalendoriui ruošė eilinį lietuvių Zavadzkio spaudinių sąrašą, jam į rankas pateko Nezabitauskio „Suraszas" ir jis nusistatė abudu tuos sąrašus sujungti į vieną ir papildyti Daukanto išleistomis knygutėmis, ir tuo būdu galėjo atsirasti ši keista bibliografija, kuri, prieš spaudos uždraudimą būdama paskutinioji lietuviškų knygų bibliografija, jos reikalų pirmyn nepastūmė, o daugelį suklaidino; ja buvo operuojama ir lietuvių spaudos uždraudimo šalininkų.

VIII

Visą lietuvių viešąjį gyvenimą tragiškai paveikęs lietuvių spaudos uždraudimas savaime ilgam laikui nustūmė į šalį ir pačių lietuvių susirūpinimą tokiais neaktualiais reikalais, kaip lietuvių knygų praeitis ir bibliografija. Tačiau bendras, nuolatos didėjąs susidomėjimas lietuvių kalba svetimųjų tarpe duodavo ir šioje srityje vis naujų darbų, nors ir ne lietuvių parašytų ir ne visados vertingų. Dar nesuėjus nė 10 metų nuo paskutiniosios L. Ivinskio lietuvių bibliografijos, 1869 m. Poznanėje, pasirašęs slapyvarde L. P., Leonas Potockis išspausdino trijų tomų *Pamiętniki pana Kamertona,* kuriuose lenkiškai aprašo Lietuvą ir tai vien tik jos etnografinę lietuvišką dalį, dar paskutiniaisiais metais prieš baudžiavos panaikinimą. Šis grynai kompiliacinio pobūdžio darbas, sulipdytas iš kartais labai plačių ištraukų iš įvairių lenkiškai spausdintų knygų apie Lietuvą, protarpiais įkišant ir asmeninių autoriaus atsiminimų, Lietuvai pažinti absoliučiai nieko naujo nedavė. Jo tretysis tomas tačiau, kuriame p. 222—241 duodamas skirsnis, pavadintas „Tegoczesna literatura litewsko — zmuidzka" („Šių dienų lietuvių — žemaičių literatūra"), buvo sudominęs ir lituanistus, nes čia išspausdinta ir lietuvių bibliografija. Iš straipsnio pabaigoje įdėtos pastabos atrodė, kad ypač šiai, bet ir kitoms dalims parašyti autoriui buvo daug padėję tuo laiku plačiai žinomas Kauno bibliofilas Aleksandras Prekeris ir Mikalojus Akelaitis. Tai vertė skaitytis su jo teikiama medžiaga, nes tiedu buvo laikomi gerais lietuvių knygų ir apskritai lituanistikos žinovais. Tačiau iš tikrųjų jie greičiausia pasitenkino vien nurodydami Potockiui literatūrą ar tiekdami knygas, nes ir šioj darbo dalyje nėra nieko, ko negalima būtų rasti anksčiau išėjusiose knygose, o kiek liečia čia išspausdintą lietuvių bibliografiją, tai autorius ne tiek pasinaudojo svetimais darbais, kaip bibliografine medžiaga, bet tiesiog ją nuplagijavo: visai šaltinio nenurodydamas, lenkiškai išvertęs anotacijas, jis nurašė L. Ivinskio sąrašą, paskelbtą kalendoriuje 1860 metams, tiek tą dalį, kurią Ivinskis pats nusirašė iš Nezabitauskio, tiek ir jo savarankiškus priedus, tik neatidžiai nurašydamas vieną kitą knygą praleido. Po to, vėl nenurodydamas šaltinio, pateikė eilę žodiškų ištraukų iš anksčiau

minėtos M. Balinskio lietuvių literatūros apžvalgos; galiausiai pridėjo iš L. Jucevičiaus, jo vėl neminėdamas, paimtas žinias apie Valiūną. Ir visą tą rašė savo vardu, t. y. sąmoningai svetimus darbus pasisavino.

Visai kitaip tenka vertinti lietuvių knygų bibliografiją, išspausdintą 1874—1875 m. pasirodžiusiam *Jono Karlavičiaus* (1836—1903 VI 14) darbe *O języku litewskim* (*Apie lietuvių kalbą*). Šis darbas — tai pirma rimta lenkiškai parašyta studija apie lietuvių kalbą, kur tarp kitko autorius labai nešališkai įvertino visus anksčiau tuo reikalu parašytus darbus ir, ištyręs lietuvių kalbos savybes, nustato tuos artimiausius uždavinius, kuriuos turi išspręsti lietuvių kalbos žinovai. Darbo pabaigoje (p. 197—228) Karlavičius pateikia „Próba bibliografii litewskiej" („Lietuvių bibliografijos bandymas"), kur, tarp kitko, lietuvių knygų sąrašui ir aprašymui pirmą kartą pavartojo terminą „bibliografija". Atmetus 47 nelietuviškas knygas, kuriose pasitaikydavo lietuviškų įtarpų arba kuriose buvo rašoma apie lietuvių kalbą svetimomis kalbomis, ir vieną Daukanto neišspausdintą rankraštį (*Palangos Petris*), kurį jis palaikė spaudiniu, ir pridėjus po vienu numeriu pateikiamus įvairius tos pačios knygos leidimus, gauname 168 lietuviškų knygų bibliografiją, t. y. sąrašą, du kartus didesnį už visas senesnes bibliografijas, nors dalis jų (26) apima laiką po paskelbimo Ivinskio bibliografijos, t. y. po 1859 m. Nors savo bibliografijos šaltinių Karlavičius nenurodo, tik kai kurioms knygoms žymėdamas Jocherį (kartu su jo klaidomis, pvz., vietoje Jaknavičiaus, sekdamas Jocherį, palikęs Jalinavičių), tačiau iš aprašymo formos atrodo, kad knygų daugumą jis aprašė iš matytų egzempliorių, greičiausiai iš 1861 m. pabėgusio į vakarus Mikalojaus Akelaičio bibliotekos, kuri pradžioje buvo likusi Vilniuje pas tapytoją Joną Zenkavičių, o 1888 m. Zenkavičiui mirus, pateko Karlavičiui. Rašydamas savo monografiją, Karlavičius galėjo knygas matyti pas Zenkavičių. Tarp čia sužymėtų knygų 8 yra iš XVI a., 14 iš XVII a., 37 iš iš XVIII a., 83 iš XIX a., ligi 1858 m., o 26 iš vėlesnio laiko. Nors XVI a. Karlavičius pateikė mažiau už Nezabitauskį, bet išskyrė Nezabitauskio tarp knygų parodytus rankraščius; be jų, čia yra viena knyga daugiau. XVII a. jis žino keturiomis knygomis daugiau, XVIII a. 15 knygų daugiau, XIX a. ligi 1858 m.

16 knygų daugiau už Nezabitauskį su Ivinskiu. Tuo būdu seniau skelbiamą bibliografiją jis papildė 25—26 naujomis, anksčiau nežinomomis, pozicijomis ir ligi savo laiko jis pratęsė ją dar 26 knygomis, kurių penkios pasirodė jau uždraudus spaudą (Valančiaus *Patarles* vietoj 1867 m. jis neteisingai priskyrė laikui apie 1860 m.); laikui ligi spaudos uždraudimo jis žino 164 knygas. Kaip Nezabitauskis ar Ivinskis, Karlavičius savo bibliografiją sutvarkė visiškai nusenusia antraščių abėcėline tvarka, tačiau tos tvarkos netobulumą koreguoja įvesdamas autoriams papildomas nuorodas. Knygos aprašytos gan pilnai, kiek tat buvo galima, nurodytas jų puslapių skaičius, formatas ir kaina; paskutiniosios pateikimas nurodo į tai, kad Karlavičius naudojosi ir Zavadzkio katalogais, ir Zavadzkio leidinių sąrašais, skelbiamais kai kurių lietuviškų knygų viršeliuose, nes ten tiktai ir buvo nurodoma kaina. Bibliografijos pabaigoje pridėtas sąrašas 15 lietuviškų rankraščių (šešioliktą, kaip matėme, jis įdėjo tarp spaudinių), aprašytų iš literatūros, išskyrus vieną Čiuldos lietuvišką gramatiką, dėl kurios pats čia pat pasisako gavęs ją iš spaustuvininko ir leidėjo Zavadzkio. Dėl visų tų savybių Karlavičiaus darbą tenka laikyti antra, po Nezabitauskio, savarankiška lietuviška bibliografija.

Beveik tuo pačiu laiku, kada pasirodė Karlavičiaus darbas, pradėjo eiti ir lietuvių bibliografijai labai reikšmingas darbas, *Karolio Estreicherio* monumentalinė lenkų bibliografija (*Bibliografija polska*). Savo apimtim ji išėjo iš lenkų kalbos ir Lenkijos spaudinių ribų, nes, be lenkiškųjų knygų, lenkų autorių knygų svetimomis kalbomis, svetimų autorių knygų apie lenkus ir Lenkiją, Estreicheris stengėsi apimti ir visas kitas kalbas, išskyrus, su mažomis išimtimis, žydų, kuriose rašė autoriai tų kraštų ar apie tuos kraštus, kurie kuriuo nors būdu kada nors buvo politiniame sąryšy su Lenkija. Taigi Estreicheris ir buvo suplanavęs, ir mėgino pilnai apimti ir visą lietuvių ir Lietuvos bibliografiją, dalimi ir latvių bei estų, gudų ir Gudijos, ukrainiečių ir Ukrainos, Rytprūsių ligi Gdansko imamai ir kartu vokiečių literatūrą, susietą su Rytprūsiais, taip pat ir kitų tautybių, gyvenančių šiaip jo apibrėžtoj teritorijoje. Šis savitas kultūrinis imperializmas Estreicherio bibliografijai nepakenkė: nors ir didžiausiomis pastangomis jis tų nelenkiškų bibliografijų nė pusės

neapėmė, visgi paskelbė ir šioj srity daug įdomios medžiagos, dėl kurios jo bibliografija tekdavo plačiai naudotis ir nelenkams mokslininkams, kurie visada čia surasdavo nemaža sau naudingos medžiagos.

Ne visos Estreicherio bibliografijos dalys šiuo atžvilgiu yra lygiavertės. Bibliografija pradėjo eiti 1870 m., kada pasirodė jos pirmasis tomas, pradėjęs abėcėline tvarka sąrašą 120 000 XIX a. spaudinių, pabaigtą penktu tomu 1880 m.; 1881 ir 1882 m. pasirodė šios dalies du papildymų tomai. Šie pirmieji septyni tomai iš tikrųjų buvo ne tiek bibliografija, kiek suvestinis katalogas, nes tik maža knygų dalis aprašyta iš matytų knygų, ir tai dažnai nepilnai ar neteisingai, daugumas gi iš katalogų, įvairių sąrašų, laikraščių skelbimų ar panašios ne visai tikslios ir patikimos medžiagos. Dažnai antraštės yra nepilnos, neretai nenurodyta puslapių skaičius, kitur jis nurodomas neteisingai, tos pačios knygos kartojamos įvairiose vietose įvairiais pavadinimais ir t. t. Nors Estreicheris stengėsi į tą dalį įnešti visas XIX a. (ligi spaudos uždraudimo) lietuviškas knygas, bet net pilnai nesunaudojo Zavadzkio skelbimų apie jo leidžiamas knygas ir dėl to daugeliui lietuviškų knygų, kurios pasirodydavo dešimtimis įvairių leidimų, jis nurodo vieną, du ar nei vieno leidimo, ar pateikia iškreiptą ar lenkiškai išverstą antraštę (lietuviškai jis visiškai nemokėjo) ir t. t. Ir dėl to, nors tuose tomuose ir galima surasti vieną kitą lietuvišką knygą, iš kitur nežinomą, bet greta jų yra nemaža ir fiktyvinių, kurios vėliau klaidino lietuviškosios knygos bibliografus. Kadangi, be to, šį bibliografijos darbą spausdinant buvo pasinaudota darbu daugelio nemokamų padėjėjų — studentų ir nestudentų, kurie Estreicherio sutvarkytą medžiagą nurašinėjo ir dalinai koregavo, tai, be neišvengiamų kiekvienam bibliografijos darbe klaidų, atsirado daugybė naujų, ir dėl to, jei Estreicherio bibliografija būtų buvusi baigta tais septyniais tomais, jis niekados jais nebūtų nusipelnęs to vardo, kurį vėliau įgijo. Bet nuo 1882 m. [...][1]

[...] iš tikrųjų ligi 1799 m., nes 1800 metus jis, kaip kartais ir kiti bibliografai, iš neapsižiūrėjimo priskyrė neteisingai prie XIX a. Ši serija buvo pradėta, 1882 ir 1888 metais išleidus 8-ą ir 9-ą tomą chronologinio sąrašo 140 000 spaudinių 1456—1799 m. Šis sąrašas

turėjo tik orientacinį pobūdį — prie kiekvienų metų trumpai, dažniausiai viena eilute kiekvienai knygai, nurodomi visi tais metais pasirodę spaudiniai, neduodant jiems jokių bibliografinių žinių nei aprašymų. Kadangi pati bibliografija turėjo būti ir toliau leidžiama autorių ir antraščių abėcėline tvarka, tai šie chronologiniai sąrašai turėjo tik padėti orientuotis visoj toj milžiniškoj, daugelį metų spausdinamoj medžiagoj, kuri pagrindinėje bibliografijoje yra išmėtyta visuose tomuose. Bet kadangi po to abėcėlinė bibliografija buvo spausdinama dar penkiasdešimt metų (ir nebuvo baigta) ir per tą laiką nuolatos atsirasdavo naujos medžiagos, kuri leidžiant chronologinius sąrašus nebuvo žinoma, ir ilgainiui mažiausiai du kartus padidėjo, palyginti su ta medžiaga, kurią Estreicheris turėjo darbą pradėdamas, tai su laiku chronologinio sąrašo reikšmė nuolatos mažėjo, nes jis vis mažiau ir mažiau atvaizduodavo tikrąją knygų buitį, nors vėliau jo nepakeitus kitu ir nepapildžius, tekdavo vis juo naudotis ir juo remiantis piešti knygų judėjimo ir jų skaičiaus augimo ar smukimo vaizdus. Lietuviškai bibliografijai šis sąrašas nedavė nieko nežinomo ar naujo. 1885 m. ir 1890 m. išleidęs 10-ą ir 11-ą tomą, apėmusį chronologinį sąrašą visų XIX a. spaudinių, įėjusių į pirmuosius septynis tomus su papildymais 1871—1889 metams, pradedant pasirodžiusiu 1891 m. dvyliktu tomu, Estreicheris pradėjo leisti savo bibliografijos svarbiausią dalį. Jam pačiam pavyko išspausdinti šios serijos vienuolika tomų — paskutinis dvidešimt antras tomas, apėmęs raidę M, buvo išspausdintas 1908 m. ir tais pačiais metais Estreicheris mirė. Jo darbą tęsti pasiryžo jo sūnus Stanislovas Estreicheris, pradžioje besiremiąs vien tėvo surinkta medžiaga, ilgainiui ją žymiai papildydamas ir kiek iš naujo perredaguodamas. Jam pavyko pavaryti darbą beveik iki pabaigos — paskutinysis 32 tomas pasirodė 1938 m. ir apėmė raidę U ir dalį raidės W. Liko medžiagos tik dviems tomams (W pabaiga, Z ir Ž), tačiau iškilęs 1939 m. karas darbą sustabdė, o 1940 m. pradžioje mirė ir pats Stanislovas Estreicheris. Be šios serijos, atskirai keturiais tomais 1900—1916 m. buvo išspausdinta ir baigusi XIX amžių 1881—1900 m. abėcėlinė bibliografija.

Visą šią seriją iš 21 tomo (12—32) Estreicheris tvarkė visai kitaip negu pirmuosius tomus; nors ir čia buvo pilnai sunaudojama visa

spausdinta ar rankraštinė literatūrinė medžiaga, kuri tik galėjo duoti kokią nors informaciją apie knygas, bet pagrindinę medžiagą sudarė pačios matytos knygos, peržiūrėtos Krokuvos, Lvovo, Varšuvos ir kitose Lenkijos bibliotekose, vėliau ir knygos iš kitų bibliotekų, aprašomos korespondentų ar gaunamos pasiskolinti. Knygas *de visu* aprašant duodama galimai pilnesnė antraštė, puslapių skaičius, formatas (tradicinis formatas, ne centimetrais), nurodomos bibliotekos, kuriose tos knygos yra ar buvo, duodamos plačios anotacijos iš turinio (knygoms techniškai aprašyti vietos teikiama labai nedaug), nurodoma galimai pilnai atitinkamos knygos literatūra. Knygos nematytos aprašomos taip, kaip jos buvo aprašytos atitinkamuose šaltiniuose. Jau pradedant 13-uoju tomu, kiekvieno tomo pabaigoje duodami naujai paaiškėję papildymai (jie spausdinami vienoje puslapio pusėje) visiems anksčiau pasirodžiusiems tomams, tik nuo 27-o tomo, pasirodžiusio 1927 m., matyti, nusistačius leisti naują leidimą, kuris turėtų apimti ir visus papildymus, papildymai duodami tik spausdinamam tomui, bet ne senesniems. Visi išspausdinti papildymai kartu sudarytų atskirą 300 p. tomą. Papildymų gausumas nerodo pačios pagrindinės bibliografijos netobulumo, nes patys papildymai tik ir galėjo atsirasti lyginant atitinkamų bibliotekų knygų rinkinius su išspausdintais Estreicherio bibliografijos tomais. Kiek tų papildymų gali dar atsirasti, matyti nors ir iš to, kad palyginti neturtinga senų spaudinių Vytauto Didžiojo universiteto biblioteka, tik jų dalį sulyginusi su Estreicheriu, galėjo atžymėti per 1000 pozicijų, kurių pas Estreicherį ar visai nėra, ar kurios yra klaidingai ar nepilnai aprašytos iš nematytų egzempliorių, ir tai neliečiant visai lietuviškų knygų.

Kaip matėm, be kitų tikslų, Estreicheris buvo norėjęs apimti visą lietuvišką bibliografiją. Jei tai būtų jam pavykę padaryti, tai gal ir nebūtų didelio reikalo toliau rūpintis atskiros lietuviškos bibliografijos ruošimu — būtų užtekę padaryti atitinkamas iš visų jo tomų ištraukas. Jau pradėdamas savo antrąją bibliografijos seriją leisti, nuo 13-o tomo jis galėjo pilnai sunaudoti pirmąjį S. Baltramaičio bibliografijos leidimą, pasirodžiusį 1892 m., vėliau galėjo apimti, bent vėlesniems tomams, ir antrąjį Baltramaičio leidimą, pasirodžiusį 1904 m., o paskutiniams tomams įjungti visą bibliografinę

medžiagą, jau mūsų laikais Lietuvoje išspausdintą. Nemaža medžiagos jau nuo *Aušros* laikų Estreicheriui siuntė ir Stanislovas Didžiulis, nemaža senų lietuviškų knygų atsirado ir įvairiose Lenkijos bibliotekose, jų tarpe ir keletas unikumų. Tačiau nedaugelį atvejų išskyrus, kada Estreicherio matytos lietuviškos knygos buvo aprašytos tuo pačiu būdu ir mastu kaip lenkiškos, visi kiti jo duodami lietuviškų knygų aprašymai neleidžia pasitenkinti tuo, kas jo apie tas knygas parašyta. Kita vertus, net daug iš to, kas yra Baltramaičio bibliografijoje, pas Estreicherį nepateko, užtat daugumas Baltramaičio klaidų kartojama, o be jų, atsirado nemaža naujų, atsiradusių daugiausia dėl to, kad abu Estreicheriai nemokėjo lietuviškai: pvz., 30-o tomo p. 359 Stanislovas Estreicheris iš jo matyto Lvovo muziejaus *Ossolineumo* defektinio egzemplioriaus smulkiai aprašo neva jo surastą, iš tikrųjų niekados nebuvusį šeštą Sirvydo (Szirwido) *Dictionariumo* 1718 m. leidimą, kuris, kaip matyti iš jo pateiktų ištraukų, buvo ne Sirvydo 1718 m. lietuviškas, bet Elgerio 1683 m. latviškas žodynas. Kitoj vietoje jo matytą XIX a. Kuršaičio redaguotą lietuvišką giesmyną jis nukelia į XVIII a. pradžią. Panašių ir kitų klaidų jo bibliografijoje nemaža. Be to, žinios apie lietuviškas knygas yra labai nepilnos, pvz., iš lig šiol lietuviškai bibliografijai žinomų 25 leidimų, pasirodžiusių ligi XVIII a. pabaigos, *Ewangelie polskie y litewskie* (Jaknavičiaus) Estreicheris nurodo tik 8 (bet Nezabitauskis nė vieno, Jocheris 4 (su 1637 m.), Karlavičius 3 (be 1637 m.) — o ši knyga jau galėjo jam rūpėti labiau už visas kitas lietuviškas knygas, nes pusė jos teksto spausdinta lenkiškai. Ne tikresnės jo žinios yra ir apie kitas lietuviškas knygas, išspausdintas ne vienu leidimu. Lietuvių kalbos nemokėdamas, jis duoda lietuviškoms knygoms ar labai kuklias anotacijas, ar visai jų neduoda, ar neteisingai apibūdina, o literatūros nurodymai joms veik neturi jokios bibliografinės vertės, nes vis kartoja tuos pačius šaltinius. Tačiau, kad ir yra tokių trūkumų, kurie verčia kitus bibliografus savarankiškai lietuvišką knygą tyrinėti, lietuviškai bibliografijai Estreicherio senosios bibliografijos lietuviškoji medžiaga yra ir svarbi, ir reikšminga. Iš viso jis registruoja ne mažiau kaip 131 lietuvišką leidinį (iš XVI a. 20, iš XVII a. 29, iš XVIII a. 82), t. y. 2,5 karto daugiau kaip Karlavičius, ir apie 100 įvairių leidinių ne lietuviškų, bet su lietuvių

bibliografijai reikšmingais lietuviškais įtarpais, tekstais, kurių tačiau (ypač *Rituale Sacramentorum*) Estreicheris dažnai neatžymi — tiesa, Estreicherio bibliografija buvo ne tik vienas šaltinių lietuviškosios bibliografijos, bet ir pati ja dalimi pasinaudodavo, kad ir neretai to neatžymėdama, nes ypač jos paskutinysis redaktorius, matyt, kartais sąmoningai nutylėdavo savo lietuviškuosius šaltinius, ar juos po ranka turėdamas sąmoningai jais nesinaudojo, nors dėl to kartais nukentėdavo ir jo bibliografijos pilnumas, ir informacijos tikslumas.

IX

1816 m. pasirodžius L. Rėzos *Geschichte d. lit. Bibel*, ilgam laikui susidomėjimas lietuviška senąja knyga Rytprūsiuose žymiai atslūgo. Tie, kurie šiapus sienos dar šioj srityje dirbo, kalbėdami apie lietuviškas protestantiškas knygas vis tebekartojo senąsias informacijas, veik nieko naujo prie jų nepridėdami, veik neturėdami supratimo apie tai, kas Prūsuose buvo XIX a. lietuviškai spausdinama. Tuo tarpu, jau nekalbant apie tai, kad nuo 1832 m. Karaliaučiuje pradėjo eiti pirmasis lietuviškas periodinis leidinys — *Nusidawimai apie Ewangelios prasiplatinimą*[2], 1849 m. pasaulietinis *Keleiwis*, o protarpiais ir vėliau eilė kitų laikraščių, kad nuo 1846 m. ten pat pradėjo eiti pirmas kalendorius, prie kurio po kiek laiko prisidėjo dar du, pats jau skaičius kasmet spausdinamų lietuviškų knygų Karaliaučiuje, Tilžėje, Klaipėdoje, Gumbinėje savaime turėjo versti susidomėti ir jomis, juo labiau kad ligi spaudos uždraudimo Didžiojoje Lietuvoje yra buvę metų, kada Rytprūsiuose buvo išspausdinama daugiau lietuviškų knygų negu Vilniuje, ir jų tarpe ne visos buvo tikybinio turinio. Bet patys prie tų knygų, laikraščių, kalendorių dirbę lietuviai veik visiškai nesidomėjo bendru lietuviškosios knygos judėjimu, išskyrus vieną atvejį, kada naujas lietuviško *Biblijos* vertimo redaktorius *Fridrikas Kuršaitis* straipsnyje „Zur Geschichte der litauischen Bibel", išspausdintame *Ewangelische Gemeindeblatt* 1864 m. Nr. 33—36, trumpai nušvietė senesniuosius lietuviško *Biblijos* vertimo darbus ir kiek ilgėliau sustojo ties motyvavimu savo

įneštų į vertimą atmainų. Tačiau ir šis straipsnis buvo parašytas ne iš bibliografinio, bet iš tikybinio kalbinio reikalo ir daugiausia rėmėsi Rėza.

Daugiau susidomėjimo lietuviška knyga rodė vokiški žurnalai, skirti Rytprūsių praeičiai tyrinėti, ir pirmiausia nuo 1829 m. ėjęs žurnalas *Preussische Provinzial Blaetter*, 1846 m. virtęs *Neue Preussische Provinzial Blaetter*, 1864 m. — *Altpreussische Monatschrift*, ėjęs ligi 1922 m. Jau pirmuose dviejuose žurnaluose pastebimas didelis susidomėjimas, sukeltas L. Rėzos darbų, lietuviška tautosaka, ypač dainomis ir lietuvių kalba. Prie šio susidomėjimo prisidėjo ir *A. Krausės* darbas *Litthauen* 1837 m. Šiam rašte Krause pateikė kad ir kuklių, bet labai palankių („Nei prancusiszkai, nei wokiszkai nepagiriau, bet lietuwiszkai, kaip jusu draugas pazistamas") informacijų apie lietuvių kalbą ir kai kurias knygas. Susidomėjimą lietuvių kalba skatino ir kai kurie įžymūs kalbininkai — Pottas, Boppas, Nesselmannas, Schleicheris (šis 1853 m. prakalboj prie *Litauische Volkslieder* pateikė trumpą lietuvių dainų literatūros istoriją ir bibliografiją), Kuršaitis. Ypač *Neue Preussische Provinzial Blaetter* dėjo tais klausimais daug reikšmingų raštų V. Beerbohmo, J. Horno, E. Gisevijaus, Karolio Augusto ir Vilhelmo Jordanų, A. Hagono, E. Budriaus, Glogau, F. Zschokkės, Doeringo ir kt., kuriuose tarp kito ko pastebimas noras ir pastangos užmegzti kultūrinius saitus ir su šiapus sienos gyvenančiais lietuviais, kartojant savo žurnale Stanevičiaus ir K. Brzozovskio paskelbtas lietuviškas dainas, išspausdinant Valiūno *Birutę* ar net informuojant apie lietuviškas knygas, skirtas Didžiajai Lietuvai (K. A. Jordano „Pranešimas" 1849 m. apie jo gautąsias Daukanto paruoštas knygutes). Nuo 1864 m. žurnalui pradėjus eiti naujoj redakcijoj ir nauju *Altpreussische Monatschrift* pavadinimu, lietuviškoji medžiaga ir toliau čia skelbiama (čia vėliau tarp kitko Tetzneris paskelbė visų svarbiausią medžiagą, reikalingą Donelaičio gyvenimui nušviesti), bet ypatingai lietuviškai bibliografijai buvo reikšminga skelbiama čia nuo 1864 m. vadinamoji *Altpreussische Bibliographie*, kurią 1862—1895 m. laikui paruošė *Rudolfas Reicke*, 1896—1900 m. *Valteris Meyeris* ir 1901—1906 m. *Wilhelmas Rindfleischas.* Lietuviškai bibliografijai ji daug reikšmingesnė ir svarbesnė net už naujausią toje srityje darbą — E. Wermekes *Bibliogra-*

phie der Geschichte von Ost-und Westpreussen 1933 m., kuri kad dalimi ir apėmė *Altpreussische Bibliographie* medžiagą, bet iš jos pašalino didesnę dalį lituanistikos, kuri anojoj užėmė vieną svarbiausių vietų. Tarp kitos medžiagos, *Altpreussische Bibliographie* redaguojant Reickei, ten kasmet buvo skelbiama, be grynos lituanistikos, ir žymi dalis Rytprūsiuose spausdinamų lietuviškų knygų ir laikraščių. Daugeliui tų knygų ji ligi šiol liko vienintelis rimtas bibliografinis šaltinis.

Tuo pačiu metu pradeda savo mokslinį darbą kalbininkas, etnologas, archeologas prof. *Adalbertas Bezzenbergeris,* veik visas savo jėgas skyręs lietuviškiems mokslo reikalams tirti, kuris ir mūsų bibliografijai daug nusipelnė tiek nuo 1874 m. leisdamas seriją *Litauische und Lettische Drucke des 16. Jahrhunderts,* kur keturiuose sąsiuviniuose naujai išspausdino Mažvydo 1547 m. *Katekizmą* ir 1559 m. *Formą Chrikstima,* Vilento 1579 m. *Enchiridioną* ir *Evangelias bei Epistolas* ir 1629 m. K. Sirvydo *Punktus sakimų* (šį spaudai parūpino Garbe), tiek savo studija *Beitraege zur Geschichte der Litauischen Sprache* 1877 m., kur įžangoj iš jo matytų egzempliorių pirmą kartą tiksliai ir bibliografiškai be priekaištų aprašė 27 senus lietuviškus XVI, XVII ir XVIII a. spaudinius ir rankraštinę Bretkūno *Bibliją,* jų tarpe vieną Vilniaus spaudinį (1600 m. *Postilę*), keturis kėdainiškius 1653 m. spaudinius ir 21 Karaliaučiaus spaudinį. Ne mažiau buvo lietuvių bibliografijai reikšmingi ir jo straipsniai ir žinios, įdėtos Tilžės žurnale *Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft,* kurį 1879—1912 m. leido ten įsikūrusi „Litauische Literarische Gesellschaft" ir kuris ilgą laiką, ligi 1907 m., kada pradėjo eiti Vilniuje *Lietuvių Tauta,* buvo vienintelis žurnalas, skirtas lituanistikos reikalams — lietuvių kalbai, literatūrai, bibliografijai, tautosakai, archeologijai, dalimi ir istorijai tirti. *Mitteilunguose* dar spaudos draudimo metu nemaža medžiagos, ypač tautosakos, buvo spausdinama ir lietuviškai ir ji galėjo legaliai eiti per sieną, nes žurnalas turėjo debitą ir Rusijos valstybės ribose. To žurnalo pasirodė iš viso 31 sąsiuvinis, sudarę penkis tomus ir šešto vieną sąsiuvinį, didumu atitinkantį tomą. Jau pirmojo tomo pirmam sąsiuviny A. Bezzenbergeris įdėjo straipsnį „Zur litauischen Bibliographie", kuriame, be septynių XVI—XVIII a. lietuviškų knygų (tarp kitų čia buvo gana

plačiai nušviestos ir Chylinskio *Biblijos* spausdinimo aplinkybės), aprašo ir dvi nelietuviškas su medžiaga lietuvių kalbos istorijai. Tame pačiame tome pirmą kartą viešai pasirodė ir *Jonas Koncevičius*, pateikdamas kiek bibliografinių papildymų Bezzenbergerio paskelbtam straipsniui; *Jacoby* plačiai nušvietė 1722 m. vadinamojo Lysijaus katekizmo vertimo aplinkybes, *Hoffheinzas* straipsnyje „Bericht ueber einen literarischen Fund", Milkės giesmyno rankraščio suradimo proga, pateikė kiek naujų duomenų apie senesnius lietuviškus giesmynus; galiausiai *Titus Voelkel* pateikė „Lituaniką Karaliaučiaus Wolfenbuettelio bibliotekoje", nors įdomesnio ten nieko nesurado, net nepaminėjo įdomiausio vadinamosios Wolfenbuettelio postilės lietuviško rankraščio. Antram tome, kurio šeši sąsiuviniai buvo išspausdinti 1883—1887 m., *A. Thomas* straipsnyje „Zur litauischen Bibliographie" surašė lituanistiką visuose tomuose *Preussische Provinzial Blaetter* ir *Neue Preussische Provinzial Blaetter* ir šešiolikoj pirmųjų *Altpreussische Monatschrift* tomų; J. Koncevičius bibliografiškai aprašė 26 XIX a. Didžiojoje Lietuvoje išspausdintas knygas, A. Bezzenbergeris pateikė keletą smulkių bibliografinių informacijų, tas pats A. Thomas atkreipė dėmesį į Daukanto žinią apie tariamąsias Daukšos *Omilijas* iš 1588 m., dėl kurių ir dabartiniu metu keliamos kai kurios abejonės, *L. Neubaueras* paskelbė jo surastą lietuvišką spausdintą ketureilį iš 1669 m., *Kristijonas Bartschas* straipsnyje „Ueber litauische Volksliteratur" aptarė naujausius darbus iš lietuvių tautosakos, *E. Volteris* pakartojo Sprogio surastą 1650—1654 m. lietuvišką priesaikos tekstą ir pateikė Jono Juškos nekrologą. Trečiam, 1888—1893 m. ėjusiame tome, Aleksandras Kuršaitis pateikė nežinomo lietuviško 1704 m. eilėraščio tekstą, E. Volteris išspausdino medžiagą Valančiaus, Daukanto, Ugianskio, Želvavičiaus, Stanevičiaus ir Mikuckio biografijoms ir jų bibliografijai, duodamas ir būdingų ištraukų iš jų raštų ar trumpą bibliografiją kontrafakcinių ir JAV lietuviškų spaudinių. *R. Schwede* straipsnyje „Zur Geschichte der litauischen Gesangbuecher" vėl grįžo prie ligi šiol dar daug kuo neaiškios lietuviškų giesmynų istorijos, A. Bezzenbergeris reikšmingame straipsnyje „Zur litauische Literaturgeschichte" pateikė eilę archyvinių dokumentų, nušviečiančių Villento

ir Martinio biografijas ir Bretkūno *Postilės* ir *Biblijos* vertimo istoriją — nuo to laiko studijose apie senuosius lietuviškus raštus ir rašytojus vis dažniau kreipiamasi į Karaliaučiaus valstybinį archyvą, kurio medžiaga tuo atžvilgiu nėra ligi šiol visiškai ištirta, nors jau *D. Tschakertas* savo „Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen" 1890 m. paskelbė pilnai ištraukose ar atpasakojimuose eilę dokumentų, liečiančių mūsų pirmuosius rašytojus — Rapalionį, Kulvietį, Mažvydą; vėliau Th. Wotschke savo monografijoje „Abraham Culveutis" (išspausdintoje *Altpr. Monatschr.* 1905) tų paskelbtų dokumentų skaičių žymiai padidino, o naujausiai vėl nemaža tokių dokumentų surado prof. *J. Gerulis* ir ypač *V. Falkenhahnas,* kuris savo monografijoje apie Bretkūną 1940 m., sudariusioje lyg savitą enciklopediją žinių apie mūsų XVI—XVII a. protestantiškus rašytojus, paskelbė eilę naujų nežinomų dokumentų, nušviečiančių ne tik Mažosios Lietuvos rašytojus, bet ir pirmuosius, dar nežinomus, Vilniaus lietuviškuosius spaudinius.

Ketvirtame *Mitteillungų* tome, spausdintame sąsiuviniais 1894—1899 m., savo reikšme mūsų knygos istorijai išsiskiria *H. Reinholdo* plati monografija apie Chylinskio *Bibliją* („Die sogenannte Chylinskische Bibeluebersetzung"), kurioj jis motyvuotai sugriauna Stankevičiaus išvadas ir greta pateikia apypilnę bibliografiją daugiakalbių leidinių, kuriuose buvo išspausdintas ir lietuviškas „Tėve mūsų" tekstas. J. Koncevičius čia pat išspausdino L. A. Jucevičiaus ir K. Nezabitauskio biografijas, E. Volteris pateikė M. Daukšos ir D. Poškos biografijas su atitinkamais tekstais ar jų ištraukomis ir davė kiek smulkių bibliografinių informacijų. Penktame tome, spausdintame 1900—1911 m., *V. Gaigalaitis* dalimi išspausdino savo platesnę monografiją apie Wolfenbuettelio *Postilę* 1573 m., E. Volteris, toliau teikdamas lietuvių rašytojų biografijas, kartu paskelbė bibliografines žinias apie įvairius Sirvydo žodyno leidimus, pirmą kartą painformavęs apie jo suradimą to žodyno pirmojo, 1629 m., leidimo.

Jau visa ši, čia nepilnai suminėta medžiaga turėjo didelę reikšmę lietuvių bibliografijai ir lietuviškosios knygos praeičiai nušviesti. Bet be jos, pradedant jau pirmuoju *Mitteillungų* sąsiuviniu, čia

kiekvienam sąsiuviny skelbiami sąrašai gautų draugijos bibliotekoje knygų, žurnalų ir rankraščių, daugiausia lietuviškų ar lituanistinių, kurių tarpe daugumas buvo anksčiau lietuviškai bibliografijai nežinomi. Nuo 1892 m. visa ta medžiaga išskiriama dar į atskirai spausdinamą draugijos bibliotekos katalogą ir jos tęsimus, kuris tuo būdu virto itin svarbiu lietuviškosios bibliografijos šaltiniu. Deja, ši bibliografijai itin svarbi medžiaga buvo skelbiama tokia forma, kad kaip reikiant negalėjo ir negali būti bibliografijai sunaudota — turėdami galvoje, kad tai tik bibliotekos katalogas, jo sudarytojai duodavo tik sutrumpintas antraštes, nenurodydavo nei spaustuvės, nei puslapių skaičiaus, kartais ir metų, pasitenkindami vien bibliotekos vietaženkliu, kuris buvo gera rodyklė tik tiems, kurie galėjo pačios bibliotekos knygomis naudotis, bet visiškai nereikšminga tiems, kuriems ta biblioteka buvo neprieinama. Šie turėjo tenkintis vien nepilnais katalogo užrašais, kurie ir dabar, kada pati biblioteka išnyko ar yra įlieta į Karaliaučiaus universiteto biblioteką, yra verčiami tokia pat forma tas knygas kartoti, kadangi dalis tų knygų yra žinoma vien tiktai iš tų sąrašų ir niekur kitur neužeinama.

X

Nors *Aušros* laikais vėl atgimęs tautinis darbas ir tautinė mintis, nutrūkę po 1823—1824 m. savo natūralinėje raidoje, tiesioginės įtakos lietuvių bibliografijos istorijai ir neturėjo, tačiau atskirais atvejais ir jis sukeldavo susidomėjimą atskirais lietuvių rašytojais, ypač nežinomais ar mažai žinomais, ir senomis lietuviškomis knygomis. Pačioje *Aušroje* jau nuo pirmųjų numerių užtinkama nemaža ir bibliografijai įdomių žinučių, daugiausia rašytų *M. Davainio-Silvestraičio,* kur rūpestingai renkamos, kartais ir nelabai tikros, informacijos apie įvairius rašytojus ir jų raštus; bet bibliografijai naujų tikrų faktų davė palyginti nedaug. Daug didesnę reikšmę turėjo tie darbai, tiesiogiai su *Aušros* veikimu nesusieti, bet tuo pačiu laiku surašomi, kur nelietuviai ir lietuviai rusiškai ar lenkiškai, Rusijoje ar Galicijoje, skelbdavo tai, kas lietuvių bibliografijai turėjo lemiamos reikšmės. Čia pradininku galima laikyti *E. Volterį* (1856 III 19—

1941 XII 14), kuris, pats būdamas ne lietuvis, ir savo mokslinės karjeros pradžioje net smarkiai pakenkęs lietuviškam tautiniam darbui rusiškų raidžių įvedimo į lietuviškus raštus gynimu, ilgainiui betgi, arčiau susidūręs su lietuvių šviesuomene, pakeitė savo nusistatymą ir virto naudingu kovos dėl lietuviškos spaudos dalyviu. Jis tatai, dar pirmam savo veiklos laiko tarpe, nusipelnė lietuvių bibliografijai, knygų istorijai ir kalbotyrai, paskelbdamas 1886 m. Daukšos katekizmo 1595 m. tekstą, kurio vienintelis žinomas egzempliorius kažkur Rusijoje po 1915 m. yra dingęs,[3] ir Volterio tekstas dabar turi jį atstoti. Ši gi knyga ligi paskutinių laikų buvo laikoma pirmąja Vilniuje spausdinta lietuviška knyga, seniausiu lietuviškos katalikiškos literatūros paminklu. Prakalboje prie katekizmo Volteris pateikė lietuvių literatūrinės kalbos raidos apžvalgą, išnagrinėjęs Daukšos, Sirvydo, Kleino *Universitas linguarum* 1737 m., Valančiaus, Daukanto, Ivinskio, Sutkevičiaus, Baranausko raštus. Kartu pateikė ir vadinamąją prūsų bibliografijos apžvalgą — sąrašą raštų apie prūsų kalbą. 1887 m. knygoje *Ob etnografičeskoj poezdke po Litve i Žmudi* Volteris tarp kitko davė ištraukų iš Valančiaus *Antano tretininko*, iš Daukšos 1599 m. *Postilės*, iš ką tik Petrapilio dvasinės akademijos bibliotekoje surastos 1660—1663 m. Chylinskio *Biblijos* (ją jis dar vadina Minvydo *Biblija*), iš 1787 m. *Ziwato Jezaus Kristaus*, pateikė Valančiaus ir Daukanto raštų bibliografijas su plačiomis ištraukomis iš Daukanto *Pasakojimų* ir pakartojo Valančiaus 1863 m. atsišaukimo tekstą. Tą darbą išleidęs, jis pradėjo, kaip matėme, uoliai bendradarbiauti Tilžės *Mitteillunguose*, ten teikdamas daug biografinės ir bibliografinės medžiagos ir kartais toje srityje bendradarbiaudamas Tilžės lietuviškuose nelegaliuose laikraščiuose. Nuo 1904 m. Petrapilio Mokslų akademijos lėšomis pradėjo sąsiuviniais leisti naują, transliteruotą Daukšos *Postilės* 1599 m. leidimą, kurio antras sąsiuvinis pasirodė 1909 m., o trečias 1927 m. Čia jis įgyvendino dar senąją Stanevičiaus, vėliau M. Valančiaus svajonę; tiesa, šis naujas spaudas nebuvo pabaigtas, bet čia buvo kaltas ne Volteris, bet dalimi pakitėjusios Rusijos politinės sąlygos, dalimi tai, kad 1926 m. Daukšos *Postilė* buvo pakartota anastatiniu būdu, kas pašalino reikalą tęsti jos transliteraciją. Galiausiai nemaža ir bibliografijai svarbios medžiagos buvo įdėta į Volterio paruoš-

tą *Lietuvišką chrestomatiją,* kurios pirmas sąsiuvinis pasirodė 1901 m., jo antras leidimas 1903 m., o antras sąsiuvinis 1904 m. Bibliografijai svarbi yra ir jo lietuvių literatūros istorijos apžvalga, 1896 m. išspausdinta rusiškam Brockhauso ir Efrono *Enciklopediniam žodyne,* ir jo priedai prie 1901 m. *Spiski naselennych mest Suvalkskoj gubernii,* kur įdėti tekstai iš XIX a. lietuviškų valsčių (gminų) teismų protokolų.

Veik vienu laiku su Volteriu pradėjo savo greit nutrūkusį lietuviškos bibliografijos srityje darbą ir *Maurikis Mykolas Stankevičius* (1857—1892 IV 21), rimčiausias mūsų senųjų bibliografų. Žemaitis kilimo, besimokęs Varšuvoje, jis 1877 m., rusų — turkų karo metu, vengdamas kariuomenės, pasišalino į Galiciją, kur 1878—1892 m. gyveno Krokuvoje, pradžioje tarnaudamas knygynuose, vėliau vesdamas savo įsteigtą antikvariatą. Darbas su knygomis išugdė jame meilę knygai, vertė susidomėti senomis knygomis. Tuo reikalu jis pradėjo plačiai naudotis turtingomis Krokuvos bibliotekomis, aptiko tenai keletą retų lietuviškų knygų, pastebėjo, kaip dar yra nepilnos mūsų žinios apie senąsias lietuviškas knygas, ir, savo žemaitiško patriotizmo skatinamas, nusistatė imti lietuviškosios senos knygos praeitį tyrinėti. Galimas daiktas, kad tam darbui galėjo būti akstinas jam ir *Žegota Pauli,* šiuo laiku geriau mums nežinomas rankraštis apie lietuvių bibliografiją, kurį jis galėjo užeiti Krokuvos universiteto bibliotekoje. Savitomis bibliografijos darbo pratybomis buvo jam jo paruošta 1886 m. lenkų rašytojo Ančyco asmeninė bibliografija ir 1885 m. išspausdintos lyginamosios visų Adomo Mickevičiaus veikalų bibliografinės chronologinės tabelės; tat davė pradžią jo vestai 1887—1890 m. Lvovo leidinyj *Pamiętnik Towarzystwa Literackiego Adama Mickiewicza* A. Mickevičiaus bibliografijai už 1886, 1887, 1888 ir 1889 m. Tuo pačiu laiku jis pirmas surado Krokuvos universiteto bibliotekoje 1605 m. lietuviško Ledesmos katekizmo vienintelį egzempliorių, kurį nukopijavo, paruošė spaudai ir ruošėsi išleisti savo bibliografinių studijų antru sąsiuviniu, bet dėl mums nežinomų priežasčių savo darbą užleido Bystroniui, kuris jį 1890 m. su savo komentarais atspausdino, net nepaminėjęs Stankevičiaus čia atlikto darbo.

Nusistatęs dirbti lietuviškos bibliografijos srityje, Stankevičius nesitenkino paprasta žinomų ir nežinomų lietuviškų knygų registracija, bet pradėjo pačias knygas giliau studijuoti. Pirmajai savo studijai, pavadintai *Studija bibliograficzne nad literaturą litewską*, I, 1886 m., jis pasirinko tema Londono *Bibliją* 1660—1663 m. Tema tuo laiku buvo itin sunki ir dėl to, kad, Stankevičiui ją rašant, nebuvo žinomas nė vienas išsilikęs tos *Biblijos* egzempliorius, ir jam teko remtis vien įvairiomis literatūrinėmis žiniomis ir nepilnomis ištraukomis iš Vilniaus evangelikų reformatų sinodų nutarimų, kurios dėl savo nepilnumo jį dalimi ir suklaidino — jis priėjo išvados, kad Chylinskis nebuvęs tos *Biblijos* vertėjas, bet tik korektorius, ir kad pats vertimas buvęs paruoštas Lietuvoje S. Minvydo ir kitų. Nedidelė, vos 23 p., knygutė lituanistų tarpe sužadino didžiausią susidomėjimą, juoba kad tai buvusi pirmoji monografija apie senąją lietuvišką knygą, privertė jo nurodytais pėdsakais ieškoti nepabaigto spausdinti egzemplioriaus, ir greitu laiku buvo surasti trys egzemplioriai — Petrapily, Londone ir Berlyne. Tačiau jo išvados apie vertėją ir vertimo eigą ne visus įtikino, ir kada po dešimties metų tuo pačiu klausimu vėl susidomėjo kitas tyrinėtojas *H. Reinholdas*, tai, kaip jau matėm, jis priėjo visai kitų išvadų ir reabilitavo Chylinskį. Ši Reinholdo išvada galutinai buvo patvirtinta, 1932 m. patekus į Britų muziejų Chylinskio vertimo neišspausdintos dalies rankraščiui su Chylinskio įvairiomis pastabomis. Tai davė medžiagos prof. Kottui trečiai apie tą pačią knygą monografijai, kurios santrauka buvo išspausdinta 1935 m. Tačiau visa tai nemažina Stankevičiaus nuopelnų, nes kaip tik savo darbu jis ir privertė kitus rimčiau susidomėti ta viena įdomiausių lietuviškų XVII a. knygų.

Savo studijų pirmąja dalimi įgijęs rimtą vardą kitų lituanistų tarpe, Stankevičius užmezgė santykius su visais, kurie domėjosi senąja lietuviška knyga, jų tarpe ir su vienu pirmųjų lietuvių bibliofilų *Stanislovu Didžiuliu* (Stankevičiaus laiškus Stanislovui Didžiuliui paskelbė Vaclovas Biržiška *Tautos ir žodžio* III tome 1926 m.), kuris savo Griežionių dvarely (Indrioniškio valsčiuje) dar *Aušros* laikais įsitaisė slaptą lietuvišką biblioteką, joj sutraukęs nemaža labai retų lietuviškų spaudinių, ir kuris pats buvo pradėjęs rinkti medžiagą lietuviškai bibliografijai, bet, susirišęs su Stankevičium ir

Baltramaičiu, visą savo turimą bibliografinę medžiagą jiems užleido. Išsilikusios Krokuvoj senosios lietuviškos knygos, medžiaga, peržiūrėta Karaliaučiaus universiteto bibliotekoje, žinios, gautos iš Didžiulio, ir platus sunaudojimas įvairios literatūros (iš L. Uriemblos apie Zenkavičiaus (Akelaičio) biblioteką ir kt.) įgalino Stankevičių 1889 m. išspausdinti ir antrąją savo bibliografinių studijų dalį, apėmusią lietuvišką bibliografiją nuo 1547 ligi 1701 metų (kaip matėme, jis atsisakė sumanymo antruoju sąsiuviniu išspausdinti 1605 m. katekizmą). Jis čia ne tik surašė, bet ir aprašė 14 lietuviškų ar turinčių lietuviškas įtarpas knygų iš XVI a., 39 iš XVII a. ir vieną (*Naująjį Testamentą* 1701 m.) iš XVIII a. Jis čia nesitenkino vienu antraštinio lapo nurašymu ar formaliu bibliografiniu knygos aprašymu, bet kartu stengėsi atkreipti dėmesį į visas knygos savybes (mažiausiai liesdamas jos technikinę pusę) ir duoda būdingas ištraukas iš teksto, kai kur visą lietuvišką tekstą nelietuviškoj knygoje ištisai pakartodamas. Pirmą kartą jis čia smulkiai aprašo jo surastą 1605 m. katekizmą, pirmas pateikia lietuvišką tekstą iš 1638 m. *Componimenti* ir 1648 m. *Ver Lukiskanum*, iš 1656 m. *Rituale Sacramentorum*, iš 1861 m. *Rozancziaus*, pirmą kartą aprašo „Gromatą Urbono Aszmojo", išspausdintą 1690 m. *Constihitiones*, nors pati toji knyga ir buvo bibliografams anksčiau žinoma, tik neminint lietuviško teksto. Prakalboje jis stengėsi išaiškinti, kokiu būdu pas Narbutą atsirado anoji apokrifinė 1533 m. *Wyprawa duszy na tamtem swiat*, nors galbūt pasitikėjimas Narbuto sąžiningumu jį čia ir suklaidino. Apskritai pats darbas, turint galvoje ir nelabai patogias darbo sąlygas mieste, kuriame buvo labai maža lietuviškų knygų, ligi šiol lieka rimčiausias lietuviškos bibliografijos darbas, nutraukęs saitus su sena, registracine bibliografijos tradicija ir nurodęs lietuvių bibliografijai naujus kelius, nors, deja, ji Baltramaičio asmenyje tuo pavyzdžiu nepasinaudojo ir grįžo vėl į senąsias vėžes. Šį darbą išleidęs, Stankevičius prakalboje paaiškina, kad yra jau paruošęs šiuos iš lietuvių bibliografijos darbus — XVIII a. bibliografiją, monografiją apie lietuviškosios *Biblijos* vertimus, apie lietuviškus giesmynus ir apie Stanislovą Rapagelaną (Rapolionį). Jiems jis buvo surinkęs nemaža medžiagos, tačiau ankstyva mirtis visus juos nutraukė; su-

rinkta medžiaga berods pateko į Krokuvos universiteto biblioteką, galbūt ja gavo pasinaudoti ir Estreicheris, nors jo pastabose prie jo aprašymo lietuviškų knygų niekur tai nežymima.

Tik ką pasirodžius Stankevičiaus bibliografinių studijų antrai daliai, 1890 m., Lietuvos Mylėtojo slapyvardžiu prisidengęs, Jonas Šliūpas išspausdino savo *Lietuviszkuosius rasztus ir rasztininkus* — lyg savitą pirmąją mūsų platesnę (234 p.) literatūros istoriją, jo pavadintą „raszaliszka perzwalga"[4]. Formos atžvilgiu tai labiau bibliografinis ir biobibliografinis darbas, bet ne literatūros istorija, be to, darbas nevienodai sukonstruotas — ligi XVIII a. pabaigos duodama bendra lietuviškų raštų peržvalga, o XIX a. trisdešimt penkių rašytojų lyg biografijos, lyg bibliografijos, tačiau ten pateikta medžiaga anuo laiku buvo vienintelė, iš kurios galima buvo semtis žinių apie mūsų literatūrą. Pabaigoje apžvelgiami dar kai kurie raštai, nepaminėti biografijose, ir galiausiai duodama lietuviškos periodikos apžvalga. Pirmojoj savo rašto dalyje Šliūpas iš abiejų Stankevičiaus dalių pasinaudojo tik pirmąja — apie Chylinskio *Bibliją* autorius, dar, matyti, nebuvo gavęs — kitaip būtų davęs daug tikslesnes žinias apie mūsų senuosius spaudinius ir būtų išvengęs daugelio klaidų. Šiaipgi iš vieno Mažvydo katekizmo 1547 m. jis padarė tris savarankiškus raštus, Vilento 1579 m. *Enchiridiono* neatskyrė nuo jo *Evangelijų*, prasimanė apie pasiskolinimą kėdainiškiams 1653 m. spaudiniams čekiškų ženklų, 1612 m. Sengstako jo nematytą giesmyną pavadino knygpalaike, remdamasis vėlesnių giesmyno leidėjų, o gal ir rašytojų apie giesmynų istoriją neteisingu neigiamu, nors ir ne taip griežtu įvertinimu; 17 m. amžiaus Šrubauskį verčia leisti 1638 m. lietuvišką katekizmą (čia seka svetima klaida); kaip ir rašę prieš jį, išskyrus Stankevičių, nežino pirmųjų trijų Sirvydo žodyno leidimų; šioj vienoj vietoje, remdamasis Stankevičium, neteisingai nuvainikuoja Chylinskį, taip pat kaip ir daugelis kitų Lysijaus 1772 m. katekizmą laiko išspausdintu 1719 m., pramano naują leidimą 1701 m. *Naujojo testamento* 1806 metais (ši klaida vėliau per Gaigalaitį pateko į Baltramaičio darbą, o iš jo ir į kitas, vėlesnes mūsų bibliografijas) ir, be to, jį vadina išėjusiu Kėdainiuose Bitnerio priežiūroj Karaliaučiuje, o iš tikrųjų 1701 m. *Naujasis Testamentas* buvo išspausdintas Karaliaučiuje, o Bitneris jį ruošė Kėdainiuo-

se; Gailevičių verčia išleisti *Mokslą Krikszczioniszką* 1752 m., t. y. tais metais, kada Gailevičius gimė, ir t. t. Žinoma, iš tų visų informacijų apie pirmuosius mūsų raštus, kurių, išskyrus Donelaitį, nei vieno nei matė, nei skaitė ir, be to, dar labai šališkai įvertino, lietuviškai bibliografijai nebuvo jokios naudos, o ir jomis besinaudoją skaitytojai, kurie kitos medžiagos neturėjo, buvo tik nereikalingai klaidinami. Daug didesnę tiems laikams vertę turėjo anos 35 lietuviškųjų XIX a. rašytojų biografijos. Nors ir jos buvo rašomos neturint bendro plano ir yra labai nelygiai sudarytos — vieniems duodama po keletą eilučių (Jasevičiui, Ugianskiui, Plioteriui, Sutkevičiui ir kt.), kur minimas koks vienas biografijos bruožas ar tik vienas raštas, kitiems net kelios dešimtys puslapių ir tai visai nepriklausomai nuo jų lyginamojo mūsų literatūroje svorio (pvz., Jankus ir Burba gavo du kartus daugiau vietos už Daukantą, o Vištalius net šešis kartus daugiau), bet tik nuo to, kiek autorius turėjo medžiagos po ranka; tuo būdu šešiems rašytojams — Valančiui, Zauerveinui (kuris gavo daugiausia vietos — 34 puslapius), Vištaliui, Basanavičiui, Jankui ir Burbai Šliūpas paaukojo 136 psl., o visiems kitiems, kartu su XVI—XVIII a. raštais, tik 93 puslapius. Bet vis dėlto, nors jo paskelbtoj medžiagoje ir yra daug nereikalingo balasto, ypač nereikalingo tokios rūšies kaip *Liet. Rasztai ir rasztininkai* darbams (pvz., p. 64—68 pakartojimas iš Valančiaus piliakalnių sąrašo), ir nors jo asmenų ir raštų įvertinimas dažnai yra šališkas, dalis jo paskelbtos medžiagos ir šiandien dar savo reikšmės nenustojo (pvz., pirmoji dr. Basanavičiaus autobiografija daug objektingesnė už jo paskutiniąją, ar ištraukos iš kun. Burbos autobiografijos), o aniems laikams, kaip jau buvo sakyta, ji ilgai buvo vienintelė knyga, iš kurios galima buvo šį tą apie mūsų literatūrą ir knygas sužinoti.

XI

Tuo pačiu laiku, kada Stankevičius ruošė ir spausdino savo darbus, savo bibliografiją rengė ir *Silvestras Baltramaitis* (1841 X 21—1921), tačiau jo paruošta medžiaga Stankevičius negavo pasinaudoti, nors apie ruošiamą darbą ir buvo Stanislovo Didžiulio painformuotas. Užtat pats Baltramaitis galėjo pilnai pasinaudoti abiem

išspausdintais Stankevičiaus darbais, bet, kaip jau sakėm, nenuėjo jo nurodytu lietuviškai bibliografijai keliu. Nedidelio bendro išsilavinimo, be lietuvių, rusų ir dalimi lenkų, visiškai kitų kalbų nemokėdamas, Baltramaitis, be didelio darbo atkaklumo, neturėjo kitų duomenų virsti rimtu bibliografu. Su bibliografija susidūrė tik gyvenimo sąlygų verčiamas, kada, 1863 m. patekęs į Petrapilį, nuo 1869 m. gavo tarnybą Petrapilio viešojoj bibliotekoje, kur gavo pažinti turtingiausius visoj Rusijos valstybėje knygų rinkinius ir turtingiausią, kad ir tuo laiku nelabai gausią, lietuviškų knygų kolekciją. Nuolatos dirbdamas tarp šimtų tūkstančių knygų, verčiamas jas kataloguoti ir rejestruoti, jis pradėjo domėtis ir bibliografija. Rusų bibliografo Mežovo patrauktas jam padėti sudarant rusų geografijos, etnografijos ir statistikos bibliografiją, o Lisovskio — sudarant rusų 1800—1846 m. žurnalų bibliografiją, Baltramaitis gavo kiek bibliografinės praktikos, kurią sunaudojo savarankiškam darbui. Dirbdamas su Mežovu, iš tos pačios medžiagos, kuri ir jo buvo naudojama, atrinkdavo tai, kas lietė Lietuvą, paskiau tai dar papildęs medžiaga, surasta įvairiuose žurnaluose, ir viską suskaidęs atitinkamais skyriais, po eilės darbo metų sudarė savarankišką lituanistikos bibliografiją, kuri rusų geografinės draugijos lėšomis buvo 1891 m. išspausdinta kaipo *Sbornik bibliografičeskych materialov dlia geografii, etnografii i statistiki Litvy*. Šis leidinys apėmė pirmajame leidime tik 4096 bibliografines pozicijas. Ši leidimą išpardavus, 1904 m. buvo išspausdintas antras, žymiai papildytas ir praplėstas, apėmęs jau 8514 bibliografinių pozicijų, arba du kartus daugiau kaip pirmame leidime. Visa medžiaga antram leidime buvo suskaidyta į dešimtį skyrių: Lietuvos fiziografijos literatūra (geografija, hidrografija, geologija, orografija, botanika, zoologija) — I leidime šis skyrius buvo pavadintas lietuvių kraštų geografine literatūra; II sk. — įvairių keliautojų žinių apie Lietuvą ir lietuvius literatūra (kelionės, atlasai ir žemėlapiai, etnografiniai atlasai ir žemėlapiai, istoriniai žemėlapiai, jūrų ir kelionių žemėlapiai); III sk. — lietuvių archeologinės medžiagos literatūra (bendros archeologinės žinios, piliakalniai ir jų kasinėjimai, pilių ir bažnyčių griuvėsiai, numizmatika, sfragistika, archeologiniai muziejai, archyvai ir bibliotekos — trijų paskutinių poskyrių pirmam leidime šiam skyriuje nebuvo; IV

sk. — Lietuvos istorinė literatūra (metraščiai, suskaidyti į penkis skirsnelius, lietuvių tautų tyrimas, bendros istorinės žinios, kunigaikščių laiko tarpas — nuo Ringaudo ligi naujausios emigracijos, genealogija, krikščionybės plitimas lietuvių tarpe, suskaidant tai į atskirus skirsnelius pagal tikybas); V sk. — Lietuvos teisės istorijos literatūra (bendros žinios, teisės šaltiniai, civilinė ir baudžiamoji teisena, luomai Lietuvoje, papročių teisė, tarptautinė teisė, krašto ekonominės pajėgos, statistika, pramonė ir prekyba, miestų ir miestelių istorija — šio skyriaus pirmam leidime nebuvo, bet miestų ir miestelių istorija buvo sujungta su IV skyrium; VI sk. — lietuvių etnografijos literatūra (bendrosios etnografinės žinios, antropologija, mitologija, prietarai, patarlės ir priežodžiai, padavimai ir pasakos, liaudies dainos, apie liaudies dainas, gaidos, muzika ir šokiai, papročiai — vestuviniai, šventės ir žaidimai, drabužiai, visuomenės gyvenimas, liaudies medicina, kryžiai, blaivybė, raštingumas); VII sk. — lietuvių kalbos literatūra (lyginamieji lietuvių ir kitų kalbų tyrinėjimai, prūsų kalba, lietuvių kalba, lietuvių abėcėlė — čia ir lietuvių kalbos uždraudimo reikalai — lietuvių kalbos gramatika, svetimų kalbų vadovėliai lietuviams, žodynai, lietuvių žodynui medžiaga, tarmės, lietuvių kalbos istorija ir lietuvių literatūra, runos); VIII sk. — Lietuvos žemės ūkio literatūra (žemės ūkis, namų ūkis, augalų auginimas, gyvulių ūkis, arklininkystė, bitininkystė, žūklė, miškininkystė ir medžioklė, žemės ūkio ir smulkioji pramonė); IX sk. — Lietuvos švietimo istorijos ir mokslo literatūra (bendros žinios, aukštosios mokyklos, vidurinės mokyklos, pradinės mokyklos, fundušai) — pirmam leidime didelė dalis įėjo į skyrių „Šiaurės vakarų krašto statistika"; X sk. — bruožai iš istorijos ir liaudies padavimų (apysakos ir pasakojimai, draminiai veikalai). Kaip matyti iš Baltramaičio prakalbos pirmajam leidimui, žymiausioji dalis čia pateiktos medžiagos pirmiausia buvo imama iš įvairių svetimų bibliografijų, o po to dar iš eilės peržiūrėtų žurnalų, visai neimant į rankas pačių knygų; tik peržiūrėtų žurnalų komplektų straipsniai čia galėjo būti aprašyti *de visu;* įrašyta daugiausia rusiška ir lenkiška medžiaga, o Vakarų Europos tiek tiktai, kiek ji buvo išspausdinta peržiūrėtuose žurnaluose. Daugiausia skirstydamas medžiagą skyriais tik iš knygų ir straipsnių pavadinimų, neretai Baltramaitis

užfiksavo ir visai nereikšmingą ir nieko bendro su tema neturinčią medžiagą, taip pat žymi jos dalis įdėta į netinkamus skyrius ar skirsnius. Suskirstymas skyriais aplamai yra toks netikslus ir negriežtas, kad dažnai sunku susigaudyti, kuriame skyriuje ar skirsnyje reikia sau reikalingos medžiagos ieškoti. Visai neduodamas anotacijų, Baltramaitis neleidžia orientuotis, ar jo pažymėta iš pažiūros reikalinga medžiaga tikrai bus naudinga skaitytojo rūpimam klausimui išsiaiškinti, ir tuo būdu neretai skaitytojas verčiamas įvairiose bibliotekose ieškoti knygos ar straipsnio, kurie, dideliu vargu surasti, galiausiai absoliučiai nieko jam neduoda. Kad skaitytojai lengviau susigaudytų, pabaigoje išspausdintos dvi rodyklės — abėcėlinė autorių ir abėcėlinė daiktinė (iš tikrųjų knygų ir straipsnių pavadinimų rodyklė) irgi gana sunkiai panaudojamos, juo labiau kad jos sutvarkytos ne lotyniškos ar lietuviškos, bet rusiškos abėcėlės tvarka, kuri verčia daugumą prie jos nepripratusių skaitytojų sugaišti daug laiko vien rodyklėje besiknisant. Galima būtų nurodyti dar daug tos bibliografijos trūkumų, tačiau neleistina kartu užmiršti, kad čia sunaudota milžiniška medžiaga, kuri be Baltramaičio bibliografijos būtų kitiems daugiausia nežinoma. Tai buvo pirmoji tos rūšies bibliografija ir ligi šiol liko vienintelė, nes vos tik keli jos skirsneliai jau mūsų laikais buvo iš naujo sudoroti ir atvaryti ligi mūsų laikų (botanikos, dalimi zoologijos, hidrografijos, mitologijos, dainų, dalimi apologetikos, kurios Baltramaičio darbe nebuvo). Ja daugiausia ir dabar tenka naudotis, nors ji ir neaprėpė gausingiausios paskutiniųjų 40 metų lituanistinės literatūros. Pagaliau visą tą literatūrą jis surankiojo pats vienas, tuo tarpu dabarties metu norint ją visą aprėpti būtų reikalingas ilgametis ir intensyvus darbas kelių dešimčių žmonių, kurių kiekvienas gal ir geriau sutvarkytų vieną kurį skirsnelį, atitinkantį jo specialybę, bet nei vienas jų nesugebėtų geriau už Baltramaitį apimti visas jo apimtas sritis.

Šis Baltramaičio darbas neturėjo šaknų senesniuose lietuvių bibliografijos darbuose ir, kaip matėme, beveik neturėjo įtakos ir vėlyvesniems darbams. Bet tiek pirmam, tiek antram jos leidimui buvo pridėta antroji dalis — priedas, sudarąs senųjų bibliografinių darbų tęsimą, Baltramaičio pavadintas „Spisok litovskich i drevne prusskich knig izdannych s 1533 po 1891 god" (antram leidime — „po

1903 god") — lietuviškų ir senųjų prūsų knygų sąrašas nuo 1533 ligi 1891 (ligi 1903) m., kurio pirmas leidimas buvo išspausdintas 1892 m., o antras 1904 m. Kaip jau buvo sakyta, ši lietuviškoji bibliografija, nors ir buvo išspausdinta tuo laiku, kada jau visur buvo žinomi Stankevičiaus bibliografijos darbai, ir pati buvo sunaudojusi Stankevičiaus bibliografinę medžiagą, savo sutvarkymu ir medžiagos sudorojimu nuėjo ne Stankevičiaus nurodytu keliu, bet yra daug artimesnė senoms Karlavičiaus, Ivinskio, Nezabitauskio bibliografijoms (ji taip pat pavadinta ne bibliografija, bet sąrašu), tik už jas yra daug gausesnė ir jos suregistruota medžiaga yra daug patikimesnė. Pirmasis leidimas apėmė 1359 chronologiškai sutvarkytų spaudinių laiką ligi 1892 m. (baigiant 1891 m.); jų 24 iš XVI a., 93 iš XVIII a., 1166 iš XIX a. ir 47 nenustatytų metų. Tuo būdu laikui ligi 1800 m., t. y. tam, kurį savo bibliografija apėmė ir Estreicheris (be 1800 metų), turėjęs galimybės daugumui savo tomų pilnai ir Baltramaičio darbu pasinaudoti, tiek pirmuoju, tiek antruoju leidimu, Baltramaitis jau pirmam leidime atžymėjo 14 leidinių daugiau už Estreicherį. Tam pačiam laiko tarpui antrame leidime Baltramaitis pateikia net 172 spaudinius, arba dar pridėjo 26. Tiesa, pirmam leidime iš 146 spaudinių tenka atmesti penkis tariamus, kurie Baltramaičio įrašyti, nors iš tikrųjų nebuvo išspausdinti, o antram leidime tokių spaudinių yra net septyni, tačiau Estreicherio darbe tokių yra ne tik ne mažiau, bet net daugiau. Baltramaičio sunaudotą antrajai daliai pagrindinę medžiagą sudarė Petrapilio viešosios bibliotekos rinkiniai, ypač gausūs XIX a., kada jie gaudavo privalomus egzempliorius, o spaudos draudimo metu ir dalį lietuviškų kontrafakcinių knygų, konfiskuotų ant sienos ar pas knygnešius; paties Baltramaičio pasisakymu antro leidimo prakalboje, pirmam leidimui jis aprašė iš Petrapilio egzempliorių 587 lietuviškas knygas ir brošiūras, tačiau apskaičiuojant knygas, kurioms jis padėjo prierašą *I.P.B.* — *Imperatorskaja Publičnaja Biblioteka* (kartu su pora knygų Mokslų akademijos), tokių knygų buvo net 604; tai sudaro 44,4% visų jo suregistruotų knygų — tokį nuošimtį aprašytų knygų *de visu* tenka laikyti labai dideliu, ypač turint galvoje bendrą senų lietuviškų knygų išsiskaidymą pasaulyje ir trūkumą tuo laiku bibliotekų pačioje Lietuvoje (išskyrus vieną Vilniaus vie-

šąją biblioteką, kurios rinkinius, kaip atrodo, šiam leidimui jis tik dalimi sunaudojo); jis yra didelis ir lietuvių bibliografijai, kuri pirmą kartą tiek plačiai aprašė matytas knygas, jis būtų didelis ir kiekvienai kitai panašaus masto bibliografijai. Tačiau būdas aprašyti matytas knygas negali būti laikomas visiškai patenkinamas: be to, kas buvo antraštiniam lape, Baltramaitis pateikia tik puslapių skaičių ir formatą (tradiciniais didumo nustatymais) ir nepateikia jokių anotacijų, nors be jų dažnai ir pats knygų pobūdis lieka neišaiškintas, ir daugelis tos pačios knygos įvairių leidimų iš jo aprašymų visiškai negali būti atskirti. Neretai ir antraštes matytų knygų Baltramaitis žymiai sutrumpina, ir tai įvairiais pagrindais, ypač turėdamas reikalo su tų pačių knygų naujesniais leidimais. Bibliotekų, kuriose saugomos knygos, jis iš principo nenurodo, tačiau čia įvedė labai naudingą korektyvą, prie Petrapilio egzempliorių kartais nurodydamas metus, kuriais jie ten yra gauti — tai palengvina daugelio kontrafakcijų tikrųjų metų nustatymą. Prie dešimties knygų yra pridėtas požymis „Didžiulis", matyt, jas aprašė iš tiesioginės Stanislovo Didžiulio informacijos, su kuriuo jis ilgą laiką susirašinėjo laiškais (išsiliko kelios dešimtys jo laiškų Didžiuliui), beveik prie tiek pat knygų yra požymis „Volter", nenurodant Volterio knygos ar straipsnio, taigi ir čia informacija eina tiesiogiai iš Volterio, kuris ir apskritai nemaža padėjo Baltramaičiui, jam bibliografiją ruošiant. Pridėjus tas knygas prie aprašytų *de visu*, bendras nuošimtis knygų, aprašytų iš matytų egzempliorių, dar kiek padidėtų ir sudarytų apie pusę visų įregistruotų knygų. Visa kita medžiaga buvo paimta iš tų šaltinių, kurie mūsų buvo anksčiau apžvelgti — iš Eistreicherio jis galėjo panaudoti bent dvylika jo pirmųjų tomų — įvairių laikraščių straipsnius, viršelių prie senesnių lietuviškų knygučių ir t. t. Bet tai, kas jo skelbiama iš literatūros, pateikiama ne kritiškai, beveik pažodžiui, taip, kaip jo buvo rasta, nekoreguojant, nepaaiškinant, neištaisant klaidų, ir tuo būdu visos senosios klaidos buvo pakartotos, o be jų atsirado ir naujų. Visa medžiaga čia sutvarkyta ne abėcėline, kaip pas Estreicherį ar senose bibliografijose (išskyrus Stankevičių ir dalimi Nezabitauskį), tvarka, ir ne sistemine, kaip Jocherio ar latvių Missinšo bibliografijoje ar paties Baltramaičio bibliografijos pirmoje dalyje, bet chronologine tvarka, kurios jis

laikėsi nuo pat savo darbo pradžios. Tai leidžia ne tik surasti visas reikalingas knygas, bet ir susidaryti knygų produkcijos augimo vaizdą, nustatyti jų savitarpio sąryšį, vienos knygos įtaką kitai. Tuo tarpu iš abėcėlinės ar sisteminės santvarkos to pasiekti neįmanoma.

XII

Pirmąjį savo darbo leidimą paskelbęs, Baltramaitis įsigijo platų garsą tiek Lietuvoje, tiek Rusijoje, tiek ir užsieniuose, kur mokslininkų tarpe nuolatos augo susidomėjimas lietuvių kalba, kaip svarbiausia kalba indoeropiečių kalbų praeičiai tirti. Rusijoje jis virto neabejotinu autoritetu visais klausimais, susietais su lietuvių raštais, su rusų raidžių įvedimu ar jų panaikinimu lietuviškuose spaudiniuose. Visa tai buvo jam akstinas darbą varyti toliau, rinkti naują medžiagą naujam bibliografijos leidimui ir papildymus bei pataisas senajam, taip pat paskatino rinkti kiek ir kitokios bibliografinės medžiagos, kuriai spausdinti jam nebuvo sunkumų, V. Lamanskiui pakvietus jį bendradarbiauti rimtam rusų etnografijos žurnale *Živaja starina* (*Gyvoji senovė*).

V. Lamanskis, nuoširdžiai palaikydamas lietuvių kovą dėl savo spaudos, tarp kitko 1895 m. labiausiai prisidėjo prie organizavimo per pirmąjį Rusijos spaudos darbininkų suvažiavimą eilės pranešimų lietuvių spaudos grąžinimo reikalu ir paskiau visus ten skaitytus pranešimus išspausdino savo žurnalo 1895 m. 3—4 sąsiuvinyje. Čia buvo įdėtas trumpas Baltramaičio pranešimas, G. Ginkeno ir V. Lamanskio straipsniai, platus Motiejaus Lozoraičio straipsnis, A. Pogodino ir A. Smilgos straipsniai ir plati ištrauka iš Hilferdingo seno rašto apie lietuvius. Visi tie pranešimai buvo pirmasis viešas ir reikšmingas visuomenės opinijos pasireiškimas tokiu reikalu, kuris anksčiau buvo sprendžiamas vien tik administracijos organų. Kartu šis vieningas pasireiškimas už spaudos grąžinimą lietuviams gan ryškiai paveikė valdžios sferas ir suvaidino nemažą vaidmenį spaudą laimint.

Žurnale *Živaja starina* Baltramaitis bendradarbiavo nuo 1891 m., kada jis išspausdino Stankevičiaus bibliografinių studijų recenziją;

1893 m. jis įdėjo Simano Daukanto spausdintų darbų bibliografiją, 1894 m. dviejuose sąsiuviniuose — lietuviškų rankraščių bibliografiją, kuri naujo nieko nedavė, nes čia buvo tik sutrauktos, imtos iš įvairios spausdintos medžiagos, informacijos, dažnai klaidingos, kaip pvz., paskelbtas *Sovremennyje izvestija* 1884 m. Nr. 98 sąrašas paruoštų spaudai lietuviškų rankraščių (vertimų iš Hilferdingo, Kojelavičiaus, Goethės, Mickevičiaus ir kt.), nors iš tikrųjų nė vienas tų rankraščių nebuvo parašytas, bet visą sąrašą, Jono Jablonskio iniciatyva, sugalvojo Maskvos lietuviai studentai, tuo norėdami įtikinti rusų administraciją, kad, uždrausdama lietuviams spaudą, ji neleidžianti lietuviams paskelbti ir tokių raštų, kurie pačiai rusų valdžiai būtų naudingi. 1895 m. Baltramaitis paskelbė 1883—1894 m. lietuviškos periodikos bibliografiją, 1896 m. ją papildęs 1895—1896 metais ir 1897—1898 metais. Tam pačiam žurnale ir E. Volteris 1890 m. išspausdino lietuvių etnografinę 1879—1890 metų bibliografiją, o 1899 m. davė plačią Zanavykiečio darbo recenziją.

Dar žymesnis autoritetas lietuvių knygų srityje liko A. Baltramaitis lietuviams — daugeliui mūsų senosios kartos atstovų jis tokiu liko ligi mūsų laikų, nors po 1904 m., kada jis paskelbė savo bibliografijos antrą leidimą, buvo išspausdinta lietuvių bibliografijos srityje ir naujų darbų, kurie apėmė labai daug to, ko Baltramaitis dar nežinojo, nekalbant jau apie visai kitokį tos medžiagos nušvietimą, pvz., prof. J. Bagdonas, spausdindamas *Mūsų senovės* II—III tome savo „Lietuvių parodą Paryžiuje 1900 metais", II tomo Nr. 3 1938 m. p. 388—392 prieina labai plačių išvadų apie lietuvių spaudos augimą ir padėtį spaudos draudimo metu, remdamasis vien Baltramaičiu, bet tos išvados visiškai nesutinka su tikrove, nes jos negalėjo atvaizduoti savo medžiaga ir Baltramaitis. Bet tikra ir tai, kad tuo laiku, kada ši bibliografija buvo paskelbta, ji sudarė labai reikšmingą medžiagą, kuria buvo galima operuoti ir Lietuvoje, ir svetur. Ir netenka stebėtis, kad ir tokiu to darbo apibūdinimu, kurį išspausdino *Varpo* 1893 m. Nr. 5 Chronopolitanu pasirašęs V. Gaigalaitis: „p. B. pelno savo veikalu labai daug garbės ir dėkavonės ne tik vien prie lietuvių, bet ir prie mokytų vyrų kitų tautų, kurie nor lietuvius pažinti. Jie randa čion gana medegos dėl lietuvių ar tai literatūros, ar lingvistikos, ar etnografijos, ar geografijos

arba statistikos ir t. t. Ligi šiol... turėjo mokintojai tuomi pasikakinti, ką rankose turėdavo, nežinodami, kiek dar šiaip yra raštų didės vertės dėl lietuvių. Dabar jiems darbas labai palengvintas. Bet... ir patys prastesnieje lietuviai gali dabar matyti, kaip didi yra mūsų literatūra... Lietuviai laimi prie tų knygų garbės ir prie kitų tautų, kurios, ligšiol literatiškų darbų lietuvių nepažindamis, juos laikė perniek..." Ir tikrai, dar 1840 m. lenkų literatūros istorikas Mykolas Višnevskis, pažinęs lietuvių knygą vien iš trumputės Jucevičiaus apžvalgos, įdėtos į jo *Wyjątki z poetow* 1837 m., padarė I tomo p. 155 išvadą, kad lietuvių literatūra esanti neturtingiausia visoj Europoje, nes turinti tik vieną poetą, nei vieno istoriko, o visa kita — lenkiškų tikybinių knygų vertimai. Šiaip gerai įvertinęs Baltramaičio darbą, V. Gaigalaitis tam pačiam straipsnyje teikia 62 bibliografines pozicijas papildymų; iš jų 37 surado savo lietuviškų knygų rinkiny, 5 Karaliaučiaus universiteto bibliotekoje (galėjo surasti kur kas daugiau), 14 paėmė iš Raabės antikvariato katalogo, 1 iš Šliūpo *Liet. Rasztu ir rasztininku* (aną Šliūpo pramanytą 1806 m. Bitnerio *Naująjį Testamentą*) ir 5 nepažymėjęs šaltinio.

1897 m. Juozas Angrabaitis (1859—1935) Jono Zanavykiečio slapyvardžiu paskelbė knygutę, jo pavadintą *Suskaita arba statistika visų lietuviškų knygų atspaustų Prūsuose nuo 1864 metų iki pabaigai 1896 metų*. Ši nedidelė knygutė ir ligi šiol nenustojo reikšmės mūsų bibliografijai, nes dalimi apėmė ir tokią medžiagą, kuri negali būti pakeista kita. Neturėdamas nei tokių kvalifikacijų, kaip Baltramaitis, tiktai raštingas knygnešys, tapęs korektorium Mauderodės spaustuvėje Tilžėje, o paskiau šio paskirtas faktiniu *Żemaičių ir Lietuvos Apžvalgos* redaktoriumi tvarkytoju, savaime Angrabaitis neturėjo jokių pretenzijų būti rimtu bibliografu. Bet turėdamas nuolatinius reikalus su įvairiomis Rytprūsių spaustuvėmis, matydamas jas leidžiant dešimtimis tūkstančių įvairių lietuviškų kontrafakcinių spaudinių, jis susidomėjo klausimu, kada, kokių, kiek ir kokiai pinigų sumai lietuviškų spaudinių, Didžiajai Lietuvai skirtų, tos spaustuvės išspausdino. Tokias žinias surinkti buvo nelengva, nes vienos spaustuvės jau seniai susilikvidavo ar nustojo kontrafakcijas spausdinti, kitos laikė tai savo prekybine paslaptimi, kurios nenorėjo išduoti, nes, paties Angrabaičio žodžiais, jos bijojosi, kad „per tokį

išrodymą suskaitos galėtų Rusijos valdžia pamyslyti gražint spaudą tenai, o tada tokio Tilžės knygininko kataliko prekystė galėtų Prūsuose užsibaigti", trečios pagaliau ir pačios neturėjo tikslių žinių apie savo atliktus darbus, taigi ir jų informacijos nebuvo visiškai patikimos. Tačiau Angrabaičiui, nežiūrinčiam tų visų kliūčių, pavyko surinkti apypilnes informacijas ir, pasinaudojus Baltramaičio bibliografija tikroms knygų antraštėms nustatyti, paskelbti nedidelę 55 p. knygutę, kurios reikšmė toli prašoka tą kuklų puslapių skaičių. Ligi jam savo darbą paskelbus, visos žinios apie kontrafakcinius leidinius buvo imtos vien tik iš tų knygų, kurios dažnai tik atsitiktinai patekdavo į Petrapilio viešąją biblioteką ir iš jos egzempliorių Baltramaičio buvo aprašomos; tai sudarydavo tik mažą kontrafakcinių spaudinių skaičiaus dalį. Tikrieji kontrafakcinių leidinių metai buvo apytikriai nustatomi taip pat iš tų pačių Petrapilio egzempliorių, jei juose buvo pažymėta bibliotekoje gavimo data, o tokių buvo visai nedaug. Taigi daugumas kontrafakcijų buvo dar neišaiškinta ir nedatuota. Nors ir pačiam Angrabaičiui nepavyko visų kontrafakcijų išaiškinti, o didelei daliai seniausių kontrafakcijų dėl medžiagos trūkumo jis tik apytikriai galėjo nustatyti jų tikruosius pasirodymo metus, o kitoms negalėjo nustatyti spaustuvės, puslapių skaičiaus, kainos, tačiau tai, ką jis išaiškino ir paskelbė, keletą kartų pranešė Baltramaičio paskelbtas pirmam leidime žinias ir apėmė neabejotiną daugumą visų kontrafakcijų, išspausdintų ligi 1896 m. Tačiau dėl minėtų žinių nepilnumo jo suskaita naudotis nėra lengva. Savo darbą jis pradėjo seniausia Karlo Albreghso ir Co spaustuve Tilžėje, kuri, jo žiniomis, pradėjo spausdinti lietuviškas kontrafakcijas dar 1864 m.(gal ten ir Zavadzkis išleido vieną kitą savo puslegalinį leidinį) ir varė tą darbą ligi 1877 m., kada subankrutavo. Šioj spaustuvėje pirmas pradėjo spausdinti kun. Zabermanas, paskiau J. Šenkė (daug vėliau nuosavą spaustuvę įsitaisęs), pagaliau pats Albreghsas. Kadangi šios spaustuvės administracijos knygų neišliko, tai visus jos spaudinius Angrabaitis paduoda kartu 1864—1877 m., neskaidydamas jų atskirais metais ir neatskirdamas tų pačių knygų atskirų leidimų tiražo — tą darbą tik labai apytikriai vėliau galėjo atlikti vėlesnieji bibliografai. 1872—1896 m. Angrabaitis pateikia metais suskaidytus duomenis apie

spaudinius šių spaustuvių: Reylenderio Tilžėje nuo 1872 m., Hartungo (Artungo) Karaliaučiuje nuo 1874 m. (darbo pabaigoje Angrabaitis dar nurodo metais nesuskaidytų apie pusę milijono egzempliorių *Seno Aukso Altoriaus, Garbės Dievo, Mažo Aukso Altoriaus, Kantičkų* ir *Naujo žemaitiško elementoriaus*), Mueges Ragainėje nuo 1877 m., Holzo ir Šerniaus Klaipėdoje nuo 1881 m., Albano ir Kibelkos Ragainėje nuo 1883 m., Otto von Mauderodės Tilžėje nuo 1884 m. (ši spaustuvė ilgainiui virto žymiausia lietuviškų kontrafakcijų tiekėja), Vejerio ir Arnoldo Tilžėje nuo 1886 m., J. Šenkės Tilžėje nuo 1890 m., M. Jankaus Tilžėje ir Bitėnuose nuo 1891 m. ir keletą smulkesnių ir trumpalaikių ar tik atsitiktinai vieną kitą lietuvišką spaudinį išspausdinusias — J. Mikšo (ji kurį laiką spausdino *Aušrą* ir aušrininkų leidinius), Braumbergo, Krokuvos ir kt. spaustuves. Darbo pabaigoje pateiktas sąrašas Didžiajai Lietuvai skiriamų laikraščių ir statistinių duomenų santrauka, iš kurios aiškėja, kad iš viso ligi 1896 m. buvo išspausdinta 3 705 250 egzempliorių bendrai sumai 1 384 109 rub. arba maždaug 7 milijonų litų (žinoma, neskaitant tų knygų, kurios Angrabaičiui liko nežinomos). Nors, kaip jau buvo minėta, ta *Suskaita* nelengva naudotis, juo labiau iš sutrumpintų čia pateiktų knygų antraščių dažnai sunku atskirti vieną kokios knygos leidimą nuo kito, ypač tais atvejais, kada Angrabaitis, medžiagos stigdamas, suplakdavo kelis leidimus į daiktą, tačiau darbo reikšmė ypač ryškėja, kada tenka susidurti su kontrafakciniais leidiniais, išspausdintais 1897—1904 m., t. y. laiko tarpe, kurio Angrabaitis neapėmė; neturint panašaus leidinio šiam laikui, lietuvių bibliografija ligi šiol daugelį leidinių praleidžia, o surastiems gali tik apytikriai nustatyti metus ir spaustuvę.

Tiesa, ruošiant 1900 m. Paryžiaus parodai lietuvišką paviljoną, buvo bandoma Angrabaičio pradėtą darbą pavaryti iki 1900 m., bet negalint prieiti prie spaustuvių užrašų (jos, Angrabaičio darbui pasirodžius, nusigando kilusio dėl to Rusijos spaudoje triukšmo ir niekam daugiau savo užrašų nerodė), tie bandymai negali būti laikomi patenkinami. Parodą ruošiant buvo užpirkta 500 egzempliorių Angrabaičio *Suskaitos*, kuri buvo vienu bendru viršeliu sujungta su dviem naujai paruoštais ir išspausdintais priedais: *Mortos Zauniūtės* sudarytu „Priedu prie statistikos lietuviškų knygų atspaustų

Prūsuose nuo 1864 m. iki pabaigai 1899 m., knygos neužrašytos statistikoj Zanavykučio ir knygos ir laikraščiai išleisti nuo 1896 iki 1900 m". (Plymouth, Pa., 1900) ir *Ir. Jono (Jono Žiliaus-Žilinskio)* sudaryta „Suskaita arba statistika visų lietuviškų knygų, atspaustų Amerikoj nuo pradžios lietuviškos Amerikon emigracijos iki 1900 metų" (Plymouth, Pa., 1900). Zauniūtė pirmiausia pateikė 55 leidinius iš 1879—1896 m., kurių Angrabaičio darbe nebuvo, ar buvo netiksliai pažymėti, ir 54 spaudinius iš 1897—1898 m., kurių tarpe nepateikė nė vienos tikybinės kontrafakcijos. Iš to vėliau buvo daromos (prof. Bagdono) išvados, kad dėl kažkokių priežasčių tais metais tikybinė literatūra visai nusmuko, nors iš tikrųjų ir 1897 m. tikybinių kontrafakcijų pasirodė ne mažiau už praėjusius metus. Be to, Zauniūtė papildė ir ligi 1900 m. pratęsė sąrašą laikraščių ir pirmą kartą pateikė sąrašą 7 atsišaukimų. J. Žilius pateikė tokiu pat būdu kaip ir Angrabaičio *Suskaita* sudarytą *Sąrašą Amerikos lietuvių leidinių*. Nors šiai bibliografijai sudaryti ligi 1891 m. jis galėjo pasinaudoti ir Baltramaičiu, bet šiojo medžiagą jis lygindavo su turimomis knygomis, kurių nemaža buvo buvusioj kun. A. Burbos bibliotekoje, tuo laiku valdomoj J. Žiliaus (dabar Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekoje). Net ir tiems metams, kuriuos apėmė Baltramaitis, jis davė kiek papildymų ir atitaisymų (apskritai Baltramaičio jis nemini), o vėlesniems metams jis sudarė pirmąją tos rūšies bibliografiją, palyginti tiksliai aprašiusią matytas knygas, nors ją teko ilgainiui žymiai papildyti, juo labiau kad kai kurių leidinių jis savo bibliografijon sąmoningai nedėjo (pvz., draugijų statutų-konstitucijų).

Tai pačiai parodai M. Zauniūtė su J. Vanagaičiu paruošė ir *Kataliogą lietuviškų knygų su gotiškomis litaromis* (Bitėnai, 1900), kur buvo įregistruotos tik 174 knygos laikui nuo 1761 ligi 1900 m., nors lietuviškos knygos gotiškomis raidėmis pradėta spausdinti 1547 m., iš kurių 70-čiai knygų leidimo metai nebuvo nustatyti. Galiausiai pats parodos komitetas buvo paruošęs ir prancūziškai išspausdinęs lietuviškų knygų, parodos metu išstatytų, katalogą, neturėjusį jokios bibliografinės vertės, juo labiau kad knygos kataloge buvo netikusiai ir nevykusiai sistemintos.

Tuo laiku dirbąs bibliografinėj srityje *Stanislovas Jurjevičius*, lietuvis valdininkas Galicijoje, St. Jūreivio slapyvardžiu 1892—1893 m. *Vienybėje lietuvininkų*, 1892—1893 m. *Apšvietoj* ir 1896 m. *Naujojoj Gadynėje* buvo paskelbęs kiek bibliografinės ir biografinės medžiagos (J. Jaknavičiaus, Baužo, M. Brundzos, T. Narbuto biografijos), tačiau nei viena, nei kita nedavė nieko nežinomo, kadangi gyvendamas Galicijos provincijoje negalėjo pasiekti nežinomų ar mažai žinomų lietuviškų knygų, tik kompiliavo savo straipsnius iš įvairios, jau anksčiau išspausdintos medžiagos. Taip pat nieko naujo mūsų bibliografijai nedavė ir *Edgario Baumannio* latviškai bevardiškai išspausdinta 1902 m. plati, bet visiškai kompiliacinė monografija *Leischi* (*Lietuviai*), kur buvo ir skirsnelis, skirtas lietuvių literatūros istorijos apžvalgai, besiremiančiai išimtinai E. Volterio straipsniu rusiškam Brockhauso ir Efrono enciklopediniam žodyne ir medžiaga, paskelbta *Mitteilungen d. Litt. Literarischen Gesellschaft*.

Šiek tiek papildymų Baltramaičio bibliografijai galima buvo surankioti ir tuose *Mitteillungų* sąsiuviniuose, kurie pasirodė bibliografijos pirmąjį leidimą išleidus (jie jau buvo anksčiau paminėti), ir įvairiuose lietuviškų knygų prekybiniuose kataloguose, kuriuos paskelbė M. Jankus 1891, 1901 ir 1903 m., Angrabaitis 1890 ir 1893 m. (šventųjų paveikslėlių katalogas), V. Kalvaitis 1895 m. su papildymais 1896, 1897 ir 1898 m., P. Mykolainis (Noveskis) 1892 m., A. Olšauskis Čikagoje 1901—1903 m., J. Paukštis Plimute 1900 ir 1903 m., J. Šenkė 1898 m. ir kt.

XIII

Visą dešimtį metų Baltramaitis rinko tęsimus ir papildymus tiek pirmai, tiek antrai savo bibliografijos daliai. Jos abi buvo išspausdintos 1904 m. Pirmoji buvo jau anksčiau aptarta. Antroji buvo išleista tokia pat tvarka ir tokiu pat bibliografiniu planu, kaip ir jos pirmasis leidimas, tik yra už aną daug platesnė — apėmė 2665 spaudinius. Šis padidėjimas atsirado tiek dėl to, kad antrasis leidimas apėmė ir naują laiko tarpą — 1892—1903 m., kurio pirmasis

leidimas, išspausdintas 1892 m., negalėjo apimti; tiek ir dėl to, kad, pasinaudojęs visa naujai atsiradusia knygų ir literatūrine medžiaga, Baltramaitis žymiai padidino ir skaičių spaudinių, išspausdintų ligi 1892 m. Pirmam leidime, kartu su nepaskirstytais tarp atskirų metų, jis apėmė 1359 spaudinius, antram tam pačiam laiko tarpe jis jau žino 1733 spaudinius, o su nepaskirstytų dalimi, neabejotinai priklausančia laikui ligi 1892 m., 1737 spaudinius, arba 378 spaudiniais daugiau. Tuo būdu pirmasis leidimas padidėjo kiekybiškai 27,8%. Kaip ir pirmame leidime, pagrindinę čia medžiagą sudarė Petrapilio viešojoje bibliotekoje esančios lietuviškos knygos, kurių laikui iki 1903 m. prie jau buvusių iki 1892 m. 587 leidinių (iš tikrųjų 604) Baltramaitis pridėjo dar 530 leidinių, kurie kartu sudarė 1134 leidinius, arba 42,55% visų jo aprašytų knygų — procentas truputį mažesnis už pirmąjį leidimą (44,44%). Tas sumažėjimas labiausiai krinta sąskaiton plačių papildymų, išimtų iš Tilžės *Mitteilungų*, Zanavykiečio-Angrabaičio, Žiliaus, Zauniūtės, V. Gaigalaičio, Estreicherio paskelbtos medžiagos. Be to, tiesiog iš *Kuznecovo-Šmidto* Baltramaitis gavo platų, niekur nespausdintą, labai tiksliai ir patikimai sudarytą sąrašą knygų, išspausdintų gotikinėmis raidėmis, matyt, Kuznecovo Karaliaučiuje (Universiteto bibliotekoje ir kitur) sudarytą. Iš to sąrašo prie 40 knygų Baltramaitis nurodė Kuznecovą savo vieninteliu šaltiniu (matyti, kitos jam buvo žinomos iš Petrapilio egzempliorių), ir kai kurios iš jų ir iki šiol tik iš tų užrašų yra žinomos. Šias knygas tenka irgi pridėti prie knygų, aprašytų *de visu*, nors ir ne paties Baltramaičio, ir tuomet jų skaičius pakyla ligi 1174, t. y. ligi 44,05% visų aprašytų knygų; tuo būdu šis procentas susilygina su procentu aprašytų *de visu* knygų pirmajame leidime. Atskirais šimtmečiais atskiram leidime pateikta: XVI a. 29 spaudiniai (pirmam leidime tik 24, bet antram prisidėjo dar vienas fiktyvinis leidinys), XVII a. 31 (pirmam leidime 29, tačiau antrame leidime prisidėjo vienas fiktyvinis ir vienas abejotinas leidinys), XVIII a. 113 (pirmame leidime 93), XIX a. ligi 1892 m. 1560 (pirmame leidime 1213); tuo būdu padidėjo tik žinios apie XVIII a. spaudinius ir ypač apie XIX a. Pats būdas knygas surašyti pasiliko senas, tik vietomis, ypač senoms knygoms, pridėtas nurodymas ir į kitą, be Petrapilio, biblioteką, kurioje išliko atitinkamas egzempliorius, ir

kartais petitu nurodyta literatūra, neretai greta paliekant aprašymo tekste ir pirmam leidime išspausdintą nurodymą į šaltinį. Kaip matyti iš korektūrinio pirmojo leidimo egzemplioriaus, kuris buvo ruošiamas antram leidimui, Baltramaitis buvo manęs papildyti nurodymą į Petrapilio egzempliorius, pažymėdamas bibliotekos vietaženklius, tačiau šį naudingą, ypač tiems, kurie galėjo naudotis Petrapilio viešąja biblioteka, papildymą paskutinėje redakcijoje jis pašalino. Knygų antraštės Baltramaičio veik netaisytos — matyt, antrą leidimą ruošdamas, jis jau negrįždavo prie pačių knygų, bet tik papildydavo spausdintą bibliografijos tekstą, ir tuo būdu daugumas buvusių pirmam leidime klaidų pasiliko ir antram. Šia bibliografija ir teko naudotis pilnus 25 metus, nes Vaclovo Biržiškos *Lietuvos bibliografija*, kad ir kitokiu principu sudaryta, bet apėmusi visą Baltramaičio lietuviškų knygų medžiagą, buvo pradėta leisti 1924 m. ir tik 1929 m. apėmė ir visą Baltramaičio paliestą laiką (ligi 1904 m.). Kitos dalys išėjo iš Baltramaičio bibliografijos chronologinių ribų.

Per 25 metus, kurie suėjo nuo Baltramaičio antrojo leidimo ligi paskelbimo Vaclovo Biržiškos bibliografijos, prisidėjo vėl naujos medžiagos, kartais ir labai vertingos. Pats S. Baltramaitis dar visą dešimtmetį rinko papildymus savai bibliografijai ir jos tęsimui ligi 1915 m. Jo surinkta medžiaga, nors ir nebuvo dėl karo aplinkybių išspausdinta, bet beveik visa išliko. Daugiausia čia yra papildymų jo bibliografijos pirmai daliai — lituanistikai. Šis rankraštis galėtų žymiai papildyti aną bibliografiją, bet, deja, Lietuvon jis pateko ne Baltramaičio originalo forma, bet jau Rusijoje mašinėle nurašytas iš Baltramaičio rankraščių, ir nurašytas neinteligento ar nemokančio mašinėle rašyti žmogaus, ir dėl to ten beveik kiekvienam žodyje yra tokių klaidų, kurios neleidžia tinkamai rankraščiu naudotis. Buvo išlikusių kiek kortelių ir antrajai daliai, tačiau jų daugumas — tai tik ištraukos iš oficialinės *Knižnaja Letopis* ar iš kitų spausdintų šaltinių, bet ne iš pačių spaudinių. Taigi ta visa medžiaga galėjo būti vėliau pakeista ar aprašymu iš pačių knygų, ar tiesiogiais išrašais iš tų pačių šaltinių, kuriais naudojosi ir Baltramaitis.

Esminių Baltramaičio darbui papildymų mūsų jau legalioj spaudoje po 1904 m. nebuvo paskelbta, tačiau atsirado eilė naujų savarankiškų darbų, kurie žymiai mūsų bibliografiją praturtino. Čia pir-

moji vieta tenka *Ansui Bruožiui* (1876 IX 10—1928 XII 27). Neturėdamas visiškai galvoje bibliografijos reikalo, vien tik susirūpinęs medžiagos rinkimu, kuri padėtų nušviesti Rytprūsių lietuvių kultūrinį veidą, jis, prisidengęs *A. B. Klaipėdiškio* slapyvardžiu, 1913 m. išspausdino nedidelę, 88 p. knygutę, jo pavadintą *Prūsų lietuvių raštija. Trumpa prūsų lietuvių knygų, kalendorių ir laikraščių apžvalga.* Visą čia išspausdintą medžiagą Bruožis suskaidė trimis nelygiomis dalimis: „Dvasios reikalų knygos", „Pasaulio reikalų knygos" ir „Kalendoriai". Pirmoji suskirstyta į poskyrius: pirmieji raštai, giesmės, katekizmai, maldos, šventraštis, pamokslai, visokie skaitymai; antrosios dalies poskyriai: kalbos dalykai, mokymosi vadovėliai, padavadijimai — įstatymai, draugijų gyvenimas, politika, apysakos, dainos, įvairūs raštai, Vydūno raštai. Šiuose skyriuose ir poskyriuose suskaidyta gausi, iš literatūros ir matytų knygų surinkta medžiaga, kuri daug kur galėtų žymiai papildyti Baltramaitį, jei būtų tinkamai bibliografiškai aprašyta — deja, tuo atžvilgiu ji sunkiai įkandama: nors kiekvieno poskyrio knygos suskaidytos chronologine tvarka, tačiau daugeliui nedatuotų knygų nustatomos tiek plačios chronologinės ribos (1856—1877/1895—1907 ir kt.), kad jos visiškai neleidžia knygos konkrečiai datuoti; knygų antraštės tiek yra trumpinamos, kad iš jų veik negalima pažinti originalinių antraščių; nors nurodomos spausdinimo vietos, bet daugiausia nenurodomos spaustuvės; puslapių skaičius visiškai nežymimas. Dėl tų visų priežasčių Bruožio cituojamų knygų identifikavimas pasidaro labai sunkus, kartais visiškai neįmanomas. Tuo tarpu savo sąrašuose jis pažymėjo daug tokių spaudinių, apie kuriuos iš kitų šaltinių neturime jokių žinių, ir tuo būdu esame verčiami tenkintis ir tomis nepilnomis žiniomis. Šioje knygoje A. Bruožis visai nelietė Mažosios Lietuvos periodikos — jai jis pavedė atskirą straipsnį *Draugijoj* 1914 m. „Prūsų lietuvių laikraščiai", kuris buvo atmuštas ir atskira knygele; čia jis plačiai nušvietė lietuviškų laikraščių Prūsuose istoriją, kartu pateikdamas apie juos ir grynai bibliografinių žinių su plačiomis ištraukomis, kurios leidžia kiekvieną laikraštį apytikriai apibūdinti. Galiausiai trečiam darbe — *Mažosios Lietuvos buvusieji rašytojai ir žymesnieji lietuvių kalbos mylėtojai,* išleistame 1920 m. Probočių Anūko slapyvardžiu, A. Bruožis pateikė 76 lietuvių rašytojų

ir ne lietuvių lietuvių kalbos užtarytojų biobibliografijas. Visos jos yra labai nelygios, nes daugeliui stinga biografinės medžiagos, bet kiekvienoj jų yra nemaža ir naujų gyvenimo ir raštiškos veiklos bruožų ir faktų. Šioje srityje po Ostermeyerio jau minėto *Erste litauische Liedergeschichte* buvo tai pirmasis tos rūšies darbas, lig šiol likęs ir vienintelis. Pats Bruožis, šiuos darbus išspausdinęs, ir toliau rinko naują bibliografinę medžiagą ir, Vacl. Biržiškai pradėjus leisti savo *Lietuviškąją bibliografiją*, siuntė ją jam, pradžioj tokia pat forma, kaip ji buvo spausdinama jo knygose, vėliau, Biržiškos įprašytas, geriau bibliografiškai aprašytą. Deja, ankstyva mirtis nutraukė jo naudingą ir nepavaduojamą darbą.

Be minėtų bibliografijos darbų, pirmam dešimtmety spaudą leidus ligi Pirmojo pasaulinio karo naujų bibliografinių darbų nepasirodė. Retkarčiais laikraščiuose (*Lietuvos žiniose*) šiek tiek bibliografinės medžiagos pateikdavo K. Grinius, o paskutiniu metu prieš karą ir Vacl. Biržiška pradėjo vis dažniau skelbti straipsnius iš lietuvių periodikos bibliografijos. Tačiau ir šis laikas lietuvių bibliografijai veltui neprapuolė dėl tų naujų studijų iš lietuvių literatūros istorijos, kurios tuo laiku jau pradedamos skelbti, ypač apimdamos ne visą literatūros istoriją, bet ar jos atskirus laiko tarpus, ar paskirus rašytojus. Ir nors nė vienas tų darbų nesiekė bibliografinių tikslų, bet veik kiekviename yra ir bibliografijai daugiau ar mažiau vertingos medžiagos. Ypač čia daug nusvėrė Lietuvių mokslų draugijos Vilniuje organas *Lietuvių Tauta*, kurios pirmo tomo pirmoji dalis pasirodė 1907 m. ir ligi 1919 m. buvo išspausdintos aštuonios dalys, sudariusios du tomus. Čia J. Basanavičius davė du straipsnius prie kun. A. Strazdo biografijos, prie Dionyzo Poškos biografijos ir apie lietuvišką kalbą valstybės teismuose; D. Daugėla (D.D.) rašė apie L. A. Jucevičių ir apie lietuvių kalbos liekanas didžiųjų kunigaikščių laikuose, dr. K. Grinius — apie kun. Antaną Savickį ir medžiagą L. Ivinskio biografijai, Ed. Volteris — „Prie L. Ivinskio biografijos", kun. A. Burba — „Prie kun. M. Daukšos biografijos", J. Tumas paskelbė Simano Giedraičio laišką; J. Baudouin de Courteney paskelbė A. Baranausko laiškus; Mykolas Biržiška pateikė plačią monografiją apie Antaną Klementą, paskelbė cenzūros nepraleistą Valančiaus *Vyskupystės* skirsnį, plačią monografiją iš

D. Poškos laiškų ir dėlei L. Ivinskio *Aitvaro*, A. Janulaitis išspausdino sodžiaus teismo organizacijos Šiaulių ekonomijoj nuostatus, lietuviškai 1780 m. surašytus, ir plačią monografiją apie Simaną Daukantą. Jonas Liuckevičius išspausdino 1794 metų lietuvišką atsišaukimą. Kun. M. Gustaitis pateikė plačią monografiją apie A. Tatarę. Tačiau vienu atžvilgiu *Lietuvių Tauta* neprilygo aniems Tilžės *Mitteilungen* — gaudama daugybę lietuviškų knygų, jų tarpe daug didelės vertės senų lietuviškų knygų (pvz., Tilžės „Byrutės" ir Simano Daukanto bibliotekas), ji ne tik neskelbė gautų dovanų sąrašo, bet net nesugebėjo sudaryti jų tinkamo katalogo, ir tuo būdu bibliografijai visi tie brangūs rinkiniai ilgam laikui pasiliko paslaptimi. Be *Lietuvių Tautos*, lietuvių literatūros istoriją liečianti medžiaga buvo dar skelbiama, nors daugiausia ir atsitiktinai, Kauno *Draugijoje* nuo 1907 m. (J. Tumas apie J. Želvį, A. Smigelskio raštų vertimai, A. Bruožis apie Prūsų lietuvių laikraščius, J. Totoraitis apie Baranausko laikraščius, K. Šaulys apie J. A. Pabrėžą, P. Gerulis (P. Kragas) — studijos apie atskirus naujuosius rašytojus ir kt.), Seinų *Vadovėje* nuo 1908 m. (Prapuolenis apie katalikišką lietuvių pamokslįją, J. Totoraitis „Lietuvos atgimimo paveikslai", J. Reitelaitis (R-čių Jonas) „Šventraščio lietuviškų vertimų istorija", apie Chylinskio *Bibliją*, apie lietuviškus elementorius XIX a., Pr. Penkauskas apie *Bulla in coena Domini* XVII a. vertimą ir kt.). Vilniaus *Visuomenė* 1910—1911 m. išspausdino plačią Mykolo Biržiškos „Lietuvių literatūra Vilniaus Universiteto metu"; be to, tas pats autorius pateikė lietuvių literatūros istorijos apžvalgą lenkų *Wielka encyklopedja illustrowana* ir rusų Granato enciklopedijai, kurioms davė ir eilę straipsnių apie paskirus lietuviškus rašytojus. *Lietuvos žiniose* A. Janulaitis išspausdino platesnę monografiją apie L. A. Jucevičių, pasirodžiusią ir atskira knygute, o Sofija Čiurlionienė *Viltyje* spausdino senesnių mūsų rašytojų apibūdinimus, surinktus į atskirą knygą *Iš mūsų literatūros* 1913 m. 1914—1915 m. *Vaire* randame J. Tumo straipsnį apie P. Vileišį ir kun. V. Juzumą, J. Kuktos straipsnį apie A. Kitkevičių-Kikutį ir kt. Amerikos *Laisvojoj mintyje* K. Jurgelionis išspausdino studiją apie Vienažindį, o K. Puida *Vienybėj lietuvininkų* ir atskira knyga rašinėjo apie mūsų rašytojus XIX a. pirmos pusės. Platesnės literatūros istorijos apžvalgos tuo laiku dar nedaro-

ma — dar stigdavo reikalingų paruošiamųjų monografijų, nors J. Gabrys ir bandė tai daryti, sulipdęs į vieną vietą visa tai, kas kitų buvo rašyta apie vieną ar kitą mūsų rašytoją — bet pateikė tik chrestomatiją, būdingą tuo, kad, kartodamas pažodžiui tai, kas kitų buvo parašyta, jis pamiršta dažniausiai nurodyti tų rašinių autorius ir jų vietoje pats kaip autorius figūruoja.

Tuo pačiu laiku pasirodo ir du nekritiški A. Strazdo eilėraščių rinkiniai, skelbiami (J. Grajausko), A. Baranausko daugiausia nespausdinti raštai, kai kurie Kl. Kairio eilėraščiai, leidžiami Pr. Vaičaičio, J. Biliūno, Žemaitės (tik vienas tomas) ir kt. raštai.

Visa tai galėjo turėti pirmaeilės reikšmės ir mūsų bibliografijai, tačiau 1914 m. prasidėjęs karas viską nutraukė. Iš naujo stota prie darbo tik maždaug nuo 1924 m. (savitu akstinu čia buvo ir prof. Gerulio 1922 m. surasti Mažvydo raštai), ir nuo to laiko prasidėjo naujausias mūsų bibliografijos laiko tarpas, įtraukęs daugelį naujų jėgų, išplėtęs patį darbą į eilę anksčiau nepaliestų sričių, pagilinęs bibliografinio darbo metodus, galiausiai virtęs ir pas mus Vakarų Europos pavyzdžiu tam tikra specialia mokslo disciplina, radusia galiausiai sau vietos ir mūsų aukštosiose mokyklose.

Šio laiko bibliografinio darbo apžvalga turėtų sudaryti atskirą darbo uždavinį, kurio šiam rašiny neliesiu, pats būdamas to darbo vienas dalyvių.

PAAIŠKINIMAI

Rengiant paaiškinimus naudotasi dabartiniais lietuvių bibliografijos ir knygotyros darbais.

Senųjų lietuviškų knygų istorija. D. 1—2

Spausdinama iš: Biržiška V. *Senųjų lietuviškų knygų istorija.* — Chicago, Ill. — D. 1, 1953; D. 2, 1957.

[1] p. 48. — Šiuo tarpu bibliografams žinomų lietuviškų spaudinių skaičiai palyginti su V. Biržiškos 1941—1946 m. duomenimis yra tokie: XVI a. išleista 30, XVII a. — 55, XVIII a. — 414 knygų ir kitų leidinių. 1800—1864 m. pasirodė 1067 spaudiniai, 1865—1904 m. — 4015, 1905—1914 m. — 3600, 1915—1918 m. — 1100, 1918—1940 m. — ne mažiau kaip 25000 knygų ir kitų spaudinių.

1941—1946 m. V. Biržiškos pateiktieji ir kiti jo darbuose nurodomi lietuviškų knygų ir kitų spaudinių duomenys bei skaičiavimai neatitinka dabartinių pirmiausia dėl to, kad per pastaruosius laikus (nuo 1946 m.) rasta naujų, iki tol nežinotų ir neužfiksuotų lietuviškų leidinių. Be to, nevienoda ir spausdintinės produkcijos apskaitos metodika.

[2] p. 53. — Šio meto žiniomis Lietuvoje yra apie 460 inkunabulų, iš kurių 313 turi Vilniaus universiteto biblioteka. Lietuvoje esančių inkunabulų provenienciјos, kilmė, kiti požymiai aptariami N. Feigelmano knygoje *Lietuvos inkunabulai* (V., 1975).

[3] p. 66. — Vienintelis pasaulyje M. Daukšos lietuviško katekizmo (*Katechismas, arba Mokslas...*, 1595) egzempliorius dabar laikomas Vilniaus universiteto bibliotekoje. Iš Rusijos jis susigrąžintas 1956 m.

[4] p. 67. — J. Ch. Gintilos bibliotekos dauguma knygų šiuo metu yra Lietuvos nacionalinėje M. Mažvydo bibliotekoje, pavienių knygų — Vilniaus universiteto, Kauno technologijos universiteto ir Kauno apskrities viešojoje bibliotekose.

[5] p. 73. — Didžiausias, išsamiausias iki šiol žinomas lietuviškas tekstas yra poteriai („Tėve mūsų", „Sveika, Marija", „Tikiu į Dievą Tėvą"), įrašyti

1503 m. Strasbure išleistoje knygoje *Tractatus sacerdotalis*. Įrašus 1962 m. atrado O. Matusevičiūtė.

Ž. Sakono (J. Sacon) Lione 1501 m. išspausdintame *Mišiolo* vieno egzemplioriaus paraštėse 1986 m. aptikta lietuviškų žodžių ir frazių. Šios lietuviškos marginalijos siekia XVI a. Neseniai rasta dviejų lietuviškų žodžių („Dieva žudyne") marginalija, įrašyta knygos *Homiliae* (Kelnas, 1530) paraštėje. Abi šias marginalijas surado S. Narbutas.

[6] p. 89 — Dauguma dabartinių tyrinėtojų mano, kad M. Mažvydo *Catechismvsa prasty Szadei*... buvo rengiamas ir spausdinamas vienu metu ir pasirodė 1547 m. sausio mėn.

[7] p. 90. — Šiuo metu žinomi du M. Mažvydo katekizmo egzemplioriai — Vilniaus universiteto bibliotekoje (nuo 1957 m.) ir Torunės universiteto bibliotekoje.

[8] p. 92. — M. Mažvydo *Forma Chrikstima* vienintelis žinomas egzempliorius dabar yra Torunės universiteto bibliotekoje.

[9] p. 101. — L. Zengštoko giesmyno vienas defektuotas egzempliorius laikomas Lietuvos Mokslų Akademijos bibliotekoje.

[10] p. 106. — D. Kleino giesmyno (*Naujos giesmju knygos*...) egzempliorių turi Torunės universiteto, Marburo prie Liano (Vokietija) bibliotekos.

[11] p. 107. — F. Z. Susterio giesmyno (*Naujos... pagerintos giesmių*...) defektuotas egzempliorius šiuo metu yra Vilniaus universiteto bibliotekoje.

[12] p. 148. — Žr. 3 paaiškinimą.

[13] p. 156. — Dabartinėmis žiniomis K. Sirvydo žodyno *Dictionarium trium linguarum*... pirmasis leidimas išspausdintas apie 1620 m. Vienintelis defektuotas jo egzempliorius buvo K. Jablonskio surastas 1955 m. Senųjų aktų centriniame archyve Maskvoje.

[14] p. 297. — Žr. 1 paaiškinimą.

[15] p. 306. — Dabartiniais duomenimis, 1851—1861 m. išleista per 370 lietuviškų spaudinių; 1801—1850 m. — 480.

[16] p. 307. — Per 1864—1904 m., V. Merkio duomenimis, rusišku raidynu išleistos 54 lietuviškos knygos. Leidinių variantai (atskirų puslapių perspausdinimas ir pan.) į atskirus leidinius neišskirti.

[17] p. 312. — Per 1905—1914 m. išspausdinta 3600 lietuviškų spaudinių; 1865—1904 m. — 4015.

[18] p. 313. — Pagal dabartinius duomenis 1801—1850 m. Mažojoje Lietuvoje buvo išspausdinta 216 lietuviškų leidinių, Didžiojoje Lietuvoje — 227.

[19] p. 317. — Per 1918—1940 m. birželį išleista ne mažiau kaip 25000 spaudinių.

Iš lietuvių spaudos istorijos

Pirmoji Amerikos lietuvių knyga. Pirmasis lietuviškas aritmetikos vadovėlis ir jo likimas. — Pirmą kartą paskelbta „Žingsnių" žurnale 1947 m. Nr. 11, p. 12—15. Spausdinama iš šio leidinio.

[1] p. 323. — Minima giesmė („Wieszpaties sawo szaukiuosi") buvo išspausdinta 1874 m. balandžio (kvietniaus) 30 d. Šenande (Shenandoah), ne Šamokine (Shamokin) ir, matyt, paimta iš kokios kitos knygos, bet ne iš M. Tvarausko žodyno. Ši giesmė yra vienos psalmės perspaudas, ir ją linkstama laikyti pirmuoju Amerikos lietuvišku spaudiniu. Perspaudo originalo nėra išlikusio.

Amerikos lietuvių spauda 1875—1910 m.

Spausdinama iš: Biržiška V. *Amerikos lietuvių spauda, 1874—1910: bibliografija*/Red. S. Vaškelienė. — Chicago, Ill., 1994. — P. 19—28. Redakcijos pastaboje nurodyta, kad šis referatas parengtas 1951 m. Kongreso bibliotekoje Vašingtone, spausdinamas kiek sutrumpintas.

[1] p. 332. — M. Tvarauskas, 1875 m. išleidęs anglų-lietuvių ir lietuvių-anglų kalbų žodyną, netrukus tais pat metais išspausdino atsišaukimą „Mieli brolej". Bet tai nebuvo eiliuotas spaudinys, ir jis reklamavo ne tik žodyną, bet rašė apie M. Tvarausko lietuvišką spaustuvę, lietuvių kalbą ir katalikų tikėjimą.

[2] p. 335. — „Lietuvos" laikraštį 1892 m. įsteigė ne A. Olšauskas (Olševskis), bet S. Rekašius (Rokošas).

50 metų spaudos laimėjimo sukaktį minint

Pirmą kartą paskelbta „Aidų" žurnale 1954 m., Nr. 4, p. 147—156; Nr. 6, p. 251—262. Spausdinama iš: Biržiška V. *Praeities pabiros*. — Los Angeles, 1960. — P. 273—310.

[1] p. 349. — Žr. *Senųjų lietuviškų knygų istorijos* 17 paaiškinimą.

[2] p. 366. — Tarp ištremtųjų buvo taip pat kun. P. Straupas, be to, S. Kulakauskas (ne S. Kulikauskis) ir S. Račiukas (ne S. Račiūnas).

[3] p. 368. — 1900 m. pradėta vadinamoji L. Vaineikio ir kitų byla.

Iš mūsų laikraščių praeities

Pirmą kartą paskelbta pavadinimu *Iš lietuviškosios laikraštijos praeities* žurnale „Bibliografijos žinios", 1931, Nr. 6 (24), p. 221—224; 1932, Nr. 1(25), p. 1—16; Nr. 2(26), p. 57—72; Nr. 5(29), p. 181—195; Nr. 6(30), p. 221—239. Atskirai išleista pavadinimu *Iš mūsų laikraščių praeities* (Kaunas, 1932; viršelyje — 1933) 71 p. ; atspaudas iš „Bibliografijos žinių"). Spausdinama iš atspaudo be iliustracijų, faksimilių.

[1] p. 393. — Vėlesniuose straipsniuose („Seniausias lietuviškas laikraštis ir jo redaktorius N. P. Ostermejeris", 1947 m. ir kt.). V. Biržiška patikslino

žinias apie pirmąjį lietuvišką periodikos leidinį, juo laikydamas 1823—1824 m. ėjusį „Nusidavimai Dievo karalystėje".

[2] p. 400. — Laikraštėlio „Kalwis Mialagis", 1876 m. sausio 1, sausio 10 numeriai laikomi Lietuvos valstybiniame istorijos archyve.

[3] p. 402. — Seinų kunigų seminarijos klierikai leido rankraštinius ar dauginimo priemonėmis parengtus laikraštėlius — „Knapt" (1891?), po jo — „Visko po biskį" (1891 m.), vietoje šio — „Viltį" (1891—1892).

[4] p. 414. — Nuo 1884 m. spalio 25 d. Niujorke buvo pradėtas leisti M. Tvarausko ir J. Šliūpo laikraštis „Unija".

[5] p. 444. — „Lietuviškąjį balsą" kurį laiką (1885—1886 m.) leido to paties pavadinimo draugija; jį rėmė Niujorko lietuvių verslininkai.

[6] p. 447. — Nuo 1910 m. J. Adomaičiui-Šernui „Lietuvą" redaguoti padėjo redaktoriai pagalbininkai K. Jurgelionis, A. Lalis. Nors 1912—1917 m. formaliai „Lietuvos" redaktoriumi tebebuvo J. Adomaitis-Šernas, prie jo nuo 1912 m. pradžios priskirtas antrasis redaktorius B. Balutis, keitė šio laikraščio kryptį.

Seniausias lietuviškas laikraštis ir jo redaktorius N. P. Ostermejeris

Pirmą kartą paskelbta „Žingsnių" žurnale 1947 m., Nr. 10, p. 34—35. Pakartota: „Knygų lentyna". 1957. Nr. 10—12(112—114), p. 37—56. Spausdinama iš pastarojo leidinio.

Lietuviškos bibliografijos istorija

Skelbta leidinyje: Biržiška V. *Lietuviškos bibliografijos istorija*. — Kaunas, 1944. — 32 p., kaip 1943—1944 m. „Bibliografijos žinių" priedas. Spausdinti nebaigta. Po žodžių „Bet nuo 1882 m. ..." (p. 32) tekstas nutrūksta. Tolesnė dalis likusi rankraštyje (Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo bibliotekos rankraščių skyrius. — F. 47—294). Spausdinama iš minėto leidinio, likusioji dalis iki pabaigos — iš mašinraščio teksto, esančio J. Rimanto fonde.

[1] p. 490. — Leidinyje (1944 m.) nutrūkę žodžiai pažymėti laužtiniais skliaustais. Tąsa iš mašinraščio teksto prasideda laužtiniais skliaustais ir žodžiais „iš tikrųjų ligi 1799 m. ..."

[2] p. 494. — Žr. straipsnio „Iš mūsų laikraščių praeities" 1 paaiškinimą.

[3] p. 500. — Žr. *Senųjų lietuviškų knygų istorijos* 3 paaiškinimą.

[4] p. 504. — Nors J. Šliūpo knygoje *Lietuviszkiejie rasztai ir rasztininkai* jos išleidimo data nurodyta 1890 m., iš tikrųjų ji buvo išspausdinta ir pasirodė 1891 m. pabaigoje.

VARDŲ RODYKLĖ

TURINYS

STUDIJOS IR STRAIPSNIAI

Biržiška, Vaclovas

Bi 386 Knygotyros darbai/Vaclovas Biržiška. — Vilnius: Pradai, 1998. — 451 p.

Kn. taip pat: Vaclovo Biržiškos gyvenimo ir veiklos bruožai/Genovaitė Raguotienė, Bronius Raguotis, p. 7—27. — Vardų r-klė: p. 528—548.

ISBN 9986-776-41-4

Knygoje spausdinama „Senųjų lietuviškų knygų istorija", „Iš lietuvių spaudos istorijos" ir kiti svarbesni V. Biržiškos bibliografijos bei knygotyros darbai.

UDK 002.2(091)(474.5)

Vaclovas Biržiška
KNYGOTYROS DARBAI
Sudarė
Genovaitė Raguotienė ir Bronius Raguotis

Redaktorė *Mimoza Kligienė*
Viršelio dailininkas *Algimantas Dapšys*

SL 1573. 1998 03 25. 35 leidyb. apsk. l. Tiražas 1000 egz.

Spausdino AB "Vilspa", Viršuliškių sk. 80, 2056 Vilnius. Užsakymas 256